

**Universiteit Gent
Faculteit Letteren en Wijsbegeerte**

KONINGEN VAN DE WERELD

**De aardrijkskundige beweging
en de ontwikkeling van de
koloniale doctrine van Leopold II**

Jan Vandersmissen

Promotor: Prof. Dr. Luc François

**Proefschrift tot het behalen
van de graad van
doctor in de geschiedenis**

Academiejaar 2007-2008

Inhoud

Inhoud	3
Woord vooraf	11
Inleiding	15
1. Bedenkingen bij een wandkaart in Tervuren	15
2. Visies op aardrijkskunde, expansionisme en kolonisatie in de 19 ^{de} eeuw	19
2.1. De aardrijkskundige beweging en de koloniale doctrine	19
2.2. Aardrijkskundebeoefening en geschiedschrijving	22
2.3. Van geografisch congres over mondaine conferentie naar politiek congres	25
3. Visies op Leopold II: 100 jaar instrumentalisering en nieuwe invalshoeken	30
3.1. Leopold II – symbool van de Belgische koloniale aanwezigheid in Afrika	30
3.2. De filantroop	32
3.3. De onbegrepen visionair	37
3.4. De keerzijde van de medaille	38
3.5. De presentaties van Leopold II en het hedendaagse België	40
3.6. Oude en nieuwe invalshoeken	43
4. Koningen van de wereld	45
DEEL I – DE BELGISCHE AARDRIJKSKUNDIGE BEWEGING EN HAAR HOUDING TEN AANZIEN VAN EXPANSIONISME EN KOLONISATIE	51
Hoofdstuk I: Het internationaal geografisch congres van Antwerpen en de kiemen van de aardrijkskundige beweging in België	53
1. Een vergeten congres	53
2. De protagonisten	54
2.1. Charles Ruelens	55
2.2. Jan-Hubert Van Raemdonck	57
2.3. Pierre Génard	58
3. Ontstaan van het congres	60
3.1. Een spoor naar de Franse geograaf Cortambert	60
3.2. Aan de voeten van Mercator en Ortelius	61
3.3. Netwerken tussen het Waasland en de Metropool Antwerpen	64
3.4. Parijse ouverture: “le pays d’Utopie n’existe pas pour les géographes”	65
4. Mobilisatie van krachten	67

4.1.	Schipperen tussen genootschap en congres	67
4.2.	Mobilisatie van het plaatselijk netwerk	68
4.3.	Verwarring en verankering	69
4.4.	Internationale mobilisatie als antwoord op de tegenwerking	70
4.5.	Uit de steigers	72
5.	Verstorende factoren op lokaal en internationaal vlak	74
5.1.	In het politieke vaarwater van de “Antwerpse kwestie”	74
5.2.	De Frans-Duitse oorlog	75
6.	Een congresfilosofie in de geest van het humboldtianisme	77
7.	De breuk met Rupelmonde	80
8.	Een venster op de wereld: de eerste geografische tentoonstelling	82
9.	Financiële ruimte voor later	84
10.	Deelnemers	86
10.1.	De toetreders	87
10.1.1.	Belgische toetreders	88
10.1.2.	Toetreders uit andere landen	90
10.2.	De effectieve deelnemers	93
Hoofdstuk II: Een panorama van de aardrijkskunde anno 1871		97
1.	Het programma van het eerste internationaal aardrijkskundig congres	97
1.1.	Vraagstukken in de sectie geografie	98
1.1.1.	Aardrijkskundeonderwijs	98
1.1.2.	Cartografie	100
1.1.3.	Handel	102
1.1.4.	Historische aardrijkskunde	103
1.1.5.	Praktische problemen	104
1.2.	Vraagstukken in de sectie kosmografie	105
1.2.1.	Nulmeridiaan	106
1.2.2.	Oceanografie	107
1.2.3.	Hydrologie	110
1.2.4.	Geologie	111
1.2.5.	Geodesie	112
1.2.6.	Aardmagnetisme	112
1.3.	Vraagstukken in de sectie navigatie, reizen, handel en statistiek	112
1.3.1.	Grote infrastructuurwerken	112
1.3.2.	Reizen	115
1.3.3.	Commerciële en maritieme expansie	116
1.3.4.	Kolonisatie	117
1.3.5.	Statistiek	118
1.3.6.	Overige vragen	119
1.4.	Vraagstukken in de sectie etnografie	120
2.	Gewichtige stemmen	121
3.	Debatten	123
3.1.	Eén opening, twee boodschappen	123
3.2.	Het congres aan het werk	126
3.2.1.	Dag 1: in het teken van het onderwijs	126
3.2.2.	Dag 2: in het teken van het Panamakanaal en de nulmeridiaan	127

3.2.3.	Dag 3: in het teken van de nomenclatuur, het Suezkanaal en de mensenrechten	129
3.2.4.	Dag 4: in het teken van de historische geografie, de Afrikaanse binnenzee en de oorsprong van de mens	132
3.2.5.	Dag 5: in het teken van het onderwijs (bis) en het belang van de economische geografie	136
3.2.6.	Dag 6: in het teken van de continuering van het congres	138
3.2.7.	Dag 7: in het teken van Ortelius en Mercator	139
3.2.8.	Dag 8: in het teken van de Belgische ethnografie	139
3.2.9.	Dag 9: in het teken van de kolonies en de economische expansie	140
3.3.	“Les vœux”	142
4.	Een balans	142
Hoofdstuk III: In de nasleep van het congres van Antwerpen		145
1.	De Antwerpse groep en de voorbereiding van het tweede congres	146
1.1.	De afhandeling van de lopende zaken	146
1.2.	De zorg over de continuïteit	147
1.3.	Van Antwerpen naar Amsterdam?	148
1.4.	De mislukking van Amsterdam en de oprichting van het KNAG	151
1.5.	Londen, Wenen, ... of toch opnieuw Londen?	152
1.6.	Parijs!	155
2.	De Antwerpse groep en een aarzelende aanzet tot de oprichting van een eigen genootschap	156
3.	De Antwerpse equipe in de aanloop naar het congres van Parijs	157
Hoofdstuk IV: Het expansionisme van Charles Saintelette en de Société belge de Géographie (1869-1873)		161
1.	Sporen van een vergeten genootschap	161
2.	Het leven van Charles Saintelette vóór 1869	162
3.	De oorsprong van het genootschap	165
3.1.	De eerste circulaire: startschot van een grootschalige rekrutering	165
3.1.1.	Geografie ter bevordering van de Belgische economie	166
3.1.2.	De structuur en het beheer van het genootschap	167
3.1.3.	De zetel van het genootschap	167
3.1.4.	Beoogde leden	168
3.2.	De denktank van de Kamer van Koophandel te Mons	168
3.3.	Individueel of collectief initiatief?	170
4.	Koninklijke belangstelling	173
5.	Het propaganda-instrument van de liberale dagbladers	173
6.	Het genootschap en de Antwerpse Kamer van Koophandel	174
7.	Vertroebelde relaties met een deel van het Antwerpse ledenpotentieel	176
8.	Charles Saintelette start de machine: de Franse geografie onder vuur	177

9.	Streven naar een “Belgisch” genootschap: activering van een kring te Luik	180
10.	“Bildungswert” of de aantrekkingskracht van de Duitse geografie	181
11.	Streefdoel: geografie als apart vak in het onderwijs	182
12.	Consulaten als overzees verlengstuk van de Société belge de Géographie	185
13.	De plotse implosie	186
14.	Een vergelijking tussen genootschap en congresgroep	187
15.	Betekenis van het genootschap	188
Hoofdstuk V: Expansionistische ideeën en geografie: casestudy van vijf “rêverieën” van Charles-François d’Hane-Steenhuysse		191
1.	De zeer diverse verschijningsvormen van het expansionisme	191
2.	De levensloop van Charles-François d’Hane-Steenhuysse	194
3.	Eerste rêverie: een kolonie van Belgische emigranten in Zuid-Amerika	197
4.	Tweede rêverie: consulaten als motor van de overzeese commerciële expansie	201
5.	Derde rêverie: een sterke zeemacht voor een expansieve handelsvloot	203
6.	Vierde rêverie: een nieuwe oceaانverbinding	205
7.	Een persoonlijke droom gaat in vervulling: consul-generaal in Manilla	206
8.	Compromisloos expansionisme	208
Hoofdstuk VI: Het congres van Parijs in 1875 en de koloniale denkbeelden		211
1.	De doorbraak van de imperiale geografie	211
2.	Het racisme drukt zijn stempel op de geografie	214
3.	De verwevenheid met geopolitieke kwesties	215
4.	Reizen door een gebied van toekomstige machtssferen	217
5.	“Nous faudra-t-il aussi un Sedan belge?”	218
Hoofdstuk VII: De Société de Géographie d’Anvers in relatie tot Afrika (1876-1885)		223
1.	Afrika en de oprichting van het genootschap	225
2.	Afrika in de eerste openbare lezingen en verhandelingen	227
3.	De katholieke civilisatiemissie in Afrika volgens Louis Delgeur	228
4.	De schaduw van Leopold II	231
5.	Louis Delgeur en de vulgarisering van het werk van Henry Morton Stanley	233
6.	De verheerlijking van Stanley	234
7.	Belangstelling en steun voor de Association internationale africaine en de Belgische exploratiemissies	237
8.	Vertrouwen in onzekere tijden	240
9.	Eindelijk “wetenschap”? De eerste praktische kennis uit Afrika	241

10.	Ernest Cambier en het toenemende geloof in de kracht van de natie	243
11.	Naar een open relatie met het koningshuis	247
12.	Argwaan ten aanzien van de Portugezen en Fransen in Afrika	248
13.	Het Congo-offensief	250
14.	Het genootschap en het Congres van Berlijn (1884-1885)	254
15.	Antwerpen presenteert Congo aan de wereld: de expo van 1885	255
16.	Van voorzichtige naar stevige bondgenoot op tien jaar tijd	259
Hoofdstuk VIII: De Société belge de Géographie in relatie tot Afrika (1876-1885)		261
1.	Een nationale synergie	262
2.	De vroege aandachtspunten	263
3.	Een introductie tot de Afrikaanse exploratie	265
4.	De vroege relatie tot de Association internationale africaine	266
5.	Het tweede internationaal congres voor handelsgeografie (Brussel, 1879)	269
6.	De geopolitieke betekenis van Midden-Afrika	271
7.	De rijzende ster van Alphonse-Jules Wauters	272
8.	Toenadering tot Leopold II in aanloop naar de onderhandelingen van Berlijn	273
Hoofdstuk IX: De Belgische exploratiecultuur en de transformatie van de exploratiereiziger in Midden-Afrika		277
1.	Instructieliteratuur: een populair genre in de 19 ^{de} eeuw	280
2.	Exploratie-instructies en militaire bekwaamheid: de bijdrage van Emile Adan	284
3.	Hygi�ne en de verwaarloosde suggesties van Emile Reuter	289
4.	De ervaring spreekt: de "gymnases d'exploration" van Jérôme Becker	292
5.	Een stap voorwaarts in de "professionalisering": de instructie, missie en observatie van Augustin Delporte	296
6.	De zoektocht naar de plantaardige rijkdommen van Congo: de instructietekst van Alfred Dewèvre	299
7.	De grondslagen van een "koloniale school"	302
8.	Rondreizende residenten en geinstitutionaliseerde exploratie	305
9.	De transformatie van de wetenschappelijke exploratie	307
DEEL II – LEOPOLD II, DE GEOGRAFIE VAN ZIJN TIJD EN DE ONTWIKKELING VAN EEN KOLONIALE DOCTRINE		311
Hoofdstuk X: De intellectuele vorming van de jonge prins Leopold		313
1.	Leopolds kindertijd	313
2.	De hertog van Brabant in de Senaat	317
	2.1. Het senatorschap van rechtswege: een politieke leerschool	317

2.2.	De snelle overgang van diplomatie naar eigengereid voluntarisme	318
2.3.	Leopold op zoek naar een direct verband met het concrete	319
2.4.	Mecenaat, stadsvernieuwing... en speculatie	320
2.5.	De verlokkingen van het Oosten in cijfers en statistieken	322
2.6.	Voorbeelden van overheidssteun voor de trans-Atlantische lijnvaart	323
2.7.	Geschiedenis als bron van inspiratie	324
2.8.	Saintelette en de Conseil supérieur de Commerce	324
2.9.	En ondertussen in de Levant...	325
2.10.	Leopold – de opportunistische redenaar	327
3.	De invloed van Leopold I	328
3.1.	Leopold I en de koloniale gedachte	328
3.2.	Leopold I en het denken van de hertog van Brabant	329
3.3.	Een schijnbare paradox?	329
3.4.	Leopold I – een leermeester in internationale politiek	330
3.5.	De Krimoorlog: de hertog van Brabant richt zijn blik op het Oosten	332
Hoofdstuk XI: De studiereizen van de hertog van Brabant		335
1.	De eerste kennismaking met Egypte en het Nabije Oosten (1854-1855)	336
1.1.	Reizen om te leren	337
1.2.	Weg van de betutteling	337
1.3.	Tussen klassieke cultuurervaring en zakenreis	338
1.4.	De overweldigende kracht van Egypte	340
1.5.	Het Suezkanaal en zijn bezielers	341
1.6.	Een katholieke prins voor de Oriënt	343
1.7.	Langs de eilanden van de toekomst	344
2.	Op verkenning bij de zieke man van Europa (1860)	347
2.1.	De kanselarijen kijken mee	347
2.2.	Langs de Donau	348
2.3.	De ontgoocheling	350
2.4.	Naambekendheid mét een kleine smet op het blazoen	351
3.	Koloniale denkoefeningen tijdens het kuren (1861)	353
3.1.	De eerste steen van een Belgisch Walhalla	354
3.2.	Het vreesoproepende voorbeeld van een onthoofde koning...	355
3.3.	Een wereldomspannend snoer van koloniale springplanken	357
4.	Spoorzoeken in de archieven van de Spaanse kolonies (1862)	360
5.	De wereldtentoonstelling van Londen (1862)	362
6.	Via de barre Maghreb opnieuw naar Egypte (1862-1863)	365
6.1.	Leopold in het land van de Kabylen	366
6.2.	Grootheidswaanzin, corruptie en decadentie in het nieuwe Egypte	368
6.3.	Door het Nijldal	369
6.4.	In het leerrijke gezelschap van Ferdinand de Lesseps	371
7.	Het Verre Oosten (1864-1865)	373

Hoofdstuk XII:	Leopolds documentatienetwerk en de evolutie van zijn koloniale doctrine	379
1.	Adrien Goffinet – meester van “het arsenaal”	380
2.	De organische ontwikkeling van “het arsenaal”	380
3.	Henri-Alexis Brialmont – medearchitect van de koloniale doctrine	388
3.1.	Een onverwacht militair talent	388
3.2.	De Belgische “Vauban”	389
3.3.	Het verband tussen defensie en expansie	389
3.4.	Het samenwerkingsverband tussen Brialmont en Leopold	391
3.5.	Gerechtigd geweld sluipt binnen in de koloniale doctrine	392
3.6.	Aanzet tot een nieuwe globale studie onder leiding van Leopold	394
3.7.	Brialmont – de levende statistiek	395
3.8.	Brialmont – polyvalente lobbyist, propagandist én mediaspinner	396
3.9.	Het “eerste schema” van Leopolds boek (1861)	400
4.	Ernest Van Bruyssel – origineel historicus en nuttige kopiist	403
4.1.	Broodschrijver bij gunst van de prins	403
4.2.	Helper van Brialmont en vulgarisator van Money	404
5.	Jules Lejeune – juridisch en koloniaal adviseur	407
5.1.	Edmond Pougin en de grondconcessie in Costa Rica	408
5.2.	De doodstraf en strafkolonies	410
5.3.	De “School van Manchester” en het “tweede schema” (1863)	411
5.4.	Het “derde schema” of de brief van een “Goede Belg” (1865)	416
6.	Charles Saintelette: link naar de bedrijfswereld	418
7.	De verbodsbekening van het koloniaal documentatiebureau	420
8.	Leopold II en Emile de Borchgrave: opnieuw de individuele piste	422
8.1.	Emile de Borchgrave en de “roots” van de “Vlaamse kolonisatie”	423
8.2.	De Nederlandse connectie	425
8.3.	Een nieuwe pion in de Nederlandse connectie	427
8.4.	Rechtstreekse aansluiting met de geografische wereld	429
9.	Het documentatieparadijs van Buitenlandse Zaken	430
9.1.	Lambermont en Banning – “les grands commis de Léopold II”	430
9.2.	De casus Formosa	431
9.3.	Een internationale maatschappij of geprivilegieerde compagnie?	434
10.	De bibliotheek van Leopold II: een spiegel van de koloniale doctrine?	436
10.1.	Een problematische bron	436
10.2.	Een spoor naar de koloniale bibliotheek?	438
Hoofdstuk XIII:	Het geografische netwerk rond Leopold II in aanloop naar de oprichting van de Onafhankelijke Congostaat	441
1.	Afrika in het geografische totaalperspectief van Leopold II omstreeks 1875	442
1.1.	De zomer van 1875	442
1.2.	De wereld in breedbeeld	445
2.	De heroriëntering van de geografische netwerken	450
2.1.	Leopold II en de Afrikaanse exploratie: een doorbraak via Londen	450
2.2.	De Europese geografie gemobiliseerd	455
2.3.	De studiezomer van 1876: “Nous nageons en pleine Afrique”	457

2.4. De Belgische delegatie	459	
2.5. De meervoudige houding tegenover geografie: leren en manipuleren	462	
2.6. De instrumentele geografie in aanloop naar 1885	463	
3. Een internationale en neutrale formule: pleidooien van Emile de Laveleye	465	
4. “Aardrijkskundige propaganda” door een nieuwe schakel in het netwerk	468	
Besluit	473	
Bibliografie	483	
1. Archivalische bronnen	483	
2. Niet-archivalische bronnen	494	
3. Secundaire literatuur	507	
4. Geraadpleegde dagbladen	532	
5. Systematisch geanalyseerde tijdschriften	532	
6. Geraadpleegde biografische repertoria	533	
Bijlagen	535	
Bijlage I	Redevoering van Charles Ruelens voor de <i>Société de géographie de Paris</i> . Parijs, 15 oktober 1869	537
Bijlage II	Aantal ereleden van het Congres van Antwerpen (1871) ingedeeld volgens nationaliteit	539
Bijlage III	Aantal toetreders van het Congres van Antwerpen (1871) ingedeeld volgens nationaliteit	540
Bijlage IV	De Belgische toetreders van het Congres van Antwerpen, ingedeeld volgens beroepscategorie	541
Bijlage V	Indeling van de Belgische toetreders van het Congres van Antwerpen (1871) ingedeeld volgens woonplaats.	542
Bijlage VI	Indeling van de Belgische toetreders van het Congres van Antwerpen (1871) ingedeeld volgens provincie	544
Bijlage VII	Aantal toetreders van het Congres van Antwerpen (1871) ingedeeld volgens nationaliteit (exclusief België)	545
Bijlage VIII	Nationaliteit van de sprekers tijdens het Congres van Antwerpen (1871)	546
Bijlage IX	De totstandkoming van het programma van het Congres van Antwerpen (1871) – concordantie tussen de vraagstukken in het definitieve programma en de voorstellen in de verschillende archiefstukken	547
Bijlage X	Het plan van Saintelette overgenomen in de Belgische pers	569
Bijlage XI	Redevoering van Charles Saintelette naar aanleiding van de oprichting van de <i>Société belge de Géographie</i> . Antwerpen, 26 november 1869	572
Bijlage XII	Redevoering van Charles Saintelette te Luik, 30 januari 1870	578

Woord vooraf

Dit is een doctoraatsverhandeling van een laatbloeier. Misschien had deze studie al tien jaar geleden kunnen verschijnen. Ik studeerde immers af aan de Universiteit van Gent in 1992. Tijdens mijn licentieopleiding werd ik geprikkeld door de geschiedenis van de Europese kolonisatie. Prof. dr. John Everaert legde de basis van mijn belangstelling voor de diepere mechanismen van het westerse expansiestreven in de moderne tijden. Ik ben hem nog steeds oprecht dankbaar voor de talrijke stimuli die hij zijn studenten op dit terrein heeft gegeven. Ze leven in me voort tot op de huidige dag.

Als antwoord op de vraag waarom ik niet meteen na mijn basisstudie het doctoraat heb aangevat, zou ik een lang maar volstrekt oninteressant verhaal kunnen vertellen. Wél belangrijk om te vermelden is dat ik in 1995 door een gelukkig toeval ben terechtgekomen in een inspirerend milieu van wetenschapshistorici waar Prof. dr. Robert Halleux – *membre de l'Institut de France*, onderzoeksdirecteur bij het *Fonds national de la Recherche scientifique* en toen voorzitter van het *Nationaal Comité voor Logica, Geschiedenis en Filosofie van de Wetenschappen* – me vaderlijk onder zijn vleugels heeft genomen. Zijn rijke kennis van de Belgische wetenschapsgeschiedenis, zijn onuitputtelijke ondernemingszin en creativiteit, alsook zijn diepmenselijke betrokkenheid bij het werk van zijn medewerkers zullen voor mij altijd een kostbaar en onvervangbaar goed blijven dat inspiratie biedt voor het parcours dat ik nog wil afleggen. De voorbije dertien jaar heb ik dankzij hem de kans gekregen om me te verdiepen in de geschiedenis van de wetenschapsbeoefening in België. Ik kon onder zijn leiding meewerken aan boeiende projecten en tentoonstellingen. Hij gaf me de mogelijkheid om kennis te maken met specialisten van over de hele wereld, deel te nemen aan congressen en reizen te maken naar fascinerende archieven. Tegenover die enorme gulheid blijft mijn dankbaarheid – hoe groot ook – volstrekt ontoereikend. Ik koester de hoop dat deze verhandeling, het resultaat van zijn ononderbroken aanmoediging, goed maakt waar mijn dankbetuiging tekort schiet.

Aan de *Vakgroep Nieuwste Geschiedenis* van de Universiteit Gent vond ik in Prof. dr. Luc François een promotor van eerste orde. Steeds kon ik bij hem terecht voor advies. Hij bracht me in contact met onbekende bronnen, suggereerde de raadpleging van ondoorzochte archieffondsen, en stuurde me op pad met nieuwe literatuur. Als nieuwkomer in de wereld van de geschiedenis van de nieuwste tijden was ik bij hem aan het juiste adres. Samen met de andere leden van de *Begeleidingscommissie* wees hij op pertinente hiaten of suggereerde hij drastische aanpassingen op het vlak van de methodologie. Ik hoop dat ik de figuurlijke betekenis van de slagzin “Kill your darlings!” waarmee we onze overlegmomenten meestal afsloten in de praktijk heb gebracht.

Prof. dr. Daniel Vangroenweghe, eveneens een gewaardeerd lid van de *Begeleidingscommissie*, liet me op een nieuwe manier kijken naar het koloniale verleden van België en naar Leopold II in het bijzonder. Nog voor ik hem ontmoette,

vond ik zijn onderzoek over de koloniale strijd in Congo tijdens de 19de eeuw een bron van inspiratie. Maar het waren toch vooral zijn persoonlijke adviezen die me onvermoede aspecten lieten ontdekken van de complexe persoonlijkheid van koning Leopold II. Ook aan hem een welgemeend woord van dank.

Dankzij de steun en aanmoediging van Prof. dr. Niceas Schamp, vast secretaris van de *Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen en Kunsten van België*, slaagde ik erin dit onderzoek zodanig te organiseren dat het verenigbaar bleef met mijn professionele inzet.

Voor dit onderzoek openden archieven en bibliotheken in binnen- en buitenland gastvrij hun deuren. Overal kon ik rekenen op de hulpvaardigheid van vakbekwame verantwoordelijken. Prof. dr. Gustaaf Janssens van het *Archief van het Koninklijk Paleis* heeft onvermoeibaar essentiële archiefstukken voor me opgezocht en eigen notities ter inzage gegeven. Door zijn pertinente toelichtingen kreeg ik een beter begrip van de omstandigheden waarin de bronnen over Leopold II tot stand zijn gekomen. Mijn waardering gaat tevens naar de heer Jean-Luc De Paepe, mevrouw Françoise Thomas en mevrouw Claire Pascaud die me de rijke collecties leerden kennen van het archief en de bibliotheek van de *Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*. Dr. Pierre Delsaerd van de Universiteit Antwerpen was mijn gids doorheen de archieven van de *Société de Géographie d'Anvers*. Dr. Patricia Van Schuylenbergh leidde me door de archieven van het *Koninklijk Museum voor Midden-Afrika* te Tervuren. Mevrouw Françoise Peemans toonde de weg in de archieven van het *Ministerie van Buitenlandse Zaken*. Mevrouw Marie-Blanche Delattre gaf me toegang tot de correspondentie van Charles Saintelette in de bibliotheek van het *Musée royal de Mariemont*. De heer Alfred Van der Gucht van de *Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* liet me kennismaken met de papieren van Jan-Hubert van Raemdonck. Prof. dr. Henri Nicolaï van de Université Libre de Bruxelles maakte me vertrouwd met de geschiedenis van de *Société royale belge de Géographie*. Ik prijs me gelukkig dat ik heb mogen steunen op zoveel ervaring en wijsheid.

Mijn dank gaat tevens naar de medewerkers van het *Stadsarchief Antwerpen*, het *Algemeen Rijksarchief* te Brussel, het *Rijksarchief* te Antwerpen en de *Archives de l'Etat* te Bergen, de *Koninklijke Bibliotheek van België* te Brussel, de *Stadsbibliotheek* te Antwerpen, de *Centrale Bibliotheek* van de Universiteit Gent, de *Bibliotheek Stadscampus* van de Universiteit Antwerpen, het documentatiecentrum van het *Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis*, het *Laboratoire de Géographie humaine* van de Université Libre de Bruxelles, de bibliotheken van de *Vakgroep Nieuwste Geschiedenis* en de *Vakgroep Geografie* van de Universiteit Gent, de bibliotheek van het *Ministerie van Buitenlandse Zaken*, het *Département Cartes et Plans* van de *Bibliothèque Nationale* te Parijs en de bibliotheek van de *Società Geografica Italiana* te Rome.

Ik vernoem ook dr. Geneviève Xhayet, dr. Philippe Tomsin, mevrouw Fabienne Henricé en de andere medewerkers van het *Centre d'Histoire des Sciences et des Techniques* van de Universiteit van Luik. Hun jarenlange vriendschap, samenwerking en aanmoediging betekenen heel veel voor mij. Bij hen voel ik me thuis. Dr. Wouter Bracke, afdelingshoofd *Kaarten en Plannen* bij de *Koninklijke Bibliotheek van België*, en de heer Herwig Deumens, wetenschappelijk medewerker bij de *Koninklijke*

Academie voor Geneeskunde van België, dank ik voor de commentaar bij een aantal onderdelen van deze thesis.

Enkele heel bijzondere mensen volgden mijn onderzoekingen de voorbije jaren op de voet. Hun vriendschap en menselijke warmte gaven mij de kracht om door te zetten. Mijn dank gaat in het bijzonder naar Els Van de Put, Rob Hintjens, Lieve Peeters, Kries Lefever, Sofie De Winter, Yves Aerts, Sven Pichal, Jim Verstraete, Jan Huygens, Josie Vandersmissen en Erwin Geeraerts. Een speciale vermelding verdient Claudine Van Laere die voor het schrijven van een aantal essentiële passages in dit werk haar hoeve in Maldegem ter beschikking heeft gesteld. Deze groene oase van rust bood inspiratie op het juiste moment.

Mijn ouders Jacques Vandersmissen en Christiane Klockaerts wil ik bedanken voor de liefdevolle opvoeding, het warme nest, en de kansen die zij aan ieder van hun kinderen hebben gegeven om te zoeken naar Waarheid en Schoonheid.

Aan mijn man Dennis De Brauwer, mijn verontschuldigen voor de vele dagen dat ik er niet voor hem ben geweest tijdens het schrijven van deze studie. Ik had dit werk echter nooit kunnen voltooien zonder zijn onbaatzuchtige en onvoorwaardelijke vriendschap, liefde en broederlijkheid.

Behoort het nog gezegd dat geen van de bovengenoemde personen kunnen worden aangesproken op de beweringen of opinies in deze verhandeling? De verantwoordelijkheid voor betwistbare interpretaties, onzorgvuldigheden of nog resterende fouten berust uitsluitend bij mij.

Jan Vandersmissen
Antwerpen, maart 2008

Inleiding

1. Bedenkingen bij een wandkaart in Tervuren

Ergens in de loop van 1999 bracht ik een bezoek aan het *Koninklijk Museum voor Midden-Afrika* in Tervuren. Hoewel ik het museum kende van in mijn jeugd en het toen een exotische verleidingskracht op me had uitgeoefend, was mijn visite ingegeven door een zuiver professionele nieuwsgierigheid. Ik werkte op dat ogenblik mee aan de samenstelling van een vulgariserend boek over de geschiedenis van de wetenschappen in België in de 19de en 20ste eeuw.¹ Aangezien ik een bijdrage voorbereide over de wetenschappelijke exploratie wilde ik eens kijken hoe in deze nationale instelling de Belgische overzeese wetenschappelijke activiteiten uit het verleden via museale opstellingen in beeld werden gebracht.² Er was op dat moment in de media nogal wat te doen over de toestand waarin het museum verkeerde.

Het was immers de periode waarin het museum en zijn concepten in vraag werden gesteld, onder meer in het onconformistische werk *Het museum van de natie. Van kolonialisme tot globalisering*, samengesteld door Herman Asselberghs en Dieter Lesage. In dat boek werd Tervuren benaderd als een “museum van een museum”, een versteende getuige van de koloniale tijd en van het wereldbeeld dat men toen in het westen hanteerde. Tegelijk was het werk een gedurfde denkoefening over een museum van de toekomst met reflecties over de koloniale erfenis, de natievorming, de Afrikaanse identiteit en de plaats van Congo in de globalisering die bepalend zou worden voor het aanzien van de vroege 21ste eeuw.³

Tijdens mijn rondgang kon ik de critici enkel gelijk geven. Het museum was een echt reliekschrijn van de Belgische koloniale visie op Afrika. De meeste zalen over wetenschap hadden een afgeleefd en gedateerd voorkomen. Kortom, ze waren niet langer in overeenstemming met de behoeften van de actuele bezoeker noch met de resultaten van het hedendaags wetenschappelijk onderzoek. Zoals in de zaal van de landbouw sommige opschriften verwezen naar statistische gegevens uit de jaren 1960, zo bleken ook de historische panelen al enkele decennia oud, wat meteen de verheerlijkende toon van de teksten over de Belgische koloniale inspanningen verklaarde. Intussen ondergaat het museum een volledige restyling. Vooral de tentoonstelling *Het geheugen van Congo. De koloniale tijd* in 2005 heeft op dat vlak gezorgd voor een versnelling.⁴ De ministerraad van 20 juli 2006 heeft de renovatie

---

¹ R. HALLEUX, J. VANDERSMISSEN, A. DESPY-MEYER & G. VANPAEMEL (eds). *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000*. Brussel-Tournai: Dexia Bank-La Renaissance du Livre, 2001, 2 dln, 344-312 p.

² J. VANDERSMISSEN. “De wetenschappelijke exploratie.” In: R. HALLEUX et al. *Op. cit.*, dl. 1, pp. 225-244.

³ H. ASSELBERGHS & D. LESAGE. *Het museum van de natie. Van kolonialisme tot globalisering*. Brussel: Yves Gevaert Uitgever, 1999, 273 p.

⁴ Directeur Guido Gryseels vat het als volgt samen: “De hoofdtaak van dit nieuwe Museum zal bestaan in de verspreiding van interdisciplinaire kennis over de samenlevingen, de natuurlijke milieus en de duurzame ontwikkeling in Afrika. Een fundamentele stap in deze ontwikkeling is de analyse van de koloniale periode, en van de eigen geschiedenis als koloniale instelling.” In: J.-L. VELLUT (dir.). *Het*

van Tervuren formeel goedgekeurd. Na een studiefase die 24 maanden in beslag zal nemen, zullen de werken effectief starten eind 2009 – begin 2010.⁵

Maar in 1999 was de sclerose nog alom zichtbaar. Toch geraakte ik tijdens mijn bezoek gefascineerd door één van de talrijke reusachtige wandkaarten in het gebouw, meer in het bijzonder de kaart in zaal 18 waar toen de aardwetenschappen werden voorgesteld en die momenteel is toegewezen aan tijdelijke tentoonstellingen. Ze toonde me een overzicht van de belangrijkste Europese exploratierizen in Congo tijdens de 19de eeuw. Doordat de museumopstelling van dat moment de oorspronkelijke architectuur van Charles Girault grondig verstoorde – er stonden een aantal opzichtige toonmeubels tegen de wanden – liepen de meeste bezoekers aan deze muurversiering voorbij. Ten onrechte, want de kaart is zowel esthetisch als wetenschappelijk een bijzonder interessant onderdeel van de collectie. Dat heeft er recent toe geleid dat de museumverantwoordelijken er in de geest van de vernieuwing die zij in gang hebben gezet een spotlight op hebben gericht...

Onder de titel *Congo Belge: Itinéraires fondamentaux & grandes explorations 1816-1900* wil de kaart op een didactisch verantwoorde wijze de reisroutes van de eerste Europese en Amerikaanse ontdekkingsreizigers aangeven. De kaart is detailrijk maar door de verzorgde en fijne kaligrafie blijft ze overzichtelijk. Ze is in het begin van de 20ste eeuw gecreëerd om te imponeren. Het lijkt erop dat men de bezoeker van toen vooral duidelijk wilde maken dat dankzij het initiatief van Leopold II een indrukwekkend gebied volledig was ontsloten, en dat de geografie van Congo geen problemen meer stelde. De kaart is zowel een eerbetoon aan de westerse ontdekkingsreiziger-geograaf als aan koning Leopold II. Links in de cartouche herinnert een citaat aan Leopolds voortrekkersrol: “Ouvrir à la civilisation la seule partie de notre globe où elle n’ait point encore pénétré, percer les ténèbres, qui enveloppent des populations entières, c’est une croisade digne de ce siècle de progrès. Léopold II, 1876.” Het zijn Leopolds historische woorden bij de opening van de Internationale Aardrijkskundige Conferentie te Brussel in 1876, het zogenaamde startschot tot zijn Congo-onderneming. In een opschrift naast de kaart worden onder de titel *Découvertes géographiques fondamentales 1816-1900* de ontdekkingsreizen opgesomd waaraan het nageslacht moet worden herinnerd.

De kaart van Tervuren nodigde me uit tot meerdere overwegingen. Ze valt immers op verschillende manieren te “lezen”. Er is het globale beeld, de weergave van een toestand op één bepaald moment, namelijk het begin van de 20ste eeuw, toen de kaart is tot stand gekomen. Dat beeld zegt: het hart van Afrika, de blinde vlek die eeuwenlang de kaarten van dit continent domineerde, is eindelijk binnen het domein van onze kennis gekomen, en zelfs in die mate dat er voor ons geen echte raadsels meer bestaan. De kaart drukt uit dat de westerling de mensheid naar grotere vooruitgang heeft gestuwd waardoor de meest ondoordringbare gebieden voor hem hun geheimen hebben onthuld. Ze is het triomfalistische statement van een beschaving die overtuigd is dat zij een overwinning heeft behaald op de onwetendheid. Daarnaast geeft de kaart een politieke boodschap mee: daar waar de geograaf-ontdekkingsreiziger is gepasseerd, heeft hij het land en zijn mensen

---

geheugen van Congo. De koloniale tijd. Tervuren-Gent: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika-Snoeck-Ducaju & Zoon, 2005, p. 5.

⁵ Voor meer informatie over de planning van de renovatiewerken, consulteer de website van het museum: www.africamuseum.be

ontmoet en beschreven, maar daardoor tegelijk namens de eigen beschaving een claim gelegd op het territorium dat hij heeft doorkruist. En het was een zelfverzekerde Leopold II die via de politieke constructie van de Onafhankelijke Congostaat de territoriale claims in zich had verenigd en dat met nadruk op een erg visuele manier aan de wereld wilde verkondigen in een museum dat volstrekt naar eigen inzichten was vormgegeven. Bij de overdracht van Congo aan België in 1908 bleven deze claims trouwens ongewijzigd en werden de grafische boodschappen geconsolideerd.

Maar men hoeft dit momentgebonden totaalperspectief niet noodzakelijk als enige uitgangspunt te nemen. Door de duidelijke markering van de jaartallen waarin de verschillende exploratiereizen hebben plaatsgevonden in de marge, kan de toeschouwer de geleidelijke Europese penetratie aanschouwen, en zien hoe tegelijk met de geograaf-ontdekkingsreiziger die vooral zijn weg zocht langs de grote rivieren het hydrografisch stelsel van Midden-Afrika in beeld verschijnt, hoe zijn notities, schetsen en metingen plots een tastbaar geheel vormen in het lijnenspel op het raster. Naast een weergave van een toestand op een bepaald moment geeft de kaart dus tegelijk inzage in een proces dat is gespreid over een aantal decennia en dat reeds een aanvang heeft genomen in 1816 met de expeditie van de Brit Tuckey door de Beneden-Congo.

In dat proces nam avontuur het voortouw, maar al gauw sprong kennisvergaring mee op de wagen. Die kennis was aanvankelijk een algemene basiskennis van het land dat men verkende, in de eerste plaats verzameld met de bedoeling er levend weg te geraken. En dus ging het in het begin vooral om het in kaart brengen van het reliëf en van de transportroutes over het land en het water. Maar vervolgens kwam er enige systematiek in de kennisvergaring evenals een sterkere gerichtheid op de omgeving. Men registreerde wat men merkwaardig vond in de natuur, zowel het dieren- als het plantenrijk, en men kwam tot gedetailleerde etnografische studies van de mensen die langsheen de reisroutes woonden. En wie langer op één en dezelfde plaats verbleef, had de tijd om ook de bodem te verkennen en enkele minerale rijkdommen boven te halen. Kortom, de exploratie zoals ze zich langzaam laat aflezen van de kaart in het museum is een proces geweest met verschillende geleidingen op het vlak van kennisvergaring, waarbij bovendien oorzaak en gevolg moeilijk van elkaar kunnen worden onderscheiden.

Al deze overwegingen brachten me tot essentiële vragen over de praktijk van de inbezitneming van het land en de rol die wetenschap, en in het bijzonder de geografie, daarbij heeft gespeeld. Want het verhaal van de geografische exploratie kan men uiteraard niet binnen het isolement van het Afrikaanse continent alléén lezen of bestuderen. Een louter internalistische benadering van de exploratie – welke men kent uit heel wat geschiedenisboeken die niet eens zo oud zijn – zou wellicht hoofdzakelijk focussen op reizigers die succes hebben geboekt met spectaculaire geografische vaststellingen – de loop van een grote rivier, de bepaling van een hoge bergtop of de ontdekking van een gebied dat rijk is aan mineralen – en minder op de grote colonne van reizigers die cartografisch bandwerk hebben verricht. Bovendien zou zulke benadering de klemtoon vrijwel alleen leggen op de zuiver wetenschappelijke verworvenheden en op de methoden van het reizend onderzoeken van de wereld, en ze desgevallend toetsen aan nieuwe inzichten.

Toch is de sociale en culturele context van deze merkwaardige praktijk die in de 19de eeuw zijn hoogtijdagen heeft beleefd een minstens even belangrijk studieterrein. De organisatie en de financiering van de geografische exploratiemissies die aan de effectieve landneming door staten zijn voorafgegaan, het netwerk van ideeën en mensen dat deze ondernemingen heeft gesteund en mee vormgegeven, het zijn allemaal zaken die mee richting hebben gegeven aan de geografie als wetenschap maar tegelijk aan de westerse expansie overzee. En bovendien ging het in deze specifieke gevallen om een westerse aangelegenheid in de zeer letterlijke zin, waarmee wordt bedoeld dat de plaatsen waar de betreffende activiteiten werden ontplooid veelal de Europese hoofdsteden waren en niet het Afrikaanse binnenland.

Bovendien stonden ook de resultaten van de exploratie niet op zichzelf in de Afrikaanse binnenlanden waar de geografen-ontdekkingsreizigers ze hadden vergaard. Schriften vol aantekeningen en gegevens van allerlei slag reisden immers voort in de bagage van de reizigers en verhuisden vervolgens naar de werktafels van wetenschappers en beleidsmakers in Europa en Amerika, waar ze werden geïnterpreteerd, verwerkt en geïntegreerd in nieuwe opvattingen over de overzeese wereld. De kaart waar ik naar keek, was er het bewijs van: zonder het hele proces en de vele tussenpersonen zou ze nooit de vorm en de inhoud hebben gekregen die men vandaag nog kan bewonderen.

Nieuwe wetenschappelijke, economische, sociale, culturele en politieke kaders – musea, cartografische ateliers, laboratoria, maar ook genootschappen, ondernemingen en media – specialiseerden zich en begeleidden een meer algemene mentaliteitswijziging ten aanzien van de toenmalige wereld. Maar met de nieuwe kijk op de wereld veranderde tevens de houding van de westerling ten aanzien van zijn eigen mogelijkheden en zijn persoonlijke rol in de inbezitneming, overheersing en desgevallend economische uitbating hetzij ontwikkeling van deze gebieden.

De lezing van een eenvoudige wandkaart biedt me dus inspiratie voor een heel onderzoeksprogramma dat wellicht een hele carrière in beslag kan nemen. Want over de meeste van de hierboven opgesomde aspecten van de ingewikkelde relatie tussen geografie, exploratie, expansie en uiteindelijk kolonisatie in de 19de eeuw is alvast wat betreft de Belgische aanwezigheid in de wereld amper onderzoek verricht. En een algemene kijk op het geheel is al helemaal nooit ontwikkeld. Op basis van de grote lacunes in het onderzoek kan men bijgevolg besluiten dat het zou getuigen van overmoed indien men zou ambiëren een dergelijke totaalstudie van de Belgische overzeese activiteiten in relatie tot geografie en andere relevante wetenschappen in één verhandeling te bundelen.

Indien ik, zoals mijn wens is, een onderzoek in deze richting wil ondernemen, dan kan dat slechts slagen indien bewust beperkingen worden ingebouwd op geografisch en chronologisch vlak, en inhoudelijk zeer specifieke onderzoeksterreinen worden aangeduid. Het Belgische expansie- en kolonisatieverhaal is immers reeds omstreeks het midden van de 19de eeuw begonnen onder het bestuur van Leopold I. Het heeft zich vervolgens in allerlei vormen en gedaanten in politieke, militaire maar vooral economische kringen en aan het hof van Leopold II ontwikkeld tot het moment waarop de zeer verspreide acties een concrete grootschalige uitwerking hebben gekregen in Afrika, waar eerst een aparte, vanuit België gestuurde staat is ontstaan die pas in 1908 een volwaardige Belgische kolonie is geworden met opeenvolgende

dynamieken tot aan de onafhankelijkheid van Congo in 1960. Het is dus vrijwel onmogelijk een dergelijke tijdsperiode ineens te overbruggen indien men wil vertrekken vanuit een volledige revisie van de bestaande bronnen en een analyse van nieuw, onontgonnen materiaal. Ik zal dus eerst het onderzoeksterrein en de onderzoeksperiode preciezer afbakenen.

2. Visies op aardrijkskunde, expansionisme en kolonisatie in de 19de eeuw

2.1. De aardrijkskundige beweging en de koloniale doctrine

Op basis van de overwegingen die voortvloeien uit het bestuderen van de kaart van Tervuren heb ik besloten me eerst te verdiepen in de geschiedenis van de aardrijkskunde in België in de tweede helft van de 19de eeuw, en meer in het bijzonder een onderzoek te starten dat wil nagaan in welke mate in de betreffende periode sprake is geweest van een interactie tussen de ideeën, concepten, thema's van deze opkomende wetenschap en het complexe geheel van expansionistische en koloniale opvattingen die in hetzelfde tijdvak het licht hebben gezien in België. Bovendien wil ik de relaties in kaart brengen tussen het netwerk van mensen dat samen een "geografische beweging" heeft gevormd, en de wereld waarin Leopold II zich bewoog en waardoor hij werd beïnvloed toen hij zelf de componenten van zijn koloniale doctrine heeft bijeengebracht.

Het hiernavolgende onderzoek focust dus hoofdzakelijk op individuen en op sociale groepen in België zelf, evenals op hun denkbeelden ten aanzien van de wereld en de rol van België daarin. Het heeft geenszins de ambitie uit te groeien tot een detailstudie van de exploratie of van het geografisch werk dat door Belgen of voor rekening van België in Afrika of elders overzee is uitgevoerd – in die zin staat het zelfs redelijk ver af van de oorspronkelijke vragen die Tervuren heeft losgemaakt. Ook al zullen een aantal aspecten noodzakelijkerwijs aan bod komen, toch zal ik maar beperkt focussen op de verbanden tussen de wetenschapsbeoefening in Afrika zelf of elders in de wereld en de effectieve ontwikkeling van de koloniale structuur en de koloniale bestuursmethoden in de overzeese gebieden. Dat is uiteraard wel een relevant onderzoeksthema, want zoals gezegd ontbreekt voor de Belgische situatie een algemeen historisch overzicht dat die verbanden aanraakt, maar toch moet mijns inziens eerst een andere klip worden genomen. Het lijkt me immers noodzakelijk, ja zelfs essentieel, dat in eerste instantie wordt onderzocht wat aan de effectieve kolonisatie op intellectueel vlak is voorafgegaan, vooral in Belgische context maar ook in Europees verband voor zover van daaruit invloed is uitgeoefend op ontwikkelingen in België, en dat wordt in kaart gebracht hoe de structuren, de geestelijke en materiële kaders konden tot stand komen die mee aan de wieg hebben gestaan van de koloniale ondernemingen, en bijgevolg ook van de koloniale wetenschappen.

In die zin is dit vooral een onderzoek naar een specifiek geheel van ideeën dat van betekenis is geweest voor een aantal actoren in een Belgische omkadering en dat door hen in een reeks van activiteiten en handelingen tot ontplooiing is gebracht met uiteindelijk concrete gevolgen op overzees terrein. De actoren in de overzeese gebieden zelf zullen dus amper in beeld komen. Dat betekent geenszins dat ik een

bewust eurocentrische laat staan belgocentrische opvatting van de koloniale historiografie tot uiting wil brengen. Integendeel, wil men de Belgische historiografie bevrijden van de zwaarbeladen trauma's uit de vroege postkoloniale periode die decennialang zijn blijven nazinderen en een volwassen confrontatie met het Belgische koloniale verleden in de weg hebben gestaan, dan moet men enerzijds een aantal nieuwe pistes openen en anderzijds het werk van onze voorgangers aan een kritiek onderwerpen en vooral in een internationaal perspectief durven plaatsen. Eén van de recente koerswijzigingen in het onderzoek betreft het toekennen van een prominente plaats aan de mensen die de Belgische kolonisatie hebben beleefd of ondergaan – de bevolking van Midden-Afrika die steeds in de marge van het verhaal is gehouden. Een aantal studies heeft in dit verband reeds een aantal nieuwe inzichten voortgebracht welke in het kader van de eerder genoemde tentoonstelling van 2005 op een bevattelijke wijze zijn gebundeld.⁶ Maar parallel daarmee is het absoluut noodzakelijk dat men een aantal filters weghaalt die de kijk op de Belgische actoren – van Leopold II zelf tot de naamloze ambtenaren, bedrijfsdirecteuren en academici – generaties lang hebben gekleurd. Door enerzijds nieuwe facetten van hun denken en handelen te bekijken en anderzijds de bronnen waarop de klassieke geschiedschrijving over deze figuren berust grondig te herlezen en indien nodig te herinterpreteren.

Eén facet wordt hier alvast uitgelicht: de wisselwerking tussen de koloniale doctrine en het geografische denken. Inzake wetenschap zijn er andere wisselwerkingen denkbaar. Ze staan evenwel niet centraal in deze studie. De interacties met de antropologie, de etnografie en de biologische wetenschappen zijn daarvan voorbeelden. Maarten Couttenier verduidelijkt in zijn recent werk *Congo tentoongesteld. Een geschiedenis van de Belgische antropologie en het museum van Tervuren (1882-1925)* onder andere de betekenis van de *Société d'Anthropologie de Bruxelles* en van het museum van Tervuren voor de Belgische “constructie” van de “andere”, een visieontwikkeling die van wezenlijk belang is geweest bij de ontwikkeling van een beleid ten aanzien van de bevolking van Congo. Couttenier bestudeert de ontwikkeling van een koloniale etnografie tegen de achtergrond van het sociaal darwinisme en het rasdenken. Uit de belangstelling voor de prehistorische mens en de ontwikkeling van de fysische antropologie is gevolgd dat de Belgische burgerlijke kringen in de laatste decennia van de 19de eeuw een indeling van primitieve tot superieure mensen zijn gaan hanteren met alle gevolgen van dien op het vlak van koloniaal bestuur.⁷ Patricia Van Schuylenbergh bewandelt de interessante piste van het natuurbehoud in Belgisch-Congo, met bijzondere aandacht voor de fauna, het onderzoek van verschillende naturalisten en de oprichting van specifieke structuren zoals de Nationale Parken.⁸ Maar wat mij in deze studie vooral zal interesseren gaat chronologisch vooraf aan bovengeschetste wisselwerking tussen wetenschap en kolonisatie, en valt samen met de rijping van het economisch expansionisme en met de geleidelijke gisting van de koloniale

---

⁶ J.-L. VELLUT (dir.). *Op. cit.* In dit werk is ruim plaats gemaakt voor een brede waaier van Congolese getuigenissen en “individuele trajecten”.

⁷ M. COUTTENIER. *Congo tentoongesteld. Een geschiedenis van de Belgische antropologie en het museum van Tervuren (1882-1925)*. Leuven: Acco, 2005, pp. 23-234.

⁸ P. VAN SCHUYLENBERGH. *De l'appropriation à la conservation de la faune sauvage. Pratiques d'une colonisation: le cas du Congo belge (1885-1960)*. Louvain-la-Neuve: Université catholique de Louvain, 2006, 2 vol., 947 p.

doctrine. Ik geef Johan Lagae uiteraard gelijk wanneer hij de geografie “de moeder van de koloniale wetenschappen” noemt.⁹

Met het economische expansionisme zet men een stap terug naar het midden van de 19de eeuw, toen de enorme ontwikkeling van de Belgische nijverheden de noodzaak creëerde om nieuwe afzetmarkten te vinden voor de Belgische handel, welke tot dan vooral op de buurlanden was geconcentreerd. Midden- en Oost-Europa kwamen in het vizier, maar evengoed bevolkingsrijke gebieden overzee zoals Latijns-Amerika en het Verre Oosten.¹⁰ Het was de glorie-tijd van het liberalisme in België, wat zich ook vertaalde op politiek vlak met regeringen die werden gedomineerd door liberalen. Zoals Jean Stengers in een klassiek geworden studie heeft aangetoond, bestond in deze kringen een natuurlijke aversie tegen kolonisatie¹¹ – het effectief in bezit nemen en het tot nut van het moederland in uitbating brengen van overzeese gebieden. Een actieve commerciële activiteit door Belgische handelshuizen, het doorbreken van handelsmonopolies en het bepleiten en mee garanderen van echte vrijhandel, waren voor landen zoals België veel lucratievere middelen om de toekomst van de eigen handel en industrie te vrijwaren, zo was de algemene teneur. Kolonies waren duur in uitbating, leidden tot militaire conflicten en werden meestal slecht bestuurd, althans naar de mening van de voornaamste liberale economen van die tijd. In de zeldzame gevallen dat er in die vroege periode toch sprake was van echte Belgische pogingen tot kolonisatie in de strikte betekenis – bijvoorbeeld in Guatemala en West-Afrika – was de afloop redelijk desastreuus, wat er voor heeft gezorgd dat de zin om over te gaan tot een grootschalige door de Belgische staat gestuurde of zelfs maar ondersteunde bevolkingskolonisatie voor geruime tijd werd onderdrukt.

De begrippen expansionisme en kolonisatie kan men dus geenszins aan elkaar gelijkstellen, maar toch kan men ze ook niet los van elkaar bestuderen. Binnen de groep van mensen die nadachten over mogelijkheden tot commerciële expansie zou in de tweede helft van de 19de eeuw een waaier van initiatieven en projecten oprijzen die uiteindelijk wél tot één of andere kolonisatievorm aanleiding konden geven. Wie voor een bepaald gebied op aarde geloofde in zeer zichtbare Belgische commerciële aanwezigheid zonder meer, kon evengoed tegelijk van mening zijn dat voor een geheel andere regio het nuttiger of lucratiever zou zijn om over te gaan tot effectieve kolonisatie in één of andere vorm, bijvoorbeeld in een beperkte formule van geconcentreerde emigratie en volksplanting onder privaat initiatief. De ideeën en concepten liepen dus soms door elkaar binnen het geheel van opvattingen van één en dezelfde persoon, en dat geldt ongetwijfeld ook voor Leopold II en diens entourage, die zoals ik in Deel II van deze studie wil aantonen in de jaren 1860 en 1870 een heel gamma van ideeën omtrent expansionisme en kolonisatie hebben bespeeld en ze in een zeer persoonlijke opvatting van de wereld hebben gebundeld.

---

⁹ J. LAGAE. “Het echte belang van de kolonisatie valt samen met dat van de wetenschap”. Over kennisproductie en de rol van wetenschap in de Belgische koloniale context.” In: J.-L. VELLUT (dir.). *Op. cit.*, pp. 130-138.

¹⁰ Een aantal aspecten van het expansionisme in zeer brede zin is gebundeld in het boeiende themawerk *L’expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865). Recueil d’études – De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865)*. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d’Outre-Mer – Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1965, 818 p.

¹¹ J. STENGERS. “L’anticolonialisme libéral du XIXe siècle et son influence en Belgique.” In: *L’expansion belge...*, pp. 404-443.

2.2. Aardrijkskundebeoefening en geschiedschrijving

In de voorbije decennia is in België redelijk weinig onderzoek gepubliceerd met betrekking tot de aardrijkskundebeoefening in de 19de eeuw. Men heeft de klemtoon overwegend gelegd op de cartografie: de prestaties van het beroemde kaartenatelier *Etablissement géographique de Bruxelles* opgericht door Philippe Vandermaelen (1795-1869), de gedetailleerde kadasterplannen van Philippe-Christian Popp (1805-1879), de innovatieve topografie van het *Dépôt de la Guerre*.¹² De relatie tussen aardrijkskunde, expansionisme en kolonisatie bestuderen ligt althans wat België betreft minder voor de hand, hoewel het kader van de aardrijkskundige genootschappen volgens mij een relevant aanknopingspunt vormt.

Aardrijkskundige genootschappen zijn geleerde verenigingen die wereldwijd vooral in het tweede en het derde kwart van de 19de eeuw tot bloei zijn gekomen, eerst in Parijs (1821), dan in Berlijn (1828), Londen (1830), Sint-Petersburg (1845), New York (1851), Wenen (1856), Genève (1858), Leipzig (1861), Dresden (1863), Turijn (1867), Kiel (1867) en München (1869), om slechts de voornaamste gangmakers te vernoemen. Het ging om nieuwe entiteiten in grote steden die naast een wetenschappelijke ook een sociale functie hadden en die een aantrekkingskracht uitoefenden op een zelfbewuste burgerij die haar blik steeds meer verruimde naar de wereld buiten Europa. De aangewakkerde reisdrift en expansieve industriële en commerciële ambities van de opkomende kapitalistische generaties konden daar tot uiting komen in een nieuw kader dat zijn status ontleende aan de verheven wetenschappelijke en maatschappelijke aspiraties die er werden geformuleerd. Toch hebben de Belgische historici die in de voorbije decennia de ontwikkeling van de aardrijkskunde tot een wetenschappelijke discipline hebben bestudeerd altijd een redelijk grote onverschilligheid getoond ten aanzien van het fenomeen van de aardrijkskundige genootschappen – met uitzondering van Roland Baetens¹³ en Pierre Salmon¹⁴. Dat is opmerkelijk, want België heeft toch twee organisaties van enige omvang gehad, één te Brussel en één te Antwerpen, die bovendien beide werden opgericht in 1876 – het jaar waarin Leopold II zijn Internationale Aardrijkskundige Conferentie heeft samengeroepen...

In de geschiedenisboeken staat de tweede helft van de 19de eeuw – deels terecht – geboekstaafd als een tijdvak waarin de geografie, althans in België, in grote mate descriptief was en nog vruchteloos zocht naar een wetenschappelijke methode en een aangepast wetenschappelijk – begrijp universitair – werkkader. De definitieve doorbraak van de “moderne geografie” in België wordt gesitueerd omstreeks 1929,

---

¹² A. DE SMET. “Philippe Vandermaelen et son influence sur les sciences.” *Janus*, XLVII, 1958, pp. 238-248; L. WELLENS-DE DONDER. *Philippe Vandermaelen 1795-1869*. Bruxelles: Bibliothèque royal Albert Ier, 1969, 63 p.; J. HANNES. “L’atlas cadastral parcellaire de la Belgique de P.C. Popp. Importance de cette source pour la géographie historique des communes.” *Bulletin trimestriel du Crédit communal de Belgique*, juillet 1986, 10 p.; C. LEMOINE-ISABEAU. *La cartographie du territoire belge entre Ferraris et le Dépôt de la guerre en Belgique*. Bruxelles: Musée royal de l’Armée, 1997, 391 p.; C. LEMOINE-ISABEAU. *La carte de Belgique et l’Institut cartographique militaire (Dépôt de la guerre)*. Bruxelles: Musée royal de l’Armée, 1988, 332 p.; H. ELKHADEM. “De cartografie.” In: R. HALLEUX et al (eds). *Op. cit.*, I, pp. 213-224.

¹³ R. BAETENS. *Het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap van Antwerpen 1876-1976*. Antwerpen: Lloyd Antwerpen, 1976, 79 p.

¹⁴ P. SALMON. “Histoire de la Société royale belge de Géographie (1876-1976).” *Revue belge de Géographie*, CI, 1977, fasc. 1-3, pp. 7-20.

wanneer de licentie aardrijkskunde een definitieve plaats verwierf in het programma van de faculteiten Wetenschappen.¹⁵

De Amerikaanse historicus Geoffrey J. Martin bezorgt enkele duidelijke criteria waarmee men de “moderne geografie” kan onderscheiden van de “klassieke aardrijkskunde”. Vooreerst moet er een model bestaan voor de professionele omgang, wat de noodzaak veronderstelt aan een geheel van concepten, voorstellingen, vraag- en antwoordsystemen die algemeen worden aanvaard door een beroepsgroep; ten tweede moet dit model kunnen worden doorgegeven aan de volgende generatie onderzoekers via tijdschriften, genootschappen, en uiteindelijk via doorgedreven universitaire opleidingen binnen het kader van speciaal daartoe opgerichte departementen geografie; ten derde kunnen deze departementen alleen maar blijven bestaan indien betaalde jobs in het veld van de geografie worden gecreëerd voor de studenten die aldus een diploma hebben behaald. Het is met andere woorden evident dat het begin van de “moderne” of “nieuwe” geografie van land tot land verschilt. Het is een algemeen aanvaarde vaststelling dat zij het vroegst is ontstaan in Duitsland, waar in 1874 de eerste aardrijkskundedepartementen werden geïnstalleerd aan de universiteiten.¹⁶ Maar in België heeft men zoals gezegd moeten wachten tot in 1929 vooraleer er echt sprake kon zijn van een volwaardige vernieuwing en professionalisering van de discipline. Het is bijgevolg niet verwonderlijk dat de Belgische historici van de geografie vanuit de internalistische visie minimale aandacht hebben laten gaan naar de ontwikkeling van de aardrijkskunde vóór het Interbellum. Zij was immers in zekere zin nog steeds een onvolgroeide wetenschap zonder institutioneel kader of scherp omliggende methodieken.

Geïnspireerd door de recente contextuele studies ben ik echter van mening dat de midden- en laat-19de-eeuwse aardrijkskunde in België ondanks de beperkte belangstelling vanuit de “moderne geografie”, toch een waardevol onderzoeksterrein kan zijn, in het bijzonder met het oog op het creëren van een beter begrip van de geschiedenis van de Belgische expansiegedachte. De focus behoort dan uiteraard niet zozeer te liggen op de geograaf als wetenschapper in strikte zin. De klemtoon dient te worden gelegd op de aardrijkskundige beweging, een misschien wat vage term voor het bonte geheel van mensen, publicaties en projecten die in verband kunnen worden gebracht met de aardrijkskundige genootschappen maar die niet noodzakelijk een strikt “geografisch” etiket dragen naar de wetenschappelijke normen van vandaag. De Brusselse civiele ingenieur met belangstelling voor grote overzeese infrastructuurwerken, de door de internationale statistiek begeesterde Gentse politieke econoom, de door de uitdaging van de opkomende internationale stoombootlijnen gebeten Antwerpse reder, ze zijn allen moeilijk onder één noemer te vatten. Toch hadden ze met elkaar gemeenschappelijk dat ze elkaar frequenteerden binnen het kader van de aardrijkskundige genootschappen, waar ze ideeën oppikten of achterlieten, de concepten van de “moderniteit” aan elkaar doorgaven of in

---

¹⁵ H. NICOLAÏ. “De geografie”. In: R. HALLEUX et al. *Op. cit.*, I, pp. 207-212; O. TULIPPE, F. DUSSART, P. MACAR, A. PISSART & J.-A. SPORCK. “La géographie.” In: *Florilège des Sciences en Belgique pendant le XIXe siècle et le début du XXe*. Bruxelles: Académie royale de Belgique, 1968, pp. 551-591; J. DENIS. “La géographie.” In: *Florilège des Sciences en Belgique II*. Bruxelles: Académie royale de Belgique, 1980, pp. 229-237.

¹⁶ G.J. MARTIN & P.E. JAMES. *All Possible Worlds. A History of Geographical Ideas*. New York-Chichester-Brisbane-Toronto-Singapore: John Wiley & Sons, 1993³, pp. vi-vii (Preface by G.J. Martin).

ruimere kring verspreidden, inspiratie én bondgenoten vonden om nieuwe activiteiten te ontplooiën, in eigen land of elders.

De laatste jaren zijn cultuur- en wetenschapshistorici de aardrijkskundige genootschappen en de midden- en laat-19de-eeuwse geografie *tout court* vanuit een nieuw, meer contextueel perspectief gaan bestuderen. Het gaat dan wel meestal om onderzoek in internationaal verband waarbij de Belgische situatie slechts zijdelings of geheel niet aan bod komt. Toch is de verdienste van deze studies groot, vooral inzake de methoden die ze suggereren. Ze leveren bijgevolg inspiratie voor de aanpak die ik wil hanteren. Eerder dan zich te werpen op de internalistische benadering – het zoeken naar de opbouw en de dynamiek van het geografische denken en naar de samenhang in de theorievorming – is hun aandacht uitgegaan naar de economische, sociale en politieke factoren die de geografische praktijk hebben gekneed tot wat ze nu is. Zo zijn bijzonder interessante wendingen gegeven aan het historisch onderzoek van de geografie, in het bijzonder wat betreft haar relatie tot het imperialisme.¹⁷ Deze studies beschrijven hoe de aardrijkskunde in de aanloop naar het *fin de siècle* mede door haar nauwe verwevenheid met de kapitaalcrachtige stedelijke burgerij een echt forum werd waar men grondig nadacht over ambitieuze handelsbevorderende projecten die tegelijk met de Europese handelsvloeten ook de Europese machtssfeer tot in de verste uithoeken van onze planeet moesten brengen.¹⁸ Sommige daarvan zijn verwezenlijkt en hebben de mondiale economische verhoudingen van de 20ste eeuw bepaald, zoals het Suezkanaal en het Panamakanaal van Ferdinand de Lesseps. Andere zijn nooit verder geraakt dan het papier van hun ontwerpers, zoals de artificiële binnenzee die de Franse kapitein Elie Roudaire plande in de woestijndepressie van de chotts in Tunesië en Algerije. Een man als de Lesseps maar ook andere ondernemende tijdgenoten kunnen in verband worden gebracht met het Belgisch expansionisme – een feit dat tot nu toe onopgemerkt is gebleven. Deze relatie aantonen is onder andere een uitdaging die ik in dit onderzoek wil aangaan.

Originele studies zoals het boek *Geography Militant* van Felix Driver werpen een nieuw licht op de complexe praktijk van de geografische exploratie die veelal werd ondernomen op initiatief van aardrijkskundige genootschappen, en vatten de verschillende sociale, logistieke en culturele aspecten ervan in het nieuwe concept “exploratiecultuur”, dat ik verderop in een apart hoofdstuk in een Belgische context wil behandelen.¹⁹

Reeds in een vroeger verschenen artikel heeft diezelfde Driver de geografie omschreven als een “aid to statecraft”, en de geografische kennis die door

---

¹⁷ Zie o.a. de verschillende bijdragen in de bundel van A. GODLEWSKA & N. SMITH (eds). *Geography and Empire*. Oxford-Cambridge: Blackwell, 1994 (The Institute of British Geographers. Special Publications Series), in het bijzonder de artikels van M.J. HEFFERNAN. “The Science of Empire: The French Geographical Movement and the Forms of French Imperialism, 1870-1920.” *Op. cit.*, pp. 92-114, en G. SANDNER & M. RÖSSLER. “Geography and Empire in Germany, 1871-1945.” *Op. cit.*, pp. 115-129.

¹⁸ D. LEJEUNE. *Les sociétés de géographie en France et l'expansion coloniale au XIXe siècle*. Paris: Albin Michel, 1993, pp. 88-169; en het hoofdstuk “A ‘Sternly Practical’ Pursuit. Geography, Race and Empire” in het boek van D.N. LIVINGSTONE. *The Geographical Tradition. Episodes in the History of a Contested Enterprise*. Oxford-Cambridge: Blackwell, 1992, pp. 216-259.

¹⁹ F. DRIVER. *Geography Militant. Cultures of Exploration and Empire*. Oxford-Malden: Blackwell, 2001, viii-258 p.

aardrijkskundige genootschappen werd vergaard “a tool of empire, enabling both the acquisition of territory and the exploitation of resources.”²⁰ In die zin sluiten zijn inzichten aan bij een David Livingstone, Anne Godlewska, Gerhard Sandner, Mechtild Rössler of Lucio Lambi die nauwe verbanden zien tussen de productie van geografische kennis en het 19de- en 20ste-eeuwse militarisme, van de Napoleontische expedities in Egypte en de Franse veroveringstochten in Algerije tot de imperialistische initiatieven van het Duitse “Reich” en het Italië van Mussolini.²¹ De Belgen waren in Europese aangelegenheden wellicht niet het meest militaristische volkje, maar overzee golden andere regels, zoals blijkt uit de bloedige vermenging tussen verkenning- en veroveringsexpedities die in Leopolds Onafhankelijke Congostaat tot stand kwam.²²

Tussen geografie en imperiumopbouw zijn met andere woorden ook in Belgisch verband ongetwijfeld relevante verbanden te vinden, zowel in economisch, sociaal, cultureel als politiek opzicht, en de genoemde onderzoeken volgend lijkt het me absoluut de moeite waard om dit onderwerp eindelijk aan te snijden, te beginnen bij het moment waarop de aardrijkskundige beweging haar eerste structuren heeft ontwikkeld.

2.3. Van geografisch congres over mondaine conferentie naar politiek congres

Er zijn in de Belgische context heel wat aardrijkskundige initiatieven geweest die kunnen worden bevraagd in het licht van de expansiegeschiedenis hoewel ze, zoals ik zopas heb verduidelijkt, dateren van vóór de introductie van de “moderne aardrijkskunde” en daardoor marginaal zijn gebleven.

Men mag nochtans gerust spreken van een eclatant begin, want in 1871 was Antwerpen de gaststad voor het allereerste internationaal congres voor geografie. In werkelijkheid was deze wetenschappelijke bijeenkomst veeleer een allegaartje van historische en fysische aardrijkskunde gecombineerd met heel wat statistiek en verschillende deelgebieden van de natuurwetenschappen, van de meteorologie tot de geologie. Tal van vooraanstaande wetenschappers uit heel Europa reisden er speciaal voor naar de Scheldestad en een nog groter aantal hielp de werkzaamheden mee voorbereiden in samenwerking met een groep Belgische organisatoren.

Congressen waren in de 19de eeuw een volstrekt nieuw fenomeen in de wetenschappen. Het ontstaan ervan houdt verband met de gevoelige uitbreiding van de onderzoeksgemeenschappen en de toenemende specialisatie in vakgebieden. Nieuwe vormen van communicatie moesten gelijke pas houden met de ingrijpende

---

²⁰ F. DRIVER. “Geography’s Empire: Histories of Geographical Knowledge.” *Environment and Planning D: Society and Space*, X, 1992, pp. 23-40.

²¹ D.N. LIVINGSTONE. *Op. cit.*, pp. 216-218; A. GODLEWSKA. “Napoleon’s Geographers (1797-1815): Imperialists and Soldiers of Modernity.” In: A. GODLEWSKA & N. SMITH (eds). *Op. cit.*, pp. 31-55; L. LAMBI. “Geography of Imperialism in Italy: From the Unity of the Nation to the ‘New’ Roman Empire.” In: *Ibidem*, pp. 74-91; G. SANDNER & M. RÖSSLER. “Geography and Empire in Germany, 1871-1945.” In: *Ibidem*, pp. 115-129.

²² Een pionierswerk dat bijzonder goed weergeeft hoe “gevierde” exploratiereizigers zoals Charles Lemaire ontspoorde in gewelddadige acties tegen Congolezen is: D. VANGROENWEGHE. *Rood rubber. Leopold II en zijn Kongo*. Leuven: Van Halewyck, 2004, 320 p. (heruitgave, eerste uitgave 1985).

veranderingen. Een uiting van dezelfde zorg voor een optimale uitwisseling van informatie en eveneens een kenmerkend verschijnsel voor deze periode is de enorme verbreiding van het wetenschappelijke tijdschrift, een genre dat in schier oneindige verscheidenheid een plaats vond in de westerse cultuur. Vooral in de tweede helft van de 19de eeuw evolueerden de wetenschappen geleidelijk van een individueel naar een collectief gebeuren. Om antwoord te bieden op de complexiteit van de vragen was het kabinet van de kamergeleerde niet langer de meest geschikte omgeving. De ontwikkeling van de experimentele methode gaf aanleiding tot de creatie van werkplaatsen waar geleerden zich voor hun proefnemingen lieten bijstaan door assistenten en preparateurs. Het laboratorium groeide uit tot een nieuw intellectueel centrum waar gecontroleerd onderzoek plaatsvond op geïsoleerde processen.

Samenwerking tussen specialisten werd een bepalende voorwaarde voor vermeerdering van kennis. Grenzen waren kunstmatige hindernissen voor wetenschappelijke vooruitgang. Daarmee lijkt de wetenschap de stap te zetten naar het universalisme zoals men dat later een hoogtepunt ziet beleven in de idealen en realisaties van Paul Otlet en Henri La Fontaine. Dat beeld klopt echter niet helemaal en nuancering is aan de orde. Met Brigitte Schroeder-Gudehus ben ik het eens dat de geleerden in de formule van de internationale congressen weliswaar het universele karakter van de wetenschap bevestigd wilden zien, maar dat zij toch vooral tot deze toenadering met buitenlandse collega's werden genoodzaakt om organisatorische redenen, losstaand van internationalistische overwegingen met politieke inslag.²³

Anne Rasmussen heeft overtuigend aangetoond dat de pacifistische verklaringen in naam van het universalisme van de wetenschap tijdens de openingsplechtigheden van menig congres in de 19de eeuw, niet echt betekenisvol waren voor de formulering van een gemeenschappelijke ideologie. Ze verhulden meer dan eens tegenstrijdige nationale belangen. Het utilitaire aspect primeerde. Waar het echt op aan kwam, was een meer eenvormige organisatie van het wetenschapsbedrijf: nomenclatuur, meeteenheden, methoden.²⁴ In de geografie was het – zoals later zal blijken – niet anders, wel integendeel. Wellicht was geen enkele andere wetenschap zo onderhevig aan nationale belangen als de aardrijkskunde. Ook dat is een aspect dat uitdieping verdient binnen een Belgische context.

Met het organiseren van een internationaal congres was de geografie, in tegenstelling tot wat Mechtild Roessler beweert²⁵, enigszins een laatbloeier onder de wetenschappen. De Belg Adolphe Quetelet was twee decennia eerder een wegbereider geweest met de uitwerking van het eerste congres voor statistiek, dat in 1853 te Brussel plaatsvond. Het werd bijgewoond door deelnemers uit 26 landen.²⁶ Het voorbeeld kreeg navolging in de scheikunde (Karlsruhe, 1860), de plantkunde

---

²³ B. SCHROEDER-GUDEHUS. "Avant-propos." In: *Les congrès scientifiques internationaux*. Themanummer van *Relations internationales*, 62, été 1990, pp. 111-112.

²⁴ A. RASMUSSEN. "Jalons pour une histoire des congrès internationaux au XIXe siècle: régulation scientifique et propagande intellectuelle." In: *Les congrès scientifiques internationaux*, pp. 124-125.

²⁵ M. ROESSLER. "La géographie aux congrès internationaux: échanges scientifiques et conflits politiques." In: *Les congrès scientifiques internationaux*, p. 183. Haar stelling luidt: "La géographie est parmi les premières disciplines à faire l'objet de réunions internationales [...]".

²⁶ *Compte Rendu des Travaux du Congrès général de Statistique, réuni à Bruxelles les 19, 20, 21 et 22 Septembre 1853*. Bruxelles: Hayez, 1853, 260 p.

(Brussel, 1864), de farmacie (Braunschweig, 1865) en de geneeskunde (Parijs, 1867).²⁷ Maar er waren disciplines die langer moesten wachten dan de aardrijkskunde. Verrassend genoeg ging het om wetenschappen die hun statuut al veel vroeger hadden verworven. De wiskunde was pas aan de beurt op de wereldtentoonstelling van 1893 in Chicago.²⁸ De natuurkundigen kwamen voor het eerst samen in 1900 te Parijs.²⁹

Hoewel de internationalisering van de aardrijkskunde pas na de Eerste Wereldoorlog echt goed op gang kwam, had het fenomeen zijn wortels in het laatste kwart van de 19de eeuw. Dankzij onder meer de publieke aandacht voor ophefmakende ontdekkingsreizen en de toenemende belangstelling voor land- en volkenkunde, de geleidelijke professionalisering van de geografische discipline in het universitair onderwijs, de steeds breder wordende informatiestroom, ontstond bij geografen de behoefte om op geregelde tijdstippen de balans van het onderzoek op te maken. Ze werden achtereenvolgens verwelkomd in Antwerpen (1871), Parijs (1875), Venetië (1881), Parijs (1889), Bern (1891), Londen (1895), Berlijn (1899), Washington (1904), Genève (1908) en Rome (1913) voor groots opgezette ontmoetingen met collega's uit andere landen. De eerste bijeenkomst vond dus plaats in Antwerpen, en wel onder de titel *Congrès international des Sciences géographiques, cosmographiques et commerciales*. Zoals alle aardrijkskundige congressen vóór de creatie van de *International Geographical Union – Union géographique internationale* in 1919 ging het om een lokaal initiatief. Qua organisatie, structuur en keuze van de thema's zette het congres de bakens uit voor latere edities.

Dit congres is van het allergrootste belang geweest voor de ontwikkeling van de geografie in België omdat voor het eerst een aantal mensen doelgericht samenwerkte op het terrein van de aardrijkskunde. Zoals ik verder in detail wil aantonen, is het ontstaan van een Belgische aardrijkskundige beweging in grote mate aan de congresgroep te danken geweest. Bijgevolg is het interessant om naast de inhoud van de debatten tevens de voorbereiding van het congres in beeld te brengen. Wie waren de protagonisten, wat dreef hen, door welke mensen of ideeën geraakten ze geïnspireerd? Het is wenselijk dat de organisatorische aspecten worden uitgeklaard, want uit de bronnen blijkt dat het congres een behoorlijk complexe voorbereidingsfase heeft gekend. Een studie van het congres laat bovendien toe te focussen op het burgerlijke milieu van Antwerpen in de tweede helft van de 19de eeuw en op de intellectuele kaders die het mee heeft gecreëerd. In die zin zullen in Deel I tal van maatschappelijke ontwikkelingen van internationaal tot lokaal niveau aan bod komen die dateren uit de jaren 1850 en 1860, maar uiteraard wel steeds met het congres van 1871 als vast aanknopingspunt.

Het is volgens mij relevant deze organisatorisch-sociale benadering aan te vullen met een zuiver inhoudelijke. Hoe kwam het programma tot stand en in welke mate waren de wetenschappelijke uitgangspunten van het congres een weerspiegeling

---

²⁷ R. TATON. "Les conditions du progrès scientifique en Europe occidentale." In: R. TATON. *La science contemporaine. 1. Le XIXe siècle*. Paris: Quadrige/PUF, 1995, p. 619.

²⁸ F. KLEIN. *The Evanston colloquium: lectures on mathematics delivered from Aug. 28 to Sept. 9, 1893 before members of the Congress of mathematics held in connection with the World's fair in Chicago at Northwestern university, Evanston, Ill.* New York-London: Macmillan & Co, 1894, ix-109 p.

²⁹ C.-E. GUILLAUME & P. POINCARÉ (eds). *Rapports présentés au congrès international de physique réuni à Paris en 1900 sous les auspices de la Société française de physique*. Paris: Gauthier-Villars, 1900, 4 vol.

van de ideeën die toentertijd wereldwijd actueel waren of die in de jaren 1850 tot 1870 de geografie hadden vorm gegeven? Waren het vooral buitenlandse geografen die de samenstelling van het programma bepaalden of hadden de Belgische initiatiefnemers er de dominerende hand in? En voorts, wat was de plaats die werd voorbehouden aan vragen of projecten die in relatie stonden tot overzeese expansie en kolonisatie? Al deze probleemstellingen zijn nieuw en overstijgen datgene wat de zeldzame, louter beschrijvende studies met betrekking tot het congres van Antwerpen tot nu toe onder de aandacht hebben gebracht.³⁰

Vervolgens is het van belang na te gaan hoe de prille aardrijkskundige beweging de periode heeft overbrugd naar het tweede internationaal congres, dat plaatsvond in 1875 te Parijs en dat volledig was gemodelleerd naar het voorbeeld van Antwerpen. Hoe evolueerde de congresgroep? Hoe verhielden de Antwerpse “geografen” zich tot Charles Saintelette, de Bergense advocaat en industrieel die in 1869 was gestart met een eigen Belgisch aardrijkskundig genootschap waarover tot nu toe weinig tot niets bekend is geraakt? Hoe moet men zijn expansionistische opvattingen interpreteren? Hoe verhouden ze zich tot zijn belangen als vooraanstaand industrieel in het steenkoolbekken van Bergen? Kan men parallellen trekken met de expansieprojecten die opborrelden in de geest van een “congressist” zoals Charles-François d’Hane-Steenhuysse, de feitelijke voorzitter van het Antwerps congres en auteur van het in 1875 gepubliceerde werk *La Belgique et ses relations extérieures*? Met Charles-François d’Hane-Steenhuysse zit men trouwens in datzelfde jaar 1875 in Parijs, want hij mocht er de openingstoespraak houden tijdens het tweede internationale congres voor geografie. Maar door wie was België nog vertegenwoordigd en wat leverde dat congres op? Het is namelijk bekend dat het congres van Parijs wel degelijk veel aandacht heeft geschonken aan aspecten van imperiumopbouw waardoor de evidente vragen rijzen in welke mate het een impact heeft gehad op Belgische ontwikkelingen en of het milieu rond Leopold II er door is geïnspireerd geworden?

Dat geografie en overzeese expansie intussen in Leopolds visie complementair waren, mag wel blijken uit het feit dat de koning kort daarna – in 1876 – in het Paleis van Brussel een Internationale Aardrijkskundige Conferentie bijeen riep die volledig in het teken stond van de Europese penetratie van Midden-Afrika.³¹ Het verschil met de internationale geografische congressen van Antwerpen en Parijs is dat dit koninklijk initiatief een puur private aangelegenheid was en wetenschap lang niet het enige bindmiddel meer was. Het had meer weg van een mondaine bijeenkomst, want de gasten werden onthaald in de meest prestigieuze lokalen van de hoofdstad waar ze werden getraakteerd op recepties en feesten. Zowel vooraanstaande exploratiereizigers als bewindvoerders van aardrijkskundige genootschappen uit de hele wereld hadden een uitnodiging ontvangen. Het is zeker van belang te onderzoeken hoe op deze bijeenkomst geografie en expansie, wetenschap en

---

³⁰ Ph. PINCHEMEL. “Le Premier Congrès.” In: *La géographie à travers un siècle de congrès internationaux – Geography through a century of international congresses*. Paris: Union géographique internationale – International Geographical Union, 1972, pp. 17-18; G.J. MARTIN. “One hundred and twenty-five years of Geographical Congresses and the formation of the International Geographical Union; or From Antwerp to the Hague.” *IGU-UGI Bulletin*, 46, 1996, pp. 5-27.

³¹ P.A. ROEYKENS. *Léopold II et la Conférence géographique de Bruxelles (1876)*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1956; *La Conférence de Géographie de 1876. Recueil d'études – Bijdragen over de Aardrijkskundige Conferentie van 1876*. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer – Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1976, 550 p.

politieke strategie subtiel met elkaar werden verbonden, en hoe dit proces in relatie stond tot de internationale en nationale aardrijkskundige beweging en daarnaast de specifieke rol aan te duiden welke de op het eerste gezicht vrij anonieme Belgische delegatie ten aanzien van Leopold II heeft gespeeld.

Intussen werden datzelfde jaar zowel in Antwerpen als in Brussel de noodzakelijke fundamenteen gelegd voor de vorming van aardrijkskundige genootschappen. Het is onder de leiding van de militair Emmanuel Wauwermans dat de *Société de Géographie d'Anvers* de expansionistische en koloniale opvattingen van Leopold II geheel ter harte zou nemen en ging fungeren als een soort promotor van de overzeese expansie.³² Maar hoe dit juist in zijn werk is gegaan, is tot op heden onderbelicht gebleven. Een gedetailleerde analyse van de thema's die het genootschap in de eerste decennia van zijn bestaan aan de orde liet komen, is mijns inziens meer dan pertinent in het geheel van de onderzoeksvragen die ik tot hiertoe heb geformuleerd. Over de eveneens in 1876 te Brussel opgerichte *Société (royale) belge de Géographie* is op datzelfde punt wat meer bekend geraakt. Ook dit genootschap aanvaardde sprekers die een utilitaire belangstelling voor overzeese gebieden – en met name Congo – tot uiting brachten. Het loont evenwel de moeite de activiteiten van het Brusselse genootschap mee op te nemen in het brede kader dat ik hierboven heb geschetst.

Kortom, de jaren juist vóór en na 1876 blijken een scharnier te zijn geweest in de ontwikkeling van de aardrijkskunde als een op expansie gerichte “wetenschappelijke” discipline in België. Maar er is meer dan dat. De periode van 1876 tot 1885 is zowel voor de geschiedenis van de Belgische geografie als voor de expansiegeschiedenis een overgangsfase. De ideeën die door Leopold II sinds de jaren 1850 waren samengebracht in een eigen koloniale doctrine konden eindelijk concrete uitwerking krijgen doordat zijn *Association internationale africaine* en navolgers zoals het *Comité d'Etudes du Haut-Congo* en de *Association internationale du Congo* voet aan grond kregen in het Congobekken. Zoals ik eerder in deze inleiding heb verduidelijkt, zou het ons te ver leiden om de hele geografische exploratie van dit gebied in deze periode bij dit onderzoek te betrekken, maar het lijkt me wél relevant om de betrokkenheid van de genootschappen en andere kaders in België – vooral die rond Leopold II – in het verhaal op te nemen en te bekijken hoe ze bijvoorbeeld mee Felix Drivers eerder genoemd concept “exploratiecultuur” vanaf 1876 een Belgisch kleedje hebben aangepast.

Het jaar 1885 is dan weer een jaartal waarin een belangrijke politieke kentering plaatsvond die ook geografisch gezien een behoorlijke impact had. Het Congres van Berlijn had volstrekt niets met aardrijkskunde in wetenschappelijke zin te maken maar wel álles met geopolitiek. Het door rijkskanselier Bismarck bijeengeroepen congres van beroepsdiplomaten boog zich over de cartografische productie van de voorbije jaren, verdeelde Afrika in zones waar de Europese grootmachten hun invloed konden doen gelden en maakte de oprichting mogelijk van de Onafhankelijke Congostaat met Leopold II als soeverein. Daardoor zette men in België de stap van overzeese “aanwezigheid” naar effectief overzees “bestuur”. Want hoewel de Onafhankelijke Congostaat officieel geen enkele band met België had, ging ze in realiteit effectief worden bestuurd vanuit Brussel, waar Leopold II in de

---

³² R. BAETENS. *Op. cit.*, pp. 1-29.

Brederodestraat een eigen administratie had geïnstalleerd. Overigens waren het merendeel van de ambtenaren in de Onafhankelijke Congostaat Belgen. Leopold had voortaan de vrije hand en kon beginnen met de feitelijke landneming en met de economische uitbating van de verworven terreinen, waardoor geografen en andere wetenschappers ter plaatse een andere, meer machtsversterkende rol kregen toegewezen dan voorheen het geval was. Doordat het karakter van het wetenschappelijk onderzoek na 1885 onder de nieuwe omstandigheden grondig wijzigde, lijkt het me absoluut gepast de focus van deze studie te houden op het tijdvak vóór het Congres van Berlijn, en deze terminus slechts te overschrijden met enkele sporadische uitweidingen wanneer dat absoluut noodzakelijk blijkt voor een volledig begrip van het werkterrein dat ik hierboven heb afgebakend.

Hiermee heeft men tevens het moment bereikt waarop Leopold II de internationale scène heeft betreden en een hoofdrolspeler is geworden in het verhaal van expansie en kolonisatie. Dientengevolge is het voor mij vanzelfsprekend de koning in deze studie een prominente plaats te geven en te onderzoeken hoe al datgene wat ik met betrekking tot de “geografische beweging” in België heb uiteengezet in relatie kan worden gebracht met de ontwikkeling van Leopolds persoonlijke koloniale doctrine. In onderstaande paragrafen wordt bijgevolg wat langer stilgestaan bij de betekenis die aan Leopold II is toegekend in de moderne geschiedschrijving en bij de vraag hoe dit onderzoek een relevante toevoeging kan zijn op de reeds bijzonder omvangrijke historiografie die aan de vorst is gewijd. Leopold II is in de loop van de voorbije eeuw immers uitgegroeid tot een zeer omstreden symbool van de Belgische aanwezigheid in Midden-Afrika. Ik overdrijf zeker niet wanneer ik stel dat Leopold II doorheen de tijd het voorwerp is geweest van meerdere vormen van “instrumentalisering”. Het is relevant het complexe thema van de instrumentalisering vooraf nog eens grondig uit te diepen, want het biedt argumenten voor een nieuwe benadering die ik – zoals enkele suggesties in de vorige paragrafen wellicht doen vermoeden – in Deel II van deze studie zal ontwikkelen, aansluitend op mijn analyse van de “geografische beweging”.

3. Visies op Leopold II: 100 jaar instrumentalisering en nieuwe invalshoeken

3.1. Leopold II – symbool van de Belgische koloniale aanwezigheid in Afrika

De tweede koning der Belgen werd geboren op 9 april 1835. Hij regeerde meer dan vier decennia lang als constitutioneel monarch: vanaf zijn eedaflegging op 17 december 1865 tot aan zijn dood, exact 44 jaar later, op 17 december 1909. Hij is zonder twijfel de meest omstreden vorst uit de Belgische geschiedenis. Hij staat symbool voor een bepaalde manier van regeren. Leopold II heeft zijn symbolische betekenis en zijn plaats in het collectieve geheugen niet zozeer verworven in de functie van constitutioneel monarch maar in die van soeverein van de Onafhankelijke Congostaat.

Zoals gezegd verwierf Leopold II de titel van soeverein nadat de Europese grootmachten na maanden onderhandelen in 1885 te Berlijn een akkoord bereikten

over een voorlopige verdeling van Midden-Afrika.³³ Leopold II was al vanaf 1876, en met verschillende organisaties, actief in het immense stroomgebied van de Congo. Er lagen heel wat concurrenten op de loer: de Portugezen die een historische claim legden op het Congo-estuarium, de Fransen die met Savorgnan de Brazza eveneens in het gebied actief waren, de Britten, die een imperiale as tussen Cairo en de Kaap wilden verwezenlijken, en uiteraard het Duitse Rijk van de Kaiser en Bismarck, dat al in Oost-Afrika aanwezig was, maar dat in de voorgaande decennia ook succesvolle wetenschappelijke missies naar het gebied had gestuurd. Toch slaagde Leopold II met veel diplomatieke handigheid erin zich te laten consacrereren tot staatshoofd van een gebied dat 80 maal groter was dan België. België zelf had officieel weinig uitstaans met de nieuwe staat. Het land was met Congo verbonden door een personele unie: beide landen deelden hetzelfde staatshoofd. Er was echter één wezenlijk verschil: Leopold II had in de Onafhankelijke Congostaat quasi absolute macht en werd dus niet gecontroleerd door een democratisch verkozen parlement. Maar Leopold II bleef geen soeverein tot aan zijn dood. Op 20 augustus 1908, na een debat dat maanden heeft aangesleept, stemden de Belgische volksvertegenwoordigers in met de annexatie van Congo door de Belgische staat, niet omdat ze dat graag wilden, maar omdat het land van de koning moest worden afgepakt.³⁴

Het is in de jaren tussen 1876 en 1908 dat Leopold II een reputatie heeft opgebouwd die tot op de dag van vandaag ter discussie staat. Voor sommigen – en lange tijd vormden ze in België de meest omvangrijke groep, zelfs na de dekolonisatie – was Leopold II het enigszins miskende “genie” dat de poort tot Afrika had geopend voor de westerse beschaving en dat de bevolking van Congo had voortgestuwd in de vooruitgang der volkeren. Een symbool van kennis, westerse ondernemingszin, humanisme en beschavingswerk. Het is de Leopold die men kent van het museum en de kaart van Tervuren. Anderen – een groep die al in de tijd van Leopold II vooral in Angelsaksische landen actie voerde tegen de koning maar vandaag ook in België in grote aantallen te horen is – zien Leopold II als een wrede, niets of niemand ontziende imperialist die verantwoordelijk is geweest voor één van de ergste mensenrechtenschendingen in de moderne geschiedenis, iemand die symbool staat voor de ergste vormen van hebzucht en machtsmisbruik. Kortom, een symbool van het Kwaad. In de meest doorgedreven versie van dat verhaal wordt Leopold II gelijkgesteld met figuren zoals Hitler en Stalin.³⁵ De impact van zijn beleid op de Congolese bevolking omschrijft men als een holocaust.

In deze inleiding vind ik het gepast een uitweiding te houden op verschillende terreinen van de historiografie van de voorbije honderd jaar. Alleen zo kan volgens mij echt worden begrepen waarom het verrijkend kan zijn om, zoals in deze studie, Leopold II uit zijn oorspronkelijk kader te halen en in verband te brengen met nieuwe contextuele elementen, bijvoorbeeld in het veld van aardrijkskunde en de expansionistische en koloniale ideeënvorming in algemene zin.

---

³³ H.L. WESSELING. *Verdeel en heers. De deling van Afrika 1880-1914*. Amsterdam: Ooievaar, 1999, pp. 97-159; H.L. WESSELING. *Europa's koloniale eeuw. De koloniale rijken in de negentiende eeuw, 1815-1919*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2003, pp. 171-271; T. PAKENHAM. *The Scramble for Africa 1876-1912*. London: Abacus, 1991, pp. 239-256.

³⁴ N. ASCHERSON. *De koning NV. De biografie van Leopold II*. Antwerpen: Uitgeverij Manteau, 2002, p. 290.

³⁵ Zie bijvoorbeeld het zogenaamde “killer file” van koning Leopold II op het internet: <http://www.moreorless.au.com/killers/leopold.html>

Eerst bekijk ik onder welke vormen Leopold II is uitgegroeid tot een symbool. Hoe is het gekomen dat deze man, dit individu, een verdichting is geworden van een aantal of een samenstel van begrippen in één enkele voorstelling? Antwoorden zijn te vinden in een aantal literaire en materiële voorbeelden die deze voorstelling veruitwendigen. Meer in het bijzonder ga ik een confrontatie aan met de representatie van Leopold II in de Belgische geschiedschrijving, en met de fysieke voorstellingen van Leopold II en zijn Congo-project in standbeelden en beeldengroepen, kortom in monumenten en de betekenissen die daaraan worden verbonden. Vervolgens bekijk ik hoe de dualiteit in de symbolische attributie doorleeft tot op de huidige dag. Het zal vrijwel niemand zijn ontgaan dat de documentaire film *Blanke koning, rood rubber, zwarte dood* van de Britse cineast Peter Bate evenals de publieke debatten in het kader van de reeds vernoemde tentoonstelling *Het geheugen van Congo. De koloniale tijd* in het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika de interpretatie van het erfgoed van Leopold II opnieuw in de schijnwerpers hebben geplaatst.³⁶ Zelfs een populaire televisiewedstrijd zoals *De Grootste Belg* is er door beroerd geworden. In de Vlaamse versie was de nominatie van Leopold II zo omstreden dat de organisatoren de koning hebben verwijderd uit de lijst van de laatste honderd kandidaten.³⁷ De zaak wordt des te opmerkelijker wanneer men vaststelt dat in de Franstalige versie Leopold II zonder veel tumult tot de dertiende plaats kon opklimmen.³⁸ Welke standpunten komen dus naar voor en hoe sluiten ze aan bij bepaalde tradities? De vraag die ik me vooral stel: dragen deze discussies ergens toe bij? Wat is hun finale doelstelling? In een aparte paragraaf probeer ik deze vragen te beantwoorden en geef ik een persoonlijke beschouwing over hoe het onderzoek over Leopold II en zijn ondernemingen vanuit de geschiedschrijving, en meer in het bijzonder vanuit mijn eigen onderzoek, kan worden geactualiseerd.

3.2. De filantroop

Laat me eerst een aantal voorbeelden bekijken van een literaire overlevering die mee ten grondslag ligt aan de voorstelling van Leopold II als onbaatzuchtig filantroop en die trouwens al eerder in dit verhaal aan bod is gekomen.

Het eerste voorbeeld valt te situeren in een hedendaagse context. Bij de voorbereiding van deze tekst las ik een vrij uitgebreide scène in een merkwaardig toneelscenario waaruit ik hier enkele citaten wil laten lezen. Het begint plechtig: “Voor de beschaving dat gebied van onze globe te openen waar ganse rassen in het donker liggen verzonken, dit is, waarde aardrijkskundigen, een kruisvaart, onze verlichte eeuw waardig. [...]” De act gaat verder in een al even hoogdravende stijl: “Het lijkt me dat naast de noodzakelijke theoretische arbeid, ook enkele concrete voorstellen gedaan zouden kunnen worden, ik zeg maar wat, dat wegen aangelegd zouden worden, en langs die wegen wetenschappelijke en geneeskundige posten gevestigd en vanuit die posten zou de vrede bewerkstelligd worden, de twisten onder inlandse stammen geregeld, de slavenhandel definitief uit de geschiedenis verbannen. [...]” En dan komt er een nogal vreemde wending: “Het lijkt mij dat het

---

³⁶ Zie: G. CASTONGUAY. *Belgian Colonialists Rise Up to Defend Former King*. Reuters, 24 April 11:27 AM ET.

³⁷ Zie : <http://www.degrootstebelg.be>

³⁸ Zie : <http://lesplusgrandsbelges.rtbf.be>

onredelijk zou zijn als België alle onkosten van deze onderneming op zijn schrale schouders zou torsen. Daarom zal ons internationaal Comité in alle landen beroep doen op het bewonderenswaardig instinct voor vrijgevigheid dat de beschaafde mens eigen is. [...]” En uiteindelijk komt de aap uit de mouw: “Het lijkt mij dat dit Comité een voorzitter nodig heeft die met enig gezag, een zekere autonomie, voorlopig, tot het Comité op volle toeren draait, de lopende zaken waarneemt (Stilte) Nee, ik zie niet wie... Wie? Ik? Nee! Wel. Ik kan altijd proberen. Wel, ik ben gek op aardrijkskunde, dat wel. Goed dan. Uw voorzitter dankt U voor het vertrouwen, voor de welwillende ijver die U hebt betoond op deze conferentie.” Volgens het script weerklinkt nu applaus en draait men de Brabançonne.

Deze karikaturale voorstelling van een man die de volledige controle grijpt en alle potentiële medestanders tot randfiguren maakt in de realisatie van één van de ingrijpendste koloniale ondernemingen in Afrika komt uit de pen van niemand minder dan Hugo Claus in het toneelstuk *Het leven en de werken van Leopold II* uit 1970.³⁹ Dat stuk is uiteraard niet bedoeld als feitelijke geschiedschrijving van het koloniaal verleden maar wel als droomevocatie vol revueachtige, groteske scènes, of zoals de achterflap het stelt, als “een brutaal spel met Leopold II in zijn relatie tot familie, medewerkers, grote mogendheden en tot de negers van het Afrikaanse gebied dat hem fascineerde.”

Ik heb deze tekst uitgekozen voor mijn toelichting omdat hij een vrij zeldzaam voorbeeld is van een hedendaagse spotversie van een echte symbooltekst. Het is duidelijk dat de tekst verwijst naar werkelijk uitgesproken woorden die men in het begin van de inleiding is tegengekomen, meer bepaald in de cartouche van de kaart van Tervuren. Ze zijn uitgegroeid tot een soort slogan voor een project waarvan de bedenker tot een hogere status moest worden verheven. Leopold II, al jaren gefascineerd door overzeese gebieden en gepassioneerd door de verhalen over ontdekkingsreizigers zoals Livingstone, Stanley en Cameron, greep in september 1876 zijn kans om zich internationaal te profileren als filantroop. Tijdens de exuberante conferentie in zijn paleis hield hij de regie strak in de hand: de creatie van een netwerk van stations naar het binnenland, de verbreiding van “de beschaving” en de onderdrukking van de eeuwenlang endemische slavernij in de regio waren de doelstellingen die hij met veel bombarie formuleerde in een redevoering die Claus daarna over de hekel haalde. Wetenschap was immers maar een drogreden voor de bijeenkomst. Het echte doel van Leopold II was zich omhoog hijsen op het internationaal politiek platform.

De toespraak heeft in de voorbije honderd jaar een enorme symboolwaarde gekregen. Ze is een “instrument” geworden waarmee men een bepaalde voorstelling van Leopold II heeft gekneed. Ze is voorgesteld als het startpunt van de met de jaren steeds sterker uitdijende Belgische “beschavingsstroom”. Het is namelijk een kernachtige uitdrukking van de zeer sterke humanitaire betrokkenheid die men tot elke prijs aan Leopold II wilde toeschrijven. Deze tekst heeft mee de mythe versterkt dat de koning de grote onbaatzuchtige wegbereider is geweest van de verspreiding van de zogenaamde beschaafde westerse waarden in een donker gebied waar chaos en onderdrukking heersten. Men vindt de woorden van de koning terug in de officiële biografieën, in de herdenkingsbundels van koloniale organisaties, enz. Tot

---

³⁹ H. CLAUS. *Het leven en de werken van Leopold II*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1970, pp. 43-44.

ver in de 20ste eeuw resoneerden ze via onder meer schoolhandboeken door tot in het collectieve geheugen van de Belgen.

De citaten uit 1876 vindt men op heel veel plaatsen terug, net zoals gelijkaardige uitspraken uit de tijd dat Leopold nog hertog van Brabant was en als senator van rechtswege het woord nam in de hoge vergadering van het parlement.⁴⁰ Het veelvuldig citeren uit die toespraken uit de jaren 1853-1865 moest onderstrepen dat de koning al van in zijn jonge jaren het belang van België voorop had gesteld. België was een klein land omringd door machtige burens en beschermd door een fragiele neutraliteit. Als het zichzelf enige toekomst wilde geven, dan moest het die overzee gaan zoeken, zoals zoveel grote naties dat hadden voorgedaan. Leopold II had de touwtjes zelf in handen genomen, en zijn land inderdaad een nieuwe bron van rijkdom gegeven. Dát was de onderliggende boodschap. Het herhaaldelijk gebruik van citaten uit de redevoeringen in de Senaat moest Leopold het aura geven van een visionair, een patriot, een onbaatzuchtige ondernemer die een cadeau gaf aan zijn landgenoten.

En het procédé werkte. In een succesvol leerboek voor de lagere school uit 1962, *Ons landje vroeger en nu*, leest men samen met historicus Antoon De Baets in de les "Van een klein land en een grote kolonie": "TE ONTHOUDEN! Leopold II, de grote durver, wilde ons landje een kolonie schenken. In Afrika kreeg hij de grote kans en aarzelde niet. Hij maakte een akkoord met Stanley en stichtte Congo-Vrijstaat. België kreeg hiermede een zeer belangrijke aanwinst, waarvoor het koning Leopold II niet dankbaar genoeg kon zijn."⁴¹ De leertekst bevat bovendien geen woord over de bevolking van Congo.

Dat in de jaren 1960 in België het verhaal van het koninklijk genie en de blanke heilbrengers nog steeds hardnekkig standhield, ook in wetenschappelijke kringen, staat vast. Alleen zelfstandige geesten zoals de onlangs overleden Jean Stengers zorgden voor enkele dissonanten.⁴² Het zogenaamde *Witboek* daarentegen, een prestigieuze verzameling essays uit 1962, verzameld door de *Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen* in antwoord op de onafhankelijkheid van Congo, past dan weer helemaal in de tijdsgeest. De inleiding tot de drie volumes bevat een verantwoording die een hedendaagse lezer die geboren is in het postkoloniale tijdperk en geen enkele directe band heeft met Afrika nogal vreemd moet lijken: "Dit werk is ontstaan uit een opflakking van nationale fierheid, gekwetst door de opvallende onrechtvaardigheid der verwijten die sommigen het werk van België in Congo toesturen, en de miskenning, door anderen, van de inspanning die het

---

⁴⁰ E. DESCAMPS. "Le duc de Brabant au Sénat de Belgique. En souvenir du cinquantième anniversaire de l'entrée au Sénat de S.M. Léopold II (1853-1903)." *Académie royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques et de la Classe des Beaux-Arts*, 1903, n° 5, pp. 279-323.

⁴¹ A. DE BAETS. *De figuranten van de geschiedenis. Hoe het verleden van andere culturen wordt verbeeld en in herinnering gebracht*. Berchem: EPO, 1994, p. 107.

⁴² J. STENGERS. "La place de Léopold II dans l'histoire de la colonisation." *La Nouvelle Clío*, I-II, 1949-1950, pp. 515-536; Idem. *Combien le Congo a-t-il coûté à la Belgique?* Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1957, 394 p.; Id. "Notre nouvelle politique congolaise." *Le Flambeau*, 1959, n° 7-8, pp. 453-476; Id. *Belgique et Congo: l'élaboration de la Charte coloniale*. Bruxelles: La Renaissance du Livre, 1963, 251 p.; Id. "The Congo free State and the Belgian Congo before 1914." In: *Colonialism in Africa (1870-1960)*, 1969, n° 1, pp. 261-292; Id. *Congo. Mythes et réalités*. Bruxelles: Duculot, 1989, 283 p.

leverde voor de ontwikkeling der Congolezen en van de resultaten die het bereikte op alle gebieden. De economische en sociale vooruitgang van dit land, dat het meer dan een halve eeuw bestuurde, is daar, om het succes van het ondernomen werk te bewijzen; de geschiedenis zal ons niet verloochenen.”⁴³

Dat men honderden vooraanstaande wetenschappers heeft kunnen motiveren tot het schrijven van een collectief verweerschrift dat de Belgische aanwezigheid in Congo wetenschappelijk moest objectiveren, is betekenisvol. Er leefde de oprechte overtuiging dat de Belgen finaal de vooruitgang hadden gediend. De argumentatie is opgebouwd vanuit waarden uit de metropool. De koloniale context waarin het wetenschapsbedrijf een plaats had, werd door het kruim van de Belgische wetenschap helemaal níet in vraag gesteld. In 1960 kwamen de kritische geluiden nog vrijwel uitsluitend uit Afrika zelf, en die werden dan nog vlug in de kiem gesmoord. Iedereen kent de dramatische tussenkomst van Lumumba tijdens de plechtigheid waar de machtsoverdracht plaatsvond, in aanwezigheid van een te hoffelijk bevonden president Kasavubu en een verbijsterde koning Boudewijn. Men heeft moeten wachten op het boek van Ludo De Witte⁴⁴ en de resultaten van het onderzoek van een officiële commissie⁴⁵ vooraleer de Belgische staat (in 2002) een deel van de verantwoordelijkheid heeft aanvaard met betrekking tot de omstandigheden die tot Lumumba's dood hebben geleid. Het toneelstuk van Claus toont aan dat de Belgische samenleving in de jaren 1960 en 1970 amper aan zelfkritiek deed. Men noemde het een schandaalstuk. De schrijver viel in ongenade bij het Belgische establishment en de nog steeds vrij invloedrijke lobby van oud-kolonialen. De reputatie van Leopold II als grondlegger van een beschavingsproject stond nog als een huis. Hetzelfde *Witboek* bevat trouwens een hoofdstuk over de betekenis van Leopold II met daarin een besluit dat overwegend positief is.⁴⁶

Ook op materieel vlak is aardig gebouwd aan de status en het prestige van Leopold II. De 19de eeuw was de periode dat het jonge België zocht naar een roemrijk verleden waarmee het haar bestaan als natie kon verantwoorden. Ze vond dat grootse verleden onder andere in bekende figuren uit de politiek, de kunst en de wetenschap: Godfried van Bouillon, Keizer Karel, Rubens, Van Dyck, Plantijn, Mercator. Overal in het land werden al die voorlopers aan het volk getoond via standbeelden, een fenomeen dat populair bleef tot in de eerste helft van de 20ste eeuw. Een orgelpunt was de beeldengroep van de graven van Egmont en Hoorn op de Kleine Zavel in Brussel als afspiegeling van een zogenaamd diepgeworteld vrijheidsgevoel, omringd door tientallen beelden van ambachten en andere historische figuren – een waar Belgisch pantheon. Maar van zodra het kon, gebruikte men ook actuele bouwstenen. Zowat alle grondleggers van de staat – de leden van het Congres van 1830 – hebben wel ergens in het land een monument.⁴⁷ En

---

⁴³ *Livre blanc. Apport scientifique de la Belgique au développement de l'Afrique centrale – Witboek. Wetenschappelijke bijdrage van België tot de ontwikkeling van Centraal-Afrika.* Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer – Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1962, I, p. 2.

⁴⁴ L. DE WITTE. *De moord op Lumumba.* Leuven: Van Halewyck, 1999, 430 p.

⁴⁵ *Parlementair onderzoek met het oog op het vaststellen van de precieze omstandigheden waarin Patrice Lumumba werd vermoord en van de eventuele betrokkenheid daarbij van de Belgische politici.* Brussel: Kamer van Volksvertegenwoordigers, 2001, 2 dln.

⁴⁶ *Livre blanc...*, I, pp. 99-118.

⁴⁷ J. VAN LENNEP. "De beeldhouwkunst tijdens het bewind van Leopold I (1831-1865)." In: J. VAN LENNEP (ed.). *De 19de-eeuwse Belgische beeldhouwkunst.* Brussel: Generale Bank, 1990, pp. 47-83.

uiteraard heeft men ook gedacht aan de dynastie. Iedereen kent ongetwijfeld het ruitersstandbeeld van Leopold I aan de *Nationale Bank* te Antwerpen.

Het laat-19de-eeuwse expansionistische avontuur was dan weer ideaal om de romantische zoektocht naar de grootsheid van de natie te verbeelden. In Antwerpen installeerde men het Dhanismonument, dat nu op een beeldenkerkhof staat in het Park Middelheim. Coquilhat prijkt nog steeds in het Albertpark. Het ging om een zuivere verering van de veroveraars van Congo. In het Jubelpark van Brussel staat Vinçottes grote monument ter ere van de ontdekkingsreizigers momenteel te verloederen. Heel bekend is het monument van De Bruyne en Lippens in Blankenberge. Twee figuren die zich goed leenden tot recuperatie, want hun tragisch lot sprak onmiddellijk tot het hart van de Belgen en onderstreepte de juistheid van de strijd tegen de slavernij, één van de hoofdmotieven die Leopold II aanhaalde in elk van zijn redevoeringen. De twee Belgische militairen kwamen in 1892 op een gruwelijke manier aan hun einde tijdens de beruchte campagne tegen de Arabische slavenhandelaars. Vandaag kan men via veilingssites op Internet mee bieden op kleine reproducties van het standbeeld. Deze miniatuurversies waren een handig middel om Leopolds doctrine tot in de woonkamers van de Belgen te krijgen.

Leopold II zelf heeft na zijn dood twee echt grote monumenten gekregen. Zijn ruitersstandbeeld op de Troonplaats te Brussel is werkelijk imposant en “majestueus”. De dag van de inhuldiging – 15 november 1926 – werd door veel koloniale gezien als een dag van “nationaal eerherstel”. De fundraising voor het Brusselse beeld was zo overweldigend dat er te veel geld was. Men kwam toen op de gedachte een replica te laten gieten. Dat beeld wilde men in Leopoldstad voor het gebouw van de op te richten residentie van de gouverneur plaatsen. Het koper en tin voor de twee bronzen werd aangeleverd door *Union Minière*. Het monument in Brussel is nog steeds een ontmoetingsplaats voor oud-koloniale. Op 24 juni 2005 heeft de *Association des Anciens et Amis de la Force publique du Congo belge* op deze plek nog een plechtigheid georganiseerd om de restauratie van het standbeeld te vieren. Deze vereniging organiseert sinds 1960 jaarlijks een herdenking.⁴⁸ De replica in Leopoldstad, het huidige Kinshasa, moest de Congolezen de tastbare voorstelling geven van de stichter van hun staat. Enkele decennia geleden tijdens Mobutu’s “zaïrisering” verbannen naar een overwoekerde achtertuin in de Congolese hoofdstad, weten de huidige machthebbers niet goed wat er mee te doen. Nadat minister van Cultuur Christophe Munzingu verrassend genoeg had besloten “de réhabiliter tous les monuments du patrimoine congolais”, de koloniale beelden inbegrepen, werd het opnieuw geïnstalleerd op zijn oorspronkelijk plaats. 24 uur later was het alweer weggehaald.⁴⁹ Sommige burgers van Kinshasa relativeerden de zaak met veel gevoel voor humor: niet “le vieux papa”, maar het mooie paard bekoorde en kon bijdragen tot de verfraaiing van het straatbeeld... Hoe kon een dier nu zo’n aanstoot geven?

Een ander monument ter ere van Leopold II dat recent het onderwerp is geweest van een publiek debat vindt men in Oostende. Het betreft een bronzen ruitersstandbeeld dat wordt geflankeerd door meerdere beeldengroepen waarvan er één uitdrukking geeft aan de dankbaarheid van de Congolezen omdat Leopold II ze heeft bevrijd van

---

⁴⁸ Zie: http://www.regiedesbatiments.be/realisatieberichten_nl.cfm?key=84

⁴⁹ Zie:

http://www.jeuneafrique.com/jeune_afrique/article_depeche.asp?art_cle=AFP14605lastaasahsn0

de “Arabische slavenhandelaars”. Op 20 april 2004 hebben een aantal activisten verenigd in de groep *De Stoete Ostendenoare* symbolisch de linkerhand afgehakt van een Congolese figuur die zijn ketenen aan de voeten van Leopold afwerpt. Dit heeft geleid tot een gepassioneerd debat waaraan lokale en nationale politici, academici en *Monumenten en Landschappen* hebben deelgenomen. De discussie ging over vragen zoals het wel of niet uitvoeren van een restauratie en de plaatsing van een verklarende tekst in de vorm van een “historische rechtzetting”. Helaas is de discussie vervlakt naar het burleske en gaat het debat al lang niet meer over de koloniale historiografie. De plaatselijke politiek heeft het thema aangegrepen om zijn eigen vetes uit te vechten.⁵⁰

3.3. De onbegrepen visionair

Eerder schreef ik al dat de politieke wereld in het eerste decennium van de 20ste eeuw schoon genoeg had van wat Leopold II in Congo aan het aanrichten was. Verrassend is echter dat die negatieve houding niet werd vertaald in de Belgische geschiedschrijving uit de eerste helft van de 20ste eeuw. De wanpraktijken waren weggemoffeld, de grote denkbeelden stonden opnieuw vooraan. Pas twintig jaar na de dood van Leopold II verscheen een eerste, voor die tijd vrij afstandelijke biografische synthese. Ze is van de hand van graaf Louis de Lichtervelde.⁵¹ Andere boeken zijn hoofdzakelijk getuigenissen, die vooral omstreeks het midden van de 20ste eeuw zijn uitgegeven. Ze bepalen nog steeds in grote mate het beeld dat men van de persoon Leopold II heeft. De teksten werden niet geschreven door historici op basis van een breed spectrum van bronnen – wat toen trouwens onmogelijk was gezien de geringe toegankelijkheid van de archieven met betrekking tot het koningshuis – maar door medewerkers van de koning op basis van eigen ervaringen. Het gaat om de publicaties van Leopolds laatste kabinetchef Edmond Carton de Wiart⁵², van zijn kabinetsmedewerker kolonel G. Stinglhamber⁵³ en van zijn staatssecretaris voor Binnenlandse Zaken van de Onafhankelijke Congostaat luitenant-kolonel Charles Liebrechts.⁵⁴

Deze auteurs schetsten Leopold II als een complexe figuur, bezwaard door zijn geboorte, in een gezin dat was tot stand gekomen na een gearrangeerd huwelijk tussen een norse oude man die zijn invloed op de Britse troon had moeten inruilen voor de kroon van een land met een onzekere toekomst en een regenachtig klimaat, en een fragiele, romantische jonge prinses die getraumatiseerd was door het lot dat men haar ouders had aangedaan tijdens de Franse omwenteling van 1848; een jongeman voor wie het een erezaak was het familiefortuin van zijn moeder, afgenomen door Napoleon III (“le premier vol de l’aigle”) terug te krijgen voor zijn dynastie; een knaap die amper het vertrouwen kon winnen van zijn vader en een

---

⁵⁰ M. MEEUWIS. “L’activisme de la mutilation.” *Forum – Bulletin de l’Association belge des Africanistes*, juillet 2005, n° 25, pp. 8-12; D. DE CONINCK. “Een zaagske, een beitelke.” *De Morgen*, zaterdag 16 april 2005, p. 19.

⁵¹ COMTE LOUIS DE LICHTERVELDE. *Léopold II*. Bruxelles: Edition universelle, 1935, 453 p.

⁵² BARON CARTON DE WIART. *Léopold II. Souvenirs des dernières années 1901-1909*. Bruxelles: Goemaere, 1944, 254 p.

⁵³ B.E.M. G. STINGLHAMBER & P. DRESSE. *Léopold II au travail*. Bruxelles-Paris: Editions du Sablon, 1945, 390 p.

⁵⁴ LIEUTENANT-COLONEL LIEBRECHTS. *Léopold II. Fondateur d’empire*. Bruxelles: Office de publicité, 1932, 360 p.

audiëntie moest vragen telkens hij hem wilde spreken; een man ook die persoonlijke tegenslagen kende: zijn ouders arrangeerden voor hem een huwelijk dat de dynastie van de Coburgs verbond aan die van Habsburg, maar de prinses die daar ongelukkigerwijs voor was uitgekozen, bleek meer belangstelling te hebben voor paarden dan voor de prins zelf; bovendien overleed het prinsje dat voor de erfopvolging had moeten zorgen en – althans in de ogen van de koning – een verzekering was voor de toekomst van het land op 9-jarige leeftijd.

Daarnaast plaatsten de oud-medewerkers het beeld van een man die wegdroomde of wegvluchtte in idealen, die voor zichzelf een uitweg zocht in zijn staatkundige rol en werkelijk geloofde dat hij een opdracht had ten aanzien van België. Een staatshoofd dat van Brussel op architectonisch gebied een modelhoofdstad wilde maken. Een vorst die tot het uiterste ging en zijn privaat fortuin in de waagschaal legde voor het geluk en de welvaart van zijn onderdanen en uiteindelijk uiterst verbitterd geraakte over hun gebrek aan dankbaarheid. Een koning die in de herfst van zijn leven gebukt ging onder de last van de beschuldigingen die vooral uit het buitenland kwamen en achter dewelke hij en zijn omgeving vooral politieke machtsspelletjes zagen eerder dan ijver voor de mensenrechten. Kortom, deze medewerkers gaven een veel persoonlijker beeld van Leopold II. Ze maakten hem terug een beetje “mens”.

Ook dat beeld is blijven hangen in de hoofden van heel wat Belgen. Daarnaast bleef de koloniale lobby in de jaren vóór de Tweede Wereldoorlog hoogdravende, verheerlijkende werken uitgeven over het Belgische avontuur in Congo, waarbij men er alles aan deed om de zwarte bladzijden die het parlement tot de annexatie hadden gedwongen te vergeten. De Belgen die economische belangen hadden in Congo focusten vooral op de continuïteit van “de grote gedachte”, de opdracht tot beschaving en vooruitgang. Afvallig zijn ten aanzien van de initiatiefnemer van het project dat de Belgen eindelijk op een winstgevende manier voortzetten, betekende zoveel als de eigen aanwezigheid in Afrika in vraag stellen én op de helling zetten. Daar was Afrika nu net iets te lucratief voor geworden. De bekritiseerde rooibouw uit de periode van de Onafhankelijke Congostaat was in Belgisch-Congo trouwens vervangen door een “geciviliseerd” bevonden systeem van wetenschappelijk onderbouwde uitbating met modelplantages, indrukwekkende mijncomplexen en een onderwijssysteem dat de bevolking schoolde tot meegaande arbeiders. Het was dus onverstandig en niet wenselijk het beeld van Leopold II ingrijpend te veranderen.

3.4. De keerzijde van de medaille

Maar er is ook de keerzijde van de medaille: de voorstelling van Leopold II als bron van al wat slecht is.

Laat me ditmaal eens beginnen met de materiële en visuele dragers van deze boodschap, die minder talrijk zijn, maar zeker bestaan, en zelfs met een veel grotere penetratiekracht op het bewustzijn hebben ingewerkt. Het schrikbewind is door de aanklagers in verband gebracht met een aantal symbolische werktuigen.

Het eerste instrument is de chicotte, de beruchte zweep van nijlpaardenhuid waarmee werkonwillige Congolezen werden afgeranseld. Door de repetitieve

verwijzing naar dit instrument in kritische teksten over de kolonisatie is het in ons collectief geheugen gesijpeld als een onmisbaar hulpstuk voor deugdelijk bestuur voor iedere ontspoorde ambtenaar in de Onafhankelijke Congostaat die, voorzien van het comfort van zijn onafscheidelijke tropenhelm, de onbeschermden Congolezen onder een brandende zon moest laten zwoegen.⁵⁵ De chicotte is symbool gaan staan voor het fysieke geweld dat ontegensprekelijk deel uitmaakte van het dagelijkse leven in de Midden-Afrikaanse wereld vóór 1920.

Een ander beeld zijn de rubberproppen en de rubbermanden, die de uitbuiting van de Congolezen zijn gaan symboliseren. Het waren de Congolezen die het nieuwe goud van Leopold II én basisgrondstof voor de geïndustrialiseerde wereld moesten leveren, eerst door de wouden te plunderen, later zwoegend op de plantages van de concessie maatschappijen.

Maar het sterkste beeld van een geweldsamenleving in Congo onder het bestuur van Leopold II is ons aangereikt door foto's van verminkte Congolezen, waarvan een aantal met afgehakte handen. Het is vooral via de geschreven media die deze beelden verspreidden dat Leopold II de incarnatie van het Kwaad is geworden. De instigatoren waren in hoofdzaak actief in de Angelsaksische wereld. Het persbureau Reuter interviewde in 1899 Frank Andrew, een voormalig ambtenaar van de Onafhankelijke Congostaat, die de situatie ter plaatse voorstelde als die in een oorlogsgebied. De Amerikaan George G. Williams schreef al in 1890 een beroemde open brief aan Leopold II over misbruiken in Congo. In de daaropvolgende jaren versterkte de informatiestroom, die steeds gelijklozende berichten de wereld instuurde. Leopold II had in zijn Kroondomein alle gemene gronden aangeslagen en zijn mannen de vrije hand gegeven. Ze waren verplicht hoge quota te leveren van ivoor en vooral rubber. De lokale bevolking moest de lianen van de in het wild groeiende rubberplanten aftappen als een soort belasting. Dat systeem ontspoorde tot een stelsel van verplichte arbeid, met collectieve straffen tegen dorpen die weigerden mee te werken of individuele lijfstaffen voor mensen die onvoldoende rubber inzamelden. De ordehandhaving onttaarde in strafcampagnes waarbij zwarten zelf werden gebruikt tegen de plaatselijke bevolking – als soldaten in de *Force Publique* – met als beproefde techniek het afbranden van dorpen. Kortom, de geruchten over een terreurregime waren niet te onderdrukken.

De bronnen waren van uiteenlopende aard. Vooral Britse missionarissen hebben de campagnes tegen de Onafhankelijke Congostaat aangevuurd, een feit dat door sommige verdedigers van Leopold (misschien terecht) is verklaard aan de hand van een aantal politieke en religieuze motivaties, naast de redenen van zogenaamd zuiver humanistische aard. Edmund D. Morel, een Brit die aanvankelijk werkte voor een rederij die het vrachtvervoer regelde tussen Antwerpen en Congo, wierp zich op deze materie en publiceerde tal van pamfletten over het onderwerp. Daardoor verhoogde de politieke druk met als gevolg de publicatie van (officiële) rapporten, waarvan het vernietigende rapport van de later in ongenade gevallen Britse consul Casement (1904) het bekendste voorbeeld is. Een doorslaggevend ideologisch instrument tegen Leopold II was het venijnige pamflet van Mark Twain *King Leopold's Soliloquy. A Defense of His Congo Rule* (1905). In deze satire noemde

---

⁵⁵ Op de expo die in 2005 in Tervuren te zien was, toonde men een pentekening van de beruchte kapitein Hanolet die met een zweep een zwarte achterna zit. Zie: *Het geheugen van Congo. De koloniale tijd*, p. 39.

Twain Leopold II de slachter van 15 miljoen Congolezen, een cijfer dat tot op de dag van vandaag nagalmt. Twain ging het verst van allemaal en bracht elke misdaad persoonlijk in verband met Leopold II zelf. De koning was nooit in Congo geweest maar droeg volgens Twain een loodzware eindverantwoordelijkheid. Twain was vol ongeloof wanneer men beweerde dat Leopold II niet op de hoogte zou zijn geweest van de horror daden. Integendeel, hij liet de koning zelf aan het woord die alles bevestigde. Twains voorstelling van Leopold II was keihard en meedogenloos.

Al deze publicaties zorgden ervoor dat de Amerikaanse en Britse regeringen de druk verhoogden op Leopold II maar ook op de Belgische politiek, waar het lange tijd stil was. De linkse oppositie en vooral de socialist Emile Vandervelde legde de regering onder vuur. Een onderzoekscommissie moest veel aantijgingen bevestigen. Een befaamde jurist zoals Félicien Cattier kon niet anders dan de annexatiemogelijkheid aanmoedigen.⁵⁶

Het doek viel voor Leopold II zoals gezegd in 1908, maar niet geheel. De politiek van de volgende jaren was al uitgetekend. In 1910 antwoordde de Belgische minister van Koloniën Renkin aan Emile Vandervelde in het parlement het volgende, nadat de socialist de lof had gezongen op Morel: "La CRA et M. Morel ont dirigé contre le roi Léopold II... mais aussi contre la Belgique, contre les Belges, contre le gouvernement belge, une campagne de dénigrement et de calomnie qui s'est prolongée pendant toute l'année 1909... Je défends la dignité de mon pays."⁵⁷

Zoals men heeft gezien, zou Leopold II in officiële kringen inderdaad nooit echt van zijn voetstuk worden gehaald.

3.5. De presentaties van Leopold II en het hedendaagse België

Vandaag kijkt de publieke opinie nog steeds met sterk variërende gevoelens naar de tweede koning der Belgen. Leopolds inspanningen op het vlak van de verfraaiing van Brussel worden op zeer wisselende wijzen geapprecieerd. Iedere lente trekt een bewonderende massa naar de Koninklijke Serres in Laken. De parken welke op last van de koning zijn aangelegd, worden algemeen gezien als de longen van de hoofdstad. Veel minder aanzien genieten verfraaiingswerken zoals het Justitiepaleis en de triomfboog in het Jubelpark. Maar dat kan veranderen. Het zou best kunnen dat Leopold II weldra meer eer zal halen uit zijn reputatie als bouwheer, nu het architectuurtoerisme bijzonder veel aandacht creëert voor de eclectische bouwstijlen uit de 19de eeuw. Toch koesteren de meeste Belgen een grote afkeer ten aanzien van Leopolds beleid in Congo. De algemene indruk die de nieuwe generaties van Leopold II hebben, is in grote mate gelijklopend met het beeld dat van hem wordt geschetst in het boek *De geest van koning Leopold II en de plundering van de Congo* dat de Amerikaanse auteur en journalist Adam Hochschild in 1998 heeft uitgebracht.⁵⁸

---

⁵⁶ F. CATTIER. *Étude sur la situation de l'État indépendant du Congo*. Bruxelles: Larcier, 1906, 362 p.

⁵⁷ Citaat te vinden op: <http://www.cobelco.org/Histoire/congo1text.htm>

⁵⁸ Oorspronkelijke titel: *King Leopold's Ghost*. Vertaald in het Nederlands: A. HOCHSCHILD. *De geest van koning Leopold II en de plundering van Congo*. Amsterdam: Meulenhoff, 1998, 359 p.; vertaald in het Frans: *Les fantômes du roi Léopold II: un holocauste oublié*. Paris: Belford, 1998, 448 p.

Dat boek heeft het Belgische politieke establishment – vooral de rechtse politieke strekkingen – alsook de kringen van oud-kolonialen in grote mate gechoqueerd omdat het de geschiedenis van de Onafhankelijke Congostaat heeft voorgesteld als “het verhaal van een van de grootste misdaden van de mensheid: een zwarte holocaust die het leven heeft gekost aan naar schatting tien miljoen mensen.” Het boek schudde de Belgische publieke opinie opnieuw wakker nadat de historiografie van de 20ste eeuw haar relativerend werk had gedaan. Eigenlijk is deze plotse belangstelling nogal verrassend want het boek praat in grote mate de krantenberichten na die men in het begin van de 20ste eeuw overal ter wereld kon lezen.

Maar Hochschild heeft een vlotte, indringende stijl. Aldus spreekt het verhaal meer dan ooit tot de verbeelding, ook van mensen die nooit iets over het onderwerp hebben gelezen. Men kan de auteur verwijten dat hij op een éézijdige manier de Angelsaksische critici uit het begin van de 20ste eeuw achterna heeft gehold. Maar men kan het ook als een verdienste van Hochschild zien dat hij belangrijk onderzoek heeft vulgariseerd dat in de jaren 1980 voor meerdere regio's van Congo is uitgevoerd en dat de oorspronkelijke klachten in al hun scherpte heeft bevestigd. De opposanten van Hochschild hebben dus gelijk wanneer ze beweren dat de Amerikaan weinig oorspronkelijk onderzoek heeft verricht, maar ze zouden dan wel moeten durven toegeven dat het gilde van Belgische historici twintig jaar lang veel betere auteurs in de schaduw heeft gehouden die de donkerste pagina's van de geschiedenis hebben bestudeerd. Belangrijke resultaten liggen immers al jaren verscholen in het werk van Daniel Vangroenweghe, die in 1985 het boek *Rood Rubber* heeft uitgebracht.⁵⁹ Dat is een publieksversie van zijn wetenschappelijke uitgave *Leopold II en Kongo: het Evenaarsdistrict en het Kroondomein* – uitgegeven in eigen beheer. Het boek is geen exhaustieve studie van de vroege koloniale geschiedenis, maar, zoals de auteur zelf schrijft, “een poging om het verderfelijke systeem van de exploitatie van ivoor en rubber in het evenaarsgebied en het Kroondomein van Leopold II te reconstrueren en aan te tonen hoe de diverse bestuurlijke niveaus én de missies hiervan op de hoogte waren.”

De inhoud van *Rood Rubber*, in het Frans vertaald onder de titel *Du Sang sur les Lianes*, is overtuigend en gebaseerd op tien jaar onderzoek in tientallen archieven wereldwijd. De auteur gebruikt nooit eerder gepubliceerde documenten en rapporten die de archiefwet met het verstrijken van de tijd toegankelijk heeft gemaakt. Hij stapelt de bewijzen op tegen tal van Belgen die actief betrokken zijn geweest bij een zeer gewelddadige en mensonwaardige kolonisatie, en tegen Leopold II die een echt systeem van uitbuiting heeft opgezet, dat door de oriëntatie op de verrijking van één individu en zijn directe omgeving van grootkapitalisten, toch enigszins verschilde van andere koloniale modellen. Toch heeft het boek nooit het sensationele effect voortgebracht dat Hochschild bijna twee decennia later wél produceerde. Misschien was de academische toon een hinderpaal. Maar het is vooral de wereld van de historici die in de spiegel moet durven kijken. Toen Vangroenweghe zijn boek heeft geschreven zat de Belgische historische traditie nog erg gewrongen met het beeld dat vroegere generaties vóór de Tweede Wereldoorlog van Leopold II hadden gecreëerd. De meeste historici hielden zich stil en bleven passief, zelfs wanneer de auteur onder vuur werd genomen door radicale “vaderlandslievende” verenigingen

---

⁵⁹ Onlangs opnieuw uitgegeven: D. VANGROENWEGHE. *Rood rubber. Leopold en zijn Kongo*. Leuven: Van Halewyck, 2004, 320 p.

zoals *Pro Belgica*. Nochtans werden de conclusies van Vangroenweghe vrijwel gelijktijdig bevestigd door onafhankelijk onderzoek van Jules Marchal. Ook deze auteur, die wel iets minder nauwkeurig met zijn bronnen omging, had het niet gemakkelijk. Als diplomaat in functie voelde hij zich verplicht te schrijven onder het pseudoniem A.M. Delathuy.⁶⁰

De discussies die recent in allerhande media in het kader van de tentoonstelling van Tervuren of de vertoning van de film van Bate zijn gevoerd, hebben nog altijd te maken met het feit dat velen de inhoud van dit soort onderzoek maar moeilijk kunnen verteren. Vaak draait men het alsof de studies gericht zouden zijn tegen de monarchie of het land zelf. De verdedigingstechniek is bedenkelijk en zelfs enigszins perfide. Men richt de pijlen op een in het oog lopende zwakke schakel die bovendien in het buitenland te situeren is: Adam Hochschild. Men richt de banbliksems vooral op het meest fragiele element van zijn boek, namelijk de bewering over de omvang van het menselijke drama in Congo en het gebruik van de termen genocide en holocaust.⁶¹

Wat het eerste betreft, is nuancering zeker aan de orde: niemand weet exact het bevolkingsaantal van Congo bij de aanvang van het drama. De volkstellingen zijn van een latere datum. Bovendien lijkt het op het eerste gezicht uitgesloten dat een kleine groep kolonistoren (enkele duizenden) miljoenen mensen hebben afgeslacht. Een deel van deze kritiek is zeker terecht. Maar wil dat daarom zeggen dat men het vrij evidente verhaal van gruweldaden moet relativiseren? Persoonlijk denk ik van niet, temeer omdat antropologisch onderzoek, onder meer van de naar Amerika uitgeweken onderzoeker Jan Vansina, wel degelijk, aan de hand van orale geschiedenis, de gigantische humane ramp in al zijn complexiteit heeft aangetoond. Directe doding was misschien beperkt, maar de indirecte gevolgen van de terreur waren massaverhuizingen, vernietiging van woonsten, ontering van vrouwen, enz. met als gevolg sociale drama's zoals uitsluiting uit gemeenschappen, hongersnood en de verspreiding van dodelijke ziekten. De impact van de Afrikaanse slaapziekte, die door de eenzijdig op uitbuiting gerichte organisatie van de Onafhankelijke Congostaat onvoldoende kon worden bestreden, was gigantisch groot. De eindverantwoordelijkheid voor alles wat in Congo gebeurde lag bij Leopold II. Het is dan ook maar legitiem dat zijn imago niet onbesproken blijft. Anderzijds moet men ook erkennen dat het vanwege Hochschild bijzonder onkies was om de term holocaust zomaar te grabbel te gooien. Historisch gezien wordt de term uitsluitend in verband gebracht met een onweerlegbare, heel concrete poging tot uitroeiing van de joden door de nazi's. Het gebruik ervan in een totaal andere context in een geheel andere tijd suggereert een zekere sensatiegerichtheid, zelfs een commerciële strategie. Eerdere boeken van Hochschild handelen immers juist over Hitler en Stalin. Aan de hand van schokkend taalgebruik was het voor de auteur gemakkelijker om een link te leggen tussen *De geest van koning Leopold* en zijn andere publicaties dan via een zuiver wetenschappelijke terminologie.

---

⁶⁰ A.M. DELATHUY. *E.D. Morel tegen Leopold II en de Kongostaat*. Berchem: Epo, 1985, 678 p.; Id. *De geheime documentatie van de Onderzoekscommissie in de Kongostaat*. Berchem: Epo, 1988, 251 p.; Id. *Jezuïeten in Kongo met zwaard en kruis*. Berchem: Epo, 1986, 143 p.; Id. *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs, 1876-1900*. Antwerpen: Standaard, 1989, 638 p.; Id. *Missie en staat in Oud-Kongo, 1880-1914*. Berchem: Epo, 1992-1994, 2 vol.; Id. *Redemptoristen, trappisten, priesters van het H. Hart, paters van Mill Hill*. Berchem: Epo, 1994, 455 p.; Id. *Witte paters, scheutisten, jezuïeten*. Berchem: Epo, 1992, 359 p.

⁶¹ Zie : G. CASTONGUAY. *Art. cit.*

Anderzijds zijn de reacties van officiële Belgische zijde nogal ongelukkig. Men houdt de kerk in het midden. Toen men enkele jaren geleden de tentoonstelling aankondigde die in 2005 te Tervuren heeft gelopen, verwees men impliciet naar het onrecht dat de geschiedenis recent was aangedaan. Daarmee bedoelde men het boek van Hochschild. Uiteindelijk viel het op de tentoonstelling zelf wel mee want er was zeker een objectieve spreiding van de aandachtspunten. De curatoren maakten een uitgebreide keuze uit zeer gevarieerde voorwerpen en documenten. Aldus heeft men problemen in beeld gebracht die voordien nooit in Tervuren te zien zijn geweest. Maar in sommige delen van de catalogus is toch nog veel terug te vinden van een verdedigingsreflex, een beetje zoals het *Witboek* van 1962, maar dan genuanceerder en met een grotere Congolese betrokkenheid. Een afzonderlijk hoofdstuk is gewijd aan “kritische bedenkingen bij de controverses over Leopold II en Congo in de literatuur en de media”, terwijl over Leopold II zelf vrijwel niets wordt gezegd.⁶² Jean Stengers schreef bij het verschijnen van het boek van Hochschild in *Le Soir*: “S’il y a, aux mains de M. Hochschild, une victime, c’est Léopold II. Je crois pouvoir dire que M. Hochschild n’a pas compris grand chose à la personnalité du roi, dont le portrait qu’il trace est une caricature.” De uitspraak wordt zelfs geciteerd in de catalogus van Tervuren.⁶³ Maar op de expo werd juist vrijwel niets gedaan om de complexe persoonlijkheid van Leopold II in beeld te brengen, waardoor veel clichés in de hoofden zijn blijven hangen. Men zette vooral de veelheid van invalshoeken van waaruit de Belgische kolonisatie kan worden benaderd in de schijnwerpers. Dat was al een pas vooruit als men ziet van waar het *Koninklijk Museum van Midden-Afrika* komt, maar men had ineens een grotere stap kunnen zetten.

3.6. Oude en nieuwe invalshoeken

Hoe moet het nu verder met het Leopold II-onderzoek? In ieder geval brengen publicaties zoals het recente boekje *Een recht van antwoord. Blanke koning, rode rubber, zwarte dood* van Afrika-journalist Walter Geerts niet veel op.⁶⁴ Met dat soort werk vervalt men snel in de welles-nietes spelletjes van weleer. Het betreffende boekje is een soort verdedigingsschrift tegen de inhoud van een spraakmakende documentaire van Peter Bate die zelf vooral inspiratie haalde bij Hochschild. De kritiek van Geerts op de suggestieve techniek van de beeldmontage is heel waardevol, maar daar waar de auteur overschakelt op een feitenkritiek ontspoord hij totaal en vervalt hij in de klassieke ontkenning zoals ik die eerder heb besproken. Het geschiedenisverhaal wordt dan subjectief leeggeplukt om de eigen verontwaardiging weg te werken. Het is een vrij klassiek beeld dat men helaas vaak terugvindt bij mensen met een koloniaal verleden. Het is uiteraard perfect mogelijk dat Belgen die in Congo zijn geboren en opgegroeid en er hebben gewerkt en geleefd, heel waardevolle herinneringen koesteren aan het Belgische koloniale bestuur, en het Congo dat in de documentaire aan bod komt niet herkennen.⁶⁵ Alleen, de film handelt

⁶² PH. MARECHAL. “Kritische bedenkingen bij de controverses over Leopold II en Congo in de literatuur en de media.” *Het geheugen van Congo – de koloniale tijd*, pp. 43-49.

⁶³ *Le Soir*, 13 oktober 1998.

⁶⁴ W. GEERTS. *Een recht van antwoord. Blanke koning, rode rubber, zwarte dood*. Antwerpen: Berghmans Uitgevers, 2004, 103 p.

⁶⁵ Het valt op dat recent meer aandacht wordt besteed aan getuigenissen van oud-kolonialen, onder andere in: F. RYON. *De laatste kolonialen. Vlamingen in de Congo 1950-1960*. Leuven: Uitgeverij Van Halewyck, 2005, 374 p.

over een periode waarover geen levende ziel nog iets kan vertellen. Alleen de archieven spreken nog. De verontwaardiging geïnspireerd vanuit eigen ervaringen is dan ook misplaatst net zoals Geerts' poging om opnieuw een hetze te ontketenen tegen de Angelsaksische manier van interpreteren.

Het is enigszins verrassend dat een wetenschappelijke instelling met een grote reputatie zoals de *Académie royale de Belgique* het nodig vindt om zijn verhandelingenreeks open te stellen voor een publicatie in de stijl van *Léopold II, un roi génocidaire?*⁶⁶ Hoewel dit essay weinig uitstaans heeft met de oppervlakkige standpunten van Geerts, dient het een welbepaald doel: het is "une modeste contribution à la compréhension de la manipulation du passé d'une part; de la primauté donnée à l'émotion et au sensationnel sur les résultats de la recherche d'autre part." Daarmee blijft de geschiedschrijving hangen in de pamfletsfeer en draait men steeds rond hetzelfde punt: het genocidekarakter van het begin van de kolonisatie.

De generaliserende aanpak van de Congolese hoogleraar Elikia M'Bokolo is ook betwistbaar.⁶⁷ Zijn eenzijdig citeren uit de Angelsaksisch geïnspireerde bronnen is er vooral op gericht het lijden van het Congolese volk te benadrukken en zo een aanzet te geven tot een Congolese nationalistische geschiedschrijving vanuit het collectieve gevoel van onderdrukking. Elementen die niet in dit verhaal passen, blijven onvermeld. Anderen benutten dan weer die zwakke punten waardoor zijn hele betoog onder vuur kan worden genomen, wat juist erg in het nadeel is van de Congolezen die vaak nog vruchteloos op zoek zijn naar een eigen geschiedenis.

Het lijkt me veel interessanter dat men de suggestie ter harte neemt die de samenstellers van de expo in Tervuren hebben geformuleerd, hoewel ze die volgens mij dus zelf niet echt tot het uiterste hebben uitgewerkt: het ontmythologiseren van de geschiedenis aan de hand van doorgedreven bronnenonderzoek en vervolgens een grotere aandacht schenken aan nieuwe vormen van contextualisering.⁶⁸ Men heeft het zo bijvoorbeeld over de context en de emotionele manipulatie. Dat vraagstuk is onder andere aangeroerd door Bambi Ceuppens en Karel Arnaut tijdens een andere tentoonstelling te Gent in 2005.⁶⁹ De foto's van de afgehakte handen zijn in dat opzicht bijzonder interessant. Naast de geschiedenis van het geweld in Afrika is er immers nog de geschiedenis van de manier waarop het westen met emotionele beelden is omgesprongen. In betreffend voorbeeld is er een duidelijke relatie met de christelijke wederopleving in Groot-Brittannië die aanstuurde op een hervorming van het eigen gezag. Dergelijk onderzoek laat ons nadenken over de motieven tot het nemen van betreffende beelden. Waren ze er op gericht de gruwel in beeld te brengen – en stond de betrokkenheid met de Congolezen voorop – of waren ze vooral bedoeld om eigen, westerse belangen te dienen?

---

⁶⁶ M. DUMOULIN. *Léopold II, un roi génocidaire?* Bruxelles: Académie royale de Belgique – Classe des Lettres, 2006, 122 p.

⁶⁷ E. M'BOKOLO. "Afrique centrale: le temps des massacres." In: M. FERRO. *Le livre noir du colonialisme. XVIe-XXIe siècle: de l'extermination à la repentance*. S.l.: Editions Robert Laffont, 2003, pp. 577-601.

⁶⁸ *Het geheugen van Congo – de koloniale tijd*, pp. 1-21.

⁶⁹ B. CEUPPENS & K. ARNAUT. "De fotografie als drager van dromen en nachtmerries in de Onafhankelijke Congostaat." In: *Leopolds Congo: dromen en nachtmerries*. Catalogus van de tentoonstelling, 4-29 april 2005, Centrale Bibliotheek van de Universiteit Gent. Zie: <http://cas1.elis.rug.ac.be/avrug/leopolds/catalogo.htm>.

Deze lange uitweiding over de historische en meer recente kijk op Leopold II lijkt op het eerste gezicht misschien nogal exhaustief. Een dergelijke confrontatie met de meervoudige aspecten van de “instrumentalisering” van Leopold II vind ik nochtans onontbeerlijk om op een gefundeerde manier nieuwe vragen te kunnen formuleren die het startpunt zijn van de aanpak die ik in deze verhandeling wil verdedigen.

Hopelijk is vooral mijn overtuiging duidelijk geworden dat de opsplitsing tussen goed en kwaad zuiver simplificatie is. De ethische dimensie van de geschiedenis is complexer dan het soms lijkt. Zo ook verdient de persoon van Leopold II een breder uitgewerkte en meer uitgediepte context. Hierbij denk ik – uitgaande van de eerder uiteengezette overwegingen – vooral aan een waaier van vragen in het overgangsgedebied tussen imperialistische aardrijkskunde en effectieve overzeese machtsontplooiing. Hoe verhielden de ideeën van Leopold II zich tot die van andere expansionisten van zijn tijd, in België en de rest van Europa? Wat was zijn verstandhouding met de figuren die actief waren in de “geografische beweging”? Hoe was de vrijhandelsgedachte in overeenstemming te brengen met kolonisatie? Hoe kwam het dat wetenschappen zoals de aardrijkskunde schijnbaar voorbestemd waren tot het voeden van een imperialistische dynamiek en hoe stond Leopold II in deze opstelling? Hoe kon het netwerk ontstaan dat Leopold II nodig had om zijn ideeën uit te voeren, en welke intellectuele constructies ontleenden ze aan de geografische beweging? Welke mensen waren rechtstreeks betrokken bij de ontwikkeling van Leopolds koloniale doctrine en wat waren hun achtergronden? Heeft Leopold in zijn opvoeding reeds een specifieke gerichtheid op expansionistische opvattingen ontwikkeld, zo ja, via welke kanalen? Hoe verhoudten de bekende redevoeringen in de Senaat zich tot de tijdsgeest waarin de hertog van Brabant ze formuleerde? Was er een verwevenheid tussen de financiële ondernemingen van de prins en zijn verkenning van de wereld tijdens zijn jeugd? Kunnen de verschillende expansieplannen die tot op heden vrij geïsoleerd zijn bestudeerd – van Sarawak of de Nieuwe Hebriden tot de Filippijnen, China, Japan en Argentinië – op een logische manier met elkaar worden verbonden? Via welke mensen of instellingen? Hoe documenteerde Leopold II zich? Las hij veel, zo ja, wat dan? Hoe integreerde hij die informatie in zijn wereldbeeld? Het zijn dat soort vragen die ik relevant vind om te beantwoorden omdat ze nooit ergens anders zo nadrukkelijk zijn geformuleerd en integraal beantwoord, ook al is over Leopold II een hele bibliotheek vol geschreven.

4. Koningen van de wereld

Zoals ik het reeds in het begin van deze inleiding duidelijk heb gesteld, is dit een studie over mensen die begeesterd zijn geraakt door een expansionistische kijk op de wereld buiten België, over de structuren en netwerken die hen met elkaar hebben verbonden of die hen naar elkaar toe hebben gedreven en waarbinnen ze hun gedachten de vrije loop hebben gelaten, over de waaier van projecten die uit hun reflecties zijn ontsproten en over de geleidelijke constructie van de koloniale opvattingen in de geest van koning Leopold II voorafgaand aan de concrete realisatie van zijn rijk in Afrika. De titel *Koningen van de wereld* verwijst naar de meervoudigheid en de universele schaal van het denken over overzeese expansie maar tegelijk naar de betekenis van de geografische beweging voor de ontwikkeling van de koloniale initiatieven die de koning in een latere fase is gaan verwezenlijken.

Bovendien geeft de titel expressie aan het zelfbeeld van alle betrokkenen, hun hang naar het grootse, hun ongebreideld geloof in de eigen mogelijkheden, hun onvoorwaardelijk vertrouwen in de vooruitgang, hun overtuiging dat ze deel uitmaakten van een superieure beschaving op een voor de mensheid cruciaal moment in de geschiedenis.

Het verhaal speelt zich af in de tweede helft van de 19de eeuw, maar laat zich toch precies aflijnen. Met het opstarten van de voorbereidende werkzaamheden in aanloop naar het geografisch congres van Antwerpen en met de oprichting van het genootschap van Saintelette is het jaar 1869 op het eerste gezicht een geschikt startpunt voor het relaas dat ik wil vertellen, althans voor beschouwingen die verband houden met de geografische beweging. Formeel houd ik me aan deze *terminus post quem*, maar toch zal ik regelmatig achteromkijken en de intellectuele en politieke gedachtestromen alsook de verschillende particuliere initiatieven bij elkaar vlechten die sinds het midden van de 19de eeuw opgang maakten en die de opstart van de aardrijkskundige beweging mee hebben bepaald. In de jaren 1850 kwam de jonge Leopold trouwens voor het eerst in aanraking met ideeën over expansie, wat het vanzelfsprekend maakt om ook het individuele verhaal van de koning omstreeks dat tijdstip te beginnen. De *terminus post quem* wordt dus vanuit specifieke overwegingen en binnen precieze afbakeningen met enkele decennia vervroegd.

Afsluiten doe ik formeel omstreeks het jaar 1885, en dat hoofdzakelijk omwille van de veranderende politieke context die ingrijpende effecten heeft gehad op het denken. Van zodra de Onafhankelijke Congostaat een politieke realiteit was, zou de aardrijkskundige beweging onmiddellijk nieuwe schakels ontwikkelen die meer op de concrete koloniale praktijk werden gericht, zoals het *Institut national de Géographie* en vooral de in 1884 gestichte koloniale aardrijkskundige periodiek *Le Mouvement géographique* van Alphonse-Jules Wauters die zeer intens heeft geput uit de getuigenissen van gezagsdragers en exploratiereizigers in Congo. De betekenis van deze nieuwe structuren analyseren, vergt een inspanning die buiten de mogelijkheden van dit onderzoek valt en verschuift de focus bovendien meer naar het Afrikaanse terrein. Zoals in een eerdere argumentatie is uiteengezet, impliceert dit het uitschrijven van een volledig nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van de Belgische koloniale inspanningen. Ook voor Leopold II was het jaar 1885 uiteraard een scharnier, want het was het moment waarop zijn dromen en strategieën samenkwamen in een reële staat waarover hij bijna absolute macht verwierf. 1885 is dus in het algemeen een geschikte *terminus ante quem* maar ook hier zal ik noodzakelijkerwijs doch zeer sporadisch enkele overschrijdingen toelaten wanneer ik dat nodig acht voor een volledige verklaring van een aantal cruciale elementen in het verhaal.

Deze studie bestaat uit twee delen. Deel I staat volledig in het teken van de Belgische aardrijkskundige beweging en haar houding ten aanzien van expansionisme en kolonisatie.

Hoofdstuk I handelt over de organisatorische aspecten van het eerste internationaal aardrijkskundig congres van Antwerpen. Het is een kennismaking met de protagonisten Charles Ruelens, Jan-Hubert Van Raemdonck en Pierre Génard. Er wordt geschetst hoe de totstandkoming van het project mee werd gestuurd vanuit de *Société de Géographie de Paris* en de Franse geografie. Duiding wordt gegeven bij

de wijze waarop het congres is verbonden geweest met initiatieven op lokaal en nationaal vlak, zoals de oprichting van standbeelden ter ere van de 16de-eeuwse cartografen Mercator en Ortelius. Zowel invloeden vanuit de plaatselijke politiek – de “Antwerpse kwestie” – als de wereldpolitiek – de Frans-Duitse oorlog – worden uitgewerkt. Ook de deelnemers en de filosofische grondslagen van de bijeenkomst krijgen aandacht. Aldus komen de eerste kiemen van een Belgische aardrijkskundige beweging in beeld.

Hoofdstuk II bevat een gedetailleerde analyse van het congresprogramma. Dat biedt een panoramisch uitzicht op de geografische kwesties die het derde kwart van de 19de eeuw hebben beroerd. Er wordt stilgestaan bij expansionistische en koloniale projecten maar even goed komen andere thema’s aan bod die toen volop in de actualiteit stonden. Alleen tegen een brede achtergrond kan het belang van het onderzoeksthema objectief worden ingeschat. Tot slot wordt bekeken hoe de verschillende onderwerpen concreet zijn behandeld tijdens de debatten die in Antwerpen zijn gevoerd.

Hoofdstuk III handelt over de nasleep van het internationaal congres, meer bepaald de activiteiten van de Antwerpse groep in de periode 1871-1875. De Antwerpse groep laat zien hoe zij heeft gezorgd voor de continuering van haar congresinitiatief en voor de verdere uitbouw van een geografische beweging in België.

Hoofdstuk IV focust op de bijzondere persoonlijkheid van Charles Saintelette en bespreekt zijn uitgesproken expansionistische opvattingen, die worden bestudeerd binnen het kader van zijn economische en politieke activiteiten. Vanzelfsprekend gaat heel wat aandacht naar de creatie van zijn *Société belge de Géographie* die weliswaar een kort leven was beschoren maar toch illustratief is geweest voor een specifieke opvatting van de wereld.

De thema’s van het Belgische expansionisme worden verder verkend in hoofdstuk V met een casestudy over een toonaangevende figuur in de vroege aardrijkskundige beweging in België: Charles-François d’Hane-Steenhuysse. Het beeld verbreedt tot de regio’s waar de Belgische expansionisten kansen hebben gezien. Er volgt een kennismaking met de verschillende activiteiten die ze daar tot ontplooiing wilden brengen doorheen de spiegel die d’Hane-Steenhuysse aanreikt.

Met hoofdstuk VI verplaatst de actie zich naar Parijs anno 1875 voor het tweede internationaal aardrijkskundig congres. Deze studie stelt vast hoe de expansionistische en koloniale thema’s intussen verder zijn geëvolueerd. Ze staat ook stil bij de samenstelling van de Belgische delegatie en bij de impact die het congres op het denken van enkele Belgische deelnemers heeft gehad.

Hoofdstuk VII geeft omstandig toelichting bij de eerste werkjaren van de in 1876 gestichte *Société de Géographie d’Anvers*. Vooral de verstandhouding met Afrika wordt uitgelicht waarbij de klemtoon wordt gelegd op de periode 1876-1885. Het hoofdstuk bevat een analyse van de eerste toespraken en verhandelingen en brengt in beeld hoe aandacht voor Afrika werd gecreëerd. De relatie tot Leopold II en zijn omgeving wordt onder de loep genomen, net zoals de vulgarisering van het werk van Stanley. Er wordt een poging ondernomen om de betekenis van het genootschap bij de creatie van “koloniale helden” in te schatten. Tot slot volgt een onderzoek ten

gronde over de houding van het genootschap ten aanzien van de *Association internationale africaine* van Leopold II alsook over de impact van het Congres van Berlijn in 1885 op de werkzaamheden van de *Société de Géographie d'Anvers*.

Het korte hoofdstuk VIII trekt enkele parallellen met de eveneens in 1876 opgerichte *Société belge de Géographie* die haar zetel in Brussel had.

Hoofdstuk IX bestudeert meer algemeen de wisselwerking tussen wetenschap en exploratie in Congo, vertrekkend vanuit de geografie. Er wordt stilgestaan bij aspecten van een Belgische exploratiecultuur, met specifieke klemtonen op de opleidingen voor de wetenschappelijke verkenning van Midden-Afrika sinds 1876. Het is tegelijk een kennismaking met nog andere kaders dan de genootschappen die vanuit België een speciale band hadden met het wetenschappelijk werk dat verbonden was aan de overzeese ondernemingen van Leopold II.

Deel II is volledig gewijd aan Leopold II, de geografie van zijn tijd en de ontwikkeling van zijn koloniale doctrine in aanloop naar de creatie van de Onafhankelijke Congostaat. Het sluit dus af omstreeks het jaar 1885.

Hoofdstuk X staat stil bij de intellectuele vorming van de jonge prins Leopold. Cruciale aspecten van de opvoeding in zijn kindertijd vormen het startpunt, maar ook de politieke leerschool van de tiener en de jonge meerderjarige komt in beeld. Ze kaderde volledig in de voorbereiding op het hoogste ambt, onder andere via het senatorschap van rechtswege. De expansionistische inhoud van de toespraken van de prins worden dan ook integraal geanalyseerd en binnen een breder kader gebracht, waar plaats is voor weinig gekende projecten waarbij de prins is betrokken geweest en netwerken waarin hij een rol heeft gespeeld. Ook de invloed van Leopold I en diens koloniale opvattingen komt aan bod. Het geheel plaatst zich tegen een brede internationale achtergrond.

Hoofdstuk XI analyseert ten gronde de betekenis van de studiereizen op het expansionistische denken van de hertog van Brabant: de eerste kennismaking met Egypte en het Nabije Oosten in 1854-1855, het bezoek aan Constantinopel en de Balkan in 1860, de innerlijke reis tijdens het kuurverblijf in Wildbad Gastein in 1861, het bezoek aan de archieven van de Spaanse kolonies in Sevilla in 1862 en aan de wereldtentoonstelling van Londen later dat jaar, de reis naar de Maghreb en het tweede bezoek aan Egypte in 1862-1863, en tot slot de tocht doorheen het Verre Oosten in 1864-1865. Doorslaggevende internationale politieke ontwikkelingen, cruciale ontmoetingen met figuren die de prinselijke verbeelding en actiebereidheid hebben geprikkeld, essentiële ervaringen, ze passeren allemaal de revue.

Hoofdstuk XII gaat dieper in op het koloniaal documentatienetwerk of "arsenaal" dat Leopold voor zichzelf heeft geconstrueerd en op de evolutie van zijn koloniale doctrine: de rol van Adrien Goffinet als "arsenaalmeester", de organische ontwikkeling van Leopolds documentatienetwerk, de betekenis van Alexis Brialmont, de verschillende schema's van de koloniale doctrine, de beïnvloeding vanuit de literatuur, de rol van Ernest Van Bruyssel, Jules Lejeune, Charles Saintelette, Emile de Borchgrave en vele anderen, de reacties op de stellingen van de School van Manchester en de vertakkingen naar geografische organisaties, de betekenis van

Auguste Lambermont en Emile Banning op documentair vlak, en tot slot, de samenstelling van de koloniale bibliotheek van Leopold II.

In hoofdstuk XIII komt de voorbereiding van de Internationale Aardrijkskundige Conferentie uitgebreid aan bod, met bijzondere aandacht voor de relaties die Leopold II heeft onderhouden met aardrijkskundige genootschappen over de hele wereld en voor zijn contacten met exploratiereizigers. Ook worden specifieke aspecten van de vroege werkzaamheden van de *Association internationale africaine*, het *Comité d'Etudes du Haut-Congo* en de *Association internationale du Congo* belicht.

Tot slot nog een woord van uitleg in verband met het bronnenmateriaal. De gepubliceerde bronnen die ik voor *Koningen van de wereld* heb geraadpleegd zijn zeer uiteenlopend. De bibliografie geeft een exhaustief overzicht van al deze monografieën, huldeboeken, naslagwerken, tijdschriften, dagbladen, officiële rapporten en brochures uit de 19de eeuw.

Voor de geschiedenis van de geografische beweging raadpleegde ik een aantal archieven die nooit eerder in dit verband werden onderzocht. In het Fonds Modern Archief van het *Stadsarchief* van Antwerpen (sinds kort ook *FelixArchief* genoemd) vond ik quasi alle papieren van het eerste internationaal aardrijkskundig congres terug. Ze werden integraal geanalyseerd. De ontwikkelingen in de vroege aardrijkskundige beweging komen eveneens in beeld dankzij een uitvoerige consultatie van de briefwisseling van Pierre Génard die in het *Stadsarchief* wordt bewaard. Vooral de correspondentie met Charles Ruelens is zeer verhelderend. In het *Archief van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* raadpleegde ik het archief van Jan-Hubert Van Raemdonck. Om meer te weten te komen over het tweede internationaal congres trok ik naar Parijs waar in de *Bibliothèque Nationale* de archieven van de *Société de Géographie de Paris* worden bewaard. Deze uitzonderlijk rijke collectie verbreedde trouwens mijn visie op de 19de-eeuwse geografische beweging in meer algemene zin. Over het expansionisme van Charles Saintelette en de activiteiten van diens *Société belge de Géographie* kwam ik meer te weten dankzij een unieke verzameling brieven die is terecht gekomen in de bibliotheek van het *Musée royal de Mariemont*. Aanvullend materiaal trof ik aan in het *Rijksarchief* te Mons. Een belangrijke bron voor het expansionisme van Charles-François d'Hane-Steenhuysse vond ik dan weer in het *Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken* te Brussel, afdeling Diplomatiek Archief. Voor de *Société de Géographie d'Anvers* kon ik terugvallen op belangrijke fondsen van de *Universiteit Antwerpen – Bibliotheek Stadscampus*, waar een deel van het archief van het genootschap is gedeponeerd. Ik vulde de gegevens aan met materiaal uit het Antwerps *Stadsarchief*. Het hoofdstuk over de exploratiecultuur is voornamelijk gebaseerd op gepubliceerde bronnen maar aanvullend archiefmateriaal kwam onder meer boven water in het *Documentatiecentrum van het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis* te Brussel. Een consultatie van de indrukwekkende bibliotheek en het uitzonderlijke archief van de *Società Geografica Italiana*, samen met de collecties van de *IGU-UGI* gehuisvest in het Palazzetto Mattei te Rome, lieten een zeer brede kijk toe op de aardrijkskundige genootschappen in de 19de eeuw. De fondsen van het *Koninklijk Museum voor Midden-Afrika* werden tevens benut.

Het is een mythe – een zoveelste – dat over koning Leopold II bijna geen archiefmateriaal te vinden zou zijn. Immers, heel wat brieven van de vorst zijn reeds uitgegeven in verschillende publicaties. Ik heb ze herlezen en geprobeerd ze opnieuw te interpreteren vanuit de specifieke invalshoek van dit onderzoek. Bovendien zijn overal in het land en ook erbuiten in archieven sporen te vinden van Leopolds handelen en denken, onder meer in de al eerder genoemde collecties van Parijs en Rome. Het Fonds Goffinet, bewaard in het *Archief van het Koninklijk Paleis* te Brussel, was een goudmijn voor dit onderzoek. Ik analyseerde integraal de correspondentie tussen Leopold en zijn medewerker Adrien Goffinet. In het persoonlijke archief van de hertog van Brabant kreeg ik onder andere inzage in de talloze handgeschreven reisaantekeningen van de prins. Het *Algemeen Rijksarchief* te Brussel leverde heel wat aanvullend materiaal over het koloniaal documentatienetwerk en de doctrine van Leopold, onder meer de Papieren Lejeune, de Papieren Banning, de Papieren de Borchgrave. In de *Centrale Bibliotheek* van de *Universiteit Gent* tot slot kreeg ik inzage in een aantal belangrijke papieren van de academicus Emile de Laveleye.

Deel I

De Belgische aardrijkskundige beweging en haar houding ten aanzien van expansionisme en kolonisatie

Hoofdstuk I

Het internationaal geografisch congres van Antwerpen en de kiemen van de aardrijkskundige beweging in België

1. Een vergeten congres

Het eerste internationaal aardrijkskundig congres, dat plaatsvond te Antwerpen in 1871, had een wezenlijke impact op de beoefening van de geografie in België. De organisatie van de bijeenkomst startte reeds in 1869 en gaf de aanzet tot een groepsdynamiek. De voorbereiding van het evenement bracht een samenwerking op gang tussen individuen met zeer uiteenlopende achtergronden. Vrijwel niemand was echt beroepsmatig actief in het wetenschapsbedrijf. Maar wat al die mensen ongetwijfeld wél met elkaar verbond, was hun zucht naar kennis van de aarde, haar bewoners en de producten die zij voortbracht. Dit veld was zo ruim dat elkeen persoonlijke klemtonen legde: oude en nieuwe cartografie, historische aardrijkskunde, statistiek, bevolkingsonderzoek, kennis van buitenlandse markten en innovatieve nijverheden, bodemkunde, klimatologie, enz. Toch was het juist de geest van samenwerking tussen mensen met erg verschillende opvattingen en uitgangspunten over de wereld die een betekenisvolle verandering inluidde. De individuele belangstelling kreeg een kader waarbinnen confrontatie met andere inzichten mogelijk werd. Het congres plantte de kiemen van een Belgische aardrijkskundige beweging die net zoals in andere westerse landen uiteindelijk aardrijkskundige genootschappen zou voortbrengen waar men elkaar regelmatig kon ontmoeten.

Roland Baetens is de enige geschiedkundige die tot op heden belangrijk archiefonderzoek heeft verricht betreffende de geschiedenis van het eerste internationaal aardrijkskundig congres. In zijn schets over de ontstaansgeschiedenis van de *Société de Géographie d'Anvers* besteedt hij aandacht aan de betekenis van het congres voor de aardrijkskundige beweging in België en analyseert hij summier de betrokkenheid van twee hoofdrolspelers, Charles Ruelens en Pierre Génard, doorheen hun onderlinge correspondentie.⁷⁰ Een volledige analyse van de manifestatie kadert niet binnen het opzet. Hij bestudeert het congres zuiver in functie van het ontstaan van het latere genootschap. Het onderzoek van Baetens is slechts partieel gebaseerd op de archieven van het congres zelf, die een apart corpus vormen in het *Stadsarchief* van Antwerpen (SAA) en die het vertrekpunt zijn van mijn verhaal.⁷¹

Andere studies die specifiek zijn gewijd aan de evolutie van de internationale congressen voor geografie, raken het eerste congres zijdelings aan.⁷² De Franse

⁷⁰ R. BAETENS. *Op. cit.*, pp. 11-23.

⁷¹ SAA MA 1138 / 1-5 en MA 1073 / 6-9.

⁷² *La géographie à travers un siècle de congrès internationaux – Geography through a century of international congresses*. Paris: Union géographique internationale-International Geographical Union,

geograaf Philippe Pinchemel besteedt er enkele pagina's aan. Hij gebruikt uitsluitend de gepubliceerde congresstukken. In zijn verklaring voor het succes van de bijeenkomst legt hij nadruk op de steun die werd geboden door verschillende aardrijkskundige genootschappen uit heel Europa. In een periode dat de internationale wetenschappelijke gemeenschap van geografen nog geen plaats had ingenomen in het universitaire kader, waren de aardrijkskundige genootschappen van bijzonder belang. Ze waren tegelijk ontmoetingsplaatsen, discussiefora, financiers van expedities en uitgevers van tijdschriften en publicaties. Parijs, Londen en Berlijn liepen daarbij voorop. Pinchemel stelt bovendien vast dat het congres, ondanks de grote verscheidenheid aan gespreksonderwerpen, vooral concrete verwezenlijkingen op het oog had. Door de praktische instelling van de organisatoren werd het congres een model dat vatbaar was voor herhaling.⁷³ Volgens de Amerikaan Geoffrey J. Martin schuilt het belang van het congres van Antwerpen in het vernieuwende van het concept: "Importantly the Antwerp Congress marked a beginning. There was assembled a large group of people of different age, career, learning and perspective, who were beginning to focus upon a field of learning called geography."⁷⁴ Het congres had zowel op nationaal als internationaal vlak impact.

In dit hoofdstuk analyseer ik het ontstaan van het originele concept, de "format" als het ware van alle vooroorlogse congressen voor geografie. Ik probeer de initiatiefnemers te situeren, en laat hen verschillende malen aan het woord. Ik tracht hun drijfveren te achterhalen en na te gaan hoe ze het congres hebben voorbereid, welke uitdagingen en moeilijkheden ze op hun weg zijn tegengekomen. Daarbij plaats ik de activiteiten tegen een brede achtergrond waar zowel plaatselijke als internationale politieke en maatschappelijke evenementen hun invloed doen gelden. Ik schets eveneens een beeld van de deelnemers, zowel de Belgen als de buitenlanders: wie waren ze, van waar kwamen ze, en vooral, wat waren hun profielen en naar welke thema's ging hun belangstelling?

2. De protagonisten

Het lag zeker niet voor de hand dat het eerste wereldcongres voor aardrijkskunde zou plaatsvinden in Antwerpen. In tegenstelling tot andere landen in Europa bezat België in 1869 nog geen aardrijkskundig genootschap dat de gangmaker kon zijn van dergelijke grote bijeenkomst.⁷⁵ Het aardrijkskunde-onderricht was amper ontwikkeld, zowel in het lager, het middelbaar als het hoger onderwijs. Bijgevolg was er nog geen spoor van geschoolde geografen. Geografie was slechts een randverschijnsel in een brede, algemene, op klassieke leest geschoeide vorming, waarvoor slechts enkele lieden een meer dan gewone belangstelling hadden.⁷⁶ Het derde kwart van de

---

1972, 252 p.; M. ROESSLER. *Art. cit.*, pp. 183-199; M.-C. ROBIC, A.-M. BRIEND, M. RÖSSLER (dir.). *Géographes face au monde: l'Union géographique internationale et les Congrès internationaux de géographie*. Paris: L'Harmattan, 1996, 463 p.; G.J. MARTIN. *Art. cit.*

⁷³ PH. PINCHEMEL. "Le Premier Congrès." In: *La géographie à travers...*, pp. 17-18.

⁷⁴ G.J. MARTIN. *Art. cit.*, p. 6.

⁷⁵ In 1869 waren ongeveer een dozijn aardrijkskundige genootschappen actief in de wereld. Zie o.a.: D. LEJEUNE. *Op. cit.*, pp. 15, 86.

⁷⁶ J. DENIS. *Art. cit.* In: *Florilège des Sciences en Belgique II*, pp. 229-237; Idem. "Les maîtres de la géographie moderne." *Florilège des Sciences en Belgique II*, pp. 527-540; M.-A. LEFEVRE. "Historique de l'évolution de la géographie en Belgique." *Acta Geographica Lovaniensie*, V, 1967, pp. 117-137; H. NICOLAÏ. *Art. cit.* In: R. HALLEUX et al. *Op. cit.*, pp. 207-212; O. TULIPPE, F. DUSSART, P. MACAR, A.

19de eeuw mag dan wel voor Britten en Fransen de aanloop zijn geweest naar een *Age of Empire*⁷⁷ die de wereld tot bij de massa's bracht en de burgerij deed wegdromen in een collectieve *rêve d'orient*, toch was in België, ondanks het opkomende exotisme, van een echte expansiedrift vooralsnog geen sprake, en het was zeker nog geen vast gespreksonderwerp in discussies onder intellectuelen.⁷⁸ Ontdekkingsreizigers en aardrijkskundigen van overal ter wereld op één plaats samenbrengen om ervaringen te laten uitwisselen, tot nieuwe inzichten te doen komen, richting te laten geven aan verder onderzoek, was een idee van slechts enkele individuen.

Wie waren deze mannen – wetenschap was in die tijd immers nog steeds een geprivilegieerd domein waar vrouwen zelden toegang toe kregen – aan wie het congres zijn succes te danken zou hebben? Met enige moeite vinden we de namen van de hoofdrolspelers terug, want de geschiedenis heeft bijna alle sporen uitgewist. Toch ging het om drie markante figuren die in hun tijd elk op hun eigen terrein een stem hadden die werd gehoord, drie intellectuelen die respect afdwongen door hun veelzijdigheid, werklust en overtuigingskracht: Charles Ruelens, Jan-Hubert Van Raemdonck en Pierre Génard. Vooraleer ik de ontstaansgeschiedenis van het congres tracht te achterhalen, schets ik in de volgende paragrafen de portretten van deze personaliteiten en probeer ik na te gaan in welke mate de aardrijkskunde een rol heeft gespeeld in hun zeer uiteenlopende bezigheden.

2.1. Charles Ruelens

Bij zijn overlijden in 1890 werd Charles Ruelens geroemd omwille van zijn dienstbare opstelling.⁷⁹ Hij was inderdaad in de eerste plaats een zeer betrouwbare ambtenaar geweest die zijn kennis en ervaring altijd in functie had geplaatst van anderen opdat zij zouden slagen in hun onderzoek.

Charles-Louis Ruelens werd op 22 mei 1820 geboren in Sint-Jans-Molenbeek. De humaniora volbracht hij aan het *Klein Seminarie* van Mechelen omdat hij aanvankelijk voorbestemd zou zijn geweest voor het priesterambt. Toch trok hij naar Leuven om er rechten te gaan studeren. Na één jaar verliet hij de universiteit om zich, vrij en ongebonden, geheel aan onderzoek te wijden. Doordat hij een klein fortuin bezat, kon hij zichzelf dergelijke vrijheden veroorloven. Op het einde van de jaren 1840 verzeilde hij aan de *Koninklijke Bibliotheek* in Brussel, het centrale boekendepot van de Belgische staat.⁸⁰ De collecties uit de Bourgondische tijd waren

---

PISSART & J.-A. SPORCK. *Art. cit.* pp. 551-591; C. VANDERMOTTEN. "Pour une macrogéographie industrielle. 200 ans de pensée en géographie industrielle. L'exemple de la Belgique." *Revue belge de Géographie*, CIII, 1979, pp. 3-67.

⁷⁷ Ontleend aan het beroemde werk: E. HOBSBAWM. *The Age of Empire, 1875-1914*. London: Weidenfeld and Nicholson Books, 1987, 404 p.

⁷⁸ In het "Postface" bij een uitgebreide studie over het Belgische expansionisme tijdens de regeringsperiode van Leopold I, besluit de Brusselse historicus J. Stengers: "Ainsi donc, quel que soit l'angle sous lequel on envisage le problème, on aboutit à la même conclusion: la Belgique de Léopold Ier n'avait rien qui pût nourrir ou faire grandir les idées de Léopold II." In: *L'expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865)*..., p. 815.

⁷⁹ *Mort de Monsieur Charles-Louis Ruelens, conservateur à la Bibliothèque royale de Belgique, arrivée à Bruxelles le 8 décembre 1890*, pp. 2-4. (Overdruk uit: *Annales du Cercle archéologique du Pays de Waas*, XIII, 1re livraison, décembre 1890)

⁸⁰ H. HYMANS. "Ruelens (Charles-Louis)." *Biographie nationale*, X, 1908-1910, col. 391-406.

intussen uitgebreid tot een nationale verzameling.⁸¹ Als bibliotheekhulp moest Ruelens meewerken aan de fusie van verschillende bibliotheekfondsen. In 1852 werd hij definitief benoemd. Geleidelijk kreeg hij meer verantwoordelijkheden toegeschoven, vooral inzake acquisitie. Dankzij hem verwierf de *Koninklijke Bibliotheek* essentiële werken.

Ruelens ging ook steeds meer schrijven, over de meest uiteenlopende onderwerpen. Uiteraard stonden voor een bibliofiel zoals Ruelens het handschrift en het gedrukte boek centraal: bibliografie, epigrafie, literatuur, geschiedenis van de boekdrukkunst waren zijn geliefde thema's.⁸² Hij werd een specialist van de drukken van het Huis Plantijn in Antwerpen.⁸³ In 1864 werd Ruelens bevorderd tot adjunct-conservator. In 1873 werd hij conservator van de handschriften van de *Koninklijke Bibliotheek*. Hij ging zich meer en meer toeleggen op het publiceren van bronnen die van belang waren voor de nationale geschiedenis. Ruelens stond mee aan de wieg van het tijdschrift *Revue d'histoire et d'archéologie*, waarin hij zijn eerste artikelen publiceerde over de meesters van de Vlaamse schilderkunst. Het is in dit domein dat hij wellicht zijn grootste competentie heeft opgebouwd. Hij was één van de eerste onderzoekers die aandacht zou schenken aan het leven en werk van Rubens.⁸⁴

Ruelens' belangstelling voor aardrijkskunde is al vroeg naar voor gekomen, maar heeft in zijn jonge jaren nooit dezelfde ontplooiing gekregen als zijn voorliefde voor het boek en de geschiedenis van de schilderkunst. Tijdens zijn jeugd was hij een trouwe bezoeker van de bibliotheek van het *Etablissement géographique de Bruxelles*, maar toch begon hij vrij laat in zijn carrière over geografie en cartografie te publiceren.⁸⁵ Zijn eerste ervaringen lagen eerder op het vlak van de organisatie. Gestimuleerd door de contacten met zijn vriend Jan-Hubert Van Raemdonck, die hoofdzakelijk betrekking hadden op de cartografie van de 16de eeuw, nam hij in 1869 het initiatief tot het organiseren van het eerste internationaal aardrijkskundig congres, dat uiteindelijk in augustus 1871 zou plaatsvinden. In 1875 was hij Belgisch commissaris op het tweede congres in Parijs en was hij verantwoordelijk voor de Belgische bijdrage aan de tentoonstelling die in de marge van deze bijeenkomst werd georganiseerd.⁸⁶ Een jaar later werd hij betrokken bij de oprichting van de *Société royale belge de Géographie* in Brussel, een genootschap waarvan hij in 1884 en 1888 voorzitter zou worden.⁸⁷ Zijn wetenschappelijke bijdragen handelden in hoofdzaak over aspecten van de historische aardrijkskunde. Zo legde hij zich toe op de kritische uitgave van oude reisverhalen die in handschrift werden bewaard. Van

---

⁸¹ A. VINCENT, F.J.P. SCHAUWERS, A.E.J. DE SMET, V.R.F.J. TOURNEUR et al. *Honderdste verjaardag van de opening voor het publiek, 21 mei 1839*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek van België, 1939, 118 p.; G. COLIN & H. LIEBAERS. *Verzameling Kostbare Werken: ontstaan en ontwikkeling van een afdeling van de Koninklijke Bibliotheek*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1961, xiv-249 p.; *Koninklijke Bibliotheek: Liber Memorialis 1559-1969*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, vii-469 p.; A. RAMAN & P. COCKSHAW. *Koninklijke Bibliotheek van België: 150ste verjaardag van de openstelling voor het publiek: 21 mei 1839: 150 merkwaardige stukken uit haar verzamelingen*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1989, xv-180 p.

⁸² H. HYMANS. *Art. cit.*, col. 392-394.

⁸³ C. RUELENS & A. DE BACKER. *Annales plantiniennes*. Bruxelles: Heussner, 1865, 339 p.

⁸⁴ H. HYMANS. *Art. cit.*, col. 393.

⁸⁵ *Ibidem*, col. 391.

⁸⁶ *Ibidem*, col. 400.

⁸⁷ COMTE GOBLET D'ALVIELLA. "La Société de Géographie depuis sa fondation, 1876-1901." In: *La fondation de la Société Royale Belge de Géographie et son XXVme anniversaire*. Bruxelles: Vanderauwera & Cie, 1903, pp. 17-65.

bijzonder belang was de samenstelling van een monumentale *Atlas des villes de la Belgique au XVIe siècle, cent plans de Jacques de Deventer exécutés sur les ordres de Charles-Quint et de Philippe II*, vanaf 1884 onder Ruelens' leiding uitgegeven door het *Institut national de Géographie*.⁸⁸ Eveneens in 1884 publiceerde hij bij hetzelfde instituut een studie over de eerste editie van de Peutingertafel.⁸⁹

2.2. Jan-Hubert Van Raemdonck

Mag men van Ruelens zeggen dat hij de aardrijkskunde pas laat op zijn weg is tegengekomen, dan geldt dat evenzeer voor zijn medestander Van Raemdonck.

Jan-Hubert Van Raemdonck werd geboren op 12 juli 1817 in Sint-Niklaas.⁹⁰ Hij doorliep de humaniora aan het *College* van zijn geboortestad, en werd bij het beëindigen van de middelbare opleiding in 1837 door zijn leraren aangespoord om hogere studies aan te vatten. Hij liet zich inschrijven aan de Universiteit van Leuven met het oog op een diploma in de medicijnen, maar zou later overstappen naar de Universiteit van Gent. In 1845 werd hij doctor in de geneeskunde en de vroedkunde. Tijdens zijn studietijd verwierf hij praktische ervaring in het hospitaal van de Arteveldestad. Terug in Sint-Niklaas, werd Van Raemdonck door de administratie van het *Bureel van Weldadigheid* aangesteld als armendokter. Hij bleef die functie vervullen totdat hij in 1878 om gezondheidsredenen zelf ontslag nam. Als arts genoot hij een degelijke reputatie.

Maar wanneer de biograaf van Van Raemdonck, kort na diens overlijden in 1899, de aandacht vestigde op de grote geleerdheid van de arts, dan sloeg dat niet op zijn medische praktijk.⁹¹ In de lijkrede gaf één van zijn vrienden aan dat Van Raemdonck vooral zou worden gemist omwille van zijn eruditie in het vlak van de oudheidkunde.⁹² Op 16 mei 1861 had hij samen met enkele streekgenoten de *Cercle archéologique du Pays de Waas – Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* gesticht.⁹³ Het genootschap beleefde onder zijn impuls een snelle groei en ging een

---

⁸⁸ H. HYMANS. *Art. cit.*, col. 400-403.

⁸⁹ C. RUELENS. *La première édition de la table de Peutingier*. Bruxelles: Institut national de Géographie, 1884, 32 p.

⁹⁰ Biografische gegevens over Van Raemdonck vindt men onder andere in: C. DE BOCK. "Notice biographique du Docteur Jean-Hubert Van Raemdonck." *Annales du Cercle archéologique du Pays de Waas – Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, XVIII, 1898-1899, pp. 421-424; G. BRUYNINCKX. "In Memoriam Dr Jan-Hubertus Van Raemdonck." *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Jubileumnummer (1861-1961)*. Sint-Niklaas, 1962, pp. 15-23 (Buitengewone uitgaven Nr. 15); J. BOLSÉE. "Van Raemdonck (Jean-Hubert)." *Biographie nationale*, XXVI, 1936-1938, col. 473-474.

⁹¹ C. DE BOCK. *Art. cit.*, p. 421.

⁹² "Discours prononcés aux funérailles du docteur Jean Van Raemdonck, fondateur du Cercle Archéologique du Pays de Waas, le 18 Juin 1899." *Annales du Cercle Archéologique du Pays de Waas – Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, XVIII, 1898-1899, pp. 229-232.

⁹³ L. DE GROOT. "Lief en leed van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas tijdens zijn honderdjarig bestaan." *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Jubileumnummer (1861-1961)*, pp. 25-98.

eigen museum beheren.⁹⁴ De plaatselijke paleontologie, archeologie en geschiedenis vaarden er wel bij.⁹⁵

Fier op zijn geboortestreek, trachtte Van Raemdonck de grote namen uit haar geschiedenis eer te bewijzen met een wetenschappelijke biografie of een monument. In 1862 verscheen van zijn hand een *Levensbeschrijving van Philip Verheyen*. Geboren te Verrebroek in 1648, had deze man het Waasland verlaten om te gaan studeren in Leuven. Hij was in zijn tijd een vermaarde ontleedkundige en bracht het tot rector magnificus van de Leuvense Universiteit. De *Oudheidkundige Kring* bracht voldoende geld bijeen om een standbeeld van de 17de-eeuwse arts op te richten.⁹⁶

Maar Van Raemdonck zou roem en wetenschappelijke erkenning verwerven met zijn studies over Gerard Mercator, die andere beroemde telg van het Waasland. Hij verzamelde over zijn held een schat aan documentatie. Vrijwel alle Belgische bibliotheken werden uitgepluisd. Men mag aannemen dat de hechte vriendschapsrelatie met Charles Ruelens aldus is ontstaan. Maar Van Raemdonck stelde zich ook in contact met buitenlandse bibliotheken en kaartenverzamelingen, die hem alle mogelijke informatie toezonden. Hij ontving bijvoorbeeld kopieën van brieven van Mercator die werden bewaard in de bibliotheek van de Universiteit van Erlangen. Het materiaal dat hij vond in de archieven van Rupelmonde, werd aangevuld met opschriften van grafstenen en -monumenten van Mercator en zijn naasten. In 1868 bracht Van Raemdonck een nog onuitgegeven werk van Mercator uit: *Declaratio insigniorum utilitatum quae sunt in globo terrestri, celesti et annulo astronomico. Ad invictissimum romanum imperatorem Carolum Quintum*. De tekst handelt over een aardglobe, een hemelglobe en een astronomische ring die Mercator heeft vervaardigd in opdracht van Karel V. Een jaar later – in 1869 – verscheen uiteindelijk de lang verwachte biografie: *Gérard Mercator: sa vie et ses œuvres*. Het werd algemeen beschouwd als een standaardwerk, en de auteur ontving lofbetuigingen van specialisten uit de hele wereld. Anderzijds gaf het boek aanleiding tot een felle polemiek met de Duitse Mercatorkenner Arthur Breusing. Deze discussie over de nationaliteit van de cartograaf toont hoezeer geografie en nationalisme met elkaar waren verbonden.⁹⁷

2.3. Pierre Génard

Pierre Génard was wellicht de meest veelzijdige van de drie protagonisten, en juist omwille van die polyvalentie werd hij bij het initiatief betrokken.

---

⁹⁴ A. BUVÉ. “De verplaatsingen van de zetel van de Oudheidkundige Kring en zijn Museum.” *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Jubileumnummer (1861-1961)*, pp. 111-117.

⁹⁵ C. DE BOCK. *Art. cit.*, pp. 425-428.

⁹⁶ Ibidem, p. 429; A. BUVÉ. “Standbeelden, borstbeelden en gedenkplaten in het Waasland.” *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Jubileumnummer (1861-1961)*, pp. 99-107.

⁹⁷ C. DE BOCK. *Art. cit.*, pp. 429-432.

Het begin van zijn carrière was allesbehalve academisch.⁹⁸ Geboren te Antwerpen op 27 april 1830, verliet hij op 14-jarige leeftijd de middelbare school voor een baantje als ambtenaar op het kantoor van de ontvanger van het *Bureau van Weldadigheid*. Toch was hij erg leergierig. Génard was volkomen autodidact inzake nieuwe en oude talen, geschiedenis, kunst en archeologie. In 1849 slaagde hij erin onderbibliothecaris te worden van de Antwerpse *Stadsbibliotheek*. In deze positie begon zijn steile klim naar de top van het cultuurleven in de Scheldestad. Hij werd lid van talloze genootschappen, in het begin vooral in het vlak van de Nederlandse letterkunde. Een keerpunt in zijn leven was zijn benoeming tot stadsarchivaris in 1863. Het rijke verleden van Antwerpen werd zijn voornaamste belangstellingsveld. Hij werd het geheugen van de stad toen hij zijn opdracht van 1868 tot 1873 ging combineren met die van stadsbibliothecaris. Uiteindelijk koos hij volledig voor het *Stadsarchief*. Hij bleef stadsarchivaris tot in 1896. Zijn loopbaan wordt gekenmerkt door een grote bezorgdheid voor het ontsluiten van bronnen voor de stedelijke en vaderlandse geschiedenis in de ruimste betekenis. Oorkonden en stadsrekeningen, maar tevens wapenschilden, zegels, kaarten, graf- en gedenkschriften behoorden tot zijn specialiteit.

Zijn organisatietalent kwam op veel vlakken tot uiting. Historische feesten, literaire tijdschriften, de oprichting van nieuwe musea, de uitbouw van een Vlaams toneel, het kunstcongres van 1861 en het oudheidkundig congres van 1867, Génard was altijd van de partij. Via zijn belangstelling voor Rubens kende hij Ruelens. De filiatie naar de Brusselse conservator bestond trouwens uit meerdere lijnen. Génard deelde diens passie voor het gedrukte boek en oude kaarten. In het bezit van een interessante bibliotheek, was hij een vooraanstaand lid van de *Société des Bibliophiles anversois – Maatschappij der Antwerpsche Bibliophielen*.⁹⁹ Hij stimuleerde eveneens de vorming van het *Museum Plantin-Moretus*.

Génards belangstelling voor de aardrijkskunde vóór 1869 was minimaal. Maar zijn alomtegenwoordigheid in de Antwerpse culturele wereld maakte van hem de geschikte persoon om de organisatie van het congres een stevige basis te geven. De collegialiteit met Ruelens kreeg op die manier een nieuw facet. En na het succes van het congres, bleef Génard aan de geografie verankerd. Hij nam in de jaren 1871-1872 uitgebreid de tijd voor de redactie van de congresbundel, wat resulteerde in een vrij compleet tweedelig verslag van in totaal meer dan duizend bladzijden. Het boek werd een kwalitatief ijkpunt voor de verslagen van latere congressen. Van 1871 tot het congres van Parijs in 1875 hield de Antwerpse stadsarchivaris de

---

⁹⁸ Over Pierre Génard zijn meerdere biografische nota's verschenen. Ik ontleende gegevens aan: C. CAEYMAEX. *P. Génard*. Gent: A. Siffer, 1899, 16 p. (Overdruk uit: *Het Belfort*, 1899); E. DE SEYN. *Dictionnaire biographique des Sciences, des Lettres et des Arts en Belgique*. Bruxelles: Editions l'Avenir, I, 1935, p. 488; E. GEUDENS. *P. Génard, archiviste honoraire d'Anvers. Notice biographique*. S.l., s.d., 11 p.; M. ROOSES. *Levensschets van Petrus Génard*. Brussel, 1902, 16 p. (Overdruk uit: *Jaarboek der Koninklijke Academie van België*, 1902); G. SEGERS. *P. Génard. Een levensbeeld*. Antwerpen: Jan Boucherij, 1901, 43 p. (Overdruk uit: *De Vlaamsche Kunstbode*); H. SERMON. *Levensschets van Peeter Génard*. Gent: A. Siffer, 1900, 31 p. (Overdruk uit: *Jaarboek der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, XIV, 1900); J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN. "Génard, Pieter Marius Nicolaas Johannes." *Nationaal Biografisch Woordenboek*, XVI, 2002, col. 377-385.

⁹⁹ Een overzicht van zijn boekenbezit vindt men in de catalogus die werd opgesteld naar aanleiding van de verkoop van de verzameling na het overlijden van Génard op 30 maart 1899: *Catalogue d'une Collection Intéressante de Livres de Sciences, Arts, Littérature, Histoire (notamment de la Ville et de la Province d'Anvers), Archéologie, Généalogie, Biographie & Bibliographie délaissée par feu Monsieur P. Génard*. Anvers: Imp. J. Boucherij, 1900, 70 p.

congrescommissie – zoals in een ander hoofdstuk zal worden aangetoond – ondanks de moeilijke omstandigheden kunstmatig in leven. Maar daarmee was nog voldoende zuurstof aanwezig opdat hij in 1876 mee aan de wieg kon staan van de *Société de Géographie d'Anvers*, waarvan hij secretaris werd en tot in 1892 het *Bulletin* publiceerde. In het domein van de geografie ging zijn persoonlijke voorkeur uiteraard naar de historische aardrijkskunde. Hij wilde het erfgoed van de Vlaamse cartografen uit de 16de en 17de eeuw zo goed mogelijk conserveren en onder de aandacht van het publiek brengen. Génard bemiddelde in verband met de aankoop van een unieke *Kaart van Vlaanderen* van Mercator door de stad Antwerpen. Tot het einde van zijn leven zou hij een vurig doch weinig succesvol pleidooi blijven houden voor de oprichting van een monument ter ere van de cartograaf Abraham Ortelius. Hij vereerde deze Antwerpse “held” met biografisch-genealogische studies.¹⁰⁰ In die zin was hij een objectieve bondgenoot van Jan-Hubert Van Raemdonck, hoewel hun botsende karakters meermaals voor meningsverschillen zorgden.

3. Ontstaan van het congres

3.1. Een spoor naar de Franse geograaf Cortambert

Een cruciale datum in de organisatiefase van het congres was 15 oktober 1869, de dag dat Charles Ruelens in Parijs een voordracht hield voor de leden van de *Société de Géographie de Paris*. Hij maakte zijn plannen voor een internationale geografische bijeenkomst in de Scheldestad voor het eerst openbaar. Naar wat daaraan is voorafgegaan, heeft men tot nu toe het raden gehad. Er zijn wel een aantal hypotheses geformuleerd.

Roland Baetens stelt dat Ruelens op de bewuste dag van 15 oktober twee leden heeft ontmoet van de *Société de Géographie de Paris*, van wie er één zeker is gekend, namelijk Eugène Cortambert, conservator van de geografische afdeling van de *Bibliothèque Impériale* én ondervoorzitter van de Centrale Commissie van het Parijse genootschap.¹⁰¹ De auteur baseert zich voor zijn stelling op de akten van het congres.¹⁰² In die congresbundel, samengesteld door Pierre Génard, wordt verwezen naar de tekst van een toespraak die Ruelens op 28 november 1869 te Antwerpen heeft uitgesproken. Men mag deze gebeurtenis beschouwen als de eerste officiële presentatie van het congres aan het Antwerpse publiek. In zijn rede gaf Ruelens inderdaad aan dat hij zijn plannen vooraf met verschillende vrienden had besproken, waarbij hij de naam van Eugène Cortambert uitdrukkelijk vermeldde. Die was het met Ruelens eens dat de aardrijkskunde ongeveer de enige wetenschap moest zijn

---

¹⁰⁰ P. GENARD. "La généalogie du géographe Abraham Ortelius." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, V, 1880, pp. 312-349.

¹⁰¹ Pierre-François-Eugène Cortambert werd geboren in Toulouse op 12 oktober 1805. Op 20-jarige leeftijd werd hij leraar aardrijkskunde aan het *Institution Massin* en de *Ecole spéciale de Commerce* te Parijs. Hij verlevendigde zijn lessen met schetsen, kaarten en uiteenzettingen over etnografie, plantkunde, aardwetenschappen. In 1854 trad hij in dienst bij de *Bibliothèque Nationale* (onder Napoleon III *Bibliothèque Impériale*) op de afdeling geografie. Bij het overlijden van Jomard in 1863 werd hij conservator. Hij schreef talloze erudiete en didactische werken, atlassen, biografieën. Cortambert overleed te Passy op 5 maart 1881. Zie: F. MAROIS. "Cortambert (Famille)." *Dictionnaire de Biographie française*, IX, 1961, col. 735-736.

¹⁰² R. BAETENS. *Op. cit.*, p. 12.

waaraan nog geen grote internationale bijeenkomst was gewijd, “tout en faisant observer que c’était peut-être un des Congrès qui pourraient être convoqués le plus fructueusement.”¹⁰³ Maar of dit gesprek tijdens een privéontmoeting op 15 oktober heeft plaatsgevonden, kan de geciteerde bron niet bevestigen. En of Cortambert meer dan anderen de plannen heeft beïnvloed, is nog minder aantoonbaar. Het lijkt alvast onwaarschijnlijk dat Ruelens niet eerder naar Parijs zou zijn afgezakt om één en ander voor te bereiden.

Ook Baetens deelt die mening want in een voetnoot verwijst hij naar een brief van Charles Ruelens aan Pierre Génard van 30 december 1868, waaruit zou blijken dat ze op vroegere datum te Parijs vrienden hebben ontmoet.¹⁰⁴ Maar dat lijkt mij dan weer veel te vroeg om een verband te leggen met de voorbereiding van het congres. Wanneer men de brief nader bekijkt, dan kan men vaststellen dat de inhoud niets met het congres te maken heeft. Men kan er niet met zekerheid uit afleiden dat Génard en Ruelens al eind 1868, of nog eerder, samen naar Parijs zouden zijn getrokken met de specifieke bedoeling er met leden van het plaatselijk aardrijkskundig genootschap te overleggen over de organisatie van een internationale bijeenkomst van wetenschappers. In wezen is de brief een vrij banaal document, waarin Ruelens zijn beste wensen voor 1869 aanbiedt aan Génard en diens familie, en zijn vriend vraagt om een zekere mevrouw Prop – een gemeenschappelijke kennis – een spoedig herstel van haar ziekte te wensen, waaraan hij toevoegt: “et n’oubliez pas M. Prop et nos compagnons de Paris.”¹⁰⁵

De andere brieven in dezelfde, lijvige bundel tonen aan dat beide heren tal van correspondenten hadden in heel Europa, en een zeer brede waaier aan activiteiten tentoonspreidden.¹⁰⁶ Beiden hadden uiteraard ook vrienden in Parijs. Ongetwijfeld waren een aantal van die vrienden, onder wie de genoemde Eugène Cortambert, verbonden aan de *Bibliothèque Impériale*, waarmee zij door hun werkzaamheden in de bibliotheek- en archiefwereld regelmatig contact hadden. De genoemde “compagnons” zijn dus een te vage aanduiding om Baetens’ stelling te bevestigen, maar zijn suggestie dat men voor de ontstaansgeschiedenis van het congres even goed moeten kijken naar Parijs als naar Antwerpen snijdt wel degelijk hout.

3.2. Aan de voeten van Mercator en Ortelius

De centrale rol van Ruelens staat buiten kijf. Niet Pierre Génard, maar wel de Wase arts Jan-Hubert Van Raemdonck lijkt in dit vroege stadium zijn belangrijkste medestander te zijn geweest. Wellicht was hij het die de elementen aanreikte waaruit Ruelens de inspiratie voor het congres zou putten. Omgekeerd was Ruelens voor Van Raemdonck een belangrijke raadgever over de cartografie van de 16de eeuw. De arts uit Sint-Niklaas had een grote fascinatie ontwikkeld voor het leven en werk van de cartograaf Gerard Mercator. Dat uitte zich onder andere in een grote verzamelwoede, maar nog meer in zijn voornemen een biografie aan Mercator te wijden en zijn nagedachtenis te eren met een standbeeld in Rupelmonde. Hij wist de

---

¹⁰³ *Compte-rendu du Congrès des Sciences géographiques, cosmographiques et commerciales tenu à Anvers du 14 au 22 Août 1871*. Anvers: L. Gerrits-Guil. Van Merlen, 1872, I, p. III.

¹⁰⁴ R. BAETENS. *Op. cit.*, p. 21, voetnoot 24.

¹⁰⁵ SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.I. [Brussel], 30 december 1869.

¹⁰⁶ SAA PK 3092. P. Génard. Briefwisseling C. Ruelens.

leden van de *Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* in Sint-Niklaas voor zijn projecten te mobiliseren. Daarnaast knoopte hij contacten aan met alle specialisten in Europa, die hem belangwekkende gegevens over Mercator en diens oeuvre toezonden. Van Raemdonck's voornaamste gesprekspartner in de voorbereiding van de levensschets was Charles Ruelens, die als adjunct-conservator bij de *Koninklijke Bibliotheek* te Brussel vertrouwd was met de Mercatoriana en dus nuttige inlichtingen kon verstrekken. Bovendien gaf Ruelens aan Van Raemdonck – een amateur-geschiedkundige – waardevolle methodologische wenken.¹⁰⁷

Het *Archief van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* bevat een uitgebreid fonds met briefwisseling van Jan-Hubert Van Raemdonck, waaronder meer dan 100 brieven van Ruelens.¹⁰⁸ Deze collectie vormt een interessante aanvulling op de in Antwerpen gevonden archieven en werpt een helder licht op de aanvangsfase van het eerste aardrijkskundig congres. Een aantal documenten stelt mij in staat lacunes in het onderzoek op te vullen. Vooral van belang is een brief die Charles Ruelens op 1 september 1869 vanuit Parijs aan Van Raemdonck adresseerde.¹⁰⁹ Eens te meer blijkt dat Ruelens zich sterk voor het Mercatorproject van zijn vriend heeft geëngageerd, want zelfs in de Lichtstad was hij er mee bezig. In de beroemde kaartenafdeling van de *Bibliothèque Impériale* had hij aandachtig een grote Mercatorkaart bestudeerd, zo meldde hij zijn vriend. Ruelens stond vol bewondering voor het document, maar toch had hij een aantal onregelmatigheden vastgesteld waaruit kon worden afgeleid dat het werk onvolledig was. Hij vroeg zich af of Van Raemdonck deze details had opgemerkt en verwerkt in zijn biografie, die kort daarvoor was verschenen. Ruelens kon dit moeilijk ter plaatse verifiëren want de kaartenafdeling van de Parijse bibliotheek had nog geen exemplaar van het boek ontvangen. Ruelens adviseerde Van Raemdonck onmiddellijk de heer Cortambert een boek cadeau te doen. “Cela ne sera pas perdu”, voegde hij er voor de zekerheid aan toe.¹¹⁰ Ruelens bedoelde hier niet Eugène Cortambert, maar wel diens zoon Richard, die intussen al secretaris van de Centrale Commissie van de *Société de Géographie* was geworden en eveneens aan de *Bibliothèque Impériale* werkte.¹¹¹ Ruelens omschreef hem als “un charmant garçon, très complaisant et dont je vais cultiver la connaissance au mois d’octobre quand je serai à Paris pour quelque temps.”¹¹²

---

¹⁰⁷ C. DE BOCK. *Art. cit.*, pp. 420-447; J. BOLSÉE. *Art. cit.*, col. 473-474; A. VAN DER GUCHT. “Mercator in de verzamelingen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas.” In: *Gerard Mercator. Cartograaf 1512-1594*. Brussel: Gemeentekrediet, 1994, pp. 133-138.

¹⁰⁸ KOKLW JVR 31 / 131.

¹⁰⁹ KOKLW JVR 31 / 131 (25). Brief van C. Ruelens aan J.-H. Van Raemdonck. [Parijs], 1 september 1869.

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ Richard-Eugène Cortambert werd geboren te Parijs in 1836. In 1860 begon hij te werken aan de *Bibliothèque Impériale*, waar hij verbonden was aan de geografische afdeling. Hij verzorgde een aantal heruitgaven van de aardrijkskundige handboeken van zijn vader. Zelf publiceerde hij meerdere werken, in hoofdzaak bestemd voor het grote publiek: *La géographie de l'Italie septentrionale* (1859), *Coup d'œil sur le Monténégro* (1861), *Aventures d'un artiste dans le Liban* (1864), *Peuples et voyageurs contemporains* (1864), *Impressions d'un Japonais en France* (1864), *Le Pays du Soleil* (1881). Richard Cortambert was een kamergeleerde. Hoewel hij een boek wijdde aan Montenegro, had hij het land nooit bezocht. Hij overleed te Hyères op 26 januari 1884. Zie: F. MAROIS. “Cortambert (Famille).” *Dictionnaire de Biographie française*, IX, 1961, col. 735-736.

¹¹² KOKLW JVR 31 / 131 (25). Brief van C. Ruelens aan J.-H. Van Raemdonck. [Parijs], 1 september 1869.

De kiem van het congres, zo blijkt uit de briefwisseling, is te herleiden tot een project rond Mercator dat op zichzelf veeleer lokaal dan internationaal kan worden genoemd. In hun gesprekken hadden Ruelens en Cortambert het aanvankelijk vooral over de feestelijkheden die Van Raemdonck in Rupelmonde voorbereidde naar aanleiding van de onthulling van het standbeeld van Mercator. Cortambert was van mening dat die manifestatie met een jaar moest worden uitgesteld. Het leek hem onwaarschijnlijk dat het initiatief op veel Parijse belangstelling zou kunnen rekenen indien men het nog in 1869 wilde realiseren. De meeste leden van de *Société de Géographie* waren op dat ogenblik op reis en kon men haast niet bereiken, “et, une fois rentrés, en Novembre, les Parisiens prennent leurs quartiers d’hiver.”¹¹³ Cortambert stelde voor de inhuldiging van het Mercatorstandbeeld in Rupelmonde te combineren met de onthulling van het Orteliusgedenkteken in Antwerpen.¹¹⁴ Hij verzekerde dat het idee zijn Parijse collega’s zeker zou bevallen. Ruelens was door dit gesprek zeer enthousiast geworden. Hij wilde het plan uitgebreid bespreken met Van Raemdonck. Samen moesten ze er iets groots van maken. En voor het eerst sprak hij over projecten die voor België een blijvende betekenis zouden hebben: een eigen genootschap en een congres voor aardrijkskunde: “Ainsi, dans le programme on ferait figurer la constitution d’une société de géographie à Anvers. Il en est question je crois, – Un congrès géographique à Anvers, [...]”¹¹⁵

Het congres – zo tonen die eerste reflecties – moest in Ruelens’ optiek een aantal praktische vraagstukken behandelen die van belang waren voor de onderlinge verstandhouding tussen de volkeren: nieuwe routes, maten en gewichten, de bepaling van een eerste meridiaan, de verkenning van onbekende streken, enz. Ruelens beseftte goed de omvang van zijn project: “Mon programme est grand, mais en stimulant un peu l’amour-propre des Anversois millionnaires – et cela sera très facile – nous arriverons, cher docteur, vous et moi, à nous deux, à faire quelque chose de grandiose, de gigantesque [...]”¹¹⁶ Hij zag onmiddellijk parallellen met het kunstcongres, dat in 1861 met succes in Antwerpen had plaatsgevonden: “une fête dans le genre de la fête artistique, une fête dont le retentissement sera grand, dans les deux-mondes, car, je ne songe à rien de moins, qu’à faire arriver dans la métropole du commerce belge et, aux noms de Mercator & d’Ortelius, à y faire arriver, dis-je, tous les géographes célèbres de l’Univers.”¹¹⁷

Voor in het geval Van Raemdonck mocht betwijfelen of zijn vriend wel helder van geest was toen hij zijn ideeën op papier zette, drukte Ruelens hem op het hart dat hij geenszins aan het dromen was: “Je vous écris, à tête reposée, à 9 h. du matin, sans avoir fait la moindre note le jour auparavant.”¹¹⁸ Wat dan weer ontegensprekelijk aantoont dat de congresplannen niet, zoals Baetens suggereert, in de loop van 1868 werden gesmeed, maar vrij plots en spontaan tot stand zijn gekomen eind augustus 1869 als gevolg van een gesprek tussen Charles Ruelens en Richard Cortambert. Het idee was zo pril dat Ruelens aan Van Raemdonck vroeg er nog met niemand over te spreken.

---

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ Ibidem.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ Ibidem.

¹¹⁸ Ibidem.

3.3. Netwerken tussen het Waasland en de Metropool Antwerpen

In de volgende weken zouden de plannen concreter worden. Ruelens verbleef nog een tijd in Parijs, maar hield contact met Van Raemdonck, die wel wat zag in de grootse aanpak van zijn vriend. Van zodra Ruelens terug in Brussel was, ontving hij een uitnodiging om zijn project in Sint-Niklaas mondeling te komen toelichten. Op 19 september 1869 herhaalde Ruelens zijn voorstel aan de bestuurscommissie van de *Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*. Die was onder de indruk en liet zich overtuigen om de evenementen rond de onthulling van haar Mercatorstandbeeld aan de andere initiatieven te koppelen.¹¹⁹ De eerste steunpilaar was gevonden.

Een brief van 24 september 1869 toont aan dat de twee protagonisten intussen ook anderen hadden ingelicht over hun voornemen.¹²⁰ Het was immers zaak snel een degelijk en betrouwbaar organisatiecomité samen te stellen. Ruelens dacht vrijwel onmiddellijk aan Pierre Génard, de Antwerpse stadsarchivaris die hij beschouwde als zijn boezemvriend. Génard had goede contacten met al wie naam en faam had in de Antwerpse culturele wereld. Zelf was hij lid en bestuurder van verschillende verenigingen. Door zijn beroep stond hij ook dicht bij de plaatselijke politiek, wat interessant was om de steun van de stad te verkrijgen. Hij had dus voldoende kwaliteiten om de zaak ter plaatse te behartigen.

Voor de kerngroep van de organisatie dacht Ruelens ook aan Charles Saintelette, een liberale volksvertegenwoordiger uit Mons die het belang van degelijk aardrijkskunde-onderwijs al meermaals onder de aandacht had gebracht en een voorstander was van de oprichting van een Belgisch aardrijkskundig genootschap. Ruelens had in dat verband een brief van Saintelette ontvangen.

Ruelens stelde aan Van Raemdonck voor om een manifest op te stellen, ondertekend door hen beiden alsook door Génard en Saintelette, waarin hun plannen in detail zouden worden uitgelegd. Het zou worden verstuurd naar een aantal bekende Antwerpse burgers.¹²¹

Hun lijstje omvatte een 20-tal namen van vooraanstaande Antwerpenaren, vooral figuren uit de politiek, het cultuurleven en de hoge ambtenarij: Joseph Corneel Van Put, burgemeester; Charles-François d'Hane-Steenhuysse, volksvertegenwoordiger en schepen; John Cogels-Osy, senator en schepen; Jean F. Van den Bergh-Elsen, senator en schepen; Gérard Le Grelle, oud-burgemeester; Edouard Rigelé, leraar aan het *Atheneum*, oud-secretaris van de *Cercle artistique* en secretaris van de *Société des Beaux-Arts*; Léon de Burbure, musicoloog; Simon Edouard Victor Le Grand de Reulandt, vast secretaris van de *Académie d'Archéologie de Belgique*; Louis Jacobs-Beeckmans, verzekeringsmakelaar; Félix Grisar en Joseph-Pierre Geeraerts, directeurs van de *Société royale d'Harmonie*; Aimable Casterman, luitenant-kolonel bij de Genie; Leopold de Wael, liberaal voorman en later burgemeester; Gustave De Deken, handelaar; G. Metdepenningen, directeur van het

---

¹¹⁹ SAA MA 1138 / 2. Verwijzing in brief van J. Goossens-de Jaeghere, ondervoorzitter van de *Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, aan de leden van het organisatiecomité van het aardrijkskundig congres. Sint-Niklaas, 12 mei 1870.

¹²⁰ KOKLW JVR 31 / 131 (26). Brief van C. Ruelens aan J.-H. Van Raemdonck. [Brussel], 24 september 1869.

¹²¹ Ibidem.

Institut supérieur de Commerce; baron Nottebohm, consul-generaal van Denemarken; groothandelaar Louis Lemmé; J.B.F. Belpaire, inspecteur van de stadswerken in Antwerpen; Joseph Schadde, architect en leraar aan de *Academie voor Schone Kunsten*; baron Octave van Ertborn, provincieraadslid en geoloog; C. Ommeganck, gemeenteraadslid en voormalig voorzitter van de *Association scientifique*; ridder Gustave van Havre, grootgrondbezitter en burgemeester van Wijnegem; Theodoor Van Bever, hoofdingenieur van de Stad Antwerpen; H. Hertoghe, leraar aan de zeevaartschool en de *Academie voor Schone Kunsten*; Petrus Josephus Van den Bemden, ere-havenkapitein.

Charles Ruelens werd op 30 september opnieuw verwacht in Parijs, maar hij zou het manifest zelf redigeren van zodra hij terug in Brussel was. Hij verlangde ook snel een onderhoud met Charles Saintelette om tot een akkoord te komen, zodat het congres de kiem kon dragen van een genootschap.¹²²

3.4. Parijse ouverture: “le pays d’Utopie n’existe pas pour les géographes”

Begin oktober 1869 bevond Ruelens zich dus opnieuw in Parijs, temidden van de “séductions de Babylone”, zoals hij zelf zei. Maar toch werd zijn aandacht er niet volledig afgeleid. In een brief aan Van Raemdonck van 7 oktober deelde hij mee dat hij al twee lange gesprekken had gehad met vader en zoon Cortambert, die intussen met veel belangstelling zijn zopas toegekomen biografie van Mercator aan het lezen waren.¹²³

Het drietal boog zich over alle praktische voorbereidingen die zouden moeten worden getroffen indien men werkelijk een congres zou samenroepen. Ze waren rotsvast overtuigd dat ze in hun opzet zouden slagen: “Nous avons ensemble passé en revue et les projets à y discuter et les hommes à y inviter, tout comme si la chose était décidée et certaine.”¹²⁴ Charles Ruelens was bijzonder opgetogen over het feit dat hij van zijn vrienden de gelegenheid kreeg om de plannen openbaar te maken op de volgende zitting van de eerbiedwaardige *Société de Géographie de Paris*, die, opgericht in 1821, toch algemeen werd beschouwd als de moeder van alle aardrijkskundige verenigingen.

Geestdriftig schreef hij aan zijn vriend: “On m’a invité à y assister et à y prendre la parole pour annoncer le prochain Congrès! Rien que cela, mon ami. Je vais donc sauter le Rubicon et dire aux géographes français qu’au mois d’Août prochain on les invitera dans notre ‘Métropole commerciale’ dans la patrie d’Ortelius et de Mercator à venir discuter toutes les questions qui se rattachent à la connaissance du globe que nous habitons et qui peuvent servir à faciliter les relations des hommes entr’eux.”¹²⁵

Er was geen geschikter moment voor de aankondiging. Het was de eerste zitting na de vakantie en vrijwel alle leden van de *Société* zouden aanwezig zijn. Ruelens had

---

¹²² KOKLW JVR 31 / 131 (26). Brief van C. Ruelens aan J.-H. Van Raemdonck. [Brussel], 24 september 1869.

¹²³ KOKLW JVR 31 / 131 (27). Brief van C. Ruelens aan J.-H. Van Raemdonck. [Parijs], 7 oktober 1869.

¹²⁴ Ibidem.

¹²⁵ Ibidem.

met het congres grootse ambities. Geheel in lijn met de tijdsgeest zag hij de wereld als een terrein dat door de goddelijke voorzienigheid aan de mens voor ontginning was toevertrouwd. Geleerden en reizigers, vorsers naar de wortels van de mensheid, bestuurders van grote internationale ondernemingen, reders, naturalisten en geologen, allen zouden welkom zijn, want de geografie zou worden bestudeerd in de ruimste betekenis. Het congres kreeg daardoor een humanitaire opdracht, in de wetenschappelijke en positieve zin. Het moest grondig verschillen van andere congressen waar niets dan theorieën werden gelanceerd en de uitspraken verloren gingen in de woestijnen van het onbekende. Ruelens schreef kordaat: “Le pays d’Utopie n’existe pas pour les géographes”.¹²⁶ Antwerpen moest zich stilaan opmaken, zo zei hij, om al wie met kennis van zaken over de wereld kon spreken, te ontvangen, haar eigen rijkdom te tonen en haar liefde voor de vooruitgang te bewijzen.¹²⁷

Enkele dagen later, op 15 oktober 1869, kon het doek eindelijk worden opgehaald. De zitting van de *Société de Géographie de Paris* werd, in afwezigheid van Antoine d’Abbadie, voorzitter van de Centrale Commissie, voorgezeten door ondervoorzitter Eugène Cortambert. Ongeveer halverwege de vergadering verleende hij het woord aan Charles Ruelens. In diens discours werden de congresplannen openbaar gemaakt (voor de integrale tekst van de redevoering, zie Bijlage I).¹²⁸

Ruelens schonk in deze redevoering meer aandacht aan het beschouwelijke dan in zijn brieven. Zijn reflectie betrof zeer tastbare maatschappijproblemen en hun relatie tot de moderne wetenschap. In de opbouw van zijn betoog liet hij zich voorzichtig beïnvloeden door expansionistische opvattingen. De mensheid haalde de bouwstenen voor haar vooruitgang uit kennis van haar omgeving. Was de 19de-eeuwse wetenschap al in staat een antwoord te bieden op de vraagstukken van overbevolking en emigratie, vroeg hij zich af? Moesten daaruit geen concrete deelproblemen worden gededuceerd, zoals de rol van de wetenschap in de verbetering van de relaties tussen de mensen, de aanduiding van de meest dringende ontdekkingsreizen, de bepaling van de noodzakelijkste zeeroutes, het rassenprobleem, de kolonisatieprincipes? Op die manier kwam hij tot de kern van zijn boodschap: de aardrijkskundige wetenschap mocht niet louter beschrijvend blijven. Ze was geen zaak van naijverige kamergeleerden. Iedere discipline moest in een open geest de grenzen van de kennis trachten te verleggen. De geografische wetenschap had geen limieten, wat hem deed besluiten dat haar methodologie en instrumenten uniform moesten worden gemaakt. Een congres was daarvoor het ideale forum.

Het publiek reageerde enthousiast. In het *Bulletin* van het genootschap leest men: “Cette communication est accueillie par les applaudissements unanimes de l’assemblée.”¹²⁹

---

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ Ibidem.

¹²⁸ “Projet d’un Congrès international de géographie à Anvers, par M. Ruelens, conservateur-adjoint de la Bibliothèque Royale à Bruxelles.” *Bulletin de la Société de Géographie*, série V, XVIII, 1869, 2, pp. 403-407.

¹²⁹ *Bulletin de la Société de Géographie*, série V, XVIII, 1869, 2, p. 418.

4. Mobilisatie van krachten

4.1. Schipperen tussen genootschap en congres

Al gauw trokken boven het initiatief onweerswolken samen. Ruelens had intussen, zoals hij zich had voorgenomen, Charles Saintelette aangeschreven om hem uit te nodigen aan het congres mee te werken. Die toonde zich echter geen voorstander van de koppeling van het evenement aan het aardrijkskundig genootschap dat hij wilde oprichten. Ruelens zag op zijn beurt niet veel meer in het plan van Saintelette. Het was te veel gericht op zakenbelangen: “Je viens de recevoir aussi son manifeste qui a de bon et de médiocre, mais ne me satisfait pas. Le but de sa société est trop entaché de mercantilisme [...]”¹³⁰ Bovendien vond Ruelens alleen Antwerpen geschikt om een genootschap te huisvesten: “ce n’est pas à Mons, me semble-t-il que le siège de ladite société sera bien placé.”¹³¹ De voordelen van Antwerpen waren legio: “il y a là un institut commercial, des relations avec le monde, des hommes instruits, des traditions, tout ce qu’il faut, enfin, pour former une réunion sérieuse de géographes.”¹³² Ruelens wilde zo snel mogelijk de volgende stappen bespreken met Jan-Hubert Van Raemdonck, Pierre Génard, Edouard Rigelé en de oudheidkundige Louis Delgeur, waarna hij opnieuw Saintelette zou aanschrijven.¹³³

Maar ze werden door de feiten ingehaald. Charles Saintelette had zijn vrienden in de *Chambre de Commerce* te Mons alvast voor zijn plan gewonnen. In de voorbije maanden had hij er trouwens meerdere specialisten in de aardrijkskunde over aangeschreven. Op 30 oktober 1869 legde hij samen met de ingenieur Cornet en de uitgever Hector Manceaux de eerste basis van zijn organisatie.¹³⁴ Enkele dagen later, op 7 november 1869, nog vóór Ruelens en zijn Antwerpse collega’s konden bijeenkomen, liet Charles Saintelette een artikel verschijnen in het Antwerpse liberale dagblad *Le Précurseur* waarin de oprichting van een Belgisch aardrijkskundig genootschap aan het grote publiek werd gemeld.¹³⁵

Daaruit blijkt dat Ruelens zich had vergist. Saintelette wilde wel degelijk in Antwerpen een genootschap vestigen. Het moest niet zozeer een informatiecentrum worden, als wel een instelling die in dienst zou staan van het onderwijs, de handel en de industrie.

Het was dus dringend nodig dat Ruelens en zijn collega’s over congres en genootschap van gedachten wisselden. Van Raemdonck wilde dat Ruelens onmiddellijk een manifest opstelde om het congres aan te kondigen met het oog op een mobilisatie van krachten. Die tekst moest, vond hij, worden ondertekend door Ruelens, Van Raemdonck, Génard, Rigelé en Delgeur. Hij verlangde ook dat Ruelens vrijwel onmiddellijk de Antwerpse elite samenbracht en haar zou trachten te overtuigen met een grote toespraak.¹³⁶ De Brusselse bibliothecaris vond dat de

---

¹³⁰ KOKLW JVR 31 / 131 (28). Brief van C. Ruelens aan J. Van Raemdonck. [Brussel], 6 november 1869.

¹³¹ Ibidem.

¹³² Ibidem.

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ E. DISCAILLES. “Saintelette (Charles-Xavier).” *Biographie nationale*, XXI, 1911-1913, col. 59.

¹³⁵ *Le Précurseur*, XXXIV, N. 311, zondag 7 november 1869.

¹³⁶ SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.I. [Brussel], 9 november 1869.

Wase geneesheer wat te snel van stapel liep: “Ne serait-il pas imprudent de lancer ainsi une circulaire en nos cinq noms seulement? Ne faudrait-il pas y associer un plus grand nombre? Et puis je n’oserais pas rédiger tout seul un manifeste de convocation. Tout dépend des premiers actes que l’on pose: il me semble donc qu’il faudrait y aller un peu moins vite.”¹³⁷

In een brief aan Van Raemdonck van 9 november 1869 stelde Ruelens voor om vijf dagen later in Antwerpen een vergadering te organiseren van acht tot tien personen, “[les] plus aptes à comprendre l’affaire”.¹³⁸ Hij dacht meer bepaald aan Van Raemdonck, Rigelé, Génard, Delgeur, kolonel Casterman, De Deken, Le Grand de Reulandt, Jacobs-Beeckmans, Adolphe de Boe en hijzelf. Deze heren zouden slechts informeel worden uitgenodigd, “comme pour une causerie intime”.¹³⁹ Ruelens zou verslag uitbrengen van wat hij in Parijs had geregeld en ook Van Raemdonck kon zijn plan toelichten. Rekening houdend met de opmerkingen van de aanwezigen zou vervolgens een ontwerp van circulaire, bestemd voor de Antwerpse notabelen, kunnen worden opgesteld, waarna één of twee weken later een grotere vergadering zou worden bijeengeroepen om de zaak echt op te starten vanuit een breed draagvlak. Ruelens was overtuigd van het belang van deze werkwijze: “Faisons d’abord une conversation sérieuse avec quelques hommes d’action: par eux, nous trouverons de suite un homme – un Anversois – qui sera le pivot de la grande affaire, car, pour vous et pour moi, il serait très difficile de nous mêler beaucoup de l’organisation de détail, n’étant pas sur les lieux. Qu’il nous suffise d’y donner l’impulsion, d’y coopérer pour la partie scientifique.”¹⁴⁰

4.2. Mobilisatie van het plaatselijk netwerk

Het werd al snel duidelijk dat Pierre Génard de Antwerpse spil van de organisatie zou worden. Op 8 november had hij in Antwerpen al een voorbereidend gesprek gehad met dokter Van Raemdonck, waarna hij nog diezelfde dag het plan voor een aardrijkskundig congres officieus onder de aandacht van het schepencollege had gebracht.¹⁴¹ Op 9 november gaf Génard aan Ruelens nog enkele praktische wenken in dat verband. De steun van het stadsbestuur was belangrijk. Zonder haar subsidies mocht men het wel vergeten. De lancering van het project moest dus vlekkeloos verlopen: “Tachez donc de faire en sorte que personne ne puisse trouver à redire à la première convocation, que vous ayez un speech pour la circonstance et que les hommes les plus influents assistent à la séance.”¹⁴² Op donderdag 11 november werd Génard door Ruelens ontvangen in zijn zopas gerenoveerde woning in Brussel om de belangrijke vergadering grondig voor te bereiden.¹⁴³

Zondag 14 november, om elf uur ’s ochtends, gingen de deuren van de *Cercle artistique, scientifique et littéraire* open voor de eerste grote bijeenkomst over de

---

¹³⁷ KOKLW JVR 31 / 131 (29). Brief van C. Ruelens aan J.-H. Van Raemdonck. S.I. [Brussel], 9 november 1869.

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ Ibidem.

¹⁴⁰ Ibidem.

¹⁴¹ SAA MA 1073 / 6. Minuut van brief van P. Génard aan C. Ruelens. Antwerpen, 9 november 1869.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.I. [Brussel], 9 november 1869.

organisatie van het congres.¹⁴⁴ Ze werd voorgezeten door schepen John Cogels-Osy, die tevens voorzitter was van de commissie voor de oprichting van een standbeeld ter ere van Ortelius. De vergadering werd bijgewoond door een 20-tal personaliteiten, voornamelijk afkomstig uit de stadsadministratie, de handel en de wetenschap. De lijst met aanwezigen vertoont grote overeenkomsten met de verlanglijst die Génard eerder aan Ruelens had overhandigd. Er waren intussen nog een aantal figuren aan toegevoegd, zoals T. Callaerts, directeur van verschillende verzekeringsfirma's, J.F. Bosschaerts, wiskundeleraar aan het *Atheneum* en penningmeester van de *Cercle artistique*, en L. Delgeur, oudheidkundige.

Ruelens opende de vergadering met een lange toelichting bij zijn project. Zijn toehoorders stemden enthousiast in met het ontwerp en besloten in een volgende zitting het definitieve kader van het evenement vast te leggen. Een opvallende deelnemer was Julien Leys, de afgevaardigde van Charles Saintelette. Die drukte de wens uit dat hun genootschap in oprichting aan de werkzaamheden van het congres zou kunnen deelnemen, wat wil zeggen dat beide partijen op dat ogenblik nog bereid waren tot een dialoog. In het verslag van de zitting is de paragraaf over Leys' interventie echter volledig geschrapt...¹⁴⁵ De toekomst zal duidelijk maken waarom. Vervolgens nam Van Raemdonk het woord met een uiteenzetting over de onthulling van het standbeeld van Mercator. De invloedrijke schepen Charles-François d'Hane-Steenhuysse bedankte Ruelens voor zijn initiatief in naam van het stadsbestuur van Antwerpen. Hij twijfelde er niet aan dat alle autoriteiten het congres zouden steunen. Tot besluit van de vergadering werd een commissie ingesteld die werd belast met het bestuderen van alle administratieve aangelegenheden. Ze telde 9 leden: d'Hane-Steenhuysse, De Deken, Génard, Le Grand de Reulandt, Leys, Metdepenningen, Rigelé en uiteraard Ruelens en Van Raemdonck.¹⁴⁶

Twee dagen later kwam deze commissie al samen en legde ze eensgezind de naam van het congres vast: "Congrès international des sciences géographiques, cosmographiques et commerciales", een goede verwoording van de brede aanpak die men nastreefde.¹⁴⁷

4.3. Verwarring en verankering

Intussen was in de dagbladen enige verwarring ontstaan omtrent de initiatiefnemer van het congres. *Le Précurseur* had in haar editie van 13 november gemeld: "La société de Géographie, établie à Paris, a décidé, en principe, dans une de ses dernières séances, de tenir à Anvers, à l'époque du mois d'août prochain, un grand Congrès international de géographie, d'hydrographie et de sciences commerciales."¹⁴⁸ Daarmee werd de indruk gevoed dat het Parijse genootschap zelfstandig had gehandeld. Dat gevoel werd nog versterkt doordat *Le Précurseur* Ruelens afschilderde als een afgevaardigde van de *Société*.¹⁴⁹

---

¹⁴⁴ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 14 november 1869.

¹⁴⁵ Ibidem.

¹⁴⁶ Ibidem.

¹⁴⁷ SAA MA 1138 / 3. Kladnota over de vergadering van de commissie van 16 november 1869, vermoedelijk van P. Génard.

¹⁴⁸ *Le Précurseur*, XXXIV, N. 317, zaterdag 13 november 1869.

¹⁴⁹ Ibidem.

De Brusselaar stoorde zich ontzettend aan de tendentieuze interpretatie. Hij overwoog een rechtzetting te eisen¹⁵⁰ maar uiteindelijk beperkte hij zich tot het schrijven van een woordje uitleg aan Richard Cortambert, zodat zijn Parijse vrienden op de hoogte zouden zijn.¹⁵¹ Die antwoordde dat enkele leden van het Parijse genootschap de wenkbrauwen hadden gefronst bij het lezen van *L'Indépendance belge*, een dagblad dat het bericht had overgenomen.¹⁵² Maar intussen was de zaak ook in Parijs rechtgezet.¹⁵³ Cortambert hield zich bovendien ter beschikking om de belangen van het congres in Frankrijk te behartigen, hetzij via de dagbladen, hetzij via zijn persoonlijke contacten.¹⁵⁴ Hij voegde onmiddellijk de daad bij het woord. Het zou noodzakelijk zijn het nieuws over het congres bekend te maken in de grote Franse dagbladen en tijdschriften. Ruelens kon gebruikmaken van Cortamberts goede relaties met *La Patrie*, *La Liberté*, *Le Siècle*, *L'Opinion nationale*, *Le National*, *Le Figaro*, *Le Gaulois*, *L'Illustration* en *Revue de l'Instruction publique*.¹⁵⁵ Ruelens beseftte hoe waardevol Cortambert kon zijn, en stimuleerde zijn zoon Paul, een jonge advocaat die permanent in Parijs verbleef, regelmatig een bezoek te brengen aan de *Bibliothèque Impériale* om de vriendschapsbanden met de Cortamberts nauwer aan te halen.¹⁵⁶ Het congres werd gedeeltelijk verankerd in een sterk Parijs netwerk.

4.4. Internationale mobilisatie als antwoord op de tegenwerking

Charles Saintelette zat intussen niet stil. Hij probeerde zijn plan voor een aardrijkskundig genootschap te verkopen aan al wie het maar horen wilde. Daarbij nam hij steeds meer afstand van de organisatoren van het congres.

Op 21 november 1869 verscheen in *Le Précurseur* een artikel dat duidelijk het onderscheid tussen het genootschap en het congres in de verf zette.¹⁵⁷ Het bericht werd twee dagen later letterlijk overgenomen in het Brusselse dagblad *L'Echo du Parlement belge*.¹⁵⁸ Opnieuw viel de insinuatie dat het congres vanuit Frankrijk werd gestuurd. Hoewel de auteur van het bericht anoniem bleef, is het bekend dat de politicus Charles Saintelette op goede voet stond met beide liberale dagbladen. Misschien schreef hij de tekst wel zelf. Waarom werd de weerstand tegen het congres hier indirect maar niettemin tastbaar verwoord? Bekeek Saintelette de onderneming al te zeer vanuit een politiek perspectief? Zag hij op tegen een mogelijke samenwerking met katholieke tegenstanders? Het is allemaal erg waarschijnlijk. Maar daarnaast is in ieder geval zijn afkeer voor de Franse geografen bekend. Later zal ik aantonen dat hij in zijn discours iedere verwijzing naar de Franse geografische school vermeed en de lof zong van de Duitse en Britse aardrijkskunde. Saintelette vond de geografen van Parijs maar snoevers.

---

¹⁵⁰ SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.I. [Brussel], 16 november 1869.

¹⁵¹ SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.I. [Brussel], 16 november 1869; KOKLW JVR 31 / 131 (31). Brief van C. Ruelens aan J. Van Raemdonck. S.I. [Brussel], 17 november 1869.

¹⁵² Het bericht, gebaseerd op de tekst in *Le Précurseur* van 13 november 1869, stond op de voorpagina van *L'Indépendance belge* van dinsdag 16 november 1869 (XXXIX, N. 322).

¹⁵³ SAA MA 1073 / 6. Brief van R. Cortambert aan C. Ruelens. Parijs, 20 november 1869.

¹⁵⁴ Ibidem.

¹⁵⁵ Ibidem.

¹⁵⁶ Ibidem.

¹⁵⁷ *Le Précurseur*, XXXIV, N. 325, zondag 21 november 1869.

¹⁵⁸ *L'Echo du Parlement belge*, XII, N. 327, dinsdag 23 november 1869.

Pierre Génard was volop bezig met de voorbereiding van de volgende grote bijeenkomst van het congrescomité, toen hij vernam dat men ijverig werkte aan de samenstelling van een genootschap. Hij vroeg Ruelens om het artikel in *Le Précurseur* aandachtig te lezen.¹⁵⁹ Génard had hierover immers vragen gekregen uit verschillende hoeken. De archivaris adviseerde zijn vriend een voorzichtige houding aan te nemen.¹⁶⁰

Ruelens was zinnens een rechtzetting te eisen, maar aarzelde. Génard antwoordde hem dat de feiten wel zouden uitvlakken eens de organisatiestructuur van het congres definitief was vastgelegd.¹⁶¹ Hij drong er op aan de eerstvolgende zondag een algemene vergadering te houden waarop het bureau van het organisatiecomité zou worden aangewezen. Daarna kon men onmiddellijk aan het werk gaan en alle autoriteiten officieel op de hoogte stellen. Na een gesprek met Edmund Arnold Grattan, Brits consul te Antwerpen, vond Génard het opportuun het nieuws over het congres onmiddellijk te melden aan Sir Roderick J. Murchison, voorzitter van de *Royal Geographical Society* te Londen. Grattan had altijd al goede relaties met hem gehad en wilde de brief mee ondertekenen. Génard adviseerde Ruelens om ook de voorzitters van de aardrijkskundige genootschappen van Berlijn, Wenen, enz. aan te schrijven opdat alle geleerde verenigingen reeds op de hoogte zouden zijn in afwachting van de officiële aankondiging. Voorts dacht hij aan de samenstelling van een erecomité met daarin de belangrijkste aardrijkskundigen ter wereld.¹⁶² Het is duidelijk dat Génard alle verwijzingen naar Franse bevoorrechting van tafel wilde vegen door aan het project een echt internationale uitstraling te geven.

Ruelens begreep onmiddellijk het belang van Génards suggestie en deed de dag daarop een voorstel. Hij moest erkennen dat zo'n erecomité zich niet gemakkelijk liet samenstellen.¹⁶³ Hij beperkte zich tot de geografen. De Antwerpse zakenwereld moest de lijst maar aanvullen met vooraanstaande figuren uit de handelwetenschappen.

Het ging werkelijk om een internationale mobilisatie van krachten. En men mikte hoog. Ruelens nomineerde voor België twee grijze eminenties: de astronoom en statisticus Adolphe Quetelet en de wereldvermaarde geoloog Jean-Baptiste d'Omalius d'Halloy. Voor Frankrijk dacht hij aan een trio vooraanstaande leden van de *Société de Géographie de Paris*: de markies de Chasseloup-Laubat, de antropoloog Armand de Quatrefages en uiteraard zijn vriend Eugène Cortambert. Italië wilde hij vertegenwoordigd zien door Celestino Peroglio, voorzitter van de *Circolo geografico Italiano* in Turijn, en Cristoforo Negri, voorzitter van de *Società geografica Italiana* in Florence. In Spanje vond hij de kaartenmaker kolonel Francisco Coello, en voorts kolonel Carlos Ibañez e Ibañez, lid van de Madrileense *Academie* en hoofd van het Spaanse triangulatiebureau, en Pascual Madoz, hoofdredacteur

---

¹⁵⁹ SAA MA 1073 / 6. Minuut van brief van P. Génard aan C. Ruelens. S.I. [Antwerpen], 22 november 1869.

¹⁶⁰ Ibidem.

¹⁶¹ SAA MA 1073 / 6. Minuut van brief van P. Génard aan C. Ruelens. Antwerpen, 24 november 1869.

¹⁶² Ibidem.

¹⁶³ SAA MA 1138 / 1. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.I. [Brussel], s.d. [op omslag poststempel op datum van 25 november 1869].

van een imposant 16-delig geografisch woordenboek van Spanje.¹⁶⁴ Voor die laatste moest Ruelens toch nog even opzoeken of hij al niet was overleden...¹⁶⁵ In generaal Filipe Folque, directeur van het *Instituto geographico* te Lissabon, zag hij een geschikte Portugese vertegenwoordiger.

In Oostenrijk lagen de zaken al wat meer voor de hand: Eduard von Pechmann en Franz Foetterlé, respectievelijk voorzitter en secretaris van het *K.K. geographische Gesellschaft*, en Karl von Scherzer, etnoloog tijdens de Novara-expeditie (1857-1859) en auteur van talrijke werken. In Pruisen kon hij niet omheen Adolf Bastian, voorzitter van het *Gesellschaft für Erdkunde* in Berlijn en Wilhelm Koner, directeur van het *Zeitschrift* van dit genootschap. Uiteraard vermeldde hij ook August Petermann, de alomtewaardeerde directeur van de *Mittheilungen* van het *Perthes Institut* te Gotha. Voor Nederland wilde hij Pieter Bleeker, de befaamde ichthyoloog en voorzitter van het *Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederland en Indië* te Den Haag. Zweden en Noorwegen moesten worden vertegenwoordigd door Eric Gustaf Ljunggren, hoofdredacteur van *Rikets ekonomiska kartewerk*, en generaal-majoor Johan August Hazelius, hoofd van het *Koninklijk Topografisch Korps* van Zweden.

Voor Rusland viel hij terug op graaf Fedor Petrovich Lutke en A. Lewchine, respectievelijk eerste en tweede ondervoorzitter van het aardrijkskundig genootschap van Sint-Petersburg, vermits de voorzitter, groothertog Constantijn, geen geograaf was maar een lid van de keizerlijke familie. Voor Engeland lag de keuze voor de hand: de reeds vermelde Sir Roderick Murchison en Richard Major, secretaris van de *Royal Geographical Society* en conservator van de verzameling kaarten en plannen in het *British Museum*. Ruelens dacht ook aan ereleden uit landen aan de overzijde van de Atlantische Oceaan: de gereputeerde Amerikaanse oceanograaf Commodore Matthew Fontaine Maury en de eminente naturalist Louis Agassiz, hoogleraar te Harvard. Tot slot wilde hij nog een Braziliaan in het erecomité: Antonio Pereira Pinto, lid van het *Instituto historico, geographico e ethnographico do Brasil* in Rio de Janeiro. Ruelens waarschuwde Génard alvast dat hij zelf voor de eer van erelid bedankte: “nullement M. Ruelens qui n’acceptera en aucune façon aucun titre – autre que celui d’un des secrétaires”.¹⁶⁶

Het is duidelijk dat men rekende op de aardrijkskundige genootschappen en de belangrijkste cartografische instituten om het congres voldoende gewicht te geven zodat het uit de steigers kon verrijzen.

4.5. Uit de steigers

Op zondag 28 november 1869 werden alle belangstellenden opnieuw samengeroepen voor een vergadering waar de organisatiestructuur definitief zou

---

¹⁶⁴ P. MADDOZ (ed.). *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madrid, 1845-1850, 16 vol.

¹⁶⁵ Pascual Madoz, geboren te Pamplona op 17 mei 1806, overleed in Barcelona op 13 december 1870.

¹⁶⁶ SAA MA 1138 / 1. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], s.d. [op omslag poststempel op datum van 25 november 1869].

worden vastgelegd, waarna men echt met de werkzaamheden kon starten.¹⁶⁷ De kwestie-Saintelette werd op delicate wijze omzeild. De titel van het congres werd officieel bekrachtigd.

Het is duidelijk dat men de politieke gevoeligheden niet wilde verstoren. Alle beschermende overheden kregen een plaats in de organisatiestructuur.¹⁶⁸ Men besliste het erevoorzitterschap aan te bieden aan een kwartet bestaande uit de minister van Binnenlandse Zaken, de minister van Buitenlandse Zaken, de provinciegouverneur en de burgemeester van Antwerpen. Het ondervoorzitterschap werd aangeboden aan twee leden van het stadsbestuur. Op voorstel van Louis Jacobs-Beeckmans koos men onmiddellijk de aanwezige schepenen Charles-François d'Hane-Steenhuysse en John Cogels-Osy. Men besloot het ondervoorzitterschap ook te presenteren aan de voorzitter van de *Kamer van Koophandel* en aan de directeur van het *Institut supérieur de Commerce*.

Daarnaast werden maar liefst vijf secretarissen-generaal aangesteld, die het echte werk moesten leveren: Charles Ruelens, Jan-Hubert Van Raemdonck, Edouard Rigelé, Pierre Génard en de hydrograaf Auguste Stessels. Voor deze functies koos men uiteraard mensen met een grote wetenschappelijke en organisatorische bekwaamheid. Le Grand de Reulandt werd aangesteld als penningmeester, wat niet verbaast gezien zijn ervaring als stadsontvanger. Samen vormden deze figuren het bureau van het organisatiecomité.¹⁶⁹

Voor het erecomité werden de door Ruelens naar voor geschoven namen zonder discussie aanvaard. De lijst werd wel aangevuld met de bouwer van het Suezkanaal Ferdinand de Lesseps, de Franse geograaf Jules Duval, de Italiaanse sterrenkundige pater Angelo Secchi, de Oostenrijkse cartograaf en keizerlijk raadsman Anton Steinhäuser, de Nederlandse minister van Marine L.G. Brockx en kapitein-ter-zee A.R. Blommendal, de Britse sterrenkundige Sir George Biddell Airy, de Nederlandse sterrenkundige en directeur van het *Observatorium van Leiden* Frederick Kaiser, de Italiaanse geoloog en paleontoloog Giovanni Capellini en de Turkse zaakgelastigde in België F. Glavany Effendi. De uitnodigingen gingen meteen de deur uit.¹⁷⁰

Nu het kader voor de grote wetenschappelijke uitdaging was geschapen, kon men aan de slag: het bureau kreeg de opdracht een programma op te stellen. Weldra zou een apart comité worden ingericht om een tentoonstelling voor te bereiden van oude en moderne voorwerpen die verband hielden met geografie en etnografie.¹⁷¹

---

¹⁶⁷ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van het organisatiecomité van 28 november 1869.

¹⁶⁸ Ibidem.

¹⁶⁹ Ibidem.

¹⁷⁰ Ibidem.

¹⁷¹ Ibidem.

5. Versturende factoren op lokaal en internationaal vlak

5.1. In het politieke vaarwater van de “Antwerpse kwestie”

Wie van mening was dat de perikelen rond Charles Saintelette en zijn geografisch genootschap nu wel definitief van de baan waren, kwam bedrogen uit. In december 1869 stak een storm op die het congres rechtstreeks in het voortbestaan bedreigde. Het doortastende optreden van de invloedrijke Waalse volksvertegenwoordiger bij de beschermende overheden zette het congres op de helling. De redenen voor de intriges waren wellicht zuiver politiek. Voor de liberaal Saintelette had de “Antwerpse kwestie” ongetwijfeld prioriteit op aardrijkskundige beslommeringen, maar nu zag hij een kans om de twee aan elkaar te verbinden om uiteindelijk enkele van zijn eigen plannen door te drukken.

De “Antwerpse kwestie” was in de voorbije jaren uitgegroeid tot een zaak van nationaal belang, die zorgde voor grote verschuivingen in het politieke landschap. Een doorn in het oog voor veel Antwerpenaren was de bouw van een fortengordel rond de stad, waarmee Antwerpen een sterk bastion en veilig toevluchtsoord voor de Belgische regering moest worden in geval van oorlogsdreiging. De handelaars in de Metropool vreesden dat deze militaire uitbouw nadelige gevolgen zou hebben voor de haven, zowel wat betreft de uitbreidingsmogelijkheden als het risico op vernietiging in geval van conflict. Vooral de kastelen in het noorden en zuiden van de stad boezemden angst in, omdat het leger zich daar zou kunnen terugtrekken om de vijand maar ook de burgers in geval van bezetting van de stad ongeremd te beschieten. Men was van mening dat de krijgsmogelijkheden een enorme last waren voor Antwerpen, dat na de afkoop van de Scheldetol op 12 mei 1863 een economische heropleving beleefde die gepaard ging met een toename van de bevolking. Uitbreiding van stad én haven waren noodzakelijk. De belangen van het leger stonden haaks op die van handel en nijverheid.¹⁷²

Het protest tegen deze politiek, die werd gesteund door koning Leopold I, zijn opvolger en de achtereenvolgende liberale regeringen, werd krachtig verwoord op “meetingen”. De traditionele politieke tegenstelling tussen liberalen en katholieken in de Scheldestad vervaagde, en maakte plaats voor een quasi eenzijdig verzet van de Antwerpenaren tegen de rijksoverheid. De kern van de meetingisten bestond aanvankelijk uit katholieken, maar die kregen al gauw het gezelschap van mensen van andere gezindheden. Het antimilitarisme werd electoraal vertaald in achtereenvolgende verkiezingsoverwinningen voor de Meeting. Meetingisten zoals Charles-François d’Hane-Steenhuysse, Jan de Laet en Victor Jacobs kwamen in 1863 in de Kamer, waar ze allerlei aanpassingen van de legerplannen bepleitten.¹⁷³ In de volgende jaren deed de regering op verschillende vlakken toegevingen, waardoor de militaire kwestie niet van de tafel verdween maar de belangenstrijd in de stad wel complexer werd. In de gemeenteraadsverkiezingen van 26-27 oktober 1869 behaalde de lijst van de Meeting ca. 2.900 stemmen tegenover ca. 2.750 voor de tegenpartij. Het stadsbestuur onder leiding van burgemeester Joseph Corneel Van

---

¹⁷² L. WILS. *Het ontstaan van de Meetingpartij te Antwerpen en haar invloed op de Belgische politiek*. Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1963, 331 p.

¹⁷³ Ibidem, pp. 212-213.

Put kon doorgaan.¹⁷⁴ Het weze opgemerkt dat de kiesstrijd exact samenviel met het moment waarop Ruelens in Antwerpen bondgenoten zocht.

Het was in diezelfde politieke context dat ook Charles Saintelette te Antwerpen neerstreek. De aanwezigheid van politieke tegenstanders zoals zijn collega-volksvertegenwoordiger Charles-François d'Hane-Steenhuysse of senator John Cogels-Osy – de vroegere voorzitter van de *Commissie van de Vijfde Wijk* die in de jaren 1850 succesvol actie had gevoerd tegen de krijgsmacht – in het organisatiecomité van het congres moet ongetwijfeld aanstoot hebben gegeven. Hoezeer Ruelens en Génard hadden geprobeerd de politiek buiten te houden, toch dreigde hun initiatief ten onder te gaan aan het gekrakeel dat Antwerpen al jaren verdeelde.

De eerste obstructie kwam van de kant van de *Kamer van Koophandel*. De leden van de *Kamer* waren in zitting van 3 december overeengekomen dat ze zich geenszins vertegenwoordigd wilden zien in het voorgestelde congres. Cogels-Osy die de uitnodiging had verstuurd, werd bedankt voor het aanbod!¹⁷⁵ Over het motief van de afwijzing werd niet gerept, maar de afkeer ten aanzien van het stadsbestuur en haar initiatieven was iedereen bekend.¹⁷⁶

De behendigheid van Charles Saintelette bij het aanwenden van de plaatselijke situatie tot zijn voordeel, blijkt uit zijn succesvolle démarche om de *Kamer van Koophandel* te overhalen tot steun voor zijn eigen aardrijkskundig genootschap. In haar editie van donderdag 23 december 1869 vermeldde *Le Précurseur* immers nadrukkelijk: “La Chambre de commerce a unanimement adhéré à la société; plusieurs de ses membres, et son président notamment, ont accepté de faire partie du comité provisoire.”¹⁷⁷

Korte tijd later volgde een nieuwe tegenslag: de ministers van Binnenlandse Zaken en Buitenlandse Zaken weigerden allebei het aangeboden erevoorzitterschap. Ruelens vreesde dat het congres subsidies zou mislopen door al het politiek geïntreger. Er zijn bewijzen dat Saintelette ook stevig wat druk zette op de pers, wat Ruelens bijna tot een depressie dreef. De ontgoocheling zou snel plaats maken voor nieuw optimisme. Uit het buitenland kwamen in de loop van december 1869 immers niets dan lovende berichten, en zowat alle bekende geografen aanvaardden het erelidmaatschap. Zoals d'Hane-Steenhuysse had voorspeld, zou Antwerpen de organisatie volledig zelf ter hand nemen.

5.2. De Frans-Duitse oorlog

Toen alle voorbereidingen waren gemaakt opdat het congres kon plaatsvinden van 14 tot 21 augustus 1870, barstte de oorlog tussen Frankrijk en Pruisen plots in alle hevigheid uit. Het hele continent onderging de gevolgen. Hoewel België neutraal

---

¹⁷⁴ Ibidem, pp. 259-298.

¹⁷⁵ SAA MA 1073 / 6. Brief van J. Vanderlinden en M. de Pottal aan de voorzitter van het organisatiecomité van het congres. Antwerpen, 4 december 1869.

¹⁷⁶ G. DEVOS & I. VAN DAMME. *In de ban van Mercurius. Twee eeuwen Kamer van Koophandel en Nijverheid van Antwerpen-Waasland. 1802-2002*. Tiel: Uitgeverij Lannoo, 2002, pp. 95-97.

¹⁷⁷ *Le Précurseur*, XXXV, N. 357, donderdag 23 december 1869.

bleef, had het conflict toch een grote impact op de binnenlandse situatie. Ingesloten tussen de twee strijdende partijen, voelden de koning en de regering zich verplicht het leger te mobiliseren en reservisten op te roepen.¹⁷⁸

In die omstandigheden werd de toekomst van het congres uiteraard in vraag gesteld. Op 16 juli 1870 trok een Antwerpse delegatie naar Brussel om er het erevoorzitterschap aan te bieden aan baron Kervyn de Lettenhove en baron d'Anethan, de nieuwe ministers van Binnenlandse Zaken en Buitenlandse Zaken. De recente verkiezingen hadden de liberalen de macht ontnomen, waardoor een katholieke regering aantrad met daarin onder meer ook de Antwerpse meetingist Victor Jacobs. In tegenstelling tot hun voorgangers aanvaardden de ministers de titel, maar tegelijk toonden ze hun bezorgdheid. Provinciegouverneur Edward Pycke d'Ideghem aanvaardde het derde erevoorzitterschap, maar suggereerde het congres uit te stellen.¹⁷⁹

Ongeveer op hetzelfde ogenblik bleek hoezeer de praktische omkadering van de geplande activiteiten dreigde te worden aangetast door de oorlogssituatie. De organisatoren van de festiviteiten in Rupelmonde hadden er op gerekend dat ze materiaal konden lenen uit het arsenaal van Antwerpen, maar dat kon nu niet meer worden gemist.¹⁸⁰ Bovendien werden belangrijke leden van het organisatiecomité onder de wapens geroepen, waardoor ze hun functie niet meer konden opnemen.¹⁸¹ Tot slot leek het onwaarschijnlijk dat de buitenlandse deelnemers in deze gevaarlijke omstandigheden naar België zouden reizen. Op 27 juli 1870 viel dan ook het besluit dat het congres pas in de loop van de maand augustus van het jaar 1871 zou worden samengeroepen. De bestaande comités bleven in functie en het programma werd niet meer gewijzigd. De toetreders werden daags nadien per circulaire op de hoogte gesteld van het besluit.¹⁸² De organisatoren van de Mercatorfeesten in Rupelmonde meldden op 6 augustus 1870 dat ze hun plechtigheden eveneens hadden uitgesteld "à une époque plus favorable".¹⁸³

De oorlog hield het land in spanning. De mentale druk op de bevolking was groot. Wie familie of vrienden in het buitenland had, wachtte vol ongeduld op geruststellende berichten. De gewelddadige schokgolf deed Ruelens verstarren en ontnam hem alle moed. Hij trok zich in stilte terug en was niet meer geïnteresseerd in de aangelegenheden van het congres.¹⁸⁴

Tijdens de eerste maanden van 1871 kwam het congres terug aan de orde. Ruelens twijfelde eraan of het initiatief nog wel kon plaatsvinden. De oorlog was op 28 januari 1871 met een wapenstilstand ten einde gekomen maar de Duitse overwinning had diepe wonden geslagen. Het was onwaarschijnlijk dat Fransen en Duitsers elkaar nog wilden ontmoeten, al was het maar in een wetenschappelijke context. Ook voor

---

¹⁷⁸ R. COOLSAET. *België en zijn buitenlandse politiek 1830-1990*. Leuven: Van Halewyck, 1998, p. 131.

¹⁷⁹ *Compte-rendu du Congrès...*, I, pp. xxx-xxxI.

¹⁸⁰ SAA MA 1138 / 2. Brief van J.-H. Van Raemdonck aan A. Casterman. Sint-Niklaas, 24 juli 1870.

¹⁸¹ SAA MA 1138 / 2. Brief van A. Casterman aan C.-F. d'Hane-Steenhuysse. S.l., s.d.

¹⁸² SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 27 juli 1870.

¹⁸³ SAA MA 1138 / 2. Brief van J. Goossens-de Jaeghere aan de organisatoren van het congres. Sint-Niklaas, 6 augustus 1870.

¹⁸⁴ SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 5 september 1870. Uit latere correspondentie blijkt dat Ruelens vanaf november onderdak bood aan de Franse priester Rossi. In maart keerde die naar zijn parochie terug, waar zijn kerk door de Duitsers was verwoest.

intellectuelen was de oorlog een ramp geweest. De vijandschap ontzag niemand.¹⁸⁵ De problemen beperkten zich niet uitsluitend tot de Frans-Duitse tweespalt. In Frankrijk zelf zorgde de opstand van de Commune vanaf 18 maart 1871 voor algehele verwarring.

Toch waren in Antwerpen heel wat mensen van mening dat men zijn kans moest wagen. In april 1871 stemde men voor de voortzetting van het congres in de loop van hetzelfde jaar. De bijeenkomst kon doorgaan van 14 tot 22 augustus 1871. Het besluit werd onmiddellijk wereldkundig gemaakt.¹⁸⁶

6. Een congresfilosofie in de geest van het humboldtianisme

De bejaarde Adolphe Quetelet, vast secretaris van de eerbiedwaardige *Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, was één van de eerste wetenschappers die zijn waardering had uitgesproken voor het initiatief te Antwerpen. Hij had al eind december 1869 de organisatoren een aantal werken toegestuurd over internationale statistiek, een discipline die hij zag als één van de belangrijkste takken van de aardrijkskunde.¹⁸⁷ In de weken en maanden daarna zouden veel voornamelijk geleerden uit binnen- en buitenland zijn voorbeeld volgen. De lijst met ereleden werd verder aangevuld tot een eindtotaal van 76¹⁸⁸, afkomstig uit 15 verschillende landen (voor de verdeling van de ereleden over de deelnemende landen, zie Bijlage II).¹⁸⁹

Men werd toegelaten tot het erecomité uiteraard in de eerste plaats op basis van wetenschappelijke verdienste. Quetelet, d'Omalius d'Halloy, de Quatrefages, Sabine, Major, Duval, Petermann, Lyell waren in hun tijd reeds grote namen. Hun aanvaarding van het erelidmaatschap werd erg gewaardeerd en de organisatoren hoopten dat zij het congres ook effectief zouden bijwonen. Zo rekende Ruelens op de deelname van Louis Agassiz, over wie hij schreef: "M. Louis Agassiz, le plus illustre des naturalistes contemporains, est professeur à l'Université de Cambridge-Boston (Massachussets) aux Etats-Unis. C'est un honneur à recevoir d'une façon toute exceptionnelle."¹⁹⁰ Naast deze sprekende namen werden ook een aantal minder bekende figuren toegelaten op basis van hun goede relaties met leden van het organisatiecomité. Zo had Jan-Hubert Van Raemdonck uitstekende contacten met geografen in Wenen, Berlijn en Leipzig.¹⁹¹ Zoals eerder aangestipt, waren heel wat bestuurders en vooraanstaande leden van de belangrijkste aardrijkskundige genootschappen in de wereld voor het erelidmaatschap uitgenodigd. De meesten aanvaardden het aanbod. Men probeerde via de formule van het erecomité ook goede banden te smeden met andere gerenommeerde wetenschappelijke

---

¹⁸⁵ SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.I. [Brussel], 18 maart 1871.

¹⁸⁶ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 27 april 1871.

¹⁸⁷ SAA MA 1138 / 1. Brief van A. Quetelet aan J.C. Van Put. Brussel, 5 december 1869.

¹⁸⁸ Het betreft hier de situatie op het ogenblik van het congres, in augustus 1871, met andere woorden na de Duitse éénmaking.

¹⁸⁹ *Compte-rendu du Congrès...*, I, pp. xv-xix.

¹⁹⁰ SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.I. [Brussel], 12 december 1869.

¹⁹¹ Bijvoorbeeld Pechmann, Foetterlé, von Scherzer, Steinhauser, von Hauslab werden via Van Raemdonck lid van het erecomité. Zie: SAA PK 3167. Brief van J.-H. Van Raemdonck aan P. Génard. Sint-Niklaas, 31 december 1869; SAA MA 1138 / 1. Brief van J.-H. Van Raemdonck aan J.C. Van Put. Sint-Niklaas, 8 januari 1870.

genootschappen of instituten: het *Royal Observatory* te Greenwich, het *Institut de France* in Parijs, de *Royal Society*, het *British Museum* en de *Royal Ethnographical Society* te Londen, het *Militair Geografisch Instituut* te Wenen. Voor België waren dat de *Conseil des Mines*, de *Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique* te Brussel en de *Académie d'Archéologie de Belgique* te Antwerpen.¹⁹²

De rol van de ereleden bij de voorbereiding van het wetenschappelijk programma was niet te verwaarlozen. Ze werden door het organisatiecomité uitgenodigd tot het insturen van vragen die tijdens de zitting van het congres aan bod moesten komen. Er werd een beroep gedaan op hun grote expertise in uiteenlopende domeinen. Meerdere ereleden gingen op dat verzoek in. Hun antwoorden werden verzameld door secretaris-generaal Pierre Génard, die ze ordende en voorlegde aan de andere leden van het organisatiecomité, in hoofdzaak het bureau en enkele erudiete figuren zoals Louis Delgeur.

Charles Ruelens was begin december zelf al begonnen met het opstellen van vragenlijsten voor verschillende takken van de aardrijkskunde. Een programma samenstellen bleek een moeilijke opdracht en hij vroeg Génard om hulp. Hij was van mening dat ook de andere leden van het organisatiecomité mee over de zaak moesten nadenken.¹⁹³ De adviezen van de ereleden kwamen dan ook goed van pas. Tegen het einde van de maand waren al voldoende ideeën verzameld om een eerste ontwerp op papier te zetten, hoewel de ingestuurde vragen ongelijk van kwaliteit waren, en niet altijd even origineel. Begin januari 1870 was een ontwerp van omzendbrief klaar. De circulaire bevatte een tekst van Ruelens over het algemene opzet van het congres, het congresreglement, een eerste lijst met vraagstukken en de samenstelling van het organisatiecomité. Op 15 januari 1870 werd de brief goedgekeurd voor verzending.¹⁹⁴

In de inleidende tekst¹⁹⁵ werd duidelijk gemaakt dat de wetenschappelijke vrijheid was gegarandeerd. De deelnemers mochten zelf oordelen welke onderwerpen ze belangrijk genoeg vonden om uitgebreid met collega's te bespreken. De organisatoren boden enkel een kader aan waarbinnen ze konden werken. Het voorgestelde programma moest dan ook in die zin worden geïnterpreteerd. Het bevatte geen dwingende richtlijn. Men kon nog nieuwe vragen toevoegen. Het organisatiecomité zou dan na enkele maanden een definitief programma opstellen, dat kon dienen als basis voor de dagorde van de congreszittingen.

Men koos voor een omvattende aanpak, waarvan men met enige stelligheid kan beweren dat die in grote lijnen was gemodelleerd naar het voorbeeld van Alexander von Humboldt, wiens brede visie universele weerklank had gevonden in het vijfdelige werk *Kosmos* (1845-1862), een fysische beschrijving van het universum. Het humboldtiaanse concept vond zijn weg en werd letterlijk ingeschreven in het programma: "les débats peuvent avoir pour objet tout ce qui se rattache à l'étude du Cosmos, de la terre, de ses habitants et de leurs relations entre eux; c'est-à-dire, la

---

¹⁹² *Compte-rendu du Congrès...*, I, pp. XV-XIX.

¹⁹³ SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.I. [Brussel], 8 december 1869.

¹⁹⁴ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 15 januari 1870; voor de verbeteringen van J.C. Van Put en de eindversie van de circulaire zie SAA MA 1138 / 3. Omzendbrief van 15 januari 1870.

¹⁹⁵ *Compte-rendu du Congrès...*, I, pp. XI-XV.

géographie proprement dite, l'histoire physique de la terre, l'ethnographie, le commerce et la navigation dans leurs rapports avec la géographie.”¹⁹⁶ Vanuit een zuiver wetenschappelijke invalshoek zoals de studie van de astronomische evolutie van de aarde en van het opwarmen en afkoelen van de planeet, suggereerden de organisatoren niettemin een piste naar meer praktisch gerichte thema's. Zo vermeldde men als voorbeeld de invloed van het gebruik van brandstoffen door de mens op het klimaat, en daarmee verband houdende activiteiten, zoals het droogleggen van moerassen, het herbebossen van bergen en vlakten, het aanleggen van binnenzeeën, enz.¹⁹⁷

Het aardrijkskunde-onderwijs moest een tweede belangrijk onderdeel van het congres worden: haar toekomst, haar methoden, de problematiek van het universitair onderricht. De organisatoren maakten wel enig voorbehoud wat betreft de plaats van de historische aardrijkskunde op het congres. Ze waren van mening dat voor de uiteenzetting van de vraagstukken behorende tot deze subdiscipline zoveel erudiete details moesten worden aangehaald dat het onmogelijk was ze op snelle en synthetische wijze aan te snijden tijdens de debatten. Bovendien waren de vraagstukken meestal van lokaal belang. Een uitzondering werd gemaakt voor de Belgische geografie in de Romeinse tijd, de indeling van het land in de middeleeuwen, de ontdekkingen van Vlaamse zeevaarders, de bijdragen tot de wetenschap van Belgische geografen.¹⁹⁸ Ontdekkingsreizen, en dan vooral de problematiek van de materiële en financiële omkadering die kon worden geboden, was dan weer een thema van eerste orde. Het verrast niet dat men ook de antropologie het nodige gewicht wilde toekennen. De voornaamste suggestie was: “l'examen des doctrines relatives à l'apparition de l'homme sur la terre et à l'unité ou à la diversité des races (la théorie de la sélection naturelle de Darwin, etc.).”¹⁹⁹ Dat onderwerp was, na de verhitte discussies in Groot-Brittannië, in de belangstelling geraakt op het continent met de publicatie van de Franse vertaling, in 1862, van *Origins of Species* door Clémence-Auguste Royer.²⁰⁰ In België kwamen de debatten over de evolutie eerder langzaam op gang. Ze zouden verscherpen vanaf de jaren 1870 onder invloed van de ideologische polarisering van de samenleving.²⁰¹ Groot belang hechtten de organisatoren tenslotte aan de invulling van het deel over de handelswetenschappen, met de nadruk op grootschalige bouwprojecten die de handel zouden kunnen bevorderen: havens, kanalen, spoorwegen, enz.²⁰²

De reacties op de circulaire bleven niet uit. Men noteerde de eerste inschrijvingen en ontving ook nieuwe voorstellen, ditmaal ook afkomstig van vrijwel onbekende personen. De genootschappen beraadden zich eveneens over aanvullingen op het programma. In het geval van de *Société de Géographie de Paris* werd zelfs een speciale commissie in het leven geroepen. Op de zitting van 7 januari 1870 werden d'Avezac, Vivien de Saint-Martin en Elisée Reclus aangeduid om een reeks vragen

---

¹⁹⁶ Ibidem.

¹⁹⁷ Ibidem.

¹⁹⁸ Ibidem.

¹⁹⁹ Ibidem.

²⁰⁰ C. DARWIN. *De l'origine des espèces ou des lois du progrès chez les êtres organisés. Traduit en français sur la troisième Edition avec l'autorisation de l'Auteur par Mlle Clémence-Auguste Royer avec une préface et des notes du traducteur.* Paris: Guillaumin et Cie Libraires-Editeurs, 1862, lxiv-712 p.

²⁰¹ G. VANPAEMEL. “De darwinistische revolutie”. In: R. HALLEUX et al. *Op. cit.*, I, pp. 261-266.

²⁰² *Compte-rendu du Congrès...*, I, pp. XI-XV.

op te stellen.²⁰³ Tijdens de vergadering van 18 maart kwam de zaak opnieuw ter sprake en werd de commissie uitgebreid met Antoine d'Abbadie, Eugène Cortambert, Casimir Delamarre, Jules Marcou, Armand de Quatrefages en Charles Maunoir.²⁰⁴ Begin april bezorgde de *Société* de Antwerpse organisatoren een document met niet minder dan 22 probleemstellingen.²⁰⁵ Sommige Parijse leden, zoals d'Abbadie, stuurden in eigen naam nog vragen na.²⁰⁶ Andere aardrijkskundigen die hun ideeën overmaakten, waren onder meer de Oostenrijker Johann Alexander von Helfert²⁰⁷, de Deen Edvard Erslev²⁰⁸, de Nederlander Willem Huberts²⁰⁹, de Hongaar Janos Hunfalvy²¹⁰. Op 21 april 1870 hadden de secretarissen-generaal dan ook zoveel nieuwe vragen ontvangen, dat ze een definitief programma door het organisatiecomité konden laten goedkeuren.²¹¹

7. De breuk met Rupelmonde

De hechte vriendschap tussen Charles Ruelens en Jan-Hubert Van Raemdonck leek een absolute garantie voor een succesvolle samenhang tussen het Mercatorproject in het Waasland en het aardrijkskundig congres in Antwerpen. Toch liep het fout. Het kwam in de lente van 1871 zelfs tot een definitieve breuk, al dient gezegd dat die het resultaat was van een geleidelijk proces. De misverstanden waren al ontstaan kort na de eerste vergaderingen op het einde van 1869.

Het eerste meningsverschil betrof de datum van de inhuldiging van het Mercatorstandbeeld. Men had geopperd deze plechtigheid te laten plaatsvinden op 14 augustus 1870. Al op 5 december 1869 verzette Van Raemdonck zich tegen dit voorstel in een brief "de nature toute confidentielle" aan Pierre Génard.²¹² Hij legde uit dat de bevolking in het Waasland op de dag vóór het feest van Maria-Hemelvaart verplicht was tot onthouding. Deze gewoonte om te vasten bestond al zó lang dat het totaal ongepast zou zijn een groot feestbanket in te richten. Misschien hield dit de Antwerpenaars noch de buitenlandse genodigden uit hun slaap, maar voor Van Raemdoncks gasten van de Leuvense Universiteit en voor zijn collega's van de *Cercle archéologique* was het bijzonder vervelend.²¹³ Uiteindelijk zou men een oplossing vinden, maar de eerste barsten waren een feit.

Het valt op dat de toon in de briefwisseling tussen de Wase dokter en de Antwerpse stadsarchivaris duidelijk minder amicaal was dan in beider correspondentie met Ruelens. Génard kreeg het verwijt dat hij weinig om Rupelmonde gaf en slecht samenwerkte.²¹⁴ Uiteindelijk maakte men zelfs ruzie over het tijdstip van het banket

---

²⁰³ *Bulletin de la Société de Géographie*, série V, XIX, 1870, 1 & 2, pp. 72-73.

²⁰⁴ *Ibidem*, p. 397.

²⁰⁵ SAA MA 1138 / 2. Document toegevoegd aan een brief van C. Maunoir aan P. Génard. Parijs, s.d. [april 1870].

²⁰⁶ SAA MA 1138 / 1. Brief van A. d'Abbadie aan P. Génard. Parijs, 8 april 1870.

²⁰⁷ SAA MA 1138 / 1. Brief van A. von Helfert aan het organisatiecomité. Wenen, 9 februari 1870.

²⁰⁸ SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Erslev aan J.C. Van Put. Kopenhagen, 23 maart 1870.

²⁰⁹ SAA MA 1138 / 1. Brief van W.J.A. Huberts aan het organisatiecomité. Zwolle, 29 maart 1870.

²¹⁰ SAA MA 1138 / 1. Brief van J. Hunfalvy aan het organisatiecomité. Boeda, 2 april 1870.

²¹¹ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van het organisatiecomité van 21 april 1870.

²¹² SAA PK 3167. Brief van J.-H. Van Raemdonck aan P. Génard. Sint-Niklaas, 5 december 1869.

²¹³ *Ibidem*.

²¹⁴ SAA MA 1138 / 3. Brief van J.-H. Van Raemdonck aan P. Génard. Sint-Niklaas, 5 mei 1870.

bij de inwijding van het standbeeld van Mercator.²¹⁵ Ruelens vond het een storm in een glas water, maar “les petites tempêtes causent quelquefois des désastres, et nous devons les empêcher dans leur essor.”²¹⁶ Het is duidelijk dat de naderende plechtigheden alle betrokkenen behoorlijk nerveus maakten. Enkele dagen nadat men een akkoord had over de planning waren de heren opnieuw aan het ruziën. Uiteindelijk had al die heisa weinig zin. Het oorlogsgeweld zorgde ervoor dat met het congres ook de inhuldiging en het banket voor onbepaalde tijd werden uitgesteld.

Begin september 1870 deed zich iets ongewoons voor. Zijn gemoed bezwaard door de agitatie in Frankrijk, kwam Charles Ruelens frontaal in aanvaring met zijn vriend Van Raemdonck. Er waren immers nieuwe ontwikkelingen die hem geenszins bevielen. Hij had vernomen dat de *Oudheidkundige Kring*, “cette machine qui fait tourner la terre sur son axe”, ondertussen had besloten het standbeeld van Mercator in te wijden in het voorjaar van 1871 zonder de hulp van de Antwerpenaars.²¹⁷ Zijn interventies baatten niet: het zag er naar uit dat het monument zou worden ingehuldigd “en petit comité”. Ruelens was teleurgesteld, maar anderzijds zou het congres vrij zijn. Het kon zelf bepalen wanneer het Mercator hommage ging brengen, zonder de inmenging van wie dan ook.²¹⁸ Twee weken later ontving hij een uitnodiging voor de inhuldiging, die was vastgelegd op 14 mei. Ruelens schreef aan Génard dat hij ze niet had kunnen weigeren, dat zou te onbeleefd zijn geweest. Hij was zelfs enigszins opgelucht dat de onverkwikkelijke zaak weldra achter de rug zou zijn: “c’est à mon avis une bonne affaire pour le congrès de n’être plus obligé de s’entendre avec les têtes carrées de Rupelmonde et de St Nicolas.”²¹⁹

Maar Van Raemdonck en zijn Wase collega’s dreven de zaak op de spits. Ruelens was het enige lid van het congrescomité dat een uitnodiging voor de plechtigheid had ontvangen. Op de algemene vergadering van 11 mei 1871 stelden de leden van het congres grote vragen bij het vreemde gedrag van de dokter. Sommigen zagen hierin een “acte de séparation”.²²⁰ Men besloot hem ter verantwoording te roepen. Het was een overbodige beslissing. Op 12 mei ontving de dokter een brief van zijn vriend Ruelens, die uiterst neerslachtig was. Hij meldde dat hij het congres trouw bleef, en dus niet naar Rupelmonde kon komen.²²¹ Op 13 mei 1871, daags voor de onthulling van het standbeeld in Rupelmonde, bood Jan-Hubert Van Raemdonck zijn ontslag aan als secretaris-generaal van het congres.²²²

Sint-Niklaas en Antwerpen hadden voortaan niets meer met elkaar te maken. De mooie constructie die Ruelens en Van Raemdonck in 1869 hadden opgebouwd, lag aan scherven. Maar het kritieke keerpunt was al lang genomen. Geen van beide partijen keerde op zijn passen terug. Niets werd afgeblazen. De projecten hadden elkaar gedurende enige tijd versterkt, zoals de bedoeling was geweest, maar hadden daarbij een eigen dynamiek ontwikkeld die hen kracht gaf om koers te zetten naar

---

²¹⁵ SAA MA 1138 / 2. Minuut van brief van P. Génard aan C. Ruelens. Antwerpen, 4 juni 1870.

²¹⁶ SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 8 juni 1870.

²¹⁷ SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 5 september 1870.

²¹⁸ SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 1 april 1871.

²¹⁹ SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 18 april 1871.

²²⁰ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 11 mei 1871.

²²¹ KOKLW JVR 31 / 131 (41). Brief van C. Ruelens aan J.-H. Van Raemdonck. S.l. [Brussel], 12 mei 1871.

²²² SAA MA 1073 / 6. Brief van J.-H. Van Raemdonck [niet geadresseerd, waarschijnlijk gericht aan P. Génard]. Sint-Niklaas, 13 mei 1871.

twee verschillende einddoelen. 14 mei werd Van Raemdoncks hoogdag. De bronzen Mercator werd onthuld in aanwezigheid van tal van personaliteiten, vrijwel allemaal Belgen. Ook het congres vond plaats, ondanks Rupelmonde en Sint-Niklaas. Helaas voor Van Raemdonck moest hij uit de krant vernemen hoe de geografische wereld op 20 augustus 1871 uitgebreid eer had bewezen aan de man wiens werk hij koesterde...

8. Een venster op de wereld: de eerste geografische tentoonstelling

Het organisatiecomité was ambitieus en plande tevens een tentoonstelling over aardrijkskunde. Door de intriges van Saintelette bij de rijksoverheid vreesde men aanvankelijk dat de nationale musea geen enkel stuk zouden willen uitlenen.²²³ Toch werd op 27 februari 1870 unaniem besloten om het plan te realiseren.²²⁴ Met dat doel werd een aparte commissie in het leven geroepen onder het voorzitterschap van Charles-François d'Hane-Steenhuyse. Op 19 april 1870 verstuurde ze een circulaire met de oproep voorwerpen in te sturen. De organisatoren benadrukten dat het ging om een tentoonstelling over wetenschap.

De gevraagde voorwerpen werden opgedeeld in vier categorieën: “producten van volkeren” – in de praktijk alle voorwerpen die van ver kwamen en een idee konden geven van andere beschavingen dan de blanke of Europese; voorwerpen die nuttig waren voor de geschiedenis en voor het onderwijs van de kosmografie en de geografie zoals globen, kaarten en atlassen uit verschillende tijdvakken; voorwerpen in verband met handel en scheepvaart, zoals oude of nieuwe natuurlijke producten die in Europa amper bekend waren maar toch nuttig konden zijn, alsook interessante navigatie- en meetinstrumenten; tot slot “etnografische voorwerpen”, met vooral types van de voornaamste rassen (moulanges, foto's of tekeningen).²²⁵ Daarnaast werd ook een wedstrijd uitgeschreven voor nieuwe didactische voorwerpen. Het congres wilde immers een impuls geven aan al wat te maken had met het onderwijs van de aardrijkskunde. Hier waren eveneens verschillende categorieën: aardgloben, reliëfkaarten, atlassen, muurkaarten en toestellen.²²⁶

Het organiseren van zo'n tentoonstelling – de eerste van die aard in België – verliep niet eenvoudig. Men vreesde vooral de financiële implicaties. Men probeerde de voorwerpen uit het buitenland te groeperen in één enkele zending per land, teneinde de kosten te drukken. Ruelens was van mening dat de meeste respons uit België zelf zou komen.²²⁷ Obstructie door de liberale regering zou niet zo'n grote impact hebben, want Antwerpen had zelf voldoende materiaal te bieden.²²⁸

Om de reeds vermelde redenen werd in 1870 uiteindelijk slechts een kleine tentoonstelling georganiseerd, die enkel toegankelijk was voor de intimi. Op 13 maart 1871 besloot men de plannen te hervatten en toog de tentoonstellingscommissie

---

²²³ SAA PK 3167. Brief van J.-H. Van Raemdonck aan P. Génard. Sint-Niklaas, 10 januari 1870.

²²⁴ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 27 februari 1870.

²²⁵ SAA MA 1138 / 2. Programma van de tentoonstelling. Antwerpen, 19 april 1870.

²²⁶ SAA MA 1138 / 2. *Programme du Concours*.

²²⁷ SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 19 mei 1870.

²²⁸ Ibidem.

opnieuw aan het werk.²²⁹ Men besloot de tentoonstelling veertien dagen te laten duren, een week langer dan het congres.²³⁰ De stad stelde de prestigieuze tentoonstellingszalen van de *Academie* in de Venusstraat ter beschikking.²³¹ Louis Delgeur werd belast met de schikking van de voorwerpen. Hij kreeg assistentie van Pierre Génard en andere medewerkers. Het uitpakken van de stukken begon pas op 5 augustus, waardoor alles, ook het samenstellen van de catalogus, zeer snel moest gebeuren.²³² De muren van de tentoonstellingsruimte werden bijna tot aan het plafond behangen met kaarten, zowel oude als recente. Daartussen vond de bezoeker ook foto's en gravures van mensentypes, monumenten en opmerkelijke plaatsen van overal ter wereld. In het midden van de zaal stonden globes en planetaria opgesteld. Op tafels lagen boeken en atlassen ter inzage. De echt kostbare werken, handschriften en zeldzame boeken, werden in toonkasten gelegd.²³³

De tentoonstelling toonde vooral de hoogtepunten in de geschiedenis van de cartografie, waarbij zoals verwacht toch vooral nadruk werd gelegd op bijdragen uit de Nederlanden. Een centrale plaats kreeg het facsimilé van de beroemde wereldkaart van Mercator, aangeboden door de dochter van de Franse historicus Jomard, de voorganger van Eugène Cortambert in het departement kaarten en plannen van de *Bibliothèque Impériale* te Parijs. Hoofdconservator Alvin van de *Koninklijke Bibliotheek* te Brussel gaf toestemming om enkele kostbare handschriften naar Antwerpen te sturen, waaronder het encyclopedische werk *Liber Guidonis*, een Ptolemaeus, een 16de-eeuwse atlas van de Nederlanden, plannen van Nederlandse steden door Jacob van Deventer, een middeleeuwse portulaankaart, een manuscript van Godinho op basis waarvan Charles Ruelens probeerde aan te tonen dat Australië in 1601 werd ontdekt door de Portugezen, rijk geïllustreerde boeken over Brits-Indië, enz. De *Bibliotheek* van de Universiteit van Gent zond onder meer het beroemde *Liber Floridus*, met daarin een wereldkaart en hemelkaarten, en verder het reisverhaal van Pigafetta, oude uitgaven van Mercator en Ortelius, enz. Uit het *Stadsarchief* van Antwerpen kwam een 14de-eeuwse kaart van de Schelde en de Antwerpse haven, en een beroemde 16de-eeuwse gravure van de rede van Antwerpen. Prachtige globes van Bleau en Florent van Langren waren afkomstig uit de *Stadsbibliotheek* van Antwerpen. Het *Dépôt de la Guerre* toonde militaire kaarten uit heel Europa. De organisatoren waren enigszins ontgoocheld dat de Belgische productiehuisen niet hetzelfde enthousiasme hadden getoond als de buitenlandse uitgevers: enkel *Dessain* uit Luik en het *Etablissement géographique de Bruxelles* waren op het appèl. De Antwerpse boekhandelaars hadden dan weer wel hun best gedaan. Ook voornamen burgers hadden uit hun bibliotheken voornamen antiquarische schatten bovengehaald.²³⁴

Er waren ook stukken uit het buitenland te zien. De stad Hamburg gaf aan de organisatoren een collectie kaarten van Friederichsen. Het Franse *Dépôt de la Guerre* toonde zijn laatste publicaties; de Britse tegenhanger zond een kaart van

---

²²⁹ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 13 maart 1871.

²³⁰ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 4 mei 1871.

²³¹ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 22 juni 1871; SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 31 juli 1871.

²³² SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 28 juli 1871.

²³³ "Coup-d'oeil sur l'exposition géographique." In: *Compte-rendu du Congrès...*, II, pp. 560-561.

²³⁴ *Compte-rendu du Congrès...*, II, pp. 560-570.

Noord-Amerika en werk over Palestina – onder meer een reliëf van Jeruzalem dat in stukken en brokken te Antwerpen toekwam... Het *Militair Geografisch Instituut* van Wenen deelde in de pech: haar indrukwekkende modellen van bergen in verkoperd zink arriveerden te laat door nalatigheid van de spoorwegen. Sommige stukken kwamen uit privécollecties: curiositeiten uit Cochinchina van Charles Lemire en nog niet gepubliceerde kaarten van Francis Garnier, foto's van Mexicaanse monumenten van Chesnay, leerboeken van de voornaamste Parijse uitgevers. Uit de verzameling van de Zwolse leraar Huberts kwamen atlanten van Mercator en Frickx. Merkwaardig was ook een natuurhistorische collectie uit Madagascar van de Nederlander Pollen. Groot-Brittannië was vertegenwoordigd met precisie-instrumenten van Kullberg en geografische publicaties van de beroemde uitgevers Bartholomew en Chambers. Onovertroffen in degelijkheid waren de Duitse bijdragen: specimina van publicaties van het *Perthes Institut* in Gotha en het *Geographisches Institut* in Weimar, werken van Wappaeus, een globe van Kiepert, en leerboeken van de grote uitgeverijen van Leipzig en Frankfurt.

Hoewel de tentoonstelling vrij willekeurig was tot stand gekomen, vormde ze een belangrijk precedent. Het is juist dat er bijna geen lijn zat in de keuze van de voorwerpen. De organisatoren aanvaardden alles wat werd ingestuurd, zonder onderscheid naar thema of kwaliteit. Maar het ging niettemin om de eerste tentoonstelling in zijn soort. Vier jaar later werd in de marge van het internationaal congres van Parijs een gelijkaardig initiatief genomen, dat op dezelfde manier de veelzijdigheid van de geografische wetenschap wilde illustreren. Meer dan 150.000 bezoekers droomden er weg in de tijd of naar verre bestemmingen. Nog eens zes jaar later, tijdens het derde congres in Venetië, werden 6.645 voorwerpen getoond aan opnieuw meer dan 100.000 bezoekers.²³⁵

9. Financiële ruimte voor later

In de archieven van het congres is geen boekhouding terug te vinden. Ik ben dus verplicht een reconstructie te maken op basis van partiële gegevens. Wat de financiële kant van de organisatie betreft, werd eerder gesuggereerd dat de organisatoren in het begin vooral rekenden op subsidiëring door de rijksoverheid. Het inschrijvingsgeld alleen kon de kosten zeker niet dekken. De liberale ministers kwamen evenwel niet met het nodige geld over de brug. Via een contactpersoon op het ministerie kwamen de organisatoren te weten dat de minister van Binnenlandse Zaken congressen sowieso niet interessant vond omdat ze, volgens hem, geen enkel bruikbaar resultaat opleverden. Het ministerie had om die reden besloten voortaan aan geen enkele delegatie van Belgische geleerden geld te verstrekken om in het buitenland soortgelijke bijeenkomsten bij te wonen. De ontgoocheling bij Ruelens was groot, temeer omdat hij vernam dat Saintelette een subsidie had aangevraagd van maar liefst 5.000 frank per jaar. De medewerkers op het ministerie drukten hem op het hart dat deze som overdreven was en nooit zou worden toegekend, maar Ruelens zag er opnieuw een geslaagd manoeuvre in van zijn tegenstander.²³⁶ Het is niet bekend of Saintelette effectief geld heeft ontvangen.

---

²³⁵ G.J. MARTIN. *Art. cit.*, pp. 5-8.

²³⁶ SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.I. [Brussel], 19 januari 1870.

De directe betrokkenheid van enkele schepenen ging uiteindelijk toch lonen. De tegenslag werd vrij snel overwonnen door de toekenning van subsidies door de stad Antwerpen. Op 9 april 1870 werd een som van 6.000 frank toegestaan om de eerste kosten voor congres en tentoonstelling te overbruggen. De provincie Antwerpen ondersteunde het initiatief met een subsidie van 500 frank.²³⁷

De katholieke overwinning in de parlementsverkiezingen van juni 1870 speelde de organisatoren in de kaart. Baron Kervyn de Lettenhove, de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken, had een andere kijk op het congres dan zijn voorganger. Hij keurde onmiddellijk een rijkssubsidie toe van 1.200 frank. Bovendien verleende hij toestemming om voor de tentoonstelling waardevolle werken te ontlenen bij de *Koninklijke Bibliotheek* te Brussel.²³⁸

De verdaging van het congres naar augustus 1871 zorgde opnieuw voor financiële onzekerheid. De stad Antwerpen besloot niet de volledige som van 6.000 frank uit te keren, maar slechts het bedrag van de reeds gemaakte kosten. De leden van het organisatiecomité waren het daar niet mee eens en trachtten Charles-François d'Hane-Steenhuysse te overtuigen om hun zaak op de gemeenteraad te bepleiten.²³⁹ Het is vrij zeker dat hij succes heeft geboekt. Bij het hervatten van de werkzaamheden in de lente van 1871 meldde Pierre Génard immers dat in de loop van het voorbije jaar 3.000 frank was uitgegeven. Er restte nog slechts 4.700 frank om te besteden.²⁴⁰ Men komt inderdaad tot dat resultaat wanneer alle beloofde subsidies effectief werden toegekend. Daarbij is echter nog geen rekening gehouden met de ledencontributies.

Men oordeelde dat dit bedrag onvoldoende was. Het organisatiecomité moest opnieuw aankloppen bij de regering om de kas te spijzen. Op 11 mei werd besloten zowel aan Binnenlandse Zaken als aan Buitenlandse Zaken 5.000 frank te vragen. De stad Antwerpen kreeg eveneens een nieuw verzoek, doch men achtte het raadzaam geen vast bedrag te bepalen, maar dit aan het oordeel van de gemeenteraad over te laten.²⁴¹ Ongeveer een maand vóór de aanvang van het congres kwam de bevestiging dat de stad 3.000 frank zou toestaan en bovendien 500 frank wilde investeren in de verfraaiing van de lokalen. De minister van Buitenlandse Zaken beloofde 5.000 frank extra.²⁴² Een week later deed de provinciegouverneur daar nog 200 frank bovenop.²⁴³ Eind juli tenslotte kende minister Kervyn de Lettenhove nog een subsidie toe van 3.000 frank.²⁴⁴ Aan de vooravond van het congres gaf dit een resultaat van 16.700 frank, de inkomsten van de ledencontributies niet meegerekend.

Tijdens de eerste zitting van het organisatiecomité na afloop van het congres, op 28 augustus 1871, deelde penningmeester S.E.V. Le Grand de Reulandt mee dat men nog ongeveer 16.000 frank in kas had, de ledenbijdragen en het entreegeld van de tentoonstelling ditmaal wel meegerekend, wat wil zeggen dat op dat ogenblik nog

---

²³⁷ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 21 april 1870.

²³⁸ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 27 juli 1870.

²³⁹ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 9 augustus 1870.

²⁴⁰ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 4 mei 1871.

²⁴¹ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 11 mei 1871.

²⁴² SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 13 juli 1871.

²⁴³ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 20 juli 1871.

²⁴⁴ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 31 juli 1871.

geen grote uitgaven waren gebeurd.²⁴⁵ De verslagen van de volgende vergaderingen bewijzen dat men inderdaad nog veel rekeningen moest vereffenen. Men betaalde de traiteur, allerhande leveranciers en het tijdelijk personeel dat men had ingezet: stenografen, bodes, opzichters en andere bedienden. Het is echter onmogelijk om een precieze kijk te krijgen op deze uitgaven. Een grote kost na het congres was ongetwijfeld de vervaardiging van de verslagenbundel, twee vuistdikke volumes van in totaal meer dan 1.000 pagina's. Toch volstonden de aanwezige middelen ruimschoots. In een verslag van 21 oktober 1872 – dus bijna anderhalf jaar na de bijeenkomst – gaf Le Grand de Reulandt in het kort toelichting bij de financiële situatie. Men had op dat moment nog ongeveer 7.500 frank in kas!²⁴⁶ Een goed financieel beheer had de organisatoren dus een appeltje voor de dorst opgeleverd. Er was ruimte om het overschot te besteden aan nieuwe initiatieven...

Deze gunstige financiële toestand was mee te danken aan het feit dat de organisatoren konden genieten van verschillende voordelen in natura. De foyer van het *Théâtre Royal* stond ter beschikking voor de grote plenaire lezingen tijdens de avondsessies. Het *Stadhuis* met de prachtige Leyszaal werd opengesteld voor het onthaal van de congresgangers. De lokalen in de Venusstraat werden gebruikt voor de dagsessies. Decorstukken, trofeeën en beelden werden geleend voor de versiering van de vergaderruimten. Tekeningen van Guffens en Swerts zorgden voor een artistieke toets.²⁴⁷ Verschillende spoorwegmaatschappijen en stoombootlijnen kenden reducties toe, niet alleen voor de deelnemers, maar ook voor het vervoer van de tentoongestelde objecten.²⁴⁸ Minister d'Anethan stelde een boot van het *Loodswezen* ter beschikking voor de excursie naar Rupelmonde.²⁴⁹

10. Deelnemers

In de literatuur over het congres vindt men sterk uiteenlopende cijfers wat betreft het aantal deelnemers. George Kish slaagt er zelfs in om in dezelfde bijdrage twee verschillende cijfers te geven.²⁵⁰ De aantallen variëren van 300, over ca. 400 tot 600. Deze verschillen zijn niet altijd te verklaren, maar men mag aannemen dat zij deels toe te schrijven zijn aan foute generaliseringen als gevolg van een verwarrende terminologie. Wanneer men de participanten van het congres bestudeert, moeten men immers een duidelijk onderscheid maken tussen twee categorieën. Enerzijds was er een grote groep “adhérents”, personen die een geldsom hadden overgemaakt die recht gaf op een exemplaar van de congresbundel. Anderzijds was er een kleinere groep “effectieve deelnemers”, dit wil zeggen “adhérents” die in augustus 1871 in Antwerpen vertoefden om er het congres fysiek bij te wonen en aan de debatten deel te nemen.

In de meeste congresdocumenten gebruikte men bijna uitsluitend de term “adhérents”. In de vrij zeldzame Nederlandse correspondentie van het congres werd

---

²⁴⁵ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 28 augustus 1871.

²⁴⁶ SAA MA 1973 / 7. Verslag van de zitting van 21 oktober 1872.

²⁴⁷ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 6 juli 1871.

²⁴⁸ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 13 juli 1871.

²⁴⁹ SAA MA 1073 / 7. Brief van baron d'Anethan aan C.-F. d'Hane-Steenhuysse. Brussel, 21 augustus 1871.

²⁵⁰ G. KISH. “The participants.” In: *La géographie à travers un siècle de congrès internationaux...*, 1972, pp. 35-36.

het woord meestal vertaald als “toetreders”, soms ook als “leden”. Concreet verwijst dit naar al wie voldeed aan artikel 11 van het reglement, de bepaling in verband met de betaling van het toetredingsgeld.

De complete lijst van toetreders vindt men weergegeven in het eerste deel van de congresbundel.²⁵¹ Die omvat in totaal exact 600 namen, afkomstig uit 20 verschillende landen. Het is belangrijk te onderstrepen dat lang niet iedereen die op de lijst voorkomt werkelijk naar Antwerpen is gekomen, met andere woorden dat het aantal effectieve deelnemers veel lager ligt dan het totaal aantal toetreders.

Er zijn meerdere oorzaken die de grote absentie verklaren. De contributie werd in een aantal gevallen enkel betaald als een soort steunbetuiging aan een initiatief dat waardevol werd geacht. Sommige toetreders wilden hun bijdrage beperken tot het verstrekken van advies tijdens de voorbereiding, meestal betreffende de samenstelling van het programma. Anderen zagen dan weer op tegen de verre verplaatsing, maar hechtten wel degelijk belang aan de resultaten en wilden de akten van de beraadslagingen verwerven. Een deel van de geïnteresseerden had nooit de intentie gehad om het congres bij te wonen, al was het maar omdat ze actief waren in volstrekt andere wetenschappen dan de geografie en ze zichzelf onbekwaam vonden om ter plaatse een relevante bijdrage te leveren. Ook de gevolgen van de oorlog, mobiliteitsproblemen, persoonlijke en familiale redenen verhinderden dat bepaalde toetreders naar Antwerpen afzakten. Hoeveel effectieve deelnemers er dan juist waren, valt moeilijk te achterhalen, maar ik zal proberen in onderstaande analyse enige duiding te geven. Maar eerst ga ik dieper in op de uitgebreide lijst van toetreders.

10.1. De toetreders

Het lijkt me belangrijk de grote groep van toetreders apart te bestuderen. In tegenstelling tot een benadering waarbij ik me uitsluitend zou richten op de effectieve deelnemers, geeft een brede aanpak een betere kijk op de algemene respons ten aanzien van het Antwerpse initiatief, zowel in België als in het buitenland. Bovendien draagt dit bij tot het verkrijgen van een andere, meer genuanceerde kijk op de hele aangelegenheid, waarbij het congres niet wordt bekeken als een uniek evenement dat slechts enkele dagen heeft geduurd, maar eerder als een gemeenschappelijke denkoefening in internationaal verband die werd gespreid over een tijdsspanne van enkele jaren. De toetrederslijst geeft immers een accuraat overzicht van al wie bij de zaak was betrokken in de periode 1869-1871.

De officiële namenlijst in de congresbundel leert dat meer dan de helft van de toetreders afkomstig was uit eigen land, wat te verwachten was aangezien het om een bijna exclusief Belgisch initiatief ging.²⁵² Het zou evenwel onjuist zijn de Belgische toetreders onder dezelfde noemer te plaatsen als de buitenlanders. De Belgische namenlijst vermeldt namelijk tal van personaliteiten die door de organisatoren om puur honorifieke redenen werden toegevoegd. Het betreft hoofdzakelijk politici. Quasi alle schepenen van de stad Antwerpen, de leden van de gemeenteraad, de gouverneur en de bestendige deputatie van de provincie

---

²⁵¹ *Compte-rendu du Congrès...*, I, pp. LVII-LXXX.

²⁵² *Ibidem*.

Antwerpen, de provincieraadsleden en de leden van Kamer en Senaat werden *ex officio* in de lijst opgenomen zonder daarvoor toetredingsgeld te vragen. Men mag aannemen dat de belangstelling voor het congres in deze groep van persoon tot persoon verschilde. Voor buitenlandse toetreders lagen de zaken anders. Zij namen vaak zelf het initiatief tot toetreding en betaalden allen het toetredingsgeld. Hun betrokkenheid bij het congres was met andere woorden van een heel andere aard. De tabel in Bijlage III met de indeling van de toetreders naar nationaliteit geeft dus een enigszins vertekende weergave van de situatie, en kan moeilijk worden gebruikt als exclusief uitgangspunt voor vergelijkingen. De Belgen zijn oververtegenwoordigd.

10.1.1. Belgische toetreders

Gezien de bijzondere samenstelling van het Belgisch “corps”, lijkt het me noodzakelijk het apart onder de loep te nemen en de nodige verfijningen aan te brengen vooraleer ik verder ga met vergelijkingen tussen de deelnemende landen.

Een eerste verfijning is de indeling van de Belgische toetreders volgens beroepscategorie. Dat is mogelijk dankzij de vrij gedetailleerde omschrijvingen die men terug vindt achter de naamvermelding in de congresbundel.²⁵³ De cijfers in de tabel van Bijlage IV tonen het numeriek belang aan van de politici: meer dan 33 % van de Belgische toetreders. Vooral de provincie leverde bijzonder veel namen: liefst 19 % van alle Belgische toetreders, maar dat is quasi uitsluitend te wijten aan de uitgebreidheid van de provincieraad. Zoals gezegd was slechts een kleine minderheid rechtstreeks bij het congres betrokken. Zo'n uitzondering was het energieke provincieraadslid Octave van Ertborn, een geoloog die lid was van het organisatiecomité. Ook de schepenen en parlementsleden d'Hane-Steenhuysse en Cogels-Osy waren zoals bekend onmisbaar voor het congres. Daarnaast merkt men de relatief grote belangstelling voor het aardrijkskundig congres in economische kringen: meer dan 15 % van alle Belgische toetreders. Vooral het handelsmilieu en in iets mindere mate het bank- en verzekeringswezen leverden heel wat belangstellenden. De consuls – haast uitsluitend leden van voornamelijk Antwerpse handelsgeslachten (Agie, Kreglinger, Nottebohm, de Terwagne) – waren eigenlijk *ex officio* opgenomen onder de toetreders, maar toonden zich veel actiever tijdens de voorbereiding dan de meeste politici. Een derde belangrijke groep toetreders werd gevormd door de ambtenaren (11,84 %), waarbij de belangstelling evenwichtig was verdeeld over de gemeenten en het rijk. Men treft hier bibliothecarissen, archivarissen en hun medewerkers, inspecteurs en ingenieurs van de Stadswerken, Bruggen en Wegen, het Mijnwezen, Douanen en Accijnzen, Stadhuismedewerkers, departementshoofden van ministeries, enz. Voorts valt op dat het congres op geringe belangstelling kon rekenen in universitaire kringen.

Slechts 2,63 % van de Belgische toetreders behoorde tot het hooglerarenkorps, wat aantoont dat de geografie in 1871 nog een lange weg te gaan had vooraleer ze het statuut van geïstitutionaliseerde wetenschap zou verwerven. De belangstellende professoren, 8 in getal, waren actief in zeer uiteenlopende disciplines: uit Leuven kwamen de dierkundige Pieter Jozef Van Beneden, de wis- en natuurkundige Pater Delsaux en de filoloog Pierre Willems; Gent leverde de historicus Frédéric Hennebert

---

²⁵³ Ibidem, I, p. XLII-LXXIII.

en de neerlandicus Jacques François Jean Heremans; onder de Luikse toetreders vindt men de geoloog Gustave Dewalque, de politieke econoom Emile De Laveleye en de filosoof-filoloog Alphonse Le Roy. Combineert men de cijfers van de universitair met die van de vertegenwoordigers uit het hoger (niet-universitair) en middelbaar onderwijs, dan kan de onderwijswereld toch nog rekenen op 11,18 % van de Belgische toetreders. Het niet-universitair hoger onderwijs telde toetreders van Antwerpse instellingen zoals de *Ecole de Navigation*, het *Institut supérieur de Commerce*, het *Institut Saint-Ignace*, de *Academie voor Schone Kunsten*, en van het *Institut agricole de l'Etat* in Gembloux en de *Ecole Normale* van Carlsbourg-Paliseul in de provincie Luxemburg – de bekende geografiepedagoog Gochet. Het middelbaar onderwijs liet leraars van atheneae, colleges en middelbare scholen in Antwerpen, Brugge, Mechelen, Brussel, Luik, Gent en Andenne toetreden. Terzijde merkt men de aanwezigheid op van Jean Du Fief, leraar aan het *Atheneum* van Brussel en later secretaris-generaal van de in 1876 in de hoofdstad gevestigde *Société royale belge de Géographie*. Iets minder opvallend aanwezig, maar goed voor bijna 7 %, was de groep van de militairen. Veruit de bekendste onder deze toetreders was generaal-majoor Alexis Brialmont, ontwerper van de Antwerpse vestinggordel én raadgever van Leopold II. De vrije beroepen, vooral advocaten en geneesheren, namen een kleiner aandeel van 4,6 %.

Een tweede verfijning is de indeling van de Belgische toetreders volgens woonplaats. Net zoals in voorgaande analyse baseer ik me daarvoor op de aanduidingen in de namenlijst van de congresbundel. De tabel in Bijlage V toont het overwicht van Antwerpen (54,28 %) en maakt duidelijk dat het congres, althans wat de Belgische belangstelling betreft, vooral een lokale impact had. De respons in de Scheldestad was bijzonder groot, niet in het minst omdat de organisatoren hun plaatselijke netwerken rechtstreeks konden aanspreken en motiveren. Andere grote steden zoals Brussel (9,87 %) en in mindere mate Luik (3,29 %) waren goed vertegenwoordigd. Opvallend is de relatief grote delegatie uit Sint-Niklaas (4,61 %), wat volledig toe te schrijven is aan de tijdelijke verwevenheid van het congres met het Mercatorproject en de daarmee samengaande ronselcampagne van Jan-Hubert Van Raemdonck in het milieu van de Wase bourgeoisie. Voorts kwam alleen nog uit Mechelen een noemenswaardige delegatie toetreders. Het aandeel van de grote universiteitsteden Leuven en Gent was verwaarloosbaar. Voor het overige waren er geen noemenswaardige aantrekkingspolen.

De tabellen in Bijlagen V en VI (indeling volgens provincie) versterken nog het beeld dat het congres in de eerste plaats een Antwerpse aangelegenheid was. Tal van toetreders waren afkomstig uit kleine gemeenten in de rook van de Metropool: Borgerhout, Berchem, Merksem, Aartselaar, Boom en uit de Kempen. De provincie Antwerpen leverde op die manier meer dan 2/3 van alle Belgische toetreders! Hier dient te worden toegevoegd dat de grote schare provincieraadsleden daar in grote mate voor verantwoordelijk was... Dankzij Brussel, dat 30 toetreders leverde, kwam de nabijgelegen provincie Brabant op de tweede plaats met 13,49 %. Oost-Vlaanderen was, door de ruime Wase participatie, nog goed voor 8,22 % van de Belgische toetreders. Luik was vertegenwoordigd met 5,59 %, wat bijna uitsluitend op het conto kwam van de Vurige Stede! De belangstelling in andere, verder van Antwerpen verwijderde Belgische provincies, was min om meer nihil. Uit Limburg kwam inderdaad geen enkele toetreders. Namen, West-Vlaanderen, Henegouwen,

Luxemburg namen samen een aandeel van slechts 3,3 % van de Belgische toetreders.

Een derde, minder systematisch te verifiëren verfijning is de betrokkenheid van cultureel-wetenschappelijke en commerciële verenigingen en organisaties. De Belgische toetreders waren in veel gevallen lid van verschillende culturele verenigingen tegelijk. Deze genootschappen waren algemeen van aard of hadden een specifiek werkterrein zoals de plastische kunsten, de literatuur, de muziek of de podiumkunsten. In Antwerpen vormden ze het kloppend hart van het mondaine leven. Ze bezaten een aangepaste infrastructuur waar de burgerij zich van zijn fraaiste kant liet zien. Voor elegante concerten met op het programma de grote namen van de Europese muziekscène verzamelde men zich in de wintertuin of rond de kiosk van de *Société royale d'Harmonie*.²⁵⁴ Voor tentoonstellingen, voordrachten en bals bood de *Cercle artistique* in de Arenbergstraat een geschikt kader.²⁵⁵ Een zondagse wandeling in familiekring door de exotische dierentuin of een stijlvol banket in de somptueuze lokalen van de *Société royale de Zoologie* waren voor velen het *nec plus ultra*.²⁵⁶ Ik heb al eerder opgemerkt dat Pierre Génard namen uit dit milieu suggereerde voor de samenstelling van het organisatiecomité van het congres. Hoewel deze figuren in dit comité tot de passiefste leden behoorden, is het vrij evident dat men in de lijst van toetreders heel wat bestuurders van Antwerpse culturele genootschappen terugvindt. Het is duidelijk dat het congres werd beschouwd als een evenement waarop de *beau monde* absoluut aanwezig moest zijn. De aardrijkskunde werd in de armen gesloten van de respectabele klasse, die in de causerie over verre en mysterieuze landen, bloedstollende reisverslagen en vreemde volkeren een nieuw en opwindend tijdverdrijf vond.

Om de eerder genoemde redenen was de Antwerpse *Kamer van Koophandel* officieel niet vertegenwoordigd. Toch kreeg het congres de steun van andere organisaties die de handel en industrie vertegenwoordigden. Onder de toetreders vindt men bestuurders van de *Ligue de Commerce de Huy*, de *Kamer van Koophandel* te Oostende, de *Kamer van Koophandel* te Sint-Niklaas en de *Société industrielle et scientifique* te Sint-Niklaas.

10.1.2. Toetreders uit andere landen

Bekijkt men nu in detail de cijfers betreffende de buitenlandse toetreders in Bijlage VII, dan kan men vaststellen dat deze groep in totaal 296 personen telde, verdeeld over 19 verschillende landen, waardoor het evenement inderdaad de naam internationaal congres waardig was. Maar er waren beperkingen aan dat begrip. De eerste editie van het aardrijkskundig congres had nog geen wereldwijde uitstraling zoals dat in de volgende decennia het geval zou zijn. Het Antwerpse congres was in

---

²⁵⁴ P. GENARD. *Notice sur la Société royale d'harmonie d'Anvers*. Anvers: Van der Wielen, 1865, 144 p.; E. BAECK & H. BAECK-SCHILDERS. *Het concertleven te Antwerpen in het midden van de 19de eeuw*. Brussel: Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België (Verhandelingen Klasse der Letteren, Nr. 63), 1996, pp. 13-82; W. DEHENNIN. "Het muziekleven in de XIXde eeuw." In: *Bouwstoffen van de geschiedenis van Antwerpen in de XIXde eeuw*. Antwerpen, 1964, pp. 384-401.

²⁵⁵ *Compte rendu de la séance académique du 14 février 1953, commémorant le centenaire du Cercle royal artistique, littéraire et scientifique d'Anvers 1852-1952*. Anvers: Lloyd anversois, 1953, 63 p.

²⁵⁶ R. BAETENS. *De roep van het paradijs: 150 jaar Antwerpse Zoo*. Tiel: Lannoo, 1993, 263 p.

hoofdzaak een Europese aangelegenheid. De overzeese toetreders uit de Verenigde Staten, Brazilië, Paraguay en Colombia, vormden samen slechts 3,72 % van de buitenlandse toetreders. Hoewel Ruelens in een eerste opwelling had gerekend op de participatie van Australische geografen, kwam daar in de praktijk niets van terecht.

Veruit de grootste groep buitenlandse toetreders kwam uit Frankrijk (32,43 %). Dat is volstrekt begrijpelijk aangezien invloedrijke leden van de *Société de Géographie de Paris* mee aan de basis lagen van het project. Bovendien hadden ze heel wat promotie gemaakt via de Franse pers. Het is onmogelijk exact te bepalen hoeveel leden van het Parijse aardrijkskundig genootschap bij het congres aansloten, maar het waren er veel. Men telt 23 vermeldingen van het lidmaatschap in de lijst van Franse toetreders. Maar aangezien deze aanduiding niet systematisch gebeurde, geldt dit aantal als een minimum. Bovendien was exact 2/3 van de Franse toetreders woonachtig in de Parijse agglomeratie! Maar het congres kreeg ook buiten de Lichtstad aandacht, ditmaal onder invloed van een tweede vereniging. Achter liefst 16 namen in de lijst van toetreders staat het lidmaatschap van het *Institut des Provinces de France* vermeld.

Onder de Franse toetreders vindt men figuren die actief waren in zeer uiteenlopende domeinen. De geleerde wereld vormde slechts een minderheid onder de Franse toetreders. Zes personen waren lid van het *Institut de France*. Naast deze “académiciens”, waarvan er enkele op het snijvlak van aardrijkskunde en exploratie bezig waren zoals d’Abbadie, d’Avezac en de Quatrefages, vindt men onder de geleerde toetreders andere erudiete geografen zoals Eugène en Richard Cortambert, Victor Adolphe Malte-Brun, Elisée Reclus, Louis Vivien de Saint-Martin.

Voor meerdere Franse toetreders liep hun aardrijkskundige belangstelling evenwel parallel met hun betrokkenheid bij de kolonisatie en de opbouw van het “Empire”. De oud-minister van koloniën Prosper de Chasseloup-Laubat genoot vooral bekendheid omwille van zijn beleid ten aanzien van Cochinchina, dat hij, ondanks grote tegenstand, binnen het Franse imperium wilde houden. Hij was de drijvende kracht achter talloze expedities. Het economische belang van de kolonisatie kreeg in Frankrijk ruime aandacht in de periodiek *L’Economiste français*, uitgegeven door Jules Duval, die eveneens tot de toetreders behoorde maar vóór het begin van het congres overleed. Gabriel Lafond de Lurcy reisde door grote delen van Zuid- en Midden-Amerika alvorens in Parijs consul-generaal van Costa Rica te worden (1849). Het economische belang van expansie en overzeese ondernemingszin werd in het Franse kamp nog het meest verpersoonlijkt door Ferdinand de Lesseps, de stichter en directeur van de *Compagnie de l’Isthme de Suez*. Men treft in de lijst van Franse toetreders ook meerdere “explorateurs”: Gustave Ambert en Gustave Lambert, Jules Garnier, Charles Lemire. De meeste Franse toetreders hadden evenwel geen directe professionele band met de geografie: bankiers, ingenieurs, militairen, bibliothecarissen, collegeleraars, kortom mannen met een beroepsprofiel dat in grote lijnen overeen kwam met dat van de meerderheid van de Belgische toetreders.

Qua aantal toetreders werd Frankrijk op afstand gevolgd door Engeland (16,89 %), Nederland (10,81 %), Oostenrijk-Hongarije (10,14 %) en Duitsland (8,78 %). Men mag dus stellen dat de belangstelling voor het congres het grootst was in de buurlanden. Hoe verder van Antwerpen, hoe kleiner de belangstelling. Algemeen kan

worden gezegd dat, net zoals in Frankrijk, ook elders de interesse vooral werd gedragen door leden van aardrijkskundige of andere geleerde genootschappen.

Veel Britse toetreders waren lid van de reeds in 1830 opgerichte *Royal Geographical Society*. In de akten van het congres staat achter 11 van de 50 namen van Britse toetreders het lidmaatschap expliciet vermeld. Andere Britse geleerde genootschappen die belangstelling toonden voor het rijke programma waren onder meer de *Royal Society*, de *Anthropological Society*, de *Ethnological Society* en de *Geological Society*. Onder de Britse toetreders vindt men, meer dan in de Franse groep, mensen die werkzaam waren in de natuurwetenschappen en zelfs de exacte wetenschappen. Hun belangstelling voor het congres situeert zich dan ook eerder in de hoek van de fysische aardrijkskunde. Eén van de opvallende namen was die van Roderick Murchison, de meest invloedrijke Engelse geoloog van de 19de eeuw, maar tegelijk een man met een carrière die onlosmakelijk was verbonden met het imperium.

De lijst met Britse toetreders maakt op een indrukwekkende manier duidelijk hoezeer wetenschap en imperiumopbouw met elkaar waren vervlochten. In vrijwel elke Britse carrière kwam een moment waarop het dienen van het rijk op de eerste plaats kwam, en wetenschapsmensen ontsnapten daar niet aan. Die innige verstrengeling van belangen werkte de ontwikkeling van de geografie in de hand, zeker wat betreft het beschrijvende aspect ervan. Voor de toetreders Henry Creswicke Rawlinson, Edward Sabine, Erasmus Ommanney, Henry Haversham Godwin-Austen, John Crawfurd, Austen Henry Layard, Richard Henry Major, Bedford-Pim, John B. Brown, de Very Reverend Arthur Penrhyn Stanley, Hugh Culling Eardley Childers, William Henry Bulwer-Lytton en Charles William Wilson was het "Empire" een constante in de professionele bezigheden.

Enkele Britse toetreders waren actief in het uitgeversbedrijf, waar ze zich in hoofdzaak toedeedden op het vervaardigen van kaarten. De Schot John Bartholomew was op jonge leeftijd in de leer gegaan bij de Duitse geograaf August Petermann, waarna hij het bedrijf van zijn vader, vandaag bekend als het *Edinburgh Geographical Institute*, overnam en een solide reputatie bezorgde. Ook William Chambers en Walter Graham Blackie waren in deze branche actief.

Nederland bezat op het ogenblik van het congres nog geen aardrijkskundig genootschap. Het *Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap*, gevestigd te Amsterdam, zag pas het licht in 1873. In het Nederlandse kamp vindt men wel verschillende leden van het eerst te Delft en vervolgens te Den Haag gevestigde *Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlands-Indië*, in 1851 opgericht op initiatief van de voormalige minister van Koloniën Chrétien Baud. Deze instelling moest de kennis van de Nederlandse kolonies in de Oost bevorderen. Meerdere Nederlandse toetreders tot het congres waren in deze materie thuis: Pieter Bleeker, Pieter Johannes Veth, Jan Van Swieten en Gualtherus Kolff. Daarnaast waren nogal wat Nederlandse toetreders actief in de onderwijswereld, in hoofdzaak het middelbaar onderwijs. Gevestigde namen uit de geleerde wereld vindt men onder de Nederlandse toetreders in veel mindere mate terug.

Van minstens 7 Oostenrijks-Hongaarse toetreders is bekend dat ze lid waren van het *K.K. geografische Gesellschaft* te Wenen. Een bijzonder groot aantal toetreders had

een universitaire opleiding achter de rug en beoefende actief de wetenschap. De meesten gaven een degelijke mathematische basis aan hun werk. Onder meer in het vlak van de statistiek was dat het geval voor Karl Czoernig von Czernhausen, Adolph Ficker en August von Fligely. Voorts waren er specialisten in de bergcartografie zoals Franz Fötterle en Franz von Hauslab. Onder de Oostenrijkse toetreders vindt men merkkelijk minder wereldreizigers dan onder de met kolonies beladen Britten, Fransen en Nederlanders. Toch waren er enkele uitzonderingen, zoals Karl von Scherzer en Ferdinand von Hochstetter.

De Duitse toetreders waren minder talrijk dan die van de andere grote naties, maar het valt op dat ze over het algemeen een professionele achtergrond hadden die nauw verband hield met de aardrijkskunde. Ze hadden zonder uitzondering een degelijke wetenschappelijke basis verworven. Heinrich Kiepert en Johann Eduard Wappaeus waren bekende universiteitsprofessoren. Adolf Bastian was, naast voorzitter van het aardrijkskundig genootschap van Berlijn, directeur van het Berlijnse *Museum für Völkerkunde* en uitgever van het toonaangevende *Zeitschrift für Ethnologie*. Dr. Arnd was directeur van het *Geographischen Institut* te Weimar. Heinrich Berghaus was een veelzijdige geograaf en cartograaf. En zo waren er nog verschillende anderen. De bekendste van allemaal was wellicht August Petermann, directeur van het *Perthes Institut* te Gotha. Hij gold als een autoriteit inzake cartografie. Voorts was er grote belangstelling voor het congres van Duitse uitgevers en boekhandelaars. De indrukwekkende lijst bevestigt de reputatie van de Duitse geografie in het derde kwart van de 19de eeuw. Relatief gezien telde geen enkel ander land zo veel experts onder de toetreders van het congres.

Voor de andere deelnemende landen was het aantal toetreders zo gering dat onderlinge vergelijkingen quasi onmogelijk zijn. Maar ook hier vindt men een aantal namen die waren verbonden aan aardrijkskundige genootschappen zoals de *Circolo geografico* uit Turijn, de *Club alpino italiano*, de *American Geographical Society* in New York en het keizerlijk aardrijkskundig genootschap in Sint-Petersburg.

10.2. De effectieve deelnemers

Hoeveel toetreders uiteindelijk effectief aan het congres hebben deelgenomen, valt bijzonder moeilijk te bepalen. Exacte cijfers ontbreken. Een buitenstaander die toevallig getuige was van de opening van het congres zal waarschijnlijk hebben gedacht dat al gauw enkele honderden participanten waren opgedaagd. Op dit soort “social events” kwamen immers ook toetreders af die *ex officio* aan de lijst waren toegevoegd – voor het merendeel Belgische, vooral lokale en provinciale politici – die minder interesse hadden voor de dagelijkse bezigheden van het congres. De debatten werden ook wel druk bijgewoond, maar door een groep die beduidend kleiner was. Heel wat toetreders hadden zich immers laten verontschuldigen.²⁵⁷

De akten van het congres bieden ons de mogelijkheid om na te gaan wie een echt actieve rol heeft gespeeld tijdens het wetenschappelijke gedeelte van het congres. Een “table des orateurs” vermeldt de namen van al wie een redevoering heeft gehouden of een mededeling heeft gedaan. Doordat de organisatoren een beroep

---

²⁵⁷ *Compte-rendu du Congrès...*, I, pp. 201-202: P. Génard gaf een overzicht van de belangrijkste verontschuldigen tijdens de algemene zitting van 15 augustus 1871.

deden op stenografen werden zelfs korte tussenkomsten genoteerd. Uit dit overzicht (Bijlage VIII) blijkt dat slechts 62 personen het woord hebben gevraagd en gekregen, wat aangeeft dat het al bij al een vrij bescheiden samenkomst was.²⁵⁸

Uiteraard liet het gastland van zich horen. Meer dan 1/3 van de sprekers – 22 om precies te zijn – was van Belgische nationaliteit. Frankrijk was met 19 actieve deelnemers – of 30,65 % van de sprekers – bijna even sterk vertegenwoordigd. Daardoor lijkt het wel dat – ondanks alle inspanningen van de organisatoren om het congres een internationale uitstraling te geven – de oorspronkelijke vrees van Charles Saintelette min of meer bewaarheid is geworden: namelijk dat het congres een onderonsje was van Belgen en Fransen. Alleen Nederland, Groot-Brittannië, Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië namen immers met meer dan één vertegenwoordiger het woord.

Onder de Belgische sprekers vindt men uiteraard meerdere leden van het organisatiecomité. Buiten deze groep toonden vooral Pater Ignace Carbonelle en Alexis Gochet hun betrokkenheid bij meerdere gespreksonderwerpen. Verder werd de discussie langs Belgische zijde gestuurd door vertegenwoordigers van de overheid. Auguste Visschers nam het woord namens de minister van Openbare Werken en de directiecommissie van de *Annales des Travaux publics de Belgique*. Luitenant-generaal Le Clercq en majoor Cocheteux vertegenwoordigden de minister van Oorlog, die ook kolonel Henrionet naar het congres stuurde voor het *Bureau topographique belge*. Van dit drietal kwam alleen laatstgenoemde echt aan het woord. Emile Fisco volgde het congres in opdracht van de minister van Financiën. Emile de Borchgrave was ter plaatse voor de minister van Buitenlandse Zaken, maar van hem is geen actieve tussenkomst bekend.²⁵⁹ Opmerkelijke interventies kwamen voor de rest van minister Joseph Kervyn de Lettenhove, volksvertegenwoordiger Jan De Laet, de Luikenaar Eugène Dognée, de Luikse ingenieur Renier Malherbe en de geoloog Jean-Baptiste d'Omalius d'Halloy.²⁶⁰

De Franse delegatie werd aangevoerd door Pascal d'Avezac, die de Franse regering officieel vertegenwoordigde. Hij was vergezeld van een grote groep leden van de *Société de Géographie de Paris*: voorzitter Armand de Quatrefages, secretaris-generaal Charles Maunoir, Richard Cortambert, Jules Garnier. Veel andere Franse deelnemers hadden een mandaat van één of ander genootschap: Arcisse de Caumont was aanwezig namens het *Institut des Provinces de France*; Arthur Demarsy had geloofsbrieven van de *Commission topographique de la Gaule* en van de *Société historique de Compiègne*; Emile Levasseur kon het congres bijwonen op last van het Franse ministerie van Onderwijs; Fernand Le Proux was geaccrediteerd door de *Société académique de Saint-Quentin*.²⁶¹

Sprekers uit andere landen waren over het algemeen eveneens officiële vertegenwoordigers van genootschappen of organisaties: Erasmus Ommanney verving voor de *Royal Geographical Society* de verontschuldigde voorzitter Henry Creswicke Rawlinson; Carl Freiherr von Czörnig en M.A. Ritter von Becker waren aanwezig namens het *K.K. geographische Gesellschaft* uit Wenen; de voorzitter van

---

²⁵⁸ *Compte-rendu du Congrès...*, II, pp. 611-612.

²⁵⁹ De "Lettres de délégation" vindt men terug in de akten: *Compte-rendu du Congrès...*, I, pp. 25-46.

²⁶⁰ *Compte-rendu du Congrès...*, II, pp. 611-612.

²⁶¹ *Compte-rendu du Congrès...*, I, pp. 25-47.

het Berlijnse genootschap Adolf Bastian verontschuldigde zich, maar delegeerde Heinrich Kiepert; de Italiaanse regering stuurde Cristoforo Negri, terwijl Khanikoff een gezant was van het aardrijkskundig genootschap van Sint-Petersburg; Janos Hunfalvy nam het woord voor de Hongaarse *Academie voor Wetenschappen*; kapitein Blommendal en P.J. Bachiene reisden naar Antwerpen in opdracht van het *Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië*, terwijl hun landgenoot generaal Besier het *Koninklijk Instituut van Ingenieurs* vertegenwoordigde.²⁶² De dominantie van de aardrijkskundige genootschappen, die al bleek uit de samenstelling van het erecomité, het programma en de lijst met toetreders, wordt dus opnieuw bevestigd.

Het zou verkeerd zijn te geloven dat de debatten door slechts 62 personen werden bijgewoond. De akten bevatten minstens een 10-tal expliciete verwijzingen naar personen die niet intervenueerden maar wel zetelden in één of ander bureau. Men mag aannemen dat buiten de al vermelde sprekers nog veel andere leden van het organisatiecomité de debatten begeleidden. Sommige buitenlandse deelnemers, zoals de Colombiaan Uricoecha en de Amerikaanse schrijver Fay, waren aanwezig maar kozen voor een passieve deelname.

Sommige toetreders die niet naar Antwerpen konden komen, kregen toch de gelegenheid om – zij het op afstand – actief te participeren in de discussies. De organisatoren lieten immers toe dat ingestuurde verhandelingen of brieven met een wetenschappelijke inhoud tijdens de zittingen werden voorgelezen. Deze overdachte antwoorden op vragen uit het programma kwamen de kwaliteit van de debatten ongetwijfeld ten goede. Op die wijze werden heel wat buitenlanders alsnog bij het congres betrokken. Meer dan 20 toetreders slaagden erin hun verhandeling of brief onder de aandacht van hun collega's te brengen, onder meer de Franse poolreiziger Gustave Ambert, de Britse instrumentenbouwer Victor Kullberg, de Italiaan Leone Paladini, de Franse luitenant Henri Tauxier en de Duitse cartograaf August Petermann. De invloedrijke Amerikaanse oceanoloog Matthew Fontaine Maury was alomtegenwoordig. Op meerdere zittingen werd geciteerd uit de brieven, nota's en verhandelingen die hij speciaal aan het congres had geadresseerd. Minder bekende Belgen lieten op dezelfde manier hun stem in Antwerpen horen, bijvoorbeeld Alfred Bodart, voorzitter van de *Ligue de Commerce de Huy*; E.J. Dardenne, leraar aan de middelbare school te Andenne; G. Haegens, een bescheiden onderwijzer uit Antwerpen die verkoos zijn standpunten alleen schriftelijk voor te leggen aan de keur van de internationale aardrijkskunde.²⁶³

Eens de structuren op punt stonden en de geïnteresseerden bijeen waren gebracht, kon men met de debatten beginnen. Het is nu zaak te kijken wat al deze mensen juist boeide. Hoe werd de aardrijkskunde te Antwerpen opgevat? Welke tendenzen sprongen in 1871 in het oog?

---

²⁶² *Compte-rendu du Congrès...*

²⁶³ *Compte-rendu du Congrès...*, II, pp. 589-590.

Hoofdstuk II

Een panorama van de aardrijkskunde anno 1871

1. Het programma van het eerste internationaal aardrijkskundig congres

De circulaire met het definitieve programma van het eerste internationaal aardrijkskundig congres werd half mei 1870 voltooid en rondgestuurd. Ook daarna ontvingen de Antwerpse organisatoren nog voorstellen, maar die werden geweigerd. De indieners van de vraagstukken kregen de raad ze in de loop van het congres op het gepaste moment ter sprake te brengen. Het werkterrein van het congres lag dus vast. Hoewel de bijeenkomst door het uitbreken van de oorlog tussen Frankrijk en Pruisen tot augustus 1871 werd verdaagd, bleef het programma intact. Op voorstel van Charles-François d'Hane-Steenhuysse besloot het organisatiecomité tijdens een zitting op 4 mei 1871 de oorspronkelijke tekst integraal te behouden.²⁶⁴

Het programma was uiteindelijk heel omvangrijk geworden. Het telde maar liefst 87 vraagstukken, verdeeld over 4 secties. De eerste sectie, "géographie", omvatte 26 problemen; de tweede sectie, "cosmographie" had er 22; de derde sectie, "navigation, voyages, commerce, météorologie, statistique" was met 36 vragen het uitgebreidst; de vierde sectie, "ethnographie", wierp slechts 3 problemen op.²⁶⁵

Vooraleer ik de debatten zelf aansnijd, wil ik in het eerste deel van dit hoofdstuk de vraagstukken grondig bestuderen. Al bleven een groot aantal problemen vooral door tijdsgebrek onbesproken tijdens het congres zelf, toch geven ze als geheel een goed beeld van de thema's die omstreeks 1869-1871 belangrijk werden gevonden door een grote groep van mensen die zich voor geografie interesseerden. In die zin kan men het programma opvatten als een soort panorama van de aardrijkskundige wetenschappen en de aanverwante disciplines in die periode.

Interessant wordt het bovendien wanneer men de vragen in verband kan brengen met hun auteur. Verschillende documenten uit het *Stadsarchief* van Antwerpen tonen de oorsprong van een groot gedeelte van de vraagstukken. In deze analyse bespreek ik de vragen kort in hun wetenschappelijke en maatschappelijke context, en onderzoek ik de relatie tot de vraagsteller. De archivalia tonen ook vragen die uiteindelijk niet de eindselectie haalden. Het bestuderen van de concordantie tussen het definitieve programma en de voorstellen die men kan terugvinden in de archiefdocumenten is van groot belang. De resultaten van de analyse verduidelijken de inhoud van dit belangrijke wereldcongres, maar ze geven ook aan vanuit welke invloedssferen de inhoud werd bepaald.

De vergelijkende tabel in Bijlage IX toont hoe het programma is tot stand gekomen. In de linkse kolom staan de vragen zoals ze voorkomen in de definitieve circulaire

²⁶⁴ SAA MA 1073/6. Omslag 4. Verslag van de zitting van het organisatiecomité op 4 mei 1871.

²⁶⁵ *Compte-rendu du Congrès...*, I, pp. XLIV-LIII.

van het congres en in de congresbundel die na afloop van de bijeenkomst werd gepubliceerd.²⁶⁶ De rechtse kolom bevat citaten uit correspondentie en andere documenten die de secretarissen-generaal tijdens de voorbereiding van het programma hebben ontvangen of gebruikt, met steeds een duidelijke verwijzing naar de bron. Voor een aantal vragen zijn geen archiefstukken beschikbaar die de auteur aanwijzen, wat de blanco velden in de tabel verklaart. Voor de meeste vragen uit het programma kon wel worden nagegaan wie de eerste suggestie op papier heeft gezet. In sommige gevallen merkt men dat een voorstel meer dan één auteur heeft. Het valt op dat bepaalde vragen gevoelige wijzigingen hebben ondergaan ten opzichte van de beginversie. Ofwel werden ze volledig herschreven door het organisatiecomité, ofwel zijn ze samengevoegd met aanverwante voorstellen.

Een indrukwekkend programma zoals dit verdient een uitgebreide analyse. Voor de duidelijkheid van de bespreking houd ik me aan de structuur van de vier secties. Binnen iedere sectie probeer ik de vragen te ordenen volgens thema en / of auteur en indien mogelijk gegroepeerd te duiden. Ik probeer vooral de context toe te lichten waarin het vraagstuk is stand tot gekomen.

1.1. Vraagstukken in de sectie geografie

De sectie geografie telde zoals gezegd 26 vraagstukken. Belangrijke aandachtspunten waren het aardrijkskundeonderwijs, de cartografie en de historische aardrijkskunde.

1.1.1. Aardrijkskundeonderwijs

De vragen 1 tot en met 7 hadden betrekking op het onderwijs. De vraagstelling was analytisch, van algemene naar bijzondere problemen. De eerste vier vragen waren van beschouwelijke aard. Hoe kon het aardrijkskundeonderwijs worden aangemoedigd? Moesten de doelstellingen verschillen al naargelang de onderwijsgraad? Hoe moest dat dan in elk van deze graden concreet worden ingevuld? Met welke onderwijsmiddelen moest dat gebeuren? Specifieke vraagstukken richtten zich vervolgens op het gebruik van kaarten in het onderwijs. Men wenste een discussie over de vraag op welk niveau kinderen inzicht hadden in de projectiematerie en over de voor- en nadelen van het gebruik van alternatieven voor kaarten, zoals globes en reliëfkaarten. Men vroeg zich af of hoogtelijnen op schoolkaarten moesten staan. Tot slot wilde men een goede methodiek voor het aanleren van kaarttekenen.

De drie algemene vragen waren aanvankelijk al op 9 december 1869 als één enkele vraag ingestuurd door Eugène Cortambert.²⁶⁷ Vervolgens werden ze overgenomen door de *Société de Géographie de Paris* en, in drie aparte delen, in april van datzelfde jaar namens dit genootschap nog eens officieel aan de organisatoren

---

²⁶⁶ Ibidem.

²⁶⁷ SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het congres. Parijs, 9 december 1869.

overgemaakt.²⁶⁸ De meer specifieke vragen over de hulpmiddelen werden in beginsel bedacht door Louis Delgeur²⁶⁹, lid van het organisatiecomité, maar in het eindstadium in meer algemene zin herschreven door zijn collega's, waarschijnlijk door Ruelens zelf, die de eindversie van het programma redigeerde. Hij zette de affirmatieve stijl van Delgeur om in een echte vraagstelling. Het is bekend dat Ruelens Delgeur een te grote zin voor eruditie verweet, en dat wordt duidelijk in de uitgezuiverde vragen.²⁷⁰ De vragen bevatten geen verwijzingen meer naar specifieke publicaties of onderzoekers zoals Sydons en Vogel.

Het aardrijkskundeonderwijs genoot omstreeks het derde kwart van de 19de eeuw niet de aandacht die het later zou krijgen. Nergens was de aardrijkskunde tot het hoger onderwijs doorgedrongen. Een uitzondering was Duitsland, waar aan enkele universiteiten cursussen werden verstrekt, maar zelfs daar kan de situatie prematuur worden genoemd. Hoe veel invloed een figuur als de Berlijnse hoogleraar Ritter op de geografie ook had uitgeoefend, toch bleef het onderwijs ervan aan universiteiten in de twee decennia vóór 1871 beperkt tot drie plaatsen. In Berlijn was Ritter vervangen door de classicus Heinrich Kiepert, die slechts de titel van "dozent" droeg. Johann Eduard Wappaeus was hoogleraar in Göttingen. Karl J.L. Neumann was professor te Breslau. Pas in 1874 werd besloten aan alle Pruisische universiteiten leerstoelen geografie op te richten.²⁷¹ In Frankrijk was de toestand minstens zo erg. De Sorbonne was de enige universiteit met een leerstoel geografie – sinds 1809 – maar die was gehuisvest in de Faculteit Letteren en steeds ingenomen door historici.²⁷² Uiteraard had dit een negatieve impact op de kwaliteit van het onderwijs in middelbare en lagere scholen, waar leraren en onderwijzers volstrekt willekeurig tewerk gingen omdat ze tijdens hun opleiding geen degelijke vorming hadden genoten. Met wat geluk waren enkelen in het bezit van behoorlijke handboeken, al waren die eerder schaars.²⁷³ Een spraakmakend rapport van Lefebvre en Himly zou in 1871 de voornaamste zwakheden van het Franse aardrijkskundeonderwijs aan de oppervlakte brengen.²⁷⁴

De in het oog springende plaats van het onderwijs in het congresprogramma was dus verantwoord. De aardrijkskundige genootschappen gingen in de jaren vóór en na het congres nadrukkelijk wijzen op de noodzakelijkheid van een publiek debat over de ontwikkeling van geografieonderwijs dat aan de actuele behoeften van de samenleving voldeed. Vooral in het middelbaar onderwijs, dat was geïmpregneerd door de klassieke studies, was dit probleem aan de orde. Dat Eugène Cortambert een lans brak voor dat debat was te voorspellen. Het is bekend dat hij al rond het midden van de 19de eeuw een stevige intellectuele onderbouw wilde geven aan de geografie. Zijn *Eléments de géographie physique* (1848) werd gebruikt als basis voor

---

²⁶⁸ SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan een brief van C. Maunoir, april 1870.

²⁶⁹ SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur, s.d.

²⁷⁰ SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 24 december 1869.

²⁷¹ G.J. MARTIN & P.E. JAMES. *Op. cit.*, pp. 164-165.

²⁷² *Ibidem*, p. 191.

²⁷³ N. GRAVES. "Geography in French public secondary schools (1800-1870) as evidenced by the content of a sample of text-books." *Paradigm*, No. 5 (August, 1991). Consulteerbaar via: <http://w4.ed.uiuc.edu/faculty/westbury/Paradigm/graves5.html>

²⁷⁴ E. LEVASSEUR & A. HIMLY. "Rapport général sur l'enseignement de l'histoire et de la géographie adressé à M. le Ministre de l'Instruction Publique et des Cultes." *Bulletin administratif du Ministre de l'Instruction Publique, des Cultes et des Beaux-Arts*, 1871, n° 265, pp. 305-348.

de leerboeken van de lycea, waar aardrijkskunde aan bod kwam in de lessen natuurwetenschappen.²⁷⁵ Louis Delgeur stond met beide voeten in de onderwijsproblematiek. Gevormd als classicus gaf hij van 1841 tot 1852 Nederlandse letterkunde, aardrijkskunde en geschiedenis aan het *Institut Saint-Louis* te Mechelen. In 1852 werd hij huisleraar voor de kinderen van Alphonse della Faille-van Havre.²⁷⁶ Hoewel zijn vroegste belangstelling ging naar de Nederlandse letterkunde, stond hij in latere jaren vooral bekend als kenner van de Egyptische oudheid. In het begin van zijn onderwijscarrière was zijn belangstelling nogal versnipperd. Bij het *Etablissement géographique de Bruxelles* publiceerde Delgeur enkele historische kaarten, wat aantoont dat hij wat ervaring had in het vlak van de cartografie.

1.1.2. Cartografie

De vragen 8 tot en met 10 hadden de cartografie tot onderwerp.

Vraag 8 raakte een gevoelige snaar bij de cartografen, want er werd hen expliciet verweten dat er geen harmonie was in het gebruik van projecties voor landkaarten, terwijl voor zeekaarten de ervaring had geleerd dat enkel de Mercatorprojectie echt geschikt was. Die situatie was volgens de steller van de vraag vervelend voor alle gebruikers, maar in het bijzonder in het onderwijs, waar veel verwarring heerste. Voor hulpmiddelen zoals wereldkaarten en atlassen was een oplossing wenselijk. Het was een oud zeer. Al eeuwenlang probeerde de mens de bolvormige aarde op een plat vlak af te beelden zonder daarbij grote vervormingen aan te brengen. Maar iedere projectie had nadelen. Sommige werelddelen kwamen te nadrukkelijk in beeld, de poolgebieden werden vaak totaal vervormd, en er waren nog andere problemen. Al naargelang de projectie waren er afwijkingen op het vlak van de conformiteit, de afstanden, de schaal, de richtingen, de proportionele verhoudingen tussen de gebieden, enz.²⁷⁷

Bij de Mercatorprojectie wordt de aarde afgebeeld op een cilinder die de aardbol snijdt aan de evenaar. De kaart toont evenwijdige meridianen en parallellen die elkaar volgens rechte hoeken snijden. Aan de evenaar is de schaal overal gelijk. De projectie wordt veel gebruikt voor zeekaarten omdat ze de minste problemen biedt voor de navigatie. Bij loxodroomvaren verplaatst een schip zich tussen het vertrekpunt en het punt van aankomst niet langs de kortste route – die komt immers overeen met een boog van een grote cirkel – maar toch is deze navigatietechniek het eenvoudigst. Een loxodroom – een kromme op het boloppervlak die alle meridianen onder dezelfde hoek snijdt – wordt bij een Mercatorprojectie afgebeeld als een rechte lijn. Enkel voor grootcirkelvaren en navigatie in de poolwateren is de Mercatorprojectie volstrekt ongeschikt.²⁷⁸ Er zijn massa's andere projectiewijzen denkbaar. Op het einde van de renaissance waren al meer dan 16 projecties in omloop. Naarmate de wiskunde tot ontwikkeling kwam, ontstonden nieuwe projectiewijzen. De Zwitserse wiskundige Johann Heinrich Lambert presteerde het

---

²⁷⁵ N. GRAVES. *Art. cit.*

²⁷⁶ P. GÉNARD. *Levensschets van Dr Lodewijk Delgeur*. Gent: A. Siffer, 1890, pp. 9-12.

²⁷⁷ Een uitstekende studie over de geschiedenis van de projecties is: J.P. SNYDER. *Flattening the Earth. Two Thousand Years of Map Projections*. Chicago-London: The University of Chicago Press, 1993, 365 p.

²⁷⁸ J.P. SNYDER. *Op. cit.*, pp. 43-49.

om in één en dezelfde bijdrage 7 nieuwe projecties voor te stellen (1772). Met de projecties van Bonne, La Hire, Euler, Cassini, Lagrange, Murdoch, enz. zorgde de 18de eeuw voor ca. 16 nieuwe methoden. De grote kaartenmakers van de 19de eeuw zoals Berghaus en Petermann maakten daaruit een keuze, maar ontwikkelden zelf nieuwe technieken. Wiskundigen zoals Carl Friedrich Gauss en Ferdinand Rudolph Hassler leverden eveneens een bijdrage. Al naargelang de doelstellingen kozen kaartenmakers over het algemeen voor azimuthale projecties (afbeelding van de aardbol op een vlak), cilinderprojecties (afbeelding op een cilindermantel) of kegelprojecties (afbeelding op een kegelmantel). Daarbij konden ze nog opteren voor normale (de as van kegel of cilinder valt samen met de aardas), transversale (de as van kegel of cilinder staat loodrecht op de aardas) of scheve (de as van kegel of cilinder en de aardas snijden elkaar onder een willekeurige hoek) projecties.²⁷⁹

Die toenemende verscheidenheid in de projectiemethoden was voor professionele gebruikers zeker geen nadeel. Men moest wel een goed inzicht hebben in de theoretische onderbouw om te weten wat de sterke en zwakke punten van een kaart waren. In die zin is de duidelijke kritiek in vraag 8 maar ten dele terecht. Voor onervaren onderwijzers of leerlingen zal een zekere eenvormigheid wel verkieslijker zijn geweest, maar anderzijds boden de nieuwe ontwikkelingen ook tal van voordelen. Zo kwam men vaak tot merkwaardige vormen, zoals de sterprojecties, die toch heel nuttig bleken te zijn voor bijvoorbeeld het in kaart brengen van de Noordpool.²⁸⁰ Toch is het begrijpelijk dat de vraag aan het programma werd toegevoegd. De indiener was namelijk commodore Matthew Fontaine Maury.²⁸¹ Zijn werkterrein lag in de maritieme sector. Vanuit die ervaringswereld lag het enigszins voor de hand dat een congres de deelnemers moest uitnodigen tot een discussie over een praktisch probleem waarvoor in een aanliggend deeldomein een vrij eensgezinde oplossing was gevonden.

Maury was ook verantwoordelijk voor vraag 9.²⁸² Die riep op tot de uitvoering van een atlas waarin de meest recente verwezenlijkingen op het gebied van de fysische aardrijkskunde zouden worden opgenomen. De atlas moest ook aandacht schenken aan de oceanen. De 19de eeuw had op het vlak van atlassen al een hele evolutie ondergaan. De kaarten waren meer afgestemd op de nieuwe behoeften van de geografie, die niet langer louter beschrijvend mocht zijn maar ook feiten moest leveren aan de politiek, de handel en de industrie om specifieke problemen op te lossen. De *Stieler Handatlas*, voltooid in 1831, is een uitstekend voorbeeld. Na de reizen en de publicaties van Alexander von Humboldt ging men steeds meer onderzoek verrichten naar de complexe interacties tussen de mens en de fysische wereld. De vraag onderstreept trouwens het belang ervan voor handel en industrie. De Duitse cartograaf Heinrich Berghaus vervaardigde de eerste atlas die specifiek was gewijd aan fysische aardrijkskunde. De *Berghaus Physikalischer Atlas*, verwezenlijkt in de jaren 1837-1848 en herzien in 1849-1852, was trouwens bedoeld als een supplement bij von Humboldts *Kosmos*. Het werk bestond uit 93 thematische kaarten, gebaseerd op recente informatie over klimatologie, hydrografie, geologie, aardmagnetisme, enz. De *Berghaus Atlas* bleef lang in gebruik en kreeg zelfs een

---

²⁷⁹ Ibidem, pp. 55-154.

²⁸⁰ De eerste sterprojectie werd bedacht door de Oostenrijker G. Jäger in 1865. Aangepaste versies uit de 19de eeuw vindt men bij A. Petermann en H. Berghaus. Zie: J.P. SNYDER. *Op. cit.*, pp. 138-140.

²⁸¹ SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst, anoniem, s.d., met vermelding van de vraagsteller.

²⁸² Ibidem.

Engelse versie.²⁸³ Maury had zelf het klimaat- en oceaanonderzoek met grote schreden doen vooruitgaan, in het bijzonder wat betreft het gebied van de Atlantische Oceaan. Door dieptepeilingen met sondes was een totaal nieuw beeld ontstaan van het landschap, de flora en de fauna onder de zeespiegel. Meer dan wie ook beseftte hij dat deze informatie moest worden verwerkt in werkinstrumenten. Hij verwachtte van het congres voorstellen voor een praktische realisatie, indien mogelijk een concreet plan. Opnieuw werd het congres uitgenodigd om krijtlijnen te zetten.

Vraag 10 was van een heel andere orde. Men vroeg de congresgangers gedetailleerde informatie te bezorgen over nog onbekende originele kaarten van Gerard Mercator. De vraag was van evident algemeen historisch belang en hield rechtstreeks verband met het initiële opzet van het congres: een hommage bieden aan de Vlaamse cartograaf. Toch raakte ze in de eerste plaats aan de persoonlijke belangstellings sfeer van medeorganisator Jan-Hubert Van Raemdonck, die zijn documentatie wilde vervolledigen. De indiener van de vraag is niet traceerbaar in de archieven. Wellicht heeft Charles Ruelens ze aan het programma toegevoegd na overleg met de Antwerpse collega's.

1.1.3. Handel

De vragen 11 en 12 trachtten een discussie op gang te brengen over de algemene belangstelling voor geografie in relatie tot de bevordering van de handel.

Vraag 11 raakt aan de plaatselijke situatie. Men vroeg zich af of het gebrek aan belangstelling voor verre handelsondernemingen, dat kenmerkend zou zijn voor bepaalde volkeren, te wijten was aan een gebrekkige geografische kennis. Mocht dit niet het geval blijken, dan werd van het congres verwacht dat het andere oorzaken zou aanduiden. Uiteraard was dit een impliciete verwijzing naar de toestand in België. De Belgen waren niet, zoals sommige Europeanen, in grote groepen naar andere werelddelen geëmigreerd. Kolonies werden door de liberale economen en politici verworpen.²⁸⁴ Het land had geen machtige handelsvloot zoals enkele buurlanden. Jean Stengers bevestigt deze vaststellingen in een studie over het expansionisme: "Dans la structure du commerce extérieur belge, un des traits caractéristiques, précisément, est la faiblesse de la présence belge à l'étranger, surtout dans les pays lointains."²⁸⁵ Interessant aan de vraagstelling is dat ongenoegen doorklinkt over de bestaande situatie. Ze is eerder suggestief dan vraagstellend betreffende de relatie tussen expansionisme en aardrijkskundige kennis. In principe is wat de vraag juist zo boeiend maakt, haar relatie tot de vraagsteller. Maar helaas weet men niet met zekerheid wie het probleem aan de orde heeft gesteld. Waarschijnlijk was het Auguste Stessels. Een door hem ondertekende vragenlijst van 5 januari 1870 bevat een hele reeks vragen over "le goût de la géographie". Vooral vraag 8 in zijn lijst sluit aan bij de vraag in het programma: "Quelles sont les causes qui arrêtent les peuples dans leurs

---

²⁸³ G.J. MARTIN & P.E. JAMES. *Op. cit.*, pp. 143-146.

²⁸⁴ J. STENGERS. "L'anticolonialisme libéral au XIXe siècle." In: *L'expansion belge sous Léopold Ier...*, pp. 404-443.

²⁸⁵ *L'expansion belge sous Léopold Ier...*, p. 814.

connaissances géographiques et dans leur esprit commercial et maritime?”²⁸⁶ In ieder geval wordt duidelijk, door het weerhouden van de vraag, dat in bepaalde kringen actief werd gezocht naar een wetenschappelijk onderbouwde argumentatie ten voordele van de buitenlandse handel.

Vraag 12 is eveneens gebonden aan commerciële belangen. Men wilde een antwoord op de vraag naar welke punten op de aardbol men de pijlen van het onderzoek moest richten in het belang van wetenschap en handel. De vraagsteller was opnieuw Eugène Cortambert. Indien men zijn ontwerp van dit vraagstuk bekijkt, merkt men dat het aanvankelijk minder algemeen was geformuleerd. Cortambert bood in eerste instantie zelf reeds een selectie aan: “Vaut-il mieux porter d’abord les efforts d’investigations vers les régions équatoriales ou vers les régions arctiques?”²⁸⁷ In de aangepaste versie van de *Société de Géographie de Paris* werd bovendien Centraal-Azië als derde mogelijkheid voorgesteld.²⁸⁸ In de exploratie was inderdaad nog geen lijn te trekken. De poolgebieden en de onbekende regio’s in Midden-Afrika werden steeds populairder bestemmingen. Het vraagstuk is een poging om structuur te introduceren in de nog te volbrengen ontdekkingen. De programmacommissie heeft het wel omgebogen van een gerichte naar een open vraag.

1.1.4. Historische aardrijkskunde

Men ging verder met maar liefst 12 vragen die behoorden tot het domein van de historische geografie. Het betreft de vragen 13, 14 en 16 tot en met 25.

Op het eerste gezicht is er geen onderling verband tussen deze problemen. De vragen bestrijken uiteenlopende thema’s, tijdvakken en regio’s. Men vroeg aandacht voor de militaire expedities in de oudheid en de middeleeuwen, de Arabische en Portugese reisverhalen uit de middeleeuwen en de 16de eeuw, het wereldbeeld in de oudheid, het tracé van oude handelsroutes, de historische basis voor de Atlantismythe, de ontwikkeling van de steden, de afstandsmaten in het oude Griekenland, de handelsbetrekkingen van de Nederlanden in de Bourgondische tijd, de vorming van de Belgische kustlijn, de eerste omzeiling van Afrika, de oude Vlaamse navigatie-instrumenten, de contacten tussen Brugge en Afrika in de 14de eeuw.

Maar als men de vragen nader bekijkt, kan men toch de contouren zien van een rode draad, meer bepaald de drang van de vraagstellers om via historische data en reconstructies een nieuwe opportuniteit aan te wijzen voor de internationale handel. Werd het nuttigheidsdenken aldus gekoppeld aan historisch onderzoek met het oog op de verbreiding van economische invloedssferen? Anders gezegd, gold het verleden als een leidraad voor expansionisme? Er zijn indicaties in die richting.

---

²⁸⁶ SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.

²⁸⁷ SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het congres. Parijs, 9 december 1869.

²⁸⁸ SAA MA 1138 / 2. Document “Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris”, toegevoegd aan een brief van C. Maunoir, april 1870.

Het is vooral de combinatie van gerichte vragen die het geheel verdacht maakt. De vragen over de oudheid beoogden meer dan het bevredigen van de nieuwsgierigheid van de classicus. Soms waren ze intrinsiek suggestief. Had iemand die was opgegroeid met verhalen over de zeges van Alexander de Grote, Julius Caesar of Napoleon een andere keuze dan affirmatief te antwoorden op de vraag of militaire expedities in het verleden een grote invloed hebben gehad op de vooruitgang van de kennis van de wereld? Wellicht niet, maar tegelijk was daarmee de stap naar de actualiteit snel gemaakt.

Aldus ontstond een denkmechanisme dat vanuit de geografie imperialistische initiatieven kon rechtvaardigen. Andere vraagstukken volgden min of meer dezelfde lijn en verraadden een voorkeur voor overzeese initiatieven. Het aanduiden van routes waarlangs Grieken en Romeinen succesvol handel hadden gedreven met de Levant en andere gebieden²⁸⁹ was voor de 19de-eeuwse handelaar een nuttige invulling van de klassieke studies. Het zoeken naar de grenzen van de klassieke wereld onthult diezelfde blik op de horizon. Herodotus diende als toetssteen voor de hypothese over de ontdekkingen van de Feniciërs. De kaart van Afrika vertoonde in 1869 nog tal van blinde vlekken, hoewel dat ooit anders was geweest. Arabische reizigers uit de middeleeuwen en Portugese zeevaarders hadden nuttige gegevens verzameld die intussen onder het stof waren geraakt maar opnieuw relevant konden worden. Als Brugge in de 14de eeuw goede handelscontacten had met Afrika, kon men dan geen aanspraak maken op dit verleden? De Nederlanden hadden onder Filips de Goede een glorieus tijd gekend, onder meer dankzij handelswaar die van overal ter wereld toestroomde. Moest men de Belgische staat niet een zelfde toekomst schenken? Hoopte men dan dat de geschiedenis een patroon aanreikte dat succes garandeerde? Zo staat het uiteraard niet letterlijk in de vraagstukken geformuleerd, doch tegen de achtergrond van het opkomende imperialisme van het midden van de 19de eeuw verdient deze interpretatie naar mijn mening een kans. Heel wat van deze vragen werden bedacht door het organisatiecomité, vooral door de klassiek opgeleide Louis Delgeur.²⁹⁰ Daarnaast was ook de *Société de Géographie de Paris* creatief in het aan de orde stellen van problemen die onder de historische aardrijkskunde ressorteerden.²⁹¹ Jules Duval, pleitbezorger van de kolonisatie, wilde dat het congres onderzocht of natuurlijke, economische of historische wetten het ontstaan, de groei en het verval van steden konden verklaren.²⁹² Zijn determinisme is kenmerkend voor een grote groep deelnemers aan het congres.

1.1.5. Praktische problemen

De sectie werd afgesloten met twee vragen van volstrekt praktische aard, namelijk de vragen 15 en 26.

---

²⁸⁹ SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur, s.d.

²⁹⁰ Ibidem.

²⁹¹ SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870.

²⁹² SAA MA 1138 / 1. Brief van J. Duval aan de voorzitter van het organisatiecomité. Parijs, 21 december 1869.

Vraag 15 was typisch voor een wereldcongres. Het naast elkaar bestaan van verschillende wetenschapstradities zorgde in toenemende mate voor praktische problemen, die slechts via een internationale consensus konden worden opgelost. Men wilde dat het congres de aanzet gaf tot de aanvaarding van een uniforme schrijfwijze van eigennamen. Zowel op kaarten als in boeken werden nog steeds verschillende stijlen gebruikt. Het probleem was het duidelijkst voor mensen die bedrijvig waren in heterogeen samengestelde landen zoals Oostenrijk-Hongarije. Hoewel in algemene zin geformuleerd door de organisatoren, was de vraag afkomstig van de Oostenrijker Helfert, die in zijn ontwerp wees op de mogelijke verwarring tussen Slavische, Romaanse, Albanese en Turkse namen op de kaarten van de Balkan.²⁹³ Andere geografen deelden zijn bezorgdheid. De leden van de *Société de Géographie de Paris* vroegen eveneens meer duidelijkheid in de cartografie, in het bijzonder wat betreft de schrijfstijl.²⁹⁴

De laatste vraag van de sectie hield rechtstreeks verband met één van de grootste uitdagingen die zich in de voorbije decennia had gesteld: de verovering van de polen. Men vroeg het oordeel van het congres over de meest praktische route naar de Noordpool op basis van de actuele geografische kennis. Het probleem werd ingestuurd door de Italiaan Celestino Peroglio, die in zijn ontwerp nog specifiek was. Hij verwees naar de heersende geografische opvattingen over de zeestromingen in de poolwateren om tot een zekere reisroute te komen.²⁹⁵ Reizen in de poolgebieden hadden in de 19de eeuw spectaculaire verhalen opgeleverd die de oplage van de kranten deden stijgen en het geletterde publiek in de ban hielden. De Britse *Admiraliteit* had tientallen expedities uitgestuurd.²⁹⁶ De suggestie van Peroglio over de zeestromingen kwam niet onverwacht. Ze verwees naar lopende discussies over de Golfstroom en het bestaan van een ijsvrije zee aan de Noordpool.

1.2. Vraagstukken in de sectie kosmografie

De 22 vragen in deze sectie waren uiterst verscheiden. Ze omvatten verschillende domeinen zoals de oceanografie, de hydrologie, de geologie, de geodesie en de geofysica. De titel van de sectie is dus verwarrend. Naar moderne standaarden zouden hier, in principe, onderwerpen aan bod moeten komen die de algemene verschijnselen in het heelal, de bewegingen en de gesteldheid van de hemellichamen, waaronder de aarde, beschrijven onder de vorm van een soort wiskundige aardrijkskunde.²⁹⁷ Toch hielden meerdere vragen rechtstreeks verband met problemen die in andere secties werden gesteld.

---

²⁹³ SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst, anoniem, s.d., met vermelding van de vraagstellers.

²⁹⁴ SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870.

²⁹⁵ SAA MA 1138 / 1. Brief van C. Peroglio aan de organisatoren van het congres. Turijn, 14 maart 1870.

²⁹⁶ F. FLEMING. *Barrow's Boys*. London: Granta Books, 1998, xviii-489 p.

²⁹⁷ Zie bijvoorbeeld de definitie van "kosmografie" in *van Dale*.

1.2.1. Nulmeridiaan

Wellicht het minst wetenschappelijke maar meest omstreden punt op het programma was het vraagstuk over de aanvaarding van één en dezelfde nulmeridiaan. Een meridiaan is een denkbeeldige noord-zuidlijn die doorheen beide geografische polen passeert en een essentieel onderdeel vormt van het coördinatensysteem waarmee elke plaats op aarde kan worden bepaald en beschreven. Een gemeenschappelijke nullijn is bovendien determinerend voor de universele tijdberekening.

Het ging om een puur arbitraire kwestie, op de agenda geplaatst door Auguste Stessels en Louis Delgeur.²⁹⁸ Het gebruik van meridianen gaat terug tot de oude Griekse astronomen, zoals Ptolemaeus, die een meridiaan doorheen de Canarische Eilanden als referentie nam. In moderne tijden, en vooral in de 19de eeuw, werden in alle westerse landen voor verschillende steden meridianen berekend.

In België heerste kort na de onafhankelijkheid totale verwarring op het vlak van de tijdsaanduiding. Elke stad had haar lokale tijd, die af en toe opnieuw maar veelal onzorgvuldig werd geijkt met een zonnewijzer. Daardoor liepen de uurwerken zelden gelijk. De verschillen tussen de steden waren vaak groter dan 20 minuten. De ontwikkeling van de post en de spoorwegen en het strikte werkregime in de fabrieken verplichtten de overheid na te denken over een beleid dat was gericht op een precieze tijdsaanduiding. De pas opgerichte *Sterrenwacht* van Brussel speelde daarbij een doorslaggevende rol. In 1836 werd besloten ook in Oostende, Antwerpen, Gent, Luik en Brugge meridiaankijkers te construeren en op openbare plaatsen van alle belangrijke steden meridianen aan te brengen die een berekening van het juiste uur toelieten.²⁹⁹ Uiteindelijk werden 41 steden geselecteerd. Adolphe Quetelet, directeur van de *Sterrenwacht*, werd met de operatie belast.³⁰⁰ In Gent werd hij geassisteerd door de fysicus Joseph Plateau.³⁰¹ Wereldwijd ontstond een discussie over de harmonisering van de tijd en de indeling van de aardbol in tijdzones.

In de cartografie bestond eveneens de behoefte steeds dezelfde nulmeridiaan te hanteren, vooral voor kaarten die waren gericht op internationaal gebruik, bijvoorbeeld de intercontinentale zeevaart. In andere gevallen, bijvoorbeeld kaarten voor de kustvaart en lokaal verkeer, kon men gerust nationale standaarden behouden. Wat zeekaarten betreft, werd de meridiaan van Greenwich in de tweede helft van de 19de eeuw ook buiten het Verenigd Koninkrijk al veelvuldig als nulmeridiaan gebruikt. Amerikaanse, Italiaanse, Nederlandse, Belgische en Oostenrijkse kaartenmakers richtten zich meestal naar de Engelse meridiaan. De Fransen (Parijs), de Portugezen (Lissabon) en de Spanjaarden (Cadiz) hadden hun eigen standaarden. In de meeste landen was men niet systematisch in de keuze.

---

²⁹⁸ SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870; SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d.

²⁹⁹ G. DE BRANDNER. "Les méridiennes de Quetelet." *Ciel et Terre*, LI, 1935, pp. 203-206; LII, 1936, pp. 175-176; H. VAN BOXMEER. "Les méridiennes de Quetelet." *Ciel et Terre*, CXI, 1995, pp. 22-24, 112-114, 188-191; CXII, 1996, pp. 15-17, 79-82; CXIII, 1997, pp. 205-207; CXIV, 1998, pp. 33-36.

³⁰⁰ Adolphe Quetelet 1796-1874. *Exposition documentaire présentée à la Bibliothèque Royale Albert Ier à l'occasion du centenaire de la mort d'Adolphe Quetelet*. Bruxelles: Palais des Académies, 1974, pp. 50-53.

³⁰¹ M. DORIKENS. *Joseph Plateau 1801-1883. Leven tussen Kunst en Wetenschap. Vivre entre l'Art et la Science. Living between Art and Science*. Gent: Provincie Oost-Vlaanderen, 2001, pp. 67-69.

Soms werd de meridiaan van Greenwich als nulmeridiaan genomen, soms een nationale meridiaan: Rio de Janeiro (Brazilië), Kopenhagen (Denemarken), Christiana (Noorwegen), enz. De homogeniteit was helemaal zoek wat betreft de landkaarten. Daarvoor deed men, buiten Groot-Brittannië en de Britse kolonies, zelden een beroep op de Greenwichmeridiaan. Vrijwel alle westerse landen gebruikten hun eigen nullijn.³⁰²

Omdat de keuze van een nulmeridiaan niet aan zuiver wetenschappelijke voorwaarden was onderworpen, lag het terrein open voor een meer emotioneel geladen discussie waarbij ieder land het eigen blazoën verdedigde. Het debat hierover was eigenlijk al jaren aan de gang. Vooral in Frankrijk lag de kwestie bijzonder gevoelig. Het was een zaak van nationale trots.³⁰³

1.2.2. Oceanografie

In totaal 10 vragen – 2 tot en met 8, 10, 11 en een gedeelte van 16 – behandelden de problematiek van de zeeën en oceanen: diepteonderzoek, samenstelling van het zeewater, zeestromingen, golven en getijden.

Een goede kennis van de zee was in het belang van de scheepvaart en de handel. In de loop van de 19de eeuw nam het onderzoek een belangrijke wending. Men ging verder dan de oppervlakkige beschrijvingen uit het verleden. De nieuwe aanpak kwam uit de Verenigde Staten. Het *Navy's Depot of Charts and Instruments*, opgericht in 1830, zette de toon. Matthew Fontaine Maury was in 1825 in dienst getreden van de *U.S. Navy*. Zo leerde hij de zee kennen.³⁰⁴ In 1842 had hij de leiding genomen over het *Depot*. Het eerste wat hem daar opviel, was de grote hoeveelheid scheepslogboeken die in handschrift werden bewaard. Hij liet ze nauwkeurig analyseren met de bedoeling een beter inzicht te verwerven in de winden en zeestromingen. De Amerikaanse schepen kregen de opdracht de omstandigheden tijdens de vaart nauwkeurig te meten en de observaties aan de hand van lengte- en breedteligging geografisch te bepalen. Al deze gegevens werden door Maury en zijn medewerkers op kaart gezet. De *Wind and Current Charts* waren het resultaat. De eerste kaart toonde de Noord-Atlantische Oceaan (1847). Hoe meer gegevens Maury verzamelde, hoe betere informatie hij kon verstrekken over snelle vaarroutes. De impact op de maritieme handel was reëel.³⁰⁵ Maar Maury deed meer dan het verzamelen van gegevens. In de loop van de volgende decennia ontwikkelde hij originele modellen met betrekking tot de stromingen in de atmosfeer en de oceanen over heel de aarde. De theoretische onderbouw van zijn cartografisch oeuvre ligt vervat in de reeks *Explanation and Sailing Directions to Accompany the Wind and Current Charts*. Zijn bekendste werk is *Physical Geography of the Sea* uit 1855, dat

---

³⁰² Zie: www.greenwichmeantime.com/info/prime-meridian.htm

³⁰³ A. FIERRO. *La Société de Géographie 1821-1946*. Paris-Genève: Librairie Droz-Librairie H. Champion, 1983, p. 61. (Centre de Recherches d'Histoire et de Philologie de la IVe Section de l'Ecole pratique des Hautes Etudes, V, Hautes Etudes médiévales et modernes, 52)

³⁰⁴ Over leven en werk van M.F. Maury: H.L. BURSTYN. "Maury, Matthew Fontaine." *Dictionary of Scientific Biography*, IX, 1974, pp. 195-197; F.L. WILLIAMS. *Matthew Fontaine Maury. Scientist of the Sea*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1963, xx-720 p.

³⁰⁵ Maury's betekenis voor de geografie wordt algemeen erkend. Zijn werk krijgt een belangrijke plaats in de ideeëngeschiedenissen van G.J. MARTIN & P.E. JAMES, *Op. cit.*, pp. 150-154, en D.N. LIVINGSTONE. *Op. cit.*, pp. 153-155.

in zes talen werd vertaald hoewel zijn visie op bepaalde onderwerpen intussen werd bekritiseerd vanuit nieuwe richtingen in de sterk evoluerende wetenschap.

Maury kwam niet naar Antwerpen maar behoorde wel tot de toetreders. Op verzoek van de organisatoren bezorgde hij een 5-tal vragen, waarvan de meeste de eindselectie haalden. Over oceanografie had Maury verrassend genoeg maar één probleemstelling. Vraag 16 wilde het congres aanzetten tot initiatieven voor de exploratie van het Zuidpoolgebied. Maury wilde dat schepen in de zuidelijke poolwateren de oceaانبodem peilden. Een interessante aanleiding voor zulke expeditie vormde de volgende Venusdoorgang, die op het zuidelijke halfrond waarneembaar zou zijn en astronomen gegevens kon verschaffen voor een exacter bepaling van de zonparallax, een suggestie die niet het eindprogramma haalde.³⁰⁶ Iedereen vond het wel essentieel om de beproefde techniek met sondes uit te breiden naar andere delen van de wereld. Dat werd ook verwoord in vraag 3, waar werd aangestuurd op meer systematiek en een betere organisatie. Het congres moest de maritieme naties aanzetten tot het inschakelen van hun oorlogsbodems. Nu stoomkracht nieuwe mogelijkheden bood, moest men ook afwijken van de bekende vaarroutes. De enige gebieden die vrij goed waren gekend, lagen nabij de kabels voor trans-Atlantische telegrafie. Antoine d'Abbadie wilde dat men verder ging.³⁰⁷ De Oostenrijker Pechmann suggereerde de oprichting van een centraal instituut voor het verzamelen en publiceren van alle dieptemetingen.³⁰⁸ Dat plan geraakte niet in de eindversie van vraag 3. Het werd wel in algemener termen geïntegreerd in vraag 22 die aanstuurde op de creatie van een centraal instituut dat alle mogelijke geografische gegevens zou vergaren en uitgeven.

De meeste vraagstukken over oceanografie werden bedacht door secretaris-generaal Auguste Stessels, een echte man van de zee.³⁰⁹ Geboren in 1826, studeerde hij van 1844 tot 1846 aan de *Koninklijke Militaire School*. Met de marine bevoer hij de wereldzeeën. Hij nam deel aan militaire expedities ter ondersteuning van de kolonisatiepogingen aan de Rio Nuñez en in Guatemala. Op 30 april 1855 werd hij belast met de cursussen navigatie, manoeuvre en internationaal maritiem recht aan de *Militaire School*, een opdracht die hij combineerde met actieve dienst totdat de krijgsmarine in 1860 werd opgedoekt.

Stessels verlegde zijn werkterrein naar de hydrologie en hydrografie. De kaarten van de zandbanken voor de Belgische kust en van het Schelde-estuarium, uitgevoerd door de Franse ingenieur Charles François Beautemps-Beaupré in het begin van de 19de eeuw, waren aan herziening toe.³¹⁰ In 1861 benoemd tot ingenieur-hydrograaf, begon Stessels met metingen langs de Kanaalkust. Hij publiceerde precieze kaarten van de Vlaamse zandbanken en van de redes van Oostende, Nieuwpoort en

---

³⁰⁶ SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst, anoniem. S.l., s.d., met vermelding van de vraagstellers.

³⁰⁷ SAA MA 1138 / 1. Brief van A. d'Abbadie aan P. Génard. Parijs, 8 april 1870.

³⁰⁸ SAA MA 1138 / 1. Brief van C. de Pechmann aan J.C. Van Put. Wenen, 17 februari 1870.

³⁰⁹ De biografische gegevens over Auguste Stessels werden ontleend aan: G. DELCOURT. *Notice sur la vie et les travaux de Auguste-Joseph-Ghislain-Antoine Stessels*. Bruxelles: Imprimerie Félix Callewaert Père, 1876, 14 p. (Overdruk uit: *Annales des Travaux publics de Belgique*, XXXIV); P. BERGMANS. "Stessels (Auguste-Joseph-Ghislain-Antoine)." *Biographie nationale*, XXIII, 1921-1924, col. 817-820.

³¹⁰ Zie: *Reconnaissance du cours du Hont ou Wester-Schelde (Escaut occidental) depuis Antwerpen (Anvers) jusqu'à son embouchure*, ca. 1802, 174 x 94 cm, 1 / 42.000; *Carte réduite des côtes des Pays-Bas (depuis Ostende jusqu'à Hellevoetsluis)*, 1817, 128 x 97 cm, 1 / 88.888.

Blankenberge. Dan verdiepte hij zich in het regime van de Schelde: getijden, stromingen, zandbanken, de gevolgen van indijking of afdamming, enz. Dit werk was essentieel voor de scheepvaart en de handel van en naar Antwerpen. Door zijn studies kreeg hij andere opdrachten. In 1863 werd hij inspecteur van de zeevaartscholen en op 30 november 1866 benoemde men hem tot vast commissaris van de Schelde, belast met het toezicht op de scheepvaart en het *Loodswezen*.

Stessels kon meerdere onderwerpen uit zijn persoonlijk onderzoeksveld toevoegen aan het programma. Hij vroeg aandacht voor dieptemetingen, meer specifiek voor temperatuurvariaties op verschillende diepten en de invloed daarvan op de zeefauna. Aansluitend bij het werk van Maury wilde Stessels stilstaan bij de methodiek voor de bepaling van diepe stromingen. Meer mathematische implicaties had zijn vraag over de meting van de golfhoogte en de voortbeweging van golven na agitatie van het wateroppervlak. Van bijzonder belang voor de scheepvaart was zijn vraagstuk over anomalieën in de getijdenwerking van de oceanen.³¹¹

De *Société de Géographie de Paris* vroeg het congres een antwoord op de vraag op welke temperatuur zeewater zijn maximale dichtheid bezit. Het algemeen gestelde probleem bevatte in een eerdere versie de suggestie dat de contradictie tussen twee strekkingen moest worden opgeheven. Aan de ene kant stonden de meeste Engelse geografen, die het op +4°C hielden. Aan de andere kant stonden fysici die beweerden dat -2 tot -4°C het juiste antwoord was.³¹²

Het is onmogelijk te achterhalen wie vraag 10 heeft ingestuurd. Het probleem peilt naar de oorsprong en de variaties van de Golfstroom. Al in de tijd van Ponce de Leon kende men de gevaren van een mysterieuze zeestroming nabij de Amerikaanse kust. Vaak was de stroming veel sterker dan de gunstigste wind waardoor schepen afdreven of vergingen. Men begreep ook dat de stroming te benutten was voor een snelle oostelijke vaart naar Europa – of te vermijden bij een westelijke oversteek van de Atlantische Oceaan. Gedetailleerde observaties ontbraken, en pas rond 1845 begon de *U.S. Coast Survey* de Golfstroom te karteren. Men stelde vast dat de Golfstroom veel warmer was dan andere delen van de oceaan. De problematiek van de Golfstroom werd in deze periode nog niet in verband gebracht met klimaattheorieën. Nog steeds is het onduidelijk in welke mate de Golfstroom verantwoordelijk is voor de milde winters in West-Europa. Matthew Fontaine Maury was overtuigd dat de oorsprong ervan in de Golf van Mexico lag, en men de monding van deze oceaandrivier in het Noordpoolgebied moest zoeken.³¹³

Vraag 11, een suggestie van Celestino Peroglio, raakt aan hetzelfde thema:³¹⁴ bestaat er zoiets als een ijsvrije Poolzee? Halverwege de 19de eeuw was dit een brandend probleem. Maury was overtuigd dat de warme Golfstroom onder koude oppervlaktewateren doorstroomt en boven komt nabij de Noordpool om daar een permanent ijsvrije zee te creëren. In 1853 testte Elisha Kent Kane de hypothese. Zijn schip liep vast in het ijs, maar met sledehonden trok hij noordwaarts, naar één van

---

³¹¹ SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.

³¹² SAA MA 1138 / 2. "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870.

³¹³ J. WILKINSON. "History of the Gulf Stream." Zie website: www.keyshistory.org/gulfstream.html

³¹⁴ SAA MA 1138 / 1. Brief van C. Peroglio aan de organisatoren van het congres. Turijn, 14 maart 1870.

de uiterste punten van Groenland. Daar zag hij inderdaad grote openingen in het ijs. De idee van een uitgestrekte, permanent ijsvrije zee werd in leven gehouden. Ten tijde van het congres was het probleem nog niet opgelost. Pas na de expeditie van Fridtjof Nansen met de “Fram” in 1893-1896, die tot vlakbij de Noordpool kwam zonder water aan te treffen, werd de hypothese verlaten.³¹⁵

1.2.3. Hydrologie

Vraag 9 was eveneens van Auguste Stessels.³¹⁶ Ze stimuleerde de beschrijving van de waterbeweging in de grote rivieren. De relatie met de scheepvaart en de handel is opnieuw evident. Stessels had zelf studies gemaakt over de getijdenwerking op de Schelde.³¹⁷ Stessels' vraag was interessant maar algemeen. Het rivieronderzoek was in 1871 al redelijk ontwikkeld. De Fransman Henri-Philibert-Gaspard Darcy had de eerste wet geformuleerd voor de beschrijving van de grondwaterstroming, en overal ter wereld werden pogingen ondernomen om stromen en rivieren kwantitatief te bestuderen. Waar vroeger bij overstromingen uitsluitend beschrijvingen werden genoteerd van de materiële verwoestingen en het verlies aan mensenlevens en vee, evolueerde men naar een mathematische benadering waarbij het waterpeil en andere parameters over een lange tijdsspanne op verschillende plaatsen nauwkeurig werden gemeten en met elkaar vergeleken.³¹⁸

Vraag 14 handelt over de ontstaansgeschiedenis van de Westerschelde en de evolutie van haar bevaarbaarheid. We hebben geen aanwijzing dat Stessels deze vraag heeft ingediend. Ze staat in ieder geval niet op zijn vragenlijst van 5 januari 1870. Het is mogelijk dat ze door een ander Antwerps congreslid is ingediend, misschien zelfs door een Nederlander. Met de afkoop van de tol in 1863 was de Schelde als handels- en verkeersweg opnieuw belangrijk geworden. De stroom had echter verraderlijke zandbanken die zich langzaam verplaatsten. Schepen met een grote diepgang namen loodsen aan boord. Infrastructuurwerken op de oevers beïnvloedden de bevaarbaarheid: de ontwikkeling van de Antwerpse haven met sluizen en dokken, de verbetering van de aanlegplaatsen, onder meer door het rechte trekken van de kaaien, enz. Het ligt voor de hand dat het Antwerpse handelsmilieu alle bevorderingen van het vrachtvervoer toejuichte. Vanaf 1863 werden tientallen plannen ontworpen om het verkeer op de Schelde veiliger maar vooral sneller te doen verlopen. Dat leidde tot felle polemieken. Projecten zoals de “Grote Doorsteek” – een gewaagde verlegging van de Scheldebedding – kwamen nooit tot uitvoering uit vrees voor een onomkeerbare verzanding.³¹⁹ Ook aan Nederlandse zijde werden infrastructuurwerken uitgevoerd die hun weerslag hadden op de scheepvaart en stof gaven tot discussie.³²⁰ De Belgische regering verzette zich tegen de politiek van het buurland, maar kon de aanleg van dammen niet verhinderen. Het verzet was ingegeven door commerciële redenen, maar het

---

³¹⁵ G.J. MARTIN & P.E. JAMES. *Op. cit.*, p. 154.

³¹⁶ SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.

³¹⁷ *Annales des Travaux publics de Belgique*, XXI, 1863-1864, pp. 341-359.

³¹⁸ A.K. BISWAS. *History of Hydrology*. Amsterdam-London: North-Holland Publishing Company, 1970, pp. 299-300.

³¹⁹ L. HANCKÉ. “Het liberaal bewind in Antwerpen (1872-1914). De Grote Doorsteek en zijn betekenis.” In: F. DE NAVE (ed.). *Antwerpen, een geschenk van de Schelde. De Antwerpse haven door de eeuwen heen*. Antwerpen: Gemeentekrediet, 1993, pp. 57-62.

³²⁰ A. HIMLER. “De Antwerpse haven vanaf de Franse periode.” In: F. DE NAVE (ed.). *Op. cit.*, pp. 33-56.

veiligheidsaspect was ook belangrijk: er bestond nu meer kans op aanvaringen tussen zeeschepen en rivierschepen die vanuit Antwerpen over de Westerschelde naar de nieuwe, door Nederland als compensatie aangelegde kanalen van Hansweert en Middelburg voeren. Bovendien bemoeilijkten stromingen, stormen en mist het verkeer op de Westerschelde.³²¹

De belangstelling voor hydrografie in handelsmiddens was in die jaren niet gering. In de archivalia van het congres vindt men bijvoorbeeld een brief van L. Janssens, voorzitter van de *Banque de Waas* in Sint-Niklaas, aan secretaris-generaal Jan-Hubert Van Raemdonck, met 5 gedetailleerde vragen over de impact van de Nederlandse barrages. De auteur was overtuigd dat de vraagstukken van vitaal belang waren voor België. Hij besepte dat het vanuit politiek en diplomatiek oogpunt delicaat was om ze aan het programma toe te voegen, maar onderstreepte dat het ging om “une question scientifique et internationale de premier ordre.”³²² Uiteindelijk kwamen Janssens' vragen niet letterlijk in het programma maar vraag 14 liet genoeg ruimte om het onderwerp aan te kaarten.

1.2.4. Geologie

De vragen 12, 13 en 15 handelden over geologie. Voor de eerste twee is de vraagsteller onbekend.

Vraag 12 is algemeen en zoekt een degelijke manier om de gemiddelde dikte van verschillende geologische lagen te meten. Vraag 13 richtte zich opnieuw naar een binnenlands thema: wat kon de wetenschap vertellen over de turf in het Belgische en Nederlandse kustgebied, en over de verzakking van de bodem langs de Noordzee? Het verband met industriële belangen is duidelijk. De wetenschap wees de weg naar de delfstofgebieden in Wallonië. Op het einde van de 19de eeuw zou de geoloog André Dumont de steenkoolgebieden van Limburg aanduiden. Uitgestrekte turfontginningen waren een interessante aanvulling op de bestaande energievoorraden. Turf komt in België voor in de Ardennen, nabij Vielsalm en de Baraque Michel, in de Kempen en aan de Kust, van Blankenberge tot aan de Franse grens. In de 19de eeuw werd turf alleen lokaal als brandstof gebruikt, vooral door boeren die nabij de turfgronden woonden. In het buitenland gebruikte men turf voor industriële toepassingen, maar in België duurde het tot het begin van de 20ste eeuw vooraleer deze mogelijkheden ernstig werden onderzocht.³²³

Vraag 15 was van een volstrekt andere orde. Aan het programma toegevoegd op vraag van de *Société de Géographie de Paris*³²⁴, zocht ze naar de oorzaken van de opstuwung van de steppen van de Aral en de Balkan. Het is onduidelijk naar welk onderzoek hier werd gerefereerd.

---

³²¹ H. BELMANS. “De Schelde-Rijnverbinding.” In: F. DE NAVE (ed.). *Op. cit.*, pp. 63-68.

³²² SAA MA 1138 / 2. Brief van L. Janssens aan J.-H. Van Raemdonck. Sint-Niklaas, 20 juni 1870.

³²³ E. PROST. *La Belgique agricole, industrielle et commerciale. Etude économique*. Liège-Paris: Libraire polytechnique Ch. Béranger, 1904, p. 63.

³²⁴ SAA MA 1138 / 2. “Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris”, toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870.

1.2.5. Geodesie

De geodesie kwam aan bod in drie vragen. Vraag 17 wilde het congres aanzetten tot het steunen van een plan voor wetenschappelijke expedities naar de zuidelijke hemisfeer met het oog op de triangulatie van zuidelijk Afrika en Zuid-Amerika. Dit was noodzakelijk om een betere kennis te verwerven van de vorm van de aarde.³²⁵ Vraag 18 zocht een manier voor de bepaling, met een geometrische nivellering, van de gebieden onder de zeespiegel, en de verspreiding van deze werkwijze naar alle hoeken van de wereld. Vraag 19, ingediend door de Franse wetenschapper Antoine d'Abbadie, vroeg het congres een uitspraak te doen over de voor- en nadelen van een decimale indeling van het cirkelkwadrant.³²⁶

1.2.6. Aardmagnetisme

Het aardmagnetisme was een marginaal thema tijdens het congres van Antwerpen. Vraag 21 interpelleerde naar een snelle werkwijze om te komen tot de formulering van een wet over de variaties in het aardmagnetisme. Deze vraag werd aan het programma toegevoegd nadat de Britse specialist Edward Sabine in een brief aan de organisatoren de aandacht had gevestigd op zijn onderzoek van het magnetisme in het Zuidpoolgebied. Daarbij kwamen fenomenen aan het licht die onderhevig waren aan systematische en geleidelijke verandering. De oorzaken hielden wellicht verband met de initiële oorzaken van het aardmagnetisme. Het leek hem opportuun om het onderwerp voor te leggen aan een internationaal forum van geleerden.³²⁷

1.3. Vraagstukken in de sectie navigatie, reizen, handel en statistiek

De samenstelling van de derde sectie was erg heterogeen. Hier werd ruimte gemaakt voor allerlei vragen zonder veel onderling verband. De sectie telde maar liefst 36 vraagstukken en was daarmee de grootste van de vier. De vijf opgegeven categorieën, namelijk navigatie, reizen, handel, meteorologie en statistiek, zijn slechts oppervlakkige omschrijvingen. Ik zal proberen de vragen volgens een meer concrete indeling te ordenen.

1.3.1. Grote infrastructuurwerken

Vragen 1 en 2 handelden over twee infrastructuurwerken die van uitzonderlijk belang waren voor de internationale scheepvaart en handel: het Suezkanaal en het Panamakanaal.

In 1854 had de Franse diplomaat Ferdinand de Lesseps van de Egyptische regering de toelating gekregen om een kanaal te graven door de landengte die Afrika verbindt met de Levant en de Middellandse Zee scheidt van de Rode Zee. De uitvoering zou

---

³²⁵ Gedeeltelijk gebaseerd op een voorstel van ridder Pechmann. SAA MA 1138 / 1. Brief van C. de Pechmann aan J.C. Van Put. Wenen, 17 februari 1870.

³²⁶ SAA MA 1138 / 1. Brief van A. d'Abbadie aan P. Génard. Parijs, 8 april 1870.

³²⁷ SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Sabine aan de voorzitter van het organisatiecomité. Londen, 31 januari 1870.

betekenen dat de scheepvaartroute van Europa naar Azië, die tot dan omheen Kaap de Goede Hoop liep, gevoelig werd ingekort. De graafwerken startten in 1859 na voorbereidende studies van Franse ingenieurs. Over een lengte van 193 km werden miljoenen kubieke meter zand uitgegraven door ca. 20.000 arbeiders. In 1869 was het Suezkanaal klaar en werd het ingehuldigd door de Franse keizerin Eugénie, in aanwezigheid van hooggeplaatste figuren uit de hele wereld. De economische en geopolitieke impact van het kanaal was enorm. Bij de samenstelling van het congresprogramma – eind 1869-begin 1870 – stond het kunstwerk in het middelpunt van de internationale belangstelling. Het is met andere woorden niet verrassend dat de eerste vraag in deze sectie handelde over de verwachte commerciële voordelen van de nieuwe waterweg.³²⁸

De organisatoren van het congres rekenden uiteraard op de aanwezigheid van Ferdinand de Lesseps. Alle politieke tegenstand zou er door verstommen, zo meende Charles Ruelens in december 1869, toen hij juist had vernomen dat Charles Saintelette tegen het congres intrigeerde.³²⁹ Richard Cortambert beloofde al het mogelijke te doen om zijn beroemde landgenoot naar Antwerpen te krijgen.³³⁰ De Fransman aanvaardde uiteindelijk het erelidmaatschap en stelde zijn komst in het vooruitzicht. Maar kort voor de aanvang van het congres moest hij toch afzeggen, tot grote ontgoocheling van de congrescommissie.³³¹ De Antwerpenaren moesten nog jaren wachten – tot 5 juni 1880 – vooraleer Ferdinand de Lesseps hen officieel zou toespreken, weliswaar over een ander onderwerp. Op vraag van de *Société commerciale, industrielle et maritime* kwam hij naar de Scheldestad voor een lezing over een nieuw groot project dat hij intussen op stapel had staan: het Panamakanaal.³³²

Al in de 16de eeuw koesterden de Spanjaarden plannen om een kunstmatige waterweg aan te leggen tussen de Atlantische Oceaan en de Stille Oceaan doorheen de Midden-Amerikaanse landengte. Begin 19de eeuw toonde Alexander von Humboldt zich een voorstander van het project. De strategische en economische voordelen van een kanaal waren enorm. Schepen zouden de lange en gevaarlijke omvaart van Zuid-Amerika langs Kaap Hoorn vermijden. Wie over water van de westkust naar de oostkust van de Verenigde Staten wilde, zou zijn reisweg kunnen inkorten met ca. 14.000 km. Nadat halverwege de 19de eeuw de *Panama Railroad* was aangelegd, intensifieerde de discussie over de haalbaarheid van een kanaalverbinding. Technische hinderpalen verlamden de plannenmakers. De grote hoogteverschillen en de aanwezigheid van belangrijke rivierbeddingen maakten om het even welke operatie bijzonder complex. Men streefde naar een systeem zonder sluizen, wat uiteindelijk onrealistisch bleek. Bovendien was er absoluut geen eensgezindheid over de meest geschikte plaats voor de oceaانverbinding. Leken er aanvankelijk minstens 30 mogelijkheden, verspreid over de uitgestrekte landengte vanaf Guatemala over Honduras, Nicaragua en Costa Rica tot in Panama, dan zou men met zorgvuldige metingen geleidelijk twee routes op het voorplan schuiven,

---

³²⁸ G. EDGAR-BONNET. *Ferdinand de Lesseps. Le diplomate. Le créateur de Suez*. Paris: Librairie Plon, 1951, 501 p.

³²⁹ SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 24 december 1869.

³³⁰ SAA PK 3090. Brief van R. Cortambert aan P. Génard. Parijs, 2 februari 1870.

³³¹ SAA MA 1173 / 6. Verslag van de zitting van 28 juli 1871.

³³² H.-E. WAUWERMANS. "La conférence de M. de Lesseps sur le Canal de Panama. Rapport de M. le colonel Wauwermans, président de la Société, et interpellation de M. l'ingénieur Jos. Bernard, membre effectif." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, V, 1880, pp. 147-192.

respectievelijk doorheen Nicaragua en Panama. Het vochtige en ongezonde klimaat maakte het werk moeilijk. De belangen van de grote handelsnaties in de regio kruiden het geheel af met politieke spanning. In 1869 gaf de Amerikaanse president Grant de opdracht om opnieuw drie potentiële routes nauwkeurig te onderzoeken.

In datzelfde jaar zette Louis Delgeur het probleem op zijn vragenlijst. Het werd zonder discussie toegevoegd aan het congresprogramma. Later zou blijken dat het dossier daardoor enigszins in een stroomversnelling is gekomen. Voor het eerst werd het onderwerp besproken op een wereldforum. Hoewel men geen definitieve doorbraak bereikte, kwam de vraag opnieuw aan bod op het congres van Parijs in 1875, wat uiteindelijk leidde tot de oprichting van de *Compagnie universelle du Canal interocéanique* en de bijeenroeping van een speciaal internationaal congres over het thema te Parijs in 1879.³³³ Daarmee startte de moderne fase in de geschiedenis van het kanaal; maar pas in de zomer van 1914, na talrijke tegenslagen, werd de waterweg opengesteld voor de scheepvaart.

Men vindt in al deze grootschalige infrastructuurwerken de voortzetting van het ideeëngoed van de saint-simonisten. De visie van de Franse filosoof en sociale denker Henri de Saint-Simon, vooral na zijn overlijden in 1825 door zijn volgelingen verder gesystematiseerd en over grote delen van Europa verspreid, was onder meer gericht op de wetenschappelijke organisatie van industrie en samenleving. De spirituele leiding in de samenleving hoorde thuis bij wetenschappers en ingenieurs. Doorgedreven sociale en economische planning was het motto. Ook in België had de beweging heel wat aanhang, onder meer in spoorwegmiddens.³³⁴ Men vindt nog een doorslag van deze aanpak in de megalomane kanaalplannen van kapitein Emiliën Verstraete, oud-medewerker van de hertog van Brabant.³³⁵ In 1876 publiceerde hij een brochure waarin hij pleitte voor de aanleg van een nationaal kanaal – het “Canal Léopold-Deux” – dat het hele land, van de Noordzee in het westen tot de Maas in het oosten, doorkruiste en alle industriebekkens bediende zonder dat de schepen gebruik zouden moeten maken van de Nederlandse delen van Maas of Schelde.

De belangstelling voor de aanleg van grote zeekanalen was in de tweede helft van de 19de eeuw in heel Europa vrij algemeen, ondanks de opkomst en concurrentie van de spoorwegen. De Franse geograaf Pierre Foncin verlangde van de organisatoren van het congres van Antwerpen dat zij het programma uitbreidden met een vraagstuk over het “Canal des Deux-Mers”, een zeekanaal tussen de Atlantische Oceaan en de Middellandse Zee. Sinds de 17de eeuw bestond in Zuid-Frankrijk het “Canal du Midi”, dat vooral lokaal belangrijk was voor het transport van wijn en granen. Het was niet bevaarbaar voor grote zeeschepen. Foncin pleitte voor een volwaardige maritieme route tussen Bordeaux en Sète of Narbonne, over Agen, Toulouse en Carcassonne. Het moest vooral de internationale handel stimuleren, hoewel er weinig twijfel over bestaat dat het strategische belang van het kanaal voor de Franse oorlogsvloot op de achtergrond meespeelde.³³⁶ Het vraagstuk kwam uiteindelijk niet in het programma omdat het te laat was ingediend.

---

³³³ H.-E. WAUWERMANS. *Art. cit.*, pp. 149-150.

³³⁴ R. HALLEUX. “La marche des idées.” In: R. HALLEUX et al. *Op. cit.*, I, pp. 17-36.

³³⁵ A. DUCHESNE. “Verstraete (Emiliën-Julien).” *Biographie belge d’Outre-Mer-Belgische overzeese biografie*, VI, col. 1067-1070.

³³⁶ SAA MA 1138 / 1. Brief van P. Foncin aan de organisatoren van het congres. Bordeaux, 6 juli 1870.

Het congresprogramma omvatte nog andere “grote werken”. Vraag 34 handelde over de kennis van de Sahara, meer bepaald het woestijngebied tussen Algerije, Tunesië en de Soedan, met het oog op de aanleg van een spoorlijn tussen de Middellandse Zee en het hart van Afrika. Het probleem werd gesteld door de ingenieur Leone Paladini, in de hoop overeenstemming te bereiken over het economische nut van zulk project.³³⁷ Paladini was secretaris van de algemene directie van de Noord-Italiaanse spoorwegmaatschappij. In 1867 had hij al voorgesteld om een treinverbinding te maken tussen Biskra en Kachena. Nog ingrijpender was het in vraag 35 behandelde plan om een bevaarbare binnenzee aan te leggen in de Sahara. Voorstanders achtten de realisatie daarvan technisch mogelijk door het graven van een kanaal tussen de Golf van Gabes en de laaggelegen chotts van Algerije en Tunesië. Het water van de Middellandse Zee zou vervolgens de woestijn bevloeien, wat misschien klimaatwijzigingen tot gevolg zou hebben. Men wilde op het congres spreken over alle mogelijke consequenties van het project. Algemeen wordt aangenomen dat het plan pas echt onder de aandacht van de massa is gekomen nadat de Franse kapitein Elie Roudaire daartoe rond 1874³³⁸ het initiatief nam en begon te pleiten voor het uitsturen van een expeditie om de situatie ter plaatse te verifiëren.³³⁹ De binnenzee van de Sahara komt aan bod in de laatste roman van Jules Verne, *L'invasion de la mer*, in 1904 door de auteur bij zijn uitgever ingediend en vanaf januari 1905 in feuilletonvorm gepubliceerd in *Le Magazin d'Education et de Recréation*.³⁴⁰ Verne was, net zoals Roudaire, lid van de Parijse *Société de Géographie* waardoor zijn boeken doorgaans uitstekend gedocumenteerd waren.³⁴¹

1.3.2. Reizen

Met Jules Verne zijn we aanbeland bij de exploratie. Hij was het die de wetenschappelijke reisroman tot een nieuw literair genre verhief. In de 19de eeuw was reizen een ernstige zaak geworden. Reisindrukken op een losse, schetsmatige, ietwat vrijblijvende manier aan het papier toevertrouwen, was onvoldoende. Van de reiziger werd een geconcentreerde, precieze, methodische observatie verwacht, geheel volgens de wetenschappelijke normen. Zijn waarnemingen moesten objectief en verifieerbaar zijn. Hij was een man van de wereld en maakte gebruik van

---

³³⁷ SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst, anoniem. S.l., s.d., met vermelding van de vraagstellers.

³³⁸ E. ROUDAIRE. “Une mer intérieure en Algérie.” *Revue des Deux Mondes*, XLIV, 1874, pp. 323-350; Idem. *Rapport sur les opérations de la mission des chotts*. Paris: Société de Géographie, 1875, 15 p.; Idem. *Rapport à M. le Ministre de l'Instruction publique sur la mission des chotts – Etudes relatives au projet de mer intérieure*. Paris: Imprimerie Nationale, 1877, 115 p.

³³⁹ G. AUMASSIP. “Autour de la mer saharienne.” *Awal*, VIII, 1991, pp. 107-117; A. BALLAND. *La mer oubliée*. Paris: Grasset, 1995, 312 p.; N. BROC. “Les Français face à l'inconnue saharienne: géographes, explorateurs, ingénieurs (1830-1881).” *Annales de Géographie*, 1987, pp. 302-338; F. CHARLES-ROUX & J. GOBY. “Ferdinand de Lesseps et le projet de mer intérieure africaine.” *Revue des Deux Mondes*, 1957, pp. 379-404; R. COQUE. “Les vicissitudes d'un mythe: la mer saharienne quaternaire.” *Sahara*, III, 1990, pp. 7-20; J. HEFFERNAN. “A French colonial controversy: Captain Roudhaire and the Saharan Sea (1872-83).” *The Maghreb Review*, XIII, 3-4, 1988, pp. 145-160; R. LETOLLE & H. BENDJOUDI. *Histoires d'une mer au Sahara. Utopies et politiques*. Paris: L'Harmattan, 1997, 221 p.; J. VALETTE. “Le projet de ‘mer intérieure’ du colonel Roudaire et la politique coloniale de la IIIème République.” *Revue d'Histoire Maghrébine*, 1977, pp. 251-258.

³⁴⁰ P. PANDOLFI. “Imaginaire colonial et littérature. Jules Verne chez les Touaregs.” *Passés composés*, N°5, Automne 2002. Zie ook: <http://alor.univ-montp3.fr/cerce/r5/p.p.htm>

³⁴¹ A. FIERRO. *Op. cit.*, pp. 139, 216.

technische en wetenschappelijke hulpmiddelen. Zijn vaststellingen moest hij plaatsen in een breed perspectief. De ontwikkeling van de geografische wetenschap stond of viel met de accuraatheid van de feiten die hij aanbood. Alleen voor “professionals” was exploratie weggelegd. Amateurs werden maar beter geweerd. Dat was in ieder geval de overtuiging die leefde in de aardrijkskundige genootschappen. Ze werd verwoord in tientallen handleidingen en richtlijnen voor reizigers die door de genootschappen werden uitgegeven.³⁴²

De professionalisering van het reizen kwam onder meer aan bod in vraag 5, waar de opleiding van reizigers centraal stond. Eugène Cortambert suggereerde de oprichting van een internationale school voor reizigers.³⁴³ Daar konden jongeren dan leren omgaan met observatie-instrumenten en zich oefenen in geodesie en topografie. Natuurwetenschappen, geneeskunde, heelkunde, zelfs epigrafie vond hij nuttig voor de algemene vorming. Taalonderwijs was nodig om van de jongeren vakbekwame waarnemers te maken die hun inzichten konden toetsen en bijsturen via gesprekken met de plaatselijke bevolking overzee. Het gaat om een vroege formulering van het concept van de koloniale instituten die in de eerste decennia van de 20ste eeuw tot stand kwamen. Antwerpen moest wachten tot in 1920 vooraleer het een *Hogere Koloniale School* kreeg. Ze werd in 1923 omgevormd tot de *Koloniale Hogeschool*.

Een instituut van deze aard was in de jaren 1870 nog vrij utopisch. Ook het tweede voorstel over exploratie was onrealistisch. Vraag 6, ingediend door Stessels, ging over de financiering van de ontdekkingsreizen.³⁴⁴ De hydrograaf wilde weten of de Europese mogendheden het eens konden worden over een gezamenlijk exploratiebudget. Een opmerkelijk voorstel in een tijd van uitgesproken nationaal particularisme. Het maakte geen enkele kans. Zelfs op nationaal vlak was er nooit eensgezindheid. Voor Frankrijk kan men verwijzen naar de verdeeldheid in de *Société de Géographie* toen een lid in 1865 het genootschap wilde aanzetten tot publieke intekencampagnes ter ondersteuning van de exploratie. Dat kon volgens art. 1 van de statuten: “La Société fait entreprendre des voyages”. Het gaf aanleiding tot felle polemieken tussen voor- en tegenstanders. Antoine d’Abbadie en de Cortamberts waren toen voor het idee gewonnen.³⁴⁵

1.3.3. Commerciële en maritieme expansie

Men kwam handel en koopvaardij overal in het programma tegen. Ook de derde sectie schonk er aandacht aan. Enkele vragen handelden specifiek over de Belgische situatie, hoewel dat zelden uitdrukkelijk werd vermeld.

Vraag 8 klaagde Belgische wantoestanden aan. Auguste Stessels wilde dat men de voornaamste oorzaken aanwees van de achteruitgang van de maritieme koopvaardij. Daaraan koppelde hij onmiddellijk de vraag of volken die de exploitatie van hun

---

³⁴² Over de exploratie zie: J. FABIAN. *Out of Our Minds. Reason and Madness in the Exploration of Central Africa*. Berkeley: University of California Press, 2000, 335 p.; J. VANDERSMISSEN. *Art. cit.* In: R. HALLEUX et al. *Op. cit.*, I, pp. 225-244.

³⁴³ SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het congres. Parijs, 9 december 1869.

³⁴⁴ SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.

³⁴⁵ A. FIERRO. *Op. cit.*, p. 63.

maritieme relaties aan anderen overlieten, wel de juiste economische weg bewandelden.³⁴⁶ Een duidelijke maar door de vraagstelling subtiele vingerwijzing naar de overheid, die volgens Stessels onvoldoende interesse toonde voor expansie. Bovendien ligt het er vingerdik op dat de vraag de ontgoocheling uitdrukt van een gefrustreerde man die zijn actieve maritieme carrière aan de kant heeft moeten schuiven.

Eugène Cortambert schreef vraag 9.³⁴⁷ Hij wilde weten welke instellingen België nog moest creëren voor de bevordering van handel en scheepvaart. Deze vraag is merkwaardig. Ze laat vermoeden dat de indiener weinig vertrouwd was met de Belgische situatie. België bezat immers een aantal instituten. De handelsstad Antwerpen was vrij degelijk uitgerust. Sinds 3 juni 1834 was in de handelsbeurs een *Hogere Zeevaartschool* ingericht. In 1852 had Antwerpen zelfs twee instellingen gekregen waar men economische wetenschappen kon studeren. Het Rijk had een *Ecole supérieure de Commerce*. De jezuïeten hadden kort daarna de *Ecole spéciale de Commerce et d'Industrie Saint-Ignace* in het leven geroepen, maar die bood tot in 1902 uitsluitend middelbaar handelsonderwijs aan.³⁴⁸

Vraag 13 peilde naar de impact van nieuwe technologie. Ze werd opnieuw ingediend door Stessels.³⁴⁹ Door de stoomkracht, de telegrafie en de verbeteringen op het vlak van scheepsbouw veranderde inderdaad het aanzien van de wereld. De handelspraktijk onderging als gevolg daarvan grondige mutaties. Snelheid werd een concurrentie-element. De uitdrukking “time is money” werd tastbaarder ingevuld dan ooit tevoren. De Antwerpse handelsbeurs was niet voor niets één van de zwaartepunten van het Belgische telegrafieverkeer in deze periode.³⁵⁰

De internationalisering van de handel kwam aan bod in vraagstukken die de uniformering van het handels- en maritieme recht, de maten en gewichten en het muntwezen nastreefden. Men stelde zelfs voor om slechts één taal te hanteren voor internationale contacten, al werd niet gesuggereerd welke taal dat moest zijn. Tot slot diende het congres vast te stellen hoe belangrijk de invloed was van consulaten op de handelsrelaties tussen de verschillende landen.

1.3.4. Kolonisatie

Het kolonisatiethema stond geprogrammeerd, maar minder nadrukkelijk dan men misschien zou verwachten. De stap zetten van expansie naar kolonisatie was voor de meeste geografen nog niet vanzelfsprekend. Het spectrum was misschien wel breed, maar de vragen hadden toch vooral betrekking op het nut van de formule. Het accent lag op de verschillende kolonisatiemodellen met hun voor- en nadelen. De Nederlandse en Britse kolonies kregen nadrukkelijk aandacht. Delgeur wilde weten

---

³⁴⁶ SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.

³⁴⁷ SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het congres. Parijs, 9 december 1869.

³⁴⁸ P. LENDERS. “De voorgeschiedenis van de Antwerpse Handelshogeschool.” *Bijdragen tot de geschiedenis*, LXXX, 1997, 4, pp. 363-384; E. DUBOIS. *Institut supérieur de Commerce d'Anvers 1852-1927*. Anvers: Labor, 1928, pp. 24-25.

³⁴⁹ SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.

³⁵⁰ Vergelijk de achtereenvolgende jaargangen van de *Annales des Travaux publics de Belgique*.

welke handelsvoordelen Europa haalde uit de kolonisatie van Nieuw-Guinea.³⁵¹ Pieter Bleeker focuste op het geografische en commerciële belang van het eiland Java, en vroeg zich af of de geplande aanpassing van het uitbatingstelsel al dan niet gunstig zou zijn voor de handel.³⁵² Men wilde ook een bespreking over de redenen die de Britten hadden aangezet tot de geleidelijke aanpassing van het koloniale systeem en tot de bevordering van het zelfbestuur. Aldus kwam men tot vraagstukken die een kritisch oordeel verlangden over het intrinsieke nut van kolonisatie en over mogelijke argumenten voor of tegen het kolonisatieprincipe.

Het was maar een kleine stap naar suggestieve vragen over de Belgische situatie, hoewel dat nooit expliciet gebeurde. Auguste Stessels wilde het congres een uitspraak laten doen over het nut van nationale posten of vestigingen overzee, zowel voor de handel als de binnenlandse rust.³⁵³ Eugène Cortambert wilde weten wat de beste middelen waren om kolonisatie door “zedige” en “bruikbare” arbeiders te bevorderden, en welke streken op aarde daar het meest voor in aanmerking kwamen.³⁵⁴

Algemeen kan men stellen dat het programma een vergelijkend theoretisch onderzoek van de traditionele bestuurstypen mogelijk maakte: volksplanting met Europese burgers, direct bestuur door Europese ambtenaren, indirect bestuur via de inheemse elite. Het is bekend dat de Britten vooral de “indirect rule” toepasten, de Fransen over het algemeen een direct bestuur met assimilatie van de inheemse bevolking verkozen, terwijl de Nederlanders mengvormen hanteerden. Het programma van het congres liet de verschillende invalshoeken ruim aan bod komen.

1.3.5. Statistiek

In een artikel over de Franse aardrijkskundige beweging en haar betrokkenheid bij het imperialisme stelt Michael J. Heffernan dat de laat-19de-eeuwse geografen bereidwillige en bekwame agenten van het imperialisme waren. Ze leverden de praktische kennis voor overzeese veroveringen en kolonisatie. Hun geopolitieke geschriften rechtvaardigden de Europese expansie. En ze gaven betrouwbare gegevens en statistieken over de commerciële waarde van de verschillende regio's.³⁵⁵

Men stelt vast dat het congresprogramma opriep om de statistiek te gebruiken als instrument voor een efficiënter en objectiever beschrijving van de wereld buiten Europa. Vraag 27, ingediend door Auguste Stessels, is een aansporing tot het verzamelen van statistisch materiaal over de omvang van de woeste terreinen, de in cultuur gebrachte gronden én de bossen overzee.³⁵⁶ Voorts wilde men weten hoe men het best kaarten maakte die een idee gaven van de levensverwachtingen, de verspreiding van endemische ziekten, de bevolkingsdichtheid, de levensduurte. Men

---

³⁵¹ SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.I., s.d.

³⁵² SAA MA 1138 / 1. Brief van P. Bleeker aan de voorzitter van het organisatiecomité. Den Haag, 6 december 1869.

³⁵³ SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.

³⁵⁴ SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het congres. Parijs, 9 december 1869.

³⁵⁵ M.J. HEFFERNAN. *Art. cit.*, pp. 92-114.

³⁵⁶ SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.

pleitte in de vragenlijst eveneens voor de verwerking van klimatologische gegevens. Vraag 29 wilde een uniforme methodiek voor het meten van het arbeidsrendement zodat men landen met elkaar kon vergelijken. De statistiek kwam ook voor in vragen over de mechanisering van de nijverheden, de prijsverschillen van handelsgoederen, de beroepen, de verspreiding van de talen.³⁵⁷

De statistiek stond al langer internationaal in de belangstelling. Adolphe Quetelet was in 1853 de initiator van het eerste wereldcongres voor statistiek. In 1872 zou men de achtste editie samenroepen in Sint-Petersburg. Het doel van al deze initiatieven was vooral de harmonisering van de statistische categorieën, zodat de cijfers in officiële rapporten uit verschillende landen ook daadwerkelijk hetzelfde betekenden. De realisatie van die droom verliep moeizaam.³⁵⁸ Intussen had de statistiek wel haar weg gevonden naar verschillende domeinen van de wetenschap. In Antwerpen vond ze officieel aansluiting bij de geografie.

Niet iedereen was het er mee eens dat de statistiek een prominente plaats kreeg in het programma. Enkele deelnemers, onder wie Janos Hunfalvy, vreesden te veel overlappingen met de congressen voor statistiek.³⁵⁹ Adolphe Quetelet deelde die mening niet. Bij zijn aanvaarding van het erelidmaatschap had hij zijn publicaties aan de organisatoren geschonken met de duidelijke boodschap dat de statistiek één van de voornaamste thema's van de bijeenkomst moest worden.³⁶⁰

1.3.6. Overige vragen

Hunfalvy wilde minder statistiek en meer meteorologie, een discipline in volle ontwikkeling die best wat steun kon gebruiken.³⁶¹

De meteorologie kreeg uiteindelijk vier vragen. Wat was de invloed van Atlantische cyclonen op het weer in West-Europa? Oefent de maan invloed uit op de meteorologische toestand van de aarde? In welke mate zijn telegrafen bruikbaar voor weersvoorspellingen? Hunfalvy signaleerde een probleem dat nog actueel is: heeft de ontbossing invloed op het klimaat van een land en kunnen deze consequenties worden ondervangen door een gedeeltelijke herbebossing?³⁶² Hij wilde ook weten of nieuw onderzoek de invloed van bossen op de temperatuur, de vochtigheidsgraad en de hoeveelheid neerslag in een bepaalde periode kon aantonen, maar die vraag haalde het programma niet. Zijn derde voorstel hield verband met de drooglegging van moerassen en de regulatie van rivieren, maar ook dat werd geweigerd.³⁶³

---

³⁵⁷ Bijna alle vragen over statistiek werden aan het programma toegevoegd op initiatief van Auguste Stessels, die ze aanvankelijk in de vorm van één enkel vraagstuk had geformuleerd. De organisatiecommissie heeft dat vraagstuk vervolgens in verschillende deelproblemen opgesplitst. Zie: SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.

³⁵⁸ T.M. PORTER. "Adolphe Quetelet, een boegbeeld van de wiskunde." R. HALLEUX et al. *Op. cit.*, I, pp. 96-97.

³⁵⁹ SAA MA 1138 / 1. Brief van J. Hunfalvy aan de organisatoren van het congres. Boeda, 2 april 1870.

³⁶⁰ SAA MA 1138 / 1. Brief van A. Quetelet aan J.C. Van Put. Brussel, 5 december 1869.

³⁶¹ SAA MA 1138 / 1. Brief van J. Hunfalvy aan de organisatoren van het congres. Boeda, 2 april 1870.

³⁶² Ibidem.

³⁶³ Ibidem.

De sectie eindigde met praktische vragen over het gebruik van observatie- en meettoestellen aan boord van schepen, de voordelen en cartografische gevolgen van het grootcirkelvaren, enz. Ze werden geformuleerd door Auguste Stessels.³⁶⁴

1.4. Vraagstukken in de sectie etnografie

De vierde sectie was veel beperkter dan de vorige. De organisatoren weerhielden slechts drie vragen. Etnografie werd in een vrij enge, specifieke zin geïnterpreteerd. Centrale aandachtspunten waren de oorsprong en evolutie van de mens én het rassenvraagstuk. De specialisten aarzelden om dit soort onderwerpen op een geografische bijeenkomst te bespreken. Armand de Quatrefages reageerde maar gematigd enthousiast op zijn uitnodiging: “Les sciences géographiques ne m’ont guère préoccupé que dans leurs rapports avec l’homme et son histoire naturelle, et ce point de vue paraîtra peut-être un peu spécial aux géographes proprement dits. Pourtant il me semble avoir un intérêt scientifique réel.”³⁶⁵

Het thema had al een kader binnen de internationale congressen voor antropologie en prehistorische archeologie, waarvan de vierde editie in 1869 te Kopenhagen had plaatsgevonden. De Quatrefages verwees in zijn brief trouwens expliciet naar deze bijeenkomsten en adviseerde de Antwerpse ploeg contact te leggen met de Italiaan Giovanni Capellini. Die was secretaris van de vijfde editie van het internationaal antropologisch congres, dat ongeveer gelijktijdig met de Antwerpse vergadering plaatsvond in Bologna. De Quatrefages drong aan dat de data en inhoud van beide congressen op elkaar werden afgestemd.³⁶⁶ Men hield rekening met zijn raadgevingen want Capellini en Génard startten een correspondentie. Door de dreiging van een Frans-Duits conflict met gevolgen voor de rest van Europa verschoven ze in onderling overleg beide initiatieven naar 1871.³⁶⁷

Rasdenken domineerde een groot deel van het wetenschappelijke discours rond de overgang van de 19de naar de 20ste eeuw. Ook in België waren “rassen” een populair onderzoeksveld. Toch waren er grote verschillen met de discussies die enkele decennia vroeger hadden plaatsgevonden. De betekenis van “ras” werd rond 1900 steeds meer in verband gebracht met termen als volk en cultuur.³⁶⁸ In de 19de eeuw lag de nadruk meer op de biologische connotaties. Darwins evolutietheorie had deze ontwikkelingen gestimuleerd. Zijn *Origin of Species* was in 1859 verschenen. De vertaling van het boek in het Frans door Clémence Royer had de uitbreiding van het debat bevorderd. Toch dient gezegd dat zowel geografisch als chronologisch grote verschillen in intensiteit kunnen worden vastgesteld.³⁶⁹

---

³⁶⁴ SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.

³⁶⁵ SAA MA 1138 / 1. Brief van A. de Quatrefages aan de organisatoren van het congres. Parijs, 2 januari 1870.

³⁶⁶ Ibidem.

³⁶⁷ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 20 april 1871.

³⁶⁸ P. DE ROOY. “De wetenschap van het ras.” In: M. BEYEN & G. VANPAEMEL (eds). *Rasechte wetenschap? Het rasbegrip en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog*. Leuven-Amersfoort: Acco, 1998, pp. 21-29.

³⁶⁹ G. FRAISSE. *Clémence Royer. Philosophe et femme de sciences*. Paris: La découverte, 2002², pp. 29-39; A. ELLEGÅRD. *Darwin and the General Reader. The Reception of Darwin's Theory of Evolution in the British Periodical Press, 1859-1872*. Chicago-London: The University of Chicago Press, 1990²,

De eerste vraag, aan het programma toegevoegd op initiatief van Louis Delgeur, wilde een overzicht van de onderzoeksresultaten over de oorsprong van de mens. De steller keek ook met belangstelling uit naar het antwoord op de tweede vraag, namelijk of onder de menselijke rassen sprake kon zijn van superioriteit of inferioriteit.³⁷⁰ Daarbij wil ik onderstrepen dat Delgeur zelf vooraf bijzonder veel argwaan koesterde ten aanzien van het wetenschappelijke gehalte van de "ethnologie" in dit soort kwesties. In zijn vragenlijst stelde hij: "L'ethnologie est une science expérimentale, elle ne peut rien établir de certain sur l'origine de l'espèce humaine, elle ne peut présenter que des hypothèses plus ou moins probables."³⁷¹ De geweigerde voorstellen van Janos Hunfalvy waren sterk gerelateerd aan dit onderwerp. Hij vroeg zich af welke opvallende kenmerken het meest essentieel en minst variabel zijn om wetenschappelijk de pluraliteit van de menselijke rassen vast te stellen. Daaraan gekoppeld opperde hij de vraag of men het aantal echt distinctieve mensenrassen definitief kon bepalen. Tot slot vroeg hij de bepaling van de "primitieve en primordiale rassen" en de "afgeleide rassen".³⁷² Al deze kwesties waren bijzonder omstreden. Vandaar dat de organisatoren wellicht besloten alleen de algemene formuleringen van Delgeur te behouden. Van Armand de Quatrefages is bijvoorbeeld bekend dat hij een verdediger was van het homogeniteitconcept³⁷³, wat dwars stond op Hunfalvy's visie. Diezelfde de Quatrefages tekende voor de derde en laatste vraag op het programma: een bespreking van de geografische verdeling van de mensenrassen.³⁷⁴

2. Gewichtige stemmen

Nu bekend is wie wat heeft geformuleerd en waarom, kan men ook nagaan wie werkelijk een doorslaggevende stem heeft gehad bij de samenstelling van het congresprogramma. Enkele brieven en documenten uit de archieven van de secretarissen-generaal hebben me immers de nodige gegevens bezorgd om een groot gedeelte van de vraagstellers te identificeren. In de volgende tabel werden enkele essentiële gegevens verzameld en geordend volgens drie categorieën:

- A:** Totaal aantal vragen die door de vraagsteller met succes aan het definitieve programma werden toegevoegd.
- B:** Aantal weerhouden vragen uitsluitend gebaseerd op het voorstel van de vraagsteller.
- C:** Aantal weerhouden vragen gebaseerd op een combinatie van voorstellen, waaronder een voorstel van de vraagsteller.

---

394 p.; Y. CONRY. *L'introduction du darwinisme en France au XIXe siècle*. Paris: Vrin, 1974, 480 p.; G. VANPAEMEL. *Art. cit.* In: R. HALLEUX et al. *Op. cit.*, I, pp. 257-268.

³⁷⁰ SAA MA 1138 / 2. Document met twee vragen over etnografie. Anoniem, s.l., s.d., verwijzing naar L. Delgeur.

³⁷¹ SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d.

³⁷² SAA MA 1138 / 1. Brief van J. Hunfalvy aan de organisatoren van het congres. Boeda, 2 april 1870.

³⁷³ In 1861 publiceerde Armand de Quatrefages in dat verband het invloedrijke werk *L'unité de l'espèce humaine*.

³⁷⁴ SAA MA 1138 / 2. Brief van A. de Quatrefages aan de organisatoren van het congres. Parijs, 2 januari 1870.

Vraagsteller	A	B	C
--------------	---	---	---

Société de Géographie en leden			
<i>Société de Géographie</i>	13	6	7
Antoine d'Abbadie	2	1	1
Eugène Cortambert	7	2	5
Jules Duval	1	1	-
Armand de Quatrefages	1	1	-

Leden organisatiecomité			
Auguste Stessels	23	21	2
Louis Delgeur	17	13	4

Anderen			
Pieter Bleeker	1	1	-
Joseph Alexander von Helfert	1	-	1
Janos Hunfalvy	2	1	1
Matthew Fontaine Maury	3	3	-
Leone Paladini	1	1	-
Eduard Ritter von Pechmann	4	3	1
Celestino Peroglio	3	2	1
Adolphe Quetelet	1	1	-
Eduard Sabine	1	1	-

Onbekend	18	18	-
-----------------	----	----	---

Merkwaardig is dat maar twee leden van het organisatiecomité aantoonbaar hun stempel hebben gedrukt op de agenda van de besprekingen: Auguste Stessels en Louis Delgeur. Maar samen lagen ze wel aan de basis van een 40-tal vragen, ofwel iets minder dan de helft van het totaal. Vooral het gewicht van Delgeur is verrassend, aangezien Ruelens in het begin betwijfelde of de gespecialiseerde vragen van de classicus wel geschikt waren voor het congres. Andere leden van de ploeg – Charles Ruelens zelf, Pierre Génard en Charles-François d'Hane-Steenhuysse – zullen ongetwijfeld ook wel enkele ideeën hebben doorgedrukt, maar het lijkt er op dat hun rol veeleer beperkt was tot het redigeren of verzamelen van de voorstellen.

Een tweede opvallende vaststelling is de bevoorrechte plaats die de Parijse *Société de Géographie* uiteindelijk toch mocht bekleden. Uit haar lijst – die de leden collectief hadden opgesteld – werden maar liefst 13 voorstellen geselecteerd. Een aantal vindt men terug in de persoonlijke voorstellen van enkele leden. Jules Duval, Armand de Quatrefages, Antoine d'Abbadie en Eugène Cortambert kregen echter, in persoonlijke naam, nog een 5-tal vragen door de selectie. Daarmee bepaalden de Franse geografen de inhoud van bijna 1/4 van het definitieve programma!

Als men buiten deze twee groepen kijkt, dan kan men van slechts 9 personen met zekerheid zeggen dat hun voorstellen de eindversie haalden. Hun bijdrage was beperkt: ze stelden minimum 1 maar maximum 4 vragen per persoon.

Voor 18 vragen – of ongeveer 1/5 van het totaal – vindt men geen enkel spoor naar de vraagstellers. Toch meen ik dat er voldoende gegevens zijn om te mogen besluiten dat het congresplatform vanuit twee steden werd gestut: de Metropool Antwerpen – wat vanzelfsprekend is – en de Lichtstad.

3. Debatten

Een onderzoek van de debatten kan gemakkelijk uitmonden in een exhaustieve beschrijving van alle standpunten die de deelnemers gedurende de congresdagen consciëntieus naar voor hebben gebracht, met oog voor veralgemeningen en nuances, overeenkomsten en tegenspraken, essentialia en bijkomstigheden. Hoe interessant en pertinent de interventies soms waren, toch is een louter descriptieve synthese weinig zinvol. De lezer kan daarvoor terecht in het gepubliceerde verslag van het congres, waar de beraadslagingen dankzij de inzet van stenografen zeer volledig zijn weergegeven. Een gewone samenvatting doet afbreuk aan de intellectuele verfijning waarmee de deelnemers een antwoord hebben willen formuleren op de voorgelegde vraagstukken.

In plaats daarvan opteer ik voor een meer selectieve, analytische benadering. Ik kijk vooral naar de organisatie en structurering van de gesprekken, en de invloed daarvan op de inhoudelijke verwerking van het programma. In eerste instantie sta ik stil bij de openingsplechtigheid, waar twee denkrichtingen te ontwaren zijn die betekenis geven aan de verdere ontwikkeling van de geografie in België. Ze kunnen dus niet onvermeld blijven. Vervolgens geef ik een algemene beschouwing bij het werk in de secties en de plenaire zittingen, en bekijk ik de resultaten ervan in functie van de vooropgestelde agenda. Ik bestudeer de “voeux”, wensen of aanbevelingen die het congres heeft geformuleerd. Net zoals het programma geven ze kernachtig weer waar anno 1871 de klemtonen lagen in het polyfone koorgezang van de geografen.

3.1. Eén opening, twee boodschappen

Het wetenschappelijke gedeelte van het congres ving aan met een openingszitting waarop twee leden van het organisatiecomité het woord namen: Charles Ruelens en Charles-François d'Hane-Steenhuyse. In hun verheven toespraken schetsten ze op een vrij harmonieuze wijze de krijtlijnen van de bijeenkomst en de uitdagingen die voor de geografen in het verschiep lagen, maar in de onderste registers van hun gezamenlijk discours klonk geen basso continuo. De twee personaliteiten hadden een verschillende opvatting over het doel dat de geografie uiteindelijk moest dienen. Verdeeldheid ten aanzien van het wezen van de aardrijkskunde vindt men terug in heel de geografische wereld, wat wijst op het bestaan van twee denkrichtingen die bepalend zijn geweest voor de mentaliteit van de midden- en laat-19de-eeuwse geograaf: een teleologisch-intellectualistische en een materialistische. Zelden kwamen ze met elkaar in confrontatie. Men stelt bij de meeste geografen zelfs een zekere gespletenheid vast, waarbij beide denkrichtingen in één persoon waren geïntegreerd, en de ene de bovenhand had op de andere al naargelang de omstandigheden.

De teleologisch-intellectualistische strekking overheerste in de toespraak van Charles Ruelens.³⁷⁵ De Brusselse conservator probeerde duiding te geven bij het congres als een man van de wetenschap. Voor hem was het evenement in de eerste plaats een cruciale stap naar een volwaardig wetenschappelijk statuut voor de aardrijkskunde. Maar onbewust stelde hij zich tevens op als de pleitbezorger van een eeuwenoude overlevering. De lange traditie, ingezet door Aristoteles en Ptolemaeus en vervolledigd door Galilei, Mercator, Descartes en von Humboldt, noemde hij de “philosophie de la terre” of, nog genuanceerder, de “philosophie du monde”. De intellectuele basis en de principes van deze alomvattende wereldbeschouwing waren al lang bekend. Waar het op aan kwam was ze structuur te geven en te toetsen aan de praktijk. Deze ontwikkeling werd ingepast in een teleologisch referentiekader. De verkenning – zelfs de verovering – van de wereld, hier in de spirituele betekenis van de schepping, was voorbestemd door “de voorzienigheid”. De hogere orde bestuderen en het leven doorgronden, was een hoofdplicht van het menselijke intellect. De ontdekking van de wetten die het universum regeren, is volgens Ruelens voor de mens zelf het vertroostende bewijs dat de kracht van zijn denken wordt ingegeven door een hoger wezen en een emanatie was van “de Almacht(ige)” die de wereld(en) bezielt.

In het boek *The Geographical Tradition* legt de Britse historicus David N. Livingstone uit hoe men deze visie in verband kan brengen met de mechanistische filosofie die de wetenschap overheerste tijdens de 17de eeuw. Volgens het mechanistische wereldbeeld van onder meer Newton en Boyle functioneert de wereld als een grote klok. Door te onderzoeken hoe deze “wereldmachine” juist in elkaar zit, leidt de wetenschapper zichzelf naar “de Grote Ontwerper”. De invloed van deze benadering op de evolutie van het geografische denken was groot. Tijdens de verlichting ontstond een aparte stijl om de natuurwetenschappen te bedrijven: de fysische theologie. De elementen uit het milieu werden geïnterpreteerd vanuit de overtuiging dat alles in de wereld door God is beroerd, door “de voorzienigheid” wordt gecontroleerd, en uiteindelijk een goddelijk doel dient. De natuur werd beschouwd als een holistisch systeem met complexe relaties tussen organismen en hun omgeving. In de 19de eeuw leefde deze visie vooral voort in het werk van de invloedrijke Duitse geograaf Carl Ritter en diens Amerikaanse leerling Arnold Guyot. Maar de teleologische redeneringen zijn volgens Livingstone ook terug te vinden bij de Britten Mary Somerville en David Thomas Ansted en bij de Amerikaan Matthew Fontaine Maury. Kortom, het betreft een manier van denken die op grote schaal tot uitdrukking is gekomen in de 19de-eeuwse geografie.³⁷⁶

Een ander kenmerk van de teleologisch-intellectualistische denkrichting, rechtstreeks voortkomend uit de religieus geïnspireerde benadering, is het overtuigende humanisme. De studie van de aarde stond volgens Ruelens steeds in nauw verband met de mens. En uit het onderzoek van de verspreiding van mensenrassen kon men leren dat alle mensen dezelfde faculteiten of vermogens hebben en gelijk zijn in rechten en plichten. De aardrijkskunde helpt ons inzicht verwerven in de methoden om het domein dat de mensheid gemeenschappelijk bezit in cultuur te brengen. Uit de exploratie van onbekende streken volgt kennis waarmee de industrie en de handel worden gestimuleerd, niet zozeer als doelen op zich, maar vooral als hefboomen van sociale vooruitgang.

---

³⁷⁵ *Compte-rendu du Congrès...*, I, pp. 62-68.

³⁷⁶ D.N. LIVINGSTONE. *Op. cit.*, pp. 351-352.

Uit deze redenering volgt voor Ruelens dat het humboldtiaans geïnspireerde onderzoek van de kosmos onmisbaar is en de belangrijkste van alle studies. Hij voorziet de intellectualistische denkrichting bovendien van een bijkomende karaktertrek: pacifisme. Met de kennis van de wereld en de wereldbevolking kan men regels bepalen om de relaties tussen mensengroepen te bevorderen en de verdeling van de rijkdommen eerlijk en zonder twisten te laten verlopen. Onderdrukking maakt dankzij geografische verkenning plaats voor samenwerking. De 19de eeuw is op dat vlak een keerpunt: “L’humanité approche de l’époque où ces grands faits s’élèveront, dans le souvenir reconnaissant des hommes, bien au-dessus des éclatants exploits des dominateurs politiques. Plus haut que les Sésostris, les Alexandre, les César, les Charles-Quint, les Richelieu, vous mettez déjà, Messieurs, les noms moins retentissants dans le monde de Vasco de Gama, de Christophe Colomb, de Magellan, de Cook, de Bougainville, et du courageux Livingstone, dont nous avons un instant rêvé la présence ici pour parler de ces contrées mystérieuses dont il reviendra, ayons en l’espoir.”³⁷⁷

Congressen waren volgens Ruelens het logische resultaat van de morele en intellectuele vooruitgang en de uitdrukking van de drang naar vrijheid, tolerantie en broederlijkheid. Hun toekomst leek gegarandeerd: “Fondés sur la liberté, inspirés par l’esprit de fraternité, les congrès scientifiques seront un jour les Etats-généraux de l’intelligence.”³⁷⁸

De verwoording van een meer materialistische denkrichting vindt men in de redevoering van Charles-François d’Hane-Steenhuysse.³⁷⁹ Bij hem is het positivistische geloof in de vooruitgang nog sterker aanwezig. Hoewel men bij hem eveneens een nadrukkelijke formulering van een vredeswil aantreft – wat niet verwonderlijk is zo kort na een bloedig Europees conflict – vormt die toch geen elementair onderdeel van het betoog. Ook het spirituele trad bij d’Hane-Steenhuysse veel minder op de voorgrond. Hij zag de mens niet, zoals zijn collega Ruelens, in een veeleer onderdanige rol in de goddelijke orde. Integendeel, de mens is volgens hem een superieur wezen, de “koning van de schepping”, de heerser over de wereld, die zijn domein wil of moet kennen. Hij zag de geografie als het studiedomein bij uitstek om deze betrachting te realiseren, maar tegelijk had hij bedenkingen bij de toestand van de geografie. In het verleden was de geografie totaal verwaarloosd. Door het onderwijs was de aardrijkskunde een droge materie geworden, die amper tot de verbeelding sprak. Ze appelleerde niet aan de actuele noden van een samenleving die over land en zee werd voortgedreven door stoomkracht. Geografen moesten een veel grotere inspanning leveren om hun studierichting een concreter toepassingsgebied te schenken: “Ah! Si l’étude de la géographie pouvait devenir une matière commercable et productive; si, dans notre siècle de fer et d’argent, on pouvait tirer profit du temps employé à cette étude, que de progrès ne verrait-on pas se réaliser dans cette branche par toutes les nations de l’univers!”³⁸⁰

De aardrijkskundige wetenschap ontleende volgens d’Hane-Steenhuysse alle vooruitgang aan avontuurlijke ondernemingen, aan de handel en de scheepvaart. Hij

---

³⁷⁷ *Compte-rendu du Congrès...*, I, p. 64.

³⁷⁸ *Ibidem*, I, p. 67.

³⁷⁹ *Ibidem*, I, pp. 52-62.

³⁸⁰ *Ibidem*, I, p. 56.

had een vast geloof in de noodwendigheid van een wetenschappelijk én economisch expansionisme. De natuurlijke nieuwsgierigheid van de mens werd volgens hem immers versterkt door zijn verlangen zichzelf te verrijken en zijn macht te vermeerderen. Exploratie mocht niet beperkt blijven tot de verkenning van onbekende streken en oceanen; ze moest aangeven welke routes en oceaanverbindingen tijdwinst zouden opleveren voor de internationale handel. De commerciële geografie was in het denkkader van d'Hane-Steenhuysse een nieuwe, essentiële tak van de aardrijkskundige wetenschap.³⁸¹

Het valt te begrijpen dat d'Hane-Steenhuysse aan het slot van zijn toespraak, wanneer hij aangaf dat het overvolle congresprogramma onmogelijk in zijn geheel kon worden behandeld, de deelnemers uitnodigde voorrang te verlenen aan de economische vraagstukken met betrekking tot de nulmeridiaan, het Panamakanaal, het Suezkanaal, de kolonisatie, de handelsvloot en de navigatietechnieken.³⁸²

3.2. Het congres aan het werk

De werkzaamheden van het congres werden strak geleid door een centraal comité. Tijdens de voorbereidende zitting van 13 augustus namen de Belgische leden plaats aan het bureau.³⁸³ Tijdens de openingszitting van 14 augustus werd het centraal comité uitgebreid met gekozenen van alle deelnemende landen.³⁸⁴ Het centraal comité besloot diezelfde dag dat de congresleden zichzelf moesten organiseren in drie secties. Sectie A was gewijd aan de geografie, sectie B omvatte de kosmografie, de handel en de scheepvaart, sectie C concentreerde zich op de etnografie. Iedere sectie moest haar deel van het programma vooraf bespreken en de resultaten van dit overleg in een rapport toelichten tijdens een algemene zitting van alle deelnemers. Het centraal comité maakte aan de vooravond van elke congresdag een selectie uit het programma. Een congresdag moest bovendien worden afgesloten met een avondsessie waar een spreker een publieke lezing gaf in het *Théâtre Royal*.

3.2.1. Dag 1: in het teken van het onderwijs

De eerste algemene zitting kon uiteraard niet worden voorafgegaan door sectievergaderingen. Het centraal comité plaatste daarom de eerste zeven vragen – met als rode draad het onderwijs – op de agenda. Men nam aan dat dit onderwerp alle deelnemers in gelijke mate aanbelangde. Eerst kwamen de mondelinge interventies aan bod, vervolgens werden de ingestuurde verhandelingen en open brieven kort toegelicht. De tekst ervan zou later integraal worden gepubliceerd in de akten.³⁸⁵ De onderwijsdiscussie werd op gang getrokken door Alexis Gochet, leraar aan de *Normaalschool* van Carlsbourg-Paliseul in Belgisch-Luxemburg. Hij hield een lang betoog – wellicht het langste van het hele congres – waarin hij zijn licht wierp op elk van de zeven vraagstukken vanuit zijn eigen ervaringswereld als leraar. Kortere aanvullingen werden geformuleerd door Richard Cortambert, Louis Delgeur, Eugène

---

³⁸¹ Ibidem, I, p. 58.

³⁸² Ibidem, I, p. 61.

³⁸³ Ibidem, I, p. 21.

³⁸⁴ Ibidem, I, p. 72.

³⁸⁵ Ibidem, I, p. 76.

Dognée, Janos Hunfalvy en majoor Cocheteux, hoewel ze het meestal in grote lijnen eens waren met Gochet, die zijn standpunten grondig had voorbereid. Vervolgens vindt men verhandelingen van de Belgen Dardenne en Haegens, de Fransman André en de Zwitser Stüssi, die een lange situatieschets van het aardrijkskundeonderwijs in de Alpenstaat had ingestuurd.³⁸⁶ Ignace Silbermann hield 's avonds een toespraak over fysische hemelverschijnselen.³⁸⁷

3.2.2. Dag 2: in het teken van het Panamakanaal en de nulmeridiaan

De tweede werkdag begon vroeg met vergaderingen van de secties A en B. De eerste sectie werd volledig in beslag genomen door een pleidooi van Arcisse de Caumont over het belang van agronomische kaarten, een punt dat zelfs niet op het officiële programma stond.³⁸⁸ De tweede sectie probeerde veel meer vraagstukken te behandelen, wellicht omdat het centraal comité het onderdeel kosmografie op de agenda had geplaatst van de algemene zitting later op de dag. Men startte met een geanimeerde discussie over de nulmeridiaan, waarbij alle aanwezigen het eens waren over de noodzakelijkheid ervan, gezien de algemene verwarring op dat moment. De meridiaan van Greenwich leek iedereen de beste keuze, vooreerst omdat de meerderheid van de zeelieden er zich al naar richtte, ten tweede omdat de *Nautical Almanac* – met daarin de efemeriden – wijd verspreid en bijzonder up-to-date was. De vragen 2 tot en met 9 over dieptemeting, zeestromingen, getijden en de waterverplaatsing in rivieren werden kort besproken, met vooral interventies van Erasmus Ommanney – die waar hij maar kon de wetenschappelijke verdiensten van de Britse marine in de verf zette – en Auguste Stessels, die verwees naar de belangrijke resultaten van de expedities van William Carpenter.

De sectie ging vervolgens over naar de eerste vraagstukken over het onderdeel navigatie en reizen. Het Suezkanaal werd slechts zijdelings besproken, maar het Panamakanaal wekte meer animo. De Amerikaanse generaal Heine diende een verhandeling in over het onderwerp en verdedigde de voorstellen van Antoine de Gorgoza. Vraagstuk 3, over de kolonisatie van Nieuw-Guinea werd genegeerd, maar het vierde probleem, betreffende het geografisch en commercieel belang van Java werd omstandig toegelicht door de Nederlandse aanwezigen. De discussie rond vraagstuk 5, over de opleiding van reizigers, mondde, opnieuw onder invloed van Ommanney, uit in een pleidooi voor de oprichting van aardrijkskundige genootschappen in alle landen, georganiseerd naar het model van de *Royal Geographical Society* te Londen. De Britse admiraal vond bovendien dat iedere grote havenstad een zeevaartschool moest krijgen. Het volgende probleem op de agenda hield verband met de formatie van een Europees budget om exploratiereizen aan te moedigen. De aanwezigen negeerden echter de piste die de programmacommissie voor hen had uitgestippeld en weigerden zich tot een uitspraak te laten verleiden. Ze waren van oordeel dat het wetenschappelijke debat los moest blijven staan van “l'action directe des gouvernements”. De suggestieve vraag over de oorzaken van de achteruitgang van de handelsvloot in bepaalde landen werd aan de kant geschoven

---

³⁸⁶ Ibidem, I; pp. 77-161.

³⁸⁷ Ibidem, I, pp. 163-169.

³⁸⁸ Ibidem, I, p. 171-174.

wegens te algemeen. Alle vragen over economische expansie en kolonisatie verschoven zonder enige toelichting naar de algemene zitting.³⁸⁹

De algemene zitting kon echter niet in normale omstandigheden aanvatten. Keizer Pedro II van Brazilië was onverwacht in Antwerpen toegekomen en wilde het congres bijwonen. Het is bekend dat de keizer grote belangstelling had voor natuurwetenschappen en geografie. Hij was onder meer lid van de aardrijkskundige genootschappen van Parijs en Londen.³⁹⁰ Na de ontvangst en een korte gelegenheidstoespraak van de keizer, kon de vergadering toch beginnen. Het centraal comité had besloten ze volledig aan de kosmografie te wijden. Men verdiepte zich dus in de problemen en standpunten die in de ochtendlijke sectievergadering al aan bod waren gekomen. Zo kwam het dat Pascal d’Avezac de aanvankelijke eensgezindheid over de meridiaan van Greenwich als meest voor de hand liggende nulmeridiaan opnieuw kon doorbreken met een pleidooi voor het behoud van de bestaande situatie. Hij vond dat men juist meer werk moest maken van degelijke observaties voor alle speciale meridianen, zodat deze met elkaar konden worden verbonden. Een voorstelling van de aarde geënt op één enkele meridiaan leek hem niet exact. Bovendien dacht hij, wat betreft de nulmeridiaan, aan een soort beurtrol: “Dans ma pensée, il faut que tous les méridiens déterminés par des observations absolues et multipliées, soient, à tour de rôle, le premier méridien auquel ont été rapportées les différences en longitude de tous les lieux environnants.”³⁹¹ Door de aanwezigheid van de Braziliaanse keizer besloot men de discussie later voort te zetten, omdat men meende dat het Panamavraagstuk het staatshoofd wellicht meer zou interesseren. Generaal Heine kreeg aldus opnieuw een platform. Nadat de keizer de zaal had verlaten, werd de voormiddagzitting afgerond met een bespreking van de vraagstukken over oceanografie.³⁹²

In de namiddag praatte men voort over de nulmeridiaan. De Rus Khanikoff deelde mee dat het aardrijkskundig genootschap van Sint-Petersburg kort vóór het congres had besloten het oordeel te volgen van Otto Struve, de directeur van de *Sterrenwacht* van Poulkova. Struve vond dat Greenwich veruit de meest geschikte gegevens voor praktische astronomie leverde en het dus gerechtvaardigd was dat haar meridiaan de nulmeridiaan zou worden. Anderzijds had hij begrip voor de nationale gevoeligheden. Daarom zocht hij naar een compromis. Hij zag – althans volgens Khanikoff – twee alternatieven: een lijn van Noord- naar Zuidpool op twee uur ten westen van Greenwich of een meridiaan op 12 uur van Greenwich. De eerste potentiële nulmeridiaan liep door de Atlantische Oceaan en over een klein stukje van Groenland; de tweede optie, door de Beringstraat, scheidde Azië van Noord-Amerika en liep door de Stille Oceaan.³⁹³ Cristoforo Negri was gecharmeerd door het tweede Russische voorstel: “Aucun pays considérable ne serait alors coupé de manière à avoir un territoire à l’orient et un autre à l’occident de cette ligne; aucun Etat n’aurait la préférence.”³⁹⁴ Zelfs al volgde Engeland niet, dan waren de gevolgen van die

---

³⁸⁹ Ibidem, I, pp. 175-181.

³⁹⁰ Echt uitzonderlijk was die koninklijke belangstelling voor geografie niet. D. Lejeune merkt op dat 1 % van de leden van het Parijse genootschap op 31 december 1869 zittende vorsten waren. Het betrof, naast Pedro II, de Franse keizer Napoleon III, de koningen van Zweden-Noorwegen, Portugal, Roemenië en Spanje, en de Belgische koning Leopold II... Zie: D. LEJEUNE. *Op. cit.*, p. 89.

³⁹¹ *Compte-rendu du Congrès...*, I, pp. 183-184.

³⁹² Ibidem, I, pp. 182-198.

³⁹³ Ibidem, I, pp. 206-207.

³⁹⁴ Ibidem, I, pp. 207-208.

beslissing nog te overzien: “si l’Angleterre ne voulait pas adopter ce méridien et continuait l’usage de celui de Greenwich, il suffirait, pour se servir des ouvrages anglais sans aucune perturbation, de marquer le midi là où ces ouvrages indiquent minuit et vice-versa, la différence des méridiens de Greenwich et du détroit de Behring étant de 180 degrés ou 12 heures.”³⁹⁵ Erasmus Ommanney zag de lui hangen en zette voorzichtig een tegenoffensief in. Men moest volgens hem met zoveel ernstige overwegingen rekening houden, dat men nog geen bindende keuze kon maken. In zekere zin deed hij zelf een beroep op de Franse concurrentie om de Behringvariant niet te laten passeren: “le *Nautical Almanac*, qui est généralement connu dans toutes les contrées du monde, est calculé d’après le méridien de Greenwich, tandis qu’en France, beaucoup d’études hautement scientifiques sont basées sur le méridien de Paris. Il en résulte, que les astronomes et les hommes de science auraient à délibérer longuement entre eux, avant d’arriver à un arrangement mutuel concernant cette matière; mais je pense que nous ne pouvons pas faire mieux en ce moment, que de recommander la question du méridien à l’attention des nations respectives.”³⁹⁶ Men zat in de impasse. Op voorstel van Jacques Langlois werd het onderwerp opnieuw naar een volgende vergadering verschoven.

De andere thema’s lokten veel minder discussie uit. Men besprak de eerste 18 vragen van het onderdeel kosmografie, maar per vraagstuk kwam meestal maar één uitgesproken mening naar voor. Meestal ging het om zeer technische interventies door een specialist waarop niemand iets kon aanmerken. Uiteraard luisterde men aandachtig wanneer een brief van Maury werd voorgelezen, en kreeg Auguste Stessels een vrij podium inzake oceanografie en de hydrografie van de Schelde. Enkele punten werden verdaagd omdat men hoopte dat de expert in het betreffende onderzoeksdomein later op de week alsnog in Antwerpen zou toekomen. Zo hoopte men dat August Petermann het congres zou toespreken over de Golfstroom en de mysterieuze ijsvrije Poolzee.³⁹⁷

De avondconference gaf generaal Heine een derde gelegenheid om de aandacht te vestigen op de landengte van Darien als meest geschikte plaats voor het graven van het Panamakanaal.³⁹⁸

3.2.3. Dag 3: in het teken van de nomenclatuur, het Suezkanaal en de mensenrechten

De derde dag kwamen de drie secties voor het eerst tegelijk in actie. Sectie A borduurde voort op vraag 7 over de beste manier om kinderen kaarten te leren tekenen. De ervaren Otto Delitsch gaf toelichting bij zijn beproefde aanpak met een blinde kaart en kreeg steun van verschillende deelnemers. De discussie draaide echter uit op een meningsverschil over de vraag of wereldkaarten dan wel globes de beste leermiddelen waren in de tekenles.³⁹⁹ De volgende vragen werden slechts zijdelings aangeroerd, maar vraag 15 leverde stof voor een interessant gesprek over plaats- en eigennamen. Aanvankelijk was iedereen het eens dat men op kaarten en

---

³⁹⁵ Ibidem.

³⁹⁶ Ibidem.

³⁹⁷ Ibidem, I, pp. 209-319.

³⁹⁸ Ibidem, I, pp. 323-345.

³⁹⁹ Ibidem, I, pp. 346-348.

in handboeken altijd de schrijfwijze moest hanteren die in de afgebeelde of beschreven staten gangbaar was. Dat gold vooral voor Europese landen. Wat betreft Azië, Afrika, Oceanië, Noord- en Zuid-Amerika vonden de deelnemers het moeilijk strenge regels te hanteren. Maar de eerste oplossing kwam onder vuur te liggen vanuit Oostenrijkse hoek, waar men argumenteerde dat sommige landen meerdere schrijfwijzen naast elkaar gebruikten – een directe verwijzing naar de complexe samenstelling van het keizerrijk. In bepaalde landen werden meerdere talen gesproken, met alle gevolgen van dien. Czörnig verwees onder meer naar het Belgische voorbeeld, waar Liège, Luik en Lüttich conventionele aanduidingen waren voor één en dezelfde stad. Hoewel de standpunten niet ver van elkaar lagen, kwam men tot het besef dat men te maken had met een bijzonder complexe problematiek, die nooit volledig kon worden behandeld op een congres. Men stelde voor op een volgend congres verder na te denken over een universele aardrijkskundige nomenclatuur.⁴⁰⁰ Sectie B handelde de vragen 15 tot en met 19 van het programma handel en navigatie af, maar gaf alleen uitdrukkelijke steun aan een voorstel om het systeem van de Britse admiraal Fitz-Roy nader te onderzoeken met het oog op een verbetering van de weerkundige waarnemingen.⁴⁰¹ Sectie C hield het bij een algemene discussie over enkele niet nader bepaalde principiële kwesties in verband met etnografie.⁴⁰²

Heinrich Kiepert leidde de algemene zitting in de namiddag. Het centraal comité had opnieuw de kosmografie aan de orde gesteld, maar omdat een aantal deelnemers al naar huis moest, werd het programma omgegooid. Generaal Heine – wiens schip vertrekbaar voor anker lag – kwam voor de laatste keer aan het woord en kon zijn verhaal over het Panamakanaal eindelijk voltooien. Zijn lofzang op de Gorgozaroute vond gehoor en het congres stemde ermee in om het plan aan te bevelen bij de grote zeemachten en de wetenschappelijke genootschappen. Cousin, een deelnemer uit Duinkerken die slechts één dag in Antwerpen verbleef, kreeg de gelegenheid om het congres toe te spreken over de landverzakkingen langs de Noordzeekust. Pas nadat Ignace Carbonelle toelichting had gegeven bij het verslag van de vergadering van sectie A en een brief van Maury had voorgelezen waarin werd gepleit voor de invoering van een uniform systeem voor meteorologische waarnemingen op zee én op het land, kon men overgaan tot de orde van de dag.⁴⁰³

De eerste discussie handelde over de impact van het Suezkanaal op de internationale handel. De Italiaan Negri nam het woord met het voor Frankrijk flatterende voorstel om de nieuwe waterweg om te dopen tot “Bosphore ou détroit de Lesseps”... Vervolgens signaleerde hij het probleem van de hoge taksen. Sommige handelsnaties ondervonden daarvan meer nadeel dan andere. De Italianen vertrokken meestal met lege schepen naar Azië en keerden met een vol ruim terug naar Europa. De Britten hadden zowel op de heen- als de terugreis een commerciële vracht aan boord. Het reglement op de heffingen maakte echter geen onderscheid, en dat vond Negri oneerlijk. Aan dit verhaal koppelde hij een betoog over de nadelige gevolgen van de tol aan de Bosporus en de Dardanellen, die opnieuw vooral de mediterrane landen parten speelde. De Europese handelsnaties hadden gezorgd voor de afkoop van de voornaamste tolverplichtingen in Noord-Europa, bijvoorbeeld

---

⁴⁰⁰ Ibidem, I, pp. 348-352.

⁴⁰¹ Ibidem, I, pp. 353-354.

⁴⁰² Ibidem, I, p. 355.

⁴⁰³ Ibidem, I, pp. 356-389.

op de Schelde en aan de Sond. Het was wenselijk dat hetzelfde zou gebeuren voor de toegangsweg tot de Zwarte Zee, die jaarlijks door ca. 2.400 Italiaanse schepen werd gebruikt. Het congres toonde zich een groot voorstander van de liberale economische principes en ging als één man achter het voorstel staan. Het eiste bovendien dat de absolute neutraliteit van het Suezkanaal gegarandeerd zou blijven.

Ook aan Belgische zijde werd meer dan gewone aandacht aan het Suezkanaal besteed. Alfred Bodart van de *Ligue de Commerce de Huy* liet in de akten een verhandeling opnemen waarin hij duidelijk wilde maken dat het kanaal een complete omwenteling kon veroorzaken in de Belgische relaties met het Verre Oosten. Hij berekende een tijdwinst van twee maanden voor een zeereis van Antwerpen naar Calcutta! Een analyse van de export- en importcijfers leerde hem dat de handel met China, India en Singapore sinds 1855 sterk achteruit was gegaan. De groothandel moest zich laten inspireren door het voorbeeld van de Britten en Nederlanders die door hun durf en doorzettingsvermogen veel meer bereikten dan de Belgen. Bodart haalde zijn argumenten rechtstreeks bij koning Leopold II. Hij citeerde voor het congres diens toespraak in de Senaat – toen nog als hertog van Brabant – op 17 februari 1860. De vorst moedigde zijn landgenoten aan om hun producten zelf op verre markten te gaan slijten. Maar Bodart stelde vast dat de Belgen zich op dat vlak weinig enthousiast hadden getoond. Ze lieten zich afhankelijk maken van tussenpersonen in Parijs, Londen, Hamburg en zelfs Leipzig. De nieuwe waterweg moest de Belgen stimuleren om handelsposten te openen in grote productie- en consumptiecentra in het Verre Oosten, waar ze goedkope grondstoffen konden verwerven en Belgische producten plaatsen. Tot besluit en ter ondersteuning van zijn argumentatie verwees hij naar een succesvolle Belgische onderneming in Buenos Aires, die vooral de wolhandel naar Zuid-Amerika had doen heropleven en als voorbeeld kon dienen voor initiatieven in de Oriënt. Admiraal Ommanney gooide het over een geheel andere boeg. In zijn betoog besprak hij de wereldwijde omschakeling van zeilvaart naar stoomvaart. Hij benadrukte dat het land dat het snelst deze transformatie doorvoerde, wellicht het grootste voordeel zou halen uit het Suezkanaal.⁴⁰⁴

Daarna volgde een levendige discussie over ethische aspecten van het Nederlandse kolonisatiemodel. Aanvankelijk zag het er niet naar uit dat de deelnemers zich kritisch zouden opstellen. Ze behandelden het derde vraagstuk op de agenda – over de commerciële voordelen van de kolonisatie van Nieuw-Guinea – op een even beheerste manier als alle andere problemen. Ze luisterden aandachtig naar de uiteenzettingen van Jules Garnier, die de regio goed kende, en van de Nederlandse aanwezigen Versteeg en Pollen, die uiteraard met enig gezag konden spreken. Maar toen het vierde punt aan de orde kwam, liep het mis. Het vraagstuk bestond uit twee delen. In het eerste lid vroeg men het geografisch en economisch belang van de Indonesische Archipel – en vooral van Java – aan te tonen. Het tweede lid peilde naar de commerciële voordelen van een eventueel gewijzigd koloniaal systeem op Java. Het eerste gedeelte van de vraag werd min of meer bevredigend beantwoord met de verhandeling van de Nederlander P.J. Bachiene. Het tweede gedeelte bracht de gemoederen in vervoering. De discussie begon met het verslag van Erasmus Ommanney, die het standpunt van sectie B toelichtte. De sectie verweet de Nederlandse regering een grote geldhonger die vooral ten koste ging van de

---

⁴⁰⁴ Ibidem, I, pp. 389-394.

inlandse bevolking: “Puisqu’il est prouvé que les avantages que le gouvernement retirera de la modification que l’on se propose d’apporter au système colonial de Java, paraissent déjà considérables, la section exprime le voeu que le gouvernement continue à prendre des mesures libérales, qui pourront, par la suite, augmenter la production de l’île, et favoriser le bien-être des indigènes.” Nadat de Nederlander Huberts vervolgde met een uiteenzetting over de geplande aanpassingen van het stelsel die de regering op het oog had, intervenueerde Charles Ruelens met de opmerking dat hij tijdens de sectievergadering gevraagd had enkele woorden aan het standpunt toe te voegen, namelijk “qu’on arrive à obtenir la liberté complète des habitants de cette île.” Hij gaf scherpe kritiek op het Nederlandse kolonisatiemodel. De reacties van de andere deelnemers waren bijzonder fel. Emile Levasseur onderstreepte dat hij alle sympathie had voor de liberale ideeën van zijn collega, maar dat hun bijeenkomst van zuiver wetenschappelijke aard was. Ruelens vroeg een politiek standpunt, en dat was wat Levasseur betref totaal uitgesloten. De Belgische deelnemer Jan De Laet gaf hem gelijk en vond dat het congres daarmee zijn bevoegdheid te buiten zou gaan. Pascal d’Avezac vond het zelfs nodig om te citeren uit het congresreglement, dat politieke uitspraken inderdaad verbood. Ruelens legde zich uiteindelijk bij deze beslissing neer.⁴⁰⁵

De algemene zitting werd uiteindelijk toch eensgezind afgesloten met een debat over de opleiding van exploratiereizigers. Iedereen volgde het standpunt van de sectie dat de exploratie gestimuleerd en geprofessionaliseerd moest worden. Het toekennen van speciale prijzen, zoals de *Royal Geographical Society* al uitreikte, was een gebruik dat moest worden veralgemeend.

De avondsessie stond volledig in het teken van Francis Garnier, de beroemde Franse ontdekkingsreiziger, die het publiek in de ban hield met een levendig verslag van zijn reizen door Indochina.⁴⁰⁶

3.2.4. Dag 4: in het teken van de historische geografie, de Afrikaanse binnenzee en de oorsprong van de mens

De vergadering van sectie A stond volledig in het teken van de historische geografie. De vragen 16 tot en met 26 kwamen aan bod, waardoor de geografische sectie haar werkzaamheden voltooide. Dat men zo snel het programma had afgewerkt, kwam vooral omdat veel geschiedkundige vragen eigenlijk maar weinig animo wekten. De meeste waren te algemeen of te weinig actueel om discussie uit te lokken. Zo was iedereen het eens dat het probleem van de begrenzing van de gekende wereld in de oudheid véél te omvattend was en onmogelijk kon worden besproken op een congres. Emile Levasseur vond een bibliografie van alle studies over dat onderwerp het beste antwoord. De vragen over de handelsroutes in de oudheid, de verre expedities van de Feniciërs, de eilanden in de Atlantische Oceaan, enz. werden amper uitgediept. Meestal gaf Pascal d’Avezac een korte situatieschets van het lopende onderzoek, maar vaak moest hij vaststellen dat alle antwoorden eigenlijk al waren gegeven of de vraag volledig naast de kwestie was. De interpretatie van de Griekse afstandsmaat door Gosselin, in vraagstuk 21 aan de orde gesteld, vond hij al lang voorbijgestreefd. Nieuwe studies, waarvan hij de referenties citeerde, hadden

---

⁴⁰⁵ Ibidem, I, pp. 397-420.

⁴⁰⁶ Ibidem, I, pp. 429-442.

een totaal nieuwe piste geopend. Dit was een indirecte terechtwijzing aan het adres van de samenstellers van het programma, die zeker wat de historische aardrijkskunde betreft slecht geïnformeerd bleken over het recente onderzoek. Over het “Vlaams kompas” en de contacten tussen Brugge en Afrika in de 14de eeuw kwam enkel d’Avezac echt aan het woord. Alleen vraag 20, over de oorzaken van de opleving en ondergang van steden, werd dieper uitgewerkt. Sommige sprekers stoorden zich aan de suggestieve formulering van de vraag. Levasseur geloofde niet dat de constructie of bloei van steden kon worden verklaard aan de hand van “wetten”. Anderen maakten een opsomming van de meest uiteenlopende invloeden. Richard Cortambert stelde vast dat het belang van politieke centra afnam ten voordele van de maritieme en industriële centra. Alexis Gochet besprak de invloed van de natuurlijke gesteldheid en de bodemrijkdommen. Ignace Silbermann meende zelfs dat de wind een rol speelde. Diezelfde Silbermann sloot de sectie af met een luchtige noot. Gevraagd naar de beste manier om de Noordpool te bereiken – vraag 26 – lanceerde hij de idee om een expeditie te wagen met een luchtballon...⁴⁰⁷

Sectie B snelde door het programma over navigatie en handel. Sommige punten werden compleet genegeerd. Dat was bijvoorbeeld het geval met de vraagstukken over statistiek, waarvan de meeste deelnemers vonden dat ze het best voorbehouden konden worden voor een internationaal statistisch congres. Rond vraag 35 nam de sectie een opvallend standpunt in. Ze zag geen reden om het project voor de aanleg van een Afrikaanse binnenzee te steunen, aangezien nog onvoldoende gegevens over de uitvoering ervan beschikbaar waren. Bijkomende verkenningen waren absoluut noodzakelijk om zekerheid te verwerven over de haalbaarheid van de onderneming. Het geloof in de ongelimiteerde kracht van de mens had dus toch zijn grenzen. Het congres volgde hier niet de piste die de organisatoren hadden voorbereid.⁴⁰⁸

De algemene zitting begon met een bespreking over de chronometer. Het uitgangspunt vormde een brief van de befaamde instrumentenbouwer Victor Kullberg uit Londen. Na een korte onderbreking naar aanleiding van het onverwachte bezoek van minister van Binnenlandse Zaken Kervyn de Lettenhove, kwam men tot het belangrijkste gespreksonderwerp van de dag: de etnografie.⁴⁰⁹ Al onmiddellijk werd een controversieel punt aangesneden, want de eerste en uiteindelijk enige vraag op het programma peilde naar de resultaten van het onderzoek met betrekking tot de oorsprong van de mens. Armand de Quatrefages was wellicht beter dan wie ook geplaatst om het congres een synthese van de actuele ontwikkelingen te presenteren. Zijn tussenkomst liep uit op een lange monoloog, maar niemand onderbrak hem. Toch was de inhoud van de mededeling niet onomstreden.

Op basis van zijn jarenlange ervaring was Armand de Quatrefages ervan overtuigd dat de etnografie door verschillende fasen was gegaan. Eerst was er de historische benadering, waarbij de oorsprong van de beschavingen werd bestudeerd op basis van teksten uit de oudheid. Met Buffon was men meer aandacht gaan schenken aan de natuurlijke historie van de mens. Zijn fysische eigenschappen hadden een centrale plaats gekregen. Die aanpak werd verder gesystematiseerd door onder meer William Edwards, die zich vooral richtte op gelaatskenmerken. De meest

---

⁴⁰⁷ Ibidem, II, pp. 1-14.

⁴⁰⁸ Ibidem, II, pp. 15-19.

⁴⁰⁹ Ibidem, II, pp. 20-25.

recente ontwikkeling was de linguïstiek. De studie van het Sanskriet wierp een nieuw licht op de oorsprong van de Europese mens. Ondanks vele fouten, kromme redeneringen en veralgemeningen kon men een verwantschap aantonen met de Perzen en Indiërs. De Quatrefages was van mening dat men, voor de oplossing van het probleem van de oorsprong van de mens en de mensenpopulaties, alle feiten moest verzamelen en met elkaar vergelijken.⁴¹⁰ Eén eigenschap uitvergroten was volstrekt zinloos: "La linguistique a également son importance. Les traits physiques extérieurs sont de bons guides auxquels on peut se fier: aussi je suis loin de blâmer William Edwards de la sérieuse attention qu'il leur a prêtée. Mais ce que je reproche à lui et à son école, c'est d'être exclusif et de négliger les considérations ostéologiques. Celles-ci fournissent en somme les traits les plus surs, et peuvent conduire plus loin qu'on le pense."⁴¹¹

Vervolgens ging de Quatrefages naar de kern van de zaak. Zijn vergelijkende methode dreef hem tot nieuwe onderzoeksvragen. Wat waren de algemene fysische kenmerken van de Arische volkeren die, zoals de linguïstiek had aangetoond, in Europa waren neergestreken? De klassieke auteurs verwezen steeds naar rijzige, blonde, robuuste types. De Quatrefages stelde echter vast dat van Gallië tot Griekenland gestuikte, donkerharige mensen voorkwamen. Uit deze en andere feiten concludeerde hij dat twee onderscheiden mensengroepen hadden bestaan. Maar waar kwam dat tweede type dan vandaan? Het probleem was moeilijk op te lossen, maar hij was toch van mening dat aanknopingspunten konden worden gevonden in het paleontologisch onderzoek van de Belgen Philippe-Charles Schmerling en Edouard Dupont.

In het begin van de 19de eeuw had Schmerling in grotten nabij Luik menselijke fossielen aangetroffen. Vooral de vrij complete "schedel van Engis" had een felle wetenschappelijke discussie op gang getrokken, onder meer met de beroemde paleontoloog Georges Cuvier. De Fransman geloofde niet dat de mens had bestaan in de periode dat de uitgestorven dieren hadden geleefd. De Quatrefages, die uit eerbied voor zijn eminente voorganger weliswaar een apologie van Cuvier in zijn discours opnam, moest toch toegeven dat het onderzoek van onder meer Jacques Boucher de Perthes en Edouard Dupont definitief had aangetoond dat de mens op aarde was vóór de actuele geologische periode. Hij stelde zich dan ook de vraag of dit mensentype intussen was uitgestorven en volledig vervangen door de Ariërs.

De vraag was eerder retorisch gesteld, want de Quatrefages had voor zichzelf al uitgemaakt dat dit niet het geval kon geweest zijn. Hij verwees daarvoor naar de toestand in de Antillen en Amerika sinds de aankomst van de Europeanen, waar overal geleidelijke vermenging is vastgesteld met talloze nieuwe rassen als resultaat. Wanneer de Ariërs Europa zijn binnengevallen, kunnen ze de oorspronkelijke bewoners misschien wel bestreden maar nooit volledig uitgeroeid hebben, zo argumenteerde hij. De Quatrefages verklaarde tegenover de congresgangers ook dat onder de Europese burgers nog heel wat descendanten van de fossiele mens te vinden waren. De grootste uitdaging van de etnografie was juist individuen te zoeken die dit verband konden aantonen.

---

⁴¹⁰ Ibidem, II, pp. 26-27.

⁴¹¹ Ibidem, II, p. 37.

De Quatrefages betrok ook de schedelstudie bij zijn bewijsvoering. Geconfronteerd met de vraag van waar de gestuikte, donkerharige Galliërs uit de tijd van Caesar dan wel afkomstig waren, aarzelde hij niet om een verband te leggen met de paleontologische mens. Europa telde bovendien nog andere volkeren waar een rechtstreeks verband met de fossiele voorganger gelegd kon worden. Met een zeer speculatieve bewijsvoering trachtte hij aan te tonen dat er duidelijke overeenkomsten waren tussen de bevolking van Estland en de prehistorische populaties. De beenstructuur van de Esten was volgens de Quatrefages conform aan de schedels die Dupont in het Belgische Furfooz had aangetroffen. Wellicht hadden de Letten eveneens gelijklopende fysische kenmerken. Uit dit alles kon de Franse antropoloog maar één besluit trekken: tijdens het Quartair telde Europa twee menselijke vormen. Eén tak was gelieerd aan het fossiele type van Dupont, de andere tak was verbonden met het Cro-Magnontype. De Quatrefages sprak van twee “rassen” die aanvankelijk geïsoleerd van elkaar leefden, maar uiteindelijk toch zijn vermengd.

De lange toespraak werd op applaus onthaald. Slechts enkele deelnemers waagden het om met de geleerde in discussie te gaan. De Oostenrijker Czörnig leidde de aandacht af naar nationaliteitskwesies, maar de Belg Louis Jacobs-Beeckmans zocht de frontale confrontatie. Niet gehinderd door enige onderzoekservaring – Jacobs-Beeckmans was verzekeringsmakelaar – trok hij van leer tegen de veronderstelling dat er eenheid was tussen de fossiele en de hedendaagse mens: “cette origine nous a été présentée comme unique; c’est que je viens de combattre.”⁴¹² Hij voerde aan dat de geschiedenis van de oorsprong van de mens vooral op het terrein van de religie aan de orde is. Hoewel het congresreglement verbood religieuze stellingen te verdedigen, verwees Jacobs-Beeckmans naar de contradictie tussen de resultaten van de moderne wetenschap en het Bijbelverhaal: “ni les points chronologiques, ni le fait de la création d’un homme unique, ne peuvent être acceptés tels qu’ils sont décrits dans la Génèse sacrée.”⁴¹³ Hij kon onmogelijk ontkennen dat de mensheid zeer oud is: van zodra de mens kon verschijnen, is hij verschenen; vanaf het moment dat de evolutie van het milieu de noodzakelijk omstandigheden had geschapen, is de mens ontstaan. In die zin was Jacobs-Beeckmans dus geen doctrinair. Hij beschouwde zichzelf eerder als een volgeling van de Franse bisschop Guillaume-René Meignan, die in het recente werk *Le monde et l’homme primitif suivant la Bible* (1869) een opening had gemaakt naar allegorische interpretaties van de Heilige Schrift. De zes dagen van de schepping kunnen aldus veel breder worden geïnterpreteerd. Niettemin geloofde Meignan in een creatie “ex nihilo” en was hij een opposant van Darwin. Was wetenschap en religie voor Jacobs-Beeckmans dus toch enigszins met elkaar verenigbaar, dan bleef hij niettemin overtuigd dat de “kaukasische mens” als een uniek type was ontstaan in het Tweestromenland. De blanke man met verheven gelaatskenmerken, zoals men die terugvindt in Europa en Azië, kon volgens hem op geen enkele manier in relatie staan tot de Aboriginal uit Australië, “au pied plat, aux mains pendantes, au front déprimé, au regard tantôt stupide, tantôt féroce, au teint coloré.”⁴¹⁴ Net zoals de planten en dieren van Australië is dit mensentype volgens Jacobs-Beeckmans eigen aan de bodem. Het verhaal van de schepping van de eerste mens, de mens van het Bijbelse Aardsparadijs, staat niet volledig in oppositie met zijn zienswijze. Voor

---

⁴¹² Ibidem, II, p. 42.

⁴¹³ Ibidem.

⁴¹⁴ Ibidem, II, p. 44.

Jacobs-Beeckmans is het aannemelijk dat de Aboriginal veel later op de wereld is gekomen.⁴¹⁵

Dit vroeg om een reactie van Armand de Quatrefages. Opnieuw besteeg hij de spreektribune aangezien "l'honorable M. Jacobs-Beeckmans a mis en question à peu près tout ce que je regarde comme la vérité en anthropologie, et je ne saurais par conséquent garder le silence, sans avoir l'air de passer condamnation."⁴¹⁶ Hij was van mening dat iedereen op zijn eigen terrein moest blijven. De wetenschap, de theologie, de filosofie hadden elk hun eigen domein. Het was uitsluitend via de wetenschap dat hij zijn resultaten had bekomen. Vergelijkingen met ontwikkelingen bij dieren en planten hadden hem geleerd dat zijn stelling over de eenheid van de mens volstrekt verdedigbaar was. De verschillen tussen het blanke en het zwarte ras waren volgens de Quatrefages veel kleiner dan sommige van zijn tijdgenoten wilden aanvaarden. Hij verwees naar zijn cursus aan het *Muséum* waar hij, in het eerste jaar, samen met zijn leerlingen zowel planten, dieren als de mens gedetailleerd onder de loep nam, orgaan per orgaan, functie per functie. De variaties onder de mensen bleken oneindig veel kleiner te zijn dan die tussen dieren en planten. Bovendien vergiste Jacobs-Beeckmans zich wat betreft het "kaukasische ras". De Kaukasiërs waren immers Ariërs en dus lang niet het eerste ras dat de aarde bevolkte.⁴¹⁷

De discussie werd afgesloten onder luid applaus voor de Quatrefages, wiens visie werd bekrachtigd door de Nederlander Pollen. Om de dag toch nog enigszins luchthartig te besluiten deed Erasmus Ommanney het relaas van zijn ervaringen met "de eskimo's", wat alle aanwezigen bijzonder op prijs stelden.⁴¹⁸

3.2.5. Dag 5: in het teken van het onderwijs (bis) en het belang van de economische geografie

In de sectie A hervatte men de onderwijsdiscussie. De Schot Blackie vestigde de aandacht op de leeftijd waarop het aardrijkskundeonderwijs moest starten. Iedereen was het eens dat reeds in de lagere school het geografisch gevoel moest worden ontwikkeld. Janos Hunfalvy wilde in dit onderwijsniveau vooral de klemtoon leggen op de analytische methode. De lessen stonden er volledig in het teken van de plaatselijke leefwereld die men in al zijn aspecten ging ontrafelen. In het middelbaar onderwijs stapte men best over op de systematische methode: de leraar moedigde de leerlingen aan tot het leggen van verbanden. De mathematische en fysische aardrijkskunde deden hun intrede. Handboeken werden een noodzakelijk hulpmiddel. In het hoger onderwijs werd de aardrijkskunde systematisch én wetenschappelijk benaderd. De Fransen Cortambert en Levasseur verzetten zich dan weer tegen een te doorgedreven nadruk op wat zij de "dorpsmethode" van het lager onderwijs noemden: "si la méthode, qui consiste à faire étudier d'abord à l'enfant ce qu'il voit, ce qui l'entoure, est excellente au début, elle doit s'arrêter, dès qu'il a acquis les premières connaissances, telle que la commune, le canton et l'arrondissement, et

---

⁴¹⁵ Ibidem, II, p. 45.

⁴¹⁶ Ibidem, II, p. 46.

⁴¹⁷ Ibidem, II, pp. 46-52.

⁴¹⁸ Ibidem, II, pp. 52-57.

qu'au delà il faut reprendre le système des définitions.”⁴¹⁹ Alexis Gochet, die zijn stempel had gedrukt op het eerste onderwijsdebat met het relaas over zijn persoonlijke ervaring in Carlsbourg-Palaiseul, meende dat het onderwijs kon worden bevorderd door de oprichting van aardrijkskundige genootschappen en populair-wetenschappelijke tijdschriften. Levasseur besloot de geanimeerde discussie met een meer fundamentele stelling: naar het voorbeeld van Alexander von Humboldt moest men streven naar een systeem waarin natuur én mens centraal stonden. Dat impliceerde dat de fysische aardrijkskunde voorrang kreeg – meteorologie, klimatologie, geologie, hydrologie – waarna men de stap zette naar de politieke geografie. Het verband tussen mens en natuur werd dieper uitgewerkt in lessen over de landbouw, de bodembenutting, de industrie, de handel en de communicatie.⁴²⁰

Tijdens de algemene zitting later op de dag schonk men meer aandacht aan Levasseurs denkpiste. De Oostenrijker von Becker opende zijn betoog met enkele persoonlijke impressies over het verloop van het congres, en bleek opgetogen over de naar zijn oordeel duidelijke vooruitgang die de Franse geografie de laatste jaren had gemaakt en in Antwerpen tot uiting bracht. Hij was vooral positief over de zichtbare invloed die de ideeën van Carl Ritter hadden gehad. Fysische elementen hadden eindelijk een voornamelijk plaats ingenomen in de Franse aardrijkskunde. Emile Levasseur nuanceerde de betekenis die zijn collega aan het werk van de Berlijnse meester hechtte. Zijn argumentatie had opnieuw het onderwijs tot voorwerp. Alexander von Humboldt en Carl Ritter waren belangrijk omdat ze de weg hadden gewezen naar de vergelijkende geografie en de relaties tussen de mens en zijn omgeving centraal hadden gesteld. Maar hij verweet Ritter zijn “fatalistische houding”: dat fysische fenomenen de belangrijkste oorzaak waren van beschavingsverschijnselen in de wereld, daar kon de Franse econoom het niet mee eens zijn. De natuur had uiteraard een grote invloed, maar daarnaast was er nog de vrijheid van de mens, die het fatalisme kon overstijgen. De rol van de mens, zoals die tot uiting komt in de etnografie en de geschiedenis verdiende een eigen plaats in de aardrijkskunde, naast de fysische geografie. De economische geografie, die juist de complexe relaties onderzoekt tussen de mens en de aarde, zou in de decennia na het congres steeds nadrukkelijker op het voorplan treden.

Maar in 1871 was van een systematische aanpak van economische problemen in de aardrijkskunde nog maar weinig sprake. Wanneer het congres de vraag aan de orde stelde waarom sommige landen absoluut geen voorliefde toonden voor overzeese handelsondernemingen, valt op hoe de meeste deelnemers uitblonken in amateurisme en vooringenomenheid. Auguste Stessels greep de kans om een forse aanklacht te lanceren aan het adres van België. Zonder veel nuance en vanuit een verengd, uitsluitend maritiem georiënteerd perspectief besloot hij dat niet alleen het geografieonderwijs, maar ook het hele onderwijssysteem in zijn land niet deugden. De institutionalisering van de geografie vond hij trouwens minder belangrijk. Wat telde, waren praktische realisaties.⁴²¹ Ignace Silbermann legde een verband met het rassenvraagstuk, wat voor de meeste tijdgenoten een brug te ver was. Hij meende dat de voorliefde voor overzeese ondernemingen kenmerkend was voor de blonde rassen. Het probleem moest volgens hem dan ook uitsluitend op een etnografisch

---

⁴¹⁹ Ibidem, II, p. 86.

⁴²⁰ Ibidem, II, pp. 85-89.

⁴²¹ Ibidem, II, p. 150.

niveau worden opgelost.⁴²² Emile Levasseur kon de onzinnige interventies onmogelijk onbeantwoord laten. Hij verbreedde opnieuw de discussie door te stellen dat historische en economische oorzaken wellicht een veel grotere invloed hadden op de maritieme slagkracht van bepaalde volkeren dan de kleur van het haar of de ogen.⁴²³

Het overzeese avontuur werd de congresgangers in ieder geval niet ontzegd. De avondsessie werd opgeluisterd met een toespraak van J.B. Brown over de inlandse stammen van zuidelijk Afrika en een verslag van Jules Garnier over zijn reiservaringen op Nieuw-Caledonië en Tahiti.⁴²⁴

3.2.6. Dag 6: in het teken van de continuering van het congres

Dagenlang vergaderen begon geleidelijk zijn tol te eisen. De eerste tekenen van vermoeidheid werden merkbaar. De debatten verliepen minder snedig dan in het begin. Het programma geraakte stilaan uitgeput. Men viel zelfs af en toe in herhaling door eerdere standpunten opnieuw te formuleren. Een voorbeeld daarvan is de discussie over de nulmeridiaan, die zowel in de sectie als tijdens de algemene zitting werd overgedaan.

Het enige vraagstuk dat boven de andere uitsprong onderzocht de haalbaarheid van een centraal informatiecentrum dat alle aardrijkskundige gegevens moest verzamelen, verwerken en publiceren. De Belgische pater Ignace Carbonelle was een voorstander van dit initiatief. Zelf dacht hij aan een “bureau permanent, chargé de composer un questionnaire dirigeant toutes les bonnes volontés éparses sur toute la terre...”⁴²⁵ Reizigers bevragen met een gerichte enquête zou een ongelooflijk rijke informatiebron opleveren. Richard Cortambert merkte op dat aardrijkskundige genootschappen zoals dat van Parijs al meer dan vijftig jaar actief waren in dit veld: “Je ne crois donc pas que l'on ait à créer une institution nouvelle. Ce qui existe me semble suffisant.”⁴²⁶ Het volstond volgens hem dat men het actieterrein van de aardrijkskundige genootschappen verder ontwikkelde, hun financiële middelen vergrootte en meer inspanningen leverde op het gebied van de ledenwerving.

Fleury-Robert greep het probleem aan om zijn collega's te confronteren met een existentiële kwestie. Was het congres zelf niet de ideale hefboom voor de internationale uitwisseling van geografische informatie? Toonden de resultaten van hun debatten niet aan dat het de moeite loonde om de formule op geregelde tijdstippen opnieuw toe te passen? De aardrijkskundige genootschappen zouden elkaar veel efficiënter kunnen rapporteren over hun werkzaamheden: “De plus, ces diverses sociétés auraient à se réunir, chaque année, en un Congrès comme celui que nous tenons aujourd'hui à Anvers. [...] Pour que les sociétés de géographie remplissent les lacunes qu'elles sont appelées à combler, elles devraient apporter chaque année à un Congrès les rapports des travaux qu'elles ont exécutés.”⁴²⁷

---

⁴²² Ibidem, II, p. 152.

⁴²³ Ibidem, II, pp. 152-153.

⁴²⁴ Ibidem, II, pp. 205-227.

⁴²⁵ Ibidem, II, p. 244.

⁴²⁶ Ibidem, II, p. 245.

⁴²⁷ Ibidem.

De Belg Eugène Dognée reageerde sceptisch. Het plan van Fleury-Robert was uiteraard lovenswaardig, maar was het ook praktisch uitvoerbaar? Vooral de jaarlijkse regelmaat wekte twijfel.⁴²⁸ Voor Fleury-Robert bleek het jaarlijkse karakter niet zo belangrijk. Er mocht gerust een langer interval tussen de congressen liggen. Waar het op aan kwam was dat de vlam bleef branden. Hij hoopte dat men snel een genootschap bereid zou vinden om de fakkel van Antwerpen over te nemen. Dat genootschap zou op zijn beurt een tussentijds centraal bureau vormen, dat alle voorbereidingen moest treffen en de lopende zaken afhandelen.⁴²⁹

Een stemming bracht uitsluitel. Het voorstel voor een centraal informatiebureau werd met een grote meerderheid verworpen. De aardrijkskundige genootschappen daarentegen moesten met alle middelen worden gesteund. Bovendien kregen ze de opdracht internationale congressen te organiseren. Ruelens en de Antwerpenaren mochten trots zijn. De toekomst van hun initiatief was definitief verzekerd!

3.2.7. Dag 7: in het teken van Ortelius en Mercator

Het congres laste op de zevende dag van haar werkzaamheden een welverdiende rustpauze in. In de voormiddag konden de buitenlandse gasten de jaarlijkse processie bewonderen. Er was voor hen zelfs een loge voorzien tegenover het *Koninklijk Paleis* op de Meir.

Vervolgens werden ze, samen met hun Belgische collega's, uitgenodigd om eer te bewijzen aan de grote Belgische geografen. In de kathedraal hielden ze een hommage bij het grafmonument van Abraham Ortelius. In de namiddag vertrok men per boot naar Rupelmonde, waar een plechtigheid werd georganiseerd rond het nieuwe standbeeld van Gerard Mercator. Cristoforo Negri en Pascal d'Avezac hielden gelegenheidstoespraken. De plaatselijke hoogwaardigheidsbekleders ontbraken op het appèl. Het conflict tussen de congresorganisatoren en de *Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* had te grote wonden geslagen. Een gekwetste Van Raemdonck moest via de krant vernemen hoe het gezelschap de dag stijlvol had afgesloten met een diner in het bekende restaurant *Le Rocher de Cancale* en een feest in het zomerlokaal van de *Société royale d'Harmonie*...⁴³⁰

3.2.8. Dag 8: in het teken van de Belgische etnografie

De achtste congresdag kende een mak verloop. Het kwam er vooral op aan de nog openstaande problemen aan te snijden, waardoor er veel minder gestructureerd werd gewerkt dan tijdens voorgaande dagen. Bij gebrek aan belangstelling beperkten de interventies zich vaak tot de mening van één specialist. Men besprak vluchtig de invloed van de maan op de meteorologische toestand van de aarde, uniforme aanduidingen voor het loodswezen, de meest geschikte routes naar de Polen, de methodiek voor de vervaardiging van kaarten met isothermen, het gebruik van de statistiek in de aardrijkskunde – wat onder meer leidde tot een opmerkelijke oproep

---

⁴²⁸ Ibidem, II, p. 250.

⁴²⁹ Ibidem, II, p. 253.

⁴³⁰ Ibidem, II, pp. 309-322.

tot zuinigheid wat betreft het verbruik van steenkool, waarvan men aannam dat de wereld nog slechts reserves had voor een periode van maximaal 140 jaar.

Met de tussenkomst van de Nederlander Versteeg over de etnografie van Java kwam men bij een onderwerp dat meerdere deelnemers kon boeien. De Quatrefages vond in dit betoog aanknopingspunten voor zijn eigen onderzoek. Charles Ruelens zag een gelegenheid om de aandacht te vestigen op een grote lacune in het onderzoek: de etnografie van België. Het was een sterk ondergewaardeerd onderzoeksveld. Ruelens wees op grote tekorten: “Nous n’avons pas même une carte ethnographique, quelque petite, quelque simple qu’elle soit, pour retrouver les différentes races, les différentes familles qui se sont partagés la Belgique.”⁴³¹

3.2.9. Dag 9: in het teken van de kolonies en de economische expansie

Het congres begon aan zijn laatste werkdag. De nog openstaande vragen werden meestal summier besproken. Vaak herhaalde men gewoon het antwoord dat in de sectie was geformuleerd. Alleen in verband met de kolonies wilden de deelnemers nog een laatste krachtinspanning leveren. Daarbij dient gezegd dat vooral de Belgen zich door het onderwerp aangesproken voelden.

Stessels nam ruim de tijd om zijn gekende standpunten in de verf te zetten. Geconfronteerd met de vraag welke middelen konden worden ingezet om de kolonisatie te bevorderen, beriep hij zich graag op zijn ervaring tijdens twee Belgische kolonisatiepogingen uit de vorige decennia. Het ging om mislukkingen die hem veel wijzer hadden gemaakt, maar zijn geloof in het kolonisatieprincipe niet in de kiem hadden gesmoord. Stessels onderscheidde twee deelproblemen. Eerst vroeg hij zich af hoe kolonisten het best werden opgeleid. Vervolgens moest men onderzoeken naar waar ze het best werden uitgestuurd. Het eerste probleem werd zijns inziens te veel verwaarloosd. Er heerste een houding van “laissez faire, laissez passer”. Alle enthousiastelingen mochten mee overzee. Totaal fout, vond Stessels. Al naargelang het type kolonie moesten oordeelkundige keuzes worden gemaakt. Sommige kolonies waren uitgestrekt en hingen volledig af van de metropool. Ze vergden de aanwezigheid van militairen om de interne orde te garanderen en de kolonisten te beschermen tegen vijandige inlanders. Het tweede type, kolonies op het grondgebied van andere naties, vond Stessels overbodig. De kolonisten zouden zich te veel gaan identificeren met de inheemse bevolking. Enkel wanneer het moederland zich wilde ontdoen van een bevolkingsoverschot, konden ze hun nut bewijzen. Een derde type, handelsposten met een klein territorium maar een groot en sterk communicatienetwerk, vond de Antwerpse hydrograaf wel interessant. Ze konden lucratief zijn voor het moederland, hoewel ze eveneens een militaire permanentie vergden.

De keuze was vooral een politieke aangelegenheid, maar het stond voor Stessels vast dat het klimaat een grote rol speelde. Handelsposten konden overal worden opgericht, maar kolonies van het eerste type moesten worden gevestigd in gebieden met een gunstig klimaat. Alleen daar konden Europese kolonisten in gezonde omstandigheden het land bewerken. De opleiding hoorde in ieder geval plaats te

---

⁴³¹ Ibidem, II, p. 356.

vinden in de kolonie zelf. Ter plaatse moest men zich inspannen om de beste elementen uit de massa te plukken en hen een doorgedreven vorming geven. Maar tegelijk was Stessels zich bewust dat zijn denkbeelden weinig steun kregen van zijn landgenoten. Hij besloot ontgoocheld: “mais à quoi bon s’occuper de ces questions, qui ne peuvent se résoudre que par la marine. Nous sommes fermement décidés en Belgique à ne pas en avoir.”⁴³²

De vraag over de oorzaken van de inkrimping van de handelsvloot in sommige landen ontlokte een genuanceerd antwoord van de Belgische ambtenaar Fisco. In plaats van met de vinger te wijzen naar een onverschillige of zelfs onwillige overheid, zoals Stessels maar al te graag deed, somde hij een aantal objectieve redenen op. Door de opkomst van de spoorwegen en de uitbreiding van de binnenvaart was een deel van de tonnage door andere transportmiddelen overgenomen. De zeeschepen waren in de voorbije decennia technisch verbeterd. Het gebruik van ijzer in de plaats van hout had de capaciteit doen toenemen. Door de geleidelijke introductie van de stoomkracht was de snelheid opgedreven, zodat op bepaalde vrachtlijnen minder schepen moesten worden ingeschakeld. De aangeklaagde achteruitgang was, volgens Fisco, dus maar schijn: er waren misschien wel minder schepen, maar ze waren sneller en groter. De bruikbare tonnenmaat was gestegen.⁴³³

Maar Stessels was opnieuw vertoornd bij de bespreking van de instellingen die België moest ontwikkelen voor de ontwikkeling van handel en scheepvaart. Het ontbrak België niet aan instellingen. Antwerpen bezat een handelshogeschool en een zeevaartschool. Zopas was een aardrijkskundig genootschap boven de doopvont gehouden. Het consulaire corps werd stilaan uitgebreid. De Belgen misten vooral ondernemingsdrift, en dat was volgens Stessels de schuld van het onderwijssysteem. Het onderwijs legde te veel nadruk op de literaire vorming, in die mate zelfs dat respectabele wetenschappelijke instellingen zoals de *Académie* werden bevolkt met mensen die totaal geen aandacht schonken aan het thema.⁴³⁴ Charles-François d’Hane-Steenhuysse was in ieder geval een uitzondering. Hij was wel gewonnen voor een praktische aanpak en liet in de congresbundel een vurig pleidooi opnemen voor een nog grotere uitbreiding van het diplomatiek en consulaire corps teneinde directe handelsrelaties aan te knopen met commercieel interessante gebieden.

Het staat vast dat veel congresdeelnemers het nog moeilijk hadden met de veronderstelde relatie tussen kolonies en economische vooruitgang die voor sommige van hun collega’s geen toelichting hoefde. Meer nog, een grote meerderheid van de aanwezigen was ronduit sceptisch. Men leefde in een wereld die steeds liberaler werd, en expansionisme was een modewoord. Maar kolonies? De toekomst zou wel uitwijzen welke piste het meeste resultaat zou opleveren. Een anoniem lid formuleerde het bondig: “Je ne vois pas l’opportunité d’examiner cette question en ce moment. Les colonies sont-elles utiles pour l’extension du commerce? Cette question est facilement résolue par bien des économistes à courte vue; si elles sont utiles et si elles peuvent être productives, elles se feront bien d’elles-mêmes, conformément au principe de l’offre et de la demande. A quoi bon s’inquiéter désormais de pareilles questions; si elles sont utiles à l’humanité, elles se

---

⁴³² Ibidem, II, p. 413.

⁴³³ Ibidem, II, pp. 414-421.

⁴³⁴ Ibidem, II, p. 422.

résoudront d'elles-mêmes. Je propose de les réserver à l'examen d'un futur Congrès."⁴³⁵ Het nut van kolonies zou inderdaad in de toekomst nog meer dan eens aan de orde komen.

3.3. "Les vœux"

De formulering van "vœux" of wensen op het einde van het congres was een origineel soort van slotconclusie. Het systeem werd behouden tot in 1938. De wensen of resoluties werden bekrachtigd door de meerderheid van de deelnemers tijdens de algemene zittingen. Zoals Marie-Paule Maret correct heeft opgemerkt, richtten ze zich meestal tot de hele wereld en waren ze bijzonder algemeen van aard. Vaak betrof het uitnodigingen of aanmoedigingen aan het adres van de verschillende nationale overheden om de resultaten van het geografisch onderzoek in de praktijk te brengen.⁴³⁶ Soms gaf een wens een officieel karakter aan een voornemen van de congresgangers voor een volgend congres. Op die manier hoopte men waarschijnlijk de organisatoren van een volgende editie ruim op voorhand te beïnvloeden voor wat betreft de samenstelling van het programma.

De wensen gaven op een zeer beknopte manier de hoofdthema's weer die in de debatten aan bod waren gekomen. Het ging vrijwel uitsluitend om praktische verwezenlijkingen, waarvoor de nationale overheden specifieke beleidsmaatregelen moesten nemen.

Met de tabel in Bijlage X kan men vaststellen dat de wensen bijna volledig overeenkwamen met de belangrijke aandachtspunten die Charles-François d'Hane-Steenhuysse tijdens zijn openingstoespraak had opgesomd: de nulmeridiaan, het Panamakanaal, het Suezkanaal, enz. In die zin kan men stellen dat de "materialistische" denkrichting veel zwaarder heeft doorgewogen in het eindresultaat dan de teleologisch-intellectualistische. Als er één thema was dat de congresgangers mee naar huis namen om met vrienden en collega's verder te bespreken, dan was dat waarschijnlijk wel de bevordering van de handel en de zeevaart.

4. Een balans

Vrijwel alle historici zijn het eens dat het congres van Antwerpen een succes was. Voor sommigen was het belangrijkste resultaat de beslissing van de deelnemers om op regelmatige tijdstippen opnieuw samen te komen, met andere woorden de introductie van het regulariteitsbeginsel. Aldus ontstond een traditie van congressen die tot op de huidige dag wordt in stand gehouden. De aardrijkskunde begon haar lange weg naar institutionalisering. Slechts enkele wetenschappelijke disciplines kunnen zich beroemen op zulke lange, ononderbroken reeks van internationale bijeenkomsten.

De aardrijkskunde was in 1871 nog een warrig kluwen. Haar plaats in het geheel der wetenschappen moest nog worden gedefinieerd. Zowel de mathematische

---

⁴³⁵ Ibidem, II, p. 430.

⁴³⁶ M.-P. MARET. "Vœux et résolutions." In: *La géographie à travers un siècle de congrès internationaux*, pp. 180-184.

wetenschappen als de natuurwetenschappen tastten dezelfde onderzoeksthema's af. De aardrijkskunde stond niet voor een onderzoeksvacuüm, wel integendeel; om te overleven moest ze zichzelf ontwikkelen tot een interdisciplinaire wetenschap met eigen methodieken. Het pad naar meer uniforme werkwijzen was echter ingeslagen. In Antwerpen had men de eerste afspraken gemaakt, die in de volgende decennia werden geconcretiseerd tijdens nieuwe congressen. Maar het onderwijs en de academische wereld gingen eveneens hun bijdrage leveren. Op dat vlak was 1871 een keerpunt. De Antwerpse onderwijsdiscussie stond niet op zichzelf. Zowel in Frankrijk als in Duitsland kreeg de aardrijkskunde voet aan de grond in de universiteiten. In beide intellectuele bastions kwamen nationale geografische scholen tot ontwikkeling. De oorlog tussen de twee grootmachten had de geleerde wereld meer dan ooit bewust gemaakt van het eigen territorium.

Ondanks het belang van vaderlandsliefde en nationalisme in de wetenschap – en dus ook in de aardrijkskunde – bracht het Antwerps congres de aardrijkskundige genootschappen in Europa nader tot elkaar. Hoewel ze al geruime tijd hun publicaties uitwisselden, discussieerden ze voor het eerst over thema's die hen gezamenlijk aanbelangden. De structuur die de Antwerpse congresorganisatoren hadden uitgedacht, garandeerde hun positie in de volgende decennia. Tot de Eerste Wereldoorlog bleven ze de aardrijkskundige congressen domineren. Hun invloed op de koers van de geografie in het laatste kwart van de 19de eeuw was daardoor determinerend. Parijs, Londen, Wenen werden het model voor talloze nieuwe verenigingen. De aardrijkskunde kwam in de belangstelling van de menigte. Europa zag een aardrijkskundige beweging tot stand komen. Een ragfijn netwerk van contacten vertakte zich via de genootschappen naar Kopenhagen, Dresden, Boedapest, Le Havre, Marseille, Leipzig, Kiel, Bordeaux, Amsterdam, en uiteindelijk ook naar Antwerpen en Brussel. Lag het congres niet aan de basis van deze continentale interactie, dan gaf het wel een "impetus", de krachtstoot die een noodzakelijke versnelling mogelijk maakte.

Het congres bracht mensen bij elkaar die grotendeels dezelfde visie hadden op de toekomst. Ze geloofden rotsvast in de vooruitgang. De techniek stond voor ongelooflijke uitdagingen. De mens had de grenzen van zijn kunnen nog lang niet bereikt. De wereld werd voortgestuwd door ondernemers en geleerden. Kapitaal en kennis vonden elkaar in gedurfde projecten. De geografie vormde het unieke kader voor deze synergie. Het streven naar vergroting van de afzetmarkten, de zoektocht naar nieuwe grondstoffen, maar ook de romantische queeste naar mysterie en heldhaftigheid dreef de kapitalistische en patriottische burgerij naar het avontuur van de aardrijkskunde. De verkenning van de wereld stelde de superieure mens oog in oog met de rijkdom van de Schepping, waarin hij door Darwin en de antropologie misschien zelf niet meer geloofde, maar die hij maar al te graag wilde veroveren en overheersen. Het viel nog te bepalen of dit het best zou gebeuren via de liberale wetten van de vrijhandel of door de installatie van kolonies en de vestiging van monopolies. Men kan vaststellen dat de imperiale ambities zeker nog geen gemeengoed waren in geografische kringen, maar de dorst naar kennis van de overzeese wereld was groot, zo groot dat stilaan ook onder intellectuelen rationele en morele bezwaren aan de kant werden geschoven. In een milieu waar naast geleerden ook militairen een voorname plaats innamen, kreeg de aardrijkskunde bovendien een strategische, geopolitieke betekenis...

Op Belgisch niveau kan het belang van het Antwerps congres moeilijk overschat worden. Enkele individuen met een visie maar vooral met een grote gedrevenheid en wilskracht waren er in geslaagd gelijkgezinden te mobiliseren. Dit onderzoek heeft op vrij definitieve wijze de protagonisten aangeduid. Met Ruelens, Génard, Van Raemdonck, maar ook met Delgeur, d'Hane-Steenhuysse en Stessels, drukte de Antwerpse groep haar stempel op de Belgische aardrijkskunde in het volgende decennium. Al wie bij het congres betrokken was geweest, voelde zich verenigd en koesterde de hoop de missie van het congres op nationaal vlak uit te dragen. Het congres versnelde, door de lokale politieke omstandigheden, de totstandkoming van een Belgisch aardrijkskundig genootschap, los van de groep mensen die het had georganiseerd. Maar juist doordat dit initiatief niet werd gedragen door deze sterke elementen was het een kort leven beschoren. De complexe problematiek rond de mislukking van Saintelette, die in hoofdstuk IV aan bod komt, kan enkel worden begrepen vanuit de context van het congres. Enkele jaren na de bijeenkomst zouden immers twee nieuwe, vrijwel gelijktijdige pogingen om een aardrijkskundige vereniging in het leven te roepen wel succesvol blijken. Het is niet verwonderlijk dat in beide gevallen de kern van de kersverse genootschappen rechtstreeks betrokken was geweest bij het congres. In de tussenliggende jaren hadden de betrokkenen immers gericht samengewerkt rond specifieke punten.

Tot slot had het congres de Belgische aardrijkskunde een venster op de wereld geschonken. De wereldhaven Antwerpen groeide terug in haar rol van Metropool. De blik van de Belgische deelnemers werd afgewend naar een nieuwe horizon met expansiemogelijkheden. De zegetocht van de aardrijkskunde begon met de exploratie, wat aanleiding gaf tot een verheerlijking van de ontdekkingsreiziger. Het uitzonderlijke moest worden overtroffen door het buitengewone. De verheerlijking van de exploratie vertaalde zich in de toekenning van eremedailles aan Garnier, de Lesseps, de vermiste Livingstone... België volgde de mondiale beweging. De kamergeleerde kreeg het gezelschap van de practicus die, opgenomen in de nieuwe netwerken, de geografie in zijn land een toekomst zou geven. Dankzij de persoonlijke contacten van de congresorganisatoren genoten de Belgen bovendien van een bevoorrechte relatie met het kruim van de Franse geografie, die in 1871 zoals dit onderzoek heeft aangetoond, veel minder star of verengd was dan tot nu toe werd aangenomen. Het is intussen duidelijk dat de wortels van het congres een dubbele vertakking hebben, in de richting van Antwerpen en Parijs. Het Franse genootschap begon ongeveer gelijktijdig met het congres aan een wederopstanding, waarvan men de eerste symptomen heeft kunnen waarnemen in de doorslaggevende contributie tijdens de samenstelling van het programma, de bespreking van de vraagstukken en de formulering van de slotconclusies. Parijs maakte zich op om in 1875 de fakkel van Antwerpen over te nemen...

Hoofdstuk III

In de nasleep van het congres van Antwerpen

Toen de congresgangers in augustus 1871 Antwerpen verlieten, kwam er een einde aan drie hectische maar bijzonder verrijkende jaren voor al wie in België de geografie wilde bevorderen. Uit een losse samenwerking van ambitieuze individuen met sterke organisatorische kwaliteiten was geleidelijk een hechte groep gegroeid die door middel van het congres in contact was gekomen met de nieuwste ontwikkelingen in de snel evoluerende discipline. Maar wat waren de volgende stappen in de geografische ontwikkeling van de jonge natie, nu de internationale schijnwerpers naar andere oorden waren verplaatst? Kon men de geestdrift bewaren en de samenwerking bestendigen? Vond het congres weerklank onder de intellectuelen? Werden op lokaal terrein inspanningen geleverd om de boodschappen en wensen van de deelnemers te concretiseren?

Deze periode vormt een hiaat in de Belgische geschiedenis van de aardrijkskunde. Men heeft voor wat betreft de 19de-eeuwse ontwikkelingen enkel oog gehad voor een beperkt aantal “hoogtepunten”, zoals het congres zelf en de stichting van de genootschappen in 1876. Het is tot op heden een geschiedschrijving gebleven van éénmalige feiten in plaats van processen. Over de periode van schijnbare luwte vindt men amper iets terug. De bijdragen in de *Florilège des Sciences en Belgique* bewijzen hoezeer aan bovenstaande vragen wordt voorbijgegaan.⁴³⁷ Ook de *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000* biedt geen antwoorden.⁴³⁸ Alleen Roland Baetens vertelt meer over wat heeft plaatsgevonden in de jaren die zijn voorafgegaan aan de oprichting van de *Société de Géographie d'Anvers* in 1876.⁴³⁹ Ik ben hem dankbaar voor de aanknopingspunten die ik in zijn studie heb mogen vinden, hoewel ik in de volgende pagina's zijn beweringen enigszins zal nuanceren op basis van een systematische analyse van de bronnen in het *Stadsarchief* te Antwerpen. De voornaamste opdracht van de congresgroep in de periode 1871-1875 – het zoeken naar een geschikte locatie voor de tweede editie van het internationaal aardrijkskundig congres – ziet Baetens bijvoorbeeld over het hoofd.

In dit hoofdstuk focus ik uitsluitend op de activiteiten van de Antwerpse congresgroep van 1871 tot 1875. De andere componenten van de geografische wereld in België heb ik voorbehouden voor aparte hoofdstukken, vooral hoofdstuk IV dat wordt gewijd aan Charles Saintelette en zijn *Société belge de Géographie*.

---

⁴³⁷ In de bijdrage “Quelques événements importants relativement à l'effort géographique aux XIXe et XX siècles en Belgique” bespreekt Omer Tulippe enkel de internationale congressen van Antwerpen (1871) en Parijs (1875). Zie: *Florilège des Sciences en Belgique pendant le XIXe siècle et le début du XXe*, pp. 555-556.

⁴³⁸ H. NICOLAÏ. *Art. cit.* In: R. HALLEUX et al. *Op. cit.*, dl. 1, pp. 207-212.

⁴³⁹ R. BAETENS. *Op. cit.*, pp. 15-18.

1. De Antwerpse groep en de voorbereiding van het tweede congres

Het ligt voor de hand dat de periode 1871-1875 werd gedomineerd door de erfenis van het congres van Antwerpen. Een aantal betrokkenen bleef actief in de aardrijkskunde en onderhield de internationale contacten. De voorbereiding van het tweede internationaal aardrijkskundig congres versterkte de interne cohesie van de groep.

1.1. De afhandeling van de lopende zaken

Op de eerste vergadering van het organisatiecomité na afloop van het eerste internationaal aardrijkskundig congres, op 28 augustus 1871, kon Charles-François d'Hane-Steenhuysse met voldoening vaststellen dat de bijeenkomst een groot succes was geweest. Men had tal van gerenommeerde geleerden ontvangen en ook de wetenschappelijke resultaten mochten er wezen.⁴⁴⁰ De meeste deelnemers waren bijzonder opgetogen over het verloop van het congres in organisatorisch opzicht. Kort na de afsluitende plechtigheden ontving de Antwerpse equipe van alle kanten felicitaties en schouderklopjes. Richard Cortambert – de Parijse bondgenoot van het eerste uur – was vol lof over het initiatief. Hij schreef aan Pierre Génard: “plus je réfléchis aux travaux accomplis, aux résultats scientifiques obtenus, aux pensées utiles qui ont été remuées, plus je vous applaudis, vous et M. Ruelens, de vous être aussi vaillamment consacrés à cette œuvre.”⁴⁴¹ Zijn landgenoot Fleury-Flobert, de enthousiaste voorstander van de voortzetting van de congresformule, meldde fier dat hij erin was geslaagd 20 krantenberichten over het congres te laten verschijnen in 12 verschillende dagbladen. “Un tour de force”, zo vond hij zelf, maar zeker de moeite waard. Hij drukte Génard op het hart: “je fais [...] tout ce que je peux pour votre Gloire [...]”⁴⁴²

Ongetwijfeld kregen de organisatoren nu tijd om even op adem te komen van de zware inspanningen, maar het was voor iedereen duidelijk dat het werk er nog niet helemaal op zat. Vooral Pierre Génard, de meest actieve van de vijf secretarissen-generaal, had zijn handen vol met de afhandeling van de lopende zaken. Hij voerde een drukke correspondentie met zijn nieuwe vrienden, stuurde diploma's en medailles na, verzond dankbetuigingen, foto's en andere memorabilia. Zijn collega Jacques Langlois werd belast met de verificatie van de betalingen, want men had nog niet alle ledencontributies ontvangen. Bovendien stonden nog een aantal restaurantrekeningen open en moesten de tijdelijke medewerkers worden vergoed. Louis Delgeur waakte erover dat alle stukken van de tentoonstelling aan de rechtmatige eigenaars werden terugbezorgd, en regelde eventuele schadegevallen.⁴⁴³ Louis Delgeur, Auguste Stessels en Pierre Génard bogen zich opnieuw over de uitslag van het concours, want men had vastgesteld dat men sommige winnaars tijdens de naamafroeping over het hoofd had gezien.⁴⁴⁴ Laattijdig

---

⁴⁴⁰ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 28 augustus 1871.

⁴⁴¹ SAA PK 3090. Brief van R. Cortambert aan P. Génard. Parijs, 29 augustus 1871.

⁴⁴² SAA PK 3171. Brief van Fleury-Flobert aan P. Génard. Parijs, 5 september 1871.

⁴⁴³ Een reliëfkaart van Jeruzalem, verstuurd vanuit Engeland, was in bijzonder slechte staat in Antwerpen toegekomen.

⁴⁴⁴ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 28 augustus 1871; SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 7 september 1871.

ontvangen kaarten van het Oostenrijkse *Dépôt de la Guerre* konden dienen om alsnog een kleine tentoonstelling te organiseren in de middelbare school.⁴⁴⁵

Eén belangrijke opdracht die het organisatiecomité nog restte was de publicatie van het congresverslag. Pierre Génard was daags na de slotplechtigheid begonnen met het verzamelen van de noodzakelijke documenten: lijsten met de namen van de deelnemers, de sprekers, de leden van het bureau, de afgezanten van de regeringen der deelnemende landen, enz. Maar ook officiële brieven, velletjes papier met de teksten van toespraken, verslagen van beraadslagingen, de aangeboden verhandelingen. Hij putte uit zijn eigen archief, dat hij in de voorbije maanden nauwkeurig had bijgehouden, maar hij kon ook terugvallen op het werk van de stenografen. Zijn arbeid werd enigszins verlicht dankzij de zoon van secretaris-generaal Casterman, die ijverig alle tussenkomsten tijdens de zittingen van de secties had genoteerd en samengevat. Génard moest alle gegevens in een plan gieten en vervolgens aan zijn collega's ter goedkeuring voorleggen.⁴⁴⁶

Een andere voorname taak van het organisatiecomité was het zoeken naar een geschikte plaats voor de organisatie van de volgende congreseditie. Dat werk zou een veel grotere inspanning vergen dan aanvankelijk was gedacht.

1.2. De zorg over de continuïteit

Op de zesde congresdag had men, na een lange discussie, besloten om op regelmatige tijdstippen geografische bijeenkomsten te organiseren met vertegenwoordigers van genootschappen uit de hele wereld.⁴⁴⁷ Tijdens de slotplechtigheid, op 22 augustus 1871, vroeg Charles-François d'Hane-Steenhuysse aan de deelnemers expliciet of zij hem en zijn collega's een bijzonder mandaat wilden geven. Zijn politiek instinct liet zich daarbij gelden. Met retorisch talent bespeelde d'Hane-Steenhuysse het enthousiasme van het moment: "Permettez-moi, Messieurs, de vous adresser encore quelques paroles. Revenant sur un point dont j'ai l'honneur de vous entretenir tout à l'heure, je rappellerai à l'assemblée, que notre Comité central a été chargé de se mettre en rapport avec d'autres pays, afin d'engager l'une ou l'autre de leurs villes à se charger du soin de continuer notre œuvre, en organisant la tenue du deuxième Congrès de géographie. Mais il faut évidemment que le Congrès actuel veuille bien, avant de se séparer, proroger, dans ce but, les pouvoirs dont le Comité central restera investi, jusqu'à ce qu'il soit en mesure de les transmettre à un nouveau Bureau d'organisation."⁴⁴⁸

Het voorstel werd met handopsteking unaniem aanvaard. Door deze formele beslissing bleven de Belgische aardrijkskundeliefhebbers bij elkaar. Ze behielden de controle over de toekomst van hun creatie. Meer nog, ze waren verplicht om opnieuw aan de arbeid te gaan.

---

⁴⁴⁵ De tentoonstelling vond plaats van 10 tot 17 september 1871. Zie: SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 7 september 1871.

⁴⁴⁶ SAA MA 1076 / 6. Verslag van de zitting van 28 augustus 1871.

⁴⁴⁷ Zie hoofdstuk II.

⁴⁴⁸ *Compte-rendu du Congrès...*, II, pp. 558-559.

Onder de leden van de Antwerpse groep leefde sterk het gevoel dat ze nog een missie te volbrengen hadden. Ze werden voortdurend in deze overtuiging gesterkt door aanmoedigen uit het buitenland. Stond de Parijse *Société de Géographie* mee aan de wieg van het congres, dan waakte ze na afloop zeker mee over het vervolgscenario. Cortambert vond het congres een markante gebeurtenis die boven de banaliteit van soortgelijke evenementen uitsteeg. Er was een waardevolle band tussen mensen gecreëerd die moest worden bewaard: "Ce congrès marquera plus peut-être que la plupart de ceux qui ont eu lieu; c'est le point de départ d'une idée qui certainement sera féconde. La géographie des divers pays n'avait jamais eu de lien, vous l'avez créé. Les arts peuvent encore marcher isolement, notre science ne vit que par les relations, et le congrès dont vous êtes les fondateurs établit entre tous les géographes une sorte de puissante solidarité. Evidemment c'est une œuvre qu'il faut continuer et nous vous remercions d'avance du soin que vous allez prendre de nous ménager une nouvelle réunion."⁴⁴⁹

Het speurwerk naar een nieuwe vergaderplek kon beginnen...

1.3. Van Antwerpen naar Amsterdam?

Het eerste aanbod voor de organisatie van de tweede congreseditie kwam uit Zwitserland. Het werd vrijwel onmiddellijk na afloop van het eerste evenement geformuleerd. De afgevaardigde van de Zwitserse regering, de steenrijke bankier en filantroop Alexandre Lombard⁴⁵⁰, droeg Genève voor als volgende gaststad. Het voorstel werd in Antwerpen vrij koel onthaald. Lombard had immers zelf laten verstaan dat de infrastructuur in Genève nog niet op punt stond. De lokalen van de stad waren duidelijk minder aantrekkelijk dan die van Antwerpen. Het Belgische organisatiecomité besloot dan ook, op de vergadering van 28 augustus 1871, de Zwitserse voordracht voorlopig te laten rusten en uit te kijken naar andere mogelijkheden. Men dacht aan Nederland, Italië of Engeland, maar uiteindelijk werd het onderwerp verschoven naar een latere zitting.⁴⁵¹

Vooraf de optie Amsterdam scheen bij de meeste leden van de commissie in de smaak te vallen. Toen deze stad in de herfst van 1871 werd voorgedragen door Charles Maunoir, secretaris-generaal van de *Société de Géographie de Paris*, reageerde iedereen bijzonder enthousiast. Charles Ruelens had zelf geen uitgesproken voorkeur, maar gaf aan Génard toe dat een bijeenkomst in de stad aan het IJ misschien toch een betere keuze was dan een congres aan het Lac Léman. De Nederlandse hoofdstad was vlakbij en bovendien bezat ze sinds 1864 met het *Paleis voor Volksvlucht*⁴⁵² – een gietijzeren constructie van reusachtige omvang in de

---

⁴⁴⁹ SAA PK 3090. Brief van R. Cortambert aan P. Génard. Parijs, 29 augustus 1871.

⁴⁵⁰ Alexandre Lombard (1810-1887) stond van 1836 tot 1862 aan het hoofd van het Huis Lombard, Odier et Cie te Genève. Vervolgens wijdde hij zich aan filantropisch en religieus werk. Hij schreef ook verschillende historische werken. Zie: *Dictionnaire historique et biographique de la Suisse*, I, 1921, pp. 309-310.

⁴⁵¹ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 28 augustus 1871.

⁴⁵² De reusachtige constructie van gietijzer en glas, ontworpen door Cornelis Houtshoorn op initiatief van de sociaal bewogen arts Samuel Sarphati, was 128 meter lang en 81 meter breed en was voorzien van een 57 meter hoge koepel. Het paleis ging verloren in een brand op 18 april 1929. Zie: <http://www.paleisvoorvolksvlucht.nl>

stijl van het *Crystal Palace* in Londen – een schitterend ontvangstlokaal.⁴⁵³ Op de zitting van 25 oktober 1871 duidde de congrescommissie Amsterdam aan als residentie van het volgende congres. Men besloot vijf Nederlandse congresleden in kennis te stellen van deze keuze met het verzoek voorbereidende maatregelen te nemen.⁴⁵⁴

De contactpersonen die op 7 november 1871 werden aangeschreven, zijn: J.A. Besier, generaal en afgevaardigde van het *Koninklijk Instituut van Ingenieurs* in Den Haag, kapitein-ter-zee Blommendal, chef van de *Dienst der Hydrografie* in Den Haag, P.J. Bachiene, lid van de *Raad van State* en afgevaardigde van het *Instituut voor Taal- en Volkenkunde van Nederlands-Indië* in Den Haag, W.J.A. Huberts, directeur van de middelbare school en stadsarchivaris in Zwolle, W.F. Versteeg, oud luitenant-kolonel bij de genie in Amsterdam. Génard en d'Hane-Steenhuysse verzochten hen om het pad te effenen en na te gaan of de stad Amsterdam de rol waarvoor zij was voorbestemd, wilde aanvaarden.⁴⁵⁵

W.J.A. Huberts antwoordde als eerste. Hij was zeer vereerd en ging graag in op de verzoeken van de congrescommissie. Hij had zelf al brieven verstuurd naar zijn vier collega's om snel een overlegvergadering in Amsterdam te beleggen. Maar vooraleer deze samenkomst kon plaatsvinden, wilde hij van Génard bijkomende inlichtingen, in het bijzonder in verband met de materiële en financiële aangelegenheden.⁴⁵⁶ De Antwerpenaar stuurde hem onmiddellijk alle gegevens.⁴⁵⁷

Intussen had W.F. Versteeg de burgemeester van Amsterdam, C.J.A. den Tex, officieus op de hoogte gesteld van het plan, en diens eerste reactie bleek positief. De drie in Den Haag gevestigde collega's hadden onderling al van gedachten gewisseld, zodat niets een formele vergadering in de weg stond.⁴⁵⁸ Op 18 november 1871 kwamen de vijf Nederlandse protagonisten in Amsterdam bijeen. Ze vroegen diezelfde dag nog een officiële audiëntie bij de burgemeester, maar door diens afwezigheid werden ze ontvangen door twee wethouders, die een voorzichtige houding aannamen en niet konden garanderen dat de gemeenteraad een gunstige stem zou uitbrengen. Bovendien werd het moeilijk om het congres nog in 1872 te laten plaatsvinden, aangezien de stadsbegroting voor dat jaar al was goedgekeurd. Het zou ongetwijfeld gemakkelijker zijn om een subsidie te verwerven voor 1873. Het Nederlandse comité besloot dan ook onmiddellijk om het congres met een jaar uit te stellen. In de brief aan de Antwerpse collega's gaven ze nog twee andere redenen die deze beslissing rechtvaardigden. Het eerste congresverslag was nog steeds niet gepubliceerd, waardoor ze een belangrijk document misten om de overheid en de geleerde wereld te overtuigen van het nut van hun *démarche*. Bovendien zou in 1872 in Parijs een congres plaatsvinden over nijverheid en handel. Men vreesde dat de

---

⁴⁵³ SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.I. [Brussel], 24 oktober 1871.

⁴⁵⁴ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 25 oktober 1871.

⁴⁵⁵ SAA MA 1073 / 7. Minuut van brief van P. Génard en C.-F. d'Hane-Steenhuysse aan Besier, Blommendal, Versteeg, Huberts en Bachiene. Antwerpen, 7 november 1871.

⁴⁵⁶ SAA MA 1073 / 7. Brief van W.J.A. Huberts aan de congrescommissie. Zwolle, 11 november 1871.

⁴⁵⁷ SAA MA 1073 / 7. Minuut van brief van P. Génard en C.-F. d'Hane-Steenhuysse aan W.J.A. Huberts. Antwerpen, 15 november 1871.

⁴⁵⁸ SAA MA 1073 / 7. Brief van W.J.A. Huberts aan de congrescommissie. Zwolle, 15 november 1871.

bijeenkomst in het vaarwater zou komen van het congres voor aardrijkskunde dat in Amsterdam uiteraard een commercieel karakter zou krijgen.⁴⁵⁹

De Antwerpse congrescommissie kwam op 4 december 1871 bijeen om de Nederlandse reactie te evalueren. Jacques Langlois meende dat het congres absoluut in 1872 moest plaatsvinden en men dus geen uitstel kon dulden. Hij stond echter alleen met deze visie. Cocheteux, Le Grand de Reulandt en van Havre waren te vinden voor de Nederlandse voorstellen. Ze drongen wel aan op een snelle publicatie van het congresverslag omdat ze begrepen dat het absoluut noodzakelijk was als basis voor een nieuw congres.⁴⁶⁰ Het Nederlandse comité kreeg groenlicht voor de organisatie van het congres in 1873, met verontschuldiging van Génard voor het uitblijven van het verslag. Hij voegde er wel aan toe: “Si le compte-rendu du premier congrès tarde un peu à paraître, c’est que nous visons à le rendre aussi complet que possible. Toutefois nous activerons les travaux de manière à pouvoir le publier dans le plus bref délai.”⁴⁶¹ Niets weerhield de Nederlanders ervan, aldus Génard, om al de eerste voorbereidingen te treffen voor de samenstelling van het wetenschappelijke programma waarvoor zij van Antwerpen *carte blanche* kregen.⁴⁶²

In de eerste maanden van 1872 ontving men geen nieuws meer uit Amsterdam. Génard slaagde er intussen niet in om het congresverslag te voltooien, wat hem een terechtwijzing opleverde van zijn beste vriend Ruelens, die vervelende brieven begon te ontvangen van misnoegde congresleden.⁴⁶³ Eind maart kreeg men eindelijk nieuwe informatie, maar het was onmiddellijk duidelijk waarom men daar zo lang op had moeten wachten.

Kort na ontvangst van de laatste Antwerpse brief, hadden de vijf Nederlanders het Amsterdamse stadsbestuur op de hoogte gesteld van het plan om het congres te verschuiven naar 1873. Ze hadden het college bovendien uitgenodigd om toe te treden tot een uitvoerend comité dat andere competente Nederlanders moest aanduiden voor een algemene vergadering waar de echte basis van het congres kon worden gelegd en de mandaten definitief verdeeld. Op 21 december 1871 had het stadsbestuur per brief laten weten dat het helemaal geen invloed wilde uitoefenen op de samenstelling van het organisatiecomité en dat geen enkel collegelid een voorzitterschap wilde aanvaarden. In tegenstelling tot hun collega’s in Antwerpen enkele jaren daarvoor, moesten de Nederlanders dus alleen verder. Sindsdien was vooral Versteeg in de weer geweest om bekwame mensen te ronselen voor een voorlopige assemblee, maar veel positieve reacties had hij nog niet ontvangen. Het zag er naar uit dat het initiatief op de klippen zou lopen, en de Nederlanders zochten al ijverig naar een zondebok: “Nous rencontrons surtout des difficultés dans le défaut d’un compte-rendu du congrès d’Anvers. Il nous est impossible, d’y suppléer et de renseigner individuellement ceux, à qui nous nous sommes adressés, sur les travaux du congrès de 1871.”⁴⁶⁴

---

⁴⁵⁹ SAA MA 1073 / 7. Brief van Bachiene, Besier, Blommendal, Huberts en Versteeg aan de congrescommissie. Amsterdam, 19 november 1871.

⁴⁶⁰ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 4 december 1871.

⁴⁶¹ SAA MA 1073 / 7. Minuut van brief van P. Génard en C.-F. d’Hane-Steenhuysse aan Bachiene, Blommendal, Huberts, Besier en Versteeg. Antwerpen, 11 december 1871.

⁴⁶² Ibidem.

⁴⁶³ SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 9 maart 1872.

⁴⁶⁴ SAA MA 1073 / 7. Brief van P.J. Bachiene aan het organisatiecomité. Den Haag, 30 maart 1872.

In Antwerpen werd aan de alarmbel getrokken. Een bijzondere zitting van het organisatiecomité begin april was quasi volledig gewijd aan de trage vordering van het congresverslag. Charles-François d'Hane-Steenhuysse wees op de noodzaak snel te handelen, wilde men de toekomst van de congresformule niet hypothekeren. Men besloot het werk te verdelen over twee drukkers. De al geëngageerde Gerrits moest akkoord gaan dat een tweede contract zou worden gesloten met drukker Van Merlen. Gerrits moest bovendien meer personeel aan het boek laten werken.⁴⁶⁵ Génard, Ruelens en Grandgagnage schakelden naar een hogere versnelling bij het nakijken van de drukproeven.⁴⁶⁶ De congresleden kregen een nieuwe circulaire in de bus die de reden van de vertraging uitlegde.⁴⁶⁷

Het mocht allemaal niet baten. Twee maanden later was de congresbundel nog altijd onvoltooid en smeten de Nederlanders de handdoek in de ring. Ze konden onvoldoende specialisten verzamelen om aan het werk te gaan. De zomervakantie betekende minstens een uitstel tot oktober. Bovendien had de Duitse geograaf Heinrich Kiepert hen gewezen op de concurrentie van een nijverheidstentoonstelling in Wenen in 1873. De bal lag terug in het kamp van Antwerpen.⁴⁶⁸

1.4. De mislukking van Amsterdam en de oprichting van het KNAG

Wanneer men de geschiedenis van de Nederlandse aardrijkskunde van nabij bekijkt, is het merkwaardig dat alle pogingen om in 1873 een congres in Amsterdam te laten plaatsvinden uiteindelijk volledig in de mist zijn gegaan. 1873 is immers het jaar dat in de Nederlandse hoofdstad het *Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* boven de doopvont werd gehouden.⁴⁶⁹ Op het eerste gezicht lijken de argumenten die de Nederlandse congresleden in juni 1872 formuleerden haaks te staan op de realiteit. Hoewel ze beweerden dat onvoldoende bekwame mensen bijeen konden worden gebracht voor een aardrijkskundig congres, kon men begin 1873 wel genoeg mensen verzamelen voor een aardrijkskundige vereniging! Men kan zich de vraag stellen of er een verband is tussen de mislukking van het congres en de geslaagde vorming van een genootschap. Heeft men na de zomer ingezien dat men wat te snel de moed had opgegeven? Heeft men de draad opnieuw opgenomen? Heeft men de geleverde inspanningen benut om een nieuw, lokaal initiatief op te bouwen?

Voorlopig is er geen enkel bewijsstuk dat een rechtstreeks verband kan aantonen. Onder de initiatiefnemers tot de oprichting van het genootschap vindt men immers geen van de vijf Nederlandse protagonisten van het congresproject terug. Het genootschap had vier stichters: H.F.R. Hubrecht, directeur van de *Handelsschool* van Amsterdam, C.M. Kan, leraar aan de *H.B.S.* te Utrecht, A. van Otterloo, leraar aan de *Handelsschool* van Amsterdam en N.W. Posthumus, leraar aan de *H.B.S.* te Amsterdam.⁴⁷⁰ R.A. Blommendal vervoegde echter al snel dit groepje. Bovendien waren W.F. Versteeg en W.J.A. Huberts aanwezig op de eerste algemene

⁴⁶⁵ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 3 april 1872.

⁴⁶⁶ SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 6 april 1872.

⁴⁶⁷ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 13 april 1872.

⁴⁶⁸ SAA MA 1073 / 7. Brief van Bachiene, Besier, Blommendal, Huberts en Versteeg aan het organisatiecomité. Den Haag, 8 juni 1872.

⁴⁶⁹ R. SCHRADER. "Honderd jaar Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap 1873-1973." *Geografisch Tijdschrift*, Nieuwe Reeks, VIII, 1974, 4.

⁴⁷⁰ *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, I, 1876, p. 1.

vergadering van het genootschap, op 3 juni 1873.⁴⁷¹ Anderzijds vindt men zowel H.F.R. Hubrecht, C.M. Kan als A. van Otterloo onder de toetreders van het congres!⁴⁷² Liefst 9 van de 32 Nederlandse congresleden (28,13 %) waren op de stichtingsvergadering van het genootschap present.⁴⁷³ Er is dan ook voldoende reden om aan te nemen dat de initiatiefnemers goed op de hoogte waren van de congresperikelen. Ze deelden allemaal dezelfde visie op de aardrijkskunde en haalden hun inspiratie uit dezelfde denkrichtingen. Het verbaast dan ook niemand dat het *Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap*, net zoals het congres trouwens, de aardrijkskunde beschouwde als een praktische wetenschap, die zijn uitdagingen vooral in de overzeese gebieden moest vinden. Uiteraard kwamen in betreffend geval vooral de Nederlandse kolonies in Indië in aanmerking.⁴⁷⁴

De verbanden tussen Antwerpen en het Nederlandse genootschap verder uitwerken zou me hier te ver leiden. Maar ze moeten in een ander onderzoek nader worden bekeken. Misschien kunnen de archieven van het *Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap*, bewaard in het *Rijksarchief* van Utrecht, een nieuw licht werpen op de oorsprong van het Nederlandse genootschap.⁴⁷⁵ In elk geval staat vast dat in de volgende jaren er een opperbeste samenwerking zou zijn tussen Nederlanders en Belgen, in het bijzonder in verband met de projecten van koning Leopold II in Afrika.⁴⁷⁶

1.5. Londen, Wenen, ... of toch opnieuw Londen?

De ontgoocheling over de Nederlandse afwijzing was groot. Pierre Génard kreeg een ijzige reactie van Charles-François d'Hane-Steenhuysse, die hem weer verweet dat hij veel te traag was opgeschoten met het congresverslag.⁴⁷⁷ Op de zitting van het congrescomité op 13 juni 1872 was iedereen er zich van bewust dat men de zaken ernstiger moest aanpakken. Op voorstel van d'Hane-Steenhuysse besloot men de *Royal Geographical Society* in Londen te benaderen om de fakkel over te nemen. Men vond het raadzaam de contacten met dit genootschap te laten verlopen via admiraal Ommanney, die bijzonder actief was geweest tijdens het congres van Antwerpen.⁴⁷⁸

Ommanney was ongetwijfeld de meest aangewezen aanspreekpersoon. Kort na zijn thuiskomst had hij in zijn verslag aan de *Council* van de *Royal Geographical Society* trouwens zelf gesuggereerd om het volgende congres in Engeland te laten plaatsvinden: "It was the unanimous desire expressed at the Congress that the spirited example of Belgium should be followed up by assembling again in some other country, in furtherance of the object ('the advancement of geographical sciences') so auspiciously commenced. I would here venture to suggest, for the

---

⁴⁷¹ Ibidem, pp. 3-4.

⁴⁷² *Compte-rendu...*, I, pp. LXXVIII-LXXIX.

⁴⁷³ *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, I, 1876, pp. 3-4.

⁴⁷⁴ R. SCHRADER. *Op. cit.*, pp. 4-8.

⁴⁷⁵ E. PELZERS. *Inventaris van het archief van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap 1873-1967*. Utrecht: Rijksarchief Utrecht, 1990, 86 p. (Rijksarchief Utrecht, Inventaris 74)

⁴⁷⁶ R. SCHRADER. *Op. cit.*, p. 11.

⁴⁷⁷ SAA MA 1073 / 7. Brief van C.-F. d'Hane-Steenhuysse aan P. Génard. S.I. [Antwerpen], 9 juni 1872.

⁴⁷⁸ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 13 juni 1872; SAA MA 1073 / 7. Brief van E. Ommanney aan C.-F. d'Hane-Steenhuysse. Londen, 20 juli 1872.

consideration of the Council, the desirability of organizing an international meeting of geographers, in combination with the Geographical Section of the British Association, at their next meeting, to be held at Brighton, the locality being easy of access and convenient for foreigners, besides being familiar to many of them. At the same time an exhibition of works appertaining to geographical sciences would be conducive to much emulation.”⁴⁷⁹

Vooraanstaande leden van het genootschap, zoals de kersverse voorzitter Sir Henry C. Rawlinson, beoordeelden het Antwerpse congres positief, al was dat niet zozeer vanwege de wetenschappelijke resultaten als wel omwille van het potentieel op het vlak van de kennisverspreiding. In zijn speech bij de opening van het nieuwe werkjaar van het genootschap, op 13 november 1871, wijdde Rawlinson even uit over het congres van Antwerpen: “Another matter in which our Society naturally takes a very deep interest is the International Congress of Geographers, which was this year inaugurated at Antwerp, and which it is proposed to hold during succeeding years in the different capitals of Europe. No very important announcement was made at this year’s meeting, either in regard to Physical Geography in general, or to any particular field of exploration and discovery; but a good basis was established for future operations, and there can be no doubt but that the interests of Science must be forwarded by any arrangement which thus brings the travellers and geographers of the various nations of the world into personal and friendly communication.”⁴⁸⁰

Ommanney bleek over onvoldoende overtuigingskracht te beschikken, en kreeg geen steun van zijn collega’s voor de organisatie van een congres in de loop van 1873. Hij liet de optie open om het congres eventueel in 1874 in Londen te laten doorgaan. Na de bondgenoten van de *Société de Géographie de Paris* raad te hebben gevraagd, besloten de intussen wanhopige Antwerpenaren hun kans te wagen in Wenen. Zoals de Nederlandse correspondenten hadden gemeld, achtten ze het mogelijk dat de wereldtentoonstelling die voor 1873 was voorzien, kon worden gecombineerd met een congres.⁴⁸¹

In oktober 1872 was het congresverslag eindelijk klaar.⁴⁸² De twee vuistdikke boeken konden worden meegestuurd met de uitnodiging aan de Oostenrijkse collega’s, zodat niemand zich nog langer kon verschuilen achter het argument dat onvoldoende informatie beschikbaar was. Het organisatiecomité richtte zich tot de statisticus en keizerlijke raadsheer Karl Freiherr Czoernig von Czernhausen en tot M.A. Ritter von Becker met de vraag of het *K.K. geografische Gesellschaft* het initiatief tot de organisatie van de tweede congreseditie wilde nemen.⁴⁸³ Czoernig moest zich verontschuldigen: hij verbleef de hele winter in Görz en zou pas naar Wenen terugkeren voor de wereldtentoonstelling. Hij was dus van geen enkel nut voor de Antwerpenaars.⁴⁸⁴ Ritter von Becker was, als secretaris-generaal van het genootschap, beter geplaatst om de zaak te behartigen.

---

⁴⁷⁹ “Report of Vice-Admiral Ommanney, C.B., on the International Congress for Geographical Sciences held at Antwerp.” In: *Proceedings of the Royal Geographical Society*, XVI, session 1871-1872, pp. 132-135.

⁴⁸⁰ *Proceedings of the Royal Geographical Society*, XVI, session 1871-1872, pp. 83-84.

⁴⁸¹ SAA MA 1073 / 7. Verslag van de zitting van 21 oktober 1872.

⁴⁸² Ibidem.

⁴⁸³ SAA MA 1073 / 7. Minuut van brief van P. Génard aan baron Czoernig en Ritter von Becker. Antwerpen, 4 november 1872.

⁴⁸⁴ SAA MA 1073 / 7. Brief van K. von Czoernig aan P. Génard. Görz, 10 november 1872.

Onmiddellijk na ontvangst van de uitnodiging riep von Becker zijn Oostenrijkse collega's bijeen voor een vergadering. Men vond dat het voorstel ernstig moest worden overwogen. Dat leidde tot een zeer lange discussie over het pro en contra. Uiteindelijk besloot men het mandaat niet te aanvaarden. De werelddtentoonstelling was te kortbij. Een degelijk wetenschappelijk congres in de marge van dat evenement kon onmogelijk tijdig worden georganiseerd. Heel wat leden van het genootschap waren trouwens al ingeschakeld bij de voorbereiding van de expositie. Bijkomende verplichtingen konden ze niet dragen. Ritter von Becker vond het wel spijtig dat men Wenen zo laat had gecontacteerd. Indien men vóór het winterseizoen 1871-1872 zou hebben gemeld dat de plannen rond Genève waren afgesprongen, dan hadden de Oostenrijkers het congres wellicht toch nog aan de werelddtentoonstelling van 1873 kunnen koppelen. Een gemiste kans...⁴⁸⁵

Ontgoocheld richtte men de blik opnieuw naar de overzijde van het Kanaal. Ditmaal probeerde men het via Auguste Stessels, die uitstekend bevriend was met admiraal Ommanney.⁴⁸⁶ Tijdens één van zijn vele werkbezoeken aan Londen zou hij proberen hem persoonlijk tot een engagement te bewegen.⁴⁸⁷ In maart 1873 ontving de *Royal Geographical Society* een officieel verzoek om de congresorganisatie op zich te nemen. De wanhoop werd verborgen achter flatterende volzinnen: "[...] Fidèle à cette mission, le Comité a passé en revue les diverses localités qui pouvaient se prêter à un nouveau congrès géographique et il a arrêté les regards sur un pays qui, par son initiative pour les sciences, par ses relations commerciales, par sa grande influence & par son caractère hospitalier lui offrait tous les éléments de succès: sur l'Angleterre."⁴⁸⁸ Het leek wel alsof geen enkel ander land dan Engeland voor het congres in aanmerking kwam.

De Engelsen waren niet te vermurwen. Hun antwoord was op minder dan een maand tijd bekend. Hoezeer ze de vriendelijke appreciaties ook waardeerden, toch moesten ze het Antwerpse aanbod weigeren. Een congres in de zomer was immers uitgesloten aangezien het genootschap de werkzaamheden al in juni beëindigde en de meeste leden in het buitenland vertoefden. Indien men zou wachten tot in de herfst, dan was men verplicht een andere stad te kiezen. Waarom wordt niet precies duidelijk gemaakt. In ieder geval zou het in dat geval om een hoogst onpraktische oplossing gaan omdat de *Royal Geographical Society* zelden buiten de hoofdstad opereerde. Toch wilden de Britse geografen het Antwerpse comité een beetje helpen. Ze suggereerden contact te nemen met de *British Association for the Advancement of Science*, die een sectie aardrijkskunde had en jaarlijks een grote conferentie hield. De eerstvolgende bijeenkomst begon op 18 september 1873 te Bradford. Misschien was er wel een kans dat deze conferentie, althans op het vlak van de geografie, kon worden uitgebreid tot een internationaal congres.⁴⁸⁹

---

⁴⁸⁵ SAA MA 1073 / 7. Brief van Ritter von Becker aan P. Génard. Wenen, 15 november 1872.

⁴⁸⁶ SAA MA 1073 / 7. Minuut van brief van P. Génard aan A. Stessels. Antwerpen, 15 februari 1873.

⁴⁸⁷ SAA MA 1073 / 7. Brief van A. Stessels aan P. Génard. Antwerpen, 17 februari 1873.

⁴⁸⁸ SAA MA 1073 / 7. Minuut van brief van P. Génard, A. Stessels, C. Ruelens, E. Grandgaignage, E. Metdepenningen aan de voorzitter en leden van de Royal Geographical Society. S.I. [Antwerpen], 8 maart 1873.

⁴⁸⁹ SAA MA 1073 / 7. Brief van J. Ball aan het organisatiecomité. Londen, 7 april 1873.

Er zat voor de Antwerpenaars weinig anders op dat dit advies te volgen en de *British Association* aan te schrijven.⁴⁹⁰ In juli 1873 meldde “second secretary” Douglas Galton evenwel dat het voorgestelde initiatief onrealiseerbaar was aangezien het reglement van de organisatie het gewoon niet toeliet.⁴⁹¹ De Britse piste liep definitief dood.

1.6. Parijs!

Het congrescomité kwam op 18 juli 1873 in spoedzitting bijeen. Gezien de grote moeilijkheden in verband met de opvolging besloot men zich definitief te wenden tot de vrienden van de *Société de Géographie de Paris*.⁴⁹² Men had genoeg inspanningen geleverd om het project te internationaliseren dat men zich geen zorgen meer hoefde te maken over mogelijke verwijten van bevoorrechte relaties zoals die enkele jaren daarvoor door Saintelette waren geformuleerd. Het kwam er op aan om zonder verdere aarzeling aan het werk te gaan.⁴⁹³ De zomervakantie zorgde ervoor dat de *Société de Géographie* het voorstel pas in de herfst grondig kon bestuderen.⁴⁹⁴

Kort voor Kerstmis 1873 was de kogel eindelijk door de kerk. Parijs aanvaardde het aanbod. Op 15 december meldde Charles Maunoir officieus het heuglijke nieuws aan Pierre Génard⁴⁹⁵, en in januari 1874 volgde de officiële bevestiging.⁴⁹⁶ Fier meldden de Fransen dat de president van de Republiek zijn steun voor het initiatief had toegezegd.⁴⁹⁷ Net zoals ze hadden gedaan voor de Nederlandse collega's, bezorgden de Antwerpenaars de vrienden uit Parijs alle nuttige gegevens waarover ze beschikten, in het bijzonder het detail van de financiën.⁴⁹⁸

In april van 1874 meldden de Fransen dat ze hadden besloten het congres in de lente van 1875 te organiseren. Ze bezorgden Antwerpen een brochure waarin de samenstelling en thema's van de wetenschappelijke groepen werden gespecificeerd. De vragen van het Antwerpse congres werden als voorbeelden opgenomen.⁴⁹⁹

---

⁴⁹⁰ SAA MA 1073 / 7. Minuut van brief van A. Stessels en G. Metdepenningen aan de secretarissen van de British Association for the Advancement of Science. Antwerpen, 30 juni 1873.

⁴⁹¹ SAA MA 1073 / 6. Brief van D. Galton aan C.-F. d'Hane-Steenhuysse, G. Metdepenningen, P. Génard en A. Stessels. Londen, 15 juli 1873.

⁴⁹² SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 18 juli 1873.

⁴⁹³ SAA MA 1073 / 7. Minuut van brief van het organisatiecomité aan de voorzitter en leden van de Société de Géographie de Paris. S.l. [Antwerpen], 29 juli 1873.

⁴⁹⁴ SAA MA 1073 / 7. Brief van de Société de Géographie de Paris aan het organisatiecomité. Parijs, 7 oktober 1873.

⁴⁹⁵ SAA MA 1073 / 7. Brief van C. Maunoir aan P. Génard. Parijs, 15 december 1873.

⁴⁹⁶ SAA MA 1073 / 7. Brief van de Société de Géographie de Paris aan het organisatiecomité. Parijs, 5 januari 1874.

⁴⁹⁷ Ibidem.

⁴⁹⁸ SAA MA 1073 / 7. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 4 februari 1874.

⁴⁹⁹ SAA MA 1073 / 7. Brief van de Société de Géographie de Paris aan het Antwerps organisatiecomité. Parijs, 20 april 1874.

2. De Antwerpse groep en een aarzelende aanzet tot de oprichting van een eigen genootschap

Op de zitting van het organisatiecomité van 13 juni 1872 hield Charles-François d'Hane-Steenhuysse een vurig pleidooi voor de oprichting van een aardrijkskundig genootschap in de Scheldestad.

Het concept daarvan moest grondig verschillen van het doodgeboren kind van Charles Saintelette. Ook al kon de Antwerpenaar zich wellicht wel vinden in de expansionistische visie van de Waal, toch was het genootschap van Saintelette, althans volgens d'Hane-Steenhuysse, vooral gericht op de verspreiding van kennis onder de massa's. De grote aandacht voor de volksontwikkeling had uiteraard zijn nut, maar d'Hane-Steenhuysse wilde een genootschap dat een hoger doel nastreefde.

Het programma van zulk een genootschap moest bestaan uit vraagstukken die de vergelijking konden doorstaan met diegene die aan bod waren gekomen tijdens het congres. De voorzitter stelde voor meteen een vergelijking te maken van de statuten van de bestaande aardrijkskundige verenigingen en aldus de elementen te verzamelen om de creatie van een nieuw genootschap te bespoedigen. Le Grand de Reulandt en Cocheteux zaten helemaal op dezelfde lijn. Intussen dacht men er aan om de resterende financiële middelen ter beschikking te stellen van het nieuwe genootschap. Alleen Pierre Génard – die het geld wilde gebruiken om het plan voor de oprichting van een Orteliusmonument nieuw leven in te blazen – was het aanvankelijk oneens met de plannen voor deze overdracht, al stond hij wel achter de idee van een genootschap. In elk geval werd besloten om een werkgroep in het leven te roepen die een voorbereidende studie moest samenstellen. Tot deze werkgroep behoorden Charles-François d'Hane-Steenhuysse, Le Grand de Reulandt, Cocheteux, Louis Delgeur en Edmond Grandgagnage.⁵⁰⁰

Er kwam echter geen schot in de zaak. Het was niet – zoals Baetens suggereert – dat men aarzelde omdat men een bestaande vereniging – met name die van Saintelette – openlijk ging beconcurreren. Het was veeleer een zaak van tijdelijke onmacht. Er waren onvoldoende mensen bereid om de vereniging op te starten. Wie het wel kon én het wilde, zoals Pierre Génard, was nog te druk bezig met andere verplichtingen. In juli 1873 waren de meeste zaken die verband hielden met het congres, zoals de publicatie van de congresbundel, eindelijk voltooid, zodat men aan andere zaken kon beginnen denken.

Men dacht eraan om met een deel van de resterende middelen een concours met twee prijsvragen in te richten, elk ter waarde van 500 frank. De eerste vraag moest handelen over het leven en werk van Ortelius, de tweede over de relaties tussen Brugge en West-Afrika in de 16de eeuw – vraagstukken die geen bevredigend antwoord hadden gekregen tijdens het congres. Louis Delgeur werd belast met de redactie. Het concours moest doorgaan onder de auspiciën van de *Académie d'Archéologie de Belgique*. Dat lag voor de hand want Le Grand de Reulandt controleerde deze instelling als vast secretaris, en verschillende congressisten waren lid van de geleerde vereniging.⁵⁰¹ De Academie keurde het voorstel goed tijdens haar

---

⁵⁰⁰ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 13 juni 1872.

⁵⁰¹ SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 18 juli 1873.

zitting van 31 augustus 1873. De vraagstukken werden toegevoegd aan het programma voor 1875.⁵⁰²

Aan het Antwerpse front gebeurde er voor het overige vrijwel niets tot in 1875 de voorbereidingen moesten worden getroffen voor deelname aan het congres van Parijs.

3. De Antwerpse equipe in de aanloop naar het congres van Parijs

De Antwerpse equipe, en in de eerste plaats Pierre Génard, stond klaar om de Franse collega's een helpende hand toe te steken. Onmiddellijk na de officiële kennisgeving dat Parijs het congres wilde ontvangen, stuurde de Antwerpse archivaris zes exemplaren van de akten naar de Lichtstad, bestemd voor ieder van de zes secties die het programma moesten samenstellen.⁵⁰³

In september 1874 meldde men uit Parijs dat de ministers van Buitenlandse Zaken van de deelnemende landen hun officiële gezanten hadden aangeduid. Voor België kon men niet voorbij aan Charles-François d'Hane-Steenhuysse. De Antwerpse equipe kreeg aldus de erkenning die ze verdiende. De twee andere gedelegeerden waren Emile de Borchgrave en generaal Liagre.⁵⁰⁴

Charles-François d'Hane-Steenhuysse zou alles in het werk stellen om zoveel mogelijk van zijn Antwerpse vrienden in de gelegenheid te stellen om naar Parijs te reizen. Hij wenste als collectief op het congres aanwezig te zijn. Daarvoor waren bijzondere démarches nodig bij het Belgische ministerie van Buitenlandse Zaken, want de organisatoren uit Parijs bleken geen uitnodiging te hebben gestuurd naar heel wat voorname leden van het Antwerpse organisatiecomité. Daardoor konden ze geen aanspraak maken op een financiële tegemoetkoming van staatswege om aan het evenement deel te nemen.⁵⁰⁵

Voorals Pierre Génard toonde zich verbolgen over dit gebrek aan hoffelijkheid van Franse zijde. Als trekpaard van het Antwerps congres had hij gehoopt op wat meer erkenning.⁵⁰⁶ Pas op het allerlaatste moment, in juli 1875, zou de zaak in orde komen.⁵⁰⁷

Charles Ruelens was in de aanloopfase bij het congres betrokken als commissaris van de Belgische afdeling op de internationale geografische tentoonstelling die in de marge van het congres zou worden georganiseerd. Dat was een zware opdracht, waarvoor hij heel België rondreisde. Zonder veel succes, zoals later zou blijken. De rijksadministratie was het congres helemaal niet gunstig gezind en aarzelde om

---

⁵⁰² *Bulletin de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, I, p. 691.

⁵⁰³ SAA MA 1073 / 7. Minuut van brief van P. Génard aan C. Maunoir. Antwerpen, 15 mei 1874; SAA MA 1073 / 7. Minuut van brief van P. Génard aan C. Maunoir. Antwerpen, 22 augustus 1874.

⁵⁰⁴ SAA MA 1073 / 7. Brief van C. Maunoir aan P. Génard. Parijs, 2 september 1874.

⁵⁰⁵ SAA MA 1073 / 7. Minuut van brief van P. Génard aan C.-F. d'Hane-Steenhuysse. Antwerpen, 16 januari 1875.

⁵⁰⁶ SAA MA 1073 / 7. Minuut van brief van P. Génard aan C. Ruelens. S.l. [Antwerpen], 16 januari 1875.

⁵⁰⁷ SAA MA 1073 / 7. Minuut van brief van P. Génard aan C. d'Hane-Steenhuysse. S.l., 19 juli 1875.

financiële middelen vrij te maken.⁵⁰⁸ In januari 1875 reisde Ruelens naar Parijs om de situatie ter plaatse in te schatten en de Belgische deelname te behoeden voor een fiasco. Hij moest er vaststellen dat vooral door onachtzaamheid van de Belgische autoriteiten, die als tussenpersoon moesten fungeren, de contacten tussen de organisatoren en de Antwerpse equipe onder het stof waren geraakt. Dankzij zijn interventie nam de plaatselijke congrescommissie de nodige maatregelen opdat Antwerpen toch op een waardige wijze vertegenwoordigd zou zijn tijdens de openingsplechtigheid: “Il y va de l’honneur du pays: le Comité d’Anvers – qui recevra ici un accueil tout spécial comme fondateur des Congrès de Géographie – doit assister à la solennité parisienne avec délégation officielle. J’en ai pris l’engagement envers les dignitaires de la commission parisienne.”⁵⁰⁹

In juli 1875 vertrok Ruelens opnieuw naar de Franse hoofdstad, ditmaal om de Belgische afdeling van de tentoonstelling op te bouwen. Hij klaagde steen en been, zowel over de exorbitante bedragen die men moest betalen voor het transport van het station naar de Tuilleries, waar de expositie plaatsvond, als over de gebrekkige infrastructuur en vitrinekasten waarover hij kon beschikken. Ruelens was niet te spreken over de Belgische inzendingen, waarvan de kwaliteit beneden alle peil bleef. Alleen de toestellen van de Oostendenaar Van Rysselberghe waren van een hoog internationaal niveau. De Belgische stand was echter niets vergeleken bij die van Oostenrijk en Groot-Brittannië. Zelfs Nederland en Denemarken hadden tal van merkwaardige stukken naar de Franse hoofdstad gestuurd.⁵¹⁰

Met het overlijden van Auguste Stessels begin maart 1875 verloor de Antwerpse groep één van haar meest actieve leden.⁵¹¹ Dit was een zware slag voor Génard en zijn metgezellen. Stessels had immers inhoud gegeven aan hun initiatieven, daar waar de andere leden meestal een zuiver organisatorische bijdrage hadden geleverd. Naast Ruelens en Van Raemdonck was Stessels één van meest belezen mensen in de groep, althans wat betreft de geografie. Hij kon met autoriteit spreken over hydrografie en meteorologie en hij had zelf een aantal niet onaardige werken over het onderwerp gepubliceerd.⁵¹²

Jules van Havre en Louis Delgeur konden naar Parijs reizen als Belgische leden van de jury voor het concours.⁵¹³ Later voegde de minister Edmond Grandgagnage toe aan de lijst met juryleden, specifiek voor de commerciële sectie.⁵¹⁴ Sommige congresleden reisden ook op individueel initiatief naar Frankrijk.

Ook al was er op zuiver wetenschappelijk vlak de voorbije vier jaar niet ontzettend veel gebeurd, toch had de Antwerpse groep zich weten te handhaven. De Antwerpenaren mochten trots zijn dat ze er in waren geslaagd de grote onderneming van 1871 tot in het laatste detail af te werken. De congresbundel gaf een indrukwekkend overzicht van de meest actuele standpunten over geografie. Het boek werd een model voor alle volgende congressen. Maar de allergrootste verdienste

---

⁵⁰⁸ SAA MA 1073 / 7. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.I. [Brussel], 17 januari 1875.

⁵⁰⁹ SAA MA 1073 / 7. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. Parijs, 29 januari 1875.

⁵¹⁰ SAA MA 1073 / 7. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.I. [Parijs], 15 juli 1875.

⁵¹¹ SAA MA 1073 / 7. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.I. [Brussel], 8 maart 1875.

⁵¹² Voor de lijkrede, uitgesproken door P. Génard, zie: *L'Escaut. Organe du Commerce d'Anvers*, XIII, N. 69, woensdag 10 maart 1875.

⁵¹³ SAA MA 1073 / 7. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.I., 16 juni 1875.

⁵¹⁴ SAA MA 1073 / 7. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.I., s.d. [eind juni 1875].

was dat de ononderbroken ijver van de Antwerpenaars de wereld een nieuwe congreseditie had opgeleverd. Nu de ploeg bijna in haar geheel naar Parijs kon vertrekken, stond het voor de ontwikkeling van de geografie in België vrijwel zeker vast dat een nieuwe fase kon beginnen. De geografische beweging zou weldra worden versterkt met nieuwe inzichten en ideeën.

Hoofdstuk IV

Het expansionisme van Charles Saintelette en de Société belge de Géographie (1869-1873)

In hoofdstuk I heeft men kunnen vaststellen dat Charles Ruelens al in 1869 geregeld in de wielen werd gereden door de Henegouwse liberale politicus Charles Saintelette. Die werkte op dat moment aan een concurrerend initiatief. Hij ontvouwde immers plannen voor de oprichting van een eigen aardrijkskundig genootschap. In dit hoofdstuk schets ik een beeld van de merkwaardige persoonlijkheid die Saintelette was. Ik belicht de redenen welke hebben geleid tot zijn engagement in het vlak van de aardrijkskunde. Ik ga na wie zijn medestanders zijn geweest en in welke context het genootschap is tot stand gekomen. Vervolgens tracht ik de doelstellingen van de vereniging te duiden en onderzoek ik of ze daadwerkelijk heeft gefunctioneerd. Daarbij wil ik een antwoord vinden op de vraag of de activiteiten konden concurreren met die van de Antwerpse congresgroep. Met een analyse van Saintelettes redevoeringen en een doorlichting van de publicaties van het genootschap leg ik bloot welke visie op de aardrijkskunde in de *Société belge de Géographie* is ontwikkeld, en meer specifiek welke plaats het expansionisme en de kolonisatie kregen toegewezen. In dat verband schenk ik aandacht aan eventuele inhoudelijke verschillen en overeenkomsten met de ideeën die aan bod zijn gekomen tijdens het congres.

1. Sporen van een vergeten genootschap

Een omstandige uitwerking van deze thema's is ver van eenvoudig. Over Charles Saintelette is verrassend weinig biografische informatie beschikbaar, zeker wanneer men in acht neemt dat hij een lange en actieve politieke carrière heeft gehad, waarvan 25 jaar als parlements lid en 4 jaar als minister van Openbare Werken. De meest volledige biografische notitie is nog steeds die van Ernest Discailles uit 1913.⁵¹⁵ De biografie van Rose Dewaelhens uit 1958 net zoals de vermeldingen in recentere naslagwerken zijn allemaal vrijwel geheel op deze tekst gebaseerd.⁵¹⁶ Het grootste deel van de persoonlijke briefwisseling van Saintelette is spoorloos. Het *Rijksarchief* te Mons en het *Algemeen Rijksarchief* te Brussel bewaren wel archieven van instellingen en organisaties waarin hij een voorname rol heeft gespeeld zoals de *Chambre de Commerce* van Mons of het *Ministerie van Openbare Werken*. Die zijn voor dit onderzoek maar zijdelings van belang.

⁵¹⁵ E. DISCAILLES. "Saintelette (Charles-Xavier)." *Biographie nationale*, XXI, 1911-1913, col. 51-86.

⁵¹⁶ R. DEWAELEHENS. "Saintelette (Charles-Xavier)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, V, 1958, col. 723-725; J.-L. DE PAEPE & C. RAINDORF-GERARD (eds). *Le Parlement belge 1831-1894. Données biographiques*. Bruxelles: Académie royale de Belgique, 1996; G. KURGAN-VAN HENTENRIJK et al. (eds). *Dictionnaire des patrons en Belgique. Les hommes, les entreprises, les réseaux*. Bruxelles: De Boeck, 1996, p. 541.

Is men over Saintelettes carrière algemeen slecht gedocumenteerd, dan beschikt men door een gelukkig toeval wél over een specifiek fonds met correspondentie over de *Société belge de Géographie*. Het betreft een 100-tal brieven welke zijn geadresseerd aan Saintelette en die worden bewaard in de bibliotheek van het *Musée royal de Mariemont*.⁵¹⁷ Over hun inhoud is amper iets geweten. Voor dit onderzoek heb ik de documenten dan ook integraal onder de loep genomen en geanalyseerd. Daarnaast is men hoofdzakelijk aangewezen op uitgegeven bronnen. Sommige redevoeringen van Saintelette werden gepubliceerd in dagbladen. De teksten van zijn tussenkomsten in de Kamer van Volksvertegenwoordigers werden gepubliceerd in de *Annales parlementaires*. De *Moniteur belge* en andere dagbladen bevatten heel wat berichten van algemene aard. Voorts zijn er nog wat pamfletten en drukwerkjes van zijn hand bewaard gebleven in bibliotheken.

De *Société belge de Géographie* zelf heeft eveneens weinig sporen nagelaten, wat doet vermoeden dat de invloed ervan beperkt is geweest. Uiteraard is er het vermelde archiefonds van Mariemont, maar op het vlak van publicaties is de oogst mager. In tegenstelling tot de opvolgers – de *Société de Géographie d'Anvers* en de *Société royale belge de Géographie* – heeft het genootschap geen tijdschrift gepubliceerd waarin men de neerslag vindt van de werkzaamheden. Toch loont het de moeite dieper te graven naar het verleden van de vereniging. Het bestaan ervan toont immers aan dat parallel met de activiteiten van de Antwerpse groep nog andere geografische initiatieven tot ontplooiing konden komen in het decennium vóór 1876.

2. Het leven van Charles Saintelette vóór 1869⁵¹⁸

Charles-Xavier Saintelette werd geboren in een familie die sinds de 16de eeuw vooral in het Franse Verdun was gevestigd. Zijn vader Charles-François Saintelette huwde met de van Elsene afkomstige Marie-Catherine Priez, adoptiefdochter van de musicus Lambert-François Godecharle, die op 7 januari 1825 te Brussel het leven schonk aan Charles-Xavier. Tijdens het Hollandse Bewind vestigde het echtpaar zich met hun kinderen in het kasteel van Tavigny nabij Houffalize. Charles-François Saintelette was immers belast met de leiding over een gedeelte van de werken aan het Maas-Moezelkanaal.⁵¹⁹ In 1830 maakte de Belgische revolutie een einde aan dit ambitieuze project van Willem I. De familie verhuisde naar Mons, waar Charles-François de zaken ging behartigen van de *Société Générale*, in het bijzonder de steenkoolmijnen van de *Société Anonyme des Charbonnages du Levant de Flénu* te

---

⁵¹⁷ Dit fonds werd op 19 maart 1935 aan het museum geschonken door Auguste Jottrand, een neef van Charles Saintelette. Het bevat brieven geadresseerd aan Saintelette, maar geen minuten van de antwoorden. Het archief bestrijkt de periode 1868-1873.

⁵¹⁸ Tenzij anders aangegeven, werden alle biografische gegevens ontleend aan E. DISCAILLES. *Art. cit.*

⁵¹⁹ De Maas-Moezelverbinding was slechts één van de kanaalplannen die op sympathie konden rekenen van Willem I. Voor de koning paste het project in zijn economische politiek, die was gericht op de bevordering van de binnenlandse handel en de ondersteuning van de nieuwe nijverheden. Het moeilijkste punt lag aan de waterscheiding voorbij Houffalize. Men kon er geen gebruik maken van een natuurlijke bedding. Een kanaal en een tunnel moesten een oplossing bieden. De werken zijn maar gedeeltelijk uitgevoerd, maar de toegang tot de tunnel is nog steeds zichtbaar. Zie: R. FILARSKI. *Kanalen van de koning-koopman. Goederenvervoer, binnenscheepvaart en kanalenbouw in Nederland en België in de eerste helft van de negentiende eeuw*. S.l.: NEHA-Series III, pp. 284, 298, 305-306.

Cuesmes. Vader Saintelette werd voorzitter van de plaatselijke handelsrechtbank en van de *Chambre de Commerce*. In 1845-1846 was hij trouwens, namens deze *Chambre*, nauw betrokken bij plannen van minister Adolphe Dechamps voor de oprichting van een *Société belge d'Exportation*. Men mag dus gerust stellen dat Charles-Xavier van kindsbeen af is opgegroeid in een milieu van ondernemers. De toestand van de Belgische economie werd er op de voet gevolgd en maatregelen om de groei te bevorderen behoorden tot de dagelijkse gespreksonderwerpen. De bijzondere belangstelling van de jonge Charles-Xavier voor infrastructuurwerken is gemakkelijk te begrijpen tegen de achtergrond van de professionele ervaring van zijn vader. Zijn interesse ging in de eerste plaats naar kanalen, maar ook naar de spoorwegen, die een geduchte concurrent werden voor het vervoer over het water.

Charles-Xavier Saintelette staat bekend als een begaafde man. Dat bleek al tijdens zijn humaniora aan het college van Mons, maar nog meer tijdens zijn rechtenstudies aan de Universiteit van Leuven, waar hij in 1847 *magna cum laude* afstudeerde. Vervolgens ging hij aan de slag als advocaat in Mons. Hij ging zich mengen in debatten over de uitvoering van belangrijke werken in de regio, zoals het kanaal van Jemappes naar Aalst en de spoorweg van Aalst naar Aat.⁵²⁰ Hoewel hij zelfstandig van natuur was, is de invloed van zijn vader in die jaren onmiskenbaar. Charles-Xavier Saintelette verdedigde in zijn eerste geschriften de belangen van de steenkoolsector en trad op als woordvoerder of “secrétaire-rédacteur” van een comité gevormd door de exploitanten van 23 steenkoolmijnen uit de streek van Mons. Zowel zijn vader als zijn schoonvader – de liberale senator Frédéric Corbisier – waren lid van dit orgaan, laatstgenoemde voor de *Société d'Hornu et Wasmes*.

In 1852 startte Charles-Xavier Saintelette een polemiek met de Antwerpenaar Henri-François Matthyssens over de organisatie van de *Kamers van Koophandel*.⁵²¹ Saintelette zou in de volgende jaren een reputatie verwerven met zijn economische analyses en met zijn visie op de rol van de *Kamers* in het Belgisch economisch bestel.

---

⁵²⁰ *Le canal de Jemappes à Alost et le chemin de fer d'Alost à Gand*. Mons: Masquillier et Lanier, 1851.

⁵²¹ Onderzoek leert dat Matthyssens, lid van de Antwerpse kamer, een radicaal liberalisme aanhing en wel vaker in botsing kwam met doctrinaire liberalen. In een brochure met als titel *Des chambres de commerce et du conseil d'Etat en Belgique et en France* pleitte hij voor een liberale hervorming van de *Kamers*, zich daarbij spiegelend aan het Franse voorbeeld. De leden van de *Kamers* moesten volgens de auteur worden aangeduid via rechtstreekse verkiezingen. Greta Devos en Ilya Van Damme hebben correct opgemerkt dat Matthyssens' voorstel de positie van de zetelende leden niet hoefde te ondergraven, aangezien enkel de meest aanzienlijke handelaars voor verkiezing in aanmerking kwamen. Het plan had in de eerste plaats een open en directe werkwijze op het oog, waardoor de *Kamers* een legitiem gezag zouden krijgen. Saintelette geloofde niet in de toepassing van het electorale systeem op de *Kamers*. Hij publiceerde op 15 juni van datzelfde jaar zijn kritiek op Matthyssens' voorstellen in de vorm van een open brief met als titel *Lettre à M. Matthyssens sur les chambres de commerce et le Conseil d'Etat, par un houilleur*. Saintelette zat op dezelfde lijn als de meeste van zijn politieke collega's. De minister van Buitenlandse Zaken hield over het onderwerp een enquête onder de provinciebesturen. Een meerderheid was tegen verkiezingen gekant, hoofdzakelijk uit vrees dat de *Kamers* te veel in de greep zouden komen van partijpolitieke spelletjes en het commerciële belang zouden gaan verwaarlozen. Zie: G. DEVOS & I. VAN DAMME. *In de ban van Mercurius. Twee eeuwen Kamer van Koophandel en Nijverheid van Antwerpen-Waasland 1802-2002*. Tielt: Lannoo, 2002, pp. 69-70, 74-76; C. VANCOPPENOLLE. “De kamers van koophandel als officiële instanties van de Belgische overheid (1830-1875).” In: *Tussen beleid en belang. Geschiedenis van de kamers van koophandel in België (17de-20ste eeuw)*. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1995, p. 62.

Ook in 1852 schreef Saintelette samen met Corbisier twee nota's namens het comité dat de belangen van de steenkoolsector in Mons verdedigde. In de eerste publicatie plaatsten ze kanttekeningen bij de Belgische handelsrelaties met Frankrijk. In de tweede bogen ze zich over een parlementair initiatief met betrekking tot het verlenen van een concessie voor de aanleg van een spoorlijn tussen Mons en Maubeuge. In 1853 schreef Saintelette bovendien namens het *Comité central des houillères belges* een brochure over de rechten op Engelse steenkool. Het is duidelijk dat hij in deze periode steeds dieper ingebed geraakte in het milieu van de industriële elite in het zuiden van het land. Door haar belangen op een intelligente en communicatief sterke wijze te verdedigen, werd zijn naam tot buiten de regio bekend.⁵²²

Daarnaast ging Saintelette zich focussen op onderwerpen van zuiver politieke aard, vooral die waar zijn juridische kennis van nut kon zijn. In *Considérations sur la nouvelle question électorale* uit 1853 verzette hij zich tegen een te ver doorgedreven fractionering van de kiescolleges. Hij vreesde dat daardoor lokale belangen de bovenhand zouden krijgen op het publiek belang. In 1852 was hij trouwens voor het kanton Pâturages verkozen tot provincieraadslid. Aldus had zijn politieke carrière een aanvang genomen.

Toen zijn vader in de loop van het jaar 1854 overleed, werd Charles-Xavier Saintelette aangesteld tot secretaris van de *Chambre de Commerce* van Mons, waardoor hij voortaan de economische polsslag in de regio als geen ander kon volgen. Meer dan een decennium lang zou hij deze belangrijke functie blijven bekleden. In 1869 ruilde hij ze in voor een zetel in de Kamer van Volksvertegenwoordigers.

Saintelette kwam inderdaad in het parlement nadat zijn ster aan het politieke firmament peilsnel was gerezen. Nadat hij enige tijd zijn advocatenpraktijk had gecombineerd met de functies van provincieraadslid en secretaris van de *Chambre de Commerce*, was hij in 1866 ook nog eens verkozen tot gemeenteraadslid in Mons, waar hij bovendien schepen werd. Hij bekleedde deze functie 12 jaar lang. Zijn belangrijkste aandachtspunten waren de openbare werken en het onderwijs. Hij sprak zich uit over thema's die overal in België de lokale politieke agenda's beheersten. Het volwassenenonderwijs, de oprichting van gemeentescholen, de introductie van moderne leermethoden zoals die van Froebel, hygiëne op markten, de aanleg van rioleringen, de water- en gasdistributie, de begrafenisregeling, het kon hem allemaal boeien. Saintelette profileerde zich als een gematigde liberaal.

Toen Saintelette eind 1869 het arrondissement Mons mocht gaan vertegenwoordigen te Brussel, betekende dit het voorlopige hoogtepunt in zijn politieke carrière. Pas in 1894, vier jaar vóór zijn overlijden, kwam een einde aan zijn parlementair mandaat. Van 1878 tot 1882 zou hij nog een ministerpost bekleden, maar over de aspecten van zijn latere loopbaan wil ik niet verder uitweiden. Het jaar 1869 was immers op nog een geheel andere manier betekenisvol voor Charles

---

⁵²² Zijn kritische stem was tevens hoorbaar in de discussie over de Frans-Belgische literaire conventie van 22 augustus 1852. Deze conventie maakte een einde aan de in België wijdverspreide praktijk van de "contrefaçon" of nadruk, en garandeerde het literair eigendom van auteurs zowel in Frankrijk als in België. Saintelette verdedigde dit akkoord, dat niettemin in de volgende jaren nefast zou blijken voor talloze Belgische uitgeverijen.

Saintelette. Hij legde de basis van het eerste aardrijkskundige genootschap in België: de *Société belge de Géographie*.

3. De oorsprong van het genootschap

Zoals eerder gezegd zijn de oorsprong en evolutie van de *Société belge de Géographie* uiterst moeilijk te traceren. In de literatuur wordt de vereniging slechts in de marge van het betoog over de aardrijkskunde vermeld. Vaak wordt ze verward met andere initiatieven. Soms brengt men Ruelens' congresproject en Saintelettes genootschap rechtstreeks met elkaar in verband, onder meer in de biografie van Discailles. In hoofdstuk I heeft men echter kunnen vaststellen dat ondanks de gelijktijdigheid van de twee initiatieven er toch een duidelijke distantie, zelfs aversie, tussen beide partijen was. Soms scheert men de sociëteit van Saintelette en de gelijknamige, in 1876 te Brussel opgerichte opvolgster over één kam. En dat ondanks het feit dat deze laatste vereniging al enkele jaren na haar creatie toelating kreeg om de vermelding "royale" aan haar naam toe te voegen, waardoor het onderscheid toch iets eenvoudiger is geworden.⁵²³ Een sprekend voorbeeld van deze naamsverwarring vindt men in het *Fonds Vliegende Bladen* van de Gentse *Universiteitsbibliotheek*, waar een belangrijke en zeldzame circulaire van Saintelette foutief is geklasseerd tussen documenten in verband met de *Société royale belge de Géographie*.

3.1. De eerste circulaire: startschot van een grootschalige rekrutering

Juist deze circulaire van 30 oktober 1869 geeft een eerste aanknopingspunt in mijn speurtocht naar de oorsprong van de *Société*.⁵²⁴ Het betreft het vroegst te dateren drukwerk waarin sprake is van het genootschap, zodat men met vrij grote zekerheid kan besluiten dat de concrete plannen en de eerste wervingen stammen uit het najaar van 1869. De circulaire is ondertekend door Charles Saintelette, die zichzelf voorstelt met de beroepsspecificatie "avocat", dus zonder vermelding van zijn politieke mandaten. De correspondentie moest op dat ogenblik nog naar zijn thuisadres – rue de la Halle 28 te Mons – worden gestuurd.

De tekst telt 6 bladzijden en geeft uitgebreid toelichting bij de redenen die Saintelette hebben aangezet tot zijn engagement in de geografie. Hij verduidelijkt de doelstellingen van het genootschap. Hij legt ook uit hoe men het zal samenstellen en beheren. Zijn besluit is een oproep om de geformuleerde ideeën te ondersteunen en hem toestemming te geven voor de bijeenroeping van een eerste algemene vergadering. Het loont de moeite dit voor een breder publiek bestemde document nader te bestuderen.

---

⁵²³ Het genootschap publiceerde onder de naam *Société royale belge de Géographie* vanaf het zevende werkjaar, i.e. 1883. Zie: *Société royale belge de Géographie. Compte-rendu des actes de la Société. Septième année – 1883*. Bruxelles, 1883.

⁵²⁴ UGent, Universiteitsbibliotheek, *Fonds Vliegende Bladen*, I S 40^a, "Société royale belge de Géographie."

3.1.1. Geografie ter bevordering van de Belgische economie

De initiële drijfveer van Saintelette blijkt van economische aard te zijn geweest. Centraal stond de handelspositie van het Belgische bedrijfsleven. Hij betreurde dat de markten in de buurlanden steeds minder aantrekkelijk werden voor Belgische producten. De concurrentie met de buurlanden werd steeds groter. Het intensifiëren van de overzeese export kon een uitweg bieden, daarover was er vrij grote eensgezindheid, maar over de middelen om dit doel te bereiken bestond heel wat discussie. Niettemin, zo vond Saintelette, was dit probleem voor België van vitaal belang. Wilde men nieuwe zakennetwerken opbouwen, dan vond hij het een vereiste dat het aanbod in de schijnwerpers werd gezet en men zich degelijk informeerde over de vraag. Wie werkelijk bezorgd was over de industriële en commerciële toekomst van het land moest met andere woorden het buitenland exacte informatie verschaffen over de Belgische nijverheid, én de behoeften in het buitenland precies in kaart brengen. Volgens Saintelette lag het voor de hand dat men in dat verband zijn toevlucht zou zoeken tot de geografie. Die wetenschap stelde zich juist tot doel de aarde, haar bewoners en haar rijkdommen te bestuderen, met aandacht voor zowel de materiële als de morele gesteldheid van de verschillende gemeenschappen van mensen.

Helaas was het lot van de geografische wetenschap in België betreurenswaardig. Met de aardrijkskundige literatuur, het geografieonderwijs en het onderzoek was het droevig gesteld. De kwaliteit bleef op alle vlakken ver onder de maat. Er bestond geen enkele stimulus om een buitenlandse expeditie te organiseren of om de kennis over België te verbreiden. Saintelette klaagde vooral dat de universiteiten zo weinig moeite deden om iets aan deze toestand te verhelpen. Er was geen enkele leerstoel gewijd aan de fysische aardrijkskunde. De commerciële aardrijkskunde stond alleen aan de Antwerpse handelshogeschool geprogrammeerd. In vergelijking met het buitenland was de situatie in België misschien niet ongewoon. Een land zoals Frankrijk verging het amper beter. Maar Saintelette zag niettemin enkele lichtende voorbeelden: Engeland en Duitsland. Hij was overtuigd dat de Britse koloniale en commerciële overheersing onlosmakelijk was verbonden met de verspreiding van geografische kennis onder de Britten. Ook in Duitsland werden reisverhalen en aardrijkskundeboeken op grote oplagen verspreid.

De toestand waarin de Belgische aardrijkskunde zich bevond, was dus zorgwekkend. Saintelette vond dat het moment was aangebroken om over te gaan tot de oprichting van een Belgisch aardrijkskundig genootschap naar het voorbeeld van de bestaande verenigingen in de rest van de wereld. De doelstellingen van dit genootschap moesten volgens hem van dubbele aard zijn: enerzijds het buitenland juiste gegevens bezorgen over de Belgische nijverheden, anderzijds in België zelf aan de weg timmeren om uiteindelijk een totale hervorming van het aardrijkskundeonderwijs te bereiken. Voor de verwezenlijking van de eerste doelstelling hechtte Saintelette veel meer belang aan de publicatie van degelijke literatuur in zo veel mogelijk verschillende talen dan aan eigen onderzoek. Voor de realisatie van het tweede objectief stelde hij vooral politiek lobbywerk in het vooruitzicht. Men moest de regering overtuigen dat de universiteiten leerstoelen in de fysische aardrijkskunde verdienden. Veel meer aandacht moest worden besteed aan geografie in athenea, middelbare scholen en beroepsscholen. De massa diende te

worden geïnformeerd en bewerkt met degelijke atlassen en handboeken van Duitse en Engelse makelij, in vertaling beschikbaar in de openbare bibliotheken.

Saintelette zag niet veel problemen om de onderneming tot een succes te maken. In het licht van de latere mislukking kan men gerust stellen dat hij de situatie heeft onderschat. Hij dacht dat de kostprijs van het project wel zou meevallen. Bovendien beweerde hij genoeg te hebben aan een 20-tal werkende leden om de vereiste opdrachten in het vlak van publicaties en vertalingen in goede banen te leiden.

3.1.2. De structuur en het beheer van het genootschap

In de circulaire gaat men dieper in op de structuur van de nieuwe organisatie, die met andere woorden al duidelijk was vastgelegd door de oprichter (en zijn medestanders) nog vóór de eerste leden werden geronseld.

Het genootschap kreeg effectieve leden, ereleden en corresponderende leden. De effectieve leden zouden worden toegelaten na goedkeuring en benoeming door een centrale commissie. Het betreft personen die actief moesten meewerken aan de publicaties en vertalingen. Ze zouden zich in relatie stellen met andere genootschappen, reizigers en buitenlandse geografen. Het was bovendien hun taak bij elke gelegenheid het belang te onderstrepen van goed aardrijkskundeonderwijs. De ereleden, een soort passieve leden, zouden hun titel krijgen na betaling van een bijdrage van 20 frank. Ze ontvingen dan het (geplande) bulletin van de vereniging, kregen toegang tot de (geplande) bibliotheek en collecties, en mochten voordrachten bijwonen. Voor de corresponderende leden hoopte men op mensen met een zekere reputatie, zoals leden van een buitenlands wetenschappelijk genootschap. Ze werden eveneens benoemd door de centrale commissie.

Dat laatste orgaan was belast met het bestuur van het genootschap. De centrale commissie bestond voor de helft uit effectieve leden en voor de helft uit ereleden. De leden van de centrale commissie werden verkozen door een algemene vergadering van alle effectieve leden en ereleden. Hun mandaat duurde vier jaar. Om de twee jaar moest de helft van alle mandaten worden vernieuwd. Om de twee jaar verkozen de leden van de centrale commissie een voorzitter, twee ondervoorzitters, een secretaris-generaal, een penningmeester en een bibliothecaris-archivaris. De commissie moest minstens éénmaal per maand bijeenkomen.

Jaarlijks plande men een algemene vergadering van alle effectieve leden en ereleden. Daar bracht de centrale commissie dan verslag uit van de toestand waarin het genootschap zich bevond. Men gaf er toelichting bij de briefwisseling, de vordering van de werkzaamheden en het gebruik van de fondsen.

3.1.3. De zetel van het genootschap

Saintelette stelde in zijn circulaire onmiddellijk voor om de zetel van de *Société belge de Géographie* in Antwerpen te vestigen, en niet in Mons zoals zijn tegenstrever Ruelens aanvankelijk had gedacht. In de Scheldestad moest men over een eigen lokaal beschikken waar alle mogelijke publicaties en informatie over

geografie raadpleegbaar waren. Saintelette beseftte dat een zekere realiteitszin wenselijk was. Hoewel hij droomde van een gebouw zoals de *Lloyd's*, versierd met wandkaarten en uitgerust met een complete bibliotheek van atlanten, tijdschriften, dagbladen en nieuwsbrieven, was dat niet de prioriteit. Het genootschap hechtte vooral belang aan het bepleiten van de onderwijshervorming, wat uiteraard veel goedkoper zou uitvallen dan de bouw van een eigen informatiecentrum.

De keuze voor Antwerpen lag voor de hand, gezien de commerciële belangen die de *Société* wilde dienen. Niettemin voorzag men in de eerste circulaire dat plaatselijke afdelingen zouden worden opgericht in andere steden.

3.1.4. Beoogde leden

Het is onduidelijk wie de eerste oproep heeft gekregen. Van sommige vooraanstaande intellectuelen zoals Charles Ruelens en Jan-Hubert Van Raemdonck is bekend dat ze zeker een uitnodiging hebben ontvangen. Het lijkt me aannemelijk dat Saintelette wilde rekruteren onder toonaangevende publicisten, historici en personen die al op één of andere manier actief waren geweest in de aardrijkskunde. Maar gezien de mercantiele instelling van de stichter, zal hij ook zeker hebben gezocht in de wereld van handel en nijverheid waaruit hij zelf afkomstig was. Zo weet men dat hij de Antwerpse kooplieden niet over het hoofd heeft gezien. Daarnaast zijn er sterke aanwijzingen dat Saintelette zijn eerste medestanders heeft gevonden in de *Chambre de Commerce* van Mons.

3.2. De denktank van de Kamer van Koophandel te Mons

Het archief van de *Chambre de Commerce*, bewaard in de *Archives de l'Etat* te Mons, levert karige informatie over de discussies die de leden onderling voerden over de opportuniteit van een aardrijkskundig genootschap. De processen-verbaal van hun bijeenkomsten zijn strikt beperkt gehouden tot vermelding van de genomen besluiten, en dan nog enkel binnen de grenzen van de wettelijke opdracht die de *Kamers* van overheidswege hadden gekregen. De portefeuilles met correspondentie bevatten quasi uitsluitend officiële stukken.⁵²⁵ Toch ben ik van mening dat het initiële denkwerk ter voorbereiding van een aardrijkskundig genootschap althans gedeeltelijk is gebeurd in de *Chambre* van Mons, en dat op basis van enkele gepubliceerde rapporten. Daaruit blijkt dat Saintelette er in is geslaagd zijn standpunten te laten overnemen door zijn collega's. Bovendien is dat proces geleidelijk verlopen in de jaren voorafgaand aan 1869. Van vage concepten kwam men tot een concreet plan.

In de inleidende, algemene beschouwingen van het *Rapport sur la situation du commerce, de l'industrie et de l'agriculture en 1864*, op 3 september 1866 aangeboden aan de minister van Buitenlandse Zaken, werd de toon gezet.⁵²⁶ De rapporteurs stelden vast dat het evenwicht tussen de vraag en het aanbod in 1864

---

⁵²⁵ AEM, Archives de la Chambre de Commerce de Mons, nr. 617, Procès verbaux des séances de la Chambre du 15 février 1852 au 11 décembre 1874; nrs. 619-669, Portefeuilles contenant les correspondances; nr. 671, Répertoire du 10 janvier 1843 au 30 mars 1875.

⁵²⁶ CHAMBRE DE COMMERCE DE MONS. *Rapport sur la situation du commerce, de l'industrie et de l'agriculture en 1864*. Mons: Imprimerie de Desquesne-Masquillier, 1866, pp. 3-7.

niet was hersteld en de prijzen sterk waren gedaald. Men klaagde over de wanverhouding tussen het Belgische productievermogen en het absorptievermogen van de buitenlandse handel.⁵²⁷ Specifiek met betrekking tot steenkool had men vastgesteld dat België in 1864 slechts 180.000 ton had verbruikt, terwijl maar liefst 813.000 ton was gedolven. Bovendien was er maar één echt belangrijke afzetmarkt voor Belgische steenkool en cokes, namelijk Frankrijk. Dat maakte de Belgische nijverheid kwetsbaar. De andere buurlanden waren eveneens van commercieel belang, maar de positie van landen buiten Europa was verwaarloosbaar. In dat verband richtte men een noodkreet tot de minister.⁵²⁸ Men legde al duidelijk een relatie met een gebrek aan degelijke kennis, vooral kennis van belangrijke handelstalen.⁵²⁹

Het *Rapport* voor het jaar 1866, op 28 oktober 1867 aan de minister gepresenteerd, diepte de problematiek verder uit.⁵³⁰ Het commerciële gebeuren werd steeds complexer en vereiste meer doorzicht.⁵³¹ Een meer consequente, analytische aanpak werd noodzakelijk geacht.⁵³² Nijverheden werkzaam in dezelfde sector moesten hun krachten bundelen in de verkenning van buitenlandse markten. Bovendien moesten ze meer luisteren naar wetenschappelijk advies. De *Chambre de Commerce* van Mons hamerde verder op de noodzaak van een goed geschoolde vertegenwoordiging in het buitenland.⁵³³ Opnieuw werd het gebrekkige taalonderwijs in België gehekelde. Men keek wel op naar de verwezenlijkingen van de *International Educational Society* die de uitwisseling van leerlingen en het onderwijs van moderne talen stimuleerde. Ze had al op drie plaatsen in Europa (Spring-Grove in Engeland, Chatou in Frankrijk, Godesberg in Pruisen) internationale colleges gesticht. Men hoopte dat België snel zou volgen, om zo jongeren aan te sporen hun “sedentaire” gewoonten op te geven. De vaderlandse pers had eveneens een belangrijke rol te vervullen. Heel wat interessante technische literatuur uit Engeland en Duitsland bleef in België onopgemerkt. De kranten kregen de raad om fragmenten en speciale publicaties uit buitenlandse dagbladen over te nemen. Tot slot stelde men de minister de creatie voor van een “établissement de communications rapides entre la

---

⁵²⁷ “L'écart grandit donc, chaque année, entre la production et la consommation du pays et, chaque année, la nécessité devient plus impérieuse de former au dehors de nouvelles et de plus amples relations.”

⁵²⁸ “C'est donc de l'accroissement de nos affaires maritimes et de nos échanges avec les pays non limitrophes d'Europe et les pays hors d'Europe que doivent surtout se préoccuper la nation et son gouvernement.”

⁵²⁹ “[...] Une des causes principales de la répugnance que les Belges, et parmi eux, surtout ceux des provinces wallonnes, éprouvent à former des relations avec les pays lointains, c'est l'ignorance absolue où ils sont presque tous des langues étrangères. Même dans les centres industriels, le nombre est infiniment restreint des hommes d'affaires qui parlent l'anglais ou l'allemand.”

⁵³⁰ CHAMBRE DE COMMERCE DE MONS. *Rapport sur la situation du commerce, de l'industrie et de l'agriculture en 1866*. Mons: Imprimerie de Desquesne-Masquillier, 1867, pp. 3-12.

⁵³¹ “Pour décrire avec exactitude et apprécier avec justesse toutes les causes spéciales qui ont pu tour à tour précipiter et entraver la marche des principales industries, il faudrait des informations plus précises et plus étendues que celles que nous possédons.”

⁵³² “En sorte qu'il ne suffit plus de savoir quels sont, dans le pays, les faits généraux d'une industrie, mais qu'il faut être familiarisé avec tous les faits techniques de chacun de ses dérivés comme avec la situation de chacun des principaux marchés.”

⁵³³ “Nos grandes industries sont représentées par des négociants qui, si honorables et si distingués qu'ils soient d'ailleurs, manquent des connaissances techniques nécessaires pour se rendre compte des besoins actuels ou possibles de chaque marché, des conditions de la concurrence sur chaque place, des ces différences de qualité ou d'aptitude souvent plus importantes que les différences de prix, des modifications à introduire dans les fabrications.”

Belgique et les principaux pays d'outre-mer" en drong men aan op een verhoging van het aantal consulaten in het Verre Oosten.

Het *Rapport sur la situation du commerce, de l'industrie et de l'agriculture en 1867* ging nog dieper in op de zwakke handelspositie van België. Het werd overhandigd aan de minister op 22 december 1868 en gepubliceerd in de loop van 1869.⁵³⁴ Ditmaal werd het betoog, dat werd ondertekend door voorzitter Jules Drion en secretaris Charles-Xavier Saintelette, gestut met statistisch materiaal dat vooral de tegenstellingen met concurrent Frankrijk in de verf zette. Maar belangrijk is dat hier de stap werd gezet naar het idee van een aardrijkskundig genootschap. Ontevredenheid over de economische situatie en de remediërende maatregelen dreef de *Chambre* tot steeds fijnere analyses. Ditmaal volgde een lange uiteenzetting over de Belgische afkeer van verre reizen. Dat schreef men toe aan de in verval geraakte studie van de geografie. Net zoals Ruelens zijn argumentatie voor het congres zou bouwen op verwijzingen naar het glorierijke verleden, verwees ook Saintelette naar de voorbeelden Ortelius en Mercator, die geen navolging meer kregen. Het hoger onderwijs in de aardrijkskunde was onbestaand, de handboeken stonden vol fouten, en vooral, bijna alle westerse landen hadden een aardrijkskundig genootschap, met uitzondering van België! Kort daarop nam Saintelette dan maar zelf het heft in handen om iets aan deze toestand te doen.

3.3. Individueel of collectief initiatief?

De vraag die ik hier wil behandelen is de volgende: was de oproepingsbrief van 30 oktober 1869 een individueel initiatief van Charles Saintelette, of waren er meerdere betrokkenen die samen met hem een kern van stichters hebben gevormd? Zoals ik boven heb uiteengezet, ga ik er van uit dat zijn collega's in de *Chambre de Commerce* mee het intellectuele kader hebben geschapen, maar het is volstrekt onzeker dat ze daarna mee zijn overgegaan tot actieve organisatie. Er zijn geen archiefstukken die in die richting wijzen.

Men beschikt echter over heel wat aanwijzingen dat andere personen, van buiten de *Chambre*, Saintelette in de voorbereidende fase hebben geassisteerd. Zoals in het geval van het congres, was advies uit Frankrijk in het beginstadium van cruciaal belang. Al in november 1868 vroeg de advocaat uit Mons informatie aan de beroemde Franse econoom Jules Duval, uitgever van het weekblad *L'Economiste français* en een vooraanstaand lid van de *Société de Géographie de Paris*.⁵³⁵ Die adviseerde hem de lectuur van het werk van Louis Dussieux en van de periodieke uitgave *L'Année géographique*, uitgegeven door Louis Vivien de Saint-Martin. Begin januari 1869 stuurde hij de statuten en reglementen van het Franse genootschap na, opdat Saintelette zijn project beter zou kunnen structureren.

In Louis Hymans, hoofdredacteur van het liberale dagblad *Echo du Parlement belge*, vond hij omstreeks mei 1869 een belangrijke bondgenoot in de pers. Hymans stelde de kolommen van zijn krant open voor de promotie van Saintelettes plan.

---

⁵³⁴ CHAMBRE DE COMMERCE DE MONS. *Rapport sur la situation du commerce, de l'industrie et de l'agriculture en 1867*. Mons: Imprimerie de Desquesne-Masquillier, 1869, pp. 3-19.

⁵³⁵ MRM SBG 5203. Brief van J. Duval aan C. Saintelette. Parijs, 16 november 1868.

Vermoedelijk werd het door Duval aangeprezen boek op vraag van Saintelette van kritiek voorzien door de vaste recensent van *L'Echo*.⁵³⁶

Het *Rapport* van 1867 had ook behoorlijk wat indruk gemaakt op de andere *Kamers van Koophandel*, vooral in de grote Waalse industriesteden. Leden van de *Chambres* van Charleroi en Verviers maakten duidelijk dat ze volledig achter de expansionistische ideeën van Saintelette stonden, al schatten ze hun eigen bijdrage in de organisatie van het genootschap veeleer bescheiden in.⁵³⁷

Saintelette vond in de zomerperiode bovendien gehoor in hogere echelons van de rijksadministratie, waarvan sommigen tot de kring rond de koning behoorden. Baron Lambermont, secretaris-generaal van het *departement Buitenlandse Zaken*, bleek zijn werk van nabij te volgen en deelde zijn economische analyse op veel punten.⁵³⁸ Hij bood de medewerking van zijn *departement* aan en stelde Saintelette in contact met de bibliothecaris-archivaris Emile Banning, toen al een drijvende kracht achter de expansionistische politiek van Leopold II.⁵³⁹ Een andere vooraanstaande Belg, de militaire ingenieur Alexis Brialmont, met wie Saintelette al jaren contact had, was het project eveneens genegen, maar toonde zich veel sceptischer over de slaagkansen.⁵⁴⁰

Ook uit academische kringen kwamen sympathiserende geluiden, onder meer van Auguste Houzeau de Lehaie⁵⁴¹, professor aan de *Ecole des Mines* te Mons, en van de gereputeerde econoom Emile de Laveleye⁵⁴², hoogleraar aan de rijksuniversiteiten van Gent en Luik.

Indien men Discailles mag geloven, dan was het een kleine kring van intellectuelen uit Mons die met Saintelette de praktische organisatie van het genootschap ter hand nam. Dat gebeurde onder meer met de eerste circulaire: "C'est Saintelette qui, avec quelques amis des sciences comme l'ingénieur Cornet et l'éditeur Manceaux, jeta à Mons, le 30 octobre 1869, les bases de la première Société de Géographie qu'ait possédée notre pays."⁵⁴³

Met "l'ingénieur" Cornet wordt verwezen naar de ingenieur en geoloog François-Léopold Cornet (1834-1887). Dat François-Léopold Cornet een medeoprichter van

---

⁵³⁶ MRM SBG 5205. Brief van L. Hymans aan C. Saintelette. Brussel, 4 mei 1869.

⁵³⁷ MRM SBG 5206. Brief van E. Bede aan C. Saintelette. Verviers, 11 juni 1869; MRM SBG 5207. Brief van O. Offerman aan C. Saintelette. Verviers, 11 juni 1869; MRM SBG 5216. Brief van C. Hombert aan C. Saintelette. Charleroi, 21 augustus 1869.

⁵³⁸ MRM SBG 5208. Brief van baron Lambermont aan C. Saintelette. S.l., 19 juni 1869.

⁵³⁹ MRM SBG 5213. Brief van baron Lambermont aan C. Saintelette. S.l., 24 juli 1869.

⁵⁴⁰ MRM SBG 5209. Brief van Alexis Brialmont aan C. Saintelette. Brussel, 20 juni [1869]: "Votre rapport est très-remarquable et le portrait que vous faites de nos compatriotes, très-ressemblant. Leur manque d'initiative, leur répugnance pour les voyages, et leur dédain des études géographiques sont trois défauts qui se tiennent. Vous voulez corriger l'un par l'autre; c'est une idée incontestablement juste; mais vous rencontrerez pour la réaliser toutes les difficultés qui ont arrêté l'essor de nos entreprises transatlantiques. Selon moi les sociétés de géographie ne peuvent se former que dans les pays où il y a des voyageurs et des explorateurs. Or nos compatriotes ne quittent leur fromage que dans deux circonstances: lors qu'ils se marient et lors qu'ils sont malades. Carlsbad au Nord et le Caire au Sud marquent les limites de leur zone d'opération."

⁵⁴¹ MRM SBG 5211. Brief van A. Houzeau de Lehaie aan C. Saintelette. Hyon, 30 juni 1869.

⁵⁴² MRM SBG 5212. Brief van E. de Laveleye aan C. Saintelette. Luik, 19 juli 1869.

⁵⁴³ E. DISCAILLES. *Art. cit.*, col. 59.

de *Société* is geweest, hoeft niemand te verbazen. Hij studeerde in 1853 af aan de *Ecole provinciale des Mines du Hainaut*, waarna hij een succesvolle carrière begon in de steenkoolmijnen van Henegouwen.⁵⁴⁴ Met de oprichting van een eigen bedrijf voor fosfaatwinning werd hij een zelfstandige ondernemer. Cornet en Saintelette bewogen in dezelfde industriële kringen en moeten elkaar vrijwel zeker op regelmatige tijdstippen hebben ontmoet. Bovendien had Cornet een grote belangstelling voor wetenschap, al betrof zijn interesse meer de geologie dan de geografie.⁵⁴⁵ Hij was van veel markten thuis.⁵⁴⁶ In 1876-1877 zou hij trouwens één van de eerste effectieve leden worden van de *Société royale belge de Géographie*, de opvolger van het genootschap van Saintelette.⁵⁴⁷

De tweede figuur die Discailles opvoert, is de op 16 december 1831 te Mons geboren Hector Manceaux, telg uit een beroemde familie van boekhandelaars, drukkers en uitgevers.⁵⁴⁸ In 1861 had Hector Manceaux de leiding over het bedrijf van zijn vader in handen genomen. Hij bouwde de onderneming uit tot één van de grootste uitgeverijen van het land. Manceaux respecteerde de familietraditie door zich toe te leggen op de publicatie van educatieve werken.⁵⁴⁹ Manceaux was zelf geen onverdienstelijke auteur. Hij stelde verschillende vulgariserende werken samen, waaronder een aantal die handelen over de geografie van België.⁵⁵⁰ Het is duidelijk dat Saintelette in Manceaux een nuttige, geïnteresseerde en ervaren kompaan heeft gevonden voor zijn plannen op het vlak van het onderwijs. Bovendien frequenteerden beide heren dezelfde industriële en politieke milieus.⁵⁵¹

Saintelette beschikte dus over een uitgebreid netwerk van contactpersonen om hem in de opstartfase bij te staan, al bleef hij zelf de spil waarrond alles draaide.

---

⁵⁴⁴ Eerst werkte hij in de *Charbonnage de la Vallée-du-Piéton* in Roux, vervolgens in de *Charbonnage du Bois* te Quaregnon, waar hij werkleider en daarna “ingénieur-directeur gérant” werd. Hij verwierf snel een naam door de introductie van verschillende technische innovaties. In 1859 stapte hij over naar de *Charbonnage de Sars-Longchamps-et-Bouvy* in Saint-Vaast, waarvoor hij – na een studiereis in Engeland – een nieuwe extractietechniek met gecompriëerde lucht op punt stelde. Uiteindelijk kwam Cornet terecht in de *Charbonnage du Levant de Flénu*, waar de vader van Saintelette twee decennia eerder de plak had gevoerd.

⁵⁴⁵ Hij was zelf een verdienstelijke geoloog, lid van verschillende wetenschappelijke genootschappen, waaronder de *Académie royale de Belgique*. Vooral in samenwerking met Alphonse Briart publiceerde hij verschillende geologische studies over het Krijt in Henegouwen, maar ook werken over mineralogie en paleontologie.

⁵⁴⁶ G. DEWALQUE. “Notice sur François-Léopold Cornet.” In: *Annuaire de l’Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, LV, 1889, pp. 519-544; F. STOCKMANS. “Cornet (François-Léopold).” *Biographie nationale*, XXXI, 1961-1962, col. 223-224.

⁵⁴⁷ *Société belge de Géographie. Compte-rendu des Actes de la Société. Première Année – 1877*. Bruxelles: Société belge de Géographie, 1877, p. 21.

⁵⁴⁸ *Société des bibliophiles belges séant à Mons. LXXe anniversaire*. Mons: Imprimerie Léon Dequesne, 1913, pp. 63-66; E. CHARLES. “La librairie Manceaux de Mons, sous la direction de Hector Manceaux.” Extrait du *Bulletin de la Société liégeoise de Bibliographie*, I, 1892; C. ROUSSELLE. *Biographie montoise du XIXe siècle*. Mons: Imprimerie L. Desguin, 1900, p. 173; E. MATTHIEU. *Biographie du Hainaut*. Enghien: Imprimerie A. Spinnet, 1903, p. 126.

⁵⁴⁹ Kort na zijn aantreden creëerde hij de *Collection nationale des classiques* ten behoeve van het lager onderwijs en de athenea. Vanaf 1879 zou hij handboeken voor normaalscholen op de markt brengen, en nog later ging hij zich concentreren op wetenschappelijke publicaties.

⁵⁵⁰ Zo zou in 1882 *Géographie de la Belgique* verschijnen, in 1889 gevolgd door *Géographie populaire de la Belgique*. Ook Manceaux voegde zich bij de eerste effectieve leden van het aardrijkskundige genootschap dat in 1876 te Brussel is gesticht.

⁵⁵¹ Zo werd Manceaux in 1877 voorzitter van de handelsrechtbank. Hij behaalde een zetel in de gemeenteraad van Mons en bekleedde van 1885 tot 1888 de functie van schepen van onderwijs.

4. Koninklijke belangstelling

Het is uiteraard verleidelijk om op zoek te gaan naar mogelijke interactie tussen Saintelette en koning Leopold II, wiens expansionistische dromen in 1869 algemeen bekend waren bij het grote publiek. Paste het geplande aardrijkskundige genootschap in een koninklijke visie? Genoot het de steun van de vorst? Enkele aanwijzingen laten vermoeden dat de *Société belge de Géographie* kon rekenen op bijzondere aandacht uit het Paleis.

Dat blijkt uit het feit dat Charles Saintelette op twee cruciale ogenblikken in de opstartfase door de koning in audiëntie is ontvangen. Een eerste keer gebeurde dat op zondag 27 juni 1869⁵⁵², kort nadat de advocaat over zijn *Rapport* correspondeerde met hooggeplaatste ambtenaren, onder meer met baron Lambermont. De tweede audiëntie vond plaats op zondag 7 november 1869, enkele dagen nadat de officiële circulaire was rondgestuurd en de eerste commentaren in de pers waren verschenen.⁵⁵³

Helaas is het onmogelijk om na te gaan wat er tijdens deze gesprekken is gezegd, maar het lijkt aannemelijk dat de koning geïnformeerd wilde blijven over de creatie van het genootschap en de initiatiefnemer persoonlijk een morele steun in de rug wilde geven. In Deel II zal men kunnen vaststellen dat Leopold II Saintelette al heel lang kende en hem als raadgever voor zijn eigen expansionistische plannen had gebruikt.

Er zijn vrij betrouwbare aanwijzingen dat de koning het aardrijkskundig genootschap financieel bijspong, vooral in de moeilijke jaren 1871-1872, kort voordat de *Société* definitief in elkaar zakte. Zo kende Leopold II in april 1872 via de *Civiele Lijst* een subsidie toe van 5.000 frank voor de publicatie van een vertaling van de *Geschichte der Erdkunde* van Oscar Peschel, een publicatie die uiteindelijk nooit is gerealiseerd.⁵⁵⁴

5. Het propaganda-instrument van de liberale dagbladers

Het initiatief van Charles Saintelette bleef niet onopgemerkt voor de buitenwereld. Al geruime tijd vóór de brief van 30 oktober 1869 verscheen, schonken verschillende dagbladen aandacht aan de plannen. Opmerkelijk is dat de Antwerpse kranten het nieuws heel vroeg hebben opgevangen. Wellicht speelde Saintelette de informatie bewust door naar de Scheldestad omdat hij Antwerpen als zetel voor zijn genootschap had gekozen en hij er best wat publiciteit kon gebruiken.

Het Antwerpse liberale dagblad *L'Opinion* onderscheidde zich tussen de andere dagbladen. Al in de editie van 6 augustus 1869 werden de conclusies van het *Rapport* van de *Chambre de Commerce* van Mons toegejuicht.⁵⁵⁵ Ook met de

---

⁵⁵² MRM SBG 5210. Brief van baron Goffinet [Service du Roi] aan C. Saintelette. Brussel, 24 juni 1869.

⁵⁵³ MRM SBG 5226. Brief van baron Goffinet [Service du Roi] aan C. Saintelette. Brussel, 5 november 1869.

⁵⁵⁴ MRM SBG 5350. Brief van L. Kinkin aan C. Saintelette. Brussel, 26 april 1872.

⁵⁵⁵ *L'Opinion. Organe libéral d'Anvers*, III, N. 218, 6 augustus 1869.

voorgestelde oplossing bleek de krant het roerend eens. De directeur van het dagblad, E. Gressin-Dumoulin, was zo voor de oprichting van een genootschap gewonnen, dat hij enkele artikels liet verschijnen die enigszins op de zaken vooruitliepen.⁵⁵⁶ En dat enkel en alleen om de lezers de indruk te geven dat het met de organisatie de goede kant uitging en het de moeite loonde om mee op de wagen te springen.⁵⁵⁷ Uiteraard was diezelfde krant er als eerste bij om de officiële circulaire van 30 oktober publiek te maken.⁵⁵⁸

De andere Belgische kranten namen het nieuws korte tijd later op, waarbij de Antwerpse krantenwereld voor liep op de rest van het land, zelfs op Mons. *Le Précurseur* meldde het bericht van de oprichting al in het zondagnummer van 7 november, en maakte duidelijk hoe geïnteresseerden zich kandidaat moesten stellen voor het lidmaatschap.⁵⁵⁹ Ook de *Gazette de Mons* maakte de inhoud van de circulaire op 7 november bekend.⁵⁶⁰ Vrijwel het hele betoog werd geciteerd. Het concurrerende dagblad *Organe de Mons* deed hetzelfde verhaal, en liet zich niet verleiden tot politieke vooringenomenheid. De krant, die fel gekant was tegen de kandidatuur van Saintelette voor de kamerverkiezingen van 1869, stelde zelfs uitdrukkelijk: “Nous ne sommes point l’ami politique de M. Charles Saintelette, mais cela ne nous a jamais empêché de reconnaître son incontestable talent et son esprit d’initiative.”⁵⁶¹

Men heeft hier te maken met een eerste georganiseerde actie naar de pers toe. Zo had ook de *Moniteur belge* van 4 november 1869, op uitdrukkelijke vraag van Saintelette⁵⁶², in een beargumenteerd artikel ruim aandacht geschonken aan de inhoud van het toch al niet meer zó recente rapport van de *Chambre de Commerce* voor het jaar 1867. Niettemin focuste de krant juist op die passages die handelen over het belang van goede aardrijkskundige kennis voor de ontwikkeling van de Belgische handelsrelaties⁵⁶³. In een lang artikel, getiteld *Le commerce et les études géographiques*, werd het idee van de creatie van een aardrijkskundig genootschap misschien niet openlijk toegejuicht, maar kregen alle argumenten ten voordele van dit initiatief een kritiekloos platform (zie Bijlage X).

6. Het genootschap en de Antwerpse Kamer van Koophandel

In het milieu van het sterk geïndustrialiseerde zuiden van België vond Saintelette zijn eerste bondgenoten. Maar wilde het project echt slagen, dan moesten er uiteraard veel meer mensen bij worden betrokken. Het was een uitdaging verder te kijken dan de eigen nijverheidskringen. Men diende zich open te stellen naar de rest

---

⁵⁵⁶ *L’Opinion. Organe libéral d’Anvers*, III, N. 225, 13 augustus 1869.

⁵⁵⁷ MRM SBG 5215. Brief van E. Kennis aan C. Saintelette. Antwerpen, 14 augustus 1869: “Je suis allé voir le directeur de ce Journal, Mr Gressin Dumoulin, et ce Monsieur m’a avoué que son article était un simple ballon d’essai fait tout simplement dans le but de soutenir l’idée que vous avez défendue avec tant de talent dans le rapport de Mons.”

⁵⁵⁸ *L’Opinion. Organe libéral d’Anvers*, III, N. 319, 4 november 1869.

⁵⁵⁹ *Le Précurseur*, XXXIV, N. 311, 7 november 1869.

⁵⁶⁰ *Gazette de Mons. Journal de la Province du Hainaut*, XXXI, N. 310, 7 november 1869.

⁵⁶¹ *Organe de Mons. Journal quotidien*, VIII, N. 315, 9 november 1869.

⁵⁶² MRM SBG 5224. Brief van de directeur van de *Moniteur belge* aan C. Saintelette. Brussel, 4 november 1869.

⁵⁶³ *Le Moniteur belge. Journal officiel*, XXXIX, N. 308, 4 november 1869, p. 4113.

van België. Saintelette besefte dit uiteraard ook, en richtte zich naar de draaischijf van de Belgische handel, Antwerpen, waar hij onder meer contact legde met zijn collega's van de *Kamer van Koophandel*.

De leden van de Antwerpse *Kamer* werden, samen met veel andere geïnteresseerden, op 30 oktober 1869 voor het eerst aangeschreven. Ze ontvingen 6 exemplaren van het programma van het genootschap in oprichting. Op de zitting van 8 november 1869 besprak de *Kamer* het initiatief. Alle geïnteresseerde leden konden de brochure van Saintelette verwerven. Het plan leek hen op het eerste gezicht wel te bevallen.⁵⁶⁴

Op 23 december 1869 meldde de krant *Le Précurseur* dat de *Kamer van Koophandel* het genootschap unaniem steunde en de voorzitter en enkele leden het lidmaatschap van een voorlopig organisatiecomité hadden aanvaard.⁵⁶⁵ Op de eerste plechtige zitting van de *Société* in Antwerpen, op 26 december 1869, zouden inderdaad veel leden van de *Kamer* aanwezig zijn.⁵⁶⁶

Toch valt op te merken dat dit wellicht alleen maar een officieuze steunbetuiging was, misschien zelfs een louter persoonlijk engagement van de leden. Het onderwerp kwam immers niet meer aan de orde op de officiële zittingen van de *Kamer* in november en december.⁵⁶⁷ Het is bovendien zeer opmerkelijk dat over het genootschap geen correspondentie meer werd ontvangen of verstuurd. De “brievenboeken” en de “indicators van de ingekomen briefwisseling” zijn formeel.⁵⁶⁸

Niet een uitzonderlijk grote belangstelling voor geografie maar wel politieke rancune lag aan de basis van het engagement van de leden van de Antwerpse *Kamer van Koophandel*. De *Kamer* liet zich gebruiken als een handig instrument in de strijd tegen het concurrerende congres. Saintelette moest zelfs geen enkele inspanning doen om de aversie aan te wakkeren.

Het verslag van de buitengewone zitting van de *Kamer* van 3 december 1869 maakt duidelijk hoe groot de vijandigheid was tegenover alle initiatieven die in verband stonden met het Antwerpse stadsbestuur. Voorzitter Jean Vanderlinden gaf toelichting bij een brief waarin hij vriendelijk werd uitgenodigd om het ondervoorzitterschap te aanvaarden van het eerste internationaal aardrijkskundig congres. Hij vond dat deze zaak in ruimere kring moest worden besproken aangezien zijn eigen mandaat afliep vóór het congres zou aanvatten, en zijn opvolger niet gebonden mocht zijn door een persoonlijke beslissing van zijn voorganger. Baron Nottebohm was van mening dat men het aanbod moest weigeren. Verbolgen concludeerde hij: “Le Congrès dont il s’agit a été décidé complètement en dehors de la chambre, qui [...], puisqu’il s’agit de sciences géographiques et commerciales, aurait dû être une des premières consultées. Le rôle qu’on veut lui faire jouer aujourd’hui est tout à fait secondaire.” Hij werd bijgetreden door Henri

---

⁵⁶⁴ RAA Fonds Kamers van Koophandel – Antwerpen, nr. 27, verslagen 1869, verslag van de zitting van 8 november 1869.

⁵⁶⁵ *Le Précurseur*, XXXV, N. 357, donderdag 23 december 1869.

⁵⁶⁶ *Le Précurseur*, XXXV, N. 361, maandag 27 december 1869.

⁵⁶⁷ RAA Fonds Kamers van Koophandel – Antwerpen, nr. 27, verslagen 1869.

⁵⁶⁸ RAA Fonds Kamers van Koophandel – Antwerpen, nrs. 51-55, brievenboeken augustus 1859 – 3 september 1875; nrs. 56-57, indicators van ingekomen briefwisseling 2 augustus 1858 – 24 juni 1875.

Foulon, die vond dat de *Kamer* gebonden was door haar eigen beslissing van 21 augustus 1869. Toen waren de leden immers overeengekomen het contact met het stadsbestuur louter te beperken tot een puur administratieve aangelegenheid. Iedereen was het eens met beide sprekers.⁵⁶⁹

De motivatie van de *Kamer* is begrijpelijk. De principiële beslissing van 21 augustus 1869 was ingegeven door diepe ontevredenheid. Het is bekend dat de *Kamer* in de jaren 1860 steeds verder weg gegroeid was van de plaatselijke overheid, die vijandig stond tegenover het centrale gezag in Brussel, in hoofdzaak omwille van het nog steeds onopgeloste probleem van de fortengordel rondom de stad. De *Kamer* bleef, zoals blijkt uit een recente studie, loyaal tegenover vorst en vaderland. Dit had geleid tot twee rechtstreekse conflicten met het stadsbestuur. In 1863 organiseerde de *Kamer* grootse feesten ter gelegenheid van de afkoop van de Scheldetol, met een regatta, een banket en een indrukwekkend vuurwerk. De meetingisten die de stad bestuurden, weigerden elke vorm van medewerking. In 1868 hield het stadsbestuur de oprichting tegen van een ruitersstandbeeld van koning Leopold I, dat op kosten van de *Kamer van Koophandel* was vervaardigd.⁵⁷⁰ In augustus 1869 moest de *Kamer* antwoorden op een uitnodiging van de stad om deel te nemen aan de plechtigheid in het kader van de eerste steenlegging van het nieuwe beursgebouw. Hoewel ze steeds voor de heropbouw hadden gepleit, voelden de leden van de *Kamer* zich verplicht de eer van hun organisatie hoog te houden: ze stuurden hun kat.⁵⁷¹

Het congres, dat werd beschouwd als een stadsvehikel, viel onder dezelfde boycot. Naar de buitenwereld probeerde men wel discreet te blijven over het feit dat men niet in het project participeerde. Toen de provinciegouverneur in januari 1870 de *Kamer* om een inlichting vroeg in verband met het congres, werd een zakelijk antwoord geformuleerd. De voorzitter kreeg evenwel de opdracht “de donner à Mr le Gouverneur des explications verbales à ce sujet.”⁵⁷²

7. Vertroebelde relaties met een deel van het Antwerpse ledenpotentieel

In hoofdstuk I is al omstandig ingegaan op de verzuurde relaties tussen Charles Saintelette en de congresorganisatoren, die volledig in het hok van de vijandige katholieke clan werden geduwd. Zonder dat ik hier in herhaling wil vallen, moet ik toch beklemtonen dat de slechte verstandhouding met de congresgroep de vorming van een slagvaardige Antwerpse afdeling van de *Société belge de Géographie* sterk hypothekeerde. Het directe resultaat van de halsstarrige houding van de Waalse politicus, voor wie de collegialiteit met de bevriende *Kamer van Koophandel* wellicht de vorm aannam van een principiële kwestie, was een drastische versnippering van het Antwerpse ledenpotentieel. De briefwisseling met Julien Leys, Saintelettes vertrouwensman in Antwerpen, toont duidelijk aan dat de liberale voorman geen

---

⁵⁶⁹ RAA Fonds Kamers van Koophandel – Antwerpen, nr. 27, verslagen 1869, verslag van de zitting van 3 december 1869.

⁵⁷⁰ G. DEVOS & I. VAN DAMME. *Op. cit.*, pp. 69-72.

⁵⁷¹ RAA Fonds Kamers van Koophandel – Antwerpen, nr. 27, verslagen 1869, verslag van de zitting van 21 augustus 1869.

⁵⁷² RAA Fonds Kamers van Koophandel – Antwerpen, nr. 28, verslagen 1870, verslag van de zitting van 31 januari 1870.

enkele poging deed om zijn raakpunten met de katholieken op het vlak van expansionisme verder uit te werken.⁵⁷³

Hoewel in het havenmilieu en de groothandel er heel wat belangstellenden moeten zijn geweest die zich weinig aantrokken van de rivaliteit, gaat het in hoofdzaak om mensen die eerder op een passieve manier betrokken wilden worden bij de werkzaamheden van het genootschap. Het aantal mannen dat een echt actieve rol ambieerde in de geografische beweging was alvast beperkt. Nu werden ze nog in twee kampen uiteengedreven. Getalenteerde en ervaren mensen zoals Jan-Hubert Van Raemdonck, Pierre Génard en Charles Ruelens kwamen niet naar de eerste officiële samenkomst op 26 december 1869. Saintelettes relatie met Ruelens was totaal ontspoord nadat de Brusselse historicus had ontdekt dat Saintelette achter zijn rug allerlei manoeuvres had gedaan om zijn project in een slecht daglicht te plaatsen. Trouwens, Saintelette had hem al bij de eerste contacten in niet mis te verstane bewoordingen laten weten hoe hij over Ruelens dacht.⁵⁷⁴ De enige die er geen graten in zag om zich voor beide initiatieven in te zetten was de hydrograaf Auguste Stessels. Het gebrek aan voldoende “kritische massa” was een probleem dat vanaf het begin als een zwaard boven het lot van het genootschap zou hangen, ook al zal dit naar de buitenwereld nooit expliciet zijn gecommuniceerd, wel intengendeel.

8. Charles Saintelette start de machine: de Franse geografie onder vuur

In haar editie van 21 november 1869 meldde *Le Précurseur* dat de antwoorden op de rondzendbrief van Saintelette vlot binnenliepen. Het lijkt er inderdaad op dat het project aanvankelijk op vrij veel belangstelling kon rekenen. Zonder concrete namen te noemen, werd gesuggereerd dat de geïnteresseerden zonder uitzondering voorname functies in het maatschappelijke leven bekleedden. Men beweerde antwoorden te hebben van hooggeplaatste figuren uit de overheidsadministratie, leden van de *Académie royale de Belgique*, universiteitsprofessoren, officieren, ingenieurs.⁵⁷⁵ Wellicht had het handelswezen nog niet massaal gereageerd, anders zou men minder de klemtoon leggen op het feit dat uit die hoek nog veel te verwachten viel.⁵⁷⁶

Op donderdag 23 december kon men eindelijk in de dagbladen aankondigen dat men klaar was voor de bijeenroeping van de langverwachte assemblee. De plechtige

---

⁵⁷³ MRM SGB 5227-5261. Correspondentie van J. Leys aan C. Saintelette.

⁵⁷⁴ MRM SGB 5219. Brief van C. Ruelens aan C. Saintelette. Parijs, 6 oktober 1869; MRM SGB 5273. Brief van C. Ruelens aan C. Saintelette. S.I., 16 november 1869. In deze brieven brengt Ruelens verslag uit van al zijn démarches in het kader van het congres. Hij hoopt dat Saintelette mee in de boot springt en het genootschap aan het congres wil koppelen. Het zijn wellicht de enige momenten waarop de Brusselse bibliothecaris Saintelette in zijn kaarten heeft laten kijken. Het antwoord van Saintelette, dat in telegramstijl bij de tweede brief is gevoegd, maakt immers duidelijk dat samenwerking onmogelijk was: “Proteste contre idée substituer travaux durables parade vanités sans résultat utile. Vous rends responsable échec société géographie qui marche surement modestement pour faire bien sans bruit. Vous me désolez. Saintelette.”

⁵⁷⁵ *Le Précurseur*, XXXIV, N. 325, zondag 21 november 1869.

⁵⁷⁶ “Il y a lieu d’espérer que dans le commerce on ne montrera pas moins d’empressement et que les jeunes associés des maisons de la place d’Anvers viendront de tout cœur en aide à la Société nouvelle. Par leur connaissance des langues étrangères, leurs relations, leurs études spéciales, ils sont appelés à former l’un de ses principaux éléments.”

zitting was gepland voor tweede kerstdag. Op 26 december, kort na het middaguur, werden alle toetreders verwacht in het lokaal van de *Cercle artistique* te Antwerpen. Ze gingen er een definitieve centrale commissie aanduiden die rechtsgeldige beslissingen kon nemen met het oog op de verdere organisatie van het genootschap. *Le Précurseur* besloot met een opmerkelijke oproep aan haar lezers om aan te sluiten. Het voorstel van Saintelette om de zetel van de vereniging in Antwerpen te plaatsen, vond de krant zo lovenswaardig dat de Metropool het aan zichzelf verplicht was de oproep warm te beantwoorden.⁵⁷⁷ Op 24 december werd de oproep trouwens herhaald.⁵⁷⁸

De startvergadering was een belangrijke stap in de administratieve ordening van het genootschap. Charles Saintelette werd tot voorzitter verkozen. Men stelde eveneens een centrale commissie samen. Ze telde maar liefst 7 leden van de *Kamer van Koophandel*.⁵⁷⁹ Het reglement dat in de circulaire was uitgewerkt, werd door de assemblee zonder probleem aangenomen in afwachting van definitieve statuten.⁵⁸⁰

Maar waar de aanwezigen uiteraard het meest naar uitkeken, was de toespraak van Charles Saintelette. In een lang exposé bracht hij zijn publiek tot geestdrift. Regelmatig onderbroken door enthousiast applaus, zette hij uiteen welke voordelen de handel en de industrie uit het nieuwe genootschap konden puren. De integrale tekst van de redevoering werd veertien dagen later gepubliceerd in *Le Précurseur* (zie Bijlage XI).⁵⁸¹

In grote lijnen herhaalde Saintelette het discours dat was voorbereid in de *Chambre de Commerce* en uitgeschreven in de eerste circulaire, doch met hier en daar opmerkelijke uitwerkingen. Uiteraard legde hij opnieuw de klemtoon op het belang van wetenschappelijke vulgarisatie, de rol van de *Société* in de promotie van het product “België”, de noodzaak aan degelijk onderwijs, goede vertalingen, actuele en nuttige kennis voor handel en industrie. Maar meer dan ooit benadrukte hij de verschillen tussen de Latijnse en Germaanse wereld in de beoefening van de geografische wetenschap. Hij toonde zich uitermate kritisch ten aanzien van alle literatuur die afkomstig was uit het zuiden. Hij deed dit in bijzondere wrange formuleringen waarvan men op zijn minst kan zeggen dat ze een loopje namen met de werkelijkheid.

Het komt er op neer dat Saintelette van mening was dat de Latijnse wereld werkelijk onwetend was over België. Vooral de Franse aardrijkskundige literatuur was hoogst onbetrouwbaar, en moest dus worden gemedend. Ook al valt er veel te zeggen voor

---

⁵⁷⁷ *Le Précurseur*, XXXV, N. 357, donderdag 23 december 1869.

⁵⁷⁸ *Le Précurseur*, XXXV, N. 358, vrijdag 24 december 1869.

⁵⁷⁹ Het betreft voorzitter Jean Vanderlinden, ondervoorzitter Georges Berdolt, baron Nottebohm, Alfred Maquinay, Edouard Pecher, Edouard Van Peborgh en Otto Günther. De andere commissieleden waren: Eugène Kreglinger, Edmond Lambrechts, Edmond Agie, Auguste Stessels, Guillaume Delcourt, Armand Cateaux, Julien Leys, Bosschaert en Edmond Kennis. De eerste drie behoorden tot voornamelijk handelaarfamilies die sterk aanleunden bij de *Kamer van Koophandel*, en in sommige jaren met een familielid in het bestuur waren vertegenwoordigd. Stessels en Delcourt waren gerelateerd aan het *Zeewezen*. Bosschaert en Kennis waren actief in het onderwijs. Belast met de cursus commerciële geografie aan het *Institut supérieur de Commerce*, bekleedde Kennis de enige aardrijkskundige leerstoel in België.

⁵⁸⁰ *Le Précurseur*, XXXV, N. 361, maandag 27 december 1869.

⁵⁸¹ *Le Précurseur*, XXXV, N. 12, woensdag 12 januari 1870.

een aantal bemerkingen, toch moet men vaststellen dat Saintelettes verbittering een objectieve benadering in de weg stond. Wellicht was hier de politicus aan het woord, die gevoelig was voor het politieke en economische gevaar dat uitging van het Franse keizerrijk – een schrikbeeld dat de hele Belgische diplomatie al sinds de jaren 1850 met hem deelde. De Luxemburgse kwestie in 1867-1869 had bovendien nog eens extra zout in de wonde gestrooid.⁵⁸² Saintelettes stijl was dan ook direct en soms ronduit beledigend.⁵⁸³ Zo krijgt men de indruk dat hij alle Latijnse landen viseerde, maar in het vervolg van zijn betoog richtte hij al zijn pijlen op de Franse aardrijkskunde. Hij deed dat zeer concreet, met een exemplaar van het *Traité de géographie générale* van Louis Dussieux in de hand.

Dat boek had hij uitgekozen, zo zei hij, omdat men het hem had gepresenteerd als de meest complete en exacte uitdrukking van geografische kennis in Frankrijk. Men weet intussen hoe hij tot de keuze van het boek is gekomen. In feite paste Saintelette hier een retorisch trucje toe. Door het werk aldus te omschrijven, kon hij het vervolgens met eens zoveel verve afbreken, daarbij wellicht geholpen door professionele commentaar van de bevriende recensent van *L’Echo*. Hij liet immers een ellenlange opsomming volgen van passages die de gebrekkige kwaliteit moesten aantonen. Hij vond niets terug over de Belgische instellingen, de Belgische grondwettelijke vrijheden, de wetgeving, de situatie van de handel of het financieewezen. Hij bespeelde het Antwerpse publiek met een delicaat citaat over de Scheldestad, waarin inderdaad een uitermate onvolledige beschrijving werd gegeven.⁵⁸⁴ Hij wekte de indruk dat de Franse aardrijkskunde in wezen een oorlogszuchtige wetenschap was, want het werk legde sterk de nadruk op feiten uit de krijgsgeschiedenis.⁵⁸⁵

De enige conclusie was dat de Belgische aardrijkskunde de natie anders en beter zou dienen, en wel door de Engelse en Duitse aardrijkskunde tot voorbeeld te nemen. Men hoort duidelijk de stem van een pacifistische liberaal, fier op de recente staatsrechtelijke verwezenlijkingen van het liberalisme in zijn land, en doordrongen van positivistisch geloof in vooruitgang door vermeerdering en verbetering van de kennis van de wereld. De toekomst van de mensheid is niet gebaat met economisch protectionisme, maar wordt integendeel gegarandeerd door vrijhandel. Met deze ideologische ijkpunten in het achterhoofd, moet men concluderen dat Saintelettes pleidooi voor expansionisme genuanceerd is en geënt op liberale beginselen. Deze man bleek niet naar kolonies te hunkeren. Koloniaal-imperialistische theorieën waren hem vreemd.

---

⁵⁸² R. COOLSAET. *Op. cit.*, pp. 116, 127-130.

⁵⁸³ “Tous ceux d’entre vous qui suivent avec quelque assiduité le travail politique intérieur de la France, de l’Espagne, du Portugal, de l’Italie, ont dû remarquer, que bien souvent on y présente comme neufs, des problèmes depuis longtemps résolus, chez nous, comme acquises au prix de longues méditations, des combinaisons qui, ont depuis longtemps passé de l’ordre théorique dans le monde des faits.”

⁵⁸⁴ *Le Précurseur*, XXXV, N. 12, woensdag 12 januari 1870.

⁵⁸⁵ “C’est tout simplement pour provoquer dans l’esprit des jeunes générations cet amour des aventures guerrières, qui distraît une nation de ses véritables intérêts.”

9. Streven naar een “Belgisch” genootschap: activering van een kring te Luik

De dagen en weken die volgden op deze toespraak waren voor Charles Saintelette wellicht bijzonder hectisch, maar dan vooral als resultaat van de recente wending in zijn politieke loopbaan. Als gevolg van zijn verkiezingsoverwinning had hij op 20 december 1869 ontslag genomen als secretaris van de *Chambre de Commerce* van Mons, om 's anderendaags tijdens een zitting in het parlement de eed van volksvertegenwoordiger af te leggen.⁵⁸⁶ Of dit van grote invloed is geweest op de *Société* is niet bekend, al mag men vermoeden dat zijn tijd vooral aan politieke dossiers moest worden besteed, en de aardrijkskunde naar een lager plan verschoof.

Toch bleef de redevoering nazinderen. Op 28 januari 1870 publiceerde *Le Précurseur* een anonieme lezersbrief die uitvoerig inging op de stellingen die de kersverse voorzitter had geponeerd.⁵⁸⁷ Men was het in grote lijnen eens met Saintelette, maar zijn nadruk op politieke geografie vond men wel wat overdreven, net zoals zijn bijtende kritiek op de Franse geografie. De slotbemerking springt echter het meest in het oog. De auteur zet zich immers af tegen een voorstel van Saintelette om een leerstoel aardrijkskunde op te richten aan de Universiteit van Luik. De Antwerpse handelshogeschool genoot de voorkeur van de briefschrijver.

Het is inderdaad zo dat Saintelette meer en meer aandacht ging schenken aan andere Belgische steden bij de organisatie van zijn genootschap, in de hoop aldus een volwaardig “Belgisch” project te realiseren. Samen met Leys zocht Saintelette naar geschikte contactpersonen in Gent, Luik, Brussel en Verviers.⁵⁸⁸ Het voorlopige reglement liet de creatie van lokale kringen toe. Leys suggereerde zelfs om kringen op te richten in de belangrijkste handelssteden in het buitenland, maar daar zou uiteindelijk niets van terecht komen.⁵⁸⁹

Van alle steden was Luik wellicht het beste geplaatst om een tweede vestiging van de *Société* te herbergen. Saintelette ging er van uit dat de sterke Luikse metaalindustrie zeker evenveel belangstelling voor het expansionistische discours moest kunnen tonen als de Henegouwse steenkoolsector. Het academische milieu was sterker vertegenwoordigd in Luik dan in Antwerpen. Aangezien universiteit en industrie er toenadering tot elkaar hadden gezocht, kon hij verwachten dat een lobbygroep voor de creatie van een leerstoel geografie gemakkelijker te vormen was in Luik dan in Gent, Leuven of Brussel.⁵⁹⁰ Het is bekend dat Saintelette in dat verband contacten legde met de *Union des Charbonnages, Mines et Usines métallurgiques de la Province de Liège*. Louis Trassenster introduceerde het genootschap bij de *Association des Ingénieurs de Liège*.⁵⁹¹ De econoom en

---

⁵⁸⁶ Charles Saintelette had 928 stemmen gekregen op een totaal van 939 rechtsgeldige stemmen. Zie: *Annales parlementaires de Belgique. Session législative de 1869-1870 – du 9 novembre au 14 mai. Chambre des Représentants*. Bruxelles: Imprimerie du Moniteur belge, 1870, p. 270.

⁵⁸⁷ *Le Précurseur*, XXXV, N. 28, vrijdag 28 januari 1870.

⁵⁸⁸ MRM SBG 5232. Brief van J. Leys aan C. Saintelette. Antwerpen, 27 november 1869.

⁵⁸⁹ MRM SBG 5233. Brief van J. Leys aan C. Saintelette. Antwerpen, 29 november 1869.

⁵⁹⁰ Volgens de bevoorrechte getuige Julien Leys kon Antwerpen uitgroeien tot de commerciële poot onder het genootschap, terwijl Luik de wetenschappelijke sokkel moest worden. Zie: MRM SBG 5231. Brief van J. Leys aan C. Saintelette. S.l., s.d.

⁵⁹¹ MRM SBG 5265. Brief van A. Habetz aan C. Saintelette. S.l., 16 november 1869.

hoogleraar Emile de Laveleye gaf Saintelette raadgevingen van organisatorische aard.⁵⁹²

Deze inspanningen leidden tot de organisatie van een grote bijeenkomst in de Vurige Stede op 30 januari 1870 (Bijlage XII). Net zoals in Antwerpen twee maanden daarvoor, was het de bedoeling om het genootschap te introduceren bij het grote publiek door middel van een geestdriftige redevoering van de initiatiefnemer. Saintelette greep daarin terug naar de gekende expansionistische argumenten. Hij trok nog duidelijker de kaart van de absolute vrijhandel, en verzette zich explicieter dan ooit tegen de creatie van kolonies. Hij zocht naar aanknopingspunten in de belangen van de plaatselijke metaalnijverheid. Als kers op de taart stelde hij voor de *Middelbare Normaalschool* van Luik uit te rusten met een leerstoel algemene aardrijkskunde.⁵⁹³

De toespraak bleef niet zonder gevolgen. Enkele voorname Luikenaars schaarden zich achter de plannen van Saintelette en vormden een plaatselijke afdeling van het genootschap. De ingenieur en universiteitsprofessor Victor Dwelshauvers-Dery vervulde de functie van secretaris.⁵⁹⁴ Nagelmackers, een telg uit een vooraanstaande familie van industriëlen en bankiers, werd voorzitter. Begin maart 1870 telde de Luikse afdeling al een 80-tal leden. Het streefdoel was 200 tot 300 leden, maar om zoveel mensen te overtuigen moest men, aldus Dwelshauvers-Dery, het commerciële en industriële nut van het genootschap nog meer in de verf zetten.⁵⁹⁵

10. “Bildungswert” of de aantrekkingskracht van de Duitse geografie

Ik wees al meermaals op het feit dat Saintelette grote bewondering koesterde voor de geografie in de Duitstalige wereld. De Duitse geografie had in de loop van de 19de eeuw een grote reputatie verworven, onder meer dankzij het empirisch onderzoek van Duitse wetenschappers tijdens expedities in verafgelegen exotische oorden. De aardrijkskunde groeide uit tot een meer zelfstandige wetenschap, die zich langzaam maar zeker onttrok aan de eeuwenlange bevoogding door de geschiedkundige wetenschappen.

Omstreeks het midden van de jaren 1860 merkt men dat de conceptuele ontwikkeling van de Duitse geografie in een stroomversnelling kwam en een proces in gang werd gezet dat moest leiden tot een volledige institutionele erkenning. Gerhard Sandner en andere Duitse historici leggen een verband met de specifieke politieke sfeer in deze periode, in het bijzonder de Duitse natievorming onder

---

⁵⁹² MRM SBG 5276. Brief van E. de Laveleye aan C. Saintelette. S.l., s.d.

⁵⁹³ *Société belge de Géographie. Discours prononcé par Monsieur Charles Saintelette, président de la Société, à l'Assemblée tenue à Liège le 30 janvier 1870.* Mons: Imprimerie Dequesne-Masquillier, 1870, 17 p.

⁵⁹⁴ Victor Dwelshauvers-Dery deed in 1861 zijn intrede aan de Universiteit van Luik, waar hij eerst repetitor werd voor de cursussen toegepaste mechanica en industriële fysica. In 1868 kreeg hij de leerstoel van de wiskundige Jean-Baptiste Brasseur. Hij specialiseerde zich in stoomkrachtprocessen en machinebouw. Hij onderhield uitstekende contacten met de industrie. In 1903-1904 was hij rector van de Universiteit. Zie: C. HANOCQ. “Dwelshauvers-Dery (Auguste-Ernest-Victor)”. *Biographie nationale*, XXXI, 1961-1962, col. 283-288.

⁵⁹⁵ MRM SBG 5292. Brief van V. Dwelshauvers-Dery aan C. Saintelette. Herstal, 6 maart 1870.

Bismarck.⁵⁹⁶ Zij wijzen op de “Bildungswert” van de geografie als doorslaggevend element in dit proces. Deze uitdrukking duidt op het potentiële educatieve effect van geografie in scholen en meer algemeen onder het grote publiek. De “Bildungswert” koppelde het vormingsproces van nationalisme en imperialisme aan de expansie van de geografie. De school kreeg een bijzondere rol toebedeeld. Zij moest de concepten, de betekenissen en het bewustzijn van nationale eenheid vertalen en overbrengen naar de massa. In 1867 werd de geografie als zelfstandig onderwerp geïntroduceerd in Pruisische scholen. Bijna vanzelfsprekend kreeg de beweging een enorme impuls met de instelling van het Duitse keizerrijk in 1871, in het bijzonder in het hoger onderwijs. Tussen 1871 en 1910 zouden 23 nieuwe universitaire leerstoelen in de geografie worden gecreëerd.⁵⁹⁷

Saintelettes visie op geografie hangt nauw samen met de Duitse interpretatie. Het was hem niet uitsluitend te doen om de wetenschappelijke waarde van de geografie *an sich*. Van veel groter belang was de educatieve waarde zoals verwoord in de “Bildungswert”. Daarbij gold één belangrijk verschil met het Duitse model. Waar de Duitse geografie uiteindelijk steeds meer gericht werd op het stimuleren van het nationaal bewustzijn door het aantonen van een onlosmakelijke band tussen het land (“Boden”) en zijn bevolking (“Volk”), stond in de geografie van Saintelette de vorming van een geheel ander soort bewustzijn centraal, namelijk een economisch – zowel commercieel als industrieel – bewustzijn. Ook hier vindt men een nationaal of “Belgisch” element, vermits het ging om het zelfvertrouwen van de “Belgische” bedrijfs wereld en de aanscherping van de “Belgische” ondernemingszin, maar de “natie” als zodanig vormde niet het hoofdonderwerp van zijn geografische actie. Het lijkt me trouwens erg aannemelijk dat Saintelettes project juist door het ontbreken van een uitgesproken nationalistisch discours de massa nooit volledig heeft kunnen begeistere en wel beperkt moest blijven tot de relatief kleine, elitaire groep van de burgerij die belangen had in handel en industrie.

11. Streefdoel: geografie als apart vak in het onderwijs

Vanuit het zojuist geschetste denkkader ontwikkelden Saintelette en zijn medestanders een strategie om geografie een eigen plaats te laten verwerven in het Belgische onderwijssysteem. Saintelette zelf probeerde het langs politieke weg. Als volksvertegenwoordiger bracht hij het onderwerp verschillende malen op de agenda van de *Kamer*. Zo stimuleerde hij een algemene discussie over het geografieonderwijs in het kader van de bespreking van het budget van Binnenlandse Zaken in 1871.⁵⁹⁸ Hij toonde zich een voorstander van een topdown introductie, met

---

⁵⁹⁶ G. SANDNER. “In Search of Identity: German Nationalism and Geography, 1871-1910”. In: D. HOOSON (ed.). *Geography and National Identity*. Oxford: Blackwell Publishers, 1994, pp. 71-91; G. ENGELMANN. *Die Hochschulgeographie in Preussen 1810-1914*. Erdkundliches Wissen 64. Wiesbaden: Franz-Steiner, 1983, 184 p.; H.-D. SCHULTZ. *Die deutschsprachige Geographie von 1800 bis 1970. Ein Beitrag zur Geschichte ihrer Methodologie*. Anhandlungen des Geographischen Instituts – Anthropogeographie 29. Berlin: Geographisches Institut der Freien Universität, 1980, 468 p.; H.-D. SCHULTZ. *Die Geographie als Bildungsfach im Kaiserreich*. Osnabrücker Studien zur Geographie, 10. Osnabrück: Fachgebiet Geographie, 1989, 572 p.

⁵⁹⁷ G. SANDNER. *Art. cit.*

⁵⁹⁸ *Annales parlementaires de Belgique. Session législative extraordinaire de 1870 – du 8 Août au 22 Septembre – Session législative ordinaire de 1870-1871 – du 8 Novembre au 21 Juillet. Chambre des Représentants*, pp. 769-770.

andere woorden beginnend met de creatie van leerstoelen aan de rijksuniversiteiten, in een later stadium gevolgd door de invoering van geografielessen in middelbare en lagere scholen. De verdere ontwikkeling van de geografie kon immers alleen maar plaatsvinden als men de leerkrachten eerst een goede basisopleiding zou hebben gegeven. De voorgestelde budgetverhoging die de creatie van de leerstoelen mogelijk moest maken, werd uiteindelijk nooit gestemd, ondanks een petitie van de *Société* aan het parlement.⁵⁹⁹ Pas met de invoering van de academische graad van doctor in de geografie in 1900 zou de aardrijkskunde definitief uit haar institutioneel isolement losbreken.⁶⁰⁰

De Luikse afdeling van de *Société* zette de eerste stap in de richting van een publicatiebeleid. De uitgave van kwaliteitsvolle aardrijkskundeleerboeken moest de pedagogische eisen versterken. In 1871 verscheen, namens het Belgisch genootschap, *Le Monde où nous vivons; ou éléments de géographie physique*, een werk van de Britse geoloog en ingenieur David Thomas Ansted (1814-1880) dat oorspronkelijk was uitgegeven onder de titel *The World we Live in: first lessons of physical geography*.⁶⁰¹ Ansted stond in hoog aanzien als wetenschapper, vooral in de geologie. Hij was Fellow van de *Royal Society* en lid van de *Royal Geographical Society*. De Franse vertaling van zijn boek kwam tot stand onder impuls van Victor Dwelshauvers-Dery. Het is wel degelijk het resultaat van een particulier initiatief van de Luikse afdeling, en dus niet van het genootschap als geheel. De beslissing om juist dit boek te selecteren, wordt in de *Préface* toegeschreven aan Eugène-Séraphin Sadoine, directeur-generaal van de *Société Cockerill*, wat opnieuw duidelijk aantoont dat de *Société belge de Géographie* rekruteerde onder de industriële elite van het land.⁶⁰² Dwelshauvers-Dery trok speciaal naar Londen voor een ontmoeting met de auteur. Hij nam de gelegenheid te baat om het Britse onderwijssysteem van nabij te onderzoeken. Hij reisde door naar Schotland en meldde aan het thuisfront dat vooral daar goede voorbeelden van degelijk geografieonderwijs te vinden waren.⁶⁰³

De overtuiging dat Schotland degelijke leerboeken produceerde, werd bevestigd met de publicatie in 1872 van *Manuel élémentaire de Géographie physique*, een Franse vertaling van het boek *Outlines of Physical Geography*, uitgegeven door de *Scottish School-Book Association*.⁶⁰⁴ Het was de beroemde Britse ontdekkingsreiziger Henry Walter Bates, secretaris van de *Royal Geographical Society*, die Saintelette op het juiste spoor zette naar de uitgever van het boek.⁶⁰⁵ Het werkje volgt min of meer

---

⁵⁹⁹ MRM SBG 5317. Brief van V. Dwelshauvers-Dery aan C. Saintelette. Herstal, 30 december 1871.

⁶⁰⁰ O. TULIPPE. *Art. cit.*, pp. 558-559.

⁶⁰¹ D.T. ANSTED. *Le Monde où nous vivons; ou éléments de géographie physique*. Londres-Liège: Allen & Cie-Yuhr-Henne, 1871, 150 p.

⁶⁰² Eugène-Séraphin Sadoine had zich gespecialiseerd in scheepsbouw. Hij had ervaring opgedaan op scheepswerven in de Verenigde Staten en vertegenwoordigde *Cockerill* jarenlang in Sint-Petersburg. In 1865 werd hij directeur-generaal van de onderneming. Hij was verantwoordelijk voor een gevoelige uitbreiding van de buitenlandse relaties, met name in Rusland en China. Later geraakte hij nauw betrokken bij de economische ontwikkeling van Congo, onder meer door de bouw van de stoomschepen waarmee de kolonisatie zich heeft kunnen voltrekken. Zie: J.-R. LÉCONTE. "Sadoine (Eugène-Séraphin, baron)." *Biographie nationale*, XXXII, 1964, col. 649-650; M. COOSEMANS. "Sadoine (Eugène-Séraphin, Baron)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, IV, 1955, col. 803-805.

⁶⁰³ MRM SBG 5307. Brief van V. Dwelshauvers-Dery aan C. Saintelette. Herstal, 16 juli 1871; MRM SBG 5308. Brief van V. Dwelshauvers-Dery aan C. Saintelette. Herstal, 25 augustus 1871.

⁶⁰⁴ *Manuel élémentaire de géographie physique*. Mons: Hector Manceaux, 1872, 159 p.

⁶⁰⁵ MRM SBG 5305. Brief van H.W. Bates aan C. Saintelette. Londen, 9 mei 1871.

dezelfde structuur als het eerste boek. Het begint met een algemene beschrijving van de aarde. Dan volgen hoofdstukken over het reliëf, de zeeën en oceanen, de atmosfeer en het klimaat, de verdeling van dieren en planten over de planeet. Men besloot in beide gevallen met een bijdrage over de mensheid. De *Manuel* is veel meer dan *Le Monde où nous vivons* opgevat als een leerboek. De terminologie van de fysische aardrijkskunde wordt aangeleerd aan de hand van een lange lijst definities. Elk hoofdstuk wordt afgesloten met een reeks oefeningen. In de Franse uitgave zijn een inleiding en enkele noten toegevoegd. De tabel van de geologische formaties en het hoofdstuk over de mensenrassen verschilt van de oorspronkelijke uitgave door aanpassingen op basis van het onderzoek van Charles Lyell, Jean-Baptiste-Julien d’Omalius d’Halloy en Gustave Dewalque.⁶⁰⁶ Er werden bovendien enkele vergelijkende termen toegevoegd die verwijzen naar een Belgische context. De numerieke gegevens zijn op punt gesteld met recente documenten. Met het oog op het onderwijs is een onderscheid tussen belangrijk en minder belangrijk materiaal visueel in de tekst aangegeven (tekstgrootte). Het boek is tevens voorzien van kaarten. De vertaler van het boek was de Belgische geoloog Auguste Houzeau de Lehaie, een goede vriend van Saintelette uit Mons. Hij vond het werkje uitermate geschikt voor gebruik in atheneën en middelbare scholen.⁶⁰⁷ Men mag aannemen dat het inderdaad vrij succesvol is geweest. In 1884, lang na de implosie van de *Société belge de Géographie* zou bij Hector Manceaux te Mons een nieuwe, verbeterde editie verschijnen. Het boek was immers bij KB van 25 juni 1883 toegevoegd aan de *Catalogue des Manuels classiques pour l’enseignement dans les écoles normales primaires*.⁶⁰⁸

Men zou zich er over kunnen verbazen dat de *Société* geen vertalingen van Duitse handboeken heeft gerealiseerd, maar dat is eerder te wijten aan toeval dan aan een bewuste keuze. Integendeel, Saintelette wilde zo snel mogelijk een degelijke vertaling van enkele monumenten van de Duitse geografie. Het is bekend dat hij de uitgave op het oog had van *Geschichte der Erdkunde* van Oscar Peschel. Dat boek was voor het eerst verschenen in 1865 en vestigde de reputatie van Peschel, die zou uitgroeien tot één van de belangrijkste vertegenwoordigers van de nieuwe geografie in Duitsland na de dood van Carl Ritter. Zijn verdienste ligt juist op het terrein van de fysische aardrijkskunde. Bovendien deed hij al schuchtere pogingen om in schematische zin de fysische kenmerken van de aarde te verbinden met het gebruik van de aarde door de mens. Maar van een systematische relatie tussen fysische en humane geografie was in zijn werk nog geen sprake.⁶⁰⁹ Voor de vertaling van de *Geschichte der Erdkunde* deed Saintelette vruchteloos een beroep op verschillende leden van het genootschap, onder wie Charles de Ponthière⁶¹⁰ en Eugène Goblet d’Alviella⁶¹¹. Wellicht doordat Saintelette geen geschikte vertaler vond, bleef het boek onuitgegeven. Hij had nochtans al een contract afgesloten met de Brusselse uitgever Henry Merzbach, waarin was bepaald dat onder meer een subsidie van koning Leopold II ter beschikking zou worden gesteld.⁶¹² Daarnaast voorzag Saintelette nog de publicatie van Duitse schoolhandboeken, die zouden worden

⁶⁰⁶ Zie: “Préface”, door A. Houzeau de Lehaie, pp. III-IV.

⁶⁰⁷ MRM SBG 5306. Brief van A. Houzeau de Lehaie aan C. Saintelette. Hyon, 7 juli 1871.

⁶⁰⁸ *Manuel élémentaire de géographie physique*. Mons: Hector Manceaux, 1884.

⁶⁰⁹ G.J. MARTIN & E.J. PRESTON (eds). *Op. cit.*, pp. 164-165.

⁶¹⁰ MRM SBG 5324. Brief van Ch. de Ponthière aan C. Saintelette. Luik, s.d.

⁶¹¹ MRM SBG 5331. Brief van E. Goblet d’Alviella aan C. Saintelette. Brussel, 1 september 1871;

MRM SBG 5334. Brief van E. Goblet d’Alviella aan C. Saintelette. Brussel, 2 januari 1872.

⁶¹² MRM SBG 5348. Brief van H. Merzbach aan C. Saintelette. Brussel, 12 maart 1872.

vertaald door de officier Camille Peny⁶¹³, die trouwens werkte aan een – evenmin verschenen – vertaling van het werk van Carl Ritter.⁶¹⁴ Wellicht lag het ook in Saintelettes bedoeling om samen met Emile Banning, naar het Duitse model van Ernst Behm, een *Annuaire géographique belge* samen te stellen, maar ook dat plan is in de papieren steigers blijven steken.⁶¹⁵

12. Consulaten als overzees verlengstuk van de Société belge de Géographie

Charles Saintelette liet zoals gezegd zijn standpunten over geografie meermaals tot uiting komen tijdens de zittingen van de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Het beantwoordt volledig aan de verwachtingen dat hij in dat verband de Belgische handelsdiplomatie in het vizier nam. Op 7 december 1870 vroeg hij de minister van Buitenlandse Zaken om werk te maken van de oprichting van een consulaat-generaal in Bombay.⁶¹⁶ Hij beschouwde deze stad als een potentieel brandpunt van Aziatische handel. Het commerciële leven in de Indische stad werd beheerst door Indische, Maleisische en Chinese handelaars. Om die uit de markt te concurreren konden de Belgische handelshuizen steun ter plaatse goed gebruiken. De financiële inspanning verbonden aan de creatie van een consulaat-generaal was perfect verantwoord omdat het Indische achterland een potentiële markt was van 150 miljoen zielen. Voorts wees hij op de gebrekkige consulaire vertegenwoordiging in de landen van Midden-Europa. Ook dat gebied was volgens Saintelette uitermate belangrijk voor de Belgische industrie. Hij formuleerde de opdracht van de consuls als waren ze de natuurlijke verlengstukken van het aardrijkskundige genootschap overzee: “Les consuls ont pour mission surtout de faire connaître à la Belgique les faits généraux de l’ordre industriel et commercial de l’étranger, comme de faire connaître à l’étranger l’état général du commerce et de l’industrie en Belgique.” De overeenkomst met zijn uitspraken over de taak van het aardrijkskundig genootschap is frappant.

Het expansiediscours van Saintelette én zijn plannen met de *Société belge de Géographie* konden alvast rekenen op uitgebreide instemming van het consulaire corps. Edouard Sève, consul-generaal van België in Santiago de Chili, bood zijn medewerking aan. Hij stelde voor om samen met een aantal vooraanstaande Chilezen die over hun land aardrijkskundige werken hadden gepubliceerd te komen tot een soort “comité national en correspondance [...] avec la Société belge de Géographie.”⁶¹⁷ Louis Straues, consul in het Japanse Yokohama, deelde in het

---

⁶¹³ Camille Peny werd na de Frans-Duitse oorlog professor aan de *Militaire School* waar hij onder meer militaire geografie doceerde. Zijn bewondering voor Duitsland trad vooral in de jaren 1880 naar voor, wanneer hij als lid van het uitvoerend comité van de *Ligue de l’Enseignement* de Duitse universiteiten als model naar voor zou schuiven. Zie: R. DARQUENNE. “Peny (Camille-Edouard-Lucien).” *Biographie nationale*, XLII, 1981-1982, col. 615-618.

⁶¹⁴ MRM SBG 5327. Brief van C. Peny aan C. Saintelette. Brussel, 5 oktober 1871; MRM SBG 5328. Brief van C. Peny aan C. Saintelette. Brussel, 12 oktober 1871.

⁶¹⁵ MRM SBG 5303. Brief van E. Banning aan C. Saintelette. Brussel, 28 augustus 1871; MRM SBG 5332. Brief van E. Banning aan C. Saintelette. Brussel, 20 december 1871.

⁶¹⁶ *Annales parlementaires de Belgique. Session législative extraordinaire de 1870 – du 8 Août au 22 Septembre – Session législative ordinaire de 1870-1871 – du 8 Novembre au 21 Juillet. Chambre des Représentants*, pp. 251-252.

⁶¹⁷ MRM SBG 5222. Brief van E. Sève aan C. Saintelette. Santiago de Chili, 2/3 november 1869; MRM SBG 5223. Brief van E. Sève aan C. Saintelette. S.l., 13 maart 1870.

enthousiasme⁶¹⁸, net zoals Gustave Max, de Belgische consul in Algiers. Die laatste vestigde trouwens de aandacht op de Algerijnse afzetmarkt inzake steenkool en op de Algerijnse minerale rijkdommen, waarvan hij monsters naar Brussel stuurde.⁶¹⁹

13. De plotse implosie

Ondanks het algemene enthousiasme in de beginfase kwam het genootschap vrij vlug in moeilijkheden. De problemen raakten aan de kern van het voortbestaan, want de organisatiestructuur zelf stond ter discussie. De algemene vergadering van Antwerpen eind 1869 had de zetel in de Scheldestad geplaatst en een bevoegdheidsverdeling volgens standaardmodel vastgelegd. De bovenbouw werd door iedereen zonder discussie gerespecteerd. Maar het was aan de onderbouw – het niveau van de lokale kringen – dat er wat schortte.

De organisatie van de plaatselijke afdelingen was naar een later tijdstip verschoven, en uiteindelijk duwde men het heikele punt altijd opnieuw voor zich uit. De manoeuvreerruimte van de kringen bleef vaag: konden ze autonoom beslissingen nemen of moest alles worden voorgelegd aan de centrale commissie? Het simpele feit dat voorzitter Saintelette een drukbezette man was die zijn tijd hoofdzakelijk moest verdelen tussen Mons en Brussel maakte de toestand alleen maar ingewikkelder. De kringen waren aangewezen op hun eigen creativiteit. Zoals gezegd slaagde de Luikse afdeling erin om op korte tijd veel industriëlen te verzamelen, die niet bij de pakken bleven zitten. Maar vooral hun publicatieprojecten verslonden veel geld, en juist financiële afspraken waren volstrekt onbestaande. Het beheer van de ledencontributies, de verdeling van de kosten over de verschillende afdelingen en het publicatiebeleid bleven stuk voor stuk onopgeloste vraagstukken. In Luik begon men in de zomer van 1871 hardop na te denken over een afscheuring, wat uiteraard wrevel opriep in de rest van het land.⁶²⁰

In die situatie gooide Emile de Laveleye de handdoek als één van de eersten in de ring, waardoor het prestige een deuk kreeg. Hij verliet de Luikse afdeling wellicht omdat hij de werkomstandigheden niet langer ernstig kon nemen. Er was immers geen uitzicht op verbetering. De relatie tussen Saintelette en Dwelshauvers-Dery was uiterst gespannen, en het werd nog erger.⁶²¹ Eind oktober was er zelfs sprake van een complete leegloop. De secretaris slaakte een noodkreet: “le feu sacré s’est éteint à Liège”.⁶²² De rekeningen stapelden zich op en ondanks de goede verkoop van het boek van Ansted waren de middelen uitgeput.⁶²³ Eind december 1871 eiste het bestuur van de Luikse kring actie van Saintelette, maar men vond het eigenlijk nog beter de afdelingen van Luik, Hoei en Verviers gewoon op te doeken.⁶²⁴ Men probeerde nog even verder te doen, maar in 1872 was het in Luik definitief gedaan.

---

⁶¹⁸ MRM SBG 5280. Brief van L. Straues aan C. Saintelette. Yokohama, 15 januari 1870.

⁶¹⁹ MRM SBG 5286. Brief van G. Max aan C. Saintelette. Algiers, 10 februari 1870.

⁶²⁰ MRM SBG 5307. Brief van V. Dwelshauvers-Dery aan C. Saintelette. Herstal, 16 juli 1871.

⁶²¹ MRM SBG 5308. Brief van V. Dwelshauvers-Dery aan C. Saintelette. Herstal, 25 augustus 1871.

⁶²² MRM SBG 5313. Brief van V. Dwelshauvers-Dery aan C. Saintelette. Herstal, 24 oktober 1871.

⁶²³ MRM SBG 5314. Brief van V. Dwelshauvers-Dery aan C. Saintelette. Herstal, 28 november 1871.

⁶²⁴ MRM SBG 5315. Brief van V. Dwelshauvers-Dery aan C. Saintelette. Herstal, 11 december 1871.

De andere afdelingen in Brussel en Antwerpen hebben weinig moeite gedaan om een compromis te vinden. Jules Malou, die een voorname rol speelde in de Brusselse kring, beschouwde de Luikenaars als separatisten en geraakte ontmoedigd wanneer hij nadacht over de verdere slaagkansen van het genootschap.⁶²⁵ In de hoofdstad was de belangstelling van de massa trouwens totaal verdwenen.⁶²⁶ De Antwerpse kring deed in januari 1872 nog wel een poging om de situatie recht te trekken, met voorstellen voor een reorganisatie, maar eigenlijk was het kalf al verdronken.⁶²⁷ In de Scheldestad waren de werkzaamheden van het genootschap nooit volledig van de grond gekomen. De *Kamer van Koophandel* was geen constructieve partner gebleken. De verhoopte aanzuigbeweging vanuit de handelswereld was er in het begin even geweest, maar ze was heel snel verslapt. Van het geplande bulletin verscheen uiteindelijk maar één aflevering, met daarin een halve bijdrage van Auguste Stessels: deel één van een *Description du port d'Anvers*.⁶²⁸ Men had welgeteld één publieke lezing georganiseerd, meer bepaald over de economie van Marokko door Pierre Desguin.⁶²⁹ Wie in Antwerpen geïnteresseerd was in aardrijkskunde kon voortaan maar beter aansluiting zoeken bij het groepje mensen dat met succes het congres had georganiseerd. De Antwerpse kring van het genootschap bood zeker geen alternatief meer.

In 1873 sliep het genootschap als geheel definitief in.

14. Een vergelijking tussen genootschap en congresgroep

Er waren nogal wat verschillen tussen het genootschap en de congresgroep, al dienen die bij nader toezien te worden genuanceerd. Er zijn zelfs enkele paradoxen vast te stellen. Zo bijvoorbeeld op het vlak van de soliditeit. Het congres was bedoeld als een éénmalig, tijdelijk initiatief, terwijl het genootschap uiteraard een veel duurzamer karakter moest krijgen. Maar door de lange voorbereidingstijd, het uitstel door de Frans-Duitse oorlog en de omslachtige afhandelingprocedure had het congres een hechte groep van ervaren mensen gecreëerd, die bovendien een aanzienlijk internationaal netwerk bezat en zeker potentieel had om verder door te werken. Het genootschap was aanvankelijk populair, rekruteerde veel leden, maar was minder stabiel, in hoofdzaak door versnippering in regionale afdelingen en de afwezigheid van professionele geografen of exploratiereizigers.

Op organisatorisch vlak liepen congresgroep en genootschap op nog andere punten uiteen. Het congres leunde sterk op de input van de wetenschappelijke wereld: de academiën, de aardrijkskundige genootschappen, vooraanstaande geografen en ontdekkingsreizigers. Daardoor was het programma bijzonder uitgebreid en uiterst gedifferentieerd. Er was aandacht voor alle takken van de geografie. Het genootschap werd gedomineerd door de visie van één man – Charles Saintelette – en die stelde de commerciële aardrijkskunde centraal. Dat maakte het programma

---

⁶²⁵ MRM SBG 5320. Brief van J. Malou aan C. Saintelette. Woluwe, 5 augustus 1871.

⁶²⁶ MRM SBG 5326. Brief van C. Peny aan C. Saintelette. Brussel, 1 september 1871.

⁶²⁷ MRM SBG 5336. Brief van A. Stessels aan C. Saintelette. Antwerpen, 16 januari 1872.

⁶²⁸ A. STESSELS. "Description du port d'Anvers." Anvers: Buchmann, 1870, 26 p. (Overdruk uit: *Bulletin de la Société belge de Géographie*). Deze publicatie is uiterst zeldzaam. We vonden in de catalogus van de Stadsbibliotheek Antwerpen een verwijzing naar een overdruk (K 22754:7 [S3-988 i]), maar bij navraag bleek deze brochure intussen verloren of althans onvindbaar te zijn...

⁶²⁹ *Le Précurseur*, XXXV, N. 110, mercredi 20 avril 1870.

van het genootschap coherent maar eenzijdig, met het risico dat de vereniging zou verglijden tot een elitaire organisatie van en voor de handeldrijvende en producerende bourgeoisie. Van een intellectualistische strekking zoals men die bijvoorbeeld terugvindt bij Charles Ruelens was in het genootschap geen spoor te vinden. Het vanuit religie ondersteunde teleologische argument viel weg, wat niet verbaast aangezien het genootschap – op enkele uitzonderingen – quasi volledig binnen de doctrinair-liberale invloedssfeer zat, terwijl de congresgroep veeleer bestond uit katholieken-meetingisten.

Op inhoudelijk vlak had Saintelettes discours dan toch weer opvallend veel affiniteit met de visie van de congressist Charles d'Hane-Steenhuysse, een verrassende vaststelling aangezien beide heren op politiek vlak aartsvijanden waren. Het uniforme ideeëngoed van het genootschap paste binnen het veel bredere maar strikte denkraam van de vrijhandelsgedachte. De congresgroep liet de ideeën op een meer organische manier opborrelen, vanuit de belangstellings sfeer van de hoofdzakelijk Europese geografische wereld, voor wie aardrijkskunde en imperiumopbouw stilaan hand in hand gingen. Vandaar dat ze veel meer dan Saintelette oog hadden voor “romantische” aspecten van de exploratie, en uiteindelijk niet per definitie afkerig stonden tegenover koloniale vraagstukken en theorieën. Dat betekent echter niet dat alle congressisten voorstanders waren van koloniale projecten, maar wel dat ze, in tegenstelling tot het genootschap, het niet overbodig vonden om de discussie over dit onderwerp aan te gaan.

15. Betekenis van het genootschap

In het derde deel van het encyclopedisch werk *Patria Belgica*, uitgegeven in 1875, schrijft Eugène Goblet d'Alviella enigszins verbitterd: “Parmi les innombrables publications périodiques, la géographie est peut-être la seule science qui n'ait pas son organe spécial en Belgique. Les sociétés géographiques, qui ailleurs se comptent en si grand nombre, n'ont jamais pu se maintenir chez nous. La seule qu'on ait pu constituer, à la suite [sic] du congrès géographique tenu à Anvers en 1873 [sic], n'existe plus guère que sur le papier. [...]”⁶³⁰ In 1875 was het Belgisch aardrijkskundig genootschap inderdaad verleden tijd. Men herinnerde zich nog slechts vaag wat het genootschap was geweest, of beter, wat het had kunnen worden. Goblet d'Alviella schetste de mislukking tegen de achtergrond van een gehele malaise van de Belgische geografie, met als absolute dieptepunt de ondergang van het *Etablissement géographique* van de gebroeders Vandermaelen.

Saintelettes ontgoocheling over het echec van zijn genootschap was groot. Aan de vooravond van koning Leopolds Internationale Aardrijkskundige Conferentie in 1876 herinnerde hij de leden van de Belgische delegatie aan de moeilijkheden die hij had ondervonden. Hij wees met een beschuldigende vinger naar de ongeïnteresseerde massa in België, een land waar slechts moeizaam mensen en kapitaal beschikbaar werden gesteld voor de wetenschap.⁶³¹ Bij de oprichting van de in Brussel

---

⁶³⁰ E. GOBLET D'ALVIELLA. “VII. Voyages, découvertes, émigrations.” In: E. VAN BEMMEL (ed.). *Patria Belgica. Encyclopédie nationale ou Exposé méthodique de toutes les connaissances relatives à la Belgique ancienne et moderne, physique, sociale et intellectuelle. III. Belgique morale et intellectuelle.* Bruxelles, 1875, p. 214.

⁶³¹ A. ROEYKENS. *Léopold II et la Conférence géographique de Bruxelles (1876)*, p. 81.

gevestigde *Société (royale) belge de Géographie* in 1876-1877, suggereerde hij het genootschap te modelleren in de vorm van een bescheiden aardrijkskundige academie. Die zou nooit steun moeten zoeken onder het grote publiek.⁶³² Het klopt uiteraard dat België op dat moment geen grote volksbeweging kende die zich door het expansionisme liet verleiden. Het is een klaagzang die men bij verschillende tijdgenoten hoort. Maar toch is Saintelettes analyse van de mislukking éézijdig. Want er was wel degelijk, in een eerste fase, sprake geweest van enig enthousiasme in bredere kring. Het establishment in de grote steden Antwerpen, Brussel en Luik had even de intentie gehad om collectief de schouders te zetten onder een project dat, via de geografische wetenschap, de overzeese positie van België had moeten versterken. In dat opzicht ziet men zelfs weinig verschillen met de Franse situatie, waar diezelfde elite van het geld er omstreeks dezelfde tijd wel in slaagde om over het hele land geografische genootschappen te doen ontstaan die uiteindelijk meer dan 20.000 leden zouden mobiliseren.⁶³³ Het verschil, en de reden voor de mislukking, is volgens mij veeleer te vinden in het individualisme van Saintelette zelf, dat zich uitte in wanbeleid. Mochten de structuren beter zijn uitgebouwd, de toekomst van het genootschap ware vermoedelijk veel zekerder geweest. De oprichting van twee gelijkaardige genootschappen in 1876 toont immers aan dat de geesten inderdaad waren geëvolueerd.

Het experiment met de *Société belge de Géographie* was wel degelijk betekenisvol voor het overzeese project dat in het laatste kwart van de 19de eeuw in België gestalte zou krijgen. De formulering van een coherente expansietheorie inspireerde ongetwijfeld koning Leopold II en zijn entourage, wat daarom nog niet wil zeggen dat ze deze ideeënproductie hebben overgenomen of toegepast. Daarvoor lag te sterk de nadruk op de liberale principes en de vrijhandel. Nog belangrijker is de preformerende rol van de *Société* in de vorming van een intellectuele kring rond Leopold II. Toen Leopold II met zijn conferentie van 1876 het startschot gaf tot een strijd om de macht in Afrika, liet hij zich omringen door een kring van een dozijn geleerde intimi, die hij zelf aanstelde als lid van de Belgische delegatie. Onder hen zes mannen die een belangrijke rol hadden gespeeld in de *Société* of juist via het genootschap aan elkaar waren voorgesteld: Charles Saintelette, Emile Banning, baron Lambermont, Emile de Laveleye, Eugène Goblet d'Alviella, Jean Van Volxem.⁶³⁴ Hun handelingen zouden, althans voor sommige van deze figuren, momentaan blijken – na hun bijdrage tot de lancering van de *Association internationale africaine* verdwenen ze uit de schijnwerper. Toch lijkt het ons nu duidelijk dat de *Société belge de Géographie*, vooral door haar initiatiefnemer, het expansionistische discours via indirecte, persoonlijke wegen heeft verrijkt.

---

⁶³² *Société belge de Géographie. Compte-rendu des actes de la Société. Première année – 1877.* Bruxelles: Société belge de Géographie, 1877, p. 8.

⁶³³ D. LEJEUNE. *Op. cit.*, pp. 71-87.

⁶³⁴ De andere leden waren E. James, M. Van den Bossche, E. de Borchgrave, T. Smolders, J. Quairier, A. Couvreur, P. Van Biervliet. Van hen is niet bekend dat ze een betekenisvolle rol speelden in de *Société*.

Hoofdstuk V

Expansionistische ideeën en geografie: casestudy van vijf “rêverieën” van Charles-François d’Hane-Steenhuysse

1. De zeer diverse verschijningsvormen van het expansionisme

In de vroege geschiedenis van het Belgische expansionisme gaat heel veel aandacht naar de kolonisatieplannen en kolonisatiepogingen van de hertog van Brabant, de latere koning Leopold II.⁶³⁵ Vanuit deze ervaringen hebben historici getracht om patronen te vinden die leiden tot verklaringen voor Leopolds grootste prestatie, de verwerving van een eigen soevereine staat in het hart van Afrika.⁶³⁶ Over de geestgenoten van de koning is weinig systematisch onderzoek verricht. Algemeen wordt aangenomen dat de Belgische elites afkerig stonden tegenover verre avonturen.⁶³⁷

Toch waren er verschillende uitzonderingen. Het expansionisme leefde in de hoofden van een minderheid, maar kende meerdere gedaanten. Vaak denkt men onmiddellijk aan overzeese expansie, maar dat was slechts één vorm. Haaks op het liberale regeringsbeleid ontwikkelden sommigen, zoals C.-A. Tamse het heeft geformuleerd, “een dynamische, op de uitbreiding van de invloed en van het grondgebied gerichte tendentie in de buitenlandse politiek, gebaseerd op een groot vertrouwen in de toekomst en de zending van het land.”⁶³⁸ Vanuit een bezorgdheid voor de handhaving van de onafhankelijkheid, die reëel werd bedreigd vanuit vooral Frankrijk, pleitten sommigen voor een uitbreiding van de als beschermend ervaren neutraliteitszone, onder andere in de richting van het Rijnland. Historische associaties met vroegere tussenrijken zoals Lotharingen of Bourgondië blijken op dat

---

⁶³⁵ L. LE FEBVE DE VIVY. *Documents d’histoire précoloniale belge (1861-1865). Les idées coloniales de Léopold duc de Brabant*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1955, 131 p.; L. GREINDL. *A la recherche d’un Etat Indépendant. Léopold II et les Philippines (1869-1875)*. Bruxelles: Académie royale des Sciences d’Outre-Mer, 1962, 375 p.; L. GREINDL. “Léopold II a envisagé l’achat de l’île de Chypre.” *Cahiers léopoldiens*, série II, n° 5, mai 1961, pp. 47-56; enkele bijdragen in de bundel *L’expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865). Recueil d’études – De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865). Verzameling studies*, meer bepaald: E. VANDEWOUDE. “L’échec de la tentative de colonisation belge aux Nouvelles-Hébrides (1861)”, pp. 361-403; E.-A. JACOBS. “Le premier voyage du futur Léopold II en Orient (1854-1855)”, pp. 689-718; A. DUCHESNE. “La pensée expansionniste du duc de Brabant, futur roi Léopold II, à travers sa correspondance avec le général Chazal, ministre de Guerre (1859-1861)”, pp. 741-767.

⁶³⁶ Bijvoorbeeld: E. VAN GRIEKEN & M. VAN GRIEKEN-TAVERNIERS. “De Belgische kolonisatiepogingen van 1830 tot 1876 en de wording van de Onafhankelijke Congostaat van 1876 tot 1885.” In: *Problèmes d’Afrique centrale*, Bruxelles, 1958, XI, pp. 20-29.

⁶³⁷ R. COOLSAET. *Op. cit.*, pp. 144-147.

⁶³⁸ C.-A. TAMSE. “Een verwaarloosd aspect van de Belgische buitenlandse politiek: het expansionisme van de jaren 1860.” In: *L’expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865). Recueil d’études – De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865). Verzameling studies*, pp. 525-526.

vlak interessante uitgangspunten te zijn geweest.⁶³⁹ Men heeft al kunnen vaststellen dat ook tijdens het congres van Antwerpen een bepaalde strekking in de historische aardrijkskunde aansluiting vond bij een meer expansionistische kijk op de toekomst vanuit de perceptie van een groots verleden.

Het aanvechten van de onbetamelijke gebiedsregeling van 1839 was een andere motivatie voor expansie. Het verlies van delen van Limburg en Luxemburg aan Nederland bleef de hele 19de eeuw door Belgen inspireren tot een mogelijke herovering. De verontwaardiging over de kaakslag van het Verdrag van Londen zou zelfs Leopold II in zijn jonge jaren aanzetten tot een aantal drieste plannen die echter al gauw in de kiem werden gesmoord door de prins van Chimay.⁶⁴⁰ Het verwerven van de soevereiniteit over de Scheldemonding was een ander expansionistisch idee dat veel verder ging dan de in 1863 vooral door Auguste Lamermont fel bevochte vrijkoping van de tolheffing welke zulke nadelige gevolgen had voor de internationale trafiek van de Antwerpse haven. Die beleefde echter dankzij de nieuwe regeling spoedig een wederopleving maar het feit dat Nederland op zijn oevers om het even welke concurrerende of bedreigende infrastructuur kon bouwen – havens, dijken, dammen of bastions – was een aantal mensen een doorn in het oog. De hoge ambtenaar op Financiën E.-L. Fisco schreef in de jaren 1860 de irredentistische nota *Complément territorial de la Belgique, la rive gauche de l'Escaut* waarin hij argumenten voor de aanhechting van Zeeland opsomde.⁶⁴¹ Diezelfde Fisco zou de congressen van Antwerpen en Parijs frequenteren. Hij voelde zich bijzonder goed in zijn vel tussen de geografen van wie er heel wat dezelfde ideeën voorstonden als hij.

Op het overzeese terrein lagen de motivaties vooral in de sfeer van de commerciële en industriële ondernemingen. Eddy Stols heeft het klassieke beeld van de “onverplaatsbare Belg” in meerdere opzichten in vraag gesteld. Vooral de vaststelling dat de Belgen vooraan stonden wat betreft de aanleg van kapitalen in verre landen is hem in het oog gesprongen. De Belgische ondernemers waren al vroeg heel actief in Spanje en Rusland. Daarna volgden Argentinië, Brazilië, China, Egypte, en vanaf de jaren 1880 uiteraard Congo.⁶⁴² Financiële operaties en beleggingen, de creatie van nieuwe afzetmarkten voor de Belgische nijverheden, de zoektocht naar goedkope grondstoffen voor de industrie, de emigratie van hoog- en laaggeschoolde arbeidskrachten, het waren allemaal aspecten van het expansionisme.⁶⁴³ Wie de bibliografie van Albert Duchesne bekijkt met betrekking tot de Belgische expansie- en kolonisatiepogingen tijdens de regeringsperiode van Leopold I, kan vaststellen dat tal van projecten in zeer verscheiden vormen tot uitvoering zijn gebracht. Vaak gebeurde dat op initiatief van particulieren.⁶⁴⁴

---

⁶³⁹ Ibidem, pp. 527-528.

⁶⁴⁰ J. STENGERS. “De uitbreiding van België: tussen droom en werkelijkheid.” In: G. JANSSENS & J. STENGERS (eds). *Nieuw licht op Leopold I & Leopold II. Het Archief Goffinet*. Brussel: Koning Boudewijnstichting, 1997, pp. 237, 241-247.

⁶⁴¹ C.-A. TAMSE. *Art. cit.*, pp. 536-538.

⁶⁴² E. STOLS. “Kolonisatie en expansie in het dagelijks leven van de hedendaagse tijd (1830-1940).” *Bijdragen tot de geschiedenis*, LXIV, 1981, 3-4, pp. 242-243.

⁶⁴³ Ibidem, pp. 242-250.

⁶⁴⁴ A. DUCHESNE. “Bibliographie des tentatives de colonisation et d'expansion belges sous le règne de Léopold Ier.” *L'expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865). Recueil d'études – De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865)*, pp. 768-807.

Wil men het expansionisme van de jaren 1850 tot 1885 in al zijn veelzijdigheid beter leren kennen, dan dient men een afzonderlijk grootschalig onderzoek te starten. De uitgebreide verzameling studies die in 1965 door de *Academie voor Overzeese Wetenschappen* is samengesteld wilde zeker niet exhaustief zijn.⁶⁴⁵ Het is in ieder geval duidelijk dat het thema te omvattend is om in de context van deze studie te ondernemen. Wat ik wél mogelijk en zelfs zeer nuttig acht, is een kennismaking met een aantal grondhoudingen en attitudes zoals men die bij veel door het expansionisme aangegrepen ondernemers terugvindt. Wat dreef hen voort? Hoe probeerden ze hun opvattingen te concretiseren? Hoe bepaalden ze hun doelen en de gebieden waar ze hun activiteiten wilden ontplooiën? Deze vragen worden eens zo relevant wanneer men ze kan bestuderen binnen het denken van een figuur die een vooraanstaande plaats heeft ingenomen in de vroege geografische beweging van België.

Charles-François d'Hane-Steenhuysse, de feitelijke voorzitter van het Antwerps congres, leent zich uitstekend voor zulke casestudy. Dankzij een aantal dossiers in het *Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken* kan ik een beeld van hem schetsen via een breed spectrum van invalshoeken. In dit hoofdstuk richt ik dan ook de aandacht op deze merkwaardige figuur die vreemd genoeg meer bekendheid heeft verworven met zijn activiteiten in de binnenlandse politiek dan met zijn opvattingen over overzeese ondernemingen. Wat hem echter bijzonder maakt, is dat hij algemene beschouwingen van ideologische aard op papier heeft gezet en dat hij tegelijk concrete initiatieven heeft ontworpen én ondernomen. Deze man kan zonder betwisting doorgaan voor één van de meest consequente aanhangers van het economische expansionisme in België in het derde kwart van de 19de eeuw. Onder meer via de ontluikende geografie ontwikkelde hij een consistent ideeëngoed dat de belangstelling verdient van de historicus. Bovendien was hij niet om het even wie. Als politicus genoot hij nationale bekendheid. Als medegrondlegger van de geografische beweging zou hij in de jaren na 1876 nog een rol van betekenis spelen in het aardrijkskundig genootschap van Brussel.

Zijn denkbeelden kan men omschrijven als vrij radicaal voor zijn tijd. Door de Belgische neutraliteit, die het actieterrain van het politieke bedrijf tot aan de eigen landsgrenzen beperkte, waren zeker kolonies nog lang niet aan de orde. Pas tegen het einde van het korte leven van d'Hane-Steenhuysse – hij stierf in 1888, nog geen 58 jaar oud – kwam de tweede Europese koloniatiegolf op dreef. De uitvoering van zijn ideeën lag met andere woorden niet voor de hand. Men kan zijn plannen omschrijven als “expansionistische rêverieën” omdat ze volgens de meerderheid van de Belgen niet aansloten bij de politieke realiteit. De casus die in deze studie is uitgewerkt, betreft dus een minderheidsstandpunt. Ik onderstreep het graag een tweede keer. Maar als onderdeel van een mentaliteitsgeschiedenis van de Belgische geografische en expansionistische beweging in de 19de eeuw is deze gevallenstudie absoluut relevant. Ze is ook interessant om de ervaringswereld van iemand als d'Hane-Steenhuysse te kunnen plaatsen naast het project van Saintelette dat in hoofdstuk IV aan bod is gekomen. Men zal heel wat overeenkomsten kunnen vaststellen tussen d'Hane-Steenhuysse en Saintelette, twee figuren van wie nochtans algemeen bekend is dat ze elkaar beschouwden als politieke tegenstrevers.

---

⁶⁴⁵ *L'expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865)...*

2. De levensloop van Charles-François d'Hane-Steenhuysse

De biografie van Charles-François d'Hane-Steenhuysse is slechts gedeeltelijk gekend. Dat is verrassend, want in het derde kwart van de 19de eeuw liep hij als politicus meermaals in de kijker. Lange tijd kon men alleen in het werk van Eugène De Seyn biografische informatie over hem lezen.⁶⁴⁶ In de stad Antwerpen was d'Hane-Steenhuysse in de jaren 1860-1870 wellicht één van de meest invloedrijke leden van de *Meetingpartij*. In het standaardwerk over deze partij heeft Lode Wils de politicus aan het woord gelaten.⁶⁴⁷ Dankzij vorswerk van de Leuvense hoogleraar Robert van Passen in het kader van heemkundig onderzoek over de gemeente Kontich kwamen in 1984 veel nieuwe gegevens aan het licht over andere aspecten van de carrière van d'Hane-Steenhuysse. Doordat ze werden gepubliceerd in een plaatselijke nieuwsbrief, hebben ze nooit een ruime verspreiding gekend.⁶⁴⁸ Robert van Passen verrichtte speurwerk naar de geschiedenis van het statige buitendomein *Beukenhof* aan de rand van de dorpskom van Kontich. Hij ontdekte dat Charles-François d'Hane-Steenhuysse van 1852 tot 1860 eigenaar is geweest van de villa, wat de aanzet heeft gegeven tot verder onderzoek rond zijn persoon. Chronologisch gaat de studie trouwens veel breder dan de korte tijd die de familie d'Hane-Steenhuysse op het hof heeft doorgebracht. Voor de biografische reconstructie ben ik dan ook vrijwel geheel schatplichtig aan van Passen.⁶⁴⁹

Charles-François d'Hane-Steenhuysse werd op 13 oktober 1830 geboren te Brussel. Zijn geboorte werd de volgende dag officieel gemeld. Zijn moeder was Cécile-Henriette Vannes, danseres bij de *Muntschouwburg*. Kort voor zijn zestiende verjaardag, op 23 juni 1846, werd Charles-François erkend als zoon van de hoge militair Constant-Joseph-Ghislain-Marie d'Hane-Steenhuysse. Luitenant-generaal d'Hane-Steenhuysse was na een carrière in het Franse en Nederlandse leger in 1831 minister van Oorlog geworden. In 1842 werd hij inspecteur bij de cavalerie. Bovendien stond hij enige tijd aan het hoofd van het *Militair Huis* van de koning. Hij ging met pensioen in 1848 en trok zich terug in Oudergem. Bij zijn overlijden, twee jaar later, had hij slechts één nazaat, zijn natuurlijke zoon Charles-François.⁶⁵⁰

Dat maakte dat Charles-François verder door het leven kon als rentenier. Hij kocht in 1852 het genoemde buitengoed in Kontich, dat hij liet afbreken en in classicistische stijl weer opbouwen. Samen met zijn echtgenote Marie-Anne Lerat, geboren in 1834, vestigde hij zich een korte tijd in de woning. Datzelfde jaar kreeg het koppel hun eerste zoon.

---

⁶⁴⁶ E. DE SEYN. *Op. cit.*, I, p. 391.

⁶⁴⁷ L. WILS. *Op. cit.*, 1963, pp. 149, 150, 166-167, 170, 184, 187-188, 193-195, 197, 204, 207-208, 213, 244, 249, 267, 273, 277, 280, 294, 299, 304.

⁶⁴⁸ R. VAN PASSEN. "Heemkundige sprokkelingen. Geschiedenis van het Beukenhof." In: *Contactblad Gemeente Kontich*, XIV, 1, januari 1984, pp. 8-10; 3, juli 1984, pp. 36-37; 4, september 1984, pp. 50-52.

⁶⁴⁹ Mijn dank gaat naar wijlen de heer Albert Apers uit Kontich, die de bijdrage van Robert van Passen onder mijn aandacht heeft gebracht. Andere biografische gegevens heb ik gevonden in: *Le Parlement belge 1831-1894. Données biographiques*. Bruxelles: Académie royale de Belgique, 1996, p. 261. Voor de gegevens over de inzet van d'Hane-Steenhuysse voor de *Société royale belge de Géographie* verwijs ik naar de *Compte-rendu des Actes* en het *Bulletin* van het genootschap, in het bijzonder de jaren 1876-1885.

⁶⁵⁰ Enkele biografische gegevens over Constant d'Hane-Steenhuysse vindt men in: E. VARENBERGH. "Hane-Steenhuysse (d'), famille." *Biographie nationale*, VIII, 1884-1885, col. 680-682.

Vervolgens begon een merkwaardige, maar helaas slecht gedocumenteerde episode in het leven van het jonge gezin. In het licht van de latere expansionistische teksten van d'Hane-Steenhuysse lijkt ze me van groot belang. Volgens Robert van Passen besloot d'Hane-Steenhuysse in de tweede helft van 1852 om deel te nemen aan een kolonisatiepoging in Zuid-Amerika, samen met zijn gezin. Het project was op het getouw gezet door speculanten. De hoogleraar heeft overtuigende bewijsstukken gevonden dat d'Hane-Steenhuysse is ingescheept op de driemaster *De Schelde* met als bestemming Valparaiso in Chili, en volgens informatie in *Le Précurseur* leidde hij zelf de expeditie. Hij was vergezeld van een aantal specialisten in tuinbouw en bloementeel. Hun aankomst in de Chileense havenstad staat genotuleerd op 15 april 1853, maar over het verdere verloop van hun reis is vrijwel niets bekend.

Robert van Passen ontdekte wel dat d'Hane-Steenhuysse in januari 1854 in Montevideo was, aan de oostkust van Zuid-Amerika, waar zijn echtgenote beviel van hun tweede zoon. Van Passen heeft zijn aanwezigheid daar in verband gebracht met problemen aan het schip *De Schelde*. Dat was op de terugweg van Iquique in Chili naar Falmouth in Groot-Brittannië en werd in december 1853 te Montevideo voor de vaart afgekeurd. Volgens mij klopt deze hypothese niet. Bij *Buitenlandse Zaken* heb ik immers correspondentie gevonden die bewijst dat d'Hane-Steenhuysse al veel eerder in Montevideo was, meer bepaald op 22 augustus 1853.⁶⁵¹ Hoe hij juist aan de Atlantische kust is geraakt, blijft dus een raadsel. Vast staat dat de familie d'Hane-Steenhuysse nog enige tijd in Zuid-Amerika is gebleven, maar van Passen heeft kunnen achterhalen dat ze in 1855 terug in België was, waar ze zich opnieuw vestigde in Kontich. Twee kinderen completeerden het gezin.

Jaren later, in 1866, inspireerde het Amerikaanse avontuur d'Hane-Steenhuysse bij de samenstelling van een brochure met de titel: *Société de Colonisation et de Commerce belges. Etablissements à former sur les rives de la Plata, du Parana, de l'Uruguay ou du Rio Salado*.⁶⁵² De brochure maakt duidelijk dat d'Hane-Steenhuysse al heel vroeg naast zijn politieke bezigheden inspanningen leverde om te komen tot de oprichting van een Belgische koloniale onderneming gericht op Zuid-Amerika. Ik zal deze plannen nader toelichten in punt 3 van dit hoofdstuk.

In het rustige dorpje tussen Antwerpen en Mechelen schijnt Charles-François d'Hane-Steenhuysse vooral actief te zijn geweest in het muzikale leven. Hij organiseerde feesten, stond aan de wieg van een koormaatschappij en werd directeur van de plaatselijke harmonie. Stilaan begon hij zich politiek uit te drukken. Lode Wils signaleert dat hij in 1858 onder het pseudoniem Frans Moller de brochure *Du pouvoir civil et du clergé en Belgique* uitgaf. Daarin formuleerde hij liberale eisen zoals de volledige scheiding tussen kerk en staat. Hij werd op 25 mei 1859 lid van de *Liberale Associatie*.⁶⁵³

---

⁶⁵¹ AMBZ, Diplomatiek Archief, nr. 2028, II, "Amérique méridional", Lias "Colonisation République Argentine 1853-1879". Brief van een zekere Don Garcia aan Charles-François d'Hane-Steenhuysse. Montevideo, 22 augustus 1853.

⁶⁵² Een exemplaar van deze zeldzame brochure vindt men in de *Bibliotheek van het Ministerie van Buitenlandse Zaken* (BMBZ) onder de referentie DIP 4155. Ze werd aangevuld met handgeschreven aanpassingen van Charles-François d'Hane-Steenhuysse.

⁶⁵³ L. WILS. *Op. cit.*

Begin 1860 verhuisde d'Hane-Steenhuysse naar de Scheldestad, waar hij zich volledig in het politieke leven stortte. Datzelfde jaar werd hij verkozen tot provincieraadslid op de radicaal en jong liberale lijst. Hij voerde mee campagne voor een radicale herziening van de onderwijswet van 1842 en voor de laïcisering van het onderwijs.⁶⁵⁴

Maar vanaf 1861 geraakte d'Hane-Steenhuysse actief betrokken bij de discussie over de aanleg van een fortengordel rond de stad, en in het bijzonder over de problematiek van de erfdienstbaarheden in de omliggende gemeenten. Op 25 november 1861 vindt men hem terug als voorzitter van een meeting over het onderwerp. Daar werd een bestendig comité gevormd dat de zaak verder opvolgde en waarin leden van verschillende politieke verenigingen zetelden: liberalen, conservatieven, de *Nederduitse Bond*. Als voorzitter van deze *Kommissie der Krijgsdienstbaarheden* ging hij steeds verder in zijn eisen, wat leidde tot een grotere polarisering in Antwerpen, maar tevens tot een kloof tussen de stad en de regering. De beroering gaf aanleiding tot de oprichting van een nieuwe, invloedrijke politieke formatie – de *Meetingpartij* – waarin d'Hane-Steenhuysse een belangrijke rol ging vervullen. Op 2 december 1862 werd hij door de *Liberale Associatie* uitgesloten.

In 1862 werd hij voor de *Meeting* verkozen in de Antwerpse gemeenteraad. Het jaar daarop trad hij in functie als schepen. Hij bleef deze invloedrijke functie betrekken tot in 1872. Op 8 juni 1863 werd hij met een grote meerderheid verkozen tot volksvertegenwoordiger. Dat mandaat behield hij tot 16 september 1873. Hij verdedigde in het parlement uiteraard de belangen van Antwerpen, maar hield tevens een pleidooi voor algemeen stemrecht. In 1869 formuleerde hij in de Kamer van Volksvertegenwoordigers een opmerkelijke redevoering over de Belgische consulaten, die in 1872 werd uitgegeven. Ik onderwerp de tekst aan een analyse in punt 4.

In de jaren 1869-1871 was d'Hane-Steenhuysse – zoals men in een ander hoofdstuk heeft gezien – zeer nauw betrokken bij de organisatie van het aardrijkskundig congres. In afwezigheid van de zieke Antwerpse burgemeester Van Put leidde hij de meeste voorbereidende vergaderingen. Hij legde ook de contacten met de subsidiërende overheden. Charles-François d'Hane-Steenhuysse werd algemeen beschouwd als de échte voorzitter van het congres. Na het congres bleef hij de bijeenkomsten van het congrescomité voorzitten. Hij zocht ijverig mee naar een nieuwe congreslocatie. Hij stond aan het hoofd van de Antwerpse delegatie die bij de aanvang van het tweede internationaal congres te Parijs in 1875 het mandaat van de Antwerpse groep plechtig overdroeg aan de Franse collega's. Hem viel de eer te beurt de openingsredevoering uit te spreken.⁶⁵⁵ Dit congres komt aan bod in het volgende hoofdstuk. In het congresjaar 1875 publiceerde hij echter zijn belangrijkste werk: *La Belgique et ses relations extérieures*. Ik focus op de inhoud van dit boek in punt 5.

Na afloop van zijn parlementaire loopbaan heeft Charles-François d'Hane-Steenhuysse zich in 1874 te Oostende gevestigd, waardoor zijn contacten met

---

⁶⁵⁴ Ibidem.

⁶⁵⁵ *Société de Géographie. Congrès international des sciences géographiques tenu à Paris du 1er au 11 août 1875. Compte rendu des séances*. Paris, 1878-1880, I, pp. 5-13.

Antwerpen, en dus ook met de Antwerpse geografen, enigszins verslaptten.⁶⁵⁶ Het is niet eenvoudig om het spoor verder te volgen. Samen met enkele notabelen richtte d'Hane-Steenhuysse in 1876 te Brussel de *Société royale belge de Géographie* op. Hij was trouwens één van de eerste twee ondervoorzitters van dit genootschap. Vermoedelijk vestigde hij zich wat later opnieuw in zijn geboortestad, meer bepaald aan de Oudergemlaan in Etterbeek. Op 9 april 1878 hield hij voor zijn confraters een voordracht met als titel: *Histoire du Commerce. Recherche de débouchés nouveaux pour le commerce belge*. In mei 1879 nam hij in Parijs namens het genootschap deel aan de conferentie die zich boog over de vraagstukken in verband met de aanleg van een kanaal tussen de Stille Oceaan en de Atlantische Oceaan doorheen de Midden-Amerikaanse landengte. Dit onderwerp lag hem nauw aan het hart. Deze episode krijgt aandacht in punt 6.

De verdediging van de Belgische handelsbelangen en de verbreiding van de Belgische handel waren duidelijk stokpaardjes van d'Hane-Steenhuysse. In die mate dat hij op latere leeftijd actief betrokken geraakte bij de handelsdiplomatie. Bij Koninklijk Besluit van 1 mei 1885 werd hij benoemd tot Belgisch consul-generaal in Manilla op de Filippijnen.⁶⁵⁷ Hij overleed er op 21 augustus 1888.⁶⁵⁸ Ik probeer meer duidelijkheid te verschaffen over het werk van d'Hane-Steenhuysse in Azië in punt 7.

3. Eerste rêverie: een kolonie van Belgische emigranten in Zuid-Amerika

Charles-François d'Hane-Steenhuysse was tijdens zijn eerste bezoek aan Zuid-Amerika al volledig in de ban van emigratie en kolonisatie. Archiefdocumenten tonen dat hij er in 1853 contact had met een zekere Garcia, die met hem wilde samenwerken rond een project getiteld "Rincon de barrazeo". Hoewel vaag omschreven, weet men dat het gaat om een landbouwkolonie met een uitgestrekt terrein die zou worden uitgebaat met de arbeid van Belgische uitwijkelingen. Beide heren vonden echter dat hun persoonlijke ambities konden worden gerealiseerd dankzij een samenwerking met de Belgische regering, die moest worden overtuigd van het gigantische potentieel van hun initiatief, want de nationale industrie was er bij gebaat.⁶⁵⁹

Het is onduidelijk wat er van dit project is geworden, maar vermoedelijk ontbraken de middelen om van start te gaan. De jonge Brusselaar keerde terug naar het vaderland, maar zijn reiservaringen in Chili, Argentinië en Uruguay in de periode 1852-1854 bleven hem zoals gezegd nog lang inspireren. In die mate zelfs dat hij in 1860 zijn eerste poging deed om de Belgische economische krachten te mobiliseren voor de organisatie van een volksplanting in La Plata. Charles-François d'Hane-Steenhuysse was lang niet de enige en zeker niet de laatste Belg die fortuin wilde maken in Argentinië. Hij bevond zich in het gezelschap van de Bruggeling F. Perla Vanderheyde (1847), de diplomaat Alfred Marbais de Graty (1858) en graaf Clément

---

⁶⁵⁶ Hij was dus geen lid van de in 1876 opgerichte *Société de Géographie d'Anvers*.

⁶⁵⁷ Zie: "Agents consulaires de Belgique en pays étrangers au 10 juin 1886." In: *Recueil consulaire*, LIV, 1886, p. VIII.

⁶⁵⁸ R. VAN PASSEN. *Art. cit.; Le Parlement belge 1831-1894*, p. 261.

⁶⁵⁹ AMBZ, Diplomatiek Archief, nr. 2028, II, "Amérique méridional", Lias "Colonisation République Argentine 1853-1879". Brief van een zekere Don Garcia aan Charles-François d'Hane-Steenhuysse. Montevideo, 22 augustus 1853.

de Berlaymont (1861). Argentinië werd in het laatste kwart van de 19de eeuw de belangrijkste handelspartner van België in Zuid-Amerika. Vooral de wolverwerkende nijverheid en de stoffenhandelaars uit Verviers en de groothandelaars en -financiers uit Antwerpen toonden belangstelling voor het gebied.⁶⁶⁰

Het project van d'Hane-Steenhuysse moest vorm krijgen onder de leiding van de door hem in het leven geroepen vennootschap *Société de Colonisation et de Commerce belges*.⁶⁶¹ Hij had meer specifiek een kolonisatieproject voor ogen langs de oevers van de La Plata, maar ook andere grote rivieren zoals de Parana, de Uruguay en de Rio Salado werden in overweging genomen. Aan de term kolonisatie gaf d'Hane-Steenhuysse een eigenzinnige inhoud. Hij was op dat ogenblik overtuigd dat het protectionisme zijn beste tijd had gehad, en dat weldra geen enkel land nog baat zou hebben bij het bezit van klassieke kolonies. Het kwam er vooral op aan nieuwe afzetmarkten aan te spreken en te controleren, waardoor de eigen industrie, handel en scheepvaart op vreedzame wijze gingen groeien. Hij vond dat België het voorbeeld moest volgen van landen zoals Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland die door middel van grootscheepse emigraties van hun onderdanen een mooie handelspositie overzee hadden verworven. Het was eigenlijk onbelangrijk dat de vestigingen onder Belgische vlag zouden staan. Wat echt telde was dat Belgen de overzeese markt zodanig naar hun hand zetten dat de Belgische nijverheid er baat bij had. En dat kon alleen maar dankzij een expansieve aanwezigheidspolitiek.

Charles-François d'Hane-Steenhuysse bracht zijn plannen, inclusief een ontwerp van statuten voor de koloniale maatschappij, onder de aandacht van de minister van Binnenlandse Zaken Charles Rogier in het najaar van 1860.⁶⁶² Hij rekende op een investering van 2 miljoen frank, waarvan minstens een gedeelte overheidssteun. De nadruk zou worden gelegd op de veeteelt, die na twee à drie jaar een winst van 25 tot 30 % moest garanderen. De landbouw zou een lager rendement kennen – toch nog goed voor een winst van 10 tot 15 %. Bovendien hoopte d'Hane-Steenhuysse veel geld te verdienen met de verkoop van gronden aan Belgische immigranten eens de koloniale maatschappij ruimer bekend geraakte. De minister reageerde beleefd maar zonder veel enthousiasme. Hij schoof het dossier door naar zijn collega op Buitenlandse Zaken, minister Adolphe de Vrière, die niet reageerde.

In april 1861 trok d'Hane-Steenhuysse opnieuw voor een half jaar naar La Plata om ter plaatse de mogelijkheden voor zijn project verder te onderzoeken. Bij zijn terugkeer bleek de regering nog steeds geen belangstelling te tonen – Charles Rogier had intussen postgevat op Buitenlandse Zaken – waardoor het project alleen nog maar toekomst had als een particulier initiatief. Doordat d'Hane-Steenhuysse op

---

⁶⁶⁰ E. STOLS. "Colonisation et intérêts belges en Argentine (1830-1914)." In: *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege: Festschrift für Hermann Kellenbenz*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1978-1981, vol. IV, pp. 287-312.

⁶⁶¹ C.-F. D'HANE-STEENHUYSE. *Société de Colonisation et de Commerce belges. Etablissements à former sur les rives de la Plata, du Parana, de l'Uruguay ou du Rio-Salado (Amérique méridionale). Projet soumis au gouvernement le 14 Novembre 1860*. Anvers: Guil. Van Merlen, 1866.

⁶⁶² AMBZ, Diplomatiek Archief, nr. 2028, II, "Amérique méridional", Lias "Colonisation République Argentine 1853-1879". De hele correspondentie met het ministerie uit deze periode vindt men in de kaft "Société anversoise de Colonisation & de Commerce". Ze vermeldt het opschrift "Société refusée".

datzelfde moment volledig werd opgeslorpt door de politieke strijd in Antwerpen, werd het voorlopig op de lange baan geschoven.⁶⁶³

In 1866 nam d'Hane-Steenhuysse de draad weer op. Zuid-Amerika was volgens hem na een reeks burgeroorlogen tot relatieve rust gekomen. Door de politieke instabiliteit van de regio waren de grondprijzen drastisch gedaald, waardoor het gebied aantrekkelijk was geworden voor Europese investeerders. In de lente van 1866 zette d'Hane-Steenhuysse zijn plannen opnieuw op papier, en op 30 juli 1866 vroeg hij steun aan koning Leopold II. Hij zag in de vorst een bondgenoot en citeerde voortdurend diens expansionistische redevoeringen in de Senaat.⁶⁶⁴ Via Jules Devaux liet de koning verstaan dat hij welwillend stond tegenover het initiatief.⁶⁶⁵ Met al deze elementen en brieven in de hand publiceerde d'Hane-Steenhuysse vervolgens de vermelde brochure waarin de structuur en het te voeren beleid van de toekomstige maatschappij uitvoerig werden toegelicht.

Ondanks de koninklijke steun kwam het project niet van de grond. De brochure die ik heb aangetroffen in de *Bibliotheek van het ministerie van Buitenlandse Zaken* (BMBZ) bevat immers een aantal met de hand toegevoegde correcties, waarschijnlijk door d'Hane-Steenhuysse zelf aangebracht en opnieuw voorgelegd aan de overheid. Ze dateren van circa 1868, wat op zich aantoont dat het idee niet aansloeg. De band waarin de brochure is ingebonden, bevat tevens een handschrift van d'Hane-Steenhuysse met als titel *Nouveau projet*. Daarin is het noodzakelijke beginkapitaal van de *Société* al herleid tot een half miljoen frank. Het aantal families dat noodzakelijk werd geacht om de kolonie te stichten, was gehalveerd tot tien. Opnieuw was d'Hane-Steenhuysse zeker van het "momentum": de oorlog tussen Brazilië en Paraguay zou weldra worden beëindigd, wat een uiterst gunstig effect moest hebben op de economie van Argentinië.⁶⁶⁶ Niemand bleek overtuigd van dat argument. De handgeschreven lijst met aandeelhouders aan het einde van de brochure bleef maagdelijk blank...

Maar d'Hane-Steenhuysse was een doorzetter. In 1871 klopte hij opnieuw aan bij het ministerie. Hij dacht baron Lambermont en minister Jules d'Anethan persoonlijk te kunnen overtuigen. Charles Pecher, de consul-generaal in Buenos Aires, stak echter een stok in de wielen. Hij liet d'Anethan weten dat d'Hane-Steenhuysse veel te voortvarend was en de gevaren van bevolkingsemigratie zwaar onderschatte. Intussen waren zoveel schrijnende verhalen aan het licht gekomen over emigranten die waren misleid met mooie beloften en die hun familie mee in de afgrond hadden gesleurd, dat de overheid bijzonder voorzichtig was geworden met voorstellen van avonturiers zoals d'Hane-Steenhuysse. Het is vreemd dat d'Hane-Steenhuysse blind is gebleven voor deze kritiek, want het nieuws was breed uitgesmeerd in de Belgische pers, onder meer via rapporten over Belgische rekruten in Argentijnse legerdienst van Pechers voorganger, consul-generaal Derote.⁶⁶⁷ De politieke instabiliteit in Argentinië betekende een gevaar voor de Belgen, want men bood hen geen enkele bescherming tegen agressie of plundering. Bovendien dreigde steeds het gevaar van

---

⁶⁶³ C.-F. D'HANE-STEENHUYSE. *Société de Colonisation...*, p. 7.

⁶⁶⁴ Voor de toespraken van Leopold in de Senaat, zie: E. DESCAMPS. *Op. cit.*

⁶⁶⁵ C.-F. D'HANE-STEENHUYSE. *Société de Colonisation...*, II, pp. 1-2.

⁶⁶⁶ BMBZ, DIP 4155, "Nouveau Projet", p. 3.

⁶⁶⁷ J.-R. LECONTE. "Enrôlements clandestins de Belges dans l'armée argentine (1861-1866)." In: *L'expansion belge sous Léopold Ier...*, pp. 516-549.

een cholera-epidemie. Redenen genoeg dus om de zaak opnieuw te klasseren.⁶⁶⁸ Een gelijkaardige onderneming in 1876, via een *Société Belge-Argentine*, liep eveneens met een sisser af.⁶⁶⁹

Toch betekende dit niet het definitieve einde van de plannen, integendeel. In 1878-1879 legde d'Hane-Steenhuysse ze voor aan de volledige Belgische politieke wereld, nadat hij eerst vruchteloos een aantal industriëlen had geconsulteerd. Hij pakte het veel grondiger aan dan ooit tevoren. Eerst verzekerde hij zich van de steun van de invloedrijke *Chambres de Commerce et de l'Industrie* van Charleroi en Luik. Ook het Brusselse *Syndicat de la Bourse des Métaux et des Charbons* en de *Association charbonnière des Bassins et de la Vallée de la Sambre* uit Charleroi schreven aanbevelingsbrieven waaruit een grote morele steun bleek. Opmerkelijk is dat geen van de industriëlen met geld over de brug kwam.⁶⁷⁰ Vervolgens probeerde d'Hane-Steenhuysse opnieuw in bredere economische kring begeestering te wekken door de publicatie van de redevoering die hij in Charleroi had gehouden⁶⁷¹ en van de steunverklaringen van de *Chambres*. Hij kreeg ook schouderklopjes van bevriende geografen. Zo integreerde hij in zijn plan een voorstel van de beroemde Franse aardrijkskundige Richard Cortambert, met wie hij in contact stond sinds het Antwerps aardrijkskundig congres van 1871. Samen wilden ze de eucalyptusboom in Argentinië introduceren en in cultuur brengen.⁶⁷² Het kolonisatieproject van d'Hane-Steenhuysse omvatte tevens de creatie van een "comptoir national" en een "musée d'échantillons". Het werd uiteindelijk voorgelegd aan de Kamer van Volksvertegenwoordigers en aan de Senaat. Daar ging men het bestuderen in speciale adviescommissies.⁶⁷³

Het parlement bracht genuanceerde rapporten uit waarin twee verschillende standpunten naar voor kwamen, wat in het nadeel was van d'Hane-Steenhuysse. De *Commission d'Agriculture, du Commerce et de l'Industrie* van de Senaat was gewonnen voor het project. De commissieleden⁶⁷⁴ stelden vast dat tussen de Europese landen langzaam maar zeker een concurrentiestrijd op gang was gekomen om toegang te krijgen tot de beste overzeese markten. Men was van mening dat de

---

⁶⁶⁸ AMBZ, Diplomatiek Archief, nr. 2028, II, "Amérique méridional", Lias "Colonisation République Argentine 1853-1879". Brief van C.-F. d'Hane-Steenhuysse aan baron Lambermont. Antwerpen, 8 januari 1871; Brief van C. Pecher aan minister d'Anethan. Buenos Aires, 6 juli 1871.

⁶⁶⁹ AMBZ, Diplomatiek Archief, nr. 3004, "Colonisation Amérique", Lias "Colonisation Argentine." Hier vindt men de tekst van een project van d'Hane-Steenhuysse: *Justification du Projet. Pièces à l'appui et Documents. Société Belge-Argentine*. Oostende, 1 december 1876.

⁶⁷⁰ AMBZ, Diplomatiek Archief, nr. 2028, II, "Amérique méridional", Lias "Colonisation République Argentine 1853-1879". Brief van de *Chambre de Commerce de Liège* aan de leden van de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Luik, 21 november 1878; brief van de *Chambre de Commerce de Charleroi* aan de leden van de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Charleroi, 28 november 1878.

⁶⁷¹ C.-F. D'HANE-STEENHUYSE. *Etablissement d'un comptoir dans la Confédération Argentine pour la vente des produits de l'industrie belge. Proposition soumise à la Chambre de l'Industrie, d'Agriculture et de Commerce Charleroi, par Charles d'Hane-Steenhuysse, ancien membre de la Chambre des Représentants, à la suite de la conférence par lui donnée, à Charleroi, le mardi 19 Mars 1878*. S.l., 1878, 8 p.

⁶⁷² AMBZ, Diplomatiek Archief, nr. 3004.

⁶⁷³ AMBZ, Diplomatiek Archief, nr. 2028, II, "Amérique méridional", Lias "Colonisation République Argentine 1853-1879". Hier vindt men het ingebonden handschrift *A Messieurs de la Chambre des Représentants*, met op de binnenflap "Colonisation, Recueil composé par Ch. d'Hane-Steenhuysse, 13 nov. 1878."

⁶⁷⁴ Baron de Woelmont was voorzitter en rapporteur; de andere leden waren de senatoren De Vadder, Casier en Hubert.

Belgische industrie door een economische crisis werd aangetast. Voorts was men overtuigd dat het protectionisme aan een remonte was begonnen, dat hogere douanetarieven de Belgische export naar Europese landen dreigden te bemoeilijken en dat de expansieve Amerikaanse industrie een concurrent werd voor de Europese. In deze omstandigheden moesten voorstellen zoals die van d'Hane-Steenhuysse door de overheid worden aangemoedigd. Zeker wanneer, zoals in dit geval, slechts bescheiden financiële inspanningen werden gevraagd.⁶⁷⁵ De *Commission permanente de l'Industrie* van de Kamer was dan weer helemaal geen voorstander van overheidssteun. Men gaf toe dat La Plata wellicht een gunstig klimaat had voor een kolonisatiepoging, maar de resultaten van Belgische kolonisatie in Zuid-Amerika moesten niet worden overschat. Kolonisatie kon nuttig zijn voor landen met een te klein grondgebied. Men erkende ook dat ze kon bijdragen tot de vermeerdering van rijkdom en beschaving en dat ze de natie meer uitstraling gaf. Maar de gevaren en risico's die aan dergelijke ondernemingen waren verbonden, vonden de commissieleden⁶⁷⁶ over het algemeen veel te groot. Bovendien was een regering niet in staat om kolonies op een efficiënte manier uit te baten. Alleen het vrije ondernemerschap kon leiden tot succes: "Il est en effet plus rationnel et plus avantageux de laisser aux émigrants toute liberté en même temps que toute responsabilité. – Ils savent ainsi mieux éviter les mécomptes et tirer meilleur parti d'une situation qu'ils ont seuls créée dans le but de prospérité."⁶⁷⁷ Het project kwam terug op de tafel van de ministers van Binnenlandse Zaken en Buitenlandse Zaken, die het niet langer de moeite waard vonden. In de zomer van 1879 kondigde d'Hane-Steenhuysse nog een laatste keer aan dat hij opnieuw naar La Plata zou vertrekken. Daar kon zijn echtgenote, die sukkelde met gezondheidsproblemen, sneller herstellen. Maar d'Hane-Steenhuysse zal zeker hebben begrepen dat de overheid hem ditmaal definitief in de steek had gelaten.⁶⁷⁸

4. Tweede rêverie: consulaten als motor van de overzeese commerciële expansie

Tijdens een opvallende redevoering in de Kamer van Volksvertegenwoordigers op 16 april 1869 pleitte Charles-François d'Hane-Steenhuysse voor een ingrijpende hervorming van het diplomatieke en consulaire corps. Hij wilde langs die weg de Belgische handelsbelangen in het buitenland versterken.⁶⁷⁹

---

⁶⁷⁵ *Sénat de Belgique. Rapport de la commission d'agriculture, du commerce et de l'industrie, sur une demande de subside sollicité par M. d'Hane-Steenhuysse en faveur d'un projet de colonisation de l'Amérique du Sud. Séance du 23 juillet 1879*, 3 p. (Uittreksel uit: *Documents parlementaires, session 1878-1879*).

⁶⁷⁶ De Commissie bestond uit de kamerleden Van Iseghem, voorzitter, Janssens, Meeus, Bergé, de Hemptinne, de Rossius, Peltzer, Gillieaux en Houtart.

⁶⁷⁷ *Chambre des Représentants. Séance du 8 Mai 1879. Etablissement d'un comptoir national et d'un musée d'échantillons belges et projet de colonisation dans la Confédération Argentine (Amérique du Sud). (Proposition de M. d'Hane-Steenhuysse, ancien membre de la Chambre des Représentants, présentée le 19 novembre 1878.) Rapport fait, au nom de la Commission permanente de l'Industrie, par M. Gillieaux*, 7 p.

⁶⁷⁸ AMBZ, Diplomatiek Archief, nr. 2028, II, Brief van C.-F. d'Hane-Steenhuysse aan de minister van Buitenlandse Zaken. Etterbeek, 27 juni 1879.

⁶⁷⁹ C.-F. D'HANE-STEENHUYSE. *Discours sur les consulats, prononcé à la Chambre des représentants de Belgique*. Anvers: Guil. Van Merlen, 1872, 65 p.

Het is opmerkelijk dat hij exact hetzelfde vertrekpunt koos als zijn politieke opponent Charles Saintelette wanneer die enkele maanden later de *Société belge de Géographie* mobiliseerde. Hij startte namelijk met de bedenking dat de Belgische nijverheden veel meer produceerden dan de binnenlandse markt afnam. Zo waren ze erg kwetsbaar omdat de buitenlandse afzet grotendeels beperkt bleef tot de markten van de onmiddellijke buurlanden. De afzet was zeker niet gericht op nieuwe overzeese exportgebieden. Dientengevolge moest het Belgische handelsbeleid volgens d'Hane-Steenhuysse dringend worden aangepast. Hij bepleitte een centrale rol voor de consulaten. Het consulaire corps, dat tot taak had de Belgische handel in het buitenland te bevorderen, diende uitgebreid te worden naar het voorbeeld van Groot-Brittannië en vooral Frankrijk. Daar had minister van Buitenlandse Zaken markies de Moustier in 1869 zijn budget voor de financiële vergoeding van het consulaire personeel gevoelig verhoogd.

De uitvoering van het voorstel hoefde geen invloed te hebben op de begroting als geheel. Kleine aanpassingen en verschuivingen volstonden volgens d'Hane-Steenhuysse om het gewenste doel te bereiken. Zijn relativerende toon kon echter niet verhullen dat hij minstens één domein van het beleid rechtstreeks in het vizier nam: de landsverdediging. De jaarlijkse defensiebegroting liep op tot 40 miljoen frank, terwijl Buitenlandse Zaken het moest stellen met circa 3,5 miljoen frank! Een kritiek die niet verbaast van een lid van de *Meeting*... Hij vond dat minstens 5 miljoen frank van de eerste naar de tweede uitgavenpost moest worden verschoven. Een tweede voorstel tot maatregel was de hergroepering van alle bevoegdheden over landbouw, industrie, handel en zeevaart onder het ministerie van Buitenlandse Zaken. De bevoegdheden waren immers nog versnipperd over meerdere ministeries, wat volgens zijn bewering dramatisch was voor de export. Er was geen eenheid en regelmaat vast te stellen in de arbeidsinspanning van de natie. Haar productie en afzet misten coherentie. Een derde punt behelsde de omvang van het diplomatieke corps. D'Hane-Steenhuysse twijfelde hardop over het nut van een uitgebreide diplomatieke vertegenwoordiging in het buitenland. België was een neutraal land waarvan de soevereiniteit sinds de Conferentie van Londen in 1831 door de grootmachten werd gegarandeerd. Blijkbaar twijfelde de regering aan deze garanties want ze had in de voorbije jaren een indrukwekkende defensiepolitiek gevoerd, die door de Meetingist d'Hane-Steenhuysse als volstrekt nutteloos werd beschouwd. België zou immers nooit bij een militair treffen betrokken mogen geraken. En als dat dan toch zou gebeuren, dan zou de oorlog van een enorme omvang zijn. Daardoor zou het land ondanks alle investeringen zonder verweer onder de voet worden gelopen.⁶⁸⁰ Bijgevolg moest een grote oorlog worden vermeden, en aangezien dat alleen een zaak van grootmachten was, moesten de diplomaten uitsluitend naar Parijs, Londen, Berlijn, Wenen en Sint-Petersburg worden gestuurd.

Veel belangrijker voor de natie dan de diplomatieke posten waren de Belgische handelsagentschappen in de wereld. D'Hane-Steenhuysse wilde ze betrekken in een plan voor grootschalige emigratie, en waarom niet, kolonisatie. In dat opzicht staat d'Hane-Steenhuysse visie dus haaks op die van Saintelette, die een absolute aanhanger was van de vrijhandel. Was d'Hane-Steenhuysse een decennium eerder

---

⁶⁸⁰ Ibidem, pp. 12-13: "Il n'y a qu'une guerre générale, suivie d'une profonde modification de la carte de l'Europe, qui puisse mettre en péril notre indépendance. Mais alors, ni notre armée, eussions-nous trois cent mille hommes sous les armes, ni notre diplomatie, fût-elle aussi nombreuse que celle de la France ou de l'Angleterre, ne nous sauveront du naufrage."

nog vrij dubbelzinnig ten aanzien van koloniaal bezit – hij pleitte voor vrijhandel maar ontwierp niettemin een project voor door Belgen uitgebate “kolonies” van emigranten – dan evolueerde hij nu naar een meer uitgesproken standpunt ten voordele van kolonisatie in de klassieke betekenis. Deze ommekeer was overal in Europa waar te nemen. Werden kolonies in de eerste helft van de eeuw nog beschouwd als relicten uit het verleden, rond het derde kwart van de 19de eeuw kreeg de Europese kolonisatie een nieuw elan. D’Hane-Steenhuysse schreef de mislukte kolonisatiepoging in Guatemala – door zijn opposenten vaak als exempel gebruikt – toe aan het ongezonde klimaat en de onbekwaamheid van de initiatiefnemers. Voor de Belgische onverschilligheid ten aanzien van kolonies werd verwezen naar het ontbreken van succesvolle pogingen. Men moest het er gewoon op wagen en het publiek zou snel van mening veranderen. Zoals de andere koloniale grootmachten hadden bewezen, was directe toegang tot verre afzetmarkten de sleutel tot economisch succes. De consuls moesten mee het pad effenen, bij voorkeur voorzien van politieke en diplomatieke opdrachten, zoals het toezicht op de uitvoering van handelsverdragen. Een degelijke financiële vergoeding kon de efficiëntie garanderen. Bovendien was het beter Belgen uit te sturen dan een consul aan te duiden onder de plaatselijke handelaars, zodat belangenvermenging en onverschilligheid ten aanzien van Belgische handelsbelangen volstrekt werden vermeden.

De opmerkingen van d’Hane-Steenhuysse gingen lijnrecht in tegen de gangbare politiek van minister Jules Vanderstichelen, die minder systematisch tewerk ging in de aanduiding van het consulaire personeel, en vaak een beroep deed op lokale agenten. Niettemin klinkt in het *Rapport au Roi* van de minister uit 1869 een zelfde bezorgdheid over de situatie waarin de Belgische handel zich bevond: “Nous vendons beaucoup en Europe, nous vendons trop peu hors d’Europe. Cette lacune doit disparaître.”⁶⁸¹ Er was met andere woorden eensgezindheid op het vlak van de economische analyse, maar niet over de werkwijze waarmee men het probleem kon oplossen. De toepassing van de voorstellen van d’Hane-Steenhuysse betekenden voor de overheid een meerkost van ongeveer 450.000 duizend frank. Zijn plan ging radicaal in tegen de traditie: voor de diplomatie voorzag hij slechts 5 “chefs de mission” in plaats van 19, voor het consulaire corps wilde hij 28 betaalde agenten in plaats van 9!

Charles-François d’Hane-Steenhuysse zette zijn standpunten kracht bij door zijn redevoering af te sluiten met enkele citaten uit het discours van de hertog van Brabant van 17 februari 1860. Het ging om Leopolds oproep de krachten te bundelen en zo de afzetmarkten voor Belgische producten te vergroten. Het mocht niet baten. Zijn plannen waren voor de meeste Belgische politici te radicaal.

5. Derde rêverie: een sterke zeemacht voor een expansieve handelsvloot

Een degelijke synthese van alle expansionistische ideeën van Charles-François d’Hane-Steenhuysse vindt men terug in het in 1875 gepubliceerde boek *La Belgique et ses relations extérieures*.⁶⁸² Daarin expliciteerde hij opnieuw de opvattingen die ik

---

⁶⁸¹ J. VANDERSTICHELEN. “Année 1869. Rapport au Roi.” *Recueil consulaire*, XV, année 1868-1869, pp. 5-17.

⁶⁸² C.-F. D’HANE-STEENHUYSE. *La Belgique et ses relations extérieures. Colonisation.-Consulats.-Marine.-Commerce direct.-Ports*. Anvers: Guil. Van Merlen, 1875, 111 p.

in voorgaande punten heb aangehaald. Eén historicus heeft geopperd dat de auteur in een nauwe relatie stond met Leopold II en zijn medewerkers en dat het boek is geschreven als een intellectueel instrument ten bate van de koloniale ambities van de koning. Hij leidde dit onder meer af uit opvallende passages over de Filippijnen, die een ideale kolonie zouden kunnen zijn, juist op een ogenblik dat Leopold II over dit gebied onderhandelde met Spanje.⁶⁸³ Er is echter geen sluitend bewijs voor deze hypothese gevonden. Wel staat vast dat de opvattingen van d'Hane-Steenhuysse over het algemeen opvallend parallel liepen met die van Leopold II.⁶⁸⁴

In *La Belgique et ses relations extérieures* vulde d'Hane-Steenhuysse zijn oude plannen aan met nieuwe voorstellen, die hij beargumenteerde vanuit een zeer breed kader. De kern van het hele betoog, van zijn economische filosofie, was de vraag of België zijn welvaart moest laten afhangen van commissiehandel – zoals het dat deed sinds de onafhankelijkheid – of dat het meer gebaat zou zijn met een systeem van directe handel. Daaronder verstond hij grote trafieken op verre bestemmingen ondersteund door Belgische handelsposten en een nationale handelsvloot.⁶⁸⁵ Charles-François d'Hane-Steenhuysse koos rechtlijnig voor de laatste optie, en wijdde ongeveer de helft van zijn boek aan marinevraagstukken.

Hij was van mening dat de gebrekkige ondernemingszin van de Belgen op overzees gebied juist in de hand werd gewerkt door het ontbreken van enige bescherming onderweg of ter plaatse. België had zijn oorlogsvloot in 1862 volledig opgegeven, en dat was volgens d'Hane-Steenhuysse een kapitale fout geweest, die bovendien moeilijk te herstellen was. De opleiding van degelijke matrozen vergde een veel grotere inspanning dan de samenstelling van een landleger, en ervaren leraren waren in België bijna niet meer te vinden.⁶⁸⁶ Maar een oorlogsvloot was essentieel. Ze kon op termijn degelijk personeel laten doorvloeien naar de handelsvloot, wat een bijkomende troef was omdat men dan niet langer een beroep moest doen op buitenlandse bemanningen. Een oorlogsvloot zou trouwens de bescherming kunnen garanderen van de Schelde en de haven van Antwerpen, beide van levensbelang voor de Belgische economie. In zijn pleidooi voor een sterke zeemacht verwees hij opvallend veel naar de studies van kapitein-ter-zee Auguste Stessels, met wie hij nauw had samengewerkt tijdens het congres van Antwerpen in 1871. Diens wetenschappelijke renomme moest enig gezag geven aan zijn stellingen. Om zijn argumenten kracht bij te zetten met parlementaire interventies moest hij wel terug naar een periode waarin de onafhankelijkheid nog niet helemaal was gegarandeerd en bijgevolg de anti-Hollandse gevoelens onder de politici sterk leefden. Hij verwees naar een redevoering van kamerlid de Foere uit 1834 en naar een parlementair rapport van van Hoobrouck de Fiennes uit 1837, dat trouwens aanbevelingen bevatte ter ondersteuning van de nationale scheepsbouw. Ook de rapporten van Belgische consuls zouden volgens d'Hane-Steenhuysse de juistheid van zijn analyse bevestigen.

---

⁶⁸³ L. GREINDL. *Op. cit.*, p. 182.

⁶⁸⁴ A. ROEYKENS. *Les débuts de l'œuvre africaine de Léopold II (1875-1879)*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1955, p. 82. Roeykens suggereert dat Charles-François d'Hane-Steenhuysse op vraag van Leopold II tijdens het internationaal aardrijkskundig congres van Parijs in augustus 1875 de problematiek van de Belgische emigratie aan de orde stelde. Dat had tot resultaat dat een speciale commissie de vraag onder de loep nam.

⁶⁸⁵ C.-F. D'HANE-STEENHUYSE. *La Belgique et ses relations extérieures...*, p. 100.

⁶⁸⁶ *Ibidem*, p. 38.

De wensdroom van Charles-François d'Hane-Steenhuysse bleef uiteindelijk onvervuld. De militaire marine, die ooit, met de schoener *Louise-Marie* (aangeschaft in 1840) en de brik *Duc de Brabant* (opgeleverd in 1845), naar verre streken had uitgekeken, was door de regering definitief opgegeven.

6. Vierde rêverie: een nieuwe oceaانverbinding

Charles-François d'Hane-Steenhuysse nam in mei 1879 deel aan het “Congrès international d'études du canal interocéanique”, dat op initiatief van de Fransman Ferdinand de Lesseps, bouwer van het Suezkanaal, georganiseerd werd in Parijs. D'Hane-Steenhuysse was samen met secretaris-generaal Jean Du Fief naar deze bijeenkomst afgevaardigd namens de *Société belge de Géographie*. In aanloop naar het congres hield hij voor de leden van het aardrijkskundig genootschap een voordracht die de context schetste waarin de plannen voor een kanaalverbinding tussen de Atlantische Oceaan en de Stille Oceaan tot stand waren gekomen.⁶⁸⁷

Het onderwerp was voor het eerst op het internationale wetenschappelijke forum besproken tijdens het congres van Antwerpen in 1871, mee op aangeven van d'Hane-Steenhuysse, die als waarnemend voorzitter nauw betrokken was bij de samenstelling van het programma. De discussie werd er vooral gevoed door de Amerikaanse generaal Heine, die de voorstellen van Antoine de Gorgoza verdedigde.⁶⁸⁸ Intussen was vooral de Amerikaanse overheid aan een offensief begonnen. Ze wilde zeker zijn dat de plannen niet indruisten tegen de nationale politieke en economische belangen van de Verenigde Staten en ze stuurde een vijftal missies naar Midden-Amerika om alle opties nog een keer te onderzoeken.⁶⁸⁹ Tijdens het tweede internationaal geografisch congres te Parijs in 1875 werd het onderwerp fel bediscussieerd, waarbij een actieve rol was weggelegd voor Ferdinand de Lesseps. Men formuleerde er de wens dat alle staten die bij deze grote onderneming waren betrokken, verder studiewerk zouden verrichten. De *Société de Géographie de Paris* en de *Société de Géographie commerciale de Paris* sloegen de handen in elkaar. Ze richtten een studiecomité in het leven met onder de leden de kruim van de Franse aardrijkskunde, zoals Ferdinand de Lesseps, vice-admiraal de la Roncière le Noury, Emile Levasseur, Charles Maunoir en Malte-Brun. Dit initiatief resulteerde in een nieuwe exploratiegolf, ditmaal ook van officiële Franse zijde. Die expedities moesten onderzoeken of de ambitie van de Lesseps – een kanaal zonder sluizen – kon worden verwezenlijkt. In 1879 was de zaak nog lang niet uitgeklaard en bleef er grote onduidelijkheid over het ideale tracé. De ingenieurs lanceerden met het oog op de voortzetting van hun wetenschappelijke discussie zelfs een eigen tijdschrift: het *Bulletin du canal interocéanique*.

Geheel in lijn met zijn expansionistische opvattingen was d'Hane-Steenhuysse van mening dat België verplicht was bij te dragen tot de reusachtige bouwwerken die zich

---

⁶⁸⁷ C.-F. D'HANE-STEENHUYSE. “Le percement du canal interocéanique. Conférence donnée par M. Charles d'Hane-Steenhuysse dans la séance générale annuelle de la Société belge de Géographie, le 14 avril 1879.” Uittreksel uit: *Bulletin de la Société belge de Géographie*. Bruxelles: Ch. Vanderauwera, 1879, 23 p.

⁶⁸⁸ *Compte-rendu du Congrès ...*, I, pp. 178, 184-185, 323-345, 360.

⁶⁸⁹ De expedities onder leiding van Selfridge (1870), Lull (1870), Shufeldt (1872), Hatfield (1872) en Selfridge (1872).

aankondigden. Alleen zó konden de industriële en commerciële belangen van de natie veilig worden gesteld. Ook al was België op maritiem vlak van geen betekenis meer, toch kon het land bijdragen met de toelevering van materialen en mankracht. Het leek hem aangewezen dat de overheid een consulaat-generaal zou installeren in Costa Rica, van waaruit men nuttige informatie over de vordering van de werken naar het moederland kon sturen. Charles-François d'Hane-Steenhuysse formuleerde deze wens liefst tweemaal tegenover zijn collega's in de *Société belge de Géographie* – in 1877 en 1879 – maar er schijnt geen verder gevolg aan te zijn gegeven.⁶⁹⁰ Anderzijds kan men wel vaststellen dat de belangstelling voor de uitkomst van het congres van 1879 vrij groot was. Daags na de lezing van d'Hane-Steenhuysse gaf luitenant-kolonel Emile Adan, directeur van het *Institut cartographique militaire*, een voordracht over de kunstmatige oceaandoorgang waarin hij meer aandacht schonk aan de topografische en geodetische aspecten van de onderneming.⁶⁹¹ Na afloop van het congres bracht luitenant-kolonel Wauwermans, die samen met kapitein Ghesquière naar Parijs was gereisd in opdracht van de *Société de Géographie d'Anvers*, verslag uit van de werkzaamheden van de internationale bijeenkomst. De conclusie bevatte een voorstel om de werken op te starten vanuit de Baai van Panama. De Belgische deelnemers aan het congres hadden zich tijdens de debatten eerder afzijdig gehouden. Belgische betrokkenheid bij de uiteindelijke realisatie van het kanaal zou al helemaal een wensdroom blijven.⁶⁹²

7. Een persoonlijke droom gaat in vervulling: consul-generaal in Manilla

Zoals ik al eerder heb aangestipt, stond Charles-François d'Hane-Steenhuysse volledig op dezelfde lijn als Leopold II wat betreft de interpretatie van het economische potentieel van de eilandengroep van de Filippijnen. Reeds in 1875 had hij de aandacht van zijn lezerspubliek gevestigd op de grote rijkdommen die er voor het grijpen lagen: “Si, par exemple la Belgique [...] pouvait acquérir les Philippines, ce serait là, pour elle, à notre avis, une source inouïe de prospérité! L'indication que nous faisons des Philipinnes, que l'Espagne, manquant d'argent et très-occupée chez elle, se déciderait peut-être à nous céder, se justifie, amplement, par la situation de ces îles, d'où notre industrie et notre commerce pourraient s'étendre fructueusement dans tout l'extrême orient. – Ce serait le Java Belge!”⁶⁹³ Samen met koning Leopold II koesterde Charles-François d'Hane-Steenhuysse een eindeloze bewondering voor de Nederlandse bezitting Java, in het bijzonder voor de formule van het “batig slot”, de koloniale overschotten die in de periode 1830-1870 dankzij het cultuurstelsel vanuit Nederlands-Indië in de rijkskas werden gestort.⁶⁹⁴ Het cultuurstelsel werd sterk bekritiseerd, onder meer in het boek *Max Havelaar* van Multatuli. Het was een uitbatingssysteem waarbij men de inlandse bevolking verplichtte tot het in cultuur brengen van een aantal gewassen zoals koffie, thee, katoen, indigo en suiker. De Nederlandse staat verdiende er fortuinen mee. D'Hane-

⁶⁹⁰ C.-F. D'HANE-STEENHUYSE. “Le percement du canal interocéanique...”, pp. 22-23.

⁶⁹¹ E. ADAN. *Conférence sur le passage interocéanique*. Bruxelles: Ministère de la Guerre, 1879, 28 p. (Communications de l'Institut cartographique militaire).

⁶⁹² H. WAUWERMANS. “Rapport sur les travaux du Congrès international d'études du canal interocéanique.” *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, IV, 1879, pp. 27-34.

⁶⁹³ C.-F. D'HANE-STEENHUYSE. *La Belgique et ses relations extérieures...*, p. 16.

⁶⁹⁴ J. STENGERS. “La g n se d'une pensée coloniale: Léopold II et le modèle hollandais.” *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XC, 1977, pp. 47-71.

Steenhuysen en Leopold II negeerden de menselijke impact en hadden vooral oog voor de duizelingwekkende cijfers. Ze hoopten dat de Filippijnen evenveel in hun mars zouden hebben voor België als Java voor Nederland.

Uiteindelijk werden de aankoopplannen afgeblazen, maar er ging wel een persoonlijke droom van d'Hane-Steenhuysen in vervulling: in 1885 werd hij benoemd tot consul-generaal in Manilla. Nu hij zelf een onderdeel was geworden van het corps waarvan hij de belangen jarenlang bij zijn collega's politici had verdedigd, kon hij eindelijk meewerken aan het model dat hij altijd voor ogen had gehad. Hij ging vanuit zijn nieuwe functie de Belgische overzeese handel – en aldus ook de Belgische nijverheid – écht stimuleren.

Over het verblijf van d'Hane-Steenhuysen in Manilla is maar heel weinig bekend.⁶⁹⁵ Men bezit enkel zijn officiële rapporten, gepubliceerd in het *Recueil consulaire*.⁶⁹⁶ Uit het eerste rapport blijkt alvast dat niets van zijn vroegere bezieling verloren is gegaan. Zijn informatie over de Filippijnen is heel precies, met vooral nauwkeurige geografische gegevens: de ligging, de bevolkingssamenstelling, het klimaat, de sanitaire situatie, de belangrijkste producten, de bos- en mijnbouw. Hij gaf details over de import- en exportrechten op een waaier van producten. Daarnaast volgden gegevens over de verbruiksheffingen, de havenrechten, het havenreglement voor buitenlandse schepen, de maten en gewichten, het muntstelsel, de maritieme verzekeringen. Kortom, hij had het over alles wat de Belgische handelaar die zaken wilde doen met de Filippijnen kon interesseren. Zijn persoonlijke overtuiging werd opnieuw als een mantra afgedreund: vanuit de vaststelling dat de Belgen ver achterbleven bij de Engelse en Duitse handelshuizen, pleitte hij voor meer rechtstreekse contacten: “Aussi ne puis-je que répéter encore, et toujours, à nos compatriotes: Fondez au loin des maisons et des comptoirs! Vendez directement!”⁶⁹⁷ Hij erkende dat dit een avontuurlijke aangelegenheid zou zijn, maar samenwerking in een associatie van Belgische handelaars kon misschien een uitweg bieden. Later zou hij trouwens expliciet het model van de *Duitse Koloniale Unie* uit Frankfurt aanhalen.⁶⁹⁸

In de volgende mededelingen bleef hij het thema uitwerken, met vooral aandacht voor de grote cultuurgewassen die het succes van zijn modelkolonie Java vormden: rijst, suiker, koffie, tabak. Zijn laatste rapport aan het moederland, gedateerd op 13 november 1887, bevat een omvattende studie van de economische situatie van de Filippijnse Archipel. In feite is het een geslaagde oefening in economische geografie. Charles-François d'Hane-Steenhuysen behandelde het klimaat, de mineralogie, de geologie, de houtsoorten van de Archipel. Vervolgens gaf hij een gedetailleerde beschrijving van 55 provincies en districten, gebaseerd op recente officiële documenten over het gebied. Zijn synthese werd besloten met een overvloed aan

---

⁶⁹⁵ Het *Archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken* (AMBZ) kon geen precieze gegevens verschaffen over het verblijf van Charles-François d'Hane-Steenhuysen op de Filippijnen. Er blijkt in het verleden geen persoonlijk dossier te zijn samengesteld.

⁶⁹⁶ *Recueil consulaire*, LV, 1886, pp. 89-131 [gedateerd: 15 mei 1886]; LVII, 1887, pp. 64-111 [gedateerd: 21 december 1886]; LVIII, 1887, pp. 109-111 [gedateerd: 13 april 1887]; LVIII, pp. 195-209 [gedateerd: 20 maart 1887]; LVIII, pp. 409-411 [gedateerd: 8 mei 1887]; LXII, 1888, pp. 5-153 [gedateerd: 13 november 1887].

⁶⁹⁷ *Recueil consulaire*, LV, 1886, pp. 102-103.

⁶⁹⁸ *Recueil consulaire*, LVIII, 1887, p. 74.

cijfermateriaal over de Filippijnse handelstrafiek, de landbouwopbrengsten, de aanleg van spoor- en tramlijnen.

Charles-François d'Hane-Steenhuysse kreeg echter geen kans om te zien of zijn inspanningen vruchten zouden afwerpen. Hij overleed in het vierde jaar van zijn mandaat te Manilla, op 21 augustus 1888.

8. Compromisloos expansionisme

Aan de vooravond van zijn dood zal Charles-François d'Hane-Steenhuysse ongetwijfeld verbitterd zijn geraakt, althans wat betreft de ontwikkeling van de Belgische economische expansie buiten Europa. Zijn pleidooien hadden bij zijn landgenoten vrijwel geen effect geressorteerd, en zelf had hij van zijn ambities niets gerealiseerd. Onvervulde verlangens lijken een constante in zijn leven te zijn geweest. Het Zuid-Amerikaanse avontuur had hem geen grote rijkdommen opgeleverd en voor een grootschalige Europese bevolkingsemigratie bleek het nog net iets te vroeg. De Belgische bevolking en haar politici leken volstrekt immuun voor zijn expansionistische logica. Vooral de koning vond inspiratie in het ideeëngoed dat hij koesterde en verdedigde.

Het werk van Charles-François d'Hane-Steenhuysse ontleent zijn belang dus niet aan de maatschappelijke impact ervan. Het verschaft de historicus echter wel inzicht in de ontwikkeling van een aantal aspecten van het expansionistische denken. Dat het om een individuele casus gaat, maakt dat men niet zomaar kan veralgemenen. Maar het is toch bijzonder interessant om vast te stellen hoe in de geest van een 19de-eeuwse burger, vanuit een zuiver materialistische impuls, bredere economische en expansionistische visies zijn ontstaan die uiteindelijk evolueerden tot een samenhangende theorie met als centrale onderdelen emigratiekolonisatie, activering van het consulaire corps, uitbouw van een nationale zeemacht, handel zonder tussenpersonen en de uitbouw van het wereldwijde transportnetwerk. Het ideeëngoed van d'Hane-Steenhuysse kan moeilijk uniek worden genoemd. Het betreft een persoonlijke interpretatie en synthese van ideeën die werden gedeeld door een intellectuele minderheid die in hoofdzaak kan worden gevonden in de Europese geografische beweging. Het expansionisme van d'Hane-Steenhuysse kreeg vorm tijdens aardrijkskundige conferenties en bijeenkomsten van geografische genootschappen. Het werd gedistilleerd uit de meningen van bevriende aardrijkskundigen en ontdekkingsreizigers, gecommuniceerd via een netwerk van correspondenten en aardrijkskundige tijdschriften.

De vrij geringe weerklank van de ideeën van d'Hane-Steenhuysse binnen deze groep verbaast enigszins, aangezien de aardrijkskundige beweging in België toch vrij actief was en enige omvang kende. Wellicht vindt men de verklaring in het onwrikbare karakter van d'Hane-Steenhuysse. In zijn werk liet hij steeds een uiterst kritische houding tegenover het heersende economische klimaat prevaleren op de uitwerking van realiseerbare alternatieven. Juist die radicaliteit – die kenmerkend is voor zijn politieke achtergrond als lid van de *Meetingpartij* – maakte hem wellicht moeilijk aanvaardbaar voor de meerderheid in de Belgische geografische beweging. Zijn expansionisme was compromisloos in zijn directheid: een geleidelijke heroriëntatie van de Belgische handel en industrie werd afgewezen. De expansionist d'Hane-

Steenhuysse leek opvallend veel op de Meetingist d'Hane-Steenhuysse. Onverzettelijk en rechtlijnig, nam hij het risico intellectueel geïsoleerd te geraken. Generaal Brialmont, die als vertrouweling van Leopold II toch moeilijk kan worden beschouwd als een tegenstander van het economische expansionisme, wierp daar een goed licht op in zijn correspondentie met Saintelette. Kort na het congres van 1871 schreef hij aan zijn vriend dat juist de aanwezigheid van d'Hane-Steenhuysse hem had doen afzien van deelname aan de bijeenkomst: "Quel dommage que le congrès d'Anvers ait été présidé par ce dernier farçeur. Bien des gens – et je suis du nombre – n'ont pas voulu y adhérer à cause de cela".⁶⁹⁹

---

⁶⁹⁹ MRM SBG 5325. Brief van A. Brialmont aan C. Saintelette. Brussel, 30 augustus 1871.

Hoofdstuk VI

Het congres van Parijs in 1875 en de koloniale denkbeelden

In de vorige hoofdstukken is het congres van Parijs al meermaals aan bod gekomen als belangrijk keerpunt in de houding van de geografen ten aanzien van kolonisatie. Sinds het midden van de 19de eeuw was de aardrijkskundige beweging in overwegende mate belangstellend geweest voor expansionistische initiatieven in een zuiver commerciële context. Rond het midden van de jaren 1870 ging men echter met meer ernst de zin en het nut van koloniale ondernemingen en effectieve overzeese territoriumuitbreiding in overweging nemen. Dit hoofdstuk wil dan ook hoofdzakelijk de thema's uitklaren die in dit verband te Parijs aan de orde kwamen. Hoe werd de koerswijziging concreet gemaakt in ideeën en projectvoorstellen? Hoe brak de imperiale geografie door tijdens de discussies in de groepen gewijd aan economie en exploratie? Daarnaast is het zeker nuttig te kijken hoe de discussies door een Belgische bril werden bekeken.

1. De doorbraak van de imperiale geografie

Uiteraard was het de taak van de Antwerpse delegatie om de fakkel aan de Fransen en de rest van de wereld door te geven. En dat gebeurde op een plechtige manier. Op 1 augustus 1875 opende het congres in de overvolle *Salle des Etats* van het Tuileriënpaleis. De tribune was uitsluitend bevolkt met Belgen. Het congrescomité was *au grand complet* naar Parijs getrokken waar het de plaats kreeg die het verdiende. Charles-François d'Hane-Steenhuysse hanteerde de voorzittershamer. Naast hem zaten Génard, Ruelens, Grandgagnage, van Havre, Langlois en Delgeur. Maar ook andere Belgen waren mee op het podium geklommen om in de eer te delen: generaal Liagre, de vast secretaris van de *Académie royale de Belgique*, en Emile de Borchgrave, de afgevaardigde van Buitenlandse Zaken en informant van Leopold II.

Charles-François d'Hane-Steenhuysse, bekend om zijn uitgesproken materialistische kijk op de geografische wetenschap, ging in zijn openingsrede nog verder dan hij in Antwerpen was gegaan. Het menselijke vernuft en de actiebereidheid van de moderne westerse mens werden tot het uiterste verheerlijkt: "[...] l'esprit humain, dont l'attention est attirée chaque jour sur de nouveaux éléments de progrès que la Providence a mis à sa disposition et dont, grâce à la science, il invente et perfectionne de plus en plus les différentes combinaisons, l'esprit humain, dis-je, ne s'arrête devant aucun obstacle [...]." ⁷⁰⁰ Hoe materieel hij de geografie wel zag, blijkt uit de belangrijke rol welke de ingenieurswetenschappen van hem kregen

---

⁷⁰⁰ *Congrès international des sciences géographiques tenu à Paris du 1er au 11 Août 1875. Compte rendu des séances.* Paris, 1878, I, pp. 6-7.

toebedeeld: “la science des ingénieurs n’a plus de limites.”⁷⁰¹ Van Suez tot Panama, de ingenieurs kregen alles voor elkaar. En hij was welhaast zeker dat ze spoedig een tunnel onder het Kanaal zouden graven. De mens was in zijn opvatting al lang niet meer de speelbal van de natuur. Integendeel, het hele universum stond in dienst van de mens. De wereld kénnen, was hem beheersen. De geografische wetenschap uniforme regels en methoden geven, betekende zoveel als een dienst verlenen aan de mensheid.⁷⁰²

Admiraal de la Roncière-le Noury had intussen samen met de gezanten van alle aardrijkskundige genootschappen het podium betreden. Hij nam de voorzittershamer over en gaf vrijwel dezelfde boodschap als de Belg: “Messieurs, la Providence nous a dicté l’obligation de connaître la Terre et d’en faire la conquête.”⁷⁰³ Veroveren en tot nut maken, de vooruitgang dienen, theoretische modellen koppelen aan een onbegrensde ontwikkeling van de praktische toepassingen, het waren meer dan ooit de ordewoorden van de moderne tijd geworden.

Er was inderdaad op korte tijd terug een groter zelfvertrouwen gegroeid onder de leden van de geografische beweging in Frankrijk en daarbuiten. De tijdgeest speelde hen in de kaart. Het Frankrijk van Napoleon III maakte plaats voor de Derde Republiek die zichzelf tot taak stelde de herinnering aan de nederlaag tegen Duitsland zo snel mogelijk uit te wissen. Naast de kiemen van het klassieke Franse revanchisme ten aanzien van het Duitse keizerrijk, ontsprong de politiek imperialistische visie om overzee te halen wat in Europa was verloren gegaan: de rol van voortrekker en leidinggevende natie in de wereld.⁷⁰⁴ Zoals Henk Wesseling in zijn betoog over Europa’s koloniale eeuw benadrukt, is het de verdienste geweest van de Franse historicus Henri Brunschwig dat hij de vroege motieven voor het Franse imperialisme in deze politieke hoek heeft gesitueerd. Voorheen liet men uitsluitend zuiver economische belangen prevaleren, maar die zijn voor wat betreft de Franse situatie pas in tweede instantie een rol gaan spelen.⁷⁰⁵ Ook het nieuwe Duitsland ging op zoek naar een soortgelijke missie. Het geünificeerde Italië had de hoofdstad van een imperium, maar het imperium zelf ontbrak en Noord-Afrika lag begeerlijk aan de overkant van de Middellandse Zee te lonken. Tussen Antwerpen en Parijs gingen de geesten van de politiek dus met een soort kettingreactie aan het schuiven in de richting van het imperialisme.

In 1871 was de weerstand tegen kolonisatie op grond van zuiver economische en morele argumenten nog bijzonder groot geweest. Dat kwam in hoofdzaak door de overheersing van de vrijhandelsgedachte van de liberale economen en door de dominantie van liberale politici in regeringen. Maar ook op dit terrein zouden geleidelijk barsten ontstaan tijdens het decennium 1870-1880. Meer en meer landen evolueerden naar conservatievere regeringen, voor wie de klassieke liberale denkbeelden niet langer heilig waren. Protectionisme werd terug bespreekbaar, zelfs in Groot-Brittannië. In Frankrijk vervoegde, in een aantal kringen, een economische

---

⁷⁰¹ Ibidem, p. 7.

⁷⁰² Ibidem, p. 8.

⁷⁰³ Ibidem, p. 14.

⁷⁰⁴ V. BERDOULAY. *La formation de l’école française de géographie (1870-1914)*. Paris: CTHS-Bibliothèque Nationale, 1995², pp. 46-49.

⁷⁰⁵ H.L. WESSELING. *Europa’s koloniale eeuw*, pp. 185-186. Zie ook: H. BRUNSCHWIG. *Mythes et réalités de l’impérialisme colonial français, 1871-1914*. Paris: Armand Colin, 1960, 204 p.

argumentatie ten voordele van kolonies uiteindelijk toch het zopas gesignaleerde politieke discours. Dat was vooral een gevolg van de publicatie in 1874 van het boek *De la colonisation chez les peuples modernes* door de econoom Paul Leroy-Beaulieu. In diens optiek onderscheidde de nieuwe kolonisatie zich van de oude verschijningsvormen door de klemtoon op het kapitaal in plaats van op de mensen. Er was in de opvatting van Leroy-Beaulieu in de eerste plaats een behoefte aan het plaatsen en laten renderen van Franse kapitalen overzee. Desnoods door weerspannige regimes te onderwerpen. Een beperkte, selectieve emigratie was wenselijk, militaire steun onontbeerlijk.⁷⁰⁶

Niet voor niets heeft Eric Hobsbawm rond 1875 *The Age of Capital* laten overlopen in *The Age of Empire*. In economisch opzicht, zo betoogt de Britse historicus, trad een nieuw tijdperk aan waar geen plaats meer was voor onbeperkte dominantie van competitieve private ondernemingen. De zo kenmerkende afwezigheid van overheidsinterventie in het economische leven tijdens de voorgaande decennia balanceerde nu naar de andere kant. Overheden gingen terug meer in de economie ingrijpen, gesteund door grote industriële corporaties zoals kartels of trusts. Dat alles zou plaatsvinden tegen de achtergrond van de tweede industriële revolutie. De ontwikkeling van de scheikundige nijverheden stimuleerde de vraag naar nieuwe grondstoffen en afzetmarkten. Een demografische groei bracht de westerse wereld tot nieuwe vormen van massaproductie. Het postliberale tijdperk, stelt Hobsbawm, “was one of international competition between rival national industrial economies [...]; a competition sharpened by the difficulties which firms within each of these economies now discovered, during the period of depression, in making adequate profits. Competition thus led towards economic concentration, market control and manipulation. [...] The world entered the period of imperialism, in the broad sense of the word (which includes the changes in the structure of economic organisation, e.g. ‘monopoly-capitalism’) but also in the narrower sense of the word: a new integration of the ‘underdeveloped’ countries as dependencies into a world economy dominated by the ‘developed’ countries.”⁷⁰⁷

Congressen geven meestal een weerspiegeling van de toestand van het moment eerder dan dat ze zelf voor een grote koersverandering zorgen. In Parijs was het alvast niet anders. De aardrijkskundige genootschappen, sinds Antwerpen nog in aantal toegenomen⁷⁰⁸, waren duidelijk aan het evolueren tot instrumenten van regimes met een imperialistische agenda. Dat zou zich laten voelen tijdens de besprekingen. Daarnaast zochten de genootschappen nog nadrukkelijker de link met overzeese exploratie. Dat lag voor de hand, want in het voorbije paar jaar hadden de westerse ontdekkingsreizigers meer dan ooit een verbond gesloten met de journalistieke wereld waardoor hun exploten van de ochtend- tot de avondbladen dagelijkse kost werden voor het geletterde publiek. De genootschappen speelden handig in op die tendens door de exploratiereizigers mee een forum te bieden op hun bijeenkomsten en in hun publicaties.

---

⁷⁰⁶ H.L. WESSELING. *Op. cit.* pp. 186-188; V. BERDOULAY. *Op. cit.*, pp. 48-49.

⁷⁰⁷ E. HOBBSAWM. *The Age of Capital 1848-1875*. London: Abacus, 2003 (first edition 1975), pp. 354-356.

⁷⁰⁸ Men had nieuwe genootschappen opgericht te Boedapest (1872), Halle (1873), Hamburg (1873) en Bern (1873). In het congresjaar 1875 werden de genootschappen van Kopenhagen, Madrid, Cairo, Lissabon en Boekarest gesticht. Zie: D. LEJEUNE. *Op. cit.*, p. 86.

De exploratie was op korte tijd in een soort competitie terecht gekomen die volledig zou samensmelten met de imperialistische concurrentiestrijd. Kort na het congres van Antwerpen was het allemaal in een stroomversnelling geraakt. In november 1871 had Henri Morton Stanley het onmogelijke volbracht en de vermiste Livingstone de hand geschud in het hart van Afrika. Onwetend over het lot van beide mannen waren twee reddingsoperaties gelanceerd, één onder de leiding van Grandy, de andere aangestuurd door Cameron. Die laatste zou zijn opdracht zelf uitbreiden tot een expeditie die voor het eerst Midden-Afrika van kust tot kust ging doorkruisen. Het nieuwe expansionistische Egypte stootte door naar de Soedan met in haar zog exploratiereizigers die het raadsel van de bronnen van de Nijl verder wilden ontrafelen. De Duitser Schweinfurth reisde naar de noordelijke streken van Congo en zijn in 1875 verschenen reisimpressies spraken wereldwijd tot de verbeelding. Stanley ging opnieuw naar Afrika en vertrok op 17 november 1874 vanuit Bagamoyo voor een tocht langs de Lualaba die hem uiteindelijk bij de monding van de Congo zou brengen. Met de verkenning van de Ogooué door Savorgnan de Brazza, de activiteiten van Francis Garnier in Indochina en de verkenningen van Elie Roudaire in Noord-Afrika, speelden ook de Fransen mee. Het zal bijgevolg niemand verbazen dat de exploratie prominenter in beeld zou komen te Parijs dan in Antwerpen.

2. Het racisme drukt zijn stempel op de geografie

Het midden van de jaren 1870 was dus een keerpunt van mentaliteiten, maar niet uitsluitend op het vlak van politiek-economische opvattingen. Er was meer aan de hand. In tegenstelling tot het congres van Antwerpen, was de invloed van Darwin te Parijs alom voelbaar. Het was de tijd waarin de doctrine van Darwin in Frankrijk officiële erkenning kreeg, in de eerste plaats doordat het proces was ingezet om de Britse geleerde te doen toetreden tot de *Académie des Sciences*. Na twee mislukte pogingen in 1871 en 1873 zou Darwin in 1878 eindelijk worden verkozen tot buitenlands corresponderend lid. Aldus verwierf hij in Frankrijk de status van "Immortel". In het congresjaar 1875 verscheen een artikel over het darwinisme in de *Dictionnaire de l'Académie française*. Darwin had voortaan een vaste plaats in de moderne wetenschap.⁷⁰⁹

Te Parijs veroverde het darwinisme ook definitief een plek in het geografische denken. In menige discussie verwees men naar het principe van de geleidelijke adaptatie aan de omgeving, naar de strijd om het overleven. In het bijzonder de overlevingsdrift van de menselijke soort in de meest uiteenlopende delen van de wereld wekte fascinatie. Aldus kwam men snel tot "verfijningen" in de rassenleer ter ondersteuning van koloniale ambities. De darwinistische invloed trad te Parijs sterk naar voor in de zorg van de deelnemers voor de sterke en zwakke wezenskenmerken van verschillende mensenrassen in tropische gebieden. Men bekeek de zaak vanuit die specifieke hoek omdat men bezorgd was om de overlevingskansen van westerlingen overzee. Het darwinistische denken werd handig ingeschakeld in het Europese, blanke expansiestreven, dat intussen veel sterker dan in Antwerpen was doorgedrongen tot het congresprogramma. Vooral de werkzaamheden van de Groep Economie leverden een fraai staaltje van wetenschappelijke generalisaties met een onverhulde imperialistische ondertoon.

---

⁷⁰⁹ Y. CONRY. *L'introduction du darwinisme en France au XIXe siècle*. Paris: Vrin, 1974, pp. 30-32.

Dat gebeurde via het stimuleren van antwoorden op een eenvoudige, op het eerste gezicht vrij onschuldige vraag: “Welke rassen zijn het meest geschikt om in tropische gebieden handenarbeid in de landbouw te verrichten?” Uiteraard concludeerde men dat blanken niet in staat waren langdurig zware hand- en spandiensten in de landbouw te leveren. Zij werden vanzelfsprekend wel bekwaam bevonden om leiding te geven. Men maakte een rangorde op: Chinese “coolies” waren harde werkers en gingen de “negers” en “hindoes” daarin voor. De Europeaan kon alleen in het begin van zijn verblijf in de tropen energieopslopend werk verrichten, tenzij hij zich op grote hoogte vestigde. Een acclimatisatieproces was een werk van generaties. Foucher de Careil onderstreepte de noodzaak van een degelijke studie van rassen en klimaten: “Il y a là une question d’adaptation aux milieux, au point de vue scientifique, et si l’on accepte les conclusions formulées par Darwin, cette adaptation demande des siècles pour que les générations humaines se plient aux exigences d’habitats autres que leur sol natal.” De implicaties waren overduidelijk. Men had de keuze tussen twee mogelijkheden: ofwel bleven de Europeanen maar beter waar ze waren, ofwel ontwikkelden ze, puur ter bescherming van zichzelf, een politiek en economisch apparaat gericht op de overheersing van de inlandse bevolking in de overzeese gebieden.

Sommige congresleden vonden al deze beschouwingen maar prietpraat en stuurden aan op praktische oplossingen die de tweede mogelijkheid ineens veel realistischer maakten: “le point topique serait de savoir s’il y a des pays intertropicaux que l’Européen puisse coloniser.”⁷¹⁰

3. De verwevenheid met geopolitieke kwesties

De belangstelling voor de wereld buiten Europa en de materiële voordelen die daar potentieel mee waren verbonden, smeedde men zoals gezegd aan elkaar in het programma van de Groep Economie. De vragen die men had voorbereid waren uitermate suggestief. Eigenlijk waren het expliciete oproepen tot kolonisatie eerder dan te overwegen onderzoekspistes. Vraag 90 peilde naar de algemene oorzaken die volkeren aanzetten tot emigratie en die landen brachten tot het stichten van kolonies. Men wilde ook weten welke kolonisatiesystemen de meeste opbrengsten gaven aan zowel de metropool als de kolonie in kwestie. Meer dan in Antwerpen had men oog voor de sociale factoren van de emigratie. Men wilde bepaald zien welke maatschappelijke klassen het meest vatbaar waren voor uitwijking en welke regio’s in de wereld bepalend waren voor de emigratiestroom.⁷¹¹

De thema’s werden door meerdere deelnemers uitgewerkt in gedetailleerde verhandelingen die rapporteur Lévassieur in algemene termen naar voor bracht. Het was daarbij op eieren lopen, want de nationale gevoelens van deelnemers uit verschillende landen liepen het risico te worden gekwetst. Men verviel immers nogal vlug in vergelijkingen tussen bijvoorbeeld het Franse bestuur over Algerije, de Nederlandse aanpak in het Verre Oosten en het model van de vroegere Engelse kolonies in Noord-Amerika. Dat lag allemaal politiek nogal gevoelig, waardoor dit soort beschouwingen over concrete gevallen al vlug in de kiem werden gesmoord.

⁷¹⁰ *Congrès international des sciences géographiques tenu à Paris...*, pp. 498-500.

⁷¹¹ *Ibidem*, p. xlv.

Het was Delagrangé die het probleem handig omzeilde door in meer algemene bewoordingen een oproep te formuleren voor de oprichting van een studiebureau ("chambre d'étude") dat zich moest gaan bezig houden met koloniale vraagstukken en de problemen van de overzeese handel. Hij maakte een onderscheid tussen drie systemen: de grote compagnieën, die intussen hun beste tijd hadden gehad, een vanuit de metropool gestuurde administratie van overzeese kolonies, en een model met grote autonomie voor de overzeese gebieden. Het was voor hem duidelijk dat het laatste model voorlopig weinig zinvol was, want de overzeese kolonies ontbeerden meestal de noodzakelijke organen die het voortbestaan of de welvaart moesten verzekeren wanneer ze een autonome status kregen.⁷¹² De centraal geleide kolonisatie werd dus afgespiegeld als een model dat nog wel een tijdje kon meegaan.

In ieder geval was het ook belangrijk te weten waarom men zo graag de heimat verliet om zich in onbekende gebieden te gaan vestigen. Men zag de bevolkingsdruk absoluut niet meer als belangrijkste factor. Vooral de afwezigheid van grondstoffen in eigen land en de aantrekkingskracht van grote rijkdommen in andere landen werden als primaire motivaties naar voor geschoven. In betreffend geval schonk men heel wat aandacht aan de casus Argentinië, waar de landbouwopbrengsten buitengewoon hoog lagen en dat een uitzonderlijke aanzuigkracht bleek te ontwikkelen.⁷¹³ In weerwil van negatieve beoordelingen zoals de moeilijke aanpassing van de blanken aan de klimaatomstandigheden in tropische gebieden, zag men te Parijs toch steeds meer positieve kanten aan emigratie. Maar die waren dan wel van zeer specifieke aard: de blanke emigrant was voor veel geografen "le principal agent des conquêtes de la civilisation sur la barbarie."⁷¹⁴ Beschavingsdrang trad langzaam naar voor in het geografische discours over kolonisatie.

Maar het bleef toch vooral een congres waarop de politiek-economische aandachtspunten een rol speelden, met pleidooien voor een meer gerichte statistiek, een meer doorgedreven verwerking van consulaire rapporten, de oprichting van specifieke genootschappen voor handelsgeografie naast de gewone aardrijkskundige genootschappen. Dat laatste voorstel werd trouwens enkele jaren later realiteit in de Franse hoofdstad zelf, waar in 1878 een *Société de géographie commerciale* werd opgericht, met secties in Saint-Etienne, Angers, Clermont-Ferrand en andere grote handels- en industrie centra. Zelfs te Tunis en Hanoi werden er secties geactiveerd. Gelijkaardige initiatieven kwamen tegen het einde van de jaren 1870 van de grond in Duitsland en Italië. In Milaan bijvoorbeeld werd een genootschap opgericht dat zich specifiek richtte op de commerciële geografie van Afrika en dat met de steun van bedrijven het blad *L'Esploratore, giornale di viaggi e di geografia commerciale* ging uitbrengen.⁷¹⁵

Zoals ook al in Antwerpen het geval was geweest, vond men het kanaalproject in Midden-Amerika cruciaal voor de toekomst van de wereldhandel. Er werd dus opnieuw stevig over gediscussieerd, want nog heel wat technische en geopolitieke hindernissen belemmerden de realisatie ervan. Vooral die laatste kwamen

---

⁷¹² Ibidem, pp. 500-501.

⁷¹³ Ibidem, p. 501.

⁷¹⁴ Ibidem, pp. 501-502.

⁷¹⁵ D. LEJEUNE. *Op. cit.*, pp. 153-154.

nadrukkelijk in beeld.⁷¹⁶ Veel aandacht ging ook naar nieuwe transportprojecten zoals de aanleg van spoorwegen tussen Europa en het Verre Oosten, met opnieuw Ferdinand de Lesseps in een hoofdrol. Ook daar ging het eigenlijke debat eerder over de verwerving van invloedssferen dan over de andere aspecten.⁷¹⁷

Het probleem van de Noord-Afrikaanse binnenzee, een potentiële nieuwe handelsweg naar het binnenland van Algerije, stond opnieuw prominent op de agenda maar kreeg te maken met dezelfde spanning. Dat kwam omdat Roudaire intussen van de Franse regering de middelen had gekregen voor de uitvoering van een grondige terreinverkenning met een nauwkeurige hoogtemeting. In 1874 was hij daarvoor naar de streek van Biskra gereisd. Hij had er de Chott Melhrir in kaart gebracht. Op het congres van Parijs kreeg hij de gelegenheid om de resultaten van zijn onderzoek met zijn collega's te delen. Er was heel wat discussie. Sommigen betwistten de resultaten zelf, anderen dachten verder en bekritiseerden de mogelijke gevolgen van een kunstmatige binnenzee op het vlak van de verzilting. Maar wat ook aan de oppervlakte kwam – en dat is niet zo verbazend in het licht van de eerder geschetste opkomst van de imperiale geografie – was een geopolitieke spanning tussen vertegenwoordigers van de Franse en de Italiaanse aardrijkskundige genootschappen. Roudaire had zich immers vooral toegelegd op het zuiden van Algerije. Italië had commerciële ambities in Tunesië en een verbinding tussen de Algerijnse en Tunesische chotts was in Roudaires opvatting noodzakelijk aangezien de toegang tot de Middellandse Zee moest worden gecreëerd via de Golf van Gabes. De Italiaanse geografen waren er van overtuigd dat Roudaire totaal verkeerd zat en de Tunesische chotts helemaal niet in aanmerking kwamen voor zijn operatie. De Franse voorzitter Lévassieur probeerde de zaak terug op het wetenschappelijke pad te krijgen, maar steunde impliciet zijn landgenoot doordat hij oordeelde dat over Tunesië onvoldoende mathematisch ondersteund onderzoek was verricht. Hij stelde voor dat de aardrijkskundige genootschappen vooral over de chotts in Tunesië nieuwe gegevens zouden gaan inwinnen.⁷¹⁸

4. Reizen door een gebied van toekomstige machtssferen

De populariteit van de geografische exploratie was sinds het congres van Antwerpen alleen maar toegenomen en dat weerspiegelde zich in de samenstelling van het programma. Vanzelfsprekend wilde Groep VII – de “Groupe des Voyages” – opnieuw weten welke bestemmingen vanuit wetenschappelijk oogpunt het dringendst te verkennen waren. Vooral Afrika liep in de kijker. En dus wilde men weten welke plaatsen geschikt waren als vertrekpunt voor expedities naar het onbekende binnenland. Het grootste deel van de vragen bleek uiterst praktisch van inhoud. Wat waren de voornaamste hindernissen die reizigers onderweg tegenkwamen, en hoe moest men zich er op voorbereiden? Hoe moest men zich trainen voor een reis? Welke benodigdheden had men aan te kopen? Er waren al zoveel tegenslagen bekend dat men eindelijk eens het fijne wilde weten over een aantal essentiële reisaspecten: de kleding, de voeding, de slaapuitrusting, de houding van de reiziger tegenover allerlei vormen van fanatisme, enz. Een ander gedeelte van de vragen had dan weer meer betrekking op het hanteren van wetenschappelijke instrumenten.

---

⁷¹⁶ *Congrès international des sciences géographiques tenu à Paris...*, pp. 505-507.

⁷¹⁷ *Ibidem*, pp. 507-508.

⁷¹⁸ *Ibidem*, pp. 509-512.

Maar uiteraard wilde men graag ook nieuwe beschrijvingen krijgen van onbekende gebieden. Ook het stimuleren van de fotografische reisverslaggeving was een nieuwigheid.⁷¹⁹

Parijs kon in ieder geval uitpakken met de aanwezigheid van een aantal reiscoryfeeën van dat moment. Verschillende doorwinterde Afrikareizigers wedijverden in het debiteren van opmerkelijke verhalen over hun exploits. De Duitser Gerhard Rohlfs had het over zijn tochten naar Kufra en de Libische woestijn, ondernomen in opdracht van de Egyptische khedive. Zijn landgenoot Gustav Nachtigal kwam vertellen over een zeer recente tocht langs de Chari in het huidige Tsjad en over een bezoek aan Wadai en Darfoer. Georg Schweinfurth maakte de Duitse triomf compleet met een relaas over de hydrografie van Midden-Afrika. Hij had enkele jaren daarvoor de Uele ontdekt en werd te Parijs over dit hydrografische raadsel geïnterpelleerd.

Samen met de reiskoorts stegen ook de gevoelens van nationale trots. Russische deelnemers verbonden aan het aardrijkskundig genootschap van Sint-Petersburg legden via een gedetailleerd relaas van expeditie door landgenoten een Russische claim op Centraal-Azië. Wat Afrika betreft, brachten de Italianen de verwezenlijkingen van de in 1872 in Congo gesneuvelde Giovanni Miani in herinnering. De voorzitter van het aardrijkskundig genootschap van Wenen voelde zich dan weer geroepen om eer te bewijzen aan zijn landgenoot Ernest Marno die door Oost-Afrika trok. Zelfs de Nederlanders mengden zich in het verhaal. Want als het erop aan kwam de beste toegangspoort tot Midden-Afrika aan te duiden, dachten zij uiteraard aan de Congostroom, en wel omdat een Rotterdams handelshuis aan de monding enkele vestigingen had die nuttig konden zijn voor Europese reizigers.⁷²⁰

Maar het meeste indruk maakten ongetwijfeld de Fransen. Paul Soleillet kondigde een expeditie aan door de westelijke Sahara tussen de Franse bezittingen in Algerije en Senegal. En uiteraard was er Pierre Savorgnan de Brazza, die een lange uiteenzetting gaf over een nieuwe tocht die hij ging ondernemen naar het binnenland van Midden-Afrika via de Ogooué. Op publicitair vlak had Savorgnan de Brazza het allemaal perfect uitgekiend. Iedereen leefde mee en zijn project werd algemeen beschouwd als het meest actuele aangezien de ontdekkingsreiziger al daags na zijn congresinterventie naar Afrika zou inschepen.⁷²¹ Uiteindelijk werd dit een tocht die hem op wetenschappelijk vlak weinig zou opleveren. Maar op geopolitiek vlak was de impact enorm: een ware concurrentiestrijd met Stanley zou er op termijn het gevolg van zijn.

5. “Nous faudra-t-il aussi un Sedan belge?”

De Belgen waren in Parijs zoals gezegd redelijk goed vertegenwoordigd. Emile de Borchgrave, Charles-François d'Hane-Steenuyse en generaal Liagre waren lid van het erecomité.⁷²² Opmerkelijk is dat koning Leopold II prominent voorkomt op de lijst

---

⁷¹⁹ Ibidem, pp. lxvii-lxviii.

⁷²⁰ Ibidem, pp. 591, 595-596

⁷²¹ Ibidem, pp. 593, 604-606.

⁷²² Ibidem, pp. xii-xvi.

van congresleden, meer bepaald als “membre donateur”.⁷²³ Hij woonde het congres zelf niet bij, maar deed een beroep op de Borchgrave om voor hem interessante informatie te verzamelen. De koning was trouwens al sinds 1867 lid van de *Société de Géographie de Paris* en bleef op de hoogte van haar werkzaamheden via het bulletin van het genootschap. Ook de rijke Antwerpenaar Jules van Havre betaalde meer dan het gewone toetredingsgeld en figureerde op de lijst van schenkers. Tussen de Belgische congresstoetreders vindt men voorts heel wat parlementariërs en leden van de regering, zoals minister van Buitenlandse Zaken d’Aspremont-Linden en minister van Openbare Werken August Beernaert. Die laatste zou trouwens nog een prominente rol gaan spelen in het Belgische aardrijkskundige genootschap. In totaal telde men maar liefst 60 Belgische toetreders.⁷²⁴ Naast de Antwerpse congresequipe, toonden vooral de Brusselse atheneumleraren Jean Du Fief en Ernest Discailles, de geestelijke Alexis Gochet en graaf Eugène Goblet d’Alviella zich bijzonder actief met tussenkomsten tijdens de sectievergaderingen en met eigen lezingen.

Het congres van Parijs werd dus met meer dan bijzondere belangstelling gevolgd door de Belgische vorst. Ik zal deze interesse, die eerder al is opgemerkt door Auguste Roeykens⁷²⁵, vooral in Deel II in een breder kader plaatsen. Het was in ieder geval zo dat diplomaat Emile de Borchgrave specifieke instructies had gekregen. In een brief van 13 september 1875, geschreven kort na afloop van het congres, kondigde de Borchgrave aan dat hij Leopold II spoedig een verslag zou bezorgen met daarin “des renseignements que j’avais recueillis sur les points qu’Elle [= Sa Majesté] avait bien voulu signaler à mon attention.”⁷²⁶ Helaas zijn de inhoudelijke rapporten bestemd voor de koning spoorloos. Wat wel nog rest is de verslaggeving over de zuiver politieke aspecten van het congres die de Borchgrave bezorgde aan de minister van Buitenlandse Zaken. Via een omweg kwamen die trouwens ook toe op het Paleis.⁷²⁷ In deze teksten was de Borchgrave bijzonder kritisch voor de Franse gastheren, die hij een te groot nationalisme verweet tijdens openbare tussenkomsten en redevoeringen. Hij vond dit vooral weinig delicaat ten aanzien van de Duitse delegatie, die veel inspanningen deed om het wetenschappelijke doel van de bijeenkomst niet met politieke spanningen te ondergraven. Over de ontvangst van de Belgische delegatie had de Borchgrave veel lof. Inhoudelijk sprak hij zich in dit document dus nog niet uit, maar het is duidelijk dat hij het congres vooral interessant had gevonden omdat vraagstukken aan de orde waren gekomen “dont la solution peut intéresser le commerce international”.⁷²⁸

Voor een meer gedetailleerde Belgische reactie op het congres van Parijs kan men echter wel terecht bij Eugène Goblet d’Alviella. Deze liberaal kwam uit een voornamelijk adellijke familie. Gefascineerd als hij was door wereldreligies, had hij al heel wat van de wereld gezien. Onder andere India maakte een grote indruk op hem. Hij begon een politieke carrière als provincieraadslid in Brabant. In latere jaren werd hij volksvertegenwoordiger, senator, minister zonder portefeuille en minister van Staat.

⁷²³ Ibidem, p. xxii; het juiste bedrag dat door de koning werd gedoneerd is niet gekend.

⁷²⁴ Ibidem, pp. xxv-li.

⁷²⁵ A. ROEYKENS. *Les débuts de l’œuvre africaine de Léopold II (1875-1879)*, pp. 79-93.

⁷²⁶ AR Papieren de Borchgrave. Inv. Nr. 240. Congrès internationaux de Géographie d’Anvers et de Paris. Minuut van brief van E. de Borchgrave aan koning Leopold II. S.I., 13 september 1875.

⁷²⁷ AR Papieren de Borchgrave. Inv. Nr. 240. Congrès internationaux de Géographie d’Anvers et de Paris. Brief van minister d’Aspremont-Lynden aan E. de Borchgrave. Brussel, 19 augustus 1875.

⁷²⁸ Ibidem.

Maar Goblet d'Alviella is toch vooral bekend omwille van zijn verwezenlijkingen op geestelijk vlak. Hij geldt als de grondlegger van de vergelijkende godsdienstwetenschappen in België. De Université Libre de Bruxelles creëerde voor hem een speciale leerstoel zodat hij zich volledig aan dit thema kon wijden. In 1870 werd hij als vrijmetselaar ingewijd bij de Brusselse loge *Les Amis Philantropes*. Uiteindelijk zou hij Grootmeester worden van het Grootoosten van België. Hij was een specialist van de symboliek en herschreef een aantal ritualen van de hogere graden. Daarbij bleek eens te meer zijn grote kennis van het geestelijke leven in de wereld, in het bijzonder de religieuze expressies in oosterse culturen.⁷²⁹

Goblet d'Alviella voelde zich onder andere via deze piste sterk verwant met de thema's die aan bod kwamen binnen de geografische beweging. Hij was nu eenmaal wereldwijd in de letterlijke zin van het woord. In 1875 trok Goblet d'Alviella zelf naar Parijs om er de discussies over de aardrijkskunde te volgen. Hij schreef zijn bevindingen neer in *Revue de Belgique*.⁷³⁰

Hij verwelkomde het congres als een nieuw middel om de ontdekkingen van de toekomst te bevorderen door het bundelen van individuele inzichten. Hij beschouwde de bijeenkomst als een parlement van de wetenschap, een parlement dat superieur was aan zijn politieke tegenhanger omdat de waarheid er geen zaak was van meerderheid tegen minderheid, maar uitsluitend bepaald werd door de verdienste van de geest. De geografie was volgens Goblet d'Alviella uitgegroeid tot de meest populaire wetenschap van allemaal en had als voordeel dat ze talloze verbanden kon leggen met andere wetenschappelijke disciplines. Die eigenschappen maakte de aardrijkskunde uitermate kosmopolitisch.⁷³¹

Inhoudelijk leidden de besprekingen volgens Goblet d'Alviella tot heel wat praktische conclusies die de vooruitgang van de handel, de industrie, de scheepvaart, het onderwijs en het reizen konden bevorderen. Uit zijn kritische bedenkingen blijkt dat hij zelf vooral de discussies in Groep VII veruit het interessantste heeft gevonden.⁷³² Van een gepassioneerde reiziger als Goblet d'Alviella kan met uiteraard niets anders verwachten.

Maar het is toch vooral zijn slotconclusie die het meest in het oog springt, want daar focust hij op het belang van het congres van Parijs voor de Belgische geografie. Tegenover de Franse aardrijkskunde, die duidelijk aan een nieuwe opmars bezig was, plaatste hij de Belgische, die merkbaar in verval was geraakt. De geografische tentoonstelling had dat eens te meer bewezen. De buurlanden toonden tot wat ze allemaal in staat waren. De Belgische prestaties lagen ver achterop, maar dat was zeker niet uitsluitend de schuld van de geografen. Goblet d'Alviella wees vooral de Belgische regering met de vinger. De samenstellers van de Belgische presentatie te Parijs hadden hun zaken moeten regelen met een belachelijk lage geldsom. Voor de Brusselse geleerde het bewijs dat de overheid totaal onverschillig stond ten aanzien

---

⁷²⁹ Een uitgebreide biografische schets vindt men in: A. DIERKENS (ed.). *Eugène Goblet d'Alviella, historien et franc-maçon*. Bruxelles: Université libre de Bruxelles, 1996, 216 p. (*Problèmes d'Histoire des Religions*, VI)

⁷³⁰ E. GOBLET D'ALVIELLA. "Le Congrès de Géographie." *Revue de Belgique*, 7e année, 5e livraison, 15 septembre 1875, pp. 19-33.

⁷³¹ Ibidem, pp. 19-20.

⁷³² Ibidem, p. 28.

van de geografie, die nochtans nuttige diensten kon bewijzen.⁷³³ Ook het omgekeerde was waar: de geografie negeren, kon de natie blootstellen aan een groot gevaar.

Daarin volgde hij de populaire stelling dat de geografie mee verantwoordelijk was geweest voor de recente Duitse militaire successen en de daaruit voortgekomen politieke verschuivingen: “On a dit que le vainquer de Sadowa a été l’instituteur primaire. On pourrait presque dire que le vainqueur de Sedan a été le professeur de géographie.”⁷³⁴ Het geografieonderwijs en de cartografische technieken werden immers vooral in Duitsland al heel vroeg ernstig genomen. Na de Duitse overwinning hadden de Fransen ingezien dat ze op dit vlak heel wat achterstand hadden in te halen. De resultaten van deze inhaalbeweging wilden ze in 1875 maar wat graag aan de wereld tonen. Goblet d’Alviella wierp dan ook de retorische vraag op: “Nous faudra-t-il aussi un Sedan belge, matériel ou moral, pour arracher notre pays à cette quiétude de l’ignorance qui, d’après certaine interprétation d’une parole biblique, doit lui ouvrir le royaume des cieux, mais qui n’est certes pas de nature à lui maintenir son rang intellectuel parmi les royaumes de cette terre?”⁷³⁵

Zelf hechtte hij een groot belang aan de creatie van nieuwe instellingen die de geografie moesten bevorderen. Het cartografische instituut van de broers Vandermaelen dat eertijds kon rivaliseren met de grootste Duitse ateliers, zoals dat van Petermann in Gotha, was immers in verval geraakt. Men moest in het lager en middelbaar onderwijs veel meer uren vrijmaken voor geografie en betere leermiddelen voorzien. De universiteiten verdienden specifieke leerstoelen. Prijsvragen moesten het onderzoek meer richten op de wereld. Er was nood aan visie zodat men in de Belgische cartografie opnieuw lange termijn projecten kon opzetten. En vooral, er was behoefte aan geografische genootschappen in Antwerpen en Brussel. Aldus vindt men in het verslag van Goblet d’Alviella noodkreten die herinneren aan de pleidooien van Charles Saintelette.

Saintelettes initiatief had niet tot het gewenste succes geleid, maar Goblet d’Alviella was overtuigd dat de tijd nu wél rijp was voor een doorbraak van de geografie en dat het congres van Parijs een keerpunt kon zijn: “Nous croyons qu’après le retentissement du dernier congrès, une pareille combinaison aurait en ce moment grande chance de réussite.”⁷³⁶ En inderdaad, amper een jaar later, in 1876, stichtte men twee aardrijkskundige genootschappen, één te Antwerpen en één te Brussel. Vooral de *Société de Géographie d’Anvers* zou uitgroeien tot een echt propaganda-instrument van de kolonisatie. Het genootschap van Brussel had een vrij gelijklopend programma. Goblet d’Alviella zou maar liefst vier maal het voorzitterschap van dit genootschap aanvaarden.⁷³⁷

---

⁷³³ Ibidem, pp. 31-32.

⁷³⁴ Ibidem, p. 33.

⁷³⁵ Ibidem, p. 33.

⁷³⁶ Ibidem, p. 32.

⁷³⁷ In 1881, 1886, 1893 en 1901. Zie: *La fondation de la Société royale belge de Géographie et son XXVe anniversaire*, p. 27.

Hoofdstuk VII

De Société de Géographie d'Anvers in relatie tot Afrika (1876-1885)

In dit hoofdstuk zoek ik antwoorden op prangende vragen in verband met de *Société de Géographie d'Anvers*⁷³⁸ en de betrokkenheid van deze vereniging bij de propaganda voor de plannen van Leopold II in Midden-Afrika. Ik focus voornamelijk op de periode vóór de oprichting van de Onafhankelijke Congostaat in 1885.

In het verleden is het een aantal historici opgevallen dat er sprake is geweest van een innige verbondenheid tussen de entourage van de koning, de *Association internationale africaine* en de Antwerpse geografen.⁷³⁹ Dit werd geconcretiseerd in de vorm van – onder meer – steunbetuigingen, de formulering van een kolonialistisch discours, de verspreiding van geografische nieuwsberichten, de organisatie van of de deelname aan initiatieven die het Afrikaanse continent in de kijker moesten plaatsen. Deze geschiedkundigen staafden hun stellingen steeds met overtuigende argumenten en bewijzen. Het is met andere woorden intussen algemeen bekend dat de *Société de Géographie d'Anvers* in Afrikaanse aangelegenheden volledig achter Leopold II stond, ook al behoorde het genootschap daarmee tot een intellectuele minderheidsgroep die vaak werd overstemd door de opinievormers in de schrijvende pers.⁷⁴⁰

Het historisch onderzoek heeft zich tot op heden echter beperkt tot de meest elementaire en zichtbare uitingen van het standpunt van het genootschap. Een volledige studie over het onderwerp, gebaseerd op een nauwkeurige analyse van de archieven, ontbreekt. Er zijn immers nog een hele reeks onduidelijkheden. Wat maakte de ideeën van Leopold II juist zo aantrekkelijk voor de in geografie geïnteresseerde burgerij van de Scheldestad? Waarom of waardoor geraakte het genootschap in de tijdspanne van één decennium in de ban van Afrika? Waren de aardrijkskundeliefhebbers werkelijk aanhangers van een koloniale doctrine? Kan het zijn dat andere grote principes een rol speelden bij het ontwikkelen van sympathie of het toekennen van steun? Hoe kon de draaischijf van de Belgische handel en export de voorstellen van Leopold II verzoenen met een vrijhandelsfilosofie? Kortom, wat zijn de diepere verklaringen voor de hechte band tussen het genootschap en het project in Midden-Afrika? Het lijkt mij nuttig alle facetten van de *Société de*

---

⁷³⁸ In dit hoofdstuk gebruik ik de Franse naam van het genootschap omdat die in de betreffende periode het meest courant werd gebruikt. Pas in de 20ste eeuw ging men met meer regelmaat de Nederlandse naam *Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap van Antwerpen* hanteren. Het koninklijk epitheton werd toegekend in 1882.

⁷³⁹ R. BAETENS. *Op. cit.*, pp. 16-23; H. NICOLAI. "Les géographes belges et le Congo", pp. 51-65, in het bijzonder pp. 58-60; A. ROEYKENS. *La période initiale de l'œuvre africaine de Léopold II. Nouvelles recherches et documents inédits (1875-1883)*, pp. 103-120.

⁷⁴⁰ Over de publieke opinie ten aanzien van het Afrikabeleid van Leopold II, zie de gedetailleerde studie: A. ROEYKENS. *L'initiative africaine de Léopold II et l'opinion publique belge*. Bruxelles: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer, 1963, 672 p.

Géographie d'Anvers als koloniale lobby in de periode 1876-1885 bij dit onderzoek te betrekken.

Het is mijn voornemen de wisselwerking tussen het genootschap en héél Afrika onder de loep te nemen en me dus niet te verengen tot het stroomgebied van de Congo. Ik ben immers van mening dat Midden-Afrika in de betreffende periode slechts een pion was op het schaakbord van de grootmachten die weldra het volledige Afrikaanse continent als hun speelveld gingen beschouwen. Ik houd me bovendien aan een chronologische opbouw, te beginnen bij de oprichting van het genootschap in 1876 en eindigend omstreeks de installatie van Leopold II als soeverein van de Onafhankelijke Congostaat in 1885. Aldus hoop ik te ontdekken of de communicatie van het genootschap in relatie tot Afrika opvallende koersveranderingen heeft ondergaan, en zo ja, of ze gekoppeld zijn aan specifieke, momentgebonden historische feiten of gebeurtenissen. Deze aanpak zal me in staat moeten stellen de intellectuele dynamiek van het decennium 1876-1885 te reconstrueren. Zoals geduid in de inleiding, vind ik de eindcesuur rond 1885 in algemene zin verantwoord omdat de Vrijstaat een volstrekt nieuwe periode inluidde. De *Société de Géographie d'Anvers* moest zich niet meer opstellen tegenover een "idee" maar tegenover een "realiteit": een nieuwe staat met eigen instellingen waarin de institutionele partners uit het voorgaande decennium – *Association internationale africaine*, *Comité d'Etudes du Haut-Congo* en *Association internationale du Congo* – waren opgegaan, met evidente gevolgen op het vlak van de organisatie van de propaganda.

Dit is een gedetailleerd onderzoek van zowel persoonlijke als officiële briefwisseling. Aan de hand van deze bronnen probeer ik een duidelijk beeld te geven van de wijze waarop de *Société de Géographie d'Anvers* in het koloniale netwerk rond Leopold II is vervlochten, en dat op een beslissend moment voor de opdeling van Afrika. Ik probeer te achterhalen welke figuren in het genootschap de koers bepaalden en te ontdekken door welke drijfveren hun handelen werd geïnspireerd. Via een nauwkeurige en systematische analyse van de verslagen van de zittingen van het genootschap en van de in het bulletin gepubliceerde voordrachten en artikelen, ga ik na welke geografische aspecten van het Afrikaanse continent – en meer specifiek van Midden-Afrika – de aandacht trokken. Ik sta ook stil bij de rol en de betekenis van de talrijke openbare plechtigheden die indirect met Afrika te maken hadden. Voorbeelden daarvan zijn de spraakmakende ontvangsten van Stanley en andere bekende exploratiereizigers, de huldezittingen als hommage aan de leden van de Belgische exploratiemissies, de zittingen en activiteiten in het kader van de wereldtentoonstelling van 1885.

Dit hoofdstuk is gebaseerd op volstrekt origineel archiefmateriaal. De Universiteit Antwerpen bezit het oude archief van de *Société de Géographie d'Anvers*, dat momenteel wordt bewaard in de bibliotheek van de Stadscampus.⁷⁴¹ Het archief bevat correspondentie met de effectieve en beschermende leden, in hoofdzaak betreffende de aanvaarding van het lidmaatschap, documenten in verband met financiële aangelegenheden, waaronder het kasboek van het genootschap, ledenlijsten en statuten. Voor dit hoofdstuk is vooral de omvangrijke collectie "Autografen" van belang. Dat is een verzameling met brieven van tientallen

---

⁷⁴¹ Universiteit Antwerpen – Bibliotheek Stadscampus (UA-CST), Archief Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap van Antwerpen (KAGA).

ontdekkingsreizigers, geografen en ambtenaren van de *Association internationale africaine*, het *Comité d'Etudes du Haut-Congo*, de *Association internationale du Congo* én de Vrijstaat. Dit materiaal geeft maar een gedeeltelijk beeld van wat er allemaal leefde in het genootschap. Het moet worden aangevuld met de rijke maar ongeordende papieren van Pierre Génard, die gedurende bijna drie decennia secretaris-generaal van het genootschap is geweest.⁷⁴² Deze documenten worden bewaard in het *Stadsarchief* van Antwerpen. Ze bevatten verslagen van vergaderingen, de minuten van de antwoorden op ingestuurde brieven, essentiële correspondentie van voorzitter Henri-Emmanuel Wauwermans en andere briefwisseling, onder meer met het Hof, en dossiers over projecten van het genootschap. In het fonds "Modern Archief" van het *Stadsarchief* vindt men dan weer gegevens over publieke evenementen, zoals de recepties en feesten.⁷⁴³ De vooral in het bulletin gepubliceerde uiteenzettingen, artikelen, verhandelingen en rapporten zijn unieke tijdsdocumenten die ik onderwerp aan een tekstkritische analyse.

1. Afrika en de oprichting van het genootschap

Het genootschap kan onmiddellijk, van bij de oprichting, in verband worden gebracht met Afrika en de expansieplannen van de koning. Op 12 september 1876 opende Leopold II in het Koninklijk Paleis te Brussel de Internationale Aardrijkskundige Conferentie. Dat was een samenkomst van gerenommeerde exploratiereizigers en geografen die samen met de koning nadachten over de wetenschappelijke ontsluiting van het Afrikaanse binnenland, de verspreiding van de beschaving en de onderdrukking van de slavernij. Amper twee weken na deze Conferentie werd in Antwerpen een eerste vergadering gehouden met het oog op de vorming van een aardrijkskundig genootschap in de Belgische handelsmetropool. Het hele najaar van 1876 werd besteed aan de interne organisatie zodat op 14 januari 1877 de plechtige openingszitting kon plaatsvinden. Het enthousiasme van vrijwel alle betrokkenen was rechtstreeks geïnspireerd door het initiatief van Leopold II.⁷⁴⁴

Bovendien was op 27 augustus 1876, twee weken vóór de Conferentie, in de hoofdstad een genootschap met gelijkaardige doelstellingen gecreëerd: de *Société belge de Géographie*.⁷⁴⁵ Juist door de sterke gelijkenis met de Antwerpse tegenhanger, en omwille van het feit dat over dit genootschap al meer studies zijn verschenen, zal ik de Brusselse *Société* in een volgend hoofdstuk slechts in een beperkte vorm bestuderen. Het Antwerpse genootschap daarentegen is veel minder bekend, en het nog onontgonnen bronnenmateriaal met betrekking tot Afrika rechtvaardigt een grondige aanpak.

Beide verenigingen werden geleid door mannen met een profiel dat, zoals Roland Baetens heeft aangetoond, in meerdere opzichten overeenkomsten heeft.⁷⁴⁶ Zowel Jean-Baptiste Liagre, voorzitter van de *Société belge de Géographie*, als Henri-Emmanuel Wauwermans, president van de *Société de Géographie d'Anvers*, waren

---

⁷⁴² Stadsarchief Antwerpen (SAA), dossiers PK 3089, PK 3103, PK 3104 en PK 3105.

⁷⁴³ Stadsarchief Antwerpen (SAA), Modern Archief (MA): de dossiers MA 22/3 en MA 22/5.

⁷⁴⁴ R. BAETENS. *Op. cit.*, pp. 18-19.

⁷⁴⁵ Niet te verwarren met de gelijknamige vereniging van Charles Saintelette die actief was van 1868 tot ca. 1873.

⁷⁴⁶ R. BAETENS. *Op. cit.*, p. 18.

hooggeplaatste militairen. Ze kunnen beiden rechtstreeks in verband worden gebracht met de *Militaire School* en de *Oorlogsschool*⁷⁴⁷, instellingen die, zoals ik in hoofdstuk IX zal aantonen, van bij het begin actief zouden worden betrokken bij de exploratie van Afrika. Bovendien hadden ze uitstekende contacten met het Koninklijk Paleis, waar ze geregeld in audiëntie werden ontvangen. Voorts hadden ze een stevige reputatie opgebouwd in wetenschappelijke kringen en waren het formidabele netwerkers. Liagre was een polyvalente wiskundige die tegelijk aan het hoofd stond van de prestigieuze *Académie royale de Belgique*. Wauwermans onderscheidde zich als militair ingenieur. Hij maakte indruk bij de genie en werd betrokken bij de bouw van de verdedigingswerken rond Antwerpen. De topografische aspecten van dit werk brachten hem in contact met de wereld van de geografen. Maar hij was ook erg actief als oudheidkundige, wat hem een voorname positie verleende in de te Antwerpen gevestigde *Académie royale d'Archéologie de Belgique*.⁷⁴⁸

Het genootschap stond dus onder leiding van een man die nauwe banden had met koning Leopold II. Men moet zich dan ook de vraag stellen of deze bevoorrechte relatie bij de oprichting van het genootschap een rol speelde. De toespraken van de voorzitter uit deze periode bevatten alvast een aantal interessante passages die een indicatie geven voor de koers die de *Société de Géographie d'Anvers* in de volgende jaren ten aanzien van Afrika ging varen.

Hoe formuleerde de vereniging de eigen bestaansreden? Henri-Emmanuel Wauwermans weidde er over uit in zijn openingstoespraak van 14 januari 1877. Hij zei dat hij de oprichting van een aardrijkskundig genootschap in Antwerpen verantwoord vond omdat het grote publiek, dat in toenemende mate belangstelling ging tonen voor verafgelegen gebieden, recht had op goede informatie over de ontdekkingsreizen. Die richtten zich op dat ogenblik nadrukkelijk op enerzijds de poolstreken en anderzijds het binnenland van Afrika, twee regio's met extreme klimatologische omstandigheden die de exploratie ernstig bemoeilijkten met als gevolg dat het ontzag voor de prestaties van de reizigers alleen maar groter werd.⁷⁴⁹

Met de wedloop naar de bronnen van de Nijl was men in de westerse wereld inderdaad geïnteresseerd geraakt in de ondoordringbare delen van het zwarte continent. Burton, Speke, Grant en Baker hadden de geografie met reuzenschreden vooruit geholpen. Mungo Park, Nachtigal, Livingstone, Cameron, Stanley en Schweinfurth hadden grote delen van Afrika op de kaart geplaatst, en hun werk was nog ver van voltooid. Steeds meer westerse reizigers volgden in hun voetsporen. Wauwermans schatte het aantal reisverhalen dat jaarlijks werd gepubliceerd op minstens 800.⁷⁵⁰ Niemand was in staat om al dat materiaal te lezen en te verwerken. Juist die nieuwe geografische kennis samenbundelen en in een bevattelijke synthese aan de lezers aanbieden, was een hoofdplicht van het zopas opgerichte genootschap. Afrika stond met andere woorden vanaf dag één in de kijker bij de Antwerpse aardrijkskundeliefhebbers.

---

⁷⁴⁷ Beiden hebben gestudeerd aan de *Militaire School*. Liagre werd uiteindelijk zelfs commandant van deze instelling. Wauwermans gaf vanaf 1870 meerdere cursussen aan de *Oorlogsschool*, o.a. vestingbouw.

⁷⁴⁸ H. VANDER LINDEN. "Wauwermans (Henri-Emmanuel)." *Biographie nationale*, XXVII, 1938, col. 125-128.

⁷⁴⁹ Openingsredevoering van H.-E. Wauwermans, 14 januari 1877. *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers* (voortaan in dit hoofdstuk afgekort BSGA), I, 1876-1877, pp. 30-31.

⁷⁵⁰ Ibidem.

Ook het filantropische Afrika-initiatief van koning Leopold II genoot onmiddellijk de waardering van de leden van het genootschap. De koning werd tijdens de openingsplechtigheid bejubeld omwille van de humanitaire aspiraties die hij enkele maanden daarvoor had geformuleerd tijdens de Internationale Aardrijkskundige Conferentie van Brussel. De idee van de beschavingsmissie sloot volgens het genootschap naadloos aan bij de wetenschappelijke opdracht die de Europese reizigers moesten vervullen. Uit respect voor de plannen van de koning overwoog men een ogenblik Leopold II het erevoorzitterschap van de *Société de Géographie d'Anvers* aan te bieden, maar men zag uiteindelijk af van dat voornemen omdat men eerst de levensvatbaarheid van het genootschap wilde aantonen. Men besloot de achting voor het werk van de koning op een andere manier te vertalen, en wel door de vijf Antwerpse leden van het Belgische Comité van de *Association internationale africaine* – Emile Geelhand, baron Constantin de Caters, Louis Lemmé, F.J.G. de Cannart d'Hamale en L.A. Lefèbvre – tot ereleden te verkiezen. Het stond dus meteen vast dat het genootschap de verwezenlijkingen van de *Association* nauwlettend in de gaten zou houden.⁷⁵¹ De koning van zijn kant volgde de activiteiten van het genootschap op afstand maar met grote belangstelling.⁷⁵²

2. Afrika in de eerste openbare lezingen en verhandelingen

In de eerste openbare lezingen en gepubliceerde verhandelingen vindt men al een weerspiegeling van deze belangstelling voor Afrika én voor het humanitaire project van de koning der Belgen.

Voorzitter Wauwermans probeerde als eerste op een subtiële wijze de aandacht van zijn publiek te vestigen op het onderzoek naar de bronnen van de Nijl. Hij deed dit door het in verband te brengen met de wetenschapsgeschiedenis van de natie. Hij greep terug naar de realisaties uit de 16de eeuw, de “gouden tijd” van de Vlaamse kosmografie en cartografie. Hij vergeleek de geschriften en kaarten van Gemma Frisius, Abraham Ortelius en Hendrik Hondius met kaarten die waren gebaseerd op de moderne ontdekkingen.⁷⁵³

In het eerste werkjaar had het genootschap aandacht voor nog andere historische studies die de Vlaamse zuidwaartse expansiedrift uit het verleden in de verf zetten. Louis Jacobs-Beeckmans sprak in dat verband over de activiteiten op de eilandengroepen in de Atlantische Oceaan in de moderne tijden.⁷⁵⁴ Men riep dat onderwerp trouwens uit tot thema van de eerste Prijs baron van de Werve et de Schilde.⁷⁵⁵ De voorzitter paste een gelijkaardige werkwijze toe en wijdde een uitgebreide bijdrage aan de tot dan vrij onbekende wetenschappelijke reizen van de jonge Belg Eugène de Pruysenaere de la Wostyne in het gebied van de Boven-Nijl

---

⁷⁵¹ SAA PK 3104. “Séances – Procès verbaux”. Verslag van de zitting van 28 november 1876. Zie ook: BSGA, I, 1876-1877, pp. 61-62.

⁷⁵² SAA PK 3104. “Lettres du Palais”. Brief van J. Devaux aan H.-E. Wauwermans. Brussel, 28 november 1876.

⁷⁵³ H.-E. WAUWERMANS. “Les sources du Nil. Comparaison des anciennes cartes flamandes avec celles résultant des découvertes modernes.” BSGA, I, 1876-1877, pp. 71-79.

⁷⁵⁴ L. JACOBS-BEECKMANS. “Les Iles atlantiques depuis l'Archipel du Cap Vert jusqu'aux Açores sous leurs rapports géogéniques, géographiques et historiques.” BSGA, I, 1876-1877, pp. 266-292.

⁷⁵⁵ SAA PK 3104. “Concours.” Aankondiging van de wedstrijd van 1877.

in de periode 1859-1864. Wauwermans formuleerde voor zichzelf de uitdaging te zorgen voor het “eerherstel” van een vergeten grote Belg die voortijdig in Afrika was gesneuveld maar wiens papieren toch gedeeltelijk in Europa waren geraakt.⁷⁵⁶

Via de historische geografie ondernam men dus pogingen om de publieke belangstelling te richten op de overzeese gebieden, vanuit de achterliggende gedachte dat men aldus de interesse voor actuele ontwikkelingen, voornamelijk op het economische terrein, kon aanwakkeren. Men hanteerde een delicate werkwijze, gekenmerkt door een subtiële terminologie waarmee men het gebied niet onmiddellijk claimde maar waarmee men wel de nationalistische gevoelens van het publiek bespeelde.

Op die manier vond de historische geografie aansluiting bij de expansie-ideologie. De oude “Belgische” of “Vlaamse” verwezenlijkingen moesten inspiratie geven voor nieuwe initiatieven. Meer nog, in een eeuw van vooruitgang was een zichzelf respecterend lid van de burgerij verplicht deze traditie te overstijgen. Het betreft een beproefde techniek waarvan men al toepassingen heeft gezien in het kader van het eerste internationaal aardrijkskundig congres.

Het economische potentieel van Afrika nestelde zich van bij de eerste samenkomsten als een vast punt in het programma van de *Société de Géographie d'Anvers*. De Franse exploratiereiziger Paul Soleillet kwam de economische mogelijkheden van het Afrikaanse continent tweemaal in Antwerpen toelichten, eerst met het relaas van zijn eigen expeditie⁷⁵⁷, wat later met een uiteenzetting over de plannen voor de aanleg van een spoorlijn door de Sahara.⁷⁵⁸ Dat laatste project lag al jaren op de tafel van de aanhangers van het expansionisme. Soleillet zou op zijn volgende reizen in West-Afrika blijven corresponderen met het genootschap.⁷⁵⁹ Edmund A. Grattan gaf tijdens het eerste werkjaar een voordracht over het eiland Madagaskar met bijzondere aandacht voor de economische mogelijkheden.⁷⁶⁰

3. De katholieke civilisatiemissie in Afrika volgens Louis Delgeur

Betekenisvolle steun voor de pas opgerichte *Association internationale africaine* vindt men vooral in de uitgebreide verhandeling over de Afrikaanse slavernij van ondervoorzitter Louis Delgeur, gepubliceerd in de eerste jaargang van het tijdschrift van het genootschap.⁷⁶¹

---

⁷⁵⁶ H.-E. WAUWERMANS. “Notice sur Eugène de Pruyssenaere de la Wostyne, voyageur Belge contemporain, dans le Haut-Nil (1859-1864).” *BSGA*, I, 1876-1877, pp. 382-414. De voorzitter zou in 1886 een volledige verhandeling publiceren over de reizen van zijn held doorheen het Midden-Oosten. Zie: H. WAUWERMANS. *Voyages en Orient d'Eugène de Pruyssenaere de la Wostyne d'après sa correspondance*. Antwerpen: Imprimerie Veuve De Backer, 1886, 282 p.; J. VANDERSMISSEN. *Art. cit.*, pp. 225-244, in het bijzonder pp. 234-235.

⁷⁵⁷ “Conférence de M. Paul Soleillet: de l'oasis d'El-Goléa à l'oasis d'In-Çalah, récit de voyage.” *BSGA*, II, 1877-1878, pp. 10-23.

⁷⁵⁸ “Conférence de M. Soleillet sur le chemin de fer du Sahara.” *BSGA*, II, 1877-1878, pp. 87-96.

⁷⁵⁹ *BSGA*, II, 1878, pp. 329-330; zie ook: UA-CST, Archief KAGA, Autografen. Brieven van P. Soleillet aan H.-E. Wauwermans. Aden, 15 augustus 1884 en Parijs, 1 mei 1885.

⁷⁶⁰ E.A. GRATTAN. “Les nouvelles explorations de l'île de Madagascar.” *BSGA*, I, 1876-1877, pp. 415-426.

⁷⁶¹ L. DELGEUR. “La traite des nègres.” *BSGA*, I, 1876-1877, pp. 80-103.

Delgeur was een typisch voorbeeld van een erudiete kamergeograaf, zoals er trouwens wel meer te vinden waren onder de leden van de *Société de Géographie d'Anvers*. Hij had een klassieke opleiding genoten en gaf les in geschiedenis en aardrijkskunde, eerst in het openbaar onderwijs maar later als privaat leerkracht in de vooraanstaande adellijke families della Faille en van Havre.⁷⁶² Het was trouwens via die piste dat hij in de congresgroep van 1869-1871 terecht was gekomen. Zijn reiservaring was beperkt tot plaatsen die men mag rekenen tot de topreisbestemmingen van de hoge burgerij in de 19de eeuw. Hij bezocht vooral de landen rond de Middellandse Zee, waaronder de “exotische” oorden Marokko (1872), Egypte en het Heilig Land (1873-1874). Hij kon deze reizen maken dankzij zijn mecenas ridder Jules van Havre, eveneens lid van het genootschap. Delgeur was zijn vaste compagnon de route. In Egypte kwam zijn belangstelling voor oudheidkunde volledig tot zijn recht.⁷⁶³ Met zijn gezelschap zette Delgeur enkele voorzichtige stappen op het terrein van de amateurarcheologie. Maar eens terug in België claimde hij nogal onbescheiden de “ontdekking” van een reuzenbeeld op de rechteroever van de Nijl, terwijl hij slechts een korte beschrijving had genoteerd van een beeld dat men eerder toevallig langs de reisroute had aangetroffen.⁷⁶⁴ Delgeur beheerde voor zijn beschermheren een indrukwekkende bibliotheek en was zelf een gerespecteerde bibliofiel.⁷⁶⁵

Zijn aardrijkskundige kennis is vooral te plaatsen op het vlak van de historische geografie. Men kan hem typeren als een veelschrijver. Hij publiceerde over zeer uiteenlopende onderwerpen, onder meer ook over de actualiteit. In 1877 stond de zwarte slavernij in Afrika volop in de kijker. Delgeur maakte voor zijn collega's een opmerkelijke synthese van de problematiek.

Voor Delgeur was het initiatief van Leopold II meer dan zomaar een humanitair project. Het was de vervolmaking van de christelijke beschavingsmissie. Maar wat verstond hij daar juist onder? De Europese samenwerking die de koning tot stand had gebracht, omschreef hij als een “heilige alliantie”, een militaire term die veronderstelt dat “strijd” noodzakelijk werd geacht. En de kruisvaartretoriek is inderdaad niet veraf: de slavernij zou verdwijnen waar de vlag van een christelijke natie werd geplant. In Delgeurs optiek was de christelijke expansie meer dan het veroveren van een volgens een westerse visie spiritueel of religieus “wasteland”. Het was in de eerste plaats een strijd tegen een met kwalijke praktijken omhuld monotheïstisch geloof dat rivaliseerde met het christendom: de islam. Zijn betoog vertoont dan ook heel wat anti-islamitische argumenten.

Het is met andere woorden logisch dat Delgeur in zijn zoektocht naar de historische wortels van de slavenhandel resoluut wees naar de Arabische wereld. Al onder de heerschappij van de kaliefen van Bagdad was de slavernij wijdverspreid, zo stelde hij. Men vond “neger-slaven” van in Noord-Afrika tot aan de Indus. De slavenhandel

---

⁷⁶² P. GÉNARD. *Levensschets van Dr Lodewijk Delgeur*. Gent: A. Siffer, 1890, 36 p.

⁷⁶³ De *Stadsbibliotheek Antwerpen* bewaart een interessant manuscript met reisaantekeningen. Zie: SBA Preciosa B148151. L. DELGEUR. *Voyage en Orient. 12 novembre 1873 – 20 juin 1874*.

⁷⁶⁴ E. WARMENBOL. “Alexandrië aan de Schelde.” In: *Egypte onomwonden. Egyptische oudheden van het Museum Vleeshuis*. Antwerpen: Stad Antwerpen & Snoeck-Ducaju, 1995, p. 30; L. DELGEUR. “Communication.” *Bulletin de l'Académie royale d'Archéologie de Belgique*, 1874, pp. 881-882.

⁷⁶⁵ *Catalogue de la Bibliothèque provenant de feu M. L.H. Delgeur. Livres de géographie, de philologie, d'architecture, et de beaux-arts, de littérature, d'histoire et d'ouvrages sur l'Égypte*. Leuven: Emile Fonteyn, 1889, 37 p.

van de Iberische koninkrijken, die vooral vanaf de 15de eeuw een sterke toename kende, relativeerde Delgeur door ze toe te schrijven aan de nawerking van de negatieve invloed die de Moren eeuwenlang op het schiereiland hebben uitgeoefend. Hij las in de Koran geen enkele veroordeling van de slavernij. In de christenheid daarentegen was iedereen gelijk. Zijn revisionistisch betoog hamerde op de rol van de pausen, die de slavenhandel steeds expliciet zouden hebben veroordeeld, ook wanneer ze werd bedreven door Portugezen en Spanjaarden. Het waren volgens Delgeur trouwens vooral de filosofen en theologen die de Iberische vorsten tot deze zonde hadden gebracht. Ze hadden immers de zwarten gekwalificeerd als een inferieur ras, waardoor er geen reden meer was om hun inzet te weigeren in de plantages van West-Indië. De andere Europese landen hadden geen andere keuze gehad dan dit voorbeeld te volgen. Ze susten hun geweten met het spirituele argument dat de slavernij de zwarte medemens zou redden van afgoderij, aldus Delgeur. De actuele slavernij in Afrika, zoals die aan het licht was gekomen dankzij Livingstone, was van een extreme barbaarsheid die men moest uitroeien.

Louis Delgeur zag Leopold II dan ook als een waardige opvolger van Godfried van Bouillon – een “nationale held” die men wilde doen herleven – aan het hoofd staan van een nieuwe kruistocht. Voor België lagen belangrijke spirituele en materiële voordelen in het verschiep. Men moest slechts vertrouwen op de kracht van het geloof: “Cherchez d’abord le royaume de Dieu et sa justice et le reste vous sera donné de surcroit!”⁷⁶⁶

Delgeurs expliciet katholiek geïnspireerd betoog schijnt geen vragen of directe kritiek van andere leden van het genootschap te hebben opgeroepen. Men zou dus kunnen denken dat het genootschap werd gedomineerd door sympathiserende katholieken. Dat kan aannemelijk zijn omdat de kiem van de *Société de Géographie d’Anvers* te vinden is in de organisatiecommissie van het congres van 1871. Onder invloed van het oppositiewerk van de liberaal Charles Saintelette en diens *Société belge de Géographie* telde het congres aanvankelijk relatief weinig uitgesproken vrijzinnigen. Toch liggen de zaken anders. Het gebrek aan kritiek interpreteer ik eerder als een uiting van onverschilligheid. Het geloofsengagement van de leden van de *Société de Géographie d’Anvers* lijkt me, in de Afrikaanse aangelegenheden, althans in dit decennium nooit erg groot te zijn geweest. Het genootschap sprak zowel liberalen als katholieken aan en beide groepen stelden zich over het algemeen gematigd op. De toespraak van Delgeur moet men dan ook eerder beschouwen als een unicum. De *Société de Géographie d’Anvers* was nooit nadrukkelijk bezig met geloofszaken, wellicht omdat de meeste leden, ook al waren ze praktiserende katholieken, in tegenstelling tot de ondervoorzitter eerder onverschillig stonden ten aanzien van de missionaire aspecten van het overzeese project. Al gauw vonden ze de economische argumenten veel belangrijker. In die zin zaten ze op dezelfde lijn als koning Leopold II.

---

⁷⁶⁶ Ibidem.

4. De schaduw van Leopold II

Midden-Afrika was dus voor het genootschap een actueel thema, en dat werd nog eens extra benadrukt door het erelidmaatschap bij acclamatie toe te kennen aan Verney Lovett Cameron.⁷⁶⁷

Deze Britse reiziger had een tocht van meer dan twee jaar ondernomen van Bagamoyo aan de oostkust naar Benguela aan de westkust.⁷⁶⁸ Daarmee was hij toegetreden tot de relatief kleine club van ontdekkingsreizigers die er in waren geslaagd diep in het continent door te dringen. Camerons ontdekkingen gaven nieuwe inzichten in het hydrografische systeem van de uitgestrekte regio en betekenden een belangrijke vooruitgang voor de cartografie. Leopold II is één van de eersten geweest die het politieke belang van deze nieuwe kennis heeft ingezien, want hij nodigde Cameron onmiddellijk uit voor zijn Conferentie in 1876.⁷⁶⁹

Het valt trouwens op dat de *Société de Géographie d'Anvers* vrijwel alle buitenlandse gasten die Leopold II naar de hoofdstad haalde voor de Internationale Aardrijkskundige Conferentie in het eerste werkjaar het erelidmaatschap heeft aangeboden.⁷⁷⁰ Ook de Belg baron Lambermont – op dat moment wellicht de belangrijkste adviseur van de koning voor het buitenlandse beleid – viel die eer te beurt. De vertrouwelingen van de koning Emile Banning en Emile de Borchgrave werden aanvaard als corresponderende leden, respectievelijk in 1877 en 1878.⁷⁷¹ Laatstgenoemde verbleef in Duitsland en mocht het Antwerpse genootschap al onmiddellijk na zijn aanstelling vertegenwoordigen op het 50-jarige jubileum van het genootschap van Berlijn. Baron Greindl, de eerste secretaris-generaal van de *Association internationale africaine*, werd erelid in de zomer van 1878.⁷⁷² In 1879 sloot Jean-Baptiste Thys, verbonden aan het *Militair Huis* van de koning, zich aan bij het genootschap⁷⁷³, en werd Maximilian Strauch – die zopas de functie van Greindl binnen de *Association* had overgenomen – corresponderend lid.⁷⁷⁴

Het wederzijdse respect tussen het genootschap en de koning kwam nog bij andere gelegenheden aan de oppervlakte. Toen Leopold II in september 1877 Antwerpen bezocht in het kader van de Rubensfeesten sprak hij tot ondervoorzitter Louis Delgeur: “J'aime beaucoup la géographie [...] non seulement comme science, mais surtout parce qu'elle nous fait mieux connaître et apprécier les peuples, qu'elle sert à établir des relations entre eux, qu'elle favorise le commerce et l'industrie et qu'elle

---

⁷⁶⁷ BSGA, I, 1876-1877, pp. 112-113. Het genootschap onderhield decennialang een vriendschappelijke relatie met V.L. Cameron. De exploratiereiziger woonde verschillende malen de zittingen bij. Zie o.a. UA-CST, Archief KAGA, Autografen. Briefwisseling met V.L. Cameron, hoofdzakelijk uit 1891.

⁷⁶⁸ M. LUWEL. “Verney Lovett Cameron ou l'échec d'un concurrent de Stanley.” In: *La Conférence de Géographie de 1876. Recueil d'études – Bijdragen over de Aardrijkskundige Conferentie van 1876*, pp. 57-169.

⁷⁶⁹ A. ROEYKENS. *Léopold II et la Conférence géographique de Bruxelles (1876)*, pp. 23, 33, 45, 106.

⁷⁷⁰ Het betreft: Rutherford Alcock, Verney Lovett Cameron, vice-admiraal baron de La Roncière-Le Noury, Sir Bartle Frère, A. Lewchine, Cristoforo Negri, Ferdinand von Hochstetter en baron von Richthofen.

⁷⁷¹ BSGA, II, 1877-1878, p. 258.

⁷⁷² SAA PK 3105. Verslag van de zitting van 7 augustus 1878. Zie ook: BSGA, III, 1878-1879, p. 7.

⁷⁷³ SAA PK 3104. “1878-90.” Brief van H.-E. Wauwermans aan P. Génard. Antwerpen, 12 februari 1879.

⁷⁷⁴ BSGA, III, 1878-1879, pp. 149, 277.

augmente ainsi les richesses des nations.” Bij het verlaten van de tentoonstelling wendde de koning zich trouwens opnieuw tot Delgeur om hem op het hart te drukken dat hij bijzonder tevreden was over de werkzaamheden van zijn vereniging.⁷⁷⁵

Men wees de leden tijdens de zittingen op allerlei nieuwsfeiten afkomstig van andere geografische genootschappen. Vooral de *Société khédiviale du Caire* verstreekte via secretaris Guillemin interessante gegevens voor reizigers die plannen hadden in Afrika.⁷⁷⁶ Anderzijds stelde men via dit soort correspondentie vast dat de Europese aardrijkskundige genootschappen de filantropie van Leopold II met betrekking tot Afrika fervent steunden. De Antwerpenaars waren erg tevreden dat de *Société de Géographie de Marseille* de koning voor zijn werk had beloond met het erelidmaatschap van het genootschap.⁷⁷⁷ Wauwermans meldde tijdens de decemberzitting van 1877 trots dat de initiatieven van koning Leopold II door heel wat andere aardrijkskundige genootschappen op applaus werden onthaald, onder meer door de *Royal Geographical Society* in Londen, waar de tweede Antwerpse ondervoorzitter, Edmund A. Grattan, getuige was geweest van een hulde aan Leopold II tijdens de inauguratieplechtigheid van voorzitter Sir Rutherford Alcock. Wauwermans zelf had kort daarvoor op uitnodiging van admiraal de la Roncière-le Noury deelgenomen aan het jaarlijkse banket van de *Société de Géographie de Paris*. Bij die feestelijke gebeurtenis had hij een zelfde lofzang op de koning mogen aanhoren.⁷⁷⁸

In ieder geval is het duidelijk dat Leopold II en de genootschappen toen op dezelfde golflengte zaten wat betreft de ontsluiting van het continent via wetenschap. Al had de koning ongetwijfeld al andere ambities dan zuiver filantropische, het Antwerpse genootschap hield de aandacht mee gefixeerd op de internationalistische, vredelievende, belangenloze, verheven aspecten van de Afrikaanse onderneming. Zo verwierp de leescommissie van het genootschap een verhandeling van luitenant Emile Reuter met de enigszins omstreden titel *Colonies nationales dans l'Afrique centrale sous la protection de postes militaires* omdat het werk zogezegd onvoldoende paste in het kader van de “geografische studiën”.⁷⁷⁹ In de brief aan Reuter meldde men expliciet dat zijn bijdrage was afgewezen omdat ze niet strookte met de ideeën geformuleerd tijdens de Conferentie van Brussel.⁷⁸⁰ Dat het hier dus wel degelijk gaat om een bewust georkestreerde obstructie ter bescherming van de koninklijke besognes is bovendien al eerder aangetoond. De koningsgetrouwe voorzitter van het Brussels geografisch genootschap, generaal Liagre, stuurde Reuter wandelen met quasi dezelfde argumenten als zijn Antwerpse collega's.⁷⁸¹

Rechtstreekse steun van Leopold II voor de werkzaamheden van de *Société de Géographie d'Anvers* was eerder zeldzaam. Men vindt de verklaring in de behoedzame politiek van de koning ten aanzien van alles wat verband hield met zijn overzeese plannen. Niets of niemand – zelfs niet zijn medestanders – mochten in

---

⁷⁷⁵ BSGA, I, 1876-1877, pp. 353-354.

⁷⁷⁶ Bijvoorbeeld over de logistieke problemen van de Italiaanse reiziger Romolo Gessi. Zie: BSGA, I, 1876-1877, p. 248; UA-CST, Archief KAGA, Autografen. Brieven van Guillemin aan H.-E. Wauwermans. Cairo, 14 juni 1877 en 28 juli 1877.

⁷⁷⁷ BSGA, I, 1876-1877, pp. 249-250.

⁷⁷⁸ BSGA, II, 1877-1878, pp. 85-86.

⁷⁷⁹ BSGA, II, 1877-1878, p. 246.

⁷⁸⁰ SAA PK 3104. “1878-90.” Minuut van brief van P. Génard aan E. Reuter. Brussel, s.d.

⁷⁸¹ A. ROEYKENS. *Op. cit.*, 1957, pp. 103-120; R. BAETENS. *Op. cit.*, p. 23.

een toestand komen dat zijn zaak zou worden gecompromitteerd door te grote publieke aandacht. Toch kon het genootschap amper twee jaar na de oprichting fier aankondigen dat het een prijs mocht beheren die was ingesteld door Leopold II. Via indirecte weg wilde hij de belangstelling voor de rest van de wereld bij zijn onderdanen aanmoedigen. Met de prijs begunstigde hij de onderwijzers en onderwijzeressen van het officieel onderwijs en het vrij onderwijs in de provincie Antwerpen die het beste geografische werk van het jaar voordroegen bij het genootschap. De auteur van dit werk zou dan een prijs krijgen ter waarde van 500 frank.⁷⁸²

Een centrale rol in de goede relaties met de koning was in ieder geval weggelegd voor voorzitter Henri-Emmanuel Wauwermans. Hij handelde steeds uitermate discreet en was daardoor geschikt als een tussenpersoon en vertrouweling van de koning. Wauwermans legde vaak de eerste contacten met reizigers die Leopold II persoonlijk wilde spreken. Het is opvallend dat sommige van deze ontmoetingen blijkbaar buiten de officiële paleisinstanties om werden geregeld. Zo toont een brief van de Franse exploratiereiziger Noël Eugène Ballay aan dat de uitnodiging voor een audiëntie rechtstreeks werd geregeld door de voorzitter.⁷⁸³

5. Louis Delgeur en de vulgarisering van het werk van Henry Morton Stanley

De juist vermelde Louis Delgeur ontpopte zich in de beginjaren van het genootschap tot een verdienstelijke schrijver die de kennis van reizigers in Midden-Afrika vulgariseerde. Vooral de systematische aanpassingen aan de kaart van Afrika genoten zijn belangstelling.

In *La Carte de l'Afrique équatoriale depuis un demi-siècle* (1877) gaf hij een overzicht van de voornaamste veranderingen.⁷⁸⁴ Bij het ter perse gaan van zijn bijdrage kon hij er nog een belangrijke noot aan toevoegen. De *Daily Telegraph* had een bericht ontvangen van Stanley, die zopas de westkust van Afrika had bereikt. Eén van de belangrijkste geografische vraagstukken van dat moment was opgelost: de Lualaba bleek identiek aan de Congo.⁷⁸⁵ Dat feit werd door secretaris Pierre Génard in zijn eerste jaarverslag (1877) geroemd als "la grande nouvelle géographique de l'année passée."⁷⁸⁶

Delgeur kwam tegemoet aan de belangstelling van zijn collega's door systematisch te berichten over de expeditie van Stanley. Hij citeerde uitgebreid uit correspondentie van de Britse reiziger.⁷⁸⁷ In zijn analyse maakte hij enkele kanttekeningen bij de door Stanley opgegeven coördinaten, maar hij durfde ze niet in vraag stellen. Delgeurs

---

⁷⁸² "Programme de concours de 1878." BSGA, II, 1877-1878, pp. 343-344.

⁷⁸³ UA-CST, Archief KAGA, Autografen. Brief van N.E. Ballay aan H.-E. Wauwermans. Parijs, 11 september 1880. Uiteindelijk kon de audiëntie niet plaats vinden omdat Ballay te laat kennis had genomen van de uitnodiging.

⁷⁸⁴ L. DELGEUR. "La Carte de l'Afrique équatoriale depuis un demi-siècle." BSGA, I, 1876-1877, pp. 293-309.

⁷⁸⁵ De bijdrage volgt op het verslag van de zitting van 8 juli 1876. Het bericht werd op 8 augustus in de *Daily Telegraph* gepubliceerd. Zie: BSGA, I, 1876-1877, p. 309.

⁷⁸⁶ P. GENARD. "Premier rapport annuel sur les travaux de la Société de Géographie d'Anvers, présenté en séance du 17 avril 1878." BSGA, II, 1877-1878, p. 321.

⁷⁸⁷ BSGA, I, 1876-1877, pp. 357-361; pp. 441-445.

bewondering voor Stanley was ontzettend groot. Hij vergeleek zijn exploot met de expedities van de oude conquistadores in Amerika.⁷⁸⁸

Op voorstel van Delgeur werd Stanley tijdens de zitting van 14 november 1877 verkozen tot erelid van het genootschap.⁷⁸⁹ Ook in de volgende jaren zou hij zijn held blijven volgen. In het tweede deel van het bulletin publiceerde hij het omstandige reisverslag *Le voyage de Stanley à travers l'Afrique*, een samenvatting van krantenartikels in afwachting van het definitieve reisverslag dat Stanley wellicht zelf zou publiceren na zijn terugkeer naar Europa.⁷⁹⁰ Stanley groeide in de loop van de volgende jaren onder meer dankzij de *Société de Géographie d'Anvers* in België uit tot een icoon van de exploratie.

6. De verheerlijking van Stanley

Het genootschap droeg veel bij tot de personencultus rond de figuur van Henry Morton Stanley in België, en niet uitsluitend via de bijdragen van Delgeur. Tweemaal werd de journalist-ontdekkingsreiziger met pracht en praal onthaald in de Scheldestad. Telkens was het genootschap één van de stuwende krachten achter het initiatief.

Stanleys eerste bezoek aan Antwerpen kwam er in juni 1878, kort na de succesvolle missie waarmee hij de loop van de Congo had bepaald.⁷⁹¹

De Britse regering had Stanley bij zijn terugkeer vrij koel onthaald. Ze toonde weinig belangstelling voor nieuwe initiatieven in Midden-Afrika. Koning Leopold II haalde Stanley naar Brussel en won hem voor zijn eigen zaak.⁷⁹² Stanley stemde toe maar bleef zijn leven lang hopen dat de Britten ooit iets in Midden-Afrika zouden willen betekenen.⁷⁹³ De invitatie van de koning lag dus aan de basis van de Belgische excursie. De Antwerpse ondervoorzitter Edmund A. Grattan had tijdens een bezoek aan Londen Stanley uitgenodigd om tijdens zijn Belgische reis een zitting bij te wonen van de *Société de Géographie d'Anvers*, een aanbod dat de ontdekkingsreiziger dankbaar aanvaardde.

Stanley verbleef in Antwerpen van 15 tot en met 17 juni, nadat hij eerst gedurende enige dagen in de hoofdstad de noodzakelijke besprekingen had gevoerd met de koning. Hij ging bovendien vooraf nog een kijkje nemen in de industriële complexen van Luik, in het bijzonder de fabrieken van *Cockerill*. Stanley werd gehuisvest in één van de beste hotels van de Metropool, het *Hôtel Saint-Antoine* nabij de Groenplaats, waar hij meerdere vertrekken ter beschikking kreeg. Tijdens een intiem diner stelde voorzitter Wauwermans zijn gast voor aan de andere leden van het bureau. Vervolgens trokken ze naar het *Théâtre Royal*, waar de plechtige zitting met een toespraak van Stanley plaatsvond. De ontdekkingsreiziger beleefde er een

⁷⁸⁸ BSGA, I, 1876-1877, p. 360.

⁷⁸⁹ BSGA, I, 1876-1877, p. 445.

⁷⁹⁰ BSGA, II, 1877-1878, pp. 30-61.

⁷⁹¹ Voor een volledig relaas van het bezoek, zie: BSGA, II, 1877-1878, pp. 388-431.

⁷⁹² N. ASCHERSON. *Op. cit.*, pp. 112-113.

⁷⁹³ R. ANSTEY. *Britain and the Congo in the nineteenth century*. Oxford: Clarendon Press, 1962, pp. 82, 201-207; R. SLADE. *King Leopold's Congo. Aspects of the development of race relations in the Congo Independent State*. London-New York-Accra: Oxford University Press, 1962, pp. 24-25.

triumfantelijke avond. De aanwezigen vereerden hem als een held en hingen aan zijn lippen wanneer hij zijn avonturen vertelde. Iedereen probeerde hem te benaderen en de hand te drukken.

De volgende dag regelde Wauwermans een boottocht op de Schelde met een bezoek aan de scheepswerven van *Cockerill* in Hoboken. Stanley legde zijn nieuwe vrienden uit dat hij op zoek was naar een demonteerbaar scheepstype dat op grote schaal kon worden geproduceerd voor nieuwe expedities in het Congo gebied. Dat was belangrijk om de talloze cataracten zonder gevaar te passeren. Stanley zat in gedachten dus al bij de realisatie van Leopolds voorstellen. Men vindt hier trouwens een belangrijke indicatie dat Stanley in verband met de verdere ontwikkeling van de transportmiddelen in Afrika vooral geloofde in scheepvaart en minder in de constructie van een spoorlijn. Dat laatste was een idee van Cameron, die op dat ogenblik nog steeds op veel krediet van Leopold II en zijn financiers kon rekenen.⁷⁹⁴ Tijdens een lunch bij Jacques Langlois pleziede Stanley het gezelschap met verschillende sappige anekdotes over zijn belevenissen in Afrika. De namiddag werd gevuld met een bezoek aan de dierentuin waar men hem voorstelde aan de zwarte portier "Jef". De man zou Stanley, aldus de kroniekschrijver van dienst, hartelijk hebben begroet: "Il le remercia en termes naïfs et touchants de ce qu'il avait fait pour ses compatriotes [...]". De dag werd afgesloten met een banket in *Restaurant Nagant* op de Meir en een grote plechtigheid in het zomerlokaal van de *Société d'Harmonie d'Anvers*, bijgewoond door meer dan 2.000 mensen. Een concert en een spetterend vuurwerk sloten de gebeurtenis luisterrijk af. De laatste dag bezocht Stanley het Antwerpse arsenaal, waarna hij zich door Wauwermans en Delgeur naar de trein liet begeleiden, zich al voorbereidend op een nieuwe etappe in zijn Europese zegetocht. Uiteraard ging elk eerbetoon aan Stanley gepaard met een lofzang op koning Leopold II, die zich trouwens voortdurend discreet liet informeren over het verloop van de evenementen.⁷⁹⁵

In 1890, na de spraakmakende expeditie "ter bevrijding" van Emin Pacha, kreeg Stanley een tweede, gelijkaardige ontvangst in Antwerpen. De gebeurtenis vertoont zoveel parallellen met die uit 1878 dat ik de tijdsafbakening die ik voor dit onderzoek heb gekozen uitzonderlijk even terzijde schuif.

In januari 1890 had de Antwerpse burgemeester Leopold de Wael vernomen dat zijn stadsgenoot Ernest Grisar in Cairo een ontmoeting zou hebben met Stanley, die op de terugweg was naar Europa. Hij stuurde Grisar onmiddellijk een telegram met de opdracht de grote verkenner uit te nodigen voor een officieel huldebetoon door de autoriteiten en notabelen van Antwerpen.⁷⁹⁶ Een korte tijd later volgde het heuglijke nieuws. Stanley wilde nog niets bevestigen, maar waarschijnlijk zou hij wel tijd kunnen vrijmaken voor de ontmoeting tijdens zijn volgende bezoek aan Europa later dat jaar.⁷⁹⁷ In maart 1890 was de kogel door de kerk: Stanley kwam in april enkele dagen naar België, opnieuw op uitnodiging van koning Leopold II. De visite duurde

---

⁷⁹⁴ N. ASCHERSON. *Op. cit.*, p. 113.

⁷⁹⁵ Nog de avond van het banket van 16 juni 1878, waar Wauwermans had getoast op de koning, ontving het genootschap een dépêche van het Paleis waarin de voorzitter bedankt werd voor dit gebaar. Zie: BSGA, II, 1877-1878, p. 431.

⁷⁹⁶ SAA MA 22/3 (16). Minuut van brief van L. de Wael aan E. Grisar. Antwerpen, 10 januari 1890.

⁷⁹⁷ SAA MA 22/3 (16). Telegram van E. Grisar aan L. de Wael. Cairo, 21 januari 1890.

lang genoeg zodat in het uitgebreide huldeprogramma plaats kon worden gemaakt voor een excursie naar Antwerpen.

Opnieuw fungeerde de *Société de Géographie d'Anvers* als klankversterker voor de actie van de koning. Schepen Arthur Van den Nest stelde zich immers in naam van het stadsbestuur in verbinding met het genootschap en met de *Kamer van Koophandel*. De drie partners vormden een speciale commissie⁷⁹⁸ die de ontvangst regelde.⁷⁹⁹ Ditmaal was het hoogtepunt een groot galabanket in de *Cercle artistique*.⁸⁰⁰ Net zoals in 1878 was in Brussel eveneens een huldebetoon geregeld.⁸⁰¹

Maar hoe concretiseerde zich juist de overgang van gewoon ontzag voor Stanleys prestatie naar mythe? Zoals Felix Driver herhaaldelijk onderstreept, had Stanley zelf “an unrivalled gift for self-publicity”. Maar de Britse historicus bewijst tegelijk dat het proces van mythevorming bijzonder complex is geweest, met interventies van vele soms onverwachte partijen, zodat men het hier onmogelijk volledig kan behandelen.⁸⁰² Toch vindt men voor enkele aspecten de sleutel in de publicaties van het genootschap.

In alle toespraken werden niet zozeer het wetenschappelijke inzicht van Stanley als wel zijn durf en ondernemerszin bewierookt. De burgerij herkende in hem belangrijke kwaliteiten die ze, wanneer ze in de spiegel keek, in zichzelf hoopte terug te vinden: vasthoudendheid en de wil alle obstakels te overwinnen, doortastendheid, moed. Het is trouwens opmerkelijk hoezeer de tijdgenoten in allerlei berichtgevingen aandacht schonken aan het uiterlijk van de ontdekkingsreiziger. Het was alsof men in de fysionomie van de man de verklaring voor zijn successen wilde vinden. Zijn verschijning was, zo meldt de verslaggever van het genootschap in 1878, “zonder pose”, zijn ogen waren “één en al levendigheid”. Hij was zuinig met woorden, hield zijn emoties voor zich, had een waarnemende blik, kortom de onmisbare eigenschappen van een Afrikareiziger...⁸⁰³

Die belangstelling voor de fysionomie is meer algemeen voor die tijd. Men constateert ze zelfs bij collega's van Stanley. In een korte nota citeerde A. Baguet, een lid van het genootschap, een uitgelekte brief van de Portugese ontdekkingsreiziger Serpa Pinto, waarin deze vertelt over zijn ontmoeting met Stanley in Kabinda in 1877, onmiddellijk na diens succesvolle voltooiing van de expeditie langs de Congo. De lezers van het Antwerpse bulletin kregen een volledige beschrijving, zowel moreel als fysiek. Uit alles spreekt een eindeloze bewondering

⁷⁹⁸ De commissie bestond uit volgende personen: schepen A. Van den Nest, gemeenteraadslid F. Kockx en gemeenteraadslid A. Hertogs namens de Stad; H.-E. Wauwermans, J. Langlois en E. Grisar namens de *Société royale de Géographie d'Anvers*; P. Roels, H. Oosterdorp en C. Kesteloot namens de *Kamer van Koophandel*. A. Possemiers was secretaris.

⁷⁹⁹ SAA MA 22/3 (16). Brief van P. Roels aan A. Van den Nest. Antwerpen, 22 maart 1890; brief van P. Génard aan A. Van den Nest. Antwerpen, 22 maart 1890; proces-verbaal – uittreksel van het College van 24 maart 1890.

⁸⁰⁰ Voor het volledige dossier over de ontvangst, zie: SAA MA 22/3 (16).

⁸⁰¹ J. DU FIEF. “H.M. Stanley à la Société royale belge de Géographie de Bruxelles.” *Bulletin de la Société royale belge de Géographie*, XIV, 1890, pp. 187-217.

⁸⁰² Voor originele benaderingen, zie: F. DRIVER. “Henry Morton Stanley and his Critics: Geography, Exploration and Empire.” In: *Past & Present*, number 133, November 1991, pp. 134-166; F. DRIVER. *Geography Militant...*, pp. 117-145.

⁸⁰³ BSGA, II, 1877-1878, p. 389.

voor 's mans houding, die zijn succes incorporeerde. Stanley was één en al energie, oogde sympathiek en straalde goedheid uit. Zijn voorkomen was aristocratisch. Met zijn wandelstok werd hij omschreven als een “pèlerin de la science et de civilisation”.⁸⁰⁴

De stijl van al deze berichten is dus vrij uniform. Men mag in dit geval zelfs spreken van vaste gedachtewendingen. Aldus werkten de genootschappen ijverig mee aan de “mythe” die in die jaren rond Stanley werd opgebouwd. Dat de Britse ontdekkingsreiziger er in de eerste plaats zelf voor verantwoordelijk was, onder meer door in zijn gepubliceerde en veelgelezen aantekeningen een ietwat vertekende – zelfverheerlijkende – interpretatie van zijn daden te geven, betwist ik niet.⁸⁰⁵ Maar de *Société de Géographie d'Anvers* heeft, net zoals de andere aardrijkskundige genootschappen, zeker een belangrijke participatie gehad in de beeldvorming. Zo is bijvoorbeeld geweten dat de naar Frankrijk uitgeweken Belgische geograaf Alexis Gochet, kort na de ontvangst van Stanley in Antwerpen, de toespraken en het relaas van het bezoek heeft opgevraagd. Hij gebruikte ze bij het samenstellen van “l’histoire de l’explorateur éminent que nous estimons, malgré les orages soulevés contre lui.”⁸⁰⁶ Gochet staat bekend als een vulgariserende schrijver en pedagoog van de aardrijkskunde. Hij had reeds een aantal werken geschreven waarin hij zich opwierp als een verdediger van de onderneming van Leopold II in Afrika, zoals *Stanley l’Africain*, *Le Congo belge illustré* en *La traite des nègres et la croisade africaine*.⁸⁰⁷

Tot slot mag men de kracht van de herhaling niet onderschatten. De Antwerpse lezingen van Stanley vormden een onderdeel van een tournee door Europa. Uitgenodigd door tal van genootschappen en kamers van koophandel, kreeg Stanley de gelegenheid zijn eigen versie van de waarheid als een soort mantra, die geografische kennis verbond aan commerciële ondernemingszin, ingang te doen vinden in het collectieve geheugen van de Europese burgerij.⁸⁰⁸

7. Belangstelling en steun voor de Association internationale africaine en de Belgische exploratiemissies

Toen de eerste Belgische expedities naar Midden-Afrika werden gestuurd, kwamen het gebied, de activiteiten en projecten die de *Association internationale africaine* er plande in de schijnwerpers te staan. Het genootschap liet zijn patriottische kant zien.

---

⁸⁰⁴ A. BAGUET. “Stanley et les explorateurs portugais.” *BSGA*, II, 1877-1878, pp. 384-387.

⁸⁰⁵ Bijzonder onthullende studies zijn de biografische werken van de historicus F. MCLYNN: *Stanley: The Making of an African Explorer*, 1989, en *Stanley: Sorcerer’s Apprentice*, 1991. Beide werden onlangs gebundeld in: F. MCLYNN. *Stanley. Dark Genius of African Exploration*. London: Pimlico, 2004, 411 + 499 p.

⁸⁰⁶ UA-CST, Archief KAGA, Autografen. Brief van A. Gochet aan H.-E. Wauwermans. Parijs, 12 januari 1891.

⁸⁰⁷ Alexis Gochet drukte mee zijn stempel op het onderwijs van de aardrijkskunde in Frankrijk en België. Hij gaf jarenlang les aan de Normaalschool van Carlsbourg, in het zuiden van België. Hij publiceerde schoolhandboeken in verschillende talen, bestemd voor alle onderwijsgraden. Zijn belangstelling voor het werk van Stanley hield verband met zijn inzet voor de anti-slavernijbeweging. Zie: J. FICHELET. “Gochet (Jean-Baptiste-Joseph), en religion Frère Alexis-Marie.” *Biographie nationale*, XXXIV, 1968, col. 409-411; M. COOSEMANS. “Gochet (Jean-Baptiste, en religion Frère Alexis).” *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, V, 1958, col. 345.

⁸⁰⁸ F. DRIVER. *Art. cit.*, p. 138.

Op inhoudelijk vlak kan men het beschouwen als een wetenschappelijk propaganda-instrument van de *Association*.

Dat kwam wellicht het duidelijkst tot uitdrukking tijdens een voordracht van Henri-Emmanuel Wauwermans op 12 mei 1878 met de veelzeggende titel *L'œuvre africaine dans ses rapports avec le progrès du commerce et de l'industrie*.

De voorzitter vond de recente ontdekkingen zonder twijfel de belangrijkste prestatie van zijn tijd. Midden-Afrika bleek geen onbewoonbare, dorre woestijn, maar een rijk gebied, “un monde nouveau ouvert à notre exploitation”, zo betoogde Wauwermans. Critici die de onderneming in vraag stelden omdat aan het thuisfront een belangrijker strijd te leveren was, zoals socialisten die de onderdrukking van de arbeiders aan de kaak stelden (“la traite des blancs”), werden resoluut de mond gesnoerd. Het Afrikaanse avontuur – een humane onderneming bij uitstek – zou de zwarte slaven bevrijden en terug volwaardige mensen maken, met uitsluitend positieve gevolgen voor de Belgische economie: “C’est en effet par le développement du travail qui ennoblit l’espèce humaine, l’élève en intelligence et en dignité, que nous devons chercher le remède au paupérisme, plutôt que par l’aumône, qui presque toujours, engendre que paresse et ivrognerie et détruit l’esprit de prévoyance, base de la famille. Tel sera, n’en doutez pas, le résultat final de l’œuvre africaine; elle ouvrira de nouveaux débouchés à notre industrie, débouchés presque intarissables, si nous savons résister aux entraînements de nos passions et profiter des enseignements de la science.” Men merkt dat Wauwermans hier aansluiting vond bij de enthousiaste expansionistische redevoeringen van Saintelette en d’Hane-Steenhuysse enkele jaren daarvoor. Alleen hadden de geografen nu wel een duidelijk expansieterrein voor ogen waar Belgen zich verdienstelijk konden maken voor de economie van de natie: het Congogebied.⁸⁰⁹

Wauwermans nam het humanitaire aspect van de onderneming op dat ogenblik heel ernstig. Er kon geen sprake zijn van de herinvoering van de egoïstische koloniale politiek die in vorige eeuwen een dramatische impact had gehad op de overzeese gebieden. De Europese regeringen hadden hun kolonies te veel beschouwd als afzetmarkten voor de industrie en als graanschuren voor de hongerige onderdanen, zonder enig respect voor de inlandse bevolking. Congo, zoals het in de verhalen van Stanley naar voor kwam, leek een schitterend handelsgebied: bevolkt door miljoenen mensen die veel handelszin toonden, doorkliefd met immense rivieren die de distributie zouden vergemakkelijken. De eerste stap in het civilisatieproces was volgens Wauwermans de vorming van een netwerk van handelsposten, waar onder toezicht van consuls, een bloeiende markt kon worden gehouden, en waar vredelievende zwarten mee handel dreven. Wat Wauwermans absoluut wilde vermijden, was een ontvolking van Afrika...

Wat de voorzitter hier formuleerde is uiterst belangrijk. De *Société de Géographie d’Anvers* was dus in deze fase géén voorstander van een klassieke kolonisatie maar wel van vrijhandel, wat trouwens gezien de commerciële activiteiten van de meeste leden begrijpelijk is. Toch wil ik de vaststelling extra benadrukken, want men is getuige van een ogenschijnlijke paradox. Leopold II stond immers al jarenlang bekend als een fervent doch eenzaam pleitbezorger van kolonies. Dat het

---

⁸⁰⁹ H.-E. WAUWERMANS. “L’œuvre africaine dans ses rapports avec les progrès du commerce et de l’industrie.” *BSGA*, II, 1877-1878, pp. 349-371.

genootschap de koning nu toch steunde, betekent dat het volledig overtuigd was van de “goede bedoelingen” van Leopold II. Wie heimelijk voor zichzelf hoopte op lucratieve winsten via vrijhandel in Midden-Afrika kon zich bovendien mee verschuilen achter een overtuigend koninklijk humanitair project.

Voor de invoering van een systeem met handelsposten was de onderdrukking van de slavernij uiteraard een absolute voorwaarde. Opmerkelijk is dat Henri-Emmanuel Wauwermans een militaire bezetting absoluut wilde vermijden, wegens de te verwachten decimerende impact op de bevolking, die op die manier trouwens de aanzet tot zelfverheffing naast zich neer zou leggen. De overhaaste introductie van een systeem met religieuze missies raadde hij eveneens af. De bevolking was nog niet klaar voor het katholicisme. Het enige middel dat kans op slagen had, was het aanreiken van bestaanszekerheid voor de inlanders door het opbouwen van een economisch systeem. Het religieuze project – hoe waardevol het ook mocht zijn – was voor een latere datum. De economie moest even voorop worden gezet. De geplande stations hadden volgens Wauwermans een belangrijke rol te vervullen en moesten worden bevolkt met blanken die zich ten aanzien van de inlandse bevolking dienden te gedragen als modelfiguren. Alleen zo kon enig prestige en vertrouwen worden opgebouwd, de basis voor een solide economische ontwikkeling.

De voorzitter besloot zijn lezing met een oproep naar de Antwerpse handel.⁸¹⁰ Met cijfers in de hand toonde hij aan dat de zware industrie in het zuiden van het land veel sneller het belang van de Afrikaanse onderneming had begrepen dan de Antwerpse groothandel. De provincie Luik had immers op dat ogenblik al veel meer geld ingezameld voor het Belgische Comité van de *Association internationale africaine* dan de provincie Antwerpen.⁸¹¹

De expedities van de *Association* konden rekenen op de volle steun van het genootschap. Tijdens een speciaal daartoe georganiseerde buitengewone zitting op 10 oktober 1877 werden de leden van de eerste expeditie van het Belgische Comité van de *Association* – kapitein Louis Crespel, luitenant Ernest Cambier en dokter Arnold Maes – verkozen tot corresponderende leden. Een dag later nam Louis Delgeur namens het bureau van het genootschap deel aan het afscheidsbanket dat de *Société belge de Géographie* – het andere vehikel van de *Association* – in Brussel organiseerde, waarbij hij de diploma's aan de betrokkenen overhandigde.⁸¹²

Voortaan zou de *Société de Géographie d'Anvers* nauw samenwerken met het uitvoerend comité van de *Association* voor de propaganda rond de expeditie. Regelmatig verschenen brieven van secretaris-generaal Greindl in het bulletin om de vorderingen onder de aandacht te brengen van het publiek.⁸¹³

In de beginperiode waren het vooral droevige tijdingen die hun weg vonden naar de Antwerpse geografen. Zo stond voorzitter Wauwermans tijdens de zitting van 13 maart 1878 een poos stil bij het plotse overlijden van Louis Crespel en Arnold Maes op Zanzibar. Hij wees daarbij op het belang van een geleidelijke aanpassing aan het

---

⁸¹⁰ Ibidem.

⁸¹¹ Op 31 december 1877 had het Comité in totaal 93.444,76 frank aan intekeningen ontvangen, waarvan 22.435,44 frank uit de provincie Luik en 9.909,58 frank uit de provincie Antwerpen.

⁸¹² BSGA, I, 1876-1877, pp. 428-431.

⁸¹³ De eerste brief van Greindl dateert van 18 oktober 1877. Zie: BSGA, I, 1876-1877, pp. 432-434.

tropische klimaat, naar het voorbeeld van Stanley, die maanden in Egypte en Klein-Azië had doorgebracht vooraleer hij verder naar het zuiden trok.⁸¹⁴ Die belangstelling voor acclimatisatie en reisinstructie werd later vertaald in speciale bijdragen. In april 1878 citeerde hij hele passages uit brieven van Pater Horner, hoofd van de katholieke missie in Zanzibar, waarin de voorbereidingen van de expeditiekaravaan door Cambier en Marno – een Oostenrijker met ervaring in de tropen die de expeditie had vervoegd – werden uitgelegd. Via deze nieuwsberichten stak men in Antwerpen heel wat op in verband met de wetenschappelijke omkadering van de onderneming.⁸¹⁵

De nieuwe initiatieven van de *Association internationale africaine* die werden toegelicht met uittreksels uit de ingestuurde briefwisseling, vormden tevens het onderwerp van lezingen en gedetailleerde verhandelingen. Zo introduceerde Emile Adan het werk *De la science astronomique dans les voyages et les explorations*.⁸¹⁶ Hoewel de titel vrij algemeen was, was het onderwerp volledig georiënteerd op de Belgische expeditie die naar Oost-Afrika was vertrokken. Adan legde zijn collega's uit hoe men concreet werk kon maken van de wetenschappelijke stations die Leopold II zo graag zag verschijnen langsheen de routes naar het binnenland. Adan was immers gespecialiseerd in geodesie en sterrenkunde, en werd als directeur van het *Dépôt de la Guerre* gezien als een autoriteit in de Belgische geografie. Hij was bovendien effectief lid van zowel het Brusselse als het Antwerpse geografische genootschap – wat eerder uitzonderlijk was. Adan speelde zelf een centrale rol bij de wetenschappelijke voorbereiding van de eerste Belgische expeditie. Op vraag van de commandant van de *Oorlogsschool* had hij de expeditieleden een cursus gegeven om ze te confronteren met de gevaren die hen te wachten zouden staan. Adan wees zijn grotendeels onwetende publiek op de verschillende moeilijkheden die de Belgische reizigers zouden ontmoeten bij het bepalen van hun positie. Korte tijd na de voordracht ontving het genootschap Adans autograaf van zijn *Cours à l'usage des explorateurs*, wat de leden in staat stelde beter kennis te maken met de eerste wetenschappelijke instructies die de Belgische expeditie had ontvangen.⁸¹⁷

8. Vertrouwen in onzekere tijden

Drie jaar na de oprichting van de *Association internationale africaine* was het voor alle betrokkenen duidelijk dat de volbrenging van de taak die men zichzelf had opgelegd een loodzware klus werd. Kort na het begin van de eerste missie van het Belgische Comité vielen al twee doden te betreuren. En de nieuwsberichten over de vorderingen van de laatst overgebleven reiziger Ernest Cambier kwamen uiterst traag – via de karavaanroute, een aantal tussenpersonen in Zanzibar en een telegrafist in Aden – toe in het moederland. De pers begon zich te roeren. Her en der verschenen kritische stukken of vage berichten dat de missie tot mislukken was gedoemd. Sommigen beweerden dat de expeditie werd gegijzeld. Begin januari 1879 voelde het genootschap zich bij monde van voorzitter Wauwermans verplicht “les bruits regrettables” de kop in te drukken. Men bleef vertrouwen hebben in de

---

⁸¹⁴ BSGA, II, 1877-1878, pp. 239-240.

⁸¹⁵ BSGA, II, 1877-1878, pp. 262-268.

⁸¹⁶ E. ADAN. “De la science astronomique dans les voyages et les explorations.” BSGA, II, 1877-1878, pp. 118-135; pp. 458-471.

⁸¹⁷ BSGA, II, 1877-1878, p. 222.

Belgische onderneming. Wauwermans beweerde dat Cambier al een heel eind was opgeschoten, en dat de nieuwe rekruten Wautier en Dutrieux met een lange karavaan uit Mpwapwa waren vertrokken om hem van nieuwe levensmiddelen te voorzien.⁸¹⁸

In februari 1879 werd de geruchtenstroom sterker. Wauwermans klaagde tijdens een zitting dat de pers vergissingen de wereld instuurde die het publiek een verkeerde indruk gaven van de ware bedoelingen van het Afrikaproject. De vestiging van wetenschappelijke stations bleef de hoofdprijs, er waren geen andere motieven. Hij stelde zijn collega's gerust met een aantal nieuwsberichten, welke hij via de *Association internationale africaine* had ontvangen en die dateerden van januari. Cambier was intussen gevorderd tot op twee dagreizen van de hoofdstad van koning Mirambo, een belangrijke heerser in de regio. Wautier en Dutrieux volgden met een karavaan. De post van februari had geen ander nieuws gebracht, maar dat mocht volgens Wauwermans geen reden zijn tot paniek. Er waren in dat seizoen immers veel minder karavanen van het binnenland naar de kust. De post werd maar om de maand per stoomboot van Zanzibar naar Aden gestuurd. De stilte was dus perfect verklaarbaar. Wauwermans besloot met een ultiem gezagsargument. De koning had hem en een aantal andere leden van het genootschap in audiëntie ontvangen, en nog eens overtuigd van het humanitaire karakter en het succes van de *Association*.⁸¹⁹ Zoveel overtuigingsdrang moest wel een verklaring hebben.

Eind april 1879 was de voorzitter dan toch verplicht een pijnlijke mededeling te doen. De geruchten bleken gedeeltelijk te kloppen. Op 19 december 1878 was luitenant Wautier nabij het Tchaiameer overleden aan de gevolgen van dysenterie. De *Association* zou het nieuws pas op 18 maart officieel hebben vernomen. De rapporten van Cambier die met dezelfde zending waren toegekomen, toonden aan dat men weldra een station ging realiseren. Maar ze bewezen ook dat er fouten waren gemaakt wat betreft de uitrusting van de reizigers en de keuze van de ruilartikelen die ze hadden meegekregen. Er moesten lessen worden getrokken in het licht van de nieuwe missie die op stapel stond en welke in handen werd gegeven van kapitein Popelin en dokter Van den Heuvel.⁸²⁰

Andere Europeanen deden het op dat ogenblik aanzienlijk beter in Midden-Afrika, zo vonden de Antwerpenaren. De successen van de Portugezen Brito Capello, Roberto Ivens en Serpa Pinto, van de Italiaanse markies Antinori, van de Duitser Gerhard Rohlfs, van de Italiaanse Fransman Savorgnan de Brazza, en van de Engelsman Keith Johnston moesten de Belgen inspiratie bieden en doen geloven in hun eigen slaagkansen.

9. Eindelijk “wetenschap”? De eerste praktische kennis uit Afrika

Met Dutrieux, Popelin, Van den Heuvel en Dutalis kreeg Cambier eindelijk versterking. Deze keer stuurde men mensen die beter bestand bleken tegen de gevaren van de tropen. Dutrieux vervoegde Cambier in Tabora. Popelin, Van den Heuvel en Dutalis planden een tweede expeditie vanuit Zanzibar. De Belgen gingen

---

⁸¹⁸ BSGA, III, 1878-1879, p. 147.

⁸¹⁹ BSGA, III, 1878-1879, pp. 155-158.

⁸²⁰ BSGA, III, 1878-1879, pp. 283-288.

meer aandacht besteden aan de “wetenschappelijke” aspecten van hun opdracht. Zij schreven de resultaten van hun observaties uit in artikelen die ze naar Brussel zonden. Het secretariaat van de *Association* zorgde er voor dat de teksten gepubliceerd werden, onder meer in het bulletin van de *Société de Géographie d’Anvers*.⁸²¹ In hun vroegste geschriften legden ze vooral de nadruk op praktische problemen, die het leven van de exploratiereiziger erg vervelend maakten.

Het eerste artikel is daarvan een goed voorbeeld. Dutrieux maakte een korte medische studie van een bijzonder onaangename parasitaire huidaandoening waarvan hij zelf het slachtoffer was geworden. Hij gaf een vrij complete beschrijving van de symptomen. De parasiet, die dikwijls werd waargenomen bij runderen, zou via vliegen worden overgedragen op mensen. Uit de door de vliegen in de huid geïnjecteerde eitjes ontwikkelden onderhuids larven. Die gaven tijdens de eerste dagen van de besmetting aanleiding tot jeuk, vooral ’s nachts. Na enige tijd ontstond een uiterst pijnlijke ontsteking, die uitwendig opviel door de vorming van een donkerrode puist. Dutrieux telde op een gegeven moment wel twaalf parasieten op zijn onderlichaam. Aanvankelijk dacht hij dat het gewone steenpuisten waren, maar omdat de pijn niet te harden was, besloot hij ze te openen. Daardoor kon hij een vrij gedetailleerde beschrijving geven van de parasiet. Bovendien gaf hij een methode om de parasiet op een effectieve en veilige manier te verwijderen.⁸²² Pierre Dutrieux was op medisch vlak zeker geen amateur. De koning had hem gerekruteerd omdat hij vertrouwd was met de uitheemse geneeskunde. Hij was gedurende enige tijd leraar aan de medische school van Cairo.⁸²³

Een ander aandachtspunt was de transportproblematiek. Het vervoer van de expeditie-uitrusting door het binnenland was immers al gauw een bijzonder moeilijke, dure én tijdrovende aangelegenheid gebleken. Vooraanstaande Europese geografen en andere intellectuelen, onder wie de Duitser Petermann, opperden het voorstel tamme olifanten als lastdieren in te schakelen.⁸²⁴ Paarden, muilezels of ossen waren niet bestand tegen de destructieve invloed van de gevreesde tseetseevlieg. De exploratiereiziger Marco was er trouwens al in geslaagd om met 6 Indische olifanten, die toebehoorden aan de Egyptische khedive, door te dringen tot het gebied van de Boven-Nijl.⁸²⁵ Leopold II had wel oor voor de merkwaardige suggestie en besprak één en ander met kenners van Indië tijdens een bezoek aan Londen. Hij besloot 4 olifanten per stoomboot de Indische Oceaan over te zetten naar Msasani-Bay, aan de oostkust van Afrika ter hoogte van Zanzibar. Het is het technische relaas van de aan de Engelsman Frederik Carter toevertrouwde ontschepping van die olifanten dat

---

⁸²¹ Op het einde van de lente van 1879 ontving de *Société* de eerste bijdragen. Zie: *BSGA*, IV, 1879-1880, pp. 47-48.

⁸²² P. DUTRIEUX. “Une affection cutanée parasitaire observée dans l’Afrique orientale.” *BSGA*, IV, 1879-1880, pp. 51-54.

⁸²³ A. LACROIX. “Dutrieux (Pierre).” In: *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, I, 1948, col. 352-353. Dutrieux was legerarts, maar verbleef vóór zijn expeditie naar Midden-Afrika al vijf jaar in Egypte.

⁸²⁴ De polemieken is te volgen in o.a.: J. FAIRER. “On the utilisation of the African Elephant.” *Nature*, 1878, nr. 473; A. PETERMANN. “Die Erforschung Afrika’s mit Hilfe von Elephanten.” *Petermann’s Mittheilungen*, 1878, p. 405; A. RABAUD. “Utilisation des éléphants en Afrique.” *Bulletin de la Société de Géographie de Marseille*, 1879.

⁸²⁵ “Les éléphants en Afrique.” In: *BSGA*, IV, 1879-1880, p. 15; zie ook: A.-J. WAUTERS. “L’éléphant d’Afrique et son rôle dans l’histoire de la civilisation africaine.” *Bulletin de la Société belge de Géographie*, IV, 1880, pp. 150-185.

door het genootschap interessant genoeg werd bevonden om te publiceren.⁸²⁶ Het experiment mislukte. Via een door de *Association* doorgestuurde brief van Carter van 17 december 1879 kreeg het genootschap te horen dat het olifantenwifje “Sosankalli” in het binnenland was gestorven tengevolge een aantal ontstekingen.⁸²⁷ Uiteindelijk overleefde geen enkel dier de onderneming.

Het is trouwens opvallend dat men in deze periode wel meer aandacht had voor spectaculaire projecten die de Europeaan in staat moesten stellen door te dringen tot het hart van Afrika, en die vooral de handel stimuleerden. Sommige daarvan zijn uitwerkingen van de expansionistische voorstellen die al werden geformuleerd tijdens het congres van Antwerpen in 1871. William Burls liet het Antwerpse publiek kennismaken met de plannen voor de aanleg van een kunstmatige binnenzee in de Sahara. Het ging om een ontwerp van de Amerikaan Donald Mackenzie, analoog aan het plan van de Fransman Elie Roudaire in de streek van de chotts in Noord-Afrika.⁸²⁸ Ditmaal ging het om een veel uitgestrekter gebied, te situeren in het westelijke deel van de woestijn.⁸²⁹ Graaf de Marsy probeerde de toehoorders te overtuigen van het nut van een spoorlijn van Algerije naar de Soedan.⁸³⁰

10. Ernest Cambier en het toenemende geloof in de kracht van de natie

Overheerste de eerste drie jaren vooral de onzekerheid over de Belgische expeditie, dan merkt men dat omstreeks 1880 een keerpunt werd bereikt en men voortaan sterker ging geloven in de kracht en de slaagkansen van de Belgen. De overtuiging groeide dat een definitieve weg was ingeslagen waarop geen terugkeer meer mogelijk was. Het in beginsel internationale project zat volop in een transformatieproces. De grensoverschrijdende en als grensverleggend bedoelde samenwerking tussen Europeanen in Afrika bleek een politieke utopie met als resultaat een wirwar van divergerende nationale dynamieken. Maar vreemd genoeg hypothekeerde dat niet de basisdoelstelling van Leopolds groots schema: de openlegging van Midden-Afrika. Integendeel, door de onderlinge wedijver tussen de Europese landen trokken zijn ideeën meer aandacht en ontstond er in bepaalde kringen een iets breder draagvlak voor. De leden van het genootschap volgden al deze initiatieven van dichtbij. Ze informeerden zich over de Fransen die onder leiding van de Brazza op een vrijpostige manier vanaf de Afrikaanse westkust een eigen koers begonnen te varen, en over het Duitse Comité van de *Association internationale africaine* dat min of meer hetzelfde deed vanaf de oostkust.⁸³¹

---

⁸²⁶ T. VAN DEN HEUVEL. “Débarquement des éléphants. Note du docteur Van den Heuvel, explorateur de l’association internationale africaine.” *BSGA*, IV, 1879-1880, pp. 55-57.

⁸²⁷ UA-CST, Archief KAGA, Autografen. Brief van F. Carter aan de Association internationale africaine. Karema, 17 december 1879.

⁸²⁸ Wauwermans onderhield persoonlijke contacten met Roudaire maar slaagde er niet in hem naar Antwerpen te krijgen om zijn plannen toe te lichten. Zie: UA-CST, Archief KAGA, Autografen. Brieven van E. Roudaire aan H.-E. Wauwermans, Parijs, 25 mei 1883 en 29 juni 1883.

⁸²⁹ W. BURLS. “La Mer d’El-Djuf. Projet de mer intérieure dans le Sahara occidental par M. Donald Mackenzie.” *BSGA*, IV, 1879-1880, pp. 117-128.

⁸³⁰ COMTE DE MARSY. “Le chemin de fer de l’Algérie au Soudan.” *BSGA*, IV, 1879-1880, pp. 201-206.

⁸³¹ Men correspondeerde over deze ontwikkelingen rechtstreeks met secretaris-generaal Strauch. Het eerste relaas dateert van 3 februari 1880. Zie: *BSGA*, IV, 1879-1880, pp. 391-392.

De vertrouwensimpuls werd – alweer – gegeven door voorzitter Wauwermans, die de leden tijdens de zitting van 17 maart 1880 vergastte op een voordracht met als titel *Les explorateurs belges en Afrique*.⁸³² Het betreft een becommentarieerd verslag van de jaarlijkse bijeenkomst van het Belgische Comité van de *Association internationale africaine* op 1 maart van dat jaar, gevolgd door correspondentie die men de daaropvolgende dagen in Brussel had ontvangen. Ondanks alle moeilijkheden op het terrein bleek de Belgische expeditie toch een absolute sterkmaker in huis te hebben. Ernest Cambier was beter dan de andere Belgen bestand tegen de moordende reisomstandigheden. Hij had in Karema een solide basis gelegd van wat min of meer voor een station kon doorgaan.

De bemoedigende prestaties van Cambier werden onmiddellijk aangewend in de propaganda. Wauwermans putte zich uit in fraaie lofbetuigingen en toonde zich creatief in het vinden van de meest uiteenlopende optimistische, daadkrachtige en patriottistische formuleringen. Men stelt vast dat de heldenstatus die Cambier later zou verkrijgen al in de sterren geschreven stond nog vooraleer men een werkelijk aantoonbare hoeveelheid gegevens ter beschikking had om die attributie te kunnen rechtvaardigen. Het initiatief van de koning eiste op dat ogenblik nu eenmaal een heroïsche figuur, en het genootschap werkte enthousiast en kritiekloos mee aan zijn creatie.

Toen Cambier in 1881 voor een rustperiode naar België terugkeerde, organiseerde het genootschap een groot feest. De aanwezigheid van de nieuwe held moest de Antwerpse burgerij overhalen zich met hem – of althans met zijn kwaliteiten – te vereenzelvigen. Het ging om georganiseerde uitbundigheid, vergelijkbaar met de hedendaagse heisa rond bekende cultuuriconen. De menigte werd er collectief toe aangezet zichzelf te identificeren met de nobele karaktertrekken van de ontdekkingsreiziger, in de hoop dat de onderneming in Afrika daardoor een breder maatschappelijk draagvlak zou krijgen.

Alle partners werden bij de operatie betrokken. Onder de meer dan 2.000 mensen die Cambier aan het station opwachtten, bevonden zich tal van legerofficieren en afgevaardigden van de *Association internationale africaine*, de aardrijkskundige genootschappen van Antwerpen en Brussel, het *Institut cartographique militaire*, gezanten van de koning. Ze namen hem mee in een zegetocht door de stad waarna ze hem trakteerden op een militair eerbetoon, een middagbanket in de *Cercle artistique*, een zitting in het *Théâtre Royal*, een schitterend avondbanket in de salons van *Restaurant Bertrand*. Heel wat groothandelaars, havenbonzen en reders die eerder op de dag in Laken de “garden party” hadden bijgewoond die de koning er aanbood ter gelegenheid van het huwelijk van zijn dochter prinses Stéphanie hadden zich gehaast om toch tijdig terug in de Metropool te geraken om het spektakel met Cambier te kunnen bijwonen. De toespraken toonden opvallende parallellen met die tijdens het eerste bezoek van Stanley. Cambier werd voorgesteld als de incarnatie van burgerlijke deugden zoals moed, doorzettingsvermogen, bescheidenheid, plichtsbewustzijn, standvastigheid, toewijding. Net zoals bij Stanley schonk men veel aandacht aan zijn fysionomie. Zijn gezicht straalde tegelijk rust en kracht uit. Dankzij

---

⁸³² H.-E. WAUWERMANS. “Les explorateurs belges en Afrique.” *BSGA*, IV, 1879-1880, pp. 408-418.

zijn deugdzaamheid was hij ondanks de zware inspanningen fysiek onaangetast gebleven.⁸³³

De “held” Cambier werd door middel van handige retoriek verbonden aan de “held” Leopold II. De zielsverwantschap binnen het genootschap met de expansionistische koning liep op dat moment naar een voorlopig hoogtepunt toe, zelfs in die mate dat Wauwermans meer en meer in de huid kroop van een soort koninklijke lakei, een rol die hij zelfs niet trachtte te verbergen: “En voyant ce prince jeune, riche, occupant la plus haute position qu’un homme puisse ambitionner, consacrer sa fortune, ses forces, ses veilles, avec une ardeur que nul d’entre nous ne pourrait dépasser, à acquérir la gloire personnelle du savant, travailler avec une abnégation que rien n’arrête à accroître la prospérité commerciale de son pays, je ne puis me défendre, je l’avoue, d’une véritable émotion! ... Je suis tenté de lui crier, dût-on m’accuser d’être courtisan: Merci, Sire, pour l’honneur que Votre Majesté répand sur notre chère Belgique!...”⁸³⁴

Dat dierbare België werd langsom meer in het hart gesloten. Het internationalisme verdampte nadrukkelijker en maakte langzaam plaats voor een meer nationalistisch getint discours, daarin versterkt door de omstandigheden van dat moment. In 1880 vierde men immers het feit dat België vijftig jaar eerder zijn onafhankelijkheid had verworven. De voorzitter zag in het slagen van het project in Afrika het enige volwaardige gebaar van dankbaarheid dat de natie aan de dynastie kon geven en droomde hardop van een “Novum-Belgium” in Midden-Afrika.⁸³⁵

Deze kentering is opmerkelijk en in zekere zin paradoxaal. Men mag aannemen dat Wauwermans nog steeds sympathie had voor de geestesstrooming van internationalisme en vrijhandel die Leopold II naar de buitenwereld uitdroeg. Maar tegelijk vond hij dat de Belgen binnen deze beweging een hoofdrol moesten spelen en alle initiatieven dienstbaar moesten maken, niet zozeer voor de hele mensheid, maar in de eerste plaats voor de Belgische economie.

Intussen was de hoop gevestigd op Henry Morton Stanley, die door Leopold II was geëngageerd voor een nieuwe expeditie in het stroomgebied van de Congo. De koning had samen met een aantal invloedrijke personen uit de financiële wereld een nieuwe organisatie in het leven geroepen, het *Comité d’Etudes du Haut-Congo*. Het *Comité* was veel meer dan de *Association* gericht op de exploitatie van Midden-Afrika, maar voor de publieke opinie was het op dat ogenblik nog onduidelijk dat de koning een bocht had ingezet die hem van zijn filantropische onderneming liet afzwijken naar een economisch en uiteindelijk politiek project.⁸³⁶

Berichten van het geassocieerde lid C. Stuart bevestigden de Antwerpse geografen dat de ontdekkingsreiziger zoals voorzien eerst naar Zanzibar was gereisd en er contact had gehad met de Belgische expeditie aan de oostkust. Vervolgens was hij

---

⁸³³ “Séance extraordinaire du 27 avril 1881. Retour de M. le Capitaine Cambier.” *BSGA*, VI, 1881-1882, pp. 4-39.

⁸³⁴ *BSGA*, IV, 1879-1880, p. 417.

⁸³⁵ *BSGA*, IV, 1879-1880, p. 418.

⁸³⁶ S. CORNELIS. “Stanley in dienst van Leopold II. De stichting van de Onafhankelijke Kongostaat 1878-1885.” In: *H.M. Stanley. Ontdekkingsreiziger in dienst van de Koning*. Tervuren: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, 1991, pp. 41-60.

via het Suezkanaal naar de Congomonding gereisd, waar het Antwerpse vrachtschip *Barga* hem het materiaal leverde voor zijn eigen expeditie. In de herfst van 1879 was Stanley begonnen met zijn tocht langs de stroom met als doel – zo werd verteld – het openleggen van het binnenland voor de Europese handel. In zijn onderhandelingen met plaatselijke potentaten, zo werd de Antwerpenaren voorgehouden, kon Stanley beschikken over onuitputtelijke middelen, waardoor hij aan iedere vraag zou kunnen voldoen. Men hoopte op een vlugge installatie van stations voorbij de cataracten, waaronder één aan de Stanley Pool, en op een snel contact met de vanuit de oostelijke regio van Midden-Afrika oprukkende expeditie van Popelin.⁸³⁷

De hoop op economische expansie langs die kant van het continent via verbeteringen op het gebied van transport werd trouwens gevoed door de Engelse kapitein van de *Royal Navy* C.-E. Foot die op 12 mei 1880 een voordracht gaf met als titel *Du transport et des centres commerciaux dans l'Afrique équatoriale de l'Est*.⁸³⁸ Het jaaroverzicht van 1880 was in ieder geval optimistisch: de dienaren van de *Association internationale africaine* hadden elkaar gevonden in het station van Karema aan de oever van het Tanganyikameer en wilden zo snel mogelijk het water op met een stoomboot die zij hadden verworven dankzij de generositeit “d'un Belge qui veut garder l'anonyme.”⁸³⁹

Uiteraard bleef het gevaar steeds om de hoek loeren, en moest het genootschap van tijd tot tijd het enthousiasme temperen. De onverwachte dood van Carter en Cadenhead eind juni 1880 als gevolg van incidenten met de inlandse leider Mirambo zette iedereen opnieuw met beide voeten op de grond. Maar intussen had men toch geleerd om zulke verliezen snel te verwerken. Men had er zich bij neergelegd dat het een harde strijd ging worden die een tijd kon duren, zoals blijkt uit een interventie van de voorzitter amper drie maanden na het voorval, op de zitting van 13 oktober 1880: “Les craintes que l'on avait pu concevoir pour nos expéditions de l'Afrique orientale, à la suite de la mort de MM. Carter et Cadenhead, sont donc dissipées et l'on peut dire que la situation y est aussi satisfaisante qu'on peut l'espérer dans une entreprise d'un caractère aussi aventureux.”⁸⁴⁰ Men evolueerde stilaan naar een combatieve attitude. De romantische interpretaties van het begrip “avontuur” maakten plaats voor realisme. De Belgen mochten de kaas niet van hun brood laten halen. Indien er slachtoffers moesten vallen om te kunnen standhouden en de economische wensdromen te realiseren, dan was dat maar zo.⁸⁴¹

Toch zat men hier nog niet in een fase van volstreekte zelfzuchtigheid, althans wat betreft de *Société de Géographie d'Anvers*. Men bleef de commerciële verovering nog steeds in belangrijke mate koppelen aan het beschavingsideaal. Men aanvaardde enthousiast de publicatie van de *Notes sur le climat de l'Afrique* van de Fransman Louis Delavaud die besloot dat de toekomst van Afrika eigenlijk niet

---

⁸³⁷ BSGA, V, 1880-1881, pp. 50-51.

⁸³⁸ C.-E. FOOT. “Du transport et des centres commerciaux dans l'Afrique équatoriale de l'Est.” BSGA, V, 1880-1881, pp. 58-76.

⁸³⁹ “3e Rapport annuel sur les travaux de la Société de Géographie d'Anvers, présenté en séance du 14 avril 1880.” BSGA, V, 1880-1881, pp. 98-99.

⁸⁴⁰ H.E. WAUWERMANS. “Nos explorateurs en Afrique. Discours prononcé le 13 octobre 1880, à la séance de la Société de Géographie d'Anvers.” BSGA, V, 1880-1881, p. 236.

⁸⁴¹ Toen in maart 1881 kapitein Popelin aan de gevolgen van een ziekte overleed, besteedde men in het verslag van het genootschap niet meer dan drie regels aan het trieste voorval. Zie: BSGA, VI, 1881-1882, p. 374.

toebehoorde aan de Europeanen, maar dat het hun rol was de zwarten te beschaven, “de les rendre dignes d’être considérés comme nos égaux”. De handel beschouwde hij als het belangrijkste instrument van die beschaving.⁸⁴² De leden waren dan ook in eerste instantie erg bezorgd over een verontrustend bericht dat Antwerpen via het aardrijkskundig genootschap van Lyon in december 1881 bereikte: Stanley zou voor de aanleg van wegen in het binnenland van Congo slaven hebben gekocht en hen voor de arbeid hebben ingeschakeld. Maar voorzitter Wauwermans deed er alles aan om dat gerucht te verwerpen als een Franse poging om Stanley te beschadigen op een ogenblik dat de Brazza werd voorgesteld als de apostel van de vrijheid, de man die hele stammen tegelijk binnen de beschaving bracht. Wauwermans verwees naar een getuigenis in de *Times* van 1 augustus 1881 van de Engelse missionaris Henry E. Crudgington die beweerde dat hij tijdens een bezoek aan de Stanley Pool met eigen ogen had kunnen vaststellen dat Stanley zijn medewerkers wél goed behandelde. In ieder geval is het duidelijk dat naast het economische expansionisme andere thema’s in het aandachtsveld van de Antwerpse burgerij sluimerden.

11. Naar een open relatie met het koningshuis

Omstreeks 1881 kwam de wederzijdse sympathie tussen de *Société de Géographie d’Anvers* en Leopold II openlijker onder het licht. Dat toont enerzijds aan dat het aardrijkskundig genootschap in de voorbije jaren was uitgegroeid tot een eerbiedwaardige, betrouwbare, loyale, royalistische vereniging die min of meer op dezelfde intellectuele lijn zat als de koning. Anderzijds kon de open benadering van het Afrikaanse expansiethema de koning, die altijd bijzonder voorzichtig was wat betreft zijn openbaar optreden, niet langer verontrusten. Was de meerderheid van de Belgen nog steeds gekant tegen kolonisatie, dan kon de internationalistische formule waaraan Leopold II ogenschijnlijk werkte intussen op iets bredere instemming of toch zeker op enig respect rekenen. In ieder geval was het project losgekoppeld van een rechtstreeks optreden door de Belgische overheid, wat een lossere omgang met het thema toeliet. Bovendien had de koning intussen uitstekende relaties opgebouwd met aardrijkskundige genootschappen in het buitenland (Londen, Parijs, Berlijn, Marseille) waardoor er geen reden meer was om de intieme band met de Belgische aardrijkskundige genootschappen te verhullen.

Een voorname rol was weggelegd voor de *Société* tijdens het bezoek van Leopold II aan Antwerpen op 11 september 1881. Dit gebeurde onder meer naar aanleiding van de onthulling van de nieuwe muurschilderingen in de Beurs. Het betreft een reeks kaarten van landen en continenten getekend volgens het ontwerp van kapitein Ghesquière. De koning werd rondgeleid door Louis Delgeur in aanwezigheid van het bijna voltallige genootschap.⁸⁴³

In april 1882 werd te Brussel het *Institut National de Géographie* opgericht. De naam is enigszins verwarrend want men zou kunnen vermoeden dat het een overheidsinstelling betrof. Het was echter een naamloze vennootschap die met steun van de koning door een aantal belangrijke Belgische financiers in het leven was

---

⁸⁴² L. DELAUAUD. “Notes sur le climat de l’Afrique.” *BSGA*, VI, 1881-1882, pp. 169-193 [citaat pp. 192-193].

⁸⁴³ “Visite de sa Majesté le Roi aux cartes de la Bourse d’Anvers.” *BSGA*, VI, 1881-1882, pp. 273-275.

geroepen met de bedoeling geografische informatie te bundelen en op commerciële wijze uit te geven. Daarmee vulde het *Institut* de leegte die het *Etablissement* van de broers Vandermaelen had achtergelaten. Het werd een concurrent voor het met overheidsgeld werkende *Institut cartographique militaire*. De *Société de Géographie d'Anvers* had geen rechtstreekse institutionele banden met dit initiatief maar toch stelt men vast dat onder de eerste aandeelhouders veel leden van het genootschap te vinden zijn, onder wie voorzitter Wauwermans, kolonel Henrard, kapitein Ghesquière, ridder Gustave van Havre, Jacques Langlois, John Hunter, A. Baguet, Ernest vander Laet, Xavier Gheysens en Ventura de Callejon. Wauwermans zetelde als commissaris in de beheerraad van de vennootschap.⁸⁴⁴

Het zal dan ook weinig tijdgenoten hebben verrast dat Leopold II in juni 1882, in antwoord op een verzoek van Wauwermans, ermee instemde voortaan zijn Hoge Bescherming te verlenen aan het geografisch genootschap. Dat had men trouwens in de statuten van 1877 voorzien. Voortaan mocht de vereniging gebruikmaken van het koninklijke epitheton. Ze veranderde de naam onmiddellijk in *Société royale de Géographie d'Anvers*. Wat wellicht niemand op dat moment opviel is dat de officiële kennisgeving niet op de klassieke wijze via de paleisadministratie gebeurde, maar rechtstreeks via Maximilian Strauch, secretaris-generaal van de *Association internationale africaine*.⁸⁴⁵

12. Argwaan ten aanzien van de Portugezen en Fransen in Afrika

In 1882 publiceerde de *Société de Géographie d'Anvers* een opmerkelijke tekst van Louis Delgeur over de geschiedenis van de Portugese aanwezigheid in Afrika.⁸⁴⁶ Daarin beperkte hij zich niet tot de klassieke opsomming van de voornaamste kustverkenningen in de 16de eeuw. Hij beschreef ook de Portugese activiteiten in Angola en Mozambique in de 19de eeuw. Delgeur stelde echter vast dat de pompeuze titel “*Dominus orientalis Africae*” waarvan de Portugese koning zich bediende in de praktijk geen enkele grond had. Hoewel Portugal op papier een gebied in Midden-Afrika beheerste zo uitgestrekt als Midden-Europa had het land geen reële controle over de volkeren die er leefden. De Afrikaanse stammen langsheen de Zambesi waren zich amper bewust van de Portugese soevereiniteit.

In zijn bijdrage ondersteunde Delgeur de voorstellen van het aardrijkskundig genootschap van Lissabon om de “wetenschappelijke grenzen” in het gebied te verleggen door middel van wetenschappelijke stations. Tegelijk verraadt zijn expliciete terminologie een zekere argwaan ten aanzien van de mogelijk politieke gevolgen van een Portugese penetratie in het Afrikaanse binnenland. De soevereiniteitsproblematiek zou weldra op de voorgrond treden en alle Europese grootmachten in de discussie betrekken.

Delgeurs kritische bedenkingen zijn het duidelijkst in het nawoord van zijn bijdrage. De ondervoorzitter was erg verontrust over het nieuws dat hij had gelezen in het tijdschrift van het Portugese genootschap, namelijk dat men had besloten tot de oprichting van exclusief Portugese stations. Dat stond immers haaks op de plannen

---

⁸⁴⁴ BSGA, VI, 1881-1882, pp. 545-549.

⁸⁴⁵ BSGA, VII, 1882-1883, pp. 98-103.

⁸⁴⁶ L. DELGEUR. “L’Afrique australe et les Portugais.” BSGA, VII, 1882-1883, pp. 42-62.

van Leopold II. Delgeur bleek echt te geloven in de internationale piste via de *Association*, die volgens hem garant stond voor de creatie van strikt neutrale onderzoeksposities. Delgeur citeerde de volledige tekst van het Portugees koninklijk besluit, in de hoop dat er nuttige conclusies uit konden worden getrokken voor wat betreft de organisatie van de Europese vestigingen in Afrika.⁸⁴⁷

Eind 1882 – begin 1883 voelde de *Société de Géographie d'Anvers* zich geroepen tot een nog meer expliciete verdediging van het "internationalisme" zoals geformuleerd door Leopold II, ditmaal als reactie op het optreden van de Brazza. De penetratie in het Afrikaanse binnenland onder Franse vlag werd beschouwd als een verstoring van de beschavingsmissie, waarvoor men eenheid en samenwerking tussen de Europese naties noodzakelijk achtte. Wauwermans plaatste deze missie in een simplistisch, racistisch, dualistisch schema waarin geen plaats was voor elementen uit de politieke of economische realiteit. In het door een enorme barbarij beheerst Afrika stond de beschaafde blanke man tegenover de wilde zwarte man, die hij ten koste van zware offers zijn weldaden zou brengen. De toekomst ging uitwijzen wie onder de blanken er uiteindelijk het meeste voordeel bij zou halen... De *Association internationale africaine* diende volgens Wauwermans de vaandeldrager te zijn van dat gemeenschappelijke beschavingswerk. Hij betreurde dat Stanley in de Franse pers werd beschuldigd van allerlei malversaties. Tegelijk stelt men wel vast dat Wauwermans een amalgaam maakte van alle projecten van Leopold II in Afrika. Bovendien liet hij na te vertellen dat er duidelijke verschillen bestonden tussen het *Comité d'Etudes du Haut-Congo* en de *Association internationale du Congo*⁸⁴⁸ waarvoor Stanley werkte en de *Association internationale africaine* die vooral in Oost-Afrika actief was... Het lijkt erop dat hij vooral de Franse expansiezucht vreesde. Wauwermans verwees dan ook subtiel naar Franse personaliteiten die aanleunden bij de internationalistische piste, zoals kardinaal Lavignerie, de aartsbisschop van Algiers, die met een leger van missionarissen in het gebied actief was.⁸⁴⁹

Al in november 1882 had Wauwermans in verband met de affaire de Brazza-Stanley rechtstreeks contact gehad met Franse geografen. Het ongenoegen dat hij daarbij had geuit was zo diep geworteld dat Gauthiot, de secretaris-generaal van de *Société de Géographie commerciale de Paris*, zich genoodzaakt voelde de toasts op het succes van de Belgische ondernemingen in Afrika, uitgevoerd tijdens een zitting waar ook de Brazza aanwezig was geweest én het woord had genomen, woordelijk te citeren: "[...] celui-ci, déclarant qu'il n'oubliait pas les voyageurs restés en Afrique, à quelque nationalité qu'ils appartiennent et quelle que fût l'œuvre à laquelle ils se consacraient, car s'étant toujours une œuvre grande et généreuse, a bu à la santé des Walks [sic], des Braconnier, des Harou et de tous les officiers belges qu'il avait vus sur la terre d'Afrique et qui avaient été ses camarades." Men probeerde de voorzitter te kalmeren door te stellen dat de heisa die in de pers was ontstaan vooral een product was van journalisten van tweede rang.⁸⁵⁰

---

⁸⁴⁷ BSGA, VII, 1882-1883, pp. 58-62.

⁸⁴⁸ Eind 1879 werd het *Comité d'Etudes du Haut-Congo* ontbonden als gevolg van het faillissement van de Nederlandse *Afrikaansche Handels Vereeniging* en vervangen door de *Association internationale du Congo* onder de exclusieve controle van Leopold II.

⁸⁴⁹ BSGA, VII, 1882-1883, pp. 450-453.

⁸⁵⁰ UA-CST, Archief KAGA, Autografen. Brief van Gauthiot aan H.-E. Wauwermans. Parijs, 7 november 1882.

Men kan met vrij grote zekerheid stellen dat de *Société de Géographie d'Anvers* – en in het bijzonder Wauwermans – wat betreft de affaire de Brazza sprak met de uitdrukkelijke goedkeuring van het Koninklijk Paleis. Men mag zelfs aannemen dat het genootschap in deze zaak althans spreekwoordelijk aan de leiband lag. Het is immers aantoonbaar dat de voorzitter vanuit Brussel signalen kreeg over het tijdstip waarop hij over het gevoelige onderwerp in het openbaar mocht spreken. In een niet precies gedateerde brief uit 1883 meldde Wauwermans aan secretaris-generaal Pierre Génard: “j’avais préparé un grand travail sur la question Stanley-Brazza pour la prochaine séance. On me demande à Bruxelles d’ajourner pour ne pas compromettre des négociations engagées avec le nouveau Ministre français.”⁸⁵¹ De politieke belangen van de koning werden dus gevrijwaard via een rechtstreekse beïnvloeding van de top van het genootschap.

13. Het Congo-offensief

Het valt op dat het genootschap in de jaren 1879-1883 tijdens de openbare zittingen en in de officiële publicaties vooral nieuwsfeiten aanhaalde in verband met de actie aan de oostzijde van Midden-Afrika, het eerste werkterrein van de *Association*. Met regelmaat vindt men mededelingen over de vorderingen van Cambier, Popelin, Ramaeckers, Storms, Becker.⁸⁵² De berichten over de activiteiten in het stroomgebied van de Congo, die in deze jaren nochtans in een cruciale fase kwamen, waren veel minder gedetailleerd en zelfs quasi onbestaande. Wanneer Stanley en zijn kompanen over de tong gingen, dan was dat vooral wanneer er verweer moest worden geboden tegen verdachtmakingen rond hun handelswijze. Het lijkt mij uitgesloten dat Wauwermans, een man met contacten in de hoogste kringen, totaal onwetend zou zijn geweest over het juiste verloop van de westelijke operaties en het belang dat koning Leopold II er aan hechtte. Toch verschenen er ditmaal geen officiële brieven in het bulletin. Door de beperkte transportfaciliteiten tussen de westelijke regio en Europa zal de postbedeling zeker een stuk moeilijker en trager zijn geweest dan via Zanzibar en Aden. Maar er was nog iets anders aan de hand.

De westelijke penetratie verliep over het algemeen bewust discreet en het kan een weloverwogen keuze zijn geweest van de omgeving van de koning om de *Société de Géographie d'Anvers* voorlopig niet in te schakelen als propaganda-instrument. Wellicht had dat te maken met het gevoelige karakter van de hele onderneming op dat ogenblik. Stanley was immers verwickeld in een doorslaggevende wedren met de Brazza die de Belgische en Franse regeringen maar tevens alle grootmachten kon verontrusten. Het ging allang niet meer om wetenschappelijke verkenning of inventarisering van de natuur en de Afrikaanse bevolking, maar om contracten met stammen, macht, invloed, kortom om territoriale belangen. Leopold II moest als opdrachtgever van Stanley op eieren lopen.

---

⁸⁵¹ SAA PK 3104. “1878-1890.” Brief van H.-E. Wauwermans aan P. Génard. Antwerpen, s.d. [1883].

⁸⁵² Soms werden de verslagen aangevuld met andere originele documenten zoals foto's. Becker zond bijvoorbeeld foto's van de derde Belgische expeditie in Oost-Afrika naar H.-E. Wauwermans. Ze tonen Becker met zijn bewapende Afrikaanse compagnons en Becker met Semadar Ghan Mhamed in Urambo. Zie: UA-CST, Archief KAGA, Autografen. Foto's van Becker geadresseerd aan H.-E. Wauwermans, s.d. [1883].

Halverwege het jaar 1883 veranderde de situatie compleet. Het begon met een opvallend vrijpostige interventie van Wauwermans, die openlijk partij koos voor Stanley. Hij was de verdachtmakingen aan diens adres beu en het moest maar eens gedaan zijn om zijn goede intenties voortdurend in twijfel te trekken.⁸⁵³ In januari 1884 kreeg het genootschap via Strauch een kaartschets in handen waarop men een gedeelte van de valleien van de Congo en de Kwilu-Niadi had uitgetekend. De schets gaf aan op welke plaatsen er stations van de “association internationale” waren gesticht, zo meldde Strauch. Opmerkelijk: het adjectief “africaine” liet hij weg. Het betrof immers vestigingen van de *Association internationale du Congo* – die vrijwel geruisloos in de plaats was gekomen van het opgeheven *Comité d’Etudes du Haut-Congo*. Buitenstaanders – zoals de meeste leden van het genootschap – zullen het niet onmiddellijk hebben opgemerkt. En mochten ze de verandering toch hebben vastgesteld, dan is het weinig waarschijnlijk dat ze het verschil echt begrepen. Wellicht kon het hen weinig schelen. Strauch meldde dat de schets wetenschappelijk weinig exact was, want uitgevoerd op basis van een zakkompas, maar interessant genoeg om een benaderend inzicht te verwerven in de posities van de betreffende stations.⁸⁵⁴

Men publiceerde de kaartschets onmiddellijk in het bulletin van het genootschap.⁸⁵⁵ Ze verscheen onder de titel *Le Congo depuis l’équateur jusqu’à l’Océan et la Vallée du Niadi-Kwilu*. Het werk was uitgevoerd door het koningsgetrouwe *Institut National de Géographie*. Ditmaal stond wél duidelijk in de cartouche vermeld dat de kaart was gebaseerd op verkenningen van vertegenwoordigers van de *Association internationale du Congo*, uitgevoerd van januari tot en met juli 1883. De opvallendste elementen op de kaart waren zonder betwisting de aanduidingen van de stations: dikke rode stippen die in één oogopslag duidelijk maakten hoe bedrijvig men in de voorbije maanden was geweest. Men had een aantal plekken namen gegeven die een nauwe band met de dynastie van de Coburgs suggereerden: “Baudouin-ville”, “Stéphanie-ville”, “Rudolfstadt” (genoemd naar de echtgenoot van prinses Stéphanie), “Philippe-ville”. Al deze plaatsen lagen in het omstreden gebied waar de Brazza en Stanley elkaar beconcurrerden. Met de kaart legde de *Association internationale du Congo* een directe claim op het gebied. Het genootschap vond dat allemaal uitstekend.

Meer nog, het genootschap publiceerde onder de titel *Le Congo* een viertal belangrijk geachte nieuwsberichten over de recente verwezenlijkingen, waarbij men de klemtoon legde op de steun van de Duitsers, de Engelsen en de Amerikanen voor het “internationale” project. Men kan zich afvragen of het genootschap hiermee bewust voor tegengewicht wilde zorgen als reactie op het eigengereide optreden van de Fransen. Het lijkt er sterk op.

Men meldde in de eerste tekst bijvoorbeeld dat Duitse kranten melding hadden gemaakt van het “Belgische station Karema” en ze de *Association internationale africaine* [sic] de rol van “grootmacht” in het gebied hadden toegekend aangezien haar stations zich uitstrekten over een lengte van circa 1.300 kilometer langs de Congo. Men merkte op dat de nieuwste vestigingen op de linkeroever van de stroom

⁸⁵³ Tijdens de zitting van 11 juli 1883. Zie: BSRGA, VIII, 1883-1884, pp. 130-131.

⁸⁵⁴ BSRGA, VIII, 1883-1884, p. 244.

⁸⁵⁵ BSRGA, VIII, 1883-1884, ingevoegd na p. 268.

lagen. Dat deed vermoeden dat de *Association* de rechteroever zou overlaten aan het koninkrijk van Makoko, de Afrikaanse vorst met wie de Brazza een omstreden overeenkomst had gesloten in het voordeel van Frankrijk. Men verwachtte een grote doorbraak naar het diepe binnenland in de loop van 1884: “Attendons maintenant la fin de 1884. Il est probable que dans douze mois la carte du centre de l’Afrique aura reçu une nouvelle transformation. En avant! Et que Dieu protège les hommes vaillants qui sont en train de créer un nouveau monde. Quel bonheur qu’ils ne se soient pas laissé arrêter par les petits esprits!”⁸⁵⁶ Het lijkt wel of men visionaire kwaliteiten had, tenzij het genootschap al inlichtingen had over de reële vorderingen op het terrein maar deze nog niet met het publiek wilde delen...

In de tweede bijdrage schonk men aandacht aan een artikel in de *New York Herald* van 30 december 1883. Daarin stelde men de inspanningen van koning Leopold II in een uitermate gunstig daglicht. De journalist van dienst hield een pleidooi voor de ontwikkeling van een “vrije staat” waar mensen van alle nationaliteiten onder de blauwe vlag met de gouden ster – de vlag van de *Association internationale du Congo* – samenwerkten.⁸⁵⁷ Bovendien reikte de *Herald* een aantal argumenten aan tegen de aanspraken van de Portugezen op het estuarium van de Congo die door het genootschap uiteraard niet werden betwist.

In een derde artikel keerde men terug naar België. Daar stelde men vast dat het *Institut National de Géographie* een nieuwe geografische missie voorbereidde met een zogenaamd zuiver wetenschappelijk doel in de lijn van wat de *Association internationale africaine* vooropstelde. De gelauwerde Oostenrijkse exploratiereiziger Joseph Chavanne moest de waterscheiding tussen de stroomgebieden van de Nijl, de Tsjaad en de Benoué ter hoogte van de vijfde breedtegraad determineren.⁸⁵⁸ Het hydrografische probleem omvatte tevens de bepaling van de loop van de rivieren Liba en Ouelle. Echt onschuldig was deze missie in de gegeven omstandigheden uiteraard niet. De zuidwestelijke afbakening van het stroomgebied van de Nijl kwam in de praktijk neer op de bepaling van de mogelijke grenzen van de Britse invloedssfeer in de nabije toekomst. En helemaal in het westen kon de uitkomst van het onderzoek van pas komen tijdens onderhandelingen met de Fransen... Uiteraard ontbraken deze bedenkingen in het betoog van het genootschap.

In de vierde bijdrage schonk men aandacht aan de degelijke transportmogelijkheden die althans volgens de *Times* en andere Britse kranten dankzij de *Association internationale africaine* [sic] waren gerealiseerd. Naast de stoomschepen *Héron*, *Belgique* en *Ville d’Anvers* op de benedenstroom, en de *En avant* en de *Association africaine* op de bovenstroom, kwam een nieuw type de Congovloot versterken: de *Stanley*⁸⁵⁹, een vaartuig dat een veel grotere vracht en meer passagiers kon vervoeren.

Al deze bijdragen hebben één ding gemeenschappelijk: ze maakten aan de publieke opinie duidelijk dat de kompanen van Leopold II in Congo waren met de bedoeling er te blijven. Een nieuwe staat was in wording, zo begreep het genootschap al snel.

---

⁸⁵⁶ BSRGA, VIII, 1883-1884, pp. 268-272.

⁸⁵⁷ “Le Congo d’après le ‘New-York Herald’.” BSRGA, VIII, 1883-1884, pp. 273-281.

⁸⁵⁸ “Une nouvelle expédition de découvertes.” BSRGA, VIII, 1883-1884, pp. 281-290.

⁸⁵⁹ “Le ‘Stanley’.” BSRGA, VIII, 1883-1884, pp. 290-295.

Het lijkt zelfs dat Wauwermans op een subtiële manier wilde aantonen dat een staat die het bestaan ontleende aan privé-initiatief geen historische anomalie was. Hij wijdde immers nog in datzelfde jaar 1884 een omstandige voordracht aan de totstandkoming van de onafhankelijke zwarte republiek Liberia. Hij beschouwde dit land als een groots filosofisch experiment ter bevordering van de emancipatie van de zwarte bevolking. Iedereen begreep de hint naar de actuele situatie in Midden-Afrika en de beschavingsmissie die centraal stond in Leopolds project. De redevoering werd dan ook herhaaldelijk onderbroken door luid applaus.⁸⁶⁰

Enkele maanden later werkte Wauwermans zijn tekst verder uit tot een volwaardig boek: *Libéria. Histoire de la fondation d'un état nègre libre*. Het kreeg de betekenisvolle ondertitel *Les prémices de l'œuvre d'émancipation africaine*. In het voorwoord vindt men overtuigende bewijzen dat zijn initiatief bedoeld was als een rechtstreekse steun voor Leopold II: "Je m'étais proposé comme but de dissiper les doutes que j'entendais émettre autour de moi, sur le succès de la grande œuvre africaine."⁸⁶¹ Het Afrikaanse project was omstreden. Er was heel wat kritiek in de pers, onder meer van een anoniem lid van het genootschap, dat spottend schreef dat men "de negers wilde witwassen", uiteraard tot grote woede van Wauwermans. Zijn boek moest bewijzen dat de zwarte, met de aanmoediging van de blanke beschaving, een volledige vrijheid kon bereiken. Bovendien hoopte de auteur dat al wie in de toekomstige Congostaat nuttig werk wilde verrichten, zich zou spiegelen aan de casus Liberia.⁸⁶² Hij sprak ten andere over de twee landen als "zusterstaten".⁸⁶³ Men vindt tot slot nog een bijkomend element dat wijst in de richting van pure propaganda: Wauwermans' uitgever was het leopoldiaanse *Institut National de Géographie*, dat weldra een waar propagandaoffensief opstartte.

De *Société de Géographie d'Anvers* bracht in de loop van 1884 een nieuwe informatiestroom op gang. Daarbij valt op dat de informatieverstrekkers zonder uitzondering terug te vinden zijn in de onmiddellijke omgeving van de koning. Het *Institut National de Géographie* trad nadrukkelijker op de voorgrond. Op 9 mei 1884 bezorgde de zaakvoerende directeur Th. Falk Fabian het genootschap een kaart van Equatoriaal Afrika op schaal 1 : 2.000.000, vervaardigd door Joseph Chavanne. De kaart werd omschreven als de meest volledige over de regio die ooit was verschenen. Het document toonde onder meer de reisroutes van du Chaillu (1856-1859), Guessfeldt (1873-1874), Brito Capello en Ivens (1877-1880), de Brazza (1878-1882), Comber (1880-1881), Mechow (1880-1881), de exploratiereizigers van de *Association Grant Elliot*, Harou, Orban, Amelot, van de Velde, Mikic, Hanssens (1882-1883). De stations van de *Association internationale du Congo*, de katholieke en protestantse missies en de Europese factorijen waren eveneens afgebeeld.⁸⁶⁴ Wat later publiceerde men een brief van de Franse pater Augouard, apostolisch

---

⁸⁶⁰ H.-E. WAUWERMANS. "Les prémices de l'œuvre d'émancipation africaine. Libéria, fondation d'un état nègre libre." *BSRGA*, VIII, 1883-1884, pp. 351-432.

⁸⁶¹ H.-E. WAUWERMANS. *Libéria. Histoire de la fondation d'un état nègre libre. Les prémices de l'œuvre d'émancipation africaine*. Bruxelles: Institut National de Géographie, 1885, p. 5.

⁸⁶² Wauwermans' lezing uit 1884 kon alvast rekenen op de sympathie van de katholieke missie in Monrovia. R.P. Norbert, hoofd van de missie, feliciteerde de auteur en vroeg een exemplaar van het boek te sturen naar de zetel van zijn eigen superieur van de *Congrégation du St Esprit et du St Cœur de Marie* in Parijs. Zie: UA-CST, Archief KAGA, Autografen. Brief van R.P. Norbert aan H.-E. Wauwermans. Monrovia, 18 mei 1884.

⁸⁶³ Ibidem, pp. 8-9.

⁸⁶⁴ *BSRGA*, IX, 1884-1885, pp. 8-9.

missionaris van de orde van de Heilige Geest in Afrika en hoofd van de katholieke missie in Stanley Pool. Die moest aantonen dat er goede verstandhoudingen waren tussen de wetenschappelijke expedities aan de oevers van de Congostroom.⁸⁶⁵ Vervolgens publiceerde men een samenvatting van een relaas over de nieuwe vorderingen langsheen de bovenstroom. Dat verhaal was al eerder gepubliceerd in het nieuwste propaganda-instrument van de koning, de geografische periodiek *Le Mouvement géographique*, eveneens een uitgave van het *Institut National de Géographie*.⁸⁶⁶ Stanley had een post gesticht nabij de Stanley Falls en kapitein Hanssens had de leiding gekregen over een nieuwe expeditie in deze regio. Het is duidelijk dat een nieuwe heldenstatus in de steigers stond. Men legde immers de klemtoon op de onversaagdheid van de avonturiers, hun moed en koelbloedigheid tijdens palavers met de inlandse bevolking, hun onbevreesdheid temidden van de kannibalen, de doortastendheid waarmee ze akkoorden sloten met plaatselijke machthebbers. Kortom, het waren de laatste versterkende argumenten in de eindsprint naar de oprichting van een Onafhankelijke Congostaat.

14. Het genootschap en het Congres van Berlijn (1884-1885)

Uiteraard volgde de *Société de Géographie d'Anvers* de werkzaamheden van het Congres van Berlijn op de voet. Deze bijeenkomst van diplomaten was een initiatief van de Duitse kanselier Bismarck. Die wilde een algemeen akkoord tussen de grootmachten bereiken in verband met een aantal gewichtige problemen als gevolg van de concurrentiestrijd tussen de westerse landen in Afrika. Centraal in de discussie stond de vrijheid van handel en scheepvaart op de Congo en de Niger. De leden van het genootschap keken aandachtig toe vanaf de zijlijn.

In een toespraak tijdens een zitting op 17 december 1884 gaf voorzitter Wauwermans een eerste schets van het geopolitieke spectrum: de machtige positie van Groot-Brittannië, dat toekeek vanuit de nabije Kaapkolonie; het gulzige Frankrijk dat het continent vanuit vier hoeken tegelijk aanviel (Noord-Afrika, Senegal, de Rode Zee en Gabon); het ingewikkelde kluwen van handelsposten en stations in het Congogebied onder toezicht van Portugal, Holland en de *Association internationale du Congo*; de betwiste Franse aanspraken op het gebied ten westen van de Congo, waar de *Association* een 20-tal stations had; de al even discutabele Portugese aanspraken op het mondinggebied; de omstreden soevereiniteitsrechten van de *Association* – erkend door de Verenigde Staten op 22 april 1884 en door Duitsland op 8 november 1884 maar nog niet door de meerderheid van de Europese landen. Op 1 december bereikte men in Berlijn alvast een voorlopig akkoord over de vrijheid van handel en scheepvaart in het stroomgebied van de Congo.⁸⁶⁷ Ook bijkomende akkoorden, zoals over de handel in sterke drank, de slavenhandel, de verplichting tot een minimale staatsinrichting teneinde de vrede te handhaven, het maken van afspraken over de erkenning van nieuwe inbezittingen in de toekomst, lichte Wauwermans tijdens de volgende bijeenkomsten uitvoerig toe.⁸⁶⁸

---

⁸⁶⁵ BSRGA, IX, 1884-1885, pp. 56-58; voor een dankbrief met foto van de missionaris zie: UA-CST Archief KAGA, Autografen. Brief van R.P. Augouard aan H.-E. Wauwermans. Brussel, 21 mei 1884.

⁸⁶⁶ "Une expédition sur le Haut-Congo." BSRGA, IX, 1884-1885, pp. 143-146.

⁸⁶⁷ BSRGA, IX, 1884-1885, pp. 216-224.

⁸⁶⁸ BSRGA, IX, 1884-1885, pp. 266-268.

Tijdens één van zijn bedenkingen, op 11 februari 1885, maakte hij kenbaar bijzonder verheugd te zijn over de nieuwe rol die de *Société de Géographie d'Anvers* zou kunnen gaan spelen in de geografische wereld. Het genootschap zou voor geografen uit heel de wereld een aanspreekpunt kunnen worden voor inlichtingen over de werkzaamheden van de Belgen in Afrika. Dit werd onmiddellijk gevolgd door de betekenisvolle mijmering: “les travaux [...] sur lesquels nous n’aurons plus de motif de garder le silence, après le succès de l’Association internationale à Berlin.”⁸⁶⁹ Dat toont volgens mij ontegensprekelijk aan dat het genootschap in het verleden, om politieke redenen, bewust informatie heeft achtergehouden. In ieder geval, Wauwermans droomde al dat zijn vereniging na het Congres van Berlijn zou uitgroeien tot een bloeiend kenniscentrum over Afrika.

Na de slotzitting van het Congres van Berlijn was het genootschap om begrijpelijke redenen laaiend enthousiast over het eindresultaat. De adoratie voor koning Leopold II – voortaan soeverein van de Onafhankelijke Congostaat – steeg naar een ongekende hoogte. Men stond met verstomming te kijken naar het uitgestrekte gebied dat de koning en zijn gevolmachtigde vertegenwoordigers uit de brand hadden gesleept. Het *Institut National de Géographie* schonk het genootschap onmiddellijk een gedetailleerde kaart waarop de Antwerpenaars de grenzen konden zien van het enorme, neutrale gebied dat open lag voor vrijhandel en beschaving.⁸⁷⁰ Wauwermans noemde de koning “Léopold l’Africain” en vergeleek hem opnieuw met Godfried van Bouillon en met Boudewijn van Constantinopel, al was hij overtuigd dat zijn “kruistocht” zonder bloedvergieten zou verlopen.

In een moment van collectieve begeestering besloot de *Société de Géographie d'Anvers* de koning officiële gelukwensen te sturen. De verklaring werd plechtig voorgelezen tijdens de zitting waarbij alle leden respectvol rechtstonden. De koning – alleen hij – was er voor verantwoordelijk dat een nieuwe glorierijke pagina werd toegevoegd aan de geschiedenis van het vaderland, zo was de centrale boodschap. Hij had een ommekeer teweeggebracht in de geesten. Het voorlezen van de brief ging vergezeld van luid applaus en vreugdekreten. Het saluut “Vive le Roi!” galmde door de vergaderzaal.⁸⁷¹ In de volgende weken en maanden bestudeerden de Antwerpse geografen in detail de concrete inhoud van de overeenkomsten die de mogelijkheden hadden gemaakt.⁸⁷² De rijkdommen van Afrika lagen voortaan binnen handbereik, en men zou zoals in de voorbije jaren blijven meewerken aan de propaganda voor het grote project waarin men nu onvoorwaardelijk geloofde.

15. Antwerpen presenteert Congo aan de wereld: de expo van 1885

Op een moment dat de Belgische nijverheid in problemen verkeerde, bood de oprichting van de Onafhankelijke Congostaat, met aan het hoofd koning Leopold II, een aardige afleiding. Meer zelfs, het was een opportuniteit om de Belgische economie uit het dal te halen, zo dacht men te Antwerpen. Geheel in lijn met de expansionistische gedachten die het discours de voorbije jaren beheersten, plaatste

---

⁸⁶⁹ BSRGA, IX, 1884-1885, p. 276.

⁸⁷⁰ Ingevoegd na p. 344, BSRGA, IX, 1884-1885.

⁸⁷¹ BSRGA, IX, 1884-1885, pp. 345-348.

⁸⁷² BSRGA, IX, 1884-1885, pp. 350-354; “Acte général de la Conférence de Berlin.” BSRGA, IX, 1884-1885, pp. 385-406.

de *Société de Géographie d'Anvers* Congo in de vitrine voor al wie de industriële crisis mee wilde bestrijden met investeringen in de handelsbetrekkingen met Midden-Afrika, een gebied van waaruit unieke grondstoffen zouden toestromen en naar waar men Belgische machines en afgewerkte producten hoopte te kunnen exporteren. En dit uitstalraam moet men zich vrij concreet voorstellen. Het genootschap coördineerde immers de werkzaamheden rond de presentatie van Congo tijdens de wereldtentoonstelling van Antwerpen in 1885.

De jonge staat stond nog in de kinderschoenen. Zelfstandig een paviljoen uitrusten of een tentoonstelling opbouwen was uitgesloten. Maar het Antwerpse genootschap kwam graag ter hulp. Men plande een expositie in drie delen. Een etnografische sectie werd gewijd aan de bewoners van het stroomgebied van de Congo, met aandacht voor hun zeden en gebruiken. Een andere sectie moest focussen op de potentiële importproducten, in hoofdzaak landbouwgewassen. Een derde sectie had aandacht voor de export.

Dit groots opzet veronderstelde substantiële investeringen. Daarom zocht Wauwermans bondgenoten die de nodige financiële middelen moesten verstrekken, want alleen was men niet bij machte om de presentatie te betalen. Een kleine groep vrienden, allen leden van het genootschap, en sommigen ook lid van het Belgische Comité van de *Association*, reikte het kapitaal aan. Het betreft zonder uitzondering kapitaalkrachtige mannen behorend tot de Antwerpse hogere burgerij. Ze waren actief in de met de havenactiviteit verbonden groothandel en het financiewezen. Men vindt de namen van baron van de Werve et de Schilde, baron Amedée de Caters, Lambert de Rothschild, Otto Günther, John Hunter, Louis Lemmé, Alfred Geelhand, Ernest Osterrieth en Henri-Emmanuel Wauwermans zelf.⁸⁷³

De opdracht bleek uiteindelijk moeilijker dan verwacht en werd ei zo na afgeblazen. Men miste alvast de start van de wereldtentoonstelling. Men verzaakte aan de commerciële secties en bereikte in dat verband een akkoord met het *Musée commercial de Bruxelles*, dat er in een eigen opstelling aandacht aan zou schenken. Daardoor kon men zich volledig concentreren op het etnografische gedeelte, dat zou uitgroeien tot een echte spektakelvoorstelling.

Men bouwde een paviljoen in de stijl van de gebouwen die de Belgen in Afrika hadden opgetrokken en gaf het de naam "sanatorium", verwijzend naar de aspiraties van de Belgen op het vlak van wetenschap en gezondheidszorg. Men rustte het uit met etnografische voorwerpen afkomstig uit collecties van Belgische, Nederlandse en Britse verzamelaars én van Belgische exploratiereizigers⁸⁷⁴, onder wie Avaert⁸⁷⁵ en Haneuse.⁸⁷⁶ Het was een relatief kleine maar voor die tijd opzienbarende presentatie. Voor de eerste keer kreeg Europa een beeld van de materiële cultuur

---

⁸⁷³ "Exposition universelle d'Anvers. Exposition du Congo, organisée par la Société royale de Géographie d'Anvers. Rapport du comité d'organisation." *BSRGA*, X, 1885-1886, pp. 172-180.

⁸⁷⁴ Ibidem.

⁸⁷⁵ Luitenant Avaert bezorgde een 20-tal objecten via Haneuse aan Wauwermans. Voor een gedetailleerd overzicht, zie: UA-CST Archief KAGA, Autografen. Brief van luitenant Avaert aan H.-E. Wauwermans. Brussel, 8 mei 1885.

⁸⁷⁶ UA-CST, Archief KAGA, Autografen. Brief van J. Haneuse aan H.-E. Wauwermans. Brussel, 4 mei 1885. Haneuse meldde dat ook de *Association internationale du Congo* vitrines en voorwerpen, waaronder modellen van de boten *Stanley* en *Ville d'Anvers* ter beschikking zou stellen; hij bezorgde de voorzitter een lijst met namen van te contacteren verzamelaars.

langsheen de Congostroom. Voor de *Société de Géographie d'Anvers* zorgde de tentoonstelling alvast voor interessante contacten, want de voorwerpen trokken de aandacht van belangrijke musea, onder meer de *Koninklijke Musea van Berlijn*.⁸⁷⁷ Maar wat de meeste belangstelling trok was de aanwezigheid van een groep Congolezen die door de *Association* naar België waren verscheept.

In de literatuur is veel aandacht besteed aan het trieste lot van de Congolezen die in het kader van de Brusselse wereldtentoonstelling van 1897 te Tervuren in een “negerdorp” werden “tentoongesteld”. Enkel en enkele zijn van ontbering omgekomen.⁸⁷⁸ Minder bekend is dat het concept van Afrikanen naar België te halen en aan het grote publiek te tonen al veel langer bestond.⁸⁷⁹ Bovendien hadden de Antwerpse organisatoren zich gespiegeld aan de koloniale tentoonstelling van Amsterdam in 1883, waar ook al een “negerstam” op bezoek was geweest.⁸⁸⁰

Het Antwerpse initiatief was minder dramatisch dan dat van 1897, maar de aanpak kwam grotendeels overeen. De Congolezen werden van de ene manifestatie naar de andere gevoerd en als showobjecten aan de nieuwsgierige stedelingen getoond. Het betrof geenszins een volledige “stam” zoals men graag liet uitschijnen. De groep werd aangevoerd door een zekere Massala, chef van een dorpje in de buurt van Vivi. Hij zou één van de eerste plaatselijke leiders zijn geweest die het gezag van Leopold II hadden erkend. De Belgen ter plaatse hadden hem kunnen overtuigen, althans zo deelde men het Antwerpse publiek mee, om zijn nieuwe soeverein in België te komen salueren. Het dorps hoofd was vergezeld van negen dorpsgenoten: twee volwassen mannen, drie volwassen vrouwen, drie jongens en één meisje. De groep telde nog twee leden, afkomstig uit andere delen van Congo: een man uit de Manyema, nabij het Tanganyikameer, en een man uit het kustgebied. Men organiseerde een plechtige zitting waar ze “feestelijk” werden onthaald, uiteraard in aanwezigheid van een aantal Belgische exploratiereizigers die men aldus mee in de bloemen kon zetten.

Wauwermans sprak de Congolezen toe in een verheven, bombastische taal die bol stond van artificiële blijken van erkenning, waardering, bewondering, maar die op een indirecte manier vooral het publiek duidelijk wilde maken dat Leopold II een echte weldoener was. Hij was een verzoenende vorst die zijn beloften zou waarmaken en een rol te vervullen had in de “beschaving” van “wilden” die zoals de getoonde voorbeelden gepacificeerd waren en “beschaafd” wilden worden. Voor de gelegenheid had men Massala in een huzarenkostuum met gouden ornamenten gehesen.⁸⁸¹

---

⁸⁷⁷ UA-CST, Archief KAGA, Autografen. Brief van de graaf von Brandenburg aan H.-E. Wauwermans. Brussel, 1 oktober 1885. Brandenburg, gevolmachtigd minister van Duitsland in Brussel verzoekt de voorzitter van het genootschap Dr de Luschan, directeur van de *Koninklijke Musea*, te begeleiden tijdens zijn bezoek aan de wereldtentoonstelling. Luschan was er op uit de etnografische collecties van de Musea te verrijken.

⁸⁷⁸ L. DE CAUTER, L. DE CLERCQ & B. DE MEULDER. “Van ‘Exposition coloniale’ naar ‘Cité mondiale’. Tervuren als koloniale site.” In: H. ASSELBERGHS & D. LESAGE. *Op. cit.*, pp. 45-71.

⁸⁷⁹ Een uitzondering vormen de artikelen: Z.A. ETAMBALA. “Antwerpen en de kolonie: van 1885 tot ca. 1920.” In: *De panoramische droom. Antwerpen en de wereldtentoonstellingen 1885-1894-1930*. Antwerpen: Antwerpen 1993, 1993, pp. 172-192; R. DOOM. “De wereldtentoonstellingen en de koloniale propaganda.” In: *Ibidem*, pp. 195-207.

⁸⁸⁰ “Exposition universelle d'Anvers...”. *Art. cit.*, p. 173.

⁸⁸¹ “Séance extraordinaire du 1 juin 1885. Les Congolans à Anvers.” *BSRGA*, X, 1885-1886, pp. 32-41.

Het gebeuren had nog een andere dimensie. Men verschaftte er zichzelf het imago van weldoener mee en toonde aldus dat de burgerij deelachtig kon zijn aan het beschavingsideaal dat Leopold nastreefde. Men gaf de boodschap dat iedereen zijn steentje kon bijdragen en Afrika een stuk tot in zichzelf kon laten doordringen via het deugdzame gevoel de “wilde” mee tot civilisatie te brengen. Het genootschap legde in de communicatie immers bijzonder veel nadruk op het feit dat de Afrikaanse gasten met zorg werden opgevangen door een kring van milde, onbevooroordeelde, gastvrije dames uit de hoogste kringen. De echtgenotes van Wauwermans, Osterrieth, de Caters, Geelhand, Lambert de Rothschild, Grattan en Génard hadden een beschermcomité gevormd. De vrouwen hielden een inzamelactie, organiseerden een fancyfair, verkochten foto's en busten. Ze spoorden lokale handelshuizen aan goederen te schenken zoals gebruiksvoorwerpen, wapens, voedsel, drank en genotsmiddelen.

De Congolezen moesten absoluut een goede herinnering overhouden aan hun verblijf in België, en men meende dit te kunnen verwezenlijken langs materiële weg. In de reiskoffers zaten de meest uiteenlopende producten, vooral geestrijke drank: De Beukelaer voorzag een lading “elixir d'Anvers”, Tiberghien schonk wijnen en likeuren, Van den Bergh-Elsen gaf jenever. Maar men vindt ook Luikse wapens, emailwerk, rijst, sigaren, kleding, papier, juwelen, tapijten, zelfs konijnen en honden. Men liet de kunstschilder Félu en de beeldhouwer Dupuis respectievelijk een portret en een beeld van Massala maken die hij mee naar Afrika mocht nemen. Het leek de Antwerpenaren een treffend gebaar via deze specimina de “Europese kunsten” onder de aandacht van de Congolezen te brengen.⁸⁸² Het is duidelijk dat de actie vooral was bedoeld voor de Belgische scène. Toen de Congolese gasten terug thuis waren, was een deel van de slordig genummerde cargo onvindbaar. Een ontevreden Massala deed zijn beklag bij gouverneur-generaal Camille Janssens.⁸⁸³

Het kwam er echter vooral op aan de Belgische bevolking te confronteren met de nieuwe aanwinst van Leopold II. Dat gebeurde op een voor die tijd spectaculaire manier: de Congolezen werden levende “specimina” in een voor de gelegenheid snel geïmproviseerde nederzetting, het zogenaamde “Vivi aan de Schelde”.⁸⁸⁴ Het “negerdorp” werd een immens succes. Op sommige dagen kreeg het meer dan 15.000 bezoekers over de vloer. Bij een volgende wereldtentoonstelling, in 1894, leefde de herinnering zo sterk na dat men het initiatief ging kopiëren, maar dan met een veel groter aantal Afrikanen. De Onafhankelijke Congostaat was toen wél in staat om zelf een stuk van de organisatie – en propaganda – te doen en zou niet minder dan 144 Congolezen naar België sturen.⁸⁸⁵ In 1897 construeerden luitenant

---

⁸⁸² “Exposition universelle d'Anvers...” *Art. cit.*, pp. 176-177.

⁸⁸³ UA-CST, Archief KAGA, Autografen. Brief van C. Janssens aan H.-E. Wauwermans. Vivi, 14 november 1885. C. Janssens klaagde dat hij totaal onwetend was over de zaak. Er bestond geen inventaris van de goederen en in de haven van Rotterdam had men alle ladingen door elkaar aan boord van *De Afrikaan* gebracht. De zwarten die in Antwerpen te gast waren, konden hem slechts vage omschrijvingen van hun geschenken bezorgen. Het is mij niet bekend of Wauwermans de zaak heeft uitgeklaard.

⁸⁸⁴ De Congolezen leefden niet permanent in deze attractie; de minister van Oorlog had de toestemming gegeven om ze tijdelijk te huisvesten in een lokaal in de vestingen rond de stad, waar ze afgeschermd bleven van de constante belangstelling van de Antwerpenaars. Zie: BSRGA, X, 1885-1886, p. 176.

⁸⁸⁵ Z.A. ETAMBALA. *Art. cit.*, p. 175.

Lemaire en de dokters Dryepont en Dupont aan een grote vijver in Tervuren drie complete dorpen die onderdak boden aan 267 Congolezen...⁸⁸⁶

16. Van voorzichtige naar stevige bondgenoot op tien jaar tijd

Toen Georges Le Marinel in 1887 van voorzitter Henri-Emmanuel Wauwermans het verzoek kreeg een onderwerp voor te stellen voor een exposé met betrekking tot Congo moest de nochtans ervaren exploratiereiziger erkennen dat hij het moeilijk had een thema te vinden dat in de voorbije jaren nog niet was aangeraakt. Le Marinel stelde vast dat de administratie van de Onafhankelijke Congostaat alle onderwerpen systematisch aan bod had laten komen tijdens lezingen die onder haar leiding waren georganiseerd of met haar goedkeuring waren gehouden door specialisten die een nog grotere reputatie hadden dan hijzelf. Bovendien waren zijn kameraden bijzonder kritisch ten aanzien van al wat over Congo werd geschreven. Hij wilde het niet riskeren hun gram over zich heen te roepen.⁸⁸⁷

Congo stond voortaan op de wereldkaart. De Vrijstaat bundelde de informatiestroom en overspoelde de Belgische burgerij met enthousiasmerend feitenmateriaal dat het beleid en de activiteiten van de medewerkers in een gunstig daglicht stelde. De propagandamachine van Leopold II was bijzonder efficiënt omdat zij geen recente creatie was. Ze bestond al lang vóór het Congres van Berlijn, en ze had haar deugdelijkheid al bijna tien jaar lang bewezen doordat ze was uitgerust met enkele solide onderdelen, zoals de *Société de Géographie d'Anvers*.

Het genootschap heeft tijdens het decennium voorafgaand aan de oprichting van de Vrijstaat mee het pad geëffend voor de realisatie van de langgekoesterde expansieplannen van de koning. Via de informatie die ze mee hielpen verspreiden op cruciale ogenblikken hebben de Antwerpenaars een betekenisvolle rol gespeeld in de propaganda voor het gedachtegoed van de koning. Aldus speelden ze een discrete rol in het voorzichtig georkestreerd proces van machtsverwerving in het stroomgebied van de Congo.

De wisselwerking tussen de *Société de Géographie d'Anvers* en Afrika kende in de tien jaar die in deze bijdrage is bestudeerd geen homogeen verloop. In de jaren kort na de oprichting van het genootschap gaf men stimuli via de historische geografie. Men bespeelde ook het nationaal gevoel. Het politieke terrein werd angstvallig vermeden en men benadrukte mee de slagtermen van de Conferentie van Brussel: met wetenschap en beschaving verlichting, vooruitgang en vrede brengen in een gebied waar duisternis heerste. In een volgende fase werden de banden aangehaald met het netwerk van vertrouwelingen van de koning. Dat deed men onder meer via erelidmaatschappen en bevoorrechte briefwisseling. Men legde de basis van wat men zou kunnen omschrijven als het heldenparadigma: een kader van vaste omschrijvingen, attributies, rituelen en plechtigheden dat er op was gericht de Afrikaanse onderneming, de exploratiereizigers en bij uitbreiding Leopold II zelf een unieke plaats te geven in een heroïsche traditie. Door op subtiële wijze de grote

---

⁸⁸⁶ L. DE CAUTER, L. DE CLERCQ & B. DE MEULDER. *Art. cit.*, p. 47.

⁸⁸⁷ UA-CST, Archief KAGA, Autografen. Brief van G. Le Marinel aan H.-E. Wauwermans. Brussel, 22 juli 1887.

deugden te bespelen in de collectieve moraal van de burgerij hielp het genootschap mee de eerste ontgoochelingen en tegenslagen overwinnen.

In de relatie tot koning Leopold II is de *Société de Géographie d'Anvers* steeds uiterst voorzichtig en respectvol geweest. Maar ook op dit vlak is een duidelijke evolutie merkbaar. De afstandelijke doch onderdanige houding en de discrete sympathie van de beginjaren maakte plaats voor een meer open en nadrukkelijk engagement ten aanzien van de opdracht in Afrika. Daarbij trok het genootschap bewust de kaart van het internationalisme en de vrijhandel. De *Association internationale africaine*, met zijn wetenschappelijke en filantropische doelstellingen, kreeg dan ook veel meer aandacht dan de andere organisaties die eerder de persoonlijke – politieke en economische – ambities van Leopold II moesten verwezenlijken. Humanisme werd als credo geïntroduceerd in de communicatie met de buitenwereld. Toch vormde dit slechts de buitenste laag van een gedachtegoed dat intiem was verbonden met dat van de koning. Op de cruciale momenten kort voor de stichting van de Vrijstaat kwam van onder deze mantel een verrassende strijdvaardigheid naar boven, gericht tegen elementen die de politiek van de koning bedreigden. In 1885 is het genootschap, vooral onder impuls van een geëngageerde voorzitter, die tegelijk mag worden beschouwd als een ideoloog van een leopoldiaanse imperialistische geografie, geëvolueerd tot een echte medestander, of eerder een bondgenoot, niet zozeer van een koning die na jaren zijn droom in vervulling zag gaan als wel van een soeverein wiens eigenlijke opdracht nog moest beginnen.

Hoofdstuk VIII

De Société belge de Géographie in relatie tot Afrika (1876-1885)

1876 was het wonderjaar van de Belgische geografie. Naast de Internationale Conferentie georganiseerd door Leopold II, waarover meer in Deel II, en de oprichting van de *Société de Géographie d'Anvers* was er nog een derde markante gebeurtenis. Ook in de hoofdstad werd een geografische vereniging boven de doopvont gehouden. Ze had de bovenlokale ambitie om uit te groeien tot een volwaardige *Société belge de Géographie*.

Dit hoofdstuk ligt in de lijn van het vorige. De *Société belge de Géographie* wordt onder de loep genomen vanuit de specifieke invalshoek van de Belgische activiteiten met betrekking tot Afrika in het decennium vóór het Congres van Berlijn. Het zal in omvang veel beknopter zijn dan hoofdstuk VII omdat de belangstellingsvelden en activiteiten zoals ik die eerder met betrekking tot Antwerpen heb geanalyseerd en met voorbeelden toegelicht, gelijklieden met de ervaringen in Brussel. In die mate zelfs dat bepaalde initiatieven, zoals de propagandistische ontvangsten van de exploratiereizigers Stanley en Cambier, naadloos aansloten tussen de Metropool en de hoofdstad. De programma's waren volkomen op elkaar afgestemd. Het is overbodig de achterliggende mechanismen hier een tweede keer toe te lichten.

Overigens vormt het bronnenmateriaal een beperking voor een omstandige en gedetailleerde uitweiding. Een deel van de archieven van de *Société belge de Géographie* is uiteindelijk, na tal van omzwervingen, in handen gekomen van de Université Libre de Bruxelles.⁸⁸⁸ De bewaarde fondsen zijn echter niet van aard dat ze – zoals de Antwerpse “Autografen” – een zeer persoonlijke inkijk in het dagelijkse reilen en zeilen toelaten, laat staan een systematisch overzicht van contacten met bijvoorbeeld Europese ontdekkingsreizigers in Afrika. Voor het merendeel van de aandachtspunten biedt uitsluitend het tijdschrift van het genootschap informatie. Dat is gelukkig een rijk gestoffeerde bron. Zowel de administratieve als de wetenschappelijke aangelegenheden komen er ruim aan bod. Vaak telde een jaargang meer dan 500 pagina's, met uitgebreide verslagen van vergaderingen en woordelijke transcripties van toespraken.

Het genootschap heeft iets meer aandacht gekregen in de historische literatuur dan de Antwerpse tegenhanger. Het huldeboek uit 1903 bevat een lange historische schets van Eugène Goblet d'Alviella.⁸⁸⁹ In een hedendaagse context hebben voornamelijk Henri Nicolai, Pierre Salmon, Christian Vandermotten en Jean-Pierre Grimmeau moeite gedaan om het genootschap uit de anonimiteit te houden. In het

---

⁸⁸⁸ De zetel van het genootschap is sinds het einde van de jaren 1950 ondergebracht bij het *Institut de Géographie* van de Université Libre de Bruxelles. Zie website: <http://www.srbg.be>

⁸⁸⁹ COMTE GOBLET D'ALVIELLA. “La Société de Géographie depuis sa fondation, 1876-1901”, pp. 17-65.

bijzonder een artikelenbundel in het kader van het honderdjarige bestaan van de vereniging in 1976 verdient aandacht.⁸⁹⁰ Henri Nicolaï heeft bovendien een aantal interessante beschouwingen in verband met de nadrukkelijke gerichtheid op Afrika neergepend in een artikel uit 1994.⁸⁹¹

1. Een nationale synergie

Met een eerste bijeenkomst van het organisatiecomité op 27 augustus 1876 ging de oprichting van de *Société belge de Géographie* vooraf aan die van de *Société de Géographie d'Anvers*. Het is duidelijk dat het congres van Parijs van doorslaggevend belang is geweest. Men wilde de goede verstandhouding die in 1875 was ontstaan consolideren. Het initiatief van 1876 bracht alle nationale partners weer samen: een Brusselse kerngroep die inspiratie had opgedaan in Parijs, de congresorganisatoren van 1871, vooral diegenen die niet in de Metropool maar in de hoofdstad woonden, de initiatiefnemers van het eerste genootschap dat ter ziele was gegaan, het oude cartografische instituut van de gebroeders Vandermaelen én de onderwijswereld.

Het enthousiasme dat Eugène Goblet d'Alviella te Parijs had geproefd en de ambities die hij had geformuleerd, waren overgeslagen op andere Brusselaars. Het was vooral Jean Du Fief, leraar aan het atheneum van Brussel, die de taak op zich nam om bekwame mensen bijeen te brengen. Du Fief had er al een hele onderwijscarrière opzitten. Hij had lesgegeven aan de athenea van Doornik, Hasselt en Antwerpen, waar hij zich telkens had ontfemd over het aardrijkskundeonderricht. Hij was nu een geëngageerde persoonlijkheid in het Brusselse. Al van in 1870 zetelde hij in de gemeenteraad van Sint-Joost-ten-Node.⁸⁹²

Du Fief vond invloedrijke medestanders om toe te treden tot het organisatiecomité. In Brussel trokken generaal Liagre en Goblet d'Alviella bijna vanzelfsprekend onmiddellijk mee aan de wagen. Men kon ook rekenen op Emile Adan, de tijdelijke directeur van het *Dépôt de la Guerre*, Jean-Charles Houzeau, de directeur van de *Sterrenwacht*, en Joseph Vandermaelen, de zoon van Philippe Vandermaelen en erfgenaam van diens cartografisch atelier. Aldus was men gegarandeerd van een aantal institutionele banden met een veelbelovend potentieel voor de toekomst. Charles-François d'Hane-Steenhuysse, Charles Ruelens en Edmond Grandgagnage zorgden voor de link met het congres van Antwerpen. De eerste twee hadden hun professioneel werkterrein in de hoofdstad, wat zeker bevorderend is geweest voor de hele zaak. Charles Saintelette had zijn vroegere reserves tegen hen klaarblijkelijk opgeborgen, want hij schoof mee aan tafel. Een andere opmerkelijke naam was die van de academicus Emile de Laveleye.

De samenstelling van het organisatiecomité duidt dus op een streven naar synergie. Maar ook in de algemene aanpak merkt men een houding van verzoening tussen de zeer uiteenlopende belangstellingsvelden. De bevordering van de geografische wetenschappen in België in de meest brede zin werd de missie van het genootschap. Jean Du Fief wilde dat het publiek van het genootschap groter zou zijn dan het kleine

---

⁸⁹⁰ *Revue belge de Géographie*, Cl, 1977, pp. 3-104.

⁸⁹¹ H. NICOLAÏ. "Les géographes belges et le Congo", pp. 51-65.

⁸⁹² R. CAMBIER. "Fief (Du) (Jean-Baptiste-Antoine-Joseph)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, I, 1948, col. 372-373.

aantal mensen dat op dat moment professioneel met geografie bezig was. Daarom moest men in de eerste plaats werk maken van de creatie van een doeltreffend instrument voor de verspreiding van de gewenste kennis: een tijdschrift dat zowel populair als wetenschappelijk van opzet was.⁸⁹³ De statuten focusten voorts op de verspreiding van correcte informatie over de Belgische economische situatie en het bevorderen van de ondernemingszin van de Belgen buiten hun eigen land. De aardrijkskundige beweging ging dus voort op de ingeslagen weg.

Hoewel het genootschap in Brussel was gevestigd, had het nationale aspiraties. Dat men deze intentie wel degelijk ernstig nam, blijkt uit het voorschrift dat minstens een derde van de bestuursleden buiten de hoofdstedelijke agglomeratie moest wonen.⁸⁹⁴ In het eerste werkingsjaar sloten bijna 600 mensen aan. Het ledenaantal klom op een paar jaar tijd naar circa 1.000 en bleef vervolgens stabiel.

2. De vroege aandachtspunten

Henri Nicolaï merkt op dat de *Société de Géographie d'Anvers* misschien net iets meer dan het Brusselse genootschap gericht was op het uiten van steun voor koloniale ondernemingen. Hij roept in dat de *Société belge de Géographie* veel meer echte wetenschappers telde, waaronder heel wat professoren van de Université Libre de Bruxelles. Die zouden voorzichtiger of gematigder zijn geweest, en vooral hun belangstelling meer hebben georiënteerd naar onderwerpen binnen een zuiver wetenschappelijke sfeer, terwijl de Antwerpenaars toch vooral in overzeese handel waren geïnteresseerd.⁸⁹⁵

Die analyse klopt maar voor een deel. Een discussie over antropologie en geografische verspreiding van mensentypes, zoals die onmiddellijk werd opgestart door de Brusselse hoogleraar Léon Vanderkindere, vindt men inderdaad alleen in Brussel terug. Al tijdens de eerste algemene vergadering op 5 april 1877 spoorde de professor zijn collega's aan tot een grootschalig onderzoek. Naar analogie met een enquête in Duitsland wilde hij dat het genootschap de coördinatie voerde over een uitgebreid onderzoek waarbij in alle scholen van het land de kleur van het haar en de ogen van de leerlingen zouden worden opgetekend.⁸⁹⁶ Het centrale comité van het genootschap ging akkoord en verkreeg de steun van de minister van Binnenlandse Zaken en van de *Commission centrale de Statistique*. Op basis van een eenvoudig invulformulier moesten alle onderwijzers aan de schoolinspectie de gegevens over hun leerlingen bezorgen. De *Société belge de Géographie* verzamelde en analyseerde de gegevens.

Het resultaat was een distributiekaart en een verslag. De gegevens werden vergeleken met andere resultaten, onder andere de verspreiding van de dialecten. Aldus meende men een bijdrage te leveren tot de studie van de etnische groepen in

---

⁸⁹³ *Compte-rendu des actes de la Société belge de Géographie*. Première année, nr. 1, août 1876 à février 1877, p. 8.

⁸⁹⁴ Art. 16 van de statuten. In: *Compte-rendu des actes de la Société belge de Géographie*. Première année, nr. 1, août 1876 à février 1877, p. 15.

⁸⁹⁵ H. NICOLAÏ. *Art. cit.*, p. 58.

⁸⁹⁶ *Compte-rendu des actes de la Société belge de Géographie*. Première année, nr. 1, août 1876 à février 1877, p. 56.

België.⁸⁹⁷ Dit onderzoek, in de lijn van Broca, werd vanuit demografische hoek bekritiseerd, onder andere in *Les Annales de démographie internationale*. Vooral de methodiek stond ter discussie.⁸⁹⁸ Ik wens op deze interessante geschiedenis niet dieper in te gaan want dat zou mij te ver afleiden van de kern van dit hoofdstuk. Ik beperk me tot de vaststelling dat de enquête werd uitgevoerd en dat men de resultaten in 1879 publiceerde in het bulletin van het genootschap. Voor Vanderkindere bevestigden ze zijn eerdere inzichten, namelijk dat er een duidelijk onderscheid zou bestaan tussen een “Vlaams type” en een “Waals type”. Veel meer Waalse dan Vlaamse individuen behoorden volgens hem immers tot het “bruine type” dat kan worden gelieerd aan de Kelten.⁸⁹⁹ Maarten Couttenier heeft in zijn recente geschiedenis van de Belgische antropologie dit onderzoek in een breder kader geplaatst. Vanderkindere relateerde zijn bevindingen nog steeds hoofdzakelijk aan linguïstische en historische bronnen, terwijl de fysieke antropologie in volle opmars was en zich van andere technieken bediende.⁹⁰⁰

Het onderzoek naar een Belgische rassengeschiedenis was in ieder geval brandend actueel. Vanderkindere pleitte voor de creatie van een gespecialiseerde leerstoel antropologie. Die werd in 1881 opgericht aan de Université Libre de Bruxelles met als eerste titularis Paul Héger. Een jaar later werd de *Société d’Anthropologie de Bruxelles* gesticht. Léon Vanderkindere kwam er al spoedig in conflict met een nieuwe generatie antropologen, onder wie Emile Houzé en Victor Jacques, de epigonen van de fysieke antropologie, die zich onder meer gingen bekwamen in allerhande vormen van schedelmeting.⁹⁰¹

De antropologische discussie, en meer algemeen het evolutiediscours, dat effectief vooral door professoren werd gevoerd, verdween geleidelijk van de agenda van de geografische beweging. Het zocht de nieuwe, gespecialiseerde gespreksfora op. Dat is op zich een belangrijke vaststelling. Gedurende enige tijd had men de antropologie immers beschouwd als een onderdeel van de geografische wetenschap. De congressen van Antwerpen en Parijs hadden er plaats voor gemaakt in overleg met de internationale congressen voor antropologie. De Belgische aardrijkskunde wilde in de opstartfase duidelijk aansluiting vinden bij deze traditie, maar al gauw bleek dat de antropologie haar eigen weg ging. Een reden die ongetwijfeld heeft meegespeeld, is dat de *Société belge de Géographie* juist te weinig specialisten telde die een actieve bijdrage tot het debat konden leveren. Het was vooral een zaak van enkele individuen zoals Léon Vanderkindere.

En zo ging het met de meeste thema’s die al te “wetenschappelijk” van aard waren. Mathematische en natuurwetenschappelijke vraagstukken die met geografie te maken hadden, kwamen amper aan bod. Het Brusselse genootschap ging dus vrij vlug dezelfde weg op als het Antwerpse. De eerder aangehaalde bewering van Nicolaï over een inhoudelijk verschil tussen de twee genootschappen slaat volgens

---

⁸⁹⁷ *Compte-rendu des actes de la Société belge de Géographie*. Première année, nr. 1, août 1876 à février 1877, pp. 73-76.

⁸⁹⁸ *BSBG*, II, 1878, p. 57.

⁸⁹⁹ E. VANDERKINDERE. “Enquête anthropologique sur la couleur des yeux et des cheveux en Belgique.” *BSBG*, III, 1879, pp. 409-449.

⁹⁰⁰ M. COUTTENIER. *Op. cit.*, pp. 31-36.

⁹⁰¹ *Ibidem*, pp. 36-46.

mij meer op de stijl van de bijdragen, die in Brussel inderdaad vrij formeel en academisch kan worden genoemd, dan op de intrinsieke keuze van de onderwerpen.

De *Société belge de Géographie* legde zich in de beginfase vooral toe op aandachtspunten die men kan onderbrengen in de commerciële geografie, de historische geografie en – in iets mindere mate – de fysische geografie. Alle mededelingen bleven erg descriptief van aard. Tijdens het eerste werkjaar gaf Charles-François d'Hane-Steenhuysse – opnieuw hij – vanuit een Belgische commerciële invalshoek een beschouwing bij de besprekingen over de oceaانverbinding in Midden-Amerika.⁹⁰² Een voorbeeld van historische geografie vindt men bij Charles Ruelens die aandacht schonk aan de maritieme relaties tussen Europa en India in de 18de eeuw.⁹⁰³ In het gebied van de fysische aardrijkskunde besprak N.-C. Schmitt de waterscheidingslijnen in België.⁹⁰⁴ En zo ging het in de volgende jaren gewoon verder. In vergelijking met de *Société de Géographie d'Anvers* merkt men dus niet zoveel inhoudelijke verschillen.

3. Een introductie tot de Afrikaanse exploratie

Het is bovendien wel degelijk zo dat Afrika onmiddellijk de activiteiten van de *Société belge de Géographie* domineerde. De stijl kan misschien ook hier wat meer erudiet zijn geweest dan in de Scheldestad, doch voor het overige waren er weinig verschillen in de berichtgeving. Algemeen kan men zeggen dat de Brusselse geografen dezelfde doelen nastreefden als de Antwerpse. Het kwam er vooral op aan de belangstellende burger een introductie aan te bieden op de grote ondernemingen die Leopold II en de *Association internationale africaine* voorbereidden. De aanpak was niet onmiddellijk uitgesproken pro-kolonisatie. Men hanteerde in de aanvangsjaren een subtiel, wetenschappelijk jargon, dat uitsluitend was gericht op het beschrijven van feiten en daden met betrekking tot Afrika.

En men stelt vast dat het netwerk welke de *Association internationale africaine* direct bij de eerste exploratie in Midden-Afrika betrok, ook de hand heeft gehad in de oefening tot vulgarisatie van het genootschap. Zoals in het volgende hoofdstuk zal worden aangetoond, was het *Institut cartographique militaire* (het *Dépôt de la Guerre* dat pas van naam was veranderd) een instelling waar toekomstige exploratiereizigers een spoedcursus over Afrika ontvingen. Diezelfde instelling was via waarnemend directeur Emile Adan ook verantwoordelijk voor de presentatie van de eerste overzichten van de westerse exploratie op het Afrikaanse continent aan de leden van het genootschap. In vier omvangrijke bijdragen kreeg Adan de gelegenheid om het onderwerp tot op het bot uit te diepen. Het resultaat is een indrukwekkende kroniek van de Afrikaanse verkenning sinds de tijden van de Feniciërs. Doorheen alle tijdvakken werden de individuele reizen maar ook de georganiseerde inbezitnemingen van gebieden in Afrika door Europese landen opgesomd. Uiteraard lag het zwaartepunt op de 19de eeuw. Daar koos de auteur voor een systematische

---

⁹⁰² C.-F. D'HANE-STEENHUYSE. "Le Darien. Percement d'un canal maritime interocéanique." *BSBG*, I, 1877, pp. 44-66.

⁹⁰³ C. RUELENS. "Voyage du navire belge La Concordia aux Indes (1719-1721)." *BSBG*, I, 1877, pp. 187-202; 298-309.

⁹⁰⁴ N.-C. SCHMITT. "Orographie de la Belgique. Description des lignes de faites." *BSBG*, I, 1877, pp. 92-107.

opdeling van het exploratiefenomeen, met als criterium de uitvalsbasis (Egypte, de westkust, de oostkust). Zo was tegelijk op een indirecte manier het intrinsieke einddoel van de exploratie gekend: het onbekende binnenland van vooral Midden-Afrika, m.a.w. het stroomgebied van de Congo.⁹⁰⁵ Om de lange chronologische opsomming enigszins te verlevendigen en te visualiseren, publiceerde men in het bulletin een aantal handige overzichtskaarten, eveneens afkomstig van de tekentafels van het *Dépôt de la Guerre*. Het zijn de eerste Belgische algemene kaarten van de exploratie, verschenen onder de titel *Itinéraires suivis par les principaux explorateurs de l'Afrique*. Ze zijn een verre voorloper van de kaarten die men in het begin van de 20ste eeuw in het museum van Tervuren heeft aangebracht. Op geen enkele manier verhullen ze dat ze zijn gecreëerd als steunbetuiging voor het werk van koning Leopold II. De inleiding tot Adans bijdrage is duidelijk: "Une carte dressée spécialement en vue des explorations africaines paraîtra prochainement au bénéfice de l'œuvre poursuivie par S.M. le Roi."⁹⁰⁶

4. De vroege relatie tot de Association internationale africaine

Men kan dus stellen dat de aanvankelijk brede opstelling van de initiatiefnemers, die onder meer een hele onderwijshervorming voorstonden, in de praktijk werd vernauwd tot een vrij klassieke aanpak zoals men die in de aardrijkskundige beweging al langer kende. Economische aardrijkskunde en exploratiegeschiedenis kwamen nader tot elkaar en mondden uiteindelijk uit in vrij expliciete steunbetuigingen aan expansiegerichte plannen of zelfs projecten met een zuiver koloniale finaliteit, al was die zeker niet voor iedereen even duidelijk zichtbaar. De *Société belge de Géographie* geraakte net zoals de Antwerpse zustervereniging verwickeld in het netwerk van de *Association internationale africaine*.

Het verliep allemaal volgens dezelfde mechanismen. Enerzijds via voorzichtige, enigszins gecamoufleerde wetenschappelijke mededelingen, zoals van Emile Adan die kwam uitleggen hoe men in den vreemde zijn weg kon vinden op basis van astronomische kennis. Die materie verwerkte hij rond dezelfde tijd trouwens in de cursus voor Afrikareizigers van de *Association internationale africaine* (zie hoofdstuk IX). Maar anderzijds ook via objectief en afstandelijk ogende korte nieuwsberichten over exploratiereizen in alle werelddelen. Die vulde men aan met een specifieke focus op de ondernemingen van Cameron⁹⁰⁷ en Stanley⁹⁰⁸ in Midden-Afrika. Men bracht ook een omstandig verslag over de concrete maatregelen die de koning had genomen na afloop van de Internationale Aardrijkskundige Conferentie van Brussel.⁹⁰⁹ Er waren tevens berichten over de internationale steun voor Leopold II⁹¹⁰ en over de voorbereiding van de eerste expeditie onder leiding van Crespel.⁹¹¹ Toonde de inhoudstabel van het eerste deel van het bulletin ogenschijnlijk een mooie

⁹⁰⁵ E. ADAN. "Les explorations africaines." *BSBG*, I, 1877, pp. 67-91; 133-158; 267-297; 399-418.

⁹⁰⁶ Ibidem, p. 67.

⁹⁰⁷ E. SUTTOR. "Le Congo et les territoires avoisinants depuis le voyage du lieutenant V.-L. Cameron." *BSBG*, I, 1877, pp. 419-426.

⁹⁰⁸ L. GENONCEAUX. "Les explorations de Stanley." *BSBG*, I, 1877, pp. 427-432.

⁹⁰⁹ "La Conférence géographique de Bruxelles et l'Association internationale africaine." *BSBG*, I, 1877, pp. 255-266; 377-398.

⁹¹⁰ "Mouvement européen en faveur de l'exploration de l'Afrique." *BSBG*, I, 1877, pp. 483-486.

⁹¹¹ "Expédition internationale africaine. Départ de MM. Crespel, Cambier et Maes, membres belges de cette expédition." *BSBG*, I, 1877, pp. 570-584.

geografische spreiding, dan was de praktijk toch enigszins anders. Meer dan 300 van de 650 pagina's blijken exclusief te zijn gewijd aan het Afrikaanse continent! Door enkelen bekritiseerd omwille van de grote aandacht voor Afrika in het eerste werkingsjaar, beet het bestuur van het genootschap van zich af op de algemene vergadering van 23 april 1878: "L'Afrique a, dit-on, occupé dans notre Bulletin, une place trop étendue. Mais y a-t-il en ce moment une question qui s'impose d'elle-même autant que l'étude de l'Afrique, que le récit des grandes explorations qui viennent d'y être faites, que le mouvement général d'exploration qui se prépare et auquel notre pays est appelé à l'honneur de prendre part? En publiant les travaux des membres de notre Société concernant l'étude de l'Afrique, nous ne faisons que donner à notre pays la part qu'il doit prendre, et une part honorable jusqu'à présent, à un mouvement scientifique qui caractérise notre époque."⁹¹²

Men zette de lijn gewoon door, en al meteen met een grote redevoeing van secretaris Du Fief met als titel *L'Afrique*. Iedere dag bracht nieuwe gegevens over onbekend terrein. Du Fief wilde een samenvatting bieden waarmee de leden het overzicht konden behouden over de snelle ontwikkelingen. Maar tegelijk bracht hij hulde aan de recente generatie reizigers en vooral aan de Belgen die onlangs waren gesneuveld voor het nobele doel dat Leopold II voor hen had bedacht.⁹¹³ In de beschrijvende sfeer lag ook de bijdrage over de Zambesi van Alphonse-Jules Wauters⁹¹⁴, die zich hier voor het eerst op Afrika richtte en die later een toonaangevende publicist over het continent zou worden. De grote Afrikaanse rivieren werden zijn passie. Een bijdrage van A. Merensky gaf een introductie op de geografie van het zuidoosten van Afrika.⁹¹⁵ Het was duidelijk, de lezers van het bulletin moesten de Belgische onderneming in een zo volledig mogelijke geografische context kunnen plaatsen.

De *Société belge de Géographie* gleed langzaam mee in de verering van de heldhaftige exploratiereiziger en de adoratie voor de menslievende aspecten van het beschavingsideaal van de *Association internationale africaine*. Parallel met de collega's in de Metropool schonken de Brusselse bestuurders de leden van de eerste expeditie het lidmaatschap van de *Société belge de Géographie*. Het genootschap publiceerde de brieven of zelfs uittreksels van rapporten die de expeditieleden vanuit Zanzibar naar Brussel stuurden.⁹¹⁶ Net zoals in Antwerpen ontving Stanley te Brussel een indrukwekkend eerbetoon tijdens publieke feestelijkheden.⁹¹⁷

De relaties met de *Association internationale africaine* waren zeer hecht. Men bracht zoals vermeld hulde aan de Belgische expeditieleden, maar men publiceerde ook mededelingen die waren gehouden tijdens zittingen van het Belgische Comité van de *Association internationale africaine*. Zo verscheen in het bulletin van het genootschap de integrale tekst van een lezing die Emile Adan op 1 maart 1878 had gehouden over de wijze waarop men tijdens de exploratie de etappeplaatsen

⁹¹² *Compte-rendu des actes de la Société belge de Géographie*, II, nr. 2, mars et avril 1878, p. 51.

⁹¹³ *Compte-rendu des actes de la Société belge de Géographie*, II, nr. 1, janvier et février 1878, p. 5.

⁹¹⁴ A.-J. WAUTERS. "Le Zambèse. Son histoire, son cours, son bassin, ses produits, son avenir." *BSBG*, II, 1878, pp. 9-33; 114-138, 383-405; 586-621; *BSBG*, III, 1879, pp. 450-482.

⁹¹⁵ A. MERENSKY. "Esquisse géographique et naturelle du Sud-est de l'Afrique." *BSBG*, II, 1878, pp. 437-471.

⁹¹⁶ *BSBG*, II, 1878, pp. 67-68, 170-174; 289.

⁹¹⁷ *Compte-rendu des actes de la Société belge de Géographie*, II, nr. 3, mai et juin 1878, pp. 66-67; "Visite de Henry Stanley en Belgique." *BSBG*, II, 1878, pp. 277-281.

bepaalde.⁹¹⁸ Om de leden te laten aanvoelen wat het betekende om door moeilijk gebied te reizen, publiceerde men integraal enkele rapporten die Ernest Cambier aan de *Association* had bezorgd over zijn tocht naar Mpwapwa en andere voorvallen.⁹¹⁹ Ook op dit vlak legde het genootschap, net zoals overigens de Antwerpse zustervereniging, in 1878 de basis van het glorificatieproces van deze Belgische exploratiereiziger. De andere pioniers deelden in de aandacht. Begin 1880 hield men voor de leden van het genootschap zelfs een kleine tentoonstelling met portretten van Maes, Crespel, Cambier, Popelin, Burdo, Roger en anderen.⁹²⁰

Het dient vermeld dat de *Société belge de Géographie* in deze beginjaren de plannen van de koning volledig steunde, vooral omdat men honderd procent vertrouwen had in de internationale en humanitaire doelstellingen van zijn onderneming. Van kolonisatie in de enge betekenis wilde men helemaal niets geweten hebben. Het moet zijn dat niet iedereen op dit vlak even subtiel oordeelde over de feiten, want het genootschap voelde zich op een bepaald moment verplicht om de doelstellingen van de Afrikaanse exploratie nog eens duidelijk in de verf te zetten, in navolging van een opmerkelijke interventie van Nachtigal tijdens een bijeenkomst van het aardrijkskundig genootschap van Berlijn: “Les considérations présentées par le célèbre explorateur africain peuvent s’appliquer à la Belgique aussi bien qu’à l’Allemagne. Dans notre pays aussi, on a mis en avant des projets de colonisation dans l’Afrique centrale, et il est bon de mettre nos compatriotes en garde de pareilles utopies”.⁹²¹ Het eerste doel van de exploratie was humanitair van aard: “il s’agit de porter les lumières de la civilisation dans ce malheureux continent, plongé aujourd’hui dans une affreuse barbarie, et incapable d’en sortir par ses seuls efforts.” In de tweede plaats kwam de wetenschap, de drang naar nieuwe kennis. Op de derde plek zag men de handelsgedachte, de opening van afzetmarkten voor industriële producten die men diende te ruilen tegen grondstoffen. Op geen enkele manier kon er sprake zijn van kolonisatie, zo stelde het genootschap. Het blanke ras had in Afrika niets te zeggen over het zwarte ras.⁹²²

Onder het voorzitterschap van Emile Adan, die in 1880 de fakkel overnam van generaal Liagre, was de relatie met de *Association internationale africaine* vanzelfsprekend uitstekend. Adan was als lid van het Belgische Comité van de *Association internationale africaine* volledig op de hoogte van de interne keuken. Hij deelde heel wat informatie met zijn collega’s in het genootschap.⁹²³ Nog meer dan ervoor nam men fragmenten van brieven uit Afrika in het bulletin op. De Belgische reizigers hadden bijzonder veel moeite om zich aan te passen aan het tropische klimaat en de weerstanden op het terrein zorgden ervoor dat de oorspronkelijke doelstellingen een beetje naar de achtergrond waren verschoven. Overleven kwam nu éénmaal vóór beschaven! In het begin van de jaren 1880 had men dan toch enkele successen geboekt. Van zodra een station was geopend, kwam het er op aan

---

⁹¹⁸ E. ADAN. “Détermination des lieux d’étape dans les voyages et les explorations.” *BSBG*, II, 1878, pp. 139-149.

⁹¹⁹ E. CAMBIER. “Rapport de l’excursion sur la route de Mpwapwa adressé à l’Association internationale africaine.” *BSBG*, II, 1878, pp. 193-210; “Expédition de l’Association internationale africaine. Rapport du lieutenant Cambier.” *BSBG*, II, 1878, pp. 472-485; “Association internationale africaine. Rapport sur les marches de la première expédition.” *BSBG*, III, 1879, pp. 349-372.

⁹²⁰ *Compte rendu des actes de la Société belge de Géographie*, IV, nr. 3, mai et juin 1880, p. 52.

⁹²¹ *BSBG*, II, 1878, pp. 419-421.

⁹²² Ibidem.

⁹²³ *Compte rendu des actes de la Société belge de Géographie*, IV, nr. 3, mai et juin 1880, pp. 47-52.

de thuisbasis zo spoedig mogelijk het bewijs te leveren dat de nieuwe infrastructuur een belangrijke wetenschappelijke meerwaarde betekende, zoals men het tijdens de Internationale Conferentie van 1876 graag had beweerd. Men merkt dus dat het Brusselse genootschap de *Association internationale africaine* ter hulp is geschoten en de eerste resultaten van “wetenschappelijk onderzoek” in het bulletin heeft opgenomen.

De eerste publicatie was van antropologische aard. Dutrieux gaf de resultaten van tien schedelmetingen. Het betreft schedels van Afrikaanse soldaten die waren gesneuveld bij interne twisten in een gebied dat onder de controle stond van de sultan van Zanzibar. Zijn methodiek was redelijk primitief, maar dat wist de auteur zelf ook wel: “J’ai fait des mensurations en plein soleil, accroupi dans les hautes herbes qui sont à l’entrée de Kouikourou, entouré de quelques centaines d’habitants et surtout de femmes et d’enfants, tous curieux de voir ce qu’allait faire le sorcier européen ‘Mganga oulaya’.”⁹²⁴ Eind 1880 publiceerde het genootschap een eerste reeks van meteorologische resultaten, opgetekend door Popelin in het station van Karema.⁹²⁵ In realiteit was het wetenschappelijk onderzoek uiteraard een marginaal gegeven van de exploratie. Het kwam er op aan het terrein te kennen, te beheersen en, in het beste geval, te gebruiken voor het eigen economisch belang.

5. Het tweede internationaal congres voor handelsgeografie (Brussel, 1879)

Handelsgeografie nam binnen de aardrijkskundige disciplines een steeds prominenter plaats in. Dat was een wereldwijd fenomeen. In Frankrijk ontstonden spoedig aparte genootschappen en in 1878 vond te Parijs, in het kader van de wereldtentoonstelling, een internationaal congres plaats. Het maakte nadrukkelijk ruimte voor de materiële piste in het geografische denken. Men had het in de eerste plaats over exploratie en handelsroutes, over grondstoffen en industriële producten, over emigratie en kolonies, en ook nog een beetje over het onderwijs.⁹²⁶ Een opmerkelijke “wens” van dit congres was: “Que l’Association internationale africaine étudie la question de l’émigration des populations africaines, par voie d’engagement et en vue du développement colonial international.”⁹²⁷ Een wat vreemde formulering voor een project dat in de eerste plaats humanitaire doelstellingen vooropstelde. Ze zal wellicht niet de instemming hebben gekregen van de Belgische genootschappen. Het valt in ieder geval op dat de internationale geografische wereld onmiddellijk een relatie legde tussen de inspanningen van Leopold II en potentiële koloniale formules.

Een jaar later, in september 1879, haalde de *Société belge de Géographie* de tweede editie van het internationaal congres voor handelsgeografie naar Brussel. De leden van de *Société belge de Géographie* namen het initiatief, maar voor de organisatie, en vooral de samenstelling van het programma, werkten ze samen met de Antwerpse zustervereniging, het *Institut supérieur de Commerce* te Antwerpen en een aantal andere verenigingen. Emile Banning vertegenwoordigde de *Association internationale africaine* in het organisatiecomité...⁹²⁸ Het congres stond trouwens

---

⁹²⁴ BSBG, IV, 1880, pp. 102-114.

⁹²⁵ BSBG, IV, 1880, pp. 528-531.

⁹²⁶ BSBG, II, 1878, pp. 415-416.

⁹²⁷ BSBG, II, 1878, p. 537.

⁹²⁸ BSBG, III, 1879, p. 548.

onder de hoge bescherming van Leopold II.⁹²⁹ Het was voor het genootschap opnieuw een moment van eerbied voor de wetenschappelijke en humanitaire zaak die de koning in gang had gezet. Tijdens de openingstoespraken in aanwezigheid van Leopold II loofde congresvoorzitter Rabaud, president van de *Société de Géographie de Marseille*, de vorst als “le protecteur le plus éclairé et le plus militant de cette science [= de geografie]”. Toen de voorzitter overstapte naar een bespreking van het voorbeeldige gedrag van de sultan van Zanzibar op het vlak van de bestrijding van de slavernij, deed Leopold driftig mee aan het applaus.⁹³⁰

Het programma was gestructureerd rond dezelfde categorieën als dat van Parijs in 1878. Een lange bespreking is niet aan de orde, maar men kan moeilijk onvermeld laten dat het congres zich ondubbelzinnig uitsprak voor vrijhandel.⁹³¹ Het zwaard dat boven de toekomst van de handel in Afrika hing – de slavernij – werd ook hier besproken en veroordeeld. Een onverhulde steun dus voor de onderneming van Leopold II. De gehele aardrijkskundige beweging werd opgeroepen om mee te werken aan de goede zaak. Vooral de *Société khédiviale du Caire* werd aangesproken om het vraagstuk aan de orde te stellen, want het was hoofdzakelijk in moslimlanden dat regeringen te tolerant stonden tegenover het verwerpelijke verschijnsel van de slavernij.⁹³²

Een interessante vraag op de agenda van de sectie emigratie en kolonisatie was wat de Belgische positie ten aanzien van beide fenomenen moest zijn. Tegenover emigratie stonden de deelnemers overwegend positief. Men spoorde de Belgische regering aan om het thema ernstiger in overweging te nemen. Bepaalde elementen onder de bevolking kwamen er zeker voor in aanmerking en verdienden een duwtje in de rug. Men dacht bijvoorbeeld aan de oprichting van een speciaal emigratiebureau in de hoofdstad waar de overheid goede en juiste informatie kon verstrekken over landen die voor uitwijking in aanmerking kwamen. Opnieuw hield men een pleidooi voor een beter consulaire corps. Een douane-unie tussen Nederland en België achtte men eveneens bijzonder voordelig voor de Belgische overzeese handel. Overzeese handelsvestigingen zag men wel zitten, maar kolonies waren volgens de geografen op het congres een slecht idee. Men zag vooral de klimatologische omstandigheden in de tropen als een ernstige beperking.⁹³³

Het discours op het congres sloot dus in grote lijnen aan bij de algemene opinie binnen de *Société belge de Géographie*. Men liep niet blindelings achter de koloniatiedgedachte aan, maar dat betekende allerm minst dat de “internationale piste” die Leopold II voor Midden-Afrika had uitgetekend werd verworpen. Integendeel, men zag er juist een uitstekende formule in om de lang gekoesterde expansiedgedachte én de voordelen van de vrijhandel met elkaar te verzoenen. Om de aandacht nog wat meer te vestigen op Midden-Afrika werd de Portugese ontdekkingsreiziger Serpa Pinto tijdens de slotplechtigheid in de schijnwerper geplaatst. Men besprak uitvoerig zijn reiservaringen in het bulletin van de vereniging.⁹³⁴

---

⁹²⁹ BSBG, III, 1879, p. 565.

⁹³⁰ BSBG, III, 1879, pp. 570-571.

⁹³¹ J. DU FIEF. “Congrès international de Géographie commerciale. Deuxième session. Rapport présenté à la Société belge de Géographie, le 3 novembre 1879.” BSBG, III, 1879, p. 597.

⁹³² BSBG, III, 1879, p. 599.

⁹³³ BSBG, III, 1879, pp. 600-610.

⁹³⁴ E. SUTTOR. “Le voyage d’exploration du major Serpa Pinto.” BSBG, III, 1879, pp. 641-657.

6. De geopolitieke betekenis van Midden-Afrika

Geleidelijk waren de leden van de *Société belge de Géographie* de geopolitieke betekenis gaan inzien van de onderneming die in Midden-Afrika van start was gegaan. Men begreep dat het niet louter een zaak was van humanitaire en wetenschappelijke aard. Wie actief was op het terrein, legde er een claim op. En dat leidde tot concurrentie. In die concurrentiestrijd moest men aan de zijde staan van de zogenaamde “internationalisten” die zich rond Leopold II hadden gegroepeerd en de oorspronkelijke doelstelling van de Internationale Conferentie van 1876 hoog in het vaandel voerden. Althans, dat was in geografische kringen vooralsnog de indruk die leefde.

Men zette zich mee af tegen landen die zuiver nationale en dus koloniale ambities hadden, zoals de Portugezen die het estuarium van de Congo voor zich alleen opeisten. De historische feiten waarop ze zich beriepen, waren soms bijzonder moeilijk te verifiëren. De Belgische geografen gingen mee in het verzet. Al in 1879 publiceerde Alphonse-Jules Wauters een artikel waarin hij de Portugese doctrine op de korrel nam en een stoet van 16de-eeuwse bronnen liet passeren om de Portugese historici uiteindelijk voor de voeten te werpen dat ze hun beweringen met archiefstukken moesten staven.⁹³⁵ Net zoals Delgeur in Antwerpen, greep Wauters naar het middel van de historische geografie om actuele discussies subtiel in een bepaalde, ogenschijnlijk “objectieve” richting te sturen.

Omstreeks 1879 verschenen ook de eerste berichten over de successen die Savorgnan de Brazza namens Frankrijk binnenhaalde. Aanvankelijk bleef de stijl van het bulletin zuiver mededelend.⁹³⁶ Het was zaak de Belgische burgerij een meer tastbaar beeld te geven van de echte verwezenlijkingen in Afrika. Er kwamen immers steeds hoopgevender berichten dat men eindelijk vaste voet aan grond kreeg en er wel degelijk sprake was van de bouw van stations. Wauters gaf dan ook meteen een beschrijving van de bouw van het kamp van Karema, het eerste pronkjuweel van de *Association internationale africaine*.⁹³⁷

Vanaf 1880 kwamen er ook meer en meer gedetailleerde berichten over de activiteiten van de andere nationale comités van de *Association internationale africaine*. Men rekende erg op de inspanningen van Franse kant, maar men begreep vlug dat de zuiderburen in een nationale reflex de buit voor zich alleen konden houden. Dat werd wat later bevestigd toen Stanley – die voor rekening van Leopold II actief was in de Beneden-Congo – in een echte concurrentiestrijd met de Brazza terecht kwam. In de pers beschuldigde men Stanley ervan dat hij zijn Afrikaanse medewerkers op een schandalige manier behandelde. Het kwam er op neer dat hij zich schuldig zou hebben gemaakt aan slavernij. Net zoals de Antwerpse zustervereniging voelde de *Société belge de Géographie* zich geroepen om deze geruchten mee te ontcrachten. Men publiceerde een aantal brieven van Britse

---

⁹³⁵ A.-J. WAUTERS. “L’Afrique centrale en 1522. Le Lac Sachaf d’après Martin Hylacomilus et Gérard Mercator. Quelques mots à propos de la doctrine portugaise sur la découverte de l’Afrique centrale au seizième siècle.” *BSBG*, III, 1879, pp. 94-131.

⁹³⁶ “Expédition de M. Savorgnan de Brazza.” *BSBG*, III, 1879, pp. 135-136.

⁹³⁷ A.-J. WAUTERS. “Karéma. Première station de l’Association internationale africaine.” *BSBG*, III, 1879, pp. 724-735.

missionarissen in Afrika die het tegendeel moesten bewijzen.⁹³⁸ Dat het genootschap hier via de banden met de *Association internationale africaine* in het propagandanetwerk van Leopold II werd ingeschakeld, wordt hoe langer hoe duidelijker.

7. De rijzende ster van Alphonse-Jules Wauters

De *Société belge de Géographie* heeft op het vlak van de berichtgeving over Afrika veel te danken aan Alphonse-Jules Wauters, een naam die in de voorgaande paragrafen trouwens al meermaals is vermeld. Wauters was adjunct-secretaris en verantwoordelijk voor de redactie van tal van nieuwsberichten over de exploratie. Zijn opleiding maakte hem geschikt voor een loopbaan in de handel, maar hij zette zijn eerste passen in het professionele leven als kunstcriticus.⁹³⁹ Van zodra hij lid werd van de *Société belge de Géographie* wierp hij zich op de geografische studie van Afrika, in de eerste plaats de hydrografie.

Wauters ontpopte zich tot de voornaamste Belgische vulgarisator van aardrijkskundige kennis over Midden-Afrika in de 19de eeuw. In 1884 zou hij de geografische periodiek *Le Mouvement géographique* gaan samenstellen, maar zijn eerste sporen verdiende hij bij de *Société belge de Géographie* – een vaststelling die trouwens volledig onderbelicht blijft in zijn biografie... Hij ontwikkelde er zichzelf nochtans tot een uiterst productieve veelschrijver.

Het is vooral dankzij Wauters dat in het bulletin van het genootschap degelijk uitgewerkte beschrijvingen van de verschillende regio's van West-, Midden-, Oost- en Zuid-Afrika verschenen. Het stroomgebied van de Zambesi, de Soedan, Gabon, Tanganyika, de Niger, de Bénéué,..., hij wijdde er honderden pagina's aan. Het Belgische publiek kreeg meteen een breed beeld van het gebied waar landgenoten hun leven waagden. Een aantal van deze studies gaven trouwens aanleiding tot de publicatie van aparte monografieën. Wauters was ook diegene die bepaalde, ogenschijnlijk nogal vreemde activiteiten van de *Association internationale africaine* in een ruimer kader probeerde te duiden. Zo schreef hij een artikel over de pogingen om Indische olifanten in te schakelen als transportmiddel.⁹⁴⁰ Zijn artikelen schonken geleidelijk meer aandacht aan commerciële interessepunten, zoals de opkomende diamantwinning in Zuid-Afrika!

Alphonse-Jules Wauters was naast Emile Adan en de medewerkers van diens *Institut* één van de weinige échte geografen van Afrika die België toen rijk was. Hij was uiteraard wel een kamergeleerde want buiten een bezoek aan Egypte zijn van hem geen verre reizen bekend. En zijn aanpak was, geheel in lijn met de tijdgeest, vooral descriptief. Maar in tegenstelling tot de meeste andere leden van de aardrijkskundige genootschappen nam hij een "actieve" houding aan. Gewoon akte nemen van de inhoud van de rapporten en reisverslagen was voor hem duidelijk onvoldoende. Hij toetste de nieuwe gegevens aan wat men al over de regio had

---

⁹³⁸ BSBG, V, 1881, pp. 256-257; 458-459.

⁹³⁹ R. CAMBIER. "Wauters (Alphonse-Jules)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, II, 1951, col. 969-972.

⁹⁴⁰ A.-J. WAUTERS. "L'éléphant d'Afrique et son rôle dans l'histoire de la civilisation africaine." BSBG, IV, 1880, pp. 150-185.

gepubliceerd en hij verwerkte de kennis in nieuwe overzichten die uiteindelijk ook de cartografie beïnvloedden.

Die grote impact op de Afrikaanse cartografie had hij vooral ná 1885, tijdens de jaren dat hij werkte voor *Le Mouvement géographique*. Die periode valt buiten de termini van dit onderzoek waardoor ik er, buiten een korte toelichting in hoofdstuk XIII; onmogelijk dieper op kan ingaan. Maar het valt wél aan te stippen dat de basis van Wauters' innoverend werk uitsluitend is tot stand gekomen dankzij het verrijkende kader dat hij heeft gevonden en de aansporingen die hij heeft gekregen in de *Société belge de Géographie*.

8. Toenadering tot Leopold II in aanloop naar de onderhandelingen van Berlijn

In 1882 kreeg het genootschap van de koning de toelating om voortaan onder de naam *Société royale belge de Géographie* op te treden. Het koninklijk epitheton bracht het genootschap opnieuw dichterbij de ondernemingen van Leopold II.⁹⁴¹

Men had in het verleden al een aantal mensen uit de omgeving van de vorst aan het woord gelaten, bijvoorbeeld de militair Emilien Verstraete die deel uitmaakte van zijn kring van informanten. In een opmerkelijke historische bijdrage over de Belgische kolonisatiepogingen doorheen de geschiedenis poneerde Verstraete – in tegenstelling tot de gangbare mening – dat de Belg “migreert, reist en koloniseert.” Het was zaak aansluiting te vinden bij het verleden. De enige formule met slaagkansen was die van een private Belgische compagnie, die volledig onafhankelijk, zonder inmenging van de Belgische regering, overzee kon optreden...⁹⁴² De parallel met de ideeënwereld van Leopold II op dat moment is overduidelijk.

Op 13 maart 1882 liet men de exploratiereiziger Burdo aan het woord over de toekomst van de Belgische vestigingen in Afrika. In het verslag bij de voordracht benadrukte het genootschap dat men de meest gunstige omstandigheden voor de handel in het westelijk deel van Midden-Afrika moest situeren, daar waar Stanley en zijn medewerkers al vier posten op de Congo hadden gesticht. Het was langs die weg dat private ondernemingen naar het binnenland konden trekken.⁹⁴³ Men wendde voor dat het *Comité d'Etudes du Haut-Congo*, dat Leopold II samen met enkele ondernemers had opgericht, even edelmoedige en humanitaire doelstellingen had als de *Association internationale africaine*.⁹⁴⁴ Na ieder bericht over de successen van de Brazza volgde wel een tegenbericht over de even grote successen van Stanley, wiens einddoel zonder eigenbelang was: “son but final est incontestablement d'amener les peuplades indigènes de l'Afrique centrale à entrer en relations commerciales entre elles et avec le monde civilisé.”⁹⁴⁵ Bovendien versterkte men de boodschappen van Stanley dat er behoefte was aan een “société internationale”. Die

---

⁹⁴¹ BSBG, VI, 1882, p. 133.

⁹⁴² E. VERSTRAETE. “Histoire des travaux et projets de colonisation des Belges.” BSBG, V, 1881, p. 160.

⁹⁴³ *Compte-rendu des actes de la Société belge de Géographie*, VI, nr. 2, mars et avril 1882, pp. 37-38; E. BURDO. “De l'avenir des établissements belges en Afrique.” BSBG, VI, 1882, pp. 237-252.

⁹⁴⁴ *Compte-rendu des actes de la Société belge de Géographie*, VI, nr. 2, mars et avril 1882, p. 48.

⁹⁴⁵ BSBG, VI, 1882, p. 479.

moest in het gebied wegen bouwen en de inlanders via missionering tot een hogere morele orde brengen, uiteraard alles onder de mantel van de filantropie...⁹⁴⁶

Stanley – en dus ook Leopold II – kreeg steeds openlijker steun van het genootschap, temeer omdat Frankrijk en Portugal het spel erg politiek gingen spelen. Via het Makokoverdrag waren de posten op de Congo-oeveren die de Brazza namens het Franse Comité van de *Association internationale africaine* had gesticht, overgedragen aan de Franse Republiek. Dat zorgde voor consternatie bij de Portugese politici, die via het aardrijkskundig genootschap van Lissabon een memorandum lieten verspreiden met daarin de boodschap dat het gebied volledig toebehoorde aan de Portugese kroon. Alphonse-Jules Wauters bestreed de Portugese aanspraken in het artikel *Le Congo et les Portugais. Réponse au Mémoire publié par la Société de Géographie de Lisbonne*.⁹⁴⁷ De Portugese tekst baseerde zich op drie gezagsargumenten die het bezit van Congo moesten rechtvaardigen: de ontdekking van de gebieden door Portugese onderdanen; het bezit van de gebieden door Portugal gedurende een periode van vier eeuwen; de erkenning van de Portugese rechten door de andere Europese staten. Wauters richtte zijn pijlen volledig op de eerste reeks argumenten, en dit via de beproefde werkwijze van de historische geografie. Hij toonde via een lange opsomming van bronnen uit de oudheid, de middeleeuwen en de moderne tijden aan dat Midden-Afrika in grote trekken beschreven was lang vóór de eerste Portugees er vaste voet aan grond zette. En de nieuwe ontdekkingen rechtvaardigden maar één conclusie, althans volgens Wauters: “Stanley, le Congo est à toi!”⁹⁴⁸

In de korte mededelingen volgde men angstvallig de nieuwe ontwikkelingen. Stanley haastte zich om met behulp van stoomboten zoveel mogelijk posten langs de oeveren van de Congo te stichten. Het genootschap beklemtoonde dat de beschavende invloed op de inlanders die in de omgeving van de oude posten woonden zich volledig liet gelden dankzij de inspanningen van de Belgen. Men sprak over de introductie van vee en nieuwe cultuurgewassen.⁹⁴⁹ Het thuispubliek moest blijkbaar echt tot het besef worden gebracht dat de oorspronkelijke doelstellingen binnen handbereik lagen.

Net zoals de Antwerpse zustervereniging ging de *Société belge de Géographie* steeds meer melding maken van de openbare debatten over de politieke status van de posten. Men citeerde vooral die stukken uit kranten die bevestigden dat de toekomst van het *Comité d'Etudes du Haut-Congo* lag in de soevereiniteit over het gebied.⁹⁵⁰ Andere artikelen legden dan weer subtiel het accent op het economische belang dat het Congobekken intussen vertegenwoordigde voor de Belgische industrie. Het was immers een fabel dat alleen de Britse handel baat had bij de Congo-onderneming. Via citaten uit het *Journal des intérêts maritimes* meende men te kunnen aantonen dat heel wat Belgische producten – vooral wapens uit Luik – via

---

⁹⁴⁶ BSBG, VI, 1882, p. 770.

⁹⁴⁷ A.-J. WAUTERS. “Le Congo et les Portugais. Réponse au Mémoire publié par la Société de Géographie de Lisbonne”. BSBG, VII, 1883, pp. 234-278.

⁹⁴⁸ Ibidem, p. 278.

⁹⁴⁹ BSBG, VII, 1883, pp. 478-479.

⁹⁵⁰ BSBG, VII, 1883, pp. 773-775.

contracten met Engelse handelshuizen hun weg naar de oevers van de grote stroom vonden.⁹⁵¹

Het spanningsveld rond de territoriumaanspraken nam toe en klom tot een hoogtepunt. In 1884 opende het genootschap zijn bulletin met een nieuw artikel van Wauters dat alleen al door de titel duidelijk maakte tot waar de grenzen van het gebied dat door de mannen van Leopold II was ingenomen moesten gaan. *Le Congo entre l'Equateur et l'Océan* moest een open gebied worden voor de meest glorieus en nuttige onderneming van de 19de eeuw, zo was Wauters' opvatting. Het behoorde het actieterrein te zijn van het "internationalistische" project.⁹⁵² De expliciete kaart die posten claimde tot aan de rivier Kwilu, welke men al opmerkte in het tijdschrift van de *Société de Géographie d'Anvers*, kreeg eveneens een prominente plaats in het bulletin van het Brusselse genootschap.

Intussen was de Congo een discussiepunt geworden tussen de grootmachten. De erkenning van de *Association internationale du Congo* door de Verenigde Staten zette een proces in gang dat niet meer kon worden gestopt. Het spreekt vanzelf dat de discussies en beslissingen op het Congres van Berlijn dik in de verf werden gezet.⁹⁵³ De *Société belge de Géographie* zag met tevredenheid toe hoe Leopold II soeverein werd van een staat waar op papier de handel volledig vrij was en een internationaal samengesteld bestuur met een prominente Belgische aanwezigheid werd geïnstalleerd. Het genootschap had de voorbije jaren via tientallen artikelen en toespraken de weg naar dit einddoel vanuit het geografische milieu versterkt.

In het lange syntheseartikel over de kwestie die nu op een zo gunstige manier was afgerond, formuleerde Jean Du Fief het optimistische besluit dat vermoedelijk door de meeste leden van het genootschap werd gedeeld: "Ainsi, par le travail uni à la culture morale et intellectuelle, les nègres de l'Afrique centrale s'élèveront sur l'échelle des peuples; et l'Etat indépendant du Congo assurera son avenir en contribuant au développement commercial des nations civilisées qui ont favorisé et reconnu sa création."⁹⁵⁴ Het draaide op termijn helemaal anders uit, maar de *Société belge de Géographie* was in 1885 nog een overtuigde bondgenoot van de koning.

---

⁹⁵¹ *BSBG*, VII, 1883, p. 775.

⁹⁵² A.-J. WAUTERS. "Le Congo entre l'Equateur et l'Océan." *BSBG*, VIII, 1884, pp. 26-32.

⁹⁵³ *BSBG*, IX, 1885, pp. 85-88.

⁹⁵⁴ J. DU FIEF. "La question du Congo." *BSBG*, IX, 1885, pp. 221-299 [citaat p. 299].

Hoofdstuk IX

De Belgische exploratiecultuur en de transformatie van de exploratiereiziger in Midden-Afrika

In de loop van de 19de eeuw ging de Europeaan op een volstrekt andere manier kijken naar de wereld buiten Europa. Zijn angst voor wat onbekend is, had hij al enkele eeuwen daarvoor overwonnen. De middeleeuwse fabeldieren waren intussen van zijn kaarten verwijderd. Maar de leegte die in de plaats was gekomen en voortdurend zijn gebrekkige kennis van de wereld benadrukte, was uiteindelijk onverdraaglijk geworden. De industrialisering had bovendien geleid tot een economische expansie met drastische gevolgen in overzeese gebieden. Vooral na het Congres van Wenen werd de 19de eeuw, aldus de al geciteerde Nederlandse historicus Henk Wesseling, “Europa’s koloniale eeuw”.⁹⁵⁵ Het imperialisme kwam tot volle ontplooiing vanaf omstreeks 1875. Vooral het binnenland van Afrika, tot dan een blinde vlek op de wereldkaart, kwam in het vizier. De vooruitgangsgedachte zette de Europeaan aan tot een actieve zoektocht naar nieuwe elementen in de kennis van de aarde. Het hart van het continent werd op een paar decennia tijd overspoeld door een vloedgolf van Europese ontdekkingsreizigers. In hun kielzog volgden de bouwers van imperia.

De ondernemingen van de protagonisten zijn bekend uit talloze reisverhalen, die tot op de dag van vandaag gretig worden gelezen, zij het door een enigszins andere bril dan honderd jaar geleden. Ooit bejubeld omwille van zijn moed, heldhaftigheid, doorzettingsvermogen, patriotisme en humanisme, is de 19de-eeuwse exploratiereiziger in het postkoloniale tijdperk het voorwerp van scepticisme. Het triomfalistische beeld van de ontdekkingsreiziger als “missionaris van de wetenschap” is gecorrigeerd. De recente historiografie is de antipode van die uit het begin van de 20ste eeuw, toen er nog plaats was voor heroïek. De traditionele Europese versie van de exploratiegeschiedenis is onder vuur genomen. Een doorgedreven tekstanalyse van de verslagen en reisverhalen van de Europese ontdekkers heeft een reeks fictieve elementen aan het licht gebracht.⁹⁵⁶ De mythes rond gerenommeerde ontdekkingsreizigers zoals David Livingstone en Henry Morton Stanley zijn doorprikt.⁹⁵⁷

---

⁹⁵⁵ H.L. WESSELING. *Op. cit.*, pp. 11-14.

⁹⁵⁶ R.I. ROTBERG. *Africa and Its Explorers. Motives, Methods and Impact*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1973, pp. 1-12.

⁹⁵⁷ D. HELLY. *Livingstone’s Legacy: Horace Waller and Victorian Myth-making*. Athens: Ohio University Press, 1987, xviii-404 p.; *David Livingstone and the Victorian Encounter with Africa*. London: National Portrait Gallery, 1996, 239 p.; I. ANSTRUTHER. *I Presume: Stanley’s Triumph and Disaster*. London: Geoffrey Bles, 1956, xiii-207 p.; R. HALL. *Stanley: An Adventurer Explored*. London: Collins, 1974, 400 p.; F. MCLYNN. *Stanley: The Making of an African Explorer*. London: Constable, 1989, 384 p.; IDEM. *Stanley: Sorcerer’s Apprentice*. London: Constable, 1991, ix-499 p.; J. BIEMAN. *Dark Safari: the Life behind the Legend of Henry Morton Stanley*. New York: Alfred A. Knopf, 1990, 401 p.; F. DRIVER. “Henry Morton Stanley and his Critics: Geography, Exploration and Empire.” *Past & Present*, number 133, November 1991, pp. 134-166.

Als historische bron zijn de reisverhalen getoetst en in veel gevallen eenzijdig bevonden. Het genre versmachtte de stem van de Afrikaanse bevolking. Het was een plaats voor zelfverheerlijking van de superieure blanke, de “ontdekker” van nieuw terrein, de bevoorrechte “eerste aanschouwer” van plaatsen die weldra een naam kregen op de steeds completer ogende kaart van Afrika.

De 19de-eeuwse Europese reisliteratuur is met andere woorden een problematische bron voor wie het verhaal wil schrijven van de geografische traditie. Een kritische revisie van deze geschiedschrijving veronderstelt een nieuwe, veel bredere en complexe benadering van de exploratie, die ten andere een weerslag zal hebben op de reconstructie van de overzeese wetenschapsgeschiedenis in algemeen opzicht. Van de hedendaagse historici verlangt men naast een interpretatie gebaseerd op tekstanalyse, welke inzicht verschaft in de historische context van het imperialistische discours gevoerd door de ontdekker in zijn reisverslag, meer aandacht voor de exploratie als praktijk. Ziet men het reisverhaal als een “einddocument” – de laatste stap na verschillende schrijffasen – dan beseft de historicus vrijwel automatisch dat hij zijn aandacht tevens moet richten op een waaier van activiteiten, omstandigheden, processen die de totstandkoming van het reisverhaal hebben bepaald. Dat hij rekening moet houden met factoren die in verband staan met de productie en consumptie van het verhaal eerder dan met elementen uit het verhaal zelf. In zijn boek *Geography Militant. Cultures of Exploration and Empire*⁹⁵⁸ maakt de Britse geograaf en historicus Felix Driver duidelijk dat dit soort overwegingen voor hem de aanzet zijn geweest voor de ontwikkeling van het concept “exploratieculturen”.⁹⁵⁹

Dit concept veronderstelt de interpretatie van de term exploratie als een reeks culturele praktijken waarvoor mensen en middelen moeten worden gemobiliseerd, in het bijzonder op het vlak van de voorbereiding en uitrusting, de publiciteit, de gezagstoekenning. Exploratie kan worden bestudeerd op het vlak van de materiële aspecten (verzameling en transport van hulpmiddelen, bagage, uitrusting en personeel, vervaardiging en verdeling van publicaties). Daarnaast zijn er nog de sociale aspecten (relaties binnen een expeditie, de aandacht voor de expeditie in het moederland, de verhoudingen met de inlandse bevolking, onderhandelingstradities). Men dient ook rekening te houden met literaire aspecten (representatie en genre, literaire conventies).

Kortom de studie van de exploratie heeft tal van invalshoeken die het puur feitelijke dat men terugvindt in het geschreven eindrelaas van de exploratiemissie overstijgen. Het onderzoek naar de “geografische waarheid” – en meer algemeen de “wetenschappelijke waarheid” – neemt op die manier vele vormen aan.⁹⁶⁰ Een belangrijke consequentie van dergelijke aanpak is dat de studie van de exploratie

---

⁹⁵⁸ F. DRIVER. *Geography Militant. Cultures of Exploration and Empire*. Oxford-Malden, Mass.: Blackwell Publishers, 2001, vii-258 p., in het bijzonder pp. 1-23; aanzetten vindt men in: IDEM. “Geography’s empire: histories of geographical knowledge”. *Environment and Planning D: Society and Space*, X, 1992, pp. 23-40; IDEM (ed). “Geographical traditions: rethinking the history of geography.” *Transactions, Institute of British Geographers*, XX, 1995, pp. 403-422.

⁹⁵⁹ F. Driver tracht een aanvulling te geven bij gelijkaardig wetenschapshistorisch werk, zoals bijvoorbeeld de synthese: N. JARDINE, J. SECORD & E. SPARY (eds). *Cultures of Natural History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, in het bijzonder pp. 3-13.

⁹⁶⁰ F. DRIVER. *Geography Militant...*, pp. 8-11.

verder reikt dan de geografische regio die het doel ervan is geweest. Het Europese luik van het verhaal komt mee onder het licht. Bovendien verbreedt het perspectief op het vlak van de betrokkenen. De exploratiereizigers en de bevolking van de gebieden die ze doorkruisten krijgen het gezelschap van mensen en instellingen in het moederland. De opsomming is uiterst gevarieerd: koningen, politici, diplomaten, wetenschappers, ingenieurs, leraren, handelaars, industriëlen, militairen, journalisten, geografische en andere wetenschappelijke genootschappen, musea, kranten, uitgeverijen, banken, verzekeringsinstellingen.

In de vorige hoofdstukken is al aangetoond dat de Belgen in vergelijking met de andere Europeanen vrij laat in de 19de eeuw op grotere schaal zijn betrokken geraakt bij de overzeese wetenschappelijke exploratie. Uiteraard waren er gedurende de hele periode individuele ondernemingen, gesteund op eigen middelen of in opdracht van bijvoorbeeld particuliere verzamelaars van botanische specimina, maar pas in het laatste kwart van de eeuw kreeg de exploratie een meer systematisch karakter. Dat hield verband met de ambities en projecten van koning Leopold II, in het bijzonder in Midden-Afrika.⁹⁶¹ Het scharniermoment was, het is al eerder gezegd, de Internationale Conferentie die de vorst in september 1876 organiseerde in het Paleis van Brussel. Het doel – de “beschaving” verspreiden – en het directe resultaat – de oprichting van de *Association internationale africaine* – werden eerder toegelicht. De organisatie bracht de exploratie van Midden-Afrika in een stroomversnelling.⁹⁶²

Het resultaat is bekend. Een decennium later hadden de Europese grootmachten de Afrikaanse taart onder elkaar verdeeld, doch een enorm groot stuk lag op het bord van Leopold II. Het gebied stond vanaf dan open voor ondernemende Belgen die mee wilden werken aan de opbouw van een nieuw land. In de algemene inleiding heeft men kunnen vaststellen hoe in de historische traditie rond dit thema een polarisering is ontstaan die zich moeilijk laat doorbreken. De Belgische wetenschappelijke exploratie in Congo is zeker een onderwerp dat historici maar schoorvoetend beweegt tot een kritische revisie.

Nochtans is de wetenschappelijke exploratie een essentieel onderdeel geweest van het proces dat heeft geleid tot de verwezenlijking van het Belgische imperium in Afrika. De deconstructie van de heroïsche exploratiereiziger mag intussen vrijwel totaal zijn, er is nog geen samenhangend verhaal in de plaats gekomen dat een nieuwe plek geeft aan de empirische kennis vergaard in het laatste kwart van de 19de eeuw. Het is voor mij duidelijk dat ik in navolging van Felix Driver op zoek moet gaan naar aspecten van een Belgische “exploratiecultuur”.

De klassieke driedeling in de geschiedenis van de imperiale exploratie en geografie zoals die in 1924 werd verwoord door Joseph Conrad – “geography fabulous –

---

⁹⁶¹ J. VANDERSMISSEN. *Art. cit.*, pp. 225-244.

⁹⁶² Over de Conferentie zie: E. BANNING. *L'Afrique et la Conférence géographique de Bruxelles*. Bruxelles: Muquardt, 1877, 150 p.; A. ROEYKENS. *Léopold II et la Conférence géographique de Bruxelles (1876)*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1956, 298 p.; *La Conférence de Géographie de 1876. Recueil d'études – Bijdragen over de Aardrijkskundige Conferentie van 1876*. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer – Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1976, xxv-550 p.; R.C. BRIDGES. “The First Conference of Experts on Africa.” In: J.C. STONE (ed). *Experts in Africa*. Aberdeen: Aberdeen University African Studies Group, 1981, pp. 12-28; S.H. BEDERMAN. “The 1876 Brussels Geographical Conference and the Charade of European Cooperation in African Exploration.” *Terrae Incognitae*, XXI, 1989, pp. 63-73.

geography militant – geography triumphant” – was nog doordrongen van een nostalgisch verlangen naar heldendom en avontuur.⁹⁶³ In het Belgische verhaal kan men moeilijk een grens trekken tussen de fase van de militante geografie en de fase van de triomferende geografie. In de eerste periode zou de exploratiereiziger al zijn zinnen zetten op het ontrafelen van de waarheid. Dan zou een tijdperk volgen waarin de exploratiereiziger de laatste blinde vlekken op de kaart invult maar daarbij steeds vaker in het gezelschap verkeert van plunderaars en fortuinzoekers. Het onderscheid tussen “pure” en “gecorrumpeerde” exploratie is volgens mij historisch irrelevant. Het lijkt mij dan ook niet nuttig dit pad verder te bewandelen. Waar het op aan komt is inzicht te krijgen in de verschillende aspecten van de exploratiepraktijk, de historische context van de Belgische exploratie te vervolledigen. Dit betekent dat men meer dan voordien moet zoeken naar verbanden en wisselwerkingen tussen personen en instellingen die aan de aandacht zijn ontsnapt omdat ze ogenschijnlijk heel ver stonden van Afrika en de Belgische exploratiereizigers die er actief waren.

In dit hoofdstuk belicht ik slechts enkele onderdelen van de Belgische exploratiecultuur. Het lijkt me immers nog veel te vroeg voor een volledige synthese. Ik kies een specifieke invalshoek door me te beperken tot een duidelijke groep van bronnen, die tot nu toe amper aandacht hebben gekregen, en die men kan samenbrengen in het begrip “instructieliteratuur”. Daarmee bedoel ik het geheel van gidsen, cursussen, handboeken en artikelen over de praktische organisatie van de wetenschappelijke verkenning van Midden-Afrika. Ik onderzoek de inhoudelijke evolutie van het genre. Maar ik behandel ook de auteurs, de omstandigheden waarin de literatuur is totstandgekomen, de kanalen waarlangs de teksten hun weg hebben gevonden, het publiek dat bereid was ze te lezen. De stap van instructie naar volwaardige opleiding en scholing is bijzonder klein. Mijn onderzoek gaat dus ook op zoek naar de eerste vormen van wetenschappelijk ondersteund “onderwijs” in verband met de exploratie (en verovering) van Midden-Afrika. Op die manier probeer ik uit het klassieke kader van de vroege exploratiegeschiedenis te stappen. Hier staan niet zozeer Leopold II en de “grote mannen” die voor hem werkten centraal, dan wel de brede, anonieme omgeving – individuen én instellingen – die mee achter de exploratieplannen stond. Dit hoofdstuk legt aldus structuren, netwerken en verbanden bloot die naast of in wisselwerking met de aardrijkskundige genootschappen opereerden en de Belgische aardrijkskundige beweging vervolledigden.

1. Instructieliteratuur: een populair genre in de 19de eeuw

Instructieliteratuur voor reizigers is al bekend sinds de 16de eeuw.⁹⁶⁴ Met de opkomst van nieuwe centra voor kennisproductie – de academiën en wetenschappelijke genootschappen – in de 17de en de 18de eeuw, begon men steeds meer aandacht te schenken aan de verbetering van de observatietechnieken. Een betrouwbare waarneming van vreemde natuurverschijnselen, onbekende landschappen, nooit eerder beschreven dieren of planten, was van essentieel belang voor de mens die de werking van de natuur wilde doorgronden. Het is in deze periode dat er geleidelijk

---

⁹⁶³ J. CONRAD. “Geography and Some Explorers.” *National Geographic Magazine*, XLV, March 1924, pp. 239-274.

⁹⁶⁴ J. STAGL. “The methodising of travel in the sixteenth century.” *History and Anthropology*, IV, 1990, pp. 303-338.

een onderscheid groeide tussen de geïnteresseerde reiziger, die gewoon zijn wereldbeeld wilde verbreden door zo veel mogelijk van wat rond hem “te zien” was in zich op te nemen, en de “wetenschappelijke reiziger”, die op een meer systematische wijze informatie vergaarde voor wetenschappers in het moederland.⁹⁶⁵

Er bleef lange tijd een grijze zone tussen de twee vormen van reizen. De opgetekende feiten en verschijnselen werden door de instellingen die ze ontvingen en die het voorrecht genoten er “wetenschappelijke autoriteit” aan te verlenen, vaak beschouwd als inaccuraat of onvolledig. Vandaar dat er op hun verzoek steeds meer handleidingen verschenen die de veldwerker aanzetten tot het hanteren van uniforme werkwijzen, de manipulatie van nieuwe, degelijke observatie-instrumenten, het consequent toepassen van een gereguleerde verslaggeving. In de loop van de 19de eeuw groeide deze methodische aanpak naar een hoogtepunt toe. Het belang van empirische kennis werd meer dan ooit onderstreept.⁹⁶⁶

De introductie van nieuwe hypothesen in de natuurlijke historie – de darwinistische evolutietheorie voorop – versterkte het proces. Men ging streven naar exactheid. Het wetenschappelijke gehalte van de waarneming zou toenemen indien men rekening hield met de onmiddellijke context van het observatieobject. Belangrijk was ook dat men de observatie direct neerschreef en men zo weinig mogelijk een beroep deed op het geheugen. Het opgetekende moest verifieerbaar zijn aan de hand van gelijkaardige beschrijvingen, opgesteld volgens steeds hetzelfde stramien. Kortom, het kwam er op aan de geloofwaardigheid van de exploratiereiziger te vergroten.

In de loop van de 19de eeuw ontstond in Europa een specifiek soort centrum voor kennisverwerving over de aarde: het geografische genootschap.⁹⁶⁷ Het betreft een product van de burgerlijke samenleving die haar positivistische opvattingen en expansieve ambities vertaalde in een programma dat verder reikte dan het eigen continent. Steun verlenen aan expedities naar onbekende gebieden was voor veel genootschappen een belangrijke opdracht. Maar daarnaast trachtten de verenigingen de vergaarde kennis samen te vatten en te structureren en verder te verbreiden onder het grote publiek, onder meer via de organisatie van publieke lezingen of door middel van hun tijdschriften en verhandelingen. In deze publicaties was ruimte voorbehouden voor instructieliteratuur voor reizigers. De aardrijkskundige genootschappen gaven het genre met andere woorden een nieuwe impuls.

Een vroege publicatie in het genre treft men aan in het tijdschrift van de *Royal Geographical Society* uit 1854, onder de titel *Hints to Travellers*. Zoals de titel al

---

⁹⁶⁵ Een interessant overzicht over de geschiedenis van het genre vindt men in het hoofdstuk “Hints to Travellers” in F. DRIVER. *Op. cit.*, pp. 48-56. Driver baseert zich hoofdzakelijk op volgende werken: D. CAREY. “Compiling nature’s history: travellers and travel narratives in the early Royal Society.” *Annals of Science*, LIV, 1997, pp. 269-292; S. COLLINI & A. VANNONI. *Viaggiare per le Conoscere: Le Istruzioni per Viaggiatori e Scienziati tra Sette e Ottocento*. Firenze: Gabinetto Vieusseux, 1995; S. SÖRLIN. “National and international aspects of cross-boundary science: scientific travel in the eighteenth century.” In: E. CRAWFORD, T. SHINN & S. SÖRLIN (eds). *Denationalizing science*. Dordrecht: Kluwer, 1993, pp. 43-72.

⁹⁶⁶ F. DRIVER. *Op. cit.*, p. 51; belangrijke studies over dit onderwerp zijn: A. LARSEN. *Not Since Noah: The English Scientific Zoologists and the Craft of Collecting, 1800-1840*. Princeton: Princeton University Press, 1993; L. KURY. “Les instructions de voyage dans les expéditions scientifiques françaises 1750-1830.” *Revue d’Histoire des Sciences*, LI, 1998, pp. 65-91.

⁹⁶⁷ G.J. MARTIN & P.E. JAMES. *Op. cit.*, p. 161.

aangeeft, ging het eerder om algemene adviezen dan om verplichtende richtlijnen. Het werkje was samengesteld door mensen met ervaring op het vlak van expedities. Robert Fitzroy, Henry Raper, Frederick William Beechey, William Henry Sykes en Francis Galton werkten er aan mee. Men wilde in de eerste plaats uitleggen hoe men de nieuwste instrumenten behoorde te hanteren, hoe men metingen moest optekenen. Zoals Felix Driver stelt, zijn twee essentiële kenmerken van het instruerende betoog de nadruk op standaardisering van de observatiewijze en de aandacht voor het gebruik van betrouwbare wetenschappelijke instrumenten.

Een gelijkaardige bezorgdheid is op datzelfde moment terug te vinden in instructiepublicaties van Britse regeringsinstanties – het *Hydrographic Office* en de *Admiraliteit* – en van andere genootschappen zoals de *British Association* en de *Ethnological Society*.⁹⁶⁸ Men moet dit verschijnsel met andere woorden bekijken in het kader van een brede intellectuele beweging waarvan men onder meer een uiting vindt in de ontwikkeling van de statistiek. Ik onderstreep dat het spanningsveld tussen wetenschapsbeoefening op het terrein en intellectuele vrijetijdsbesteding overzee op dat ogenblik in de instructieliteratuur nog altijd duidelijk merkbaar is. Zo sluit het boek van John Herschel *A Manual of Scientific Enquiry* (eerste uitgave 1849) aan bij de drang naar “verwetenschappelijking” van de exploratie. Andere publicaties zijn er op gericht de avontuurlijke trektochten van een brede groep vaak onvoldoende opgeleide jonge burgerzonen toch zo goed en productief mogelijk te benutten voor de wetenschap, maar leggen de klemtoon eerder op de etiquette van het reizen. Een voorbeeld daarvan vindt men in *What to Observe or the Traveller’s Remembrancer* van kolonel Julian Jackson uit 1841 (heruitgegeven in 1845 en 1861).⁹⁶⁹

De instructieliteratuur voor reizigers is een genre dat in heel Europa verspreid geraakte. In de Duitstalige gebieden zette vooral het werk van Georg-Balthasar von Neumayer⁹⁷⁰ *Anleitung zu wissenschaftlichen Beobachtungen auf Reisen* (1875, heruitgegeven in 1888 en 1906) de toon.⁹⁷¹ In Duitsland ontstond op het einde van de 19de eeuw een echte traditie inzake instructieliteratuur, met onder meer werk van Ferdinand von Richthofen (in hoofdzaak gericht op Azië), Paul Reichard, Walter Wislicenus, Carl Peters.⁹⁷² Steeds meer werken waren specifiek gericht op Afrika. Voor Italië is er het lijvige volume *Istruzioni scientifiche pei Viaggiatori* van Arturo Issel (1875, heruitgegeven in 1888), waaraan onder andere de beroemde ontdekkingsreiziger Orazio Antinori heeft meegewerkt.⁹⁷³

---

⁹⁶⁸ F. DRIVER. *Op. cit.*, pp. 56-59.

⁹⁶⁹ J. HERSCHEL. *A Manual of Scientific Enquiry, Prepared for the Use of Her Majesty’s Navy*. London: Murray, 1849; J. JACKSON. *What to Observe or the Traveller’s Remembrancer*. London, 1841.

⁹⁷⁰ Georg von Neumayer (1826-1909) was één van de eerste Duitse “wetenschapsmanagers”. Van 1876 tot 1903 was hij directeur van de *Deutschen Seewarte* in Hamburg. Hij was de drijvende kracht achter verschillende Duitse poolexpedities.

⁹⁷¹ G.-B. VON NEUMAYER. *Anleitung zu wissenschaftlichen Beobachtungen auf Reisen. Mit besonderer Rücksicht auf die Bedürfnisse der kaiserlichen Marine*. Berlin: Oppenheim, 1875, viii-696 p.

⁹⁷² F. VON RICHTHOFEN. *Führer für Forschungsreisende. Anleitung zu Beobachtungen über Gegenstände der physischen Geographie und Geologie*. Berlin: Oppenheim, 1886, xii-745 p.; P. REICHARD. *Vorschläge zu einer praktischen Reiseausrüstung für Ost- und Centralafrika*. Berlin: D. Reimer, 1889, iv-80 p.; W. WISLICENUS. *Handbuch der geographischen Ortsbestimmungen auf Reisen zum Gebrauch für geographischen und Forschungsreisende*. Leipzig: W. Engelmann, 1891, ix-269 p.; C. PETERS. *Gefechtsweise und Expeditionsführung in Afrika*. Berlin: Walther & Apolant, 1892, 19 p.

⁹⁷³ A. ISSEL. *Istruzioni scientifiche pei viaggiatori*. Roma: Tipografia Barbera, 1875.

De Franse instructieliteratuur was vooral het product van de Parijse *Société de Géographie*, en meer bepaald van één van haar meest gerenommeerde leden: Antoine d'Abbadie (1810-1897). Deze veelzijdige man was actief als sterrenkundige, geodeet, fysicus, historicus en filoloog. Hij verwierf vooral bekendheid met zijn wetenschappelijke expedities in Ethiopië, waar hij bijna een decennium lang verbleef. Hij was dus uitstekend geplaatst om andere reizigers advies te geven. Zijn instructies richtten zich volledig op exploratie in een tropische regio – op dat ogenblik kwam dat nog niet vaak voor.⁹⁷⁴ Het instrumentarium moest nauwkeurig worden geselecteerd. Te veel reizigers dachten dat ze de instrumenten die ze in Europa gebruikten met gemak in Afrika konden hanteren. Dat was een absolute misvatting. Hij ontwierp trouwens zelf een verbetering van de sextant, de “aba”, een toestel dat naar eigen zeggen veel preciezer was, al formuleerden sommigen hardop hun twijfels.⁹⁷⁵ Antoine d'Abbadie schonk extra aandacht aan hygiënische en morele details, die in warme en vochtige gebieden van levensbelang waren. Centraal stond de oefening in onthouding. D'Abbadie geloofde rotsvast in de regel van Horatius “Abstinuit venere et vino”. In 1878 ging Antoine d'Abbadie dieper in op het correcte gebruik van meettoestellen in *Instruments à employer en voyage et manière de s'en servir*.⁹⁷⁶

Een uiterst complete synthese van de belangrijkste instructieliteratuur voor reizigers is van de hand van de Zwitser David Kaltbrunner, een lid van de *Société de Géographie de Genève*. Zijn boek verscheen in 1879 en was onmiddellijk een succes.⁹⁷⁷ Het is een generalistisch werk (niet beperkt tot een specifiek gebied) dat men gerust mag beschouwen als een soort encyclopedie van het reizen. Het bevat de klassieke adviezen met betrekking tot de reisvoorbereiding en de noodzakelijke observatie- en onderzoeksvaardigheden. Maar daarnaast is er plaats voor minutieuze uitweidingen over de manier waarop de reiziger gebruik kan maken van de topografie, de geologie, de klimatologie, de hydrologie, de botanie, de zoölogie en de etnologie. Kaltbrunner hechtte veel belang aan de “training” van de reiziger – een concept dat nog maar recent aan een veralgemening was begonnen onder invloed van de alpinistenverenigingen (“clubs alpins”). Zelfs een deskundige als Antoine d'Abbadie moest – in een kritische bespreking van het boek – toegeven dat hij er nog veel nuttige, hem onbekende informatie in vond.⁹⁷⁸ Ook in België kon het handboek van Kaltbrunner rekenen op goede recensies. Emile Adan prees het in lovende woorden aan bij zijn collega's van de *Société belge de Géographie*.⁹⁷⁹ De recensent van dienst blijkt zelf een autoriteit te zijn geweest op het vlak van reisinstructie. Zijn naam is – zoals men onmiddellijk zal zien – rechtstreeks verbonden met de eerste opleiding van de Belgische exploratiereizigers die op verzoek van Leopold II naar Afrika vertrokken.

---

⁹⁷⁴ A. D'ABBADIE. “Instructions pour les voyages d'exploration.” *Bulletin de la Société de Géographie*, XIII, 1867, pp. 257-293.

⁹⁷⁵ Een kritische benadering ten aanzien van d'Abbadie vindt men o.a. bij de gereputeerde Belgische maar naar Brazilië uitgeweken astronoom Lodewijk Cruls. Zie: L. CRULS. “Note sur les instruments à employer en voyage.” *Bulletin de la Société belge de Géographie*, III, 1879, pp. 48-55.

⁹⁷⁶ A. D'ABBADIE. *Instruments à employer en voyage et manière de s'en servir*. Paris: Librairie C. Delagrave, 1878, 48 p.

⁹⁷⁷ D. KALTBRUNNER. *Manuel du voyageur*. Zürich-Paris-Genève: Wurster-Reinwald-Georg, 1879, xv-762 p.

⁹⁷⁸ A. D'ABBADIE. “Analyse du Manuel du voyageur, par D. Kaltbrunner, membre de la Société de Géographie de Genève.” *Bulletin de la Société de Géographie*, XVIII, 1879, pp. 171-176.

⁹⁷⁹ E. ADAN. “Manuel du voyageur, par M. Kaltbrunner.” *Bulletin de la Société belge de Géographie*, II, 1878[1879], pp. 702-704.

2. Exploratie-instructies en militaire bekwaamheid: de bijdrage van Emile Adan

Koning Leopold II betrok de Belgische krijgsmacht van in het begin bij de realisatie van zijn plannen in Midden-Afrika. Met uitzondering van generaal Liagre, vast secretaris van de *Académie royale de Belgique*, waren er geen militairen in de Belgische delegatie die deelnam aan de Internationale Aardrijkskundige Conferentie van Brussel in 1876. Wellicht wilde de vorst de humanitaire en zuiver wetenschappelijke aspiraties in de schijnwerpers plaatsen en zeker niet de indruk wekken dat hij andere, meer wereldse of materiële ambities had. Maar eens men tot concrete actie zou overgaan, lag het voor de hand dat men voor de expertise op het vlak van terreinverkenning in moeilijk toegankelijke gebieden ging aankloppen bij figuren in kringen van het leger, waar de koning traditiegetrouw goede relaties had. Bovendien was het vrij evident dat men via de krijgsmacht het snelst mensen kon rekruteren die de fysieke en mentale bekwaamheid bezaten om de ongetwijfeld loodzware opdracht in Afrika te vervullen.⁹⁸⁰

De Belgische militaire geschiedschrijving heeft de bijdrage van officieren aan de opbouw van de Congostaat in ronkende termen beschreven en in beeld gebracht.⁹⁸¹ Toch is het nooit erg duidelijk geweest hoe deze bijzondere samenwerking tussen Leopold III en het leger is opgestart, en wat voor inhoud er in het begin aan werd gegeven. Een aanknopingspunt vindt men in één van de vroegste voorbeelden van instructieliteratuur met betrekking tot Midden-Afrika. Het betreft de autograaf van de cursus die Emile Adan heeft samengesteld voor de eerste exploratiereizigers in dienst van het Belgische Comité van de *Association internationale africaine*.⁹⁸²

Emile Adan, die in hoofdstuk VIII al meermaals aan bod kwam, was een veelzijdige wetenschapper die op 18 oktober 1830 werd geboren in een bemiddelde Brusselse familie. Zijn vader, een directeur-generaal op het Ministerie van Financiën, had zijn hoogbegaafde zoon privéonderwijs laten genieten. Op 15-jarige leeftijd had hij gekozen voor een militaire loopbaan. Een oud-leerling van de Parijse *Ecole polytechnique* stond in voor de voorbereiding op de toelatingsexamens voor de *Militaire School*. Emile Adan werd na succesvolle studies in 1852 opgenomen in het stafcorps. Vrij snel kreeg hij de gelegenheid om zijn talenten als cartograaf, astronoom en geodeet verder te ontwikkelen, meer bepaald in het kader van de samenstelling van de topografische kaart van België. Hij was onder meer verantwoordelijk voor de nivellering van de planchetten van Beveren (1852) en Heist-op-den-Berg (1853). Hij kon zijn wetenschappelijke vaardigheden aanscherpen doordat generaal Nerenburger zijn talent waardeerde en hem opdroeg de astronoom

---

⁹⁸⁰ Sommige tijdgenoten waren bijzonder enthousiast over de bijdrage van het leger, en koppelden er zelfs argumentaties over de Belgische neutraliteitspolitiek aan vast. Zie o.a.: A. BURDO. *Les Belges dans l'Afrique centrale*. Bruxelles: P. Maes, 1886, pp. 8-9: "Oui, c'est à l'armée belge, à cette sérieuse école où l'officier puise l'instruction solide et les saines idées, c'est à elle qu'il appartenait de fournir le puissant contingent d'hommes de cœur dont on avait besoin. Peu sages sont ceux qui prétendent qu'un pays neutre devrait se passer de soldats; l'armée est indispensable, ne fût-ce que pour rester le conservatoire des grandes aspirations, des dévouements désintéressés."

⁹⁸¹ Zie bijvoorbeeld de historische toonkassen over de militaire aanwezigheid in Congo in het *Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgeschiedenis* te Brussel.

⁹⁸² E. ADAN. *Cours à l'usage des explorateurs*. Gestencild autograaf, gedateerd op 1 mei 1877, 101 p. Dit document, wellicht verspreid op een beperkt aantal exemplaren, is vrij zeldzaam geworden. Ik gebruikte het exemplaar van de *Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique* te Brussel (catalogusnr. 1726). Met dank aan mevrouw F. Thomas voor het ter beschikking stellen van dit waardevolle document.

Charles Houzeau de Lehaie – de latere directeur van de *Sterrenwacht* – te helpen bij diens werkzaamheden. Aldus kwam hij onder de vleugels van een ervaren leermeester die hem de finesses van het vak bijbracht. Gedurende enkele maanden werkte hij aan de meting van de breedte en azimut van het signaal van Lommel. In 1856 kwam hij in vaste dienst bij de geodetische sectie van het *Dépôt de la Guerre*. Hij deed er veel terreinervaring op, onder meer tijdens een campagne rond Nieuwpoort. In 1859 maakte hij een eerste carrièrewending: hij werd repetitor voor de cursus beschrijvende geometrie aan de *Militaire School* te Brussel. Vijf jaar later werd hij gepromoveerd tot hoogleraar voor de cursussen waarschijnlijkheidsleer en cartografie. Toen Adolphe Quetelet afstand deed van zijn leeropdracht aan de *Militaire School* nam Adan van hem de cursussen astronomie en geodesie over (1867). Het jaar daarop werd de opdracht vervolledigd met de cursussen geschiedenis en militaire geografie. De Frans-Duitse oorlog bracht hem terug in actieve militaire dienst, maar in 1874 werd hij chef van het geodetisch bureau, en een jaar later (waarnemend) directeur van het *Dépôt de la Guerre*. Juist in die functie zou hij zich bijzonder nuttig maken voor de Afrikapolitiek van Leopold II.⁹⁸³

In de gebouwen van de Abdij van Ter Kameren – waar het *Dépôt* was gehuisvest – werd in 1871 de *Oorlogsschool* (*Ecole de Guerre*) geïnstalleerd. Dat instituut was opgericht om de kennis en het moreel van de militairen, naar Pruisisch model, permanent te verbeteren, en gold dus als aanvulling op de *Militaire School*. De officieren zouden er worden geconfronteerd met de recente ontwikkelingen van de wetenschap en de krijgskunde.⁹⁸⁴

Ferdinand Jolly⁹⁸⁵, de eerste commandant van de *Oorlogsschool*, wilde dit doel bereiken met de organisatie van lezingencycli. Als ordonnansofficier van de hertog van Brabant en later ook van de koning (1859-1868) had hij een nauwe relatie met Leopold II. Op die manier is hij wellicht onder de invloed geraakt van de expansieplannen van de vorst. Vast staat dat hij de Afrikaanse zaak genegen was en toeliet dat de *Oorlogsschool* in het netwerk van Leopold II werd ingeschakeld.⁹⁸⁶ Emile Adan was volgens hem de geknipte persoon om dat te concretiseren. Jolly wendde zich tot de directeur van het *Dépôt de la Guerre* en gaf hem als opdracht “une préparation scientifique de tous les hommes dévoués qui se sont déclarés prêts à affronter les dangers du voyage pour répondre au désir exprimé par Sa Majesté le roi.”⁹⁸⁷

Verskillende jonge officieren zagen wel wat in de plannen van het Belgische Comité van de *Association internationale africaine* en volgden Adans lessen. Het auditorium zat, aldus Adan, altijd behoorlijk vol.⁹⁸⁸ Onder de aanwezigen bevonden zich

---

⁹⁸³ H. VANDER LINDEN. “Adan (Emile-Henri-Joseph).” In: *Biographie nationale*, XXIX, 1957, col. 21-25; J.B.J. LIAGRE. “Le colonel Emile-Henri-Joseph Adan.” *Annuaire de l’Académie des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, 1883, pp. 307-340.

⁹⁸⁴ A. DUCHESNE. “L’Ecole de Guerre belge a cent ans (1869-1969).” *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XVIII, 1969, pp. 348-352.

⁹⁸⁵ A. ENGELS. “Jolly (Ferdinand-Joseph-Félix-Hector).” *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, IV, 1955, col. 444-445.

⁹⁸⁶ *Conférences de l’Ecole de Guerre de Belgique. Discours d’ouverture prononcé le 19 juin 1876 par le Colonel d’Etat-Major Baron Fd Jolly, Commandant de l’Ecole*. Bruxelles, 1876.

⁹⁸⁷ E. ADAN. “De la science astronomique dans les voyages et les explorations.” *Bulletin de la Société de Géographie d’Anvers*, II, 1878, p. 121.

⁹⁸⁸ Ibidem.

uiteraard ook de exploratiereizigers die verantwoordelijk zouden worden voor de eerste Belgische missie in oostelijk Midden-Afrika. Het is wellicht geen toeval dat de *Association internationale africaine* de leiding toevertrouwde aan mannen die voordien al enige ervaring hadden opgedaan bij het *Dépôt de la Guerre*. Zowel kapitein Louis Crespel, de eerste bevelvoerder, als luitenant Ernest Cambier, die na het voortijdige overlijden van Crespel in Zanzibar de leiding overnam, hadden al onder Adan gewerkt.⁹⁸⁹ Men koos met andere woorden elementen uit met wie men toch enigszins vertrouwd was. De *Oorlogsschool* stond als één man achter de twee officieren: ze kregen bij hun vertrek een plechtig eresaluut van hun collega's.⁹⁹⁰

Dankzij de bewaarde autograaf komt men te weten waar de klemtonen lagen in de instructie van de eerste Belgische exploratiereizigers. Adan hechtte – hoe kan het anders voor een astronoom – bijzonder veel belang aan het aanleren van technieken uit de sterrenkundige geografie.

Het was voor de verkenner in Afrika van levensbelang dat ze geen fouten maakten op het vlak van de plaatsbepaling. Ze waren immers nog grotendeels op zichzelf aangewezen, aangezien de landkaarten zeer onvolledig bleven en juist van hen werd verwacht dat ze die aanvulden. De cursus startte dan ook met elementaire begrippen over geografische lengte en breedte, waarna men de oriëntatie op basis van hemellichamen aanleerde. Het werd de studenten al snel duidelijk dat astronomie, geodesie, topografie en kaartconstructie innig met elkaar waren vervlochten. Een groot deel van de opleiding handelde – in navolging van d'Abbadie – over de correcte manipulatie van observatie-instrumenten. Vervolgens legde Adan vrij gedetailleerd de triangulatiemethoden uit. Hij gaf praktische informatie over hoe men schetsmatig zijn reisweg op kaart zet volgens de Mercatorprojectie. Hij leerde aan hoe men de afgelegde weg berekent. Men kwam te weten hoe hoogteverschillen werden opgetekend.

De praktijk van deze laatste handeling vergde echter heel wat ingewikkelde metingen met gespecialiseerde toestellen. Adan begreep dat dit soort onderzoek pas in een latere fase van de exploratie aan bod kon komen: “Lorsque des stations seront établies d'une façon permanente et que le pays d'alentour n'inspirera pas des craintes de tous les instants, il sera loisible aux propagateurs des idées de civilisation chez les nations noires de l'Afrique, de recourir à tous les moyens les plus délicats de la science; mais avant que ce désir ne se change en réalité, les voyageurs auront eu le temps d'approfondir les théories mises en pratique au Dépôt de la guerre et de demander à cet établissement les instruments qui leur seront généreusement envoyés.”⁹⁹¹ Hij gaf toe dat bijvoorbeeld op het vlak van de nivellering kolossale fouten konden worden gemaakt indien men het beginpunt slecht bepaalde. De al uitgevoerde metingen rond de Grote Meren toonden een grote foutenmarge. Maar Adan begreep wel dat men van de pioniers niet zoveel zin voor detail mocht verwachten.

---

⁹⁸⁹ Zie de officiële biografieën van Crespel en Cambier: G. MALENGREAU. “Crespel (Louis).” *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, III, 1952, col. 171-173; T. HEYSE. “Cambier (Ernest-François).” *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, III, 1952, col. 116-126.

⁹⁹⁰ A. BURDO. *Op. cit.*, p. 10: “Qui de nous n'a été remué au fond de l'âme par les discours enthousiastes dont les officiers de l'Ecole de guerre notamment saluèrent le départ de leurs collègues Crespel et Cambier? Quelle vitalité, quelle noblesse dans les aspirations, quelle sincérité dans les éloges et dans les souhaits de réussite!”

⁹⁹¹ E. ADAN. *Cours à l'usage...*, blad 21 a.

Van wezenlijk belang was Adans advies voor de wetenschappelijke uitrusting van de reizigers en van de door hen op te richten stations. De exploratiereiziger kreeg de raad zich zeker te voorzien van een sextant, een kunstmatige horizon, een zakchronometer, een holostericbarometer (d.w.z. helemaal vast, dus zonder vloeistof), een kompas, een Burniereklimeter, een podometer, uittreksels uit *Connaissance des temps*, de logaritmetafels van Lalande en een kist om alle toestellen in te bewaren. Het gaat met andere woorden om de essentiële “tools” voor de bepaling van plaats, tijd, richting, hoogte en afstand, kortom basisbenodigdheden om ooit nog levend terug te keren uit het avontuur in de wildernis. Het station moest een iets completere uitrusting krijgen, maar al bij al was het aantal instrumenten beperkt tot de voornaamste: een theodoliet met twee gradenbogen, een astronomische slinger of een chronometer in doosvorm, een Fortinbarometer, een kwikthermometer, een Regnault-hypsometer, een 90 graden sextant, een kunstmatige horizon, *Connaissance des temps* voor drie jaar en logaritmetafels.⁹⁹²

Adan was overtuigd van de reddende kracht van de astronomie: “Les études astronomiques sont la sauvegarde de l’explorateur, sans elles pas d’issue possible à la route sur laquelle il est engagé, à moins d’un de ces heureux hasards dont l’histoire nous a conservé le souvenir”.⁹⁹³ Opmerkelijk is dat hij die boodschap op nadrukkelijke wijze heeft overgebracht, niet alleen op de betrokken studenten en exploratiereizigers, maar tevens op een deel van de medestanders van het eerste uur. Hij deed dat op een vulgariserende manier, door middel van lezingen waaruit de erg mathematische en technische aspecten van de cursus waren geweerd.

Uiteraard deelde Adan zijn kennis in de eerste plaats met de leden van het Belgische Comité van de *Association internationale africaine*. Dat Comité was door Leopold II in het leven geroepen om op nationaal vlak de afspraken uit te voeren die gemaakt waren tijdens de Conferentie van Brussel in 1876. De andere deelnemende landen hadden gelijkaardige comités opgericht, die – net zoals het Belgische Comité trouwens – vrij snel de internationalistische piste verlieten om de belangen van het eigen land voorop te gaan stellen. Het Comité bestond volledig uit gezagsgetrouwe medewerkers van de koning, politici, ondernemers en enkele bevriende professoren. Adan instrueerde het Belgische Comité bij verschillende gelegenheden met betrekking tot de praktische organisatie van haar expedities.

Tijdens de zitting van 1 maart 1878 hield hij een voordracht over de bepaling van de etappeplaatsen.⁹⁹⁴ Daarin probeerde hij hoofdzakelijk door middel van een opsomming van fouten en tegenspraak in de verslaggeving van nochtans gereputeerde reizigers het belang van een degelijke astronomische berekening aan te tonen. Hij haalde voorbeelden aan voor plaatsen die van onmiddellijk belang waren voor de toekomst van het Belgische exploratieprogramma. Intussen was bepaald dat de Belgen in drie fasen zouden opereren: na een tocht vanuit hun voorbereidingspost op Zanzibar tot in de buurt van het Tanganyikameer, moest men zich concentreren op de vestiging en uitbouw van een station. Pas daarna zou men dieper naar het binnenland trekken. Men stelt vast dat Adan de eerste expeditie heeft

---

⁹⁹² Ibidem, bijlage.

⁹⁹³ E. ADAN. “Manuel du voyageur...” *Art. cit.*, p. 704.

⁹⁹⁴ E. ADAN. “Détermination des lieux d’étape dans les voyages et les explorations.” *Bulletin de la Société belge de Géographie*, II, 1878, pp. 139-149.

voorzien van verschillende kaarten. Het betreft 25 exemplaren van een schets van het oostelijke evenaarsgebied, van de kust tot aan het Tanganyikameer, op schaal 1 : 6.000.000 – een reproductie van een door het instituut van Gotha aangepaste kaart van Stieler. Daarmee moesten de reizigers zich behelpen om de etappeplaatsen te vinden, en eventueel nieuwe aan de kaart toe te voegen. Een tweede kaart die ze meekregen was een schets van het binnenland van Midden-Afrika op schaal 1 : 3.000.000. Daarvan waren 100 exemplaren beschikbaar. Over dat document was Adan duidelijk: “Les indications de cette grande carte, bien inexactes sans doute, seront rectifiées et serviront de premiers jalons à un levé topographique par des moyens expéditifs qui ont été montrés dans un cours spécial.”⁹⁹⁵

Twee jaar later, tijdens de zitting van 1 maart 1880, sprak Adan zijn collega's in het Belgische Comité opnieuw toe.⁹⁹⁶ Intussen waren inderdaad de eerste kaarten verschenen met het tracé van de Belgische verkenners – tijdens de bijeenkomst toonde men een *Croquis de l'itinéraire de la côte au Lac Tanganyka par Mr Cambier chef de la 1re expédition*. Adan kon toch niet nalaten een oproep te doen voor de regularisatie van de wetenschappelijke methoden voor alle stations van de *Association internationale africaine*, want de onzorgvuldigheden waren nog steeds eerder regel dan uitzondering.

De Brusselse astronoom had nog andere kanalen waarlangs hij de eerste exploratie-instructie wereldkundig maakte. Het gaat opnieuw om instellingen die door hun rol als klankversterker van Leopolds expansiegedachte een onmiskenbare plaats innemen in de geschiedenis van de vroege Belgische exploratiecultuur. Adan was lid van de twee aardrijkskundige genootschappen die België sinds 1876 rijk was. Beide verenigingen vroegen Adan hun leden een uiteenzetting te geven over de wetenschappelijke voorbereidingen. In Antwerpen spreidde hij zijn toelichting zelfs over meerdere zittingen.⁹⁹⁷ In de hoofdstad was men op nog twee andere plaatsen geïnteresseerd in deze materie: het *Institut cartographique militaire* (vanaf 1878 de nieuwe naam van het *Dépôt de la Guerre*) en de *Académie royale de Belgique*. Op 29 mei 1879 hield Adan in eigen huis voor een talrijk publiek een lezing over de actuele projecten van de exploratie. Uiteraard veel militairen (een 40-tal medewerkers van het *Institut* en verschillende professoren van de *Oorlogsschool* en de *Militaire School*), maar ook externen, kwamen er op af.⁹⁹⁸ Voor de academici gaf hij een exposé over de bepaling van de meridiaan van Karema door Cambier.⁹⁹⁹

Adans invloed op de praktische aanpak van de exploratie was dus vrij groot. Zijn opvattingen hadden impact op de exploratiereizigers zelf, op de meest voor de hand liggende groep rekruten, op de opdrachtgevers én op de sympathisanten. Maar dat zijn voorstellen een degelijke wetenschappelijke onderbouw hadden, betekent niet

---

⁹⁹⁵ Ibidem, p. 144.

⁹⁹⁶ *Association internationale africaine. Comité national belge. Séance publique du 1er mars 1880*. Bruxelles, 1880, pp. 37-47.

⁹⁹⁷ E. ADAN. “De la science astronomique dans les voyages et les explorations.” *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, II, 1878, pp. 119-135; 458-471.

⁹⁹⁸ E. ADAN. *Conférence sur l'Afrique équatoriale et les découvertes géographiques modernes. Les projets actuels*. Bruxelles: Ministère de la Guerre, 1879, 24 p. (Communications de l'Institut cartographique militaire nr. 2).

⁹⁹⁹ E. ADAN. “Sur la détermination de la longitude de Karéma, effectuée par le capitaine Cambier.” *Bulletin de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, 3e série, I, 1881, pp. 75 sq.

dat het succes van de missies gegarandeerd was. Zijn visie was te eenzijdig op astronomie gericht. De geschiedenis van de vijf Belgische missies van de *Association internationale africaine* aan de oostzijde van Midden-Afrika in de periode 1877-1885 heeft veel weg van een martelarenverhaal. De meeste exploratiereizigers stierven nog vooraleer ze goed en wel aan het werk konden gaan.¹⁰⁰⁰ De wetenschappelijke uitrusting mocht dan nog veel meer omvatten dan alleen astronomische benodigdheden – instrumenten voor de studie van de geologie, zoölogie en botanica – de eerste reizigers bleken ondanks hun militaire training onvoldoende voorbereid op het voor Europeanen vrij ongezone klimaat. Dat aandachtspunt was tijdens de opleiding vrijwel geheel verwaarloosd.

3. Hygiëne en de verwaarloosde suggesties van Emile Reuter

Op het moment dat Adan aan de *Oorlogsschool* zijn eerste instructies gaf, verscheen in de hoofdstad een werkje dat pretendeerde een handboek te zijn voor de Belgische koloniaal die plannen had in Midden-Afrika. *Projet de création d'une colonie agricole belge dans l'Afrique centrale ou Manuel du colon belge*¹⁰⁰¹ was geschreven door de vrijwel onbekende militair Emile Reuter.¹⁰⁰²

De brochure is in meerdere opzichten merkwaardig. Enerzijds paste ze in een bepaalde expansionistische traditie, anderzijds liep ze (overdreven) ver vooruit op de realiteit van dat moment.

Het is overduidelijk dat de auteur in het expansionisme de sleutel meende te vinden voor een succesvolle economische en sociale ontwikkeling van België. De creatie van grotere afzetmarkten voor Belgische producten en de vorming van overzeese arbeidsplaatsen voor de “overtollige” bevolking zijn de kernpunten in een betoog dat aansluit bij het werk van Charles Saintelette en Charles-François d'Hane-Steenhuyse. Reuter speelde onmiddellijk in op de recentste plannen van Leopold II en zag op dat vlak heel wat toekomstmogelijkheden in Midden-Afrika. De exuberante natuur, de planten- en dierenrijkdom, toonden volgens hem aan dat het gebied ontzettend vruchtbaar en dus interessant genoeg was om er een landbouwkolonie te starten, wat een grootschalige emigratie van Belgische landbouwers veronderstelde.¹⁰⁰³ Maar juist op dat punt stoppen de parallellen met de “expansionisten” die ik zopas heb genoemd. Het was immers een gangbare mening dat emigratie alleen kans op slagen had indien ze gericht zou zijn op gebieden met een gematigd klimaat, vergelijkbaar met dat van West-Europa, of met een

---

¹⁰⁰⁰ R. HEREMANS. *Les établissements de l'Association internationale africaine au Lac Tanganika et les Pères Blancs. Mpala et Karéma, 1877-1885*. Tervuren: Musée royal de l'Afrique centrale, 1966, pp. 118-124. (Annales, série in -8°, sciences historiques, n°3)

¹⁰⁰¹ E. REUTER. *Projet de création d'une colonie agricole belge dans l'Afrique centrale ou Manuel du colon belge*. Bruxelles: J.-H. Dehou, 1877, 78 p.

¹⁰⁰² In het Documentatiecentrum van het *Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis* te Brussel vindt men een aantal persoonlijke gegevens over Nicolas-Emile Reuter in *Dossiers van officieren*, dossier nr. 7461. Emile Reuter werd op 10 september 1839 geboren in het Luxemburgse Weidert, maar door naturalisatie kreeg hij in 1866 de Belgische nationaliteit. In 1864 was hij vrijwillig in het leger getreden als soldaat. Hij had een vrij onopvallende militaire loopbaan bij de infanterie die eindigde met zijn pensionering in de rang van majoor in december 1894. De datum van zijn overlijden is mij niet bekend.

¹⁰⁰³ E. REUTER. *Op. cit.*, p. 12.

mediterranean klimaat. Het experiment in Guatemala enkele decennia eerder had immers geleerd dat een tropisch klimaat een moordend effect kon hebben op nieuwe kolonisten. Zelfs wie nauw betrokken was bij de ondernemingen van de *Association internationale africaine* dacht nog niet onmiddellijk aan grootschalige kolonisatie, maar verkoos een geleidelijke penetratie in het binnenland via wetenschappelijke stations, bemand met slechts enkele Europeanen. De auteur had op het eerste gezicht dus een ietwat irreële kijk op de situatie ter plekke. Bovendien leek hij blijkbaar onvoldoende te begrijpen dat zijn project politiek quasi onhaalbaar was.

Wanneer men kijkt naar Reuters voorstellen voor de praktische realisatie van het project, dan merkt men toch dat hij zijn ambities eerder op lange termijn verwezenlijikbaar achtte. Het leek hem noodzakelijk eerst een corps samen te stellen van bekwame beheerders, mensen die in het moederland een elementaire opleiding hebben gekregen, onder meer op het vlak van talen, landbouwtechnieken, toezicht op en bestuur van de inlandse bevolking. Hij pleitte met andere woorden voor de oprichting van voorbereidende scholen (“*écoles préparatoires*”) voor kolonisten.¹⁰⁰⁴ Hij kende een centrale rol toe aan de regering, van wie alle initiatieven moesten vertrekken. Een commissie van specialisten diende de exploratiemissies een duidelijke opdracht te geven, meer bepaald het bepalen van geschikte locaties voor de vestiging van landbouwnederzettingen. Dit veronderstelt dat de exploratie zich eerder zou gaan oriënteren op de inventarisering van de bodemgesteldheid, de klimaatfactoren, de aanwezige hulpbronnen, de hygiëne. In een volgende fase zou men dan agenten ter plaatse sturen, vergezeld van enkele ervaren grondbewerkers, om de situatie met meer kennis van zaken te evalueren. Na rapportering aan de regering behoorde de overheid een degelijke, grootschalige informatiecampagne te organiseren, met als ordewoord “vertrouwen”. Alleen zo overtuigde men ernstige kandidaten en hield men de kolonisatie uit de greep van avonturiers.¹⁰⁰⁵ Een sterke militaire aanwezigheid ter bescherming van de kolonisten werd aanbevolen.

Opvallend is zijn pleidooi voor de inschakeling van een aantal binnen- en buitenlandse kenniscentra met de bedoeling het proces op een degelijk onderbouwde wijze op te starten. Reuter vond na te volgen modellen in de landbouw- en nijverheidsscholen van Mettray (Frankrijk), Horn (Duitsland), Hofwyl (Zwitserland), Baterssea en Norword (Engeland). In België konden het *Institut agricole de Gembloux* en de tuinbouwschool van Vilvoorde volgens hem vrijwel onmiddellijk waardevolle ondersteuning bieden. Daarnaast boden de penitentiaire instellingen de mogelijkheid tot het verwerven van expertise op disciplinair vlak.

Interessant is vooral dat Reuter in zijn *Manuel* de aandacht vestigde op maatregelen van hygiënische aard. Aangepaste kleding, voeding en drank zijn, aldus Reuter, van essentieel belang in een tropische omgeving, alsook het naleven van strikte leefregels. Aan de hand van enkele citaten uit reisverslagen van onder andere Schweinfurth besprak Reuter de eetbare gewassen, de teelt, de voedselbereiding, enz. Zijn instructies op dat vlak waren ver van volledig, maar hij beperkte zich alvast niet tot zuiver “wetenschappelijke” voorbereidingen. De astronomie was nochtans ook voor Reuter van essentieel belang. Hij stond volledig achter de methoden zoals voorgesteld door Antoine d’Abbadie.¹⁰⁰⁶

---

¹⁰⁰⁴ Ibidem, p. 13.

¹⁰⁰⁵ Ibidem, p. 17.

¹⁰⁰⁶ Ibidem, pp. 70-78.

Emile Reuter sneed het thema van de hygiëne en acclimatisatie opnieuw aan tijdens een voordracht in 1878, die als een korte instructietekst werd gepubliceerd onder de titel *De l'acclimatation des Belges dans l'Afrique centrale*.¹⁰⁰⁷ Reuter vreesde voor de gezondheid van de Belgen indien men onvoorbereid zou beginnen aan de ontginning van gronden. Maar de Spanjaarden op Cuba, de Portugezen in Brazilië, de Hollanders op Java hadden bewezen dat een voordelige kolonisatie in de tropen geen wensdroom hoefde te zijn. De overheid moest op een oordeelkundige wijze de eerste posten en woningen bouwen, zodat de kolonisten de garantie hadden op gezonde leefomstandigheden. Om de verspreiding van koorts te vermijden, diende men in geval van werk in groepsverband, de groepssamenstelling regelmatig te wijzigen. De ontginningen dienden een open aanblik te vertonen, zodat er voldoende circulatie was van gezonde lucht. Reuter adviseerde de snelle installatie van een gezondheidsdienst. Dokters moesten de plaatsen aanwijzen waar men de woningen ging bouwen. Het medische personeel was tevens van essentieel belang voor de continue controle van de lichamelijke geschiktheid van de kolonisten. De auteur was een absolute voorstander van een beleid dat de kolonisten toeliet enkele maanden voorafgaandelijk aan het verblijf in Midden-Afrika door te brengen in een gebied waar men zich zou kunnen aanpassen aan de warmte. Matigheid in alles en voorzichtigheid waren volgens Reuter de gepaste eigenschappen van een kolonist. Zo kon bijvoorbeeld roekeloos baden in stilstaand water de dood betekenen.

Ook al is Reuters plan voor een landbouwkolonie zeker voorbarig te noemen, toch blijkt uit deze instructies dat hij enkele interessante, pertinente suggesties heeft geformuleerd. Niettemin was de impact ervan quasi nihil. De eerste Belgische expedities van de *Association internationale africaine* werden snel het slachtoffer van de extreme omstandigheden die in de regio heersten. De reizigers waren in het geheel niet op de warmte voorbereid. Ondanks de aanwezigheid van enkele artsen of natuurwetenschappers, kon men niet vermijden dat de eerste missies werden gedecimeerd onder invloed van dodelijke ziekten. Arnold Maes, een jonge doctor in de wetenschappen, belast met natuurhistorisch onderzoek maar tegelijk onderlegd op het vlak van de geneeskunde, stierf als eerste. De eerste Belgische arts in Afrika, Pierre Dutrieux, kwam geregeld in vervelende situaties terecht. Hij kon niet verhinderen dat zijn reismakker Jean-Baptiste Wautier aan dysenterie bezweek.¹⁰⁰⁸ Zijn werk omvat een aantal publicaties over geneeskundige zorgen in Midden-Afrika waarvan men wel mag stellen dat ze de aanzet hebben gegeven tot de verdere ontwikkeling van de tropische geneeskunde in België.¹⁰⁰⁹ Het staat alleszins vast dat de beginperiode van het Belgische avontuur in Afrika een zware tol eiste: van de 25 agenten die Leopold II naar oostelijk Afrika stuurde in de periode 1877-1884, bezweken er 8 en keerden er 9 voortijdig terug naar Europa.¹⁰¹⁰

Het is zoals gezegd onwaarschijnlijk dat Leopold II, zijn medewerkers of de leden van het Belgische Comité van de *Association internationale africaine* aandacht

---

¹⁰⁰⁷ E. REUTER. *De l'acclimatation des Belges dans l'Afrique centrale*. Bruxelles: J.-H. Dehou, 1878, 16

p.
¹⁰⁰⁸ R.-J. CORNET. *Médecine et exploration. Premiers contacts de quelques explorateurs de l'Afrique centrale avec les maladies tropicales*. Bruxelles: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer, 1970, pp. 48-75.

¹⁰⁰⁹ P. DUTRIEUX. *Souvenirs d'une exploration médicale dans l'Afrique intertropicale*. Paris-Bruxelles: Georges Carré-A. Manceaux, 1885, 146 p.

¹⁰¹⁰ R.-J. CORNET. *Op. cit.*, p. 74-75.

hebben geschonken aan de aanbevelingen van Emile Reuter. Naast zijn relatieve onbekendheid, kan het feit dat zijn geschriften politiek erg delicaat waren, een rol hebben gespeeld. Zo weigerde de *Société de Géographie d'Anvers* in 1878 uitdrukkelijk één van zijn verhandelingen te publiceren. Het werk werd bekritiseerd omdat het niet wetenschappelijk genoeg zou zijn.¹⁰¹¹ In werkelijkheid stoorde men zich aan de erg “Belgische” en “militaristische” benadering van het initiatief van de koning. De tekst kreeg een titel die Leopold II vrijwel zeker moet hebben geërgerd: *Colonies nationales dans l’Afrique centrale sous la protection de postes militaires*. Desondanks werd het werkje datzelfde jaar als aparte brochure gepubliceerd bij Dehou in Brussel.¹⁰¹²

4. De ervaring spreekt: de “gymnases d’exploration” van Jérôme Becker

“En fait d’exploration, la phase des chevaliers errants est close. Celle des corps réguliers commence; et ces corps là, il faut les équiper solidement avant de les lancer à la conquête de l’avenir.” Aan het woord is de Belgische exploratiereiziger Jérôme Becker tijdens een zitting van het congres voor hygiëne en acclimatisatie te Berlijn in 1886.¹⁰¹³

De analyse van de militair Becker is scherpzinnig. Een jaar vóór zijn toespraak had een bijeenkomst van diplomaten in de stad waar hij vertoefde het lot van Midden-Afrika voor de volgende decennia bezegeld. Het Congres van Berlijn (1884-1885) was in de eerste plaats een geopolitieke evenwichtsoefening geweest. Het continent was door de grootmachten in invloedssferen verdeeld. De belangrijkste realisatie was de vorming van een echte staat: Leopolds Onafhankelijke Congostaat. De grenzen van het enorme land waren veeleer het resultaat van politieke compromissen dan van effectieve gebiedscontrole. Cartografen waren er vrijwel niet aan te pas gekomen. Bovendien bleven er nog een aantal twistpunten op de onderhandelingstafel liggen die pas lang na de bijeenkomst politiek werden opgelost.¹⁰¹⁴ Maar voor de Belgische exploratiereizigers braken andere tijden aan.

De voorbije jaren waren de hoge verwachtingen op het vlak van de wetenschappelijke informatievergaring amper ingelost, althans wat de oostkant van Midden-Afrika betreft. De rol van de exploratiemissies was eerder politiek belangrijk geweest omdat hun “aanwezigheid” namens organisaties van de koning – de *Association internationale africaine* was intussen opgevolgd door het *Comité d’Etudes du Haut-Congo* en de *Association internationale du Congo* – Leopold II historische rechten had geschonken. Door de akkoorden van Berlijn vielen de Belgische posten echter in Duitse handen. Maar Leopold had een belangrijke buit

---

¹⁰¹¹ *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, II, 1878, p. 246.

¹⁰¹² E. REUTER. *Colonies nationales dans l’Afrique centrale sous la protection de postes militaires*. Bruxelles: J.-H. Dehou, 1878, 31 p.

¹⁰¹³ J. BECKER. *Gymnases d’exploration et de colonisation. Projet présenté par l’auteur au Congrès d’Hygiène et d’acclimatation de Berlin (1886)*. Bijlage in: J. BECKER. *La vie en Afrique ou trois ans dans l’Afrique centrale*. Paris-Bruxelles: J. Lebègue & Cie, 1887², II, pp. 489-500 (citaat p. 500).

¹⁰¹⁴ R. DE MAXIMY & M.-C. BRUGAILLÈRE. “Un roi-homme d’affaires, des géographes et le tracé des frontières de l’Etat indépendant du Congo (Zaire).” *Hérodote. Revue de géographie et de géopolitique*, 1986, n° 41, pp. 46-74; R. P. OURTIER. “Les géographes et le partage de l’Afrique.” *Hérodote. Revue de géographie et de géopolitique*, 1986, n° 41, pp. 91-108.

binnen: zijn imperium reikte tot aan het Tanganyikameer.¹⁰¹⁵ In dat oostelijke gebied was het observatiewerk pas na de stichting van een tweede station in Mpala wat op snelheid gekomen, vooral dankzij Jérôme Becker zelf en zijn collega Emile Storms.¹⁰¹⁶

Ondertussen was het zwaartepunt van de bedrijvigheid van Belgische exploratiereizigers verschoven naar de westkant van Midden-Afrika. Het karakter van de exploratie was er danig aan het veranderen. Met kleine stoomboten voer men steeds verder op de Congostroom en haar zijrivieren.¹⁰¹⁷ Ik zou kunnen stellen dat het “tijdperk van de grote hydrografische verkenning” was aangebroken, maar het is beter dat niet te doen want het zou de foute indruk wekken dat wetenschappelijke doelstellingen in deze fase centraal hebben gestaan. Dat was juist niet het geval. De hoofdbekommernis van de exploratiereizigers was de pacificatie van de plaatselijke bevolking. Daarnaast speelden andere motieven een rol, onder meer de strijd met slavenhandelaars en de commerciële prospectie. Op sommige plaatsen ontmoette men felle tegenstand. De Belgen schuwden geen geweld om de oppositie de kop in te drukken. Hanssens, Vangele, Coquilhat hanteerden wellicht vaker het geweer dan het kompas.

Het individuele initiatief verdampte. Exploratie werd steeds vaker een groepsgebeuren, al was het maar uit veiligheidsoverwegingen. De richting die de verkenners moesten volgen, werd minder willekeurig bepaald. Enerzijds zou men weldra worden afgeremd door de reële grenzen van de nieuwe staat, anderzijds was men genoodzaakt te focussen op de mentale grenzen van de eigen invloedssfeer, d.w.z. op de zwakke punten aan de rand van de gepacificeerde zone, maar ook vaak er midden in, én uiteraard op plaatsen waar die grenzen substantieel konden worden verlegd. Wetenschap had nog steeds betekenis in dit proces. Zij was van belang voor het aanreiken van kennis over de nieuwe gebieden die onder controle van de koning kwamen, maar ook in toenemende mate voor de ontwikkeling van methoden om ze op een rendabele manier tot nut te maken. De ervaren Becker had dat goed begrepen, en verwoordde de visie op klare wijze in verschillende instructieteksten waarin de veranderingen in de exploratiecultuur duidelijk merkbaar zijn.

Nu de Belgen al bijna tien jaar in Midden-Afrika aanwezig waren, moesten de kamergeleerden die Europa nog nooit hadden verlaten hun quasi-monopolie op de communicatie over het gebied uit handen geven. De exploratiereiziger trad vaker rechtstreeks in dialoog met het publiek in het moederland. Jérôme Becker is daarvan een goed voorbeeld. Hij werd in 1880 een eerste keer naar Afrika gestuurd in het kader van de derde expeditie van de *Association internationale africaine* en bleef er

---

¹⁰¹⁵ R. HEREMANS. *Op. cit.*, pp. 118-124.

¹⁰¹⁶ De persoonlijke archieven van Emile Storms, bewaard in het *Koninklijk Museum voor Midden-Afrika*, KMMA RG 653, tonen zijn veelzijdigheid, o.a. nota's in verband met hydrografie, etnografie, astronomie, ornithologie, farmacie, enz. Zie: P. Van SCHUYLENBERGH. *La mémoire des Belges en Afrique centrale. Inventaire des archives historiques privées du Musée royal de l'Afrique centrale de 1858 à nos jours*. Tervuren: Musée royal de l'Afrique centrale, 1997, p. 91; Storms stuurde verscheidene zendingen specimina naar het moederland en gaf bij zijn terugkeer in België meerdere lezingen over wetenschappelijke onderwerpen. Zie: A. FOLON. “Storms (Emile-Pierre-Joseph).” *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, I, 1948, col. 899-903.

¹⁰¹⁷ A. LEDERER. *Histoire de la navigation au Congo*. Tervuren: Musée royal de l'Afrique centrale, 1965, pp. 11-66.

drie jaar. Na een korte tijd in het moederland keerde hij nog tweemaal terug.¹⁰¹⁸ Tijdens die eerste rustperiode in België schreef Becker een lijvig verslag, *La vie en Afrique ou trois ans dans l'Afrique centrale*, dat een absolute bestseller zou worden. Dankzij de antropoloog Johannes Fabian, die het boek met gepaste reserve heeft geanalyseerd, is het een interessante bron geworden voor de geschiedenis van de Europese etnografie van Afrika op het einde van de 19de eeuw.¹⁰¹⁹ Beckers instructieliteratuur is complementair aan dat verhaal.

Door de nadruk op hygiëne sluit Beckers Berlijnse voordracht inhoudelijk aan bij de instructies van Reuter. Maar anderzijds kan men op talloze punten vaststellen dat Becker meer ervaring had dan zijn collega. Hij ontvouwde een project dat was gebaseerd op de Afrikaanse realiteit zoals hij die jarenlang zelf had ervaren, vermeerde riskante politieke stellingen en onthield zich van theoretische speculaties. Opvallend is dat Becker de exploratiehygiëne opdeelde in twee velden: de reishygiëne en de verblijfshygiëne, wat inderdaad paste in de nieuwe context.¹⁰²⁰

Hij ervoer het reizen als minder problematisch dan in de pioniersjaren. Al was de exploratie nog steeds geen pretje, toch wisten de exploratiereizigers intussen veel beter hoe ze het avontuur konden overleven. Becker adviseerde een degelijke lichaams- en uithoudingstraining. Een reiziger diende zich te laten escorteren door plaatselijke gidsen, droeg aangepaste kleding en nam de gekende voorzorgen tegen warmte, koude en vochtigheid. Een reisapotheek bevatte bij voorkeur kinine (tegen koorts), laudanum, ipecacuanha en chlorodine (tegen dysenterie en andere buikkwalen), ijzerperchloride (tegen bloedingen) en fenolen (tegen ontstekingen). Maar het allerbelangrijkste middel om problemen te vermijden was wellicht voortdurend in beweging blijven zodat de funeste invloed van plaatselijke omstandigheden nooit vat kreeg op de reiziger.¹⁰²¹

De sinistere reputatie van Afrika als begraafplaats van Europeanen was volgens Becker vooral te verklaren door het gebrek aan aandacht voor de plaats waar men zich permanent vestigde. Men moest alle haarden van pestilentie rond een nieuw station zo snel mogelijk verwijderen. Aanplantingen met ingevoerde eucalyptusbomen waren nuttig om de verspreiding van bepaalde griepinfecties te verhinderen. Stenen of houten huizen op palen waren gezonder dan hutten. De overdadige vegetatie in de buurt werd best platgebrand en de grond verbouwd tot akkers of weiden. Het oppervlaktewater bevatte te veel organisch materiaal in ontbinding. In Karema had Becker geleerd hoe nuttig het was dat ieder station over een eigen waterput beschikte.

Het belangrijkste aspect van de verblijfshygiëne was echter de houding van de Europeaan ten aanzien van de arbeid. Het werk in het station was uitputtend, fysiek maar ook mentaal, aangezien men steeds zelf het initiatief moest nemen en men tegelijk een voorbeeld moest zijn voor de plaatselijke bevolking. Daarom was het van levensbelang dat men zijn krachten goed verdeelde en methodisch tewerk ging.

---

¹⁰¹⁸ E. DESSY. "Becker (Jérôme)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, I, 1948, col. 93-98; A. DUCHESNE. "Becker (Jérôme-Jacques)." *Biographie nationale*, XXXI, 1962, col. 62-64.

¹⁰¹⁹ J. FABIAN. *Out of Our Minds. Reason and Madness in the Exploration of Central Africa*. Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 2000, 320 p.

¹⁰²⁰ J. BECKER. *Gymnases d'exploration...*, p. 491.

¹⁰²¹ *Ibidem*, pp. 490-491.

Lichaamsgymnastiek en krachttraining kregen bij voorkeur een vaste plaats op het dagprogramma. Het was heilzaam pro-actief te zoeken naar oplossingen voor problemen op het vlak van behuizing en zelfverdediging. Op het gebied van de moraal onthield men zich liefst van kritiek op plaatselijke gebruiken of vreemde uitingen van religie. Becker had geleerd dat hij als individu geen vat had op diepgewortelde tradities, en dat de steun van de bevolking omsloeg in vijandschap wanneer men probeerde in te grijpen of veranderingen door te drukken.¹⁰²²

Becker had opgemerkt dat op dat ogenblik verschillende soorten exploratiereizigers in Congo actief waren. Enerzijds zag hij het klassieke type: een klein aantal stoutmoedige mannen voor wie exploratie een roeping was en die bijna instinctief de wetenschap dienden. Naast die “halfgoden” van de exploratie opereerden ondernemende figuren voor wie het onbekende een passie was maar die minder getalenteerd waren en dus slechts sporadisch waardevolle inlichtingen verschaften. Verder zag hij in toenemende mate mensen die hun individuele, vaak materiële ambities wilden waarmaken: militairen, scheepslui, handelaars of simpele avonturiers. Anders gezegd, slechts een kleine minderheid bezat de complexe kwaliteiten om de exploratie en het verblijf in Congo op een behoorlijke manier invulling te geven. Jérôme Becker vond een oplossing in de creatie van aangepaste onderwijsinstellingen: “gymnases d’exploration et de colonisation”. Het was zijn droom gespecialiseerde scholen op te richten waar men een rationele, theoretische en praktische vorming verstrekke aan mensen met een roeping in Afrika. Beckers oproep was duidelijk: “Initiez vos futurs explorateurs aux connaissances spéciales, dont l’ignorance constitue aujourd’hui un danger permanent.”¹⁰²³ Op dat ogenblik vond hij nog niet veel gehoor, maar in het licht van wat zal volgen, is het interessant zijn project nader te bekijken.

In zijn voorstel waren wetenschap, landbouw en nijverheid sterk aan elkaar gekoppeld. Talen waren een essentieel onderdeel van het ideale opleidingsprogramma: Duits, Engels en Swahili leken onmisbaar. Een elementaire kennis van wiskunde, fysica, chemie, astronomie, meteorologie, hydrografie achtte Becker eveneens noodzakelijk. Vanuit zijn militaire opleiding geloofde hij erg in het nut van strategie, ballistiek, topografie, oriëntatieleer. “Positieve geografie” diende aangevuld te worden met “etnografie”, zodat men de lokale grondstoffen en producten leerde kennen. Zoals te verwachten was, moest veel aandacht gaan naar leerstof die de reiziger in staat zou stellen zichzelf gezond te houden: hygiëne, anatomie, elementaire heelkunde. Het programmavoorstel omvatte verder de praktijk van het landbouwbedrijf, het bouwbedrijf, de voornaamste nijverheden, lichamelijke opvoeding, militaire technieken.¹⁰²⁴ De gymnasia moesten niet in Europa maar in Afrika worden opgericht, liefst in de nabijheid van een rivier die koelte bracht, zodat de opleiding van de aspirant-exploratiereiziger tegelijk het begin kon zijn van de acclimatisatie. Opvallend: Becker vond dat de “studenten” pas vanaf de leeftijd van 25 jaar in Midden-Afrika volwaardig aan de slag mochten. Jongeren hadden fysiek noch mentaal de vereiste maturiteit. Voor het lerarenkorps dacht hij vooral aan ervaren exploratiereizigers, legerofficieren en elitearbeiders.¹⁰²⁵

---

¹⁰²² Ibidem, pp. 489, 491-495.

¹⁰²³ Ibidem, p. 496.

¹⁰²⁴ Ibidem, pp. 497-498.

¹⁰²⁵ Ibidem, p. 499.

Wat vager was Beckers voorstel voor de samenstelling van een soort universele “Reiscode” (“Code de Voyage”): een geheel van gedragsregels opgesteld op basis van de ervaring en onthullingen van reizigers van alle naties. Deze code zou van pas komen bij het regelen van problemen van hiërarchische aard tussen Europeanen, maar moest ook toepasbaar zijn op de verstandhouding met de inlandse bevolking in de verschillende regio's. Het was volgens hem noodzakelijk rekening te houden met hun zeden, moraal, geloof en “gevoeligheden”.¹⁰²⁶ De ontwikkeling van een koloniale jurisprudentie werd dus al in een vroeg stadium belangrijk gevonden, ook door sommige exploratiereizigers.

Jérôme Becker benutte zijn ervaring in Afrika eveneens voor de samenstelling van de gedetailleerde instructietekst *Vade-mecum du voyageur en Afrique*, die als bijlage verscheen bij zijn reisverslag.¹⁰²⁷ Met de nauwgezetheid van een boekhouder gaf de auteur een opsomming van voorwerpen en materialen voor de uitrusting van een complete reiskaravaan. Hij voegde er een gedetailleerde schatting van de totale kostprijs aan toe. Het verschil met een bijdrage van een reiziger die gewoon was andere continenten te bezoeken, zoals die van de kenner van Noord-Amerika en Azië J. Peltzer uit 1883, gepubliceerd in het tijdschrift van de *Société royale belge de Géographie*, is treffend.¹⁰²⁸ De exploratie van Afrika was nog steeds van een andere orde en vergde de inzet van een buitengewone hoeveelheid mensen en middelen.

5. Een stap voorwaarts in de “professionalisering”: de instructie, missie en observatie van Augustin Delporte

Met Adan was de Belgische exploratieopleiding verankerd in een militair milieu. Het curriculum van verschillende reizigers toont een vrijwel systematische detachering naar het *Institut cartographique militaire* voorafgaandelijk aan een missie in Afrika. In 1882 kwam Emile Adan op een nogal ongelukkige manier voortijdig om het leven.¹⁰²⁹ Zijn opvolgers zouden zijn werk in dezelfde lijn voortzetten. Vooral Augustin Delporte probeerde het Congoproject een degelijke wetenschappelijke onderbouw te geven.

Augustin Delporte was dan ook een echte man van de wetenschap. Hij had een geheel andere afkomst dan zijn leermeester. Afkomstig uit Doornik, was hij opgevoed in een bescheiden arbeidersgezin. Hij voelde zich aangetrokken tot een carrière in het leger en studeerde met succes aan de *Militaire School* te Brussel. Delporte vervulde zijn opleiding aan de *Oorlogsschool*. Zijn stage bij de artillerie en de cavalerie combineerde hij vervolgens met een studie aan de Universiteit van Brussel, die hem het diploma van doctor in de natuurkundige en wiskundige wetenschappen verleende. Vervolgens werd hij gedetacheerd naar het *Institut cartographique*

---

¹⁰²⁶ Ibidem, p. 498.

¹⁰²⁷ J. BECKER. *Vade-mecum du voyageur en Afrique. Organisation d'une caravane de 200 hommes et de 100 fusils (quantités minima, pour une année de séjour)*. In: J. BECKER. *Op. cit.*, I, pp. 461-490. (bijlage)

¹⁰²⁸ J. PELTZER. “Formation et organisation d'un groupe d'explorateurs en pays inconnu.” *Bulletin de la Société royale belge de Géographie*, VII, 1883, pp. 667-672.

¹⁰²⁹ J.B.J. LIAGRE. *Art. cit.*, pp. 334-337. Adan, amper 51 jaar oud, stierf op een bizarre manier. Eerst liep hij spierscheuren en een zware ontwrichting van de ruggengraat op, nadat hij bij het plaatsnemen in zijn zetel het speelgoed van zijn kinderen had trachten te ontwijken. Tijdens de herstelperiode kreeg hij een anonieme brief waarin hem partijdigheid werd verweten in de uitoefening van zijn directeursfunctie. Adan, geheel verzwakt, kreeg een beroerte en kwam die niet meer te boven.

militaire. Zoals Adan verrichtte Delporte astronomisch en geodetisch onderzoek in Lommel en Nieuwpoort. Tegelijk onderwees hij wiskunde, astronomie en geodesie aan de *Oorlogsschool*.¹⁰³⁰

In 1885 werd hij betrokken bij de exploratie van Afrika. In navolging van Adan gaf hij een aantal officieren een spoedcursus over plaatsbepaling in tropische gebieden. Gezien de tijdsdruk – de exploratiereizigers konden slechts enkele dagen vrij maken voor de opleiding – zette Delporte maar een paar korte nota's op papier. Hij leerde de rekruten voor Afrika eenvoudige handelingen met observatie-instrumenten. Op vraag van verschillende kameraden in de *Oorlogsschool* besloot hij zijn cursus te vervolledigen en uit te geven. Het resultaat verscheen in 1889 onder de titel *Astronomie et cartographie pratiques à l'usage des explorateurs de l'Afrique*, veruit de meest complete instructietekst over praktische aardrijkskunde overzee die op dat moment in België verkrijgbaar was. Het werk was – in tegenstelling tot de cursus van Adan – geen vrijblijvende opsomming van elementaire basisbegrippen uit de astronomie. Naast de praktische kennis bood Delporte een programma aan voor de systematische cartografie van de Onafhankelijke Congostaat.¹⁰³¹

De Belgen in Congo hadden immers op korte tijd grote vorderingen gemaakt in de “pacificatie” van het gebied. Langsheen de Congostroom waren omstreeks 1885 al tientallen vestigingen gesticht. Delporte maakte zich niettemin grote zorgen over het wetenschappelijke gehalte van het werk dat men daar verrichtte. De coördinaten van belangrijke plaatsen zoals Leopoldstad of het Evenaarsstation waren al verschillende keren berekend. Delporte had discrepanties vastgesteld van meer dan één lengtegraad, wat in een Belgische context gelijk staat met de afstand tussen Maas en Schelde. De voorbereidende studie voor het tracé van een spoorweg vanuit Matadi naar het binnenland – essentieel voor de verdere economische ontwikkeling van het gebied – stond vol onnauwkeurigheden.

De kernwoorden van zijn betoog waren met andere woorden coördinatie en systematiek: “Jusqu'aujourd'hui, les explorateurs avaient seuls mission au Congo: il fallait avant tout reconnaître le terrain et en prendre possession. Mais en quelques années, les progrès au Congo ont marché à pas de géants, et déjà l'on songe à créer des chemins de fer, à ouvrir des voies de communication et à donner au commerce, dans ces régions, une grande impulsion. Dès lors le moment est venu de créer une carte plus exacte que celles que l'on possède. Pour exploiter un pays, il faut avant tout le connaître. D'ailleurs on n'ouvre pas au hasard des voies de communication et les études dont le tracé du chemin de fer est en ce moment l'objet, en sont une preuve irréfutable. Ces études mêmes eussent été bien facilitées et eussent coûté, croyons-nous, beaucoup moins, si l'on avait déterminé exactement quelques points sur son parcours supposé. Il est donc temps, nous semble-t-il, de faire entrer en scène *l'explorateur géographe*, dont le travail permettra de coordonner les éléments fournis par les voyageurs passés et fournira une base pour les explorations de l'avenir. Pour nous, l'explorateur géographe doit précéder le géologue, l'industriel et le colon; seul il peut, sans dépenses exagérées, préparer le

---

¹⁰³⁰ M. DEHALU. “Delporte (Augustin).” *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, III, 1952, col. 188-202.

¹⁰³¹ A. DELPORTE. *Astronomie et cartographie pratiques à l'usage des explorateurs de l'Afrique*. Bruxelles: A. Manceaux, 1889, 130 p. (*Préface*, pp. 5-6)

travail d'ingénieur, dans le tracé des voies de communication.”¹⁰³² De oude discussie over verwetenschappelijking van de exploratie kreeg met andere woorden een nieuwe variant.

Delporte verwachtte veel van rondreizende geografen die van station naar station zouden trekken om er exacte metingen te verrichten. De chef van het station moest mee helpen bij de opmaak van een overzichtelijke kaart op schaal 1 : 100.000 waarop de belangrijkste punten in een straal van 20 km rond het station zouden worden aangeduid. Bovendien moest hij mee een statistische tabel aanvullen met gegevens over de topografie, de etnografie, de geologie, de bodemopbrengst, de fauna, de flora, de handelsmogelijkheden. Het verdiende aanbeveling al deze gegevens te bezorgen aan de regeringsinstanties van de Onafhankelijke Congostaat. Het einddoel was een betrouwbare kaart op schaal 1 : 1.000.000 van de hele staat en de creatie van een atlas waarin het statistische materiaal was verwerkt.¹⁰³³ Het is dan ook logisch dat Delporte in zijn instructietekst veel meer dan Adan nadruk legde op de technieken van de kaartconstructie. In de bijlage gaf hij een aantal handige tabellen voor de berekening van de hoogte door middel van barometrische observaties.¹⁰³⁴

De voorstellen van Delporte hadden verstrekkende, concrete gevolgen. De auteur ging zelf over tot actie en slaagde erin een maatschappelijke discussie over de systematische aanpak van de exploratie op gang te brengen. In 1890 verscheen van zijn hand de brochure *Exploration du Congo*, waarin zijn ideeën ditmaal zonder de mathematische omkadering voor een ruimer publiek werden uitgeschreven.¹⁰³⁵ Wetenschap was voor hem een instrument om een vaderlandslievende opdracht te volbrengen. Het Belgische parlement had in 1889 ingestemd met een overheidsparticipatie van 10 miljoen frank in de aanleg van een spoorlijn vanuit Matadi richting binnenland. Dat moest de Belgische handel en industrie in belangrijke mate stimuleren. Tijdens de besprekingen had het Belgische kamerlid Janson vraagtekens geplaatst bij de operatie. Hij had niet zozeer problemen met het expansionisme op zich, als wel met de afwezigheid van betrouwbare economische informatie die de investering kon verantwoorden. Hij wilde concrete gegevens over de minerale rijkdommen, de toepasbare ontginningsmethoden, de omvang van de afzetmarkt, enz. Ernstig wetenschappelijk werk moest het project schragen. De plannen van Delporte sloten direct aan bij deze visie. België zou op die manier de achterstand inhalen ten opzichte van andere westerse landen die al wetenschappelijke missies naar het gebied hadden gestuurd: Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk en de Verenigde Staten.¹⁰³⁶

Het was Augustin Delporte zelf die uiteindelijk ter plaatse het project ging realiseren. Op 17 mei 1890 gaf de Kamer haar goedkeuring aan een subsidie van 30.000 frank voor de “wetenschappelijke exploratie van Congo”. De Klasse der Wetenschappen van de *Académie royale de Belgique* had een gunstig advies uitgebracht. Delporte zou nauw samenwerken met zijn secondant luitenant Lucien Gillis. Ze bestelden gespecialiseerde toestellen voor een efficiënte uitvoering van de opdracht. Het huis

---

¹⁰³² Ibidem, p. 8.

¹⁰³³ Ibidem, pp. 11-12.

¹⁰³⁴ Ibidem, pp. 125-129.

¹⁰³⁵ A. DELPORTE. *Exploration du Congo*. Bruxelles: F. Hayez, 1890, 23 p.

¹⁰³⁶ Ibidem, pp. 10-12.

Secretan uit Parijs leverde een compacte, voor de gelegenheid ontworpen meridiaancirkel. Andere instrumenten bestelde men bij gereputeerde fabrikanten in Londen en Amsterdam. De expeditie ging de geschiedenis in als de eerste echt wetenschappelijke Belgische onderneming in Afrika.¹⁰³⁷ Al is die toeschrijving betwistbaar, de resultaten waren zeker van een hoger niveau dan men tot dan toe gewoon was.

Op 3 juli 1890 vertrokken Delporte en Gillis uit Antwerpen. Een maand later kwamen ze toe in Matadi, waar de eerste metingen plaatsvonden. Ze bepaalden op een systematische, uiterst nauwkeurige wijze de breedte, lengte en hoogte van de stations langsheen de Congostroom. Ze verrichtten ook aardmagnetisch onderzoek. Hun onderzoeksterrein reikte tot aan de Stanley Falls. In februari 1891 kregen beide wetenschappers te Basoko, aan de monding van de Aruwimi, tijdens observaties een aanval van dysenterie. Delporte overleed op 26 mei in M'Pozo vlakbij Matadi.

De resultaten van de opmerkelijke missie werden na de terugkeer van Gillis gebundeld in de verhandeling *Observations astronomiques & magnétiques exécutées sur le territoire de l'Etat indépendant du Congo* en in 1892 gepubliceerd door de Klasse der Wetenschappen van de *Académie royale de Belgique*. Het werk bevat de eerste gedetailleerde tabellen met coördinaten van meer dan 30 stations.¹⁰³⁸

Met Delporte en Gillis hadden beroepswetenschappers definitief hun entree gemaakt in Congo. Omstreeks dezelfde periode ziet men de professionalisering zich doorzetten in andere wetenschappelijke disciplines dan de astronomie en geofysica. Emile Dupont, één van de voornaamste Belgische naturalisten én directeur van het *Natuurhistorisch Museum* van Brussel, organiseerde in 1887-1888 het eerste grondige geologische onderzoek van westelijk Congo. In 1891-1893 startte Jules Cornet geologische studies van Beneden-Congo en Katanga. Zijn werk – een indrukwekkend overzicht van de stratigrafie en de geologische structuur van het zuidelijke deel van het land – vormde lange tijd het vertrekpunt voor andere Belgische geologen.¹⁰³⁹ De systematisering zou zich ook uiten in de plantkunde en de dierkunde.

6. De zoektocht naar de plantaardige rijkdommen van Congo: de instructietekst van Alfred Dewèvre

De botanische exploratie van Congo was lange tijd een exclusief buitenlandse aangelegenheid geweest. Pas met Charles Callewaert, die in 1885 25 plantensoorten verzamelde nabij de Stanley Pool, werd de Belgische reeks

---

¹⁰³⁷ A. LETROYE. "La première mission scientifique belge au Congo (1890) (Observations astronomiques et magnétiques)." *IIIe Congrès national des sciences – IIIde Nationaal wetenschappelijk congres*. Bruxelles – Brussel: Fédération belge des sociétés scientifiques – Belgisch verbond der wetenschappelijke verenigingen, 1950, VIII, pp. 12-14.

¹⁰³⁸ A. DELPORTE & L. GILLIS. *Observations astronomiques & magnétiques exécutées sur le territoire de l'Etat indépendant du Congo*. Bruxelles: Académie royale de Belgique, 1892. (Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers publiés par l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, tome LIII.)

¹⁰³⁹ *Livre Blanc – Witboek*, II, pp. 505-509.

geopend.¹⁰⁴⁰ Die botanische zoektochten en beschrijvingen van planten waren in de beginfase meestal het werk van staatsagenten of van bevlogen amateurs. De Belgische kunstschilder Frans Hens bracht bijvoorbeeld een omvangrijke collectie Congolese planten bij elkaar in de jaren 1887-1888.¹⁰⁴¹

In de jaren 1890 deden ervaren biologen hun intrede in Congo. Het systematischer zoeken naar de plantaardige rijkdommen van het gebied vindt men weerspiegeld in een instructietekst van de natuurwetenschapper Alfred Dewèvre uit 1895: *La récolte des produits végétaux au Congo. Recommandations aux voyageurs*.¹⁰⁴²

Op dat ogenblik stonden de – uiteindelijk uitgestelde – plannen voor de annexatie van Congo door België volop in de actualiteit. Dewèvre vond het zijn patriotische plicht de beleidsmensen correcte informatie te bezorgen over de “nuttige” plantaardige producten van Afrika. In 1894 had hij in dat verband al de brochure *Les plantes utiles du Congo* uitgebracht.¹⁰⁴³ Dewèvre was van mening dat de exploratiereizigers en de agenten van de Congostaat meer aandacht moesten schenken aan de planten in de regio's die ze doorkruisten. Het was naast een aangenaam tijdverdrijf een belangrijke dienstverlening omdat ze de kennis van de hulpbronnen van de toekomstige kolonie vermeerderden. Hij vond het noodzakelijk een aantal aanwijzingen neer te schrijven over de manier waarop agenten ter plaatse planten moesten behandelen opdat ze geschikt studiemateriaal zouden blijven.¹⁰⁴⁴

Daarbij ging zijn aandacht in de eerste plaats naar het op een verzorgde wijze inzamelen van de planten met het oog op de aanleg van een herbarium. De handregels van Dewèvre waren wellicht evident voor een plantkundige, maar voor een staatsagent kon het zeker geen kwaad ze nog eens duidelijk te formuleren. De planten moesten in hun geheel meegenomen worden en compleet zijn, dat wil zeggen voorzien van alle bladeren, bloemen en vruchten. Door insecten beschadigde of verdroogde monsters liet men best links liggen. Bomen en struiken verdienden bijzondere attentie: het zouden in de toekomst wel eens nuttige leveranciers kunnen worden van tropisch hout of andere producten. Kleine planten werden integraal gedroogd. Grote bladeren diende men te versnijden maar alle gedroogde onderdelen zou men bij elkaar houden in één enkel kaft. Van rijpe vruchten gaf men best een duidelijke beschrijving of schets. De voorbereiding tot de droging was vrij eenvoudig en kon worden uitgevoerd met de hulp van de plaatselijke bevolking. Ook het onder druk zetten van de planten was in droge gebieden redelijk simpel. Dewèvre stelde voor om in vochtige streken de monsters te behandelen met een conserverende alcoholoplossing. Sommige planten, zoals bepaalde cactussen, wortel- en knolplanten, zwammen en algen vergden een complexere behandeling, die Dewèvre in zijn instructie volledig toelichtte. Vervolgens gaf hij gedetailleerde

---

¹⁰⁴⁰ Charles Callewaert is een goed voorbeeld van een “explorateur-croquiste”, een agent van Leopold II die als amateur schetste en tekende. In zijn vrije tijd zette hij zijn observaties op papier. Zijn persoonlijk archief wordt bewaard in het *Koninklijk Museum voor Midden-Afrika*: KMMA, RG 990.

¹⁰⁴¹ *Livre Blanc – Witboek*, pp. 686-687; zie ook: S. BOMPUKU EYENGA-CORNELIS. “Beeldenjagers: amateurtekenaars, -schilders en -aquarellisten in Congo (1880-1908).” In: J. GUISET (ed.) *Congo en de Belgische kunst 1880-1960*. Tournai: La Renaissance du Livre, 2003, pp. 75-89.

¹⁰⁴² A. DEWÈVRE. “La récolte des produits végétaux au Congo. Recommandations aux voyageurs.” *Bulletin de la Société royale belge de Géographie*, XIX, 1895, pp. 35-52.

¹⁰⁴³ A. DEWÈVRE. *Les plantes utiles du Congo*. Bruxelles: Lamertin, 1894, 65 p.

¹⁰⁴⁴ IDEM. “La récolte des produits végétaux au Congo. Recommandations aux voyageurs”, pp. 37-38.

aanwijzingen voor de verdere conservatie, de nummering van de monsters, de verpakking en de vergaring van essentiële gegevens voor de identificatie.¹⁰⁴⁵

Dewèvres tekst legt veel nadruk op plantaardige producten met medisch of economisch nut. Het was niet eenvoudig ze te identificeren, want vaak ging het om afgescheiden substanties: gom, hars, balsems, oliën, was. De conservatie ervan vergde bijzondere voorzorgen. Speciale aandacht ging naar de oogst en bewaring van rubberplanten en de omgang met latex. Deze vaststelling verrast niet. Het was in het begin van de jaren 1890 dat de Belgen de grondslagen legden van een nieuwe economische structuur, gebaseerd op de ontginning van de in het wild welig tierende rubberplanten van het evenaarsgebied. Ze zouden de basis vormen van Leopolds rijkdom.

Dewèvre had het belang van de rubberplant snel opgemerkt: “Le rôle considérable qu’est appelé à jouer le caoutchouc du Congo me détermine à ajouter à ce petit guide un questionnaire concernant les végétaux à caoutchouc.”¹⁰⁴⁶ De antwoorden op de vragenlijst van Dewèvre moesten bijdragen tot de introductie van nieuwe procédés die de export van Congolees rubber bevorderden. De agenten werden gestimuleerd de vindplaatsen van rubberplanten nauwkeurig aan te duiden, gedetailleerde beschrijvingen te maken van de monsters waarbij het accent vooral werd gelegd op aspecten van de latexafscheiding: de kwantiteit, de snelheid van de coagulatie, seizoensgebonden factoren, de gevolgen van het aftappen voor de gezondheid van de planten, enz.¹⁰⁴⁷

Het werk van de botanische exploratiereiziger kreeg met andere woorden vooral een economische betekenis. De bewindvoerders van de Onafhankelijke Congostaat reageerden alert op de nieuwe opportuniteit. In de vruchtbare bodem van Congo zaten wellicht nog andere geheimen verborgen die men weldra kon aanwenden voor de ontwikkeling van een bloeiende koloniale landbouw. De Congostaat had trouwens al een ervaren wetenschapper ingeschakeld om de toestand ter plaatse te inspecteren. Emile Laurent, professor aan het *Institut agricole de Gembloux*, werd in 1893 een eerste maal naar Afrika gestuurd om er de bodemrijdommen van de Beneden-Congo en Mayumbe in kaart te brengen.¹⁰⁴⁸ Bij zijn terugkeer in België deelde Laurent zijn ervaringen en inzichten mee aan zijn collega’s van de *Société royale de Botanique de Belgique*.¹⁰⁴⁹ Hij zag onmiddellijk een grote toekomst voor de verwerking van oliehoudende planten (*Elaïs*) en rubberlianen. Zijn oog viel reeds op de mogelijkheden voor de cultivatie van koffie, cacao, tabak, rietsuiker, katoen. In 1895 keerde hij terug naar Congo, ditmaal voor een grootschalige botanische en agronomische expeditie in opdracht van de staat.¹⁰⁵⁰ De planten die hij tijdens die

---

¹⁰⁴⁵ Ibidem, pp. 38-46.

¹⁰⁴⁶ Ibidem, p. 51.

¹⁰⁴⁷ Ibidem, pp. 51-52.

¹⁰⁴⁸ E. DE WILDEMAN. “Laurent (Emile-Ghislain)”. *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, I, 1948, col. 587-591; P. MARTENS. “Laurent (Emile)”. *Nouvelle biographie nationale*, III, 1994, pp. 219-224.

¹⁰⁴⁹ E. LAURENT. *Le Bas-Congo. Sa flore et son agriculture. Conférence donnée à la Société royale de Botanique de Belgique, le 7 avril 1894*. Bruxelles: O. Mayolez & J. Audiarte, 1894, 20 p.

¹⁰⁵⁰ E. LAURENT. “Rapport sur un voyage agronomique autour du Congo.” *Bulletin officiel de l’Etat Indépendant du Congo*, XII, juin 1896, pp. 169-220; E. LAURENT. *Lettres congolaises*. Bruxelles, 1896, 28 p. (Uittreksel uit: *Revue de l’Université de Bruxelles*, II, 1896-1897)

reis verzamelde, kregen een plek in de tropische serre van Gembloux. Onder de specimina bevond zich de *Coffea robusta*, een koffiesoort met een grote toekomst.

De exploratie werd gespecialiseerder en ingebed in de wetenschappelijke netwerken van het moederland én Congo. De klassieke onderwijsinstellingen en de wetenschappelijke genootschappen in België kwamen langzaamaan mee in de ban van de overzeese gebieden. Het zwaartepunt verschoof geleidelijk van de zuivere wetenschap naar de toegepaste wetenschappen, die van onmiddellijk nut waren voor de in geldnood zittende Leopold II en zijn concessiehouders. In Congo begon men met de uitbouw van een wetenschappelijk complex. De jezuïet Gillet legde in 1899 eigenhandig de basis van een plantentuin in Kisantu. Een jaar later stichtte de Congostaat een plantentuin in Eala. Al in 1895 was de *Rijksplantentuin* te Brussel officieel gestart met de aanleg van een Afrikaans herbarium.¹⁰⁵¹ De exploratie was in het decennium 1885-1895 bovendien nog veel complexer geworden dan in de eerste tienjarige periode van de Belgische aanwezigheid in Congo. Het resultaat daarvan was een eerste poging tot de creatie van een compleet onderwijsprogramma voor een “koloniale school”.

7. De grondslagen van een “koloniale school”

Op het moment dat de Belgische politieke wereld zich in 1894-1895 boog over de plannen voor de overname van Leopolds bezittingen in Afrika, werd te Brussel een nieuwe vereniging in het leven geroepen die zichzelf tot doel stelde de natie degelijk te informeren over de voordelen en de lasten van een kolonie: de *Société d'études coloniales*.¹⁰⁵²

Volgens Marc Poncelet speelde deze organisatie via haar netwerk en publicaties een belangrijke rol op het niveau van de nationale elites bij het verwerven van koloniale legitimiteit en het opwekken van koloniale belangstelling. De *Société* leverde de eerste elementen voor de creatie van een koloniale pool in het moederland. In 1895 kwamen vier lokale comités tot stand. Al gauw had de vereniging meer dan 700 leden, onder wie tientallen universiteitsprofessoren.¹⁰⁵³

Men stelt inderdaad vast dat de vereniging rekruteerde in nog bredere kringen dan de eerder vermelde aardrijkskundige genootschappen. Op de eerste ledenlijst leest men talloze namen uit het establishment dat nauw was betrokken bij de Congo-initiatieven van Leopold II: ambtenaren van de Congostaat (Fuchs, Van Eetvelde), vertrouwelingen van de koning (Brialmont), overlevende Congoveteranen van het eerste uur (Cambier, Coquilhat, De Meuse, Lemaire, Storms), wetenschappers (de al geciteerde Dewèvre, Gillis en medewerkers van verschillende universiteiten), maar ook grote namen zoals Paul Otlet, Henri La Fontaine, Ernest Solvay, monseigneur Stillemans.¹⁰⁵⁴

---

¹⁰⁵¹ *Livre Blanc – Witboek*, II, pp. 687-689.

¹⁰⁵² “Appel au public.” *Bulletin de la Société d'études coloniales*, I, 1894, p. 1.

¹⁰⁵³ M. PONCELET, H. NICOLAÏ, J. DELHAL, J-J. SYMOENS. “De overzeese wetenschappen.” In: R. HALLEUX, et al. *Op. cit.*, II, pp. 235-265.

¹⁰⁵⁴ *Bulletin de la Société d'études coloniales*, I, 1894, pp. 27-39.

De statuten van 1894 lieten geen twijfel bestaan wat betreft de doelstelling van de *Société*: “La Société a pour but d’étudier toutes les questions qui se rattachent à l’organisation, au développement et à l’utilisation de colonies ou de possessions d’outre mer et plus spécialement de l’Etat fondé en Afrique par le Roi Léopold II.”¹⁰⁵⁵

Men nam zich voor zes instrumenten te ontwikkelen om de doelstelling te realiseren: een gespecialiseerde bibliotheek en een bibliografie van alle werken over koloniale onderwerpen; lezingen en conferenties over de Onafhankelijke Congostaat; een eigen tijdschrift; een Congolees Museum; koloniale tentoonstellingen en wetenschappelijke expedities; praktische cursussen voor de instructie van personen die naar Congo reisden of relaties met het land wilden aanknopen.¹⁰⁵⁶

Het actieterrein ging veel verder dan de geografie, althans zo beweerde Eugène Van Overloop in het eerste rapport van de wetenschappelijke sectie. Sommige disciplines zoals de etnografie, de antropologie, de archeologie en zelfs delen van de natuurwetenschappen waren nauwelijks ontwikkeld. De mineralogie, de geologie, de botanie konden wegens hun praktisch nut nog veel meer worden uitgediept.¹⁰⁵⁷ Opnieuw hanteerde men het oude credo van de “écht wetenschappelijke aanpak”, die blijkbaar altijd achterwege was gebleven: “Nous devons, en outre, veiller, pour notre part, à ce que les observations nouvelles soient recueillies en grand nombre et d’une façon vraiment scientifique.”¹⁰⁵⁸

Om de exploratiereizigers en de staatsagenten voor te bereiden op een heel nieuw leven creëerde de *Société* wat zij zelf een “école coloniale” noemde. In feite ging het om een reeks intensieve cursussen die startten half januari en eindigden eind maart 1895. Ze werden gegeven op de zetel van de vereniging, het Ravensteinhotel te Brussel, met uitzondering van enkele botanicalessen die plaatsvonden in de *Rijksplantentuin*. Elke dag hadden de studenten de gelegenheid om twee lezingen bij te wonen. De lessen werden aangevuld met een aantal praktische oefeningen. Op het einde van de cursusreeks kregen ze een aanwezigheidsgetuigschrift. Wie dat wenste mocht een proef afleggen. De geslaagden ontvingen een studieattest. Het inschrijvingsgeld bedroeg 20 frank, maar voor onderofficieren werd dat gehalveerd tot 10 frank.¹⁰⁵⁹

Het professorenkorps was van een degelijk allooi en bestond gedeeltelijk uit ervaren kolonials met een wetenschappelijke vorming, gedeeltelijk uit personeel van vooraanstaande Belgische wetenschappelijke instellingen. Tot de eerste categorie behoorden oude bekenden. Emile Laurent werd ingeschakeld voor agronomie en landbouw. Lucien Gillis kreeg de cartografische aardrijkskunde toevertrouwd. De kapiteins Van Gele en Daenen onderhielden de studenten over de omgang met de Congolezen. Diezelfde Daenen en luitenant Charles Lemaire verstrekten praktische informatie over de uitrusting van expedities en stations. De bekende conservator van de natuurhistorische collecties van de Universiteit van Brussel Léon De Pauw was verantwoordelijk voor het onderdeel zoölogische verzamelingen. Daimeries was belast met het onderdeel mineralogie.

---

¹⁰⁵⁵ “Statuts.” *Bulletin de la Société d’études coloniales*, I, 1894, p. 18.

¹⁰⁵⁶ Ibidem.

¹⁰⁵⁷ E. VAN OVERLOOP. “Section d’études scientifiques. Le programme des travaux de la section. Rapport.” *Bulletin de la Société d’études coloniales*, I, 1894, p. 78.

¹⁰⁵⁸ Ibidem, p. 79.

¹⁰⁵⁹ *Bulletin de la Société d’études coloniales*, I, 1894, pp. 211-212.

Het programma was dus bijzonder heterogeen en gericht op de praktijk. Vrijwel alle aandachtspunten uit de instructieliteratuur van de laatste twee decennia kwamen aan bod. De cursus “mineralogie” omvatte eigenlijk alle aardwetenschappen: mineralogie, petrografie, paleontologie, geologie, hydrologie. Men leerde hoe men geologische monsters verzamelt en de benodigde wetenschappelijke instrumenten hanteert. Men kon ervaring opdoen tijdens praktische trainingen in de bodem van Brussel, Quenast, Dinant en Waulsort. De botanica oversteeg het zuiver descriptieve, en legde de nadruk – zoals men van Laurent mag verwachten – op potentiële cultuurgewassen en de aanleg van proeftuinen en landbouwposten. Inzake zoölogie leerde men hoofdzakelijk hoe men dieren moest prepareren. Een uitgebreid technisch verhaal kwam aan bod in de lessen “constructie”. Dat omvatte alles wat te maken had met de aanleg van tijdelijke en vaste installaties (materialen, gebruikvoorwerpen, bouwtechnieken). De cursussen Swahili en recht completeerden de praktijkgerichte opleiding. In de medische sector begon men met een zeer uitgebreid deel over hygiëne. Dan volgde een omstandig overzicht van alle mogelijke ziekten of aandoeningen (koortsen, maag-, buik- en leverkwalen, tropische ziekten zoals de slaapziekte en beriberi, parasitaire aandoeningen, zonnesclag, ontstekingen door insectenbeten, vergiftigingen) en richtlijnen voor chirurgische ingrepen en de samenstelling van de medische bagage. Kortom, men liet niet toe dat de komende generatie staatsagenten onwetend naar Congo zou vertrekken.¹⁰⁶⁰ Na de eerste cyclus verstrekte de *Société* 20 mensen een attest dat ze de cursussen hadden bijgewoond.¹⁰⁶¹ Korte tijd later kon men melden dat ze vrijwel allemaal werk hadden gevonden in Congo.¹⁰⁶²

De lessenreeks werd ook het volgende jaar herhaald. Sommige cursussen werden afzonderlijk gepubliceerd, bijvoorbeeld de lessen over plantkunde en landbouw van Emile Laurent.¹⁰⁶³

De creatie van een volwaardige koloniale school met een uitgebreid programma gespreid over meerdere studie jaren was echter nog niet aan de orde. Pas in de eerste helft van de 20ste eeuw kreeg België een aantal grote educatieve en wetenschappelijke instellingen. Een eerste koloniale school werd in 1904 te Brussel opgericht met de bedoeling het administratieve personeel van de Congostaat te vormen. De *Koloniale Hogeschool* te Antwerpen, het *Institut royal colonial belge* of het *Institut national pour l'Etude agronomique du Congo (INEAC)* te Brussel zijn van veel latere datum.¹⁰⁶⁴ De eerste onderwijsinstelling voor tropische geneeskunde kwam in 1906 tot stand in de hoofdstad. Het ging aanvankelijk om een uitgebreide voorbereidende cursus die artsen leerde hoe ze in Afrika microscopisch onderzoek konden verrichten op parasieten. Een volwaardige school voor tropische geneeskunde werd opgericht te Brussel in 1910. In 1933 verhuisde ze naar

---

¹⁰⁶⁰ Ibidem, pp. 213-220.

¹⁰⁶¹ *Bulletin de la Société d'études coloniales*, II, 1895, p. 134.

¹⁰⁶² Ibidem, p. 297.

¹⁰⁶³ E. LAURENT. *Résumé des leçons de botanique et d'agriculture données en 1895, à la Société d'Etudes Coloniales de Bruxelles*. Bruxelles: Imprimerie des Travaux Publics, 1895, 79 p.

¹⁰⁶⁴ L. VAN DEN BERGHE. “La recherche scientifique.” In: *Livre Blanc – Witboek*, I, pp. 11-36.

Antwerpen. Onder de naam *Instituut voor Tropische Geneeskunde Prins Leopold* verwierf ze wereldfaam.¹⁰⁶⁵

Juist op het vlak van de geneeskunde ziet men enige continuïteit tussen de 20ste-eeuwse initiatieven en het project van de *Société d'études coloniales* uit 1894-1895. De verbindingspersoon is dokter Gustave Dryepondt. Het betreft een briljante geneeskundige die na zijn studies aan de Universiteit van Brussel in de ban geraakte van Congo via – opnieuw – een carrière in het leger. Zijn eerste ervaring deed hij immers op in het militaire hospitaal van Brussel. In het begin van de jaren 1890 nam hij deel aan de expeditie Van Kerckhoven. In Leopoldstad organiseerde hij het eerste hospitaal dat gespecialiseerd was in tropische geneeskunde.¹⁰⁶⁶ Bij zijn terugkeer redigeerde hij een vademecum met een beschrijving van tropische ziekten en met aanbevelingen op het gebied van hygiëne.

Het is met andere woorden begrijpelijk dat de *Société d'études coloniales* juist aan hem de opdracht gaf om de geneeskundige onderdelen van de cursus samen te stellen. Maar Dryepondt bleef na 1894-1895 verder pleiten voor een volwaardige school voor tropische geneeskunde in het moederland. In 1898 publiceerde hij in het tijdschrift van de *Société* een opmerkelijke vergelijkende studie tussen de situatie in België en Groot-Brittannië onder de titel *Une école de médecine coloniale à Londres et à Bruxelles*.¹⁰⁶⁷ In Londen was zopas het besluit genomen om het *Seaman's Hospital* te Greenwich te hervormen tot een kennis- en instructiecentrum van tropische geneeskunde. In België juichte Dryepondt de inspanningen toe van de bacterioloog Firket die er in was geslaagd aan de Universiteit van Luik een gespecialiseerde cursus te laten inrichten. Maar dat volstond niet voor hem. De toekomstige artsen van Congo moesten een eigen instelling krijgen waar ze de juiste theoretische kennis en praktische vaardigheden zouden verwerven. In zijn optiek moest men veel verder durven gaan dan de zopas in Watermaal opgerichte *Villa coloniale*, waar mensen die ziek uit Congo waren teruggekeerd, konden herstellen. De villa was immers een te bescheiden initiatief, gesteund door filantropen, dat slechts vier tot vijf personen tegelijk kon huisvesten. Dryepondt riep op tot de creatie van een "école préparatoire de médecine congolaise" met wetenschappelijke basis. Hij was zelf een voorstander om het plan te verwezenlijken binnen de context van de Universiteit van Brussel. Maar zoals gezegd, pas een decennium later zou de institutionalisering van het onderwijs in de tropische geneeskunde realiteit worden.

8. Rondreizende residenten en geïnstitutionaliseerde exploratie

De exploratiereiziger in Congo was op het einde van de 19de eeuw eigenlijk in toenemende mate een rondreizende resident geworden. Het was iemand met een vaste opdracht op een centrale plaats – een administratieve plek, een plantage, een handelspost, een ontginningsgebied, een waarnemingsstation – die af en toe voor

---

¹⁰⁶⁵ J. ANDRÉ & J. BURKE. "Développement des services de santé." In: P.G. JANSSENS, M. KIVITS & J. VUYLSTEKE (eds). *Médecine et hygiène en Afrique centrale de 1885 à nos jours*. Bruxelles: Fondation Roi Baudouin, 1992, I, pp. 83-160.

¹⁰⁶⁶ M. COOSEMANS. "Dryepondt (Gustave-Adolphe-Marie)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, III, 1952, col. 265-268.

¹⁰⁶⁷ G. DRYEPONDT. "Une école de médecine coloniale à Londres et à Bruxelles." *Bulletin de la Société d'études coloniales*, VI, 1899, pp. 49-57.

het werk of als vrijetijdsbesteding zijn vertrouwde omgeving verliet om zich verder te wagen op onbekend terrein. Hij had intussen een uitgebreide waaier aan instructieliteratuur ter beschikking waarmee hij zich al in het moederland kon voorbereiden op een langdurig verblijf in het nieuwe land van de toekomst en op de trektochten die hij er plande. De definitieve synthese van de op twee decennia tijd zorgvuldig opgebouwde kennis kwam er in 1897 met de publicatie van het vierdelige naslagwerk *Manuel du voyageur & du résident au Congo*. Weer speelde de *Société d'études coloniales* de rol van stimulator.

Het werk is onlosmakelijk verbonden met de figuur van Albert Donny, die de algemene redactie op zich nam. Opnieuw heeft men te maken met een militair. In 1857 was hij als eerste van zijn promotie uit de *Militaire School* gekomen. Zijn contacten met het koningshuis waren bijzonder hecht. In 1866 werd hij ordonnansofficier van Leopold II. In de volgende jaren diende hij nog andere leden van de koninklijke familie. De vertrouwelijke omgang met Leopold II bracht hem in contact met de expansionistische en koloniale plannen van de vorst, die hij zijn hele leven lang mee hielp verwezenlijken, vooral via studiewerk en adviezen. Binnen de in 1894 opgerichte *Société d'études coloniales* kreeg hij bijna vanzelfsprekend een coördinerende functie, zowel voor de koloniale school als voor het Congoles reishandboek.¹⁰⁶⁸

Donny verzamelde rond zich de elite op het vlak van praktische exploratiekennis over Midden-Afrika. De redactie bestond in overgrote meerderheid uit militairen. In de meeste gevallen hadden ze een ruime ervaring in Congo: majoor Avaert, luitenant-kolonel Braconnier, luitenant Beirlaen, kapitein-commandant Christiaens, kapitein-commandant Daenen, de luitenanten Devenyns, De Wulf en Dupuis, luitenant-kolonel Fivé, luitenant Gervais, majoor Haneuse, kapitein Hanolet, kapitein Lemaire, kapitein Masuy, kapitein Milz, luitenant Nys, kapitein-commandant Petillon, majoor Roget, oud-kapitein-commandant Rom, luitenanten Sillye en Tombeur, majoor Van Gele. Andere medewerkers zijn al bekend: Lucien Gillis, Emile Laurent, Gustave Dryepont. Degelijke wetenschappers vergezelden hen: de geoloog Fraipont, de meteoroloog Lancaster, de ingenieur Lohest, de bioloog De Pauw.¹⁰⁶⁹

Het belang van het werk schuilt niet in de inhoud – die is immers niet echt nieuw – maar wel in de synthetische kracht, de omvang van het project, de gedetailleerde uitwerking van de bijdragen, de immense mobilisatie van mensen en middelen voor de samenstelling van het overzicht. Dat alles toont in welke mate het koloniale establishment rond Leopold II vervuld was van de ambitie alle nuttige krachten aan te wenden voor de exploitatie van de Onafhankelijke Congostaat.

Het institutionaliseringproces was nu in volle gang. Zo was Donny zelf betrokken bij de creatie van een bacteriologisch laboratorium in Leopoldstad in 1899.¹⁰⁷⁰ Dokter de Marbaix had in 1894 te Boma al het eerste medische laboratorium van Congo gesticht. In België had de wereldtentoonstelling van 1897 als resultaat dat tijdens het daaropvolgende jaar het *Congomuseum* te Tervuren de deuren kon openen. Deze instelling zou in haar publicatiereeksen (*Annales du Musée du Congo*) de

---

¹⁰⁶⁸ A. DONNY. "Donny (Albert-Ernest)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, V, 1958, col. 260-262.

¹⁰⁶⁹ A. DONNY (ed.). *Manuel du voyageur & du résident au Congo*. Bruxelles: Hayez, 4 vol., 1897-1900.

¹⁰⁷⁰ A. DONNY. *Art. cit.*, col. 262.

natuurhistorische rijkdommen van Midden-Afrika op een wetenschappelijke manier in beeld brengen. Haar collecties waren didactisch-populariserend van aard.¹⁰⁷¹ De exploratiereiziger die al deze kennis en al het materiaal aanreikte, werd in zijn handelingen bewuster gestuurd dan ooit ervoor.

Men kan zelfs besluiten dat een instelling zoals het *Congomuseum* een uiterst gerichte exploratie in functie van de ontwikkeling van haar eigen collecties heeft gestimuleerd. Een *Guide illustré pour les Recherches scientifiques à faire en faveur du Musée du Congo* uit 1903 bewijst dat op de drempel van de 20ste eeuw de Belgische exploratie van Midden-Afrika een nieuwe piste ging bewandelen.¹⁰⁷² Driekwart van de instructie is gewijd aan de zoölogie. Het boekje is rijk geïllustreerd met fotogravures van allerlei dieren die het *Museum* al of niet interessant vond om te verwerven. Het betreft een echte regeringspublicatie, bestemd voor de staatsagenten. Het objectief was doelgerichte zoekacties op het getouw zetten. Zo had men maar weinig behoefte aan vogelspecimina, tenzij het ging om soorten die opzienbarend waren door hun omvang, kleurenpracht of vreemde eigenschappen. Nestjes en eieren werden wel geapprecieerd. Grote reptielen zoals krokodillen en Nijlvaranen had men al in overvloed, maar er was nog een grote behoefte aan zoogdieren. Men specificeerde duidelijk om welke dieren het ging. Men vroeg ook de collecties etnografische voorwerpen, vissen, insecten, schelpdieren, planten en mineralen substantieel te verrijken. Men besloot met een aantal duidelijke richtlijnen over de wijze waarop al het materiaal moest worden geconserveerd, geïdentificeerd, verpakt en verzonden.

Kortom, de actie ten voordele van het *Congomuseum* was het startschot tot een gecontroleerde en efficiënt georganiseerde natuurhistorische goederenstroom naar het moederland die gedurende een groot deel van de 20ste eeuw zou blijven aanhouden. Ook nadat de Belgische staat het bestuur over Congo had overgenomen.

9. De transformatie van de wetenschappelijke exploratie

Drie decennia na de eerste Belgische verkenningstochten in Midden-Afrika had de wetenschappelijke exploratie een volledige transformatie ondergaan. Was Stanleys afvaart van de Congo nog een confrontatie met het totale onbekende geweest, in de volgende jaren werd voortdurend opnieuw gedefinieerd wat dat onbekende dan juist mocht zijn, wat er nog te ontdekken of te veroveren viel. Van een oppervlakkige beschrijving van het terrein en van de toegangswegen naar het binnenland – de loop van de bevaarbare rivieren – evolueerde men naar een nauwkeurigere en meer diverse rapportering over het klimaat, de bevolking, de hygiënische omstandigheden, de natuur. Al vrij snel legde men accenten op elementen die economisch belang hadden, vormen van kennis die de geplande én gewenste investeringen konden rechtvaardigen. Dat concretiseerde zich onder meer in een zoektocht naar nuttige gewassen en bodemrijdommen, naar geschikte plaatsen voor de constructie van installaties en het tracé van nieuwe communicatie- en transportlijnen. Ondertussen

---

¹⁰⁷¹ *Africa Museum Tervuren 1898-1998*. Tervuren: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, 1998, pp. 13-22.

¹⁰⁷² *Guide illustré pour les Recherches scientifiques à faire en faveur du Musée du Congo*. S.I., 1903, 72 p.

stelde men altijd opnieuw de vraag hoe “wetenschappelijk” deze activiteiten nu eigenlijk waren.

Het gaat uiteraard niet om een rechtlijnig proces, maar om een complex geheel van parallelle ontwikkelingen, die chronologisch moeilijk te fixeren zijn. De faseringen verschilden al naargelang de regio. De wetenschappelijke klemtonen en de intensiteit van het onderzoek waren in zekere zin zelfs persoonsgebonden.

Maar algemeen was de Belgische verkenners – en later de staatsagent – drager van een eigen exploratiecultuur die op zichzelf wordt gekenmerkt door diversiteit en aan geleidelijke veranderingen onderhevig was. Het onderzoek in dit hoofdstuk heeft zich met andere woorden toegespitst op het veelzijdige wezen van de wetenschappelijke exploratie als fenomeen én vooral op dat van de exploratiereiziger als mens. Als type is hij moeilijk in een klassiek hokje onder te brengen. Hij laat zich niet vatten in een bondig lijstje van eigenschappen dat statisch is gebleven doorheen de 30-jarige periode. Kunnen sommige karakteristieken – zoals de militaire achtergrond en opleidingstechnieken – enigszins over de gehele lijn worden doorgetrokken, dan is de cesuur op het vlak van de professionalisering van zijn exploratievaardigheden vrij precies te plaatsen omstreeks 1890. Maar daar moet dan weer onmiddellijk aan worden toegevoegd dat een “amateuristische” benadering op een meer individueel, minder georganiseerd niveau is blijven voortbestaan. Dat leidt mij vervolgens tot de conclusie dat het klassieke beeld van de exploratiereiziger als “*einzelgänger*” moeilijk is te veralgemenen. Integendeel, in de loop van de bestudeerde periode merkt men allerlei bewuste en onbewuste vormen van georganiseerdheid.

Met dit onderzoek heb ik juist een aantal aspecten daarvan onder de aandacht willen brengen. In de eerste plaats de didactische en wetenschappelijke omkadering van de exploratiereiziger. Dit gebeurde zowel in de context van het moederland België, waar allerlei oude en nieuwe instituties de exploratiereiziger omarmden en uiteindelijk mee gingen sturen. Maar ook in de context van Congo. Daar hadden Leopold II en diens medewerkers, als gevolg van de actie van de exploratiereiziger, instellingen opgericht waarmee hij in wisselwerking ging treden.

Wat België betreft heb ik achtereenvolgens een interactie en beïnvloeding vastgesteld vanuit de aardrijkskundige genootschappen van Antwerpen en Brussel, het militaire complex van de *Militaire School*, de *Oorlogsschool*, het *Dépôt de la Guerre*, later het *Institut cartographique militaire*, het wetenschappelijke milieu van de *Académie royale de Belgique*, de koloniale denktank van de *Société d'études coloniales*, en uiteindelijk de Belgische universiteiten, de *Rijksplantentuin*, het *Congomuseum*. In Congo identificeerde ik de stations, de proeftuinen, de sanatoria. In al deze gevallen is wel altijd een of andere directe of indirecte persoonlijk band terug te vinden met koning Leopold II, met zijn onmiddellijke entourage van adviseurs of met hoge ambtenaren van de Congostaat. Het gaat dus om een proces dat van bovenuit werd begeleid.

Het genre van de instructieliteratuur dat ik als uitgangspunt en eerste bron van onderzoek hebben genomen, blijkt uiterst geschikt om een breder licht te plaatsen op de praktijk van de wetenschappelijke exploratie in functie van de opbouw van Leopolds imperium. In combinatie met andere bronnen kan wellicht nog veel meer inhoud worden gegeven aan het concept “exploratieculturen”. Hoewel de

instructieliteratuur op inhoudelijk vlak een hele verandering heeft ondergaan, stelt men – ondanks de steeds wisselende gedaanten en formuleringen – paradoxaal genoeg tekenen van continuïteit vast. Het spanningsveld tussen oppervlakkige curiositeit en wetenschappelijke diepgang, merkbaar in de vroegste voorbeelden van het genre, blijkt in het begin van de 20ste eeuw nog altijd even actueel te zijn geweest. Bovendien kan men dankzij de instructieliteratuur de gelaagdheid van het begrip “kennis” in een overzeese context alvast beter nuanceren. De informatiestroom vanuit Congo naar het moederland heeft een zeer specifieke onderliggende tegenstroom in gang gezet die de exploratiereiziger beter in staat moest stellen de hoofdstroom te blijven voeden.

Deel II

Leopold II, de geografie van zijn tijd en de ontwikkeling van een koloniale doctrine

Hoofdstuk X

De intellectuele vorming van de jonge prins Leopold

In dit inleidende hoofdstuk bestudeer ik de intellectuele vorming die prins Leopold tijdens zijn jeugd heeft ontvangen. Ik schenk aandacht aan zowel de kindertijd als de adolescentie, en volg het opvoedingsproces tot enkele jaren na de meerderjarigheid in 1853, wanneer Leopold stilaan een volledig zelfstandige manier van denken en handelen is gaan ontwikkelen. Ik onderzoek achtereenvolgens de opvoeding in het gezin en de wijze waarop de jonge prins zijn eerste algemene kennis heeft vergaard. Het is in die kinderjaren dat men enkele belangrijke karaktertrekken en houdingen ziet ontstaan. Bovendien werd zijn belangstelling gericht op enkele specifieke domeinen die hij gedurende zijn verdere leven is blijven koesteren. De geleidelijke samenvloeiing van Leopolds losse ideeën tot een meer samenhangend verhaal is te volgen in de redevoeringen die hij heeft gehouden als senator van rechtswege, een ambt dat hem was toevertrouwd als onderdeel van zijn politieke scholing. De aandacht voor het expansionistische thema is pas doorgebroken in de overgangsfase van adolescentie naar jonge volwassenheid. In dat verband is het van belang dat wordt stilgestaan bij de invloed die in de betreffende periode is uitgegaan van zijn vader koning Leopold I.

1. Leopolds kindertijd

Leopold was als kind nogal eigenzinnig en erg op zichzelf gericht. Hij onderscheidde zich van zijn jongere broer Philippe en zijn zus Charlotte door een uitgesproken sterke wil. Sluwheid en wilskracht waren de karaktereigenschappen die zijn vader Leopold I het vroegst opmerkte. Toen de prins nog een peuter was, noemde hij hem in een openhartige brief aan zijn nichtje Victoria “de kleine tiran”.¹⁰⁷³ Beroemd is de uitspraak waarin de koning zijn zoon met een voorzichtige maar sluwe vos vergelijkt.¹⁰⁷⁴

Indruk maken, uitpakken met titels en uiterlijke tekenen van macht zijn een constante in zijn volwassen leven, maar hebben hun wortels in het kind Leopold. Het jonge prinsje was dolblij toen zijn vader hem op 15 december 1840 de titel van hertog van Brabant verleende en hij vond het fijn wanneer zelfs zijn familieleden de aanspreekvorm “Monseigneur” als troetelnaam gebruikten.¹⁰⁷⁵ Voorts herkenden de ouders in hem een in zichzelf gekeerde, eerder donkere natuur. Leopold I omschreef dat als een Spaanse somberheid, die in schril contrast stond met de hartelijkheid van

---

¹⁰⁷³ Brief van koning Leopold I aan koningin Victoria. Laken, 28 december 1838. In: C. BRONNE (ed.), *Lettres de Léopold Ier, premier Roi des Belges*. Bruxelles: Charles Dessart, 1943, p. 145. Zie ook: M. KERCKVOORDE. *Louise van Orléans. Het vergeten leven van Louise-Marie, eerste koningin van België (1812-1850)*. Tielt: Lannoo, 1988, p. 83.

¹⁰⁷⁴ P. DAYE. *Léopold II*. Paris: Arthème Fayard et Cie, 1934, pp. 30-31.

¹⁰⁷⁵ M. KERCKVOORDE. *Op. cit.*, p. 84.

zijn andere kinderen.¹⁰⁷⁶ Leopolds eigenzinnigheid en drang naar zelfstandigheid uitten zich bijvoorbeeld in een afwijzende reactie op affectieve gebaren van zijn broer Philippe, graaf van Vlaanderen, die naar hem opkeek en altijd in zijn buurt wilde zijn.¹⁰⁷⁷

In Leopolds kinderjaren was op opvoedkundig vlak een bepalende rol voorbehouden voor de ouders, en dan vooral voor koningin Louise-Marie. De opvoeding verliep volledig in de koninklijke traditie, met de nadruk op afstandelijkheid, onderdanigheid, orde, tucht, plichtsbesef en godsdienstigheid. De intellectuele vorming was veeleer een geestelijke dril, een training van de capaciteit tot het herinneren van feitenkennis, dan een breed opleidingsprogramma gericht op het verwerven van specifieke inzichten en vaardigheden. Het gezin waarin Leopold, Philippe en Charlotte werden geboren en opgroeiden was uiteraard volstrekt atypisch in vergelijking met een doorsnee adellijke familie, en de opvoedingsmethoden waren navenant. Als staatshoofd had Leopold I weinig tijd om zich veel bezig te houden met de kinderen. Hij trad vooral naar voor wanneer het tijd was om het vaderlijke gezag te laten gelden. Zijn rol was die van een vreesoproepende *pater familias* die moest oordelen of bestraffen, terwijl van Louise-Marie werd verwacht dat ze een eerder bemiddelende en milderende invloed op de kinderen uitoefende.¹⁰⁷⁸ Het lijkt erop dat de Coburgs in hun nadruk op strengheid en discipline verder gingen dan andere koninklijke families. Louise-Marie keek vaak met weemoed terug naar haar eigen opvoeding, waar veel meer plaats was geweest voor spontaniteit en creativiteit, voor de ontwikkeling van artistieke vaardigheden, voor sport en spel. Haar vader Louis-Philippe d'Orléans was altijd aanwezig als de centrale, prikkelende figuur. Zijn gezin stond meer open voor intimiteit dan dat van Leopold I.¹⁰⁷⁹

Louise-Marie hield in de eerste studiejaren van nabij toezicht op het verloop van de vorming van de kinderen. Leopold, Philippe en Charlotte werden niet naar school gestuurd maar kregen een opleiding op het Paleis. Daardoor groeiden ze op in een wereld die quasi volledig uit volwassenen bestond. De keuze voor een opleiding in huiselijke kring betekent echter niet dat er daardoor meer gelegenheid was tot afleiding of ontspanning, wel integendeel. De kinderen van Leopold I volgden een streng en strikt regime dat de hele dag overspande. Het onderwijs was – zoals Greet Donckers het heeft omschreven – “gegenderd”, wat betekent dat het programma van Leopold en Philippe inhoudelijk verschilde van dat van Charlotte.¹⁰⁸⁰ Sommige onderdelen zijn voor de drie kinderen dezelfde, zoals de talen Latijn, Frans, Duits en Engels en de vakken geschiedenis en godsdienst. De jongens moesten echter beduidend meer aandacht besteden aan wetenschapsvakken zoals natuurwetenschappen en wiskunde en daarnaast ook aan de fysieke ontwikkeling in de vorm van paardrijden en gymnastiek, terwijl hun zus een sterke artistieke prikkel kreeg. Leopold en Philippe werden voorbereid op het mondaine leven en leerden dansen. Muziek en tekenen stonden ook op het menu. Op iets oudere leeftijd kwam er voor de jongens politiek en recht bij.

---

¹⁰⁷⁶ Ibidem, p. 85.

¹⁰⁷⁷ Ibidem, p. 84.

¹⁰⁷⁸ Ibidem, p. 87.

¹⁰⁷⁹ Ibidem, p. 72.

¹⁰⁸⁰ G. DONCKERS. *Een koninklijke poppenkast. Gender in het Belgisch koningshuis. De opvoeding van de eerste Belgische koningskinderen*. Raadpleegbaar via www.ethesis.net

Een gouverneur hield al van op zeer jonge leeftijd toezicht op het goede verloop van de opvoeding en het onderwijs, en hij rapporteerde daarover meerdere keren per week aan de koning en de koningin. Louise-Marie controleerde nauwgezet de bulletins en maande Leopold herhaaldelijk aan tot meer studie-ernst. Zij was ook vaak het doorgeefluik voor de opmerkingen van de koning, maar soms gaf de vorst rechtstreeks orders. Enkele keren had Louise-Marie het uitgesproken gevoel dat de jonge Leopold lui was. Soms kreeg Leopold onverbloemd te horen dat zijn ouders uiterst ontevreden waren over zijn studieresultaten, die via een maandelijkse toets werden geëvalueerd. Wanneer Louise-Marie in juni 1845 voor een familiebezoek in Londen was, schreef ze haar tienjarige zoon een brief waarin hij de opdracht kreeg meer zorg te besteden aan spelling. Ze stuurde hem de brief terug die hij haar had geschreven met toevoeging van de correcties, “à fin que tu voyes toutes les fautes que tu as faites”.¹⁰⁸¹ Onder gouverneur de Lannoy werd een lang en intensief dagschema opgelegd dat startte om halfzeven 's morgens en eindigde omstreeks vijf uur in de namiddag, met daartussen enkele uren voor recreatie en maaltijden. De koningin stond erop dat zij zelf nog ongeveer een uur – van zeven tot acht 's avonds – samen met de kinderen de lestakingen overliep.¹⁰⁸²

De gouverneurs van Leopold volgden elkaar in snel tempo op, waardoor de latere koning nooit echt een vertrouwensrelatie heeft opgebouwd met zijn belangrijkste opvoedkundigen. Sommige historici zien daarin een verklaring voor het feit dat Leopold zich nooit erg sociaal heeft opgesteld.¹⁰⁸³ De meeste gouverneurs zijn militairen. Majoor Henri-Joseph Hallart werd na vijf jaar dienst vervangen door kolonel de Lannoy. Drie jaar later was het de beurt aan luitenant-generaal Prisse. De laatste in de rij is de Briey, met wie Leopold niet kon opschieten. De gouverneur werd in zijn taken bijgestaan door twee ondergouverneurs, die hielpen bij de agenda en de bulletins, de lessen bijwoonden en af en toe zelf lesgaven. Zo was ondergouverneur Adolphe-Joseph Montegnie belast met lessen geografie.

Een interessant punt in de verhouding van Leopold tot zijn opvoeders is het regelmatig opwellen van de gezagsproblematiek. Marleen Boden toont aan dat vooral de verhouding met ondergouverneur de Briey voor de prins moeilijk lag.¹⁰⁸⁴ Leopold zag hem niet als een hoofdopvoeder aan wie hij respect verschuldigd was maar als een eenvoudige lesgever. De Intendant van de Civiele Lijst Conway en zelfs Leopold I in persoon moesten herhaaldelijk tussenkomen, en uiteindelijk werd de Briey in 1853 voor zijn diensten bedankt. Leopold I drukte zijn zoon daarbij wel met de neus op zijn plicht tot studie-ernst: “Ce n'est pas pour nous que nous vous engagerons d'apprendre [...] mais pour vous-même, parce que l'ignorance est une incapacité, un véritable malheur, car les positions sociales, loin d'être une protection comme autrefois, sont un motif de malveillance et même de haine.”¹⁰⁸⁵

---

¹⁰⁸¹ AKP Fonds Goffinet. Archief van het privé-secretariaat van de hertog van Brabant. Brief van koningin Louise-Marie aan prins Leopold en haar twee andere kinderen. Londen, 30 juni 1845. Gepubliceerd in: G. JANSSENS & J. STENGERS (eds). *Op. cit.*, pp. 32-33.

¹⁰⁸² B. EMERSON. *Léopold II. Le royaume et l'empire*. Paris-Gembloux: Editions Duculot, 1980, pp. 15-16.

¹⁰⁸³ G. DONCKERS. *Op. cit.*

¹⁰⁸⁴ M. BODEN. *De opvoeding van Belgische prinsen en prinsessen in de negentiende eeuw*. Verhandeling aangeboden tot het behalen van de graad van licentiaat in de geschiedenis. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Letteren, Departement Geschiedenis, 2001, pp. 14-87.

¹⁰⁸⁵ AKP Ex. Leopold III, correspondentie van Leopold I aan Leopold II, brief van 1849, 2.

In de praktijk kregen de kinderen dus onderricht van verschillende leraren. De koning en de koningin hadden ze, meestal na advies van Intendant Conway, met zorg geselecteerd op basis van hun wetenschappelijke, letterkundige of artistieke reputatie. Hun expertise op het vlak van de didactische omgang met kinderen of jonge adolescenten schijnt minder te hebben doorgewogen in de keuze tot aanwerving dan de faam die zij in de Belgische samenleving genoten. Hendrik Conscience werd bijvoorbeeld aangesteld voor de lessen Nederlands maar in realiteit heeft dat onderricht nooit veel om het lijf gehad. De bekende kunstenaar Jean-Baptiste Madou kreeg de opdracht de koningskinderen te leren tekenen. Voorts deed men een beroep op universiteitsprofessoren zoals August Scheler uit Luik. De relatie tussen de leraren en de kinderen werd nooit heel intiem want buiten de lessen was er amper contact. Het onderwijs was dus in hoofdzaak gefocust op kennisoverdracht.

Uiteraard werden de prinsen tot de militaire dienstplicht geroepen. De ontwerpers van de Grondwet hadden bepaald dat de koning het bevel voerde over het leger en bepaalde over oorlog en vrede. Leopold I had in zijn grondwettelijke eed gezworen de onafhankelijkheid te handhaven en de onschendbaarheid van het grondgebied te zullen bewaren. Hij stond aan het hoofd van de strijdkrachten in de graad van luitenant-generaal en werd bijgestaan in de militaire aangelegenheden van het land door een *Militair Huis*. Het is dus logisch dat de koninklijke prinsen op het militaire aspect van hun toekomstige functies werden voorbereid. Daarbij merkt men op dat dit geen gespecialiseerde maar een algemene opleiding was. De karaktervorming werd daarbij erg belangrijk gevonden. De nadruk lag op de training van het doorzettingsvermogen en van stiptheid.¹⁰⁸⁶

Prins Leopold ontving al vroeg van zijn gouverneur de Lannoy een militaire initiatie, waarvoor Leopold I persoonlijk de nodige instructies had gegeven. Op jonge leeftijd behaalde de kroonprins de eerste militaire graden. Hij was elf jaar toen hij onderluitenant van het Eliteregiment werd (KB 16 december 1846). De bevordering van de prinsen werd geregeld met een uitzonderingsregeling – de wet van 16 juni 1831 was niet van toepassing op de prinsen van de koninklijke familie. De koning bepaalde zelf de bevordering, maar de graad van kolonel kon pas vanaf de leeftijd van achttien jaar worden verleend. Leopold werd zoals gezegd op 16 december 1846 ingelijfd bij het regiment van de Grenadiers (aanvankelijk het Keurregiment, dat in 1850 werd omgevormd tot het regiment van Grenadiers). Op 12 augustus 1847 werd Leopold officieel aan het regiment voorgesteld en hij zou het blijven dienen tot in 1855. Hij was er achtereenvolgens onderluitenant (1846), luitenant (1851), kapitein en compagniecommandant (1852), majoor en bataljoncommandant (1853), luitenant-kolonel (1853), kolonel en korpscommandant (1854). De prins heeft deze functies niet effectief uitgeoefend. In 1855 werd hij generaal-majoor en verliet hij het regiment.

Het staat vast dat de militaire zaken de kroonprins maar matig konden boeien. Leopold had last van een vervelende heuppijn die hem het paardrijden bemoeilijkte. Door de beperkingen die zijn fysieke conditie hem oplegden, zocht hij andere wegen

---

¹⁰⁸⁶ T. DE GRAVE. *De militaire vorming van de koninklijke prinsen*. Afstudeerwerk voorgelegd tot het bekomen van de titel van licentiaat in de Sociale en Militaire Wetenschappen. Brussel: Koninklijke Militaire School, 131ste Promotie Alle Wapens, Academiejaraar 1994-1995, pp. 13-18.

om zichzelf te ontwikkelen.¹⁰⁸⁷ Met het vorderen der jaren werd Leopold leerzamer. Hij trok zich steeds meer terug om zich urenlang te verdiepen in boeken, tijdschriften en kranten.

Zelfstudie is naast de opgelegde vorming een niet onbelangrijk aspect van Leopolds intellectuele groei geweest. Uit wat bekend is over het onderwijs van zijn privéleraars wijst niets op een grote nadruk op geografie of economie, noch op enige externe stimulans vanwege het onderwijzerscorps tot verkenning van de wereld. Meer nog, het feit dat men voor het aardrijkskundeonderwijs geen bekende vakspecifieke leraar heeft gekozen en men vertrouwdde op de kennis en de ervaring van een ondergouverneur is veelzeggend. Wil men dit thema verder uitdiepen, dan moet men eerst kijken naar de werkzaamheden die prins Leopold ging ontplooiën in de Senaat. Het was daar dat het publieke gedeelte van zijn vorming tot rijping kwam.

2. De hertog van Brabant in de Senaat

Wanneer men meer wil weten over de redevoeringen en tussenkomsten van de hertog van Brabant in de Senaat, wordt in de literatuur bijna altijd verwezen naar de grondige analyse van Edmond Descamps uit 1903.¹⁰⁸⁸ Die studie biedt inderdaad een quasi volledig overzicht maar blijft oppervlakkig wat betreft de context waarin de prins zijn politieke, economische en maatschappelijke gedachten heeft verwoord. Bovendien bevat het werkje onvolledige citaten, wat een systematische analyse bemoeilijkt. Het is zeker nuttig om opnieuw de integrale versies van de interventies te raadplegen zoals die zijn opgenomen in de *Annales parlementaires de Belgique*.

2.1. Het senatorschap van rechtswege: een politieke leerschool

Leopold was het eerste koningskind in de nog jonge geschiedenis van het onafhankelijke België dat senator van rechtswege werd. Zijn plechtige installatie in het rode pluche van de hoge kamer op 9 april 1853 was bijgevolg een evenement van eerste orde, meer nog, een gebeurtenis van staatsbelang.

In artikel 58 van de Grondwet van 1831 hadden de grondleggers van de Belgische staat bepaald dat de troonopvolger vanaf zijn meerderjarigheid recht had op een zetel in de Senaat. Zij meenden dat de continuïteit en de stabiliteit van het hoogste gezag aldus veilig waren gesteld. De troonopvolger kreeg de gelegenheid zich met kennis van zaken voor te bereiden op zijn toekomstige functie als staatshoofd in het hart van de politieke wereld.

De in grote mate aristocratisch samengestelde Senaat werd voor dit doel geschikter geacht dan de Kamer omdat alleen die de regering écht ter verantwoording kon roepen, waardoor het risico dat de prins zich zou compromitteren ten aanzien van 's lands verkozenen kleiner was.

---

¹⁰⁸⁷ Ibidem, pp. 28-35.

¹⁰⁸⁸ E. DESCAMPS. "Le duc de Brabant au Sénat de Belgique. En souvenir du cinquantième anniversaire de l'entrée au Sénat de S.M. Léopold II (1853-1903)." *Académie royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques et de la Classe des Beaux-Arts*, 1903, n°5, pp. 279-323.

Men zag het opnemen van het senatorschap van rechtswege als een essentieel onderdeel in de vorming van de koninklijke prins tot iemand die in het volle besef was van de politieke draagwijdte van zijn publiek optreden. Hij kon door deelname aan het debat zijn gistende staatsopvattingen rechtstreeks toetsen aan die van ervaren staatslieden en hij kreeg inzage in de belangrijkste staatsdocumenten. De kroonprins oversteeg daarmee voor het eerst de protocollaire en ceremoniële functies waarmee hij al van in zijn jeugd vertrouwd was gemaakt. Het kader was ook ideaal voor het oefenen van noodzakelijke diplomatische vaardigheden en het verwerven van inzichten in de voornaamste politieke kwesties die het land beroerden en in de daarbij horende strijd tussen partijen en politieke strekkingen.

Uiteraard bevond de prins zich in een delicate positie en was het belangrijk dat hij zich onthield van een uitgesproken mening in gevoelige aangelegenheden. Het is interessant om van naderbij te bekijken hoe Leopold dit aan boord legde, hoe hij geleidelijk in zijn vorstelijke rol is gegroeid, maar ook hoe hij met zijn eigen opvattingen manoeuvreerde tussen de verschillende partijstandpunten en de grenzen opzocht van wat politiek aanvaardbaar was.

2.2. De snelle overgang van diplomatie naar eigengereid voluntarisme

De klassieke geschiedschrijving stelt Leopold voor als een wat naïeve jongeman die met enkele goedbedoelde maar utopische voorstellen het halfroond betrad. Ik ben echter van mening dat Leopold van bij zijn eerste interventies goed begreep waar hij mee bezig was en de mogelijke gevolgen van zijn publieke optreden volledig vatte. Hij handelde zoals een voluntaristisch ingestelde politicus. Hij formuleerde zaken waarbij hij zelf direct belang had alsof ze een algemeen, nationaal belang zouden dienen, én ze ondanks de afwezigheid van enige consensus over hun haalbaarheid toch een evidente realiteit zouden worden indien de wilskracht maar in voldoende grote dosissen het discours naar een hoger niveau tilde.

Bij de plechtige installatie van de prins op 9 april 1853 vielen nog geen opmerkelijke uitspraken. Het was in hoofdzaak een staatsceremonieel in aanwezigheid van de gevolmachtigde ministers van de Europese mogendheden die garant hadden gestaan voor de Belgische onafhankelijkheid met de bijhorende verplichte boutades over het primaat van de Constitutie en de continuïteit van de natie.¹⁰⁸⁹ Sommige auteurs, zoals de biograaf Louis de Lichtervelde – die mee aan de basis lag van de mythe van de “geniale” koning – herkenden in de eerste tussenkomst een mysterieuze, bijna messianistische voorzienigheid.¹⁰⁹⁰ “Vous savez que, sincèrement dévoué à l’existence du pays, je la confonds avec la mienne” is inderdaad een uitspraak die men profetisch kan opvatten in het licht van de mythe die begin 20ste eeuw is ontstaan rond Leopold als “schenker van Congo” en begunstiger van de natie. Althans, indien men gelooft in profetieën. Maar historisch gezien is het niet veel meer dan een mooie uitspraak die volledig conform was aan wat men van de

---

¹⁰⁸⁹ *Annales parlementaires de Belgique. Session législative de 1852-1853. Sénat*, p. 231.

¹⁰⁹⁰ L. DE LICHTERVELDE. *Op. cit.*, p. 51: “[...] aujourd’hui les interventions oratoires du duc de Brabant acquièrent à nos yeux un prix particulier parce qu’elles sont révélatrices du programme de son règne. Dans ces premiers essais, on retrouve en germe toute l’œuvre de Léopold II [...]”

prins toen verwachtte. Het ging in realiteit, zoals Barbara Emerson terecht heeft opgemerkt, om een zuiver formele aangelegenheid.¹⁰⁹¹

In het begin hulde de prins zich in een diplomatische stilte, maar na twee jaar begon hij regelmatig het woord te nemen. De eerste lange interventie dateert van 28 december 1855. Ze gebeurde in het kader van een algemene discussie over een wetsontwerp betreffende de creatie van een lijndienst voor stoomnavigatie tussen België en de Levant.¹⁰⁹²

Leopold had zijn eerste grote reis juist achter de rug (zie hoofdstuk XI) en in Egypte en Klein-Azië had hij gezien wat de voordelen zouden kunnen zijn van een rechtstreekse zeeverbinding voor de Belgische handel en industrie. Tussen de lijnen door leest men dat hij niet zomaar een afstandelijke observator is geweest maar het onderwerp uitgebreid maar discreet heeft besproken met Egyptische gezagsdragers, die er blijkbaar wel oor naar hadden. De export stond centraal in de redevoering. De Levant was een veelbelovende afzetmarkt voor suiker, textiel, wapens, ijzerwaren en glas van Belgische makelij die op dat ogenblik nog voornamelijk via vreemde tussenhandel tot in het gebied geraakten, wat de winsten voor Belgische ondernemers drukte. De kroonprins vond dat België het voorbeeld moest volgen van andere landen die een rechtstreekse stoombootdienst hadden geïnstalleerd, zoals Engeland, Frankrijk en Oostenrijk. Tegelijk wilde hij een versterking van het consulaire corps. Leopold sprak zijn steun uit ten gunste van de regering die een akkoord had gesloten met enkele Antwerpse reders. Kritiek op de risico's van de publiekprivate samenwerking vond hij onterecht: "Il suffit d'oser pour réussir" was zijn wilskrachtige conclusie.

2.3. Leopold op zoek naar een direct verband met het concrete

Op het eerste gezicht lijkt de interventie van Leopold volstrekt onschuldig en uitsluitend in 's lands belang. De Senaat keurde het wetsontwerp trouwens unaniem goed. Maar Leopold was persoonlijk veel nauwer betrokken bij de geplande onderneming dan de meeste senatoren wellicht bekend was, en hij wilde zijn patriottische belangen aan persoonlijke koppelen.

Leopold had al vroeg een neus voor lucratieve investeringen of beleggingen en hij zag zelf wel wat in het op stapel staande project. Een stevig politiek draagvlak was dan uiteraard een goede verzekering voor iets wat toch niet helemaal zonder risico zou blijken.

Wat de Senaat bekrachtigde, was een conventie die op 12 november 1855 was gesloten tussen de Belgische regering en de Antwerpse reder Spilliaerdt-Caymax. Veel is daarover niet bekend¹⁰⁹³, maar het is zeker dat de zaak in het begin aarzelend op gang is gekomen en Spilliaerdt-Caymax niet alleen speelde. Prins

¹⁰⁹¹ B. EMERSON. *Op. cit.*, p. 28.

¹⁰⁹² *Annales parlementaires de Belgique. Session législative de 1855-1856 – 13 novembre au 24 mai. Sénat*, pp. 66-67; E. DESCAMPS. *Art. cit.*, pp. 284-285.

¹⁰⁹³ Een aantal aspecten worden behandeld in E. VANDEWOUDE. "Brieven van de Hertog van Brabant aan Conway in verband met Egypte (1855)." *Bulletin des séances de l'Académie royale des Sciences d'Outre-Mer*, N.S., tome X, 1964, pp. 854-876, zie vooral pp. 859-864.

Leopold was voor hem een verreikende klankversterker. Het bleek immers niet gemakkelijk – in tegenstelling tot wat Leopold ten overstaan van de senatoren beweerde – de overheden in de Levant te overtuigen van het nut van een nieuwe rechtstreekse scheepvaartlijn.

Leopold had de hele zaak zelf mee opgestart in overleg met de Egyptische vicekoning. Tijdens zijn verblijf in Egypte had hij op 15 maart 1855 hieromtrent de bevestiging gegeven aan Conway: “Saïd Pacha s'étant formellement et devant témoins engagé à participer à la formation d'une compagnie à vapeur entre Alexandrie et Anvers. Je me charge de l'entreprise, le Vice-Roi sera mon plus fort actionnaire. [...] Nous commencerions l'année prochaine, j'ai dû accorder ce délai à Saïd Pacha qui veut avant tout payer ses dettes.”¹⁰⁹⁴ Maar het zou moeilijk worden, en Leopold schakelde eveneens zijn contacten in Turkije in om te zien of daar iets mogelijk was.

Via Edouard Blondeel van Cuelebroeck, de Belgische gevolmachtigde minister bij de Ottomaanse Porte en een overtuigde aanhanger van overzeese initiatieven, probeerde Leopold ten gunste van de nieuwe onderneming te interveniëren bij de Turkse overheid. Hij liet Blondeel onderzoeken of Turkse medefinanciering tot de mogelijkheden behoorde. Het resultaat was weinig hoopgevend. De Turken wilden niet één bepaalde onderneming bevoordelen. Er waren nog zoveel andere kandidaten, en bovendien was de Turkse opinie dit soort projecten van buitenlanders ongunstig gezind omdat ze zouden kunnen concurreren met de eigen, niet te best functionerende scheepdiensten tussen Constantinopel, Saloniki, Alexandrië en Trebezonde.¹⁰⁹⁵

Leopold ging in de volgende jaren steeds nadrukkelijker optreden in dit dossier, hoewel zijn privésecretaris Adrien Goffinet hem overdreven driestheid afried en tegen te grote financiële risico's trachtte te beschermen. Leopold was nuchter genoeg om in te zien dat dit specifieke project op dat ogenblik nog een hopeloze zaak was. Maar hij bleef zijn redevoeringen gebruiken om promotie te maken voor de ontwikkeling van Belgische transportlijnen die rechtstreeks naar rijke overzeese markten voeren.

2.4. Mecenaat, stadsvernieuwing... en speculatie

Maar er waren toch domeinen waar de prins zich in het begin veel minder zelfzeker toonde. Zijn volgende lange interventie, op 11 maart 1856, was de eerste in een rij over de schone kunsten.¹⁰⁹⁶ Leopold hield een pleidooi voor een actieve financiële ondersteuning van een “Belgische” kunst en literatuur, die de bekroning moesten vormen van de nieuwe nationale constructie.

Hij zag voor zichzelf in de toekomst een rol weggelegd als mecenas. In zekere zin verplichtte zijn vorstelijke titel hem daar toe: “En tout état de chose, je le sais, et

---

¹⁰⁹⁴ Brief van de hertog van Brabant aan burggraaf de Conway. Cairo, 15 maart 1855. In: E. VANDEWOUDE. *Art. cit.*, p. 874.

¹⁰⁹⁵ AKP Fonds Goffinet. Archief van de hertog van Brabant. Briefwisseling tussen prins Leopold en E. Blondeel van Cuelebroeck. Brief van E. Blondeel van Cuelebroeck aan prins Leopold. Constantinopel, 6 oktober 1856.

¹⁰⁹⁶ *Annales parlementaires de Belgique. Session législative de 1855-1856. Sénat*, pp. 107-109.

j'aime à le redire, la protection à accorder aux arts et aux lettres est une tâche qui incombe surtout aux princes. C'est, à mes yeux, un de leurs plus beaux privilèges, et si Dieu me prête vie, les occasions ne me manqueront point de leur témoigner, d'une manière efficace, mes vives sympathies."

Nu blijkt Leopold zelf niet zo gelukkig te zijn geweest met zijn redevoering. Nog diezelfde dag meldde hij Adrien Goffinet: "Au Sénat il n'a pas été trop gouté. Je n'en suis moi-même pas satisfait. Depuis qu'il est lancé mille rédactions meilleurs traversent mon esprit."¹⁰⁹⁷ Leopold had nochtans lang op zijn tekst gezwoegd en constant advies gekregen van Jules Van Praet en Adrien Goffinet.¹⁰⁹⁸ Die laatste kreeg daarna de vermaning dat hij Leopold minder naar de mond moest spreken: "Je vous prie de me dire les choses telles qu'elles sont et non pas telles que vous ou moi pourrions le désirer."¹⁰⁹⁹

De redevoeringen in de Senaat vormden voor de hertog van Brabant wel degelijk een geleidelijk leerproces waarbij hij met vallen en opstaan zijn ideeën over wat hem persoonlijk aanbelangde, toetste aan de gangbare politieke opvattingen van zijn tijd. Leopold liet zijn licht voortdurend schijnen op twee terreinen. Op buitenlands vlak was dat de overzeese economische uitdagingen voor de Belgische handel en nijverheid, op binnenlands vlak ging het om de ontwikkeling van een nationale kunst en de verfraaiing van de openbare ruimte met nuttige én imponerende architectuur, de Belgische natie waardig.

Op 26 december 1856 pleitte hij voor de voltooiing van de aanslepende werken aan de spoorwegstations van Brussel.¹¹⁰⁰ Enkele maanden later porde hij de minister van Openbare Werken aan tot een versnelling van de verbeteringswerken aan het zeehavencomplex van Oostende. Tijdens dezelfde zitting hield Leopold een opgemerkt pleidooi voor een monumentale verbindingsweg tussen de Brusselse binnenstad en Ter Kameren, waarbij hij inspiratie vond in de Britse landschapsarchitectuur en stedenbouwkunde. Het kon de verantwoordelijke politici op dat ogenblik slechts matig interesseren.¹¹⁰¹

Tezelfdertijd spoorde hij zijn collega's dan weer aan tot het stemmen van de noodzakelijke budgetten voor de voltooiing van het Belgische spoorwegnet.¹¹⁰² In april 1857 sprak hij zijn steun uit voor de creatie van een privémaatschappij die haar activiteit zou richten op de aanpassing en verbetering van arbeiderswoningen.¹¹⁰³ In al deze voorstellen moet men niet te veel verheven gedachten zoeken.

---

¹⁰⁹⁷ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen Adrien Goffinet en prins Leopold. Doos 1 1853-1856. Kaft 1856. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 11 maart 1856.

¹⁰⁹⁸ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen Adrien Goffinet en prins Leopold. Doos 1 1853-1856. Kaft 1856. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 9 maart 1856; Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. S.I., s.d. [maart 1856].

¹⁰⁹⁹ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen Adrien Goffinet en prins Leopold. Doos 1 1853-1856. Kaft 1856. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 11 maart 1856.

¹¹⁰⁰ *Annales parlementaires de Belgique. Session législative de 1856-1857 – 11 novembre au 4 avril. Sénat*, p. 24.

¹¹⁰¹ *Ibidem*, pp. 185-189.

¹¹⁰² *Ibidem*, pp. 198-203.

¹¹⁰³ *Ibidem*, pp. 262-263.

De diepere drijfveer van Leopold was niet van esthetische of sociale aard, zoals men zou kunnen vermoeden. Zijn nauwe contacten met investeerders, grondeigenaren, lokale politici, architecten, enz. wijzen vaak in de richting van zuiver speculatieve motieven. Zijn belangstelling voor de woonomstandigheden van de snelgroeiende arbeidersklasse lijkt bovendien ingegeven door een angst voor een sociaal oproer dat zich wel eens tegen de dynastie kon keren.

Leopolds zelfvertrouwen op het vlak van stadsverfraaiing groeide met de dag. Toen hij in december 1860 bij zijn collega's aandrang op de wenselijkheid van een "plan d'ensemble des travaux d'embellissement à faire dans les faubourgs et dans la capitale" pilde zijn eigen agenda voor audiënties op dat moment al uit van de afspraken met bevriende architecten en stedenbouwkundigen.

2.5. De verlokkingen van het Oosten in cijfers en statistieken

Leopold concentreerde zich heel vroeg op het Verre Oosten. Op 24 december 1858 maakte hij de Senaat duidelijk dat een markt met een potentieel van meer dan 500 miljoen consumenten een grondige economische studie rechtvaardigde. Opnieuw gunde Leopold oplettende senatoren een vlugge blik onder de sluier van zijn eigen actie van dat moment. Want zoals men in een volgend hoofdstuk in detail zal ontdekken, was hij op dat ogenblik volop zelf bezig – geassisteerd door zijn vertrouweling Alexis Brialmont – met het verzamelen van een massa documentatie over investeringsmogelijkheden in de uitgestrekte Aziatische regio.

Een pleidooi voor het aanknopen van rechtstreekse diplomatieke handelsbetrekkingen met China en voor de stichting van een "congrès des intérêts matériels" was dus minstens een even zo grote uitdrukking van zijn eigen zoekproces waarin hij trouwens uitdrukkelijk politiek en maatschappelijk gesteund wilde worden als van zijn oprechte bezorgdheid voor de economische toekomst van het land.¹¹⁰⁴ Die gedachtegang vond een culminatie in de beroemde redevoering van 17 februari 1860, welke de geschiedenis is ingegaan als de eerste poging tot een formulering van Leopolds expansionistische doctrine.

Voor de toespraak had Leopold zich zorgvuldig gedocumenteerd.¹¹⁰⁵ Hij raadpleegde de officiële statistieken, economische studies, geografische beschrijvingen en consulaire brieven. Die aanpak was voor de prins niet nieuw. Hij was al enige tijd bezig met zijn studiearbeid. Toch was het voor het eerst dat hij in het publiek aandacht vroeg voor zogenaamd "onweerlegbare feiten", "faits attestés par des documents irrécusables" die zijn economische analyses ondersteunden.

Volgens Leopold toonden de cijfers aan dat België op exportgebied in toenemende mate concurrentie kreeg van de buurlanden. De industrieën van Frankrijk en Groot-Brittannië groeiden snel en de producten die zij aan de eigen binnenlandse markten leverden, waren uiteraard een bedreiging voor de Belgische, die vroeger een gemakkelijke afzet vonden juist over de grenzen. Met de gigantische ontwikkeling

---

¹¹⁰⁴ *Annales parlementaires de Belgique. Session législative de 1858-1859 – 9 novembre au 30 mai. Sénat*, pp. 60-61.

¹¹⁰⁵ *Annales parlementaires de Belgique. Session législative de 1859-1860 – 8 novembre au 20 juillet. Sénat*, pp. 55-64.

van de spoorwegen en de scheepvaart was een omwenteling in de internationale handel nabij. België moest de nieuwe mogelijkheden benutten om zijn markten uit te breiden naar verafgelegen gebieden, in de eerste plaats het Verre Oosten. Het was nochtans een feit dat de Belgische producten wel degelijk tot zo ver gingen, alleen gebeurde dat met commissiehandel via Le Havre, Hamburg, Rotterdam of Londen. En juist dát was een doorn in het oog van Leopold.

De hele handelsweg moest onder Belgische controle komen. Om de senatoren een klaar en duidelijk beeld te geven van de omvang van de kansen die de Belgen lieten liggen, citeerde de koninklijke prins eindeloos uit brieven van Belgische consuls in de meest afgelegen oorden van de planeet: d'Egremont in Singapore, Volkaert in Bombay, Kervel in Surabaya, Schutel in Brazilië, Derote in Chili, enz. en verder zowat iedereen die als consul actief was in het gebied van de Middellandse Zee en de Zwarte Zee. Het *Recueil consulaire* was voor Leopold voortaan een onuitputtelijke bron van inspiratie.

2.6. Voorbeelden van overheidssteun voor de trans-Atlantische lijnvaart

De export was één zaak, de ontwikkeling van een op export gerichte infrastructuur in België een andere. In het tweede deel van zijn toespraak van 17 februari 1860 legde Leopold dan ook de nadruk op het belang van nieuwe zeehavens in eigen land en – opnieuw – op de ontwikkeling van intercontinentale lijnvaartdiensten.

Sinds hun eerste vermelding in 1855 waren de internationale scheepvaartlijnen Leopold steeds nadrukkelijker gaan fascineren. In 1857 bekeek hij in detail en met de expliciete goedkeuring van Leopold I de mogelijkheden op het vlak van de ontwikkeling van nieuwe trans-Atlantische scheepvaartlijnen.

Leopold besprak zijn ideeën met verantwoordelijke ministers zoals Vilain XIII van Buitenlandse Zaken.¹¹⁰⁶ Hij bestudeerde de wijze waarop de Franse overheid subsidies verstrekke aan de compagnieën die lijndiensten verzorgden met Amerika en de Antillen, en via Solvyns, legatiesecretaris in Londen, wilde hij weten hoeveel Engelse steun ging naar de scheepvaartdienst tussen Liverpool en New York.

Diezelfde Solvyns had juist een reis gemaakt naar de Verenigde Staten en moest voor de prins nagaan hoe groot de steun was die de Amerikaanse overheid verleende aan postlijnen die op Europa voeren.¹¹⁰⁷

De eerder genoemde Spilliaerdt-Caymax had zijn oog laten vallen op New York en Rio de Janeiro als bestemmingen voor een Belgische compagnie. Leopold probeerde de belangstelling van zijn ver familielid, de immens gefortuneerde Russische groothertog Constantijn, voor dit soort ondernemingen warm te houden.¹¹⁰⁸

---

¹¹⁰⁶ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen Adrien Goffinet en prins Leopold. Kaft 1857. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 16 februari 1857.

¹¹⁰⁷ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen Adrien Goffinet en prins Leopold. Kaft 1857. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 14 april 1857.

¹¹⁰⁸ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen Adrien Goffinet en prins Leopold. Kaft 1857. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 5 juni 1857.

2.7. Geschiedenis als bron van inspiratie

Het derde en laatste deel van de toespraak van 17 februari 1860 was een historische beschouwing over de successen van de Britse, Hollandse, Spaanse, Portugese, Franse en Oostenrijkse handelscompagnieën en overzeese nederzettingen. Leopold had duidelijk heel wat literatuur geraadpleegd over de geschiedenis van exploratiereizen en kolonisatiepogingen van de 15de tot de 19de eeuw.

Daaruit volgde nog niet onmiddellijk een open pleidooi voor kolonies, maar de boodschap aan de senatoren was niettemin duidelijk: “C’est à vous, Messieurs, de tirer des faits relatés ci-dessus les conclusions qui vous paraîtront les plus conformes aux besoins de notre époque et aux intérêts du pays.”¹¹⁰⁹

2.8. Saintelette en de Conseil supérieur de Commerce

Drie maanden na deze befaamde toespraak volgde min of meer een herhaling in korte versie, namelijk de redevoering van 21 maart 1861. De aanleiding van zijn tussenkomst was het nieuws over de installatie van een Belgische consul in China, iets waarover Leopold zich uiteraard alleen maar kon verheugen.

Maar aangezien het eigenlijke discussiethema het budget van Buitenlandse Zaken was, vestigde Leopold ook de aandacht op het ontbreken van enige subsidiëring van de stoombootdiensten naar Amerika. De Senaat en de regering zouden aanvankelijk weinig gevolg geven aan zijn opmerkingen. Leopolds omgeving waarschuwde ditmaal wél op voorhand dat de toespraak niet overtuigend genoeg in elkaar stak.¹¹¹⁰ Maar in zijn briefwisseling leest men dat Leopold niettemin persoonlijk achter de schermen is blijven werken aan de uitwerking van zijn suggestie, ditmaal met de steun van Charles-Xavier Saintelette, de ambitieuze advocaat uit Mons die men trouwens in hoofdstuk IV is tegenkomen als stichter van het eerste Belgische aardrijkskundige genootschap (1869).

Saintelette vertoefde in hoge economische kringen en zetelde in de *Conseil supérieur de Commerce*. Hij kreeg van Leopold de opdracht de *Conseil* adviezen te laten formuleren aan de regering die conform waren aan de inzichten van de prins, in het bijzonder wat betreft de subsidiëring van de trans-Atlantische lijn.¹¹¹¹ Blijkbaar had hij succes. Op 27 juli meldde Adrien Goffinet zijn baas goed nieuws van de raad: “le vœu de voir le gouvernement encourager par un subside l’établissement d’une ligne de navigation à vapeur transatlantique. Il paraît que ce vote qui a réuni 2/3 des

---

¹¹⁰⁹ *Annales parlementaires de Belgique. Session législative de 1859-1860 – 8 novembre au 20 juillet. Sénat*, p. 60.

¹¹¹⁰ “J’ai fait lire à Mr Van Praet le brouillon que je vous avais adressé. Il est encore plus sévère que vous, condamne tout à fait mon travail et m’oblige à recommencer.” Zie: AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen Adrien Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 15 maart 1861.

¹¹¹¹ “[...] il me paraît fort désirable que Mr Saintelette s’en occupe mais je crois que devant le conseil supérieur de commerce ce sont les deux points dont j’ai parlé qu’il faudra surtout pousser. [...]” AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen Adrien Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 28 januari 1861.

voix n'a été obtenu qu'après de longues discussions. Mr Saintelette personnellement s'est donné beaucoup de peine."¹¹¹²

Saintelette toonde zich op nog andere manieren een ijverige pleitbezorger van de ideeën die Leopold door de senatoren wilde laten overnemen. Hij had onder andere op vraag van de prins een ondersteunend rapport geschreven: *Opinion de la majorité*. Via zijn bevoorrechte contacten zorgde Leopold dat deze tekst een echo kreeg in de Belgische pers.¹¹¹³

2.9. En ondertussen in de Levant...

De relaties tussen Leopold en de *Société des Bateaux à Vapeur entre la Belgique et le Levant* waren ondertussen hechter geworden, al blijft het persoonlijke aandeel van de prins onduidelijk. Deze naamloze vennootschap was op 22 maart 1859 heropgericht met een akte voor de notaris te Antwerpen nadat het avontuur van Spilliaerdt-Caymax alleen maar tot mislukkingen had geleid. De Antwerpse reder was in 1858 failliet verklaard en het vergde heel wat creatief onderhandelen om de zaak voort te zetten.¹¹¹⁴

De conventie van 1855 tussen de Belgische regering en Spilliaerdt-Caymax werd op 9 maart 1859 hernomen en aanvaard zowel door de nieuwe regering als door de anonieme vennootschap, waarin twee bedrijven een hoofdrol gingen spelen: de *Compagnie maritime belge* die sinds enkele maanden op Constantinopel voer, en een schuldeiser van Spilliaerdt-Caymax, de Nederlandse scheepsbouwfirmas *van Vlissingen & Dudok van Heel*. De beheerders van de vennootschap waren de bankier en consul-generaal van Portugal Prosper baron de Terwagne, de Antwerpse handelaar en consul-generaal van de Porte Bernard-Joseph Posno, en de Amsterdamse scheepsbouwer Paul van Vlissingen. Die laatste was de bedrijfsleider van de *Firma van Vlissingen & Dudok van Heel*. Onder de commissarissen vindt men Guillaume Nottebohm, Jules Strens, Louis Falcon, Henri Thomée, Joannes Petrus Dudok van Heel. De *Firma van Vlissingen & Dudok van Heel* moest de vennootschap uitrusten met vijf stoomschepen.

Elk schip moest 525 ton vracht kunnen vervoeren en ruimte bieden aan 10 passagiers eerste klasse. Het eerste schip werd verwacht binnen 8 maanden, het tweede binnen 9 maanden, het derde binnen 10 maanden, het vierde en het vijfde binnen 18 maanden.

Interessant is vooral de samenstelling van het sociaal kapitaal van de vennootschap: dat bedroeg 4 miljoen frank, verdeeld over 4.000 aandelen van 1.000 frank het stuk. De *Société* zou opgericht zijn van zodra 3.750 aandelen onderschreven waren. Het KB waarmee de oprichting werd geregeld, vermeldt dat 1.000 aandelen in het bezit waren van de vicekoning van Egypte. Graaf Zizinia, consul-generaal van België in Alexandrië had 500 aandelen "pour lui et ses amis". Paul van Vlissingen en Joannes

---

¹¹¹² AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen Adrien Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. S.I., 27 juli 1861.

¹¹¹³ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen Adrien Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 28 januari 1861.

¹¹¹⁴ E. VANDEWOUDE. *Art. cit.*, pp. 862-863.

Petrus Dudok van Heel hadden “pour eux, les administrateurs et leurs amis” 2.250 aandelen. Het was voorzien dat de sommen van de vice-koning en Zizinia rechtstreeks in handen van de *Firma van Vlissingen en Dudok van Heel* werden gestort, wat mee in de prijs van de vijf schepen zou worden gerekend. De betaling van de aandelen van Paul van Vlissingen en Joannes Petrus Dudok van Heel zou worden uitgevoerd door de levering van de schepen.¹¹¹⁵

Het is duidelijk dat de Egyptische connectie van Leopold een cruciale rol speelde in dit ondernemersverhaal. Tijdens zijn eerste reis naar de Levant in 1854-1855 was Zizinia gastheer geweest voor Leopold en zijn gevolg in Alexandrië. Hij zou de prins bovendien overal vergezellen en introduceren. De daarop volgende jaren bleef hij met hem corresponderen. Het belang van de verschillende ontmoetingen die Leopold heeft gehad met de Egyptische vicekoning onderlijnde ik al hierboven.

De bronnen verhullen wat het exacte financiële risico was dat Leopold zelf – al was het met stromannen – in dit specifieke project heeft genomen, maar het moet toch aanzienlijk zijn geweest. De vennootschap werd opgestart en eind maart 1860 maakte directeur-gerant Hautermann reclame in handelsbladen voor goedkope vrachttarieven. Maar halverwege 1862 zijn er overduidelijk problemen in de onderneming die rechtstreeks verband hielden met de Egyptische filiatie. In die mate zelfs dat Leopold zich juridisch moest laten bijstaan door de talentvolle jonge advocaat en latere minister Jules Lejeune. Het aandeel van de vicekoning stond in deze kwestie centraal. De zaak is omgeven met mysterie – Zizinia dreigde zelfs met een proces. Men vertrouwde er wel op dat “Les débats judiciaires laisseraient [...] dans l’ombre ce que tant de gens ont intérêt à dissimuler”. Toch was men blij dat het nooit tot een rechtszaak is gekomen. De reis van Leopold naar Egypte in de zomer van 1862 krijgt in dit licht wel een iets andere dimensie...

In elk geval staat het vast dat Leopold uiteindelijk toch het kind van de rekening is geworden.¹¹¹⁶ Saïd Pacha wilde voor de verkoop van zijn aandelen via Hautermann aan Franse partners 400.000 frank. Dat bedrag bleek de andere partij maar met tegenzin te kunnen of willen ophoesten, en om de overeenkomst te bespoedigen, om Saïd Pacha te paaien en omwille van de discretie heeft de prins dan maar 150.000 frank onmiddellijk en rechtstreeks uit zijn naam betaald.¹¹¹⁷ De vicekoning maakte trouwens 600.000 frank verlies op de verkoop, maar hij stond blijkbaar nogal onverschillig tegenover dit soort verspillingen. Tenzij hij natuurlijk de initiële som van 1.000.000 frank voor zijn aandelen nooit heeft volstort en de verkoopsom van 400.000 frank dus pure winst was, waarvan meer dan één derde op de rug van prins Leopold... In zijn dagboekantekening van zijn reis door Egypte noteerde Leopold een korte verwijzing naar het probleem, dat vooral te maken heeft met de financiële onbezonnenheid van de vicekoning: “Saïd Pacha sait à merveille que je lui ai donné 150 mille frs. Il en a parlé à plusieurs personnes et paraissait content de m’avoir

---

¹¹¹⁵ AR Papieren Jules Lejeune. Inv. nr. 57. Dossier relatif à la Société des Bateaux à Vapeur entre la Belgique et le Levant (1859-1862). Tekst van het KB voor de oprichting van de *Société des Bateaux à Vapeur entre la Belgique et le Levant*. Oprichtingsakte verleden voor de notaris te Antwerpen op 22 maart 1859.

¹¹¹⁶ E. VANDEWOUDE. *Art. cit.*, pp. 863-864.

¹¹¹⁷ AR Papieren Jules Lejeune. Inv. nr. 57. Dossier relatif à la Société des Bateaux à Vapeur entre la Belgique et le Levant (1859-1862). Minuut van brief van J. Lejeune aan prins Leopold. S.I., 26 augustus 1862.

piégé.”¹¹¹⁸ Het is duidelijk dat Leopold met zijn neus bovenop het dagelijkse beheer van de vennootschap zat. In de herfst van 1862 verloor de compagnie een boot. Daarop gaf Leopold aan Goffinet de opdracht om via een tussenpersoon aan gerant Hautermann te laten weten dat opnieuw overheidssubsidies moesten worden aangevraagd, want “Le moment est favorable”.¹¹¹⁹ Later kwam de lijn evenwel volledig in buitenlandse handen.¹¹²⁰

2.10. Leopold – de opportunistische redenaar

Uit dit alles kan men besluiten dat Roeykens overschot van gelijk had toen hij schreef: “Si le duc de Brabant se faisait si pressant dans ses discours au Sénat, on ne doit pas y voir un exposé platonique d'idées qui formeraient plus tard le programme de son règne. Ces discours obtiennent une signification beaucoup plus pratique quand on les situe dans le cadre de l'activité fébrile que le prince héritier déployait déjà à cette époque sur le terrain diplomatique en faveur de projets bien déterminés.”¹¹²¹ Leopold gaf in zijn redevoeringen geen blijk van een naïeve onbevangenheid maar toonde zich meermaals van zijn meest opportunistische zijde, al kon hij dat in het openbaar met grote handigheid verhullen. Indien de redevoeringen de publieke opinie ten aanzien van overzeese projecten positief zouden beïnvloeden en daardoor het land in economisch opzicht versterken, zoveel te beter, maar de hoofdreden van de parlementaire tussenkomsten bevond zich vrijwel steeds op het private terrein: een politieke stimulans geven aan initiatieven waarin de prins op dat moment een persoonlijk – vaak financieel – belang had genomen.

Toch blijft het opmerkelijk dat de prins sinds zijn meerderjarigheid zo overtuigd was geraakt van de economische mogelijkheden van verre markten. Bovendien blijken uit de redevoeringen zijn studie-ijver en zijn leeshonger, vooral op het vlak van geografie, statistiek en economie. Die materie contrasteerde met de dorre leerstof die hij in zijn kinderjaren en jonge adolescentie via het klassieke onderwijs van zijn leraren en gouverneurs had ontvangen.

Er moeten dus nog andere intellectuele stimuli zijn geweest tijdens de overgang naar de volwassenheid. Gebeurtenissen, mensen, omstandigheden die Leopold aan het dromen hebben gezet en die hem vervolgens naar concrete mogelijkheden voor expansie hebben geleid alsook naar manieren om die mogelijkheden te benutten. Dat laatste is een belangrijke nuance. Leopold zocht overal op de wereldkaart naar interessante gebieden voor zijn ondernemerschap, maar tegelijk zocht hij naar de goede methodieken om die “expansie” een concrete inhoud te geven.

---

¹¹¹⁸ AKP Fonds Goffinet. Archief van de hertog van Brabant. Duc de Brabant. Relation du voyage en Egypte 1862-1863, f°51 a-b.

¹¹¹⁹ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen Adrien Goffinet en prins Leopold. Doos 1862. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 19 september 1862.

¹¹²⁰ E. VANDEWOUDE. *Art. cit.*, p. 864.

¹¹²¹ A. ROEYKENS. *Le dessein africain de Léopold II. Nouvelles recherches sur sa genèse et sa nature (1875-1876)*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1956, p. 171.

3. De invloed van Leopold I

In het begin van de regeringsperiode van Leopold I waren er tientallen concrete pogingen om ergens in de wereld Belgische handelsposten of kolonies te stichten.¹¹²² De eerste Belgische koning stond zelf helemaal niet onverschillig tegenover deze initiatieven en van tijd tot tijd geraakte hij er persoonlijk bij betrokken. Dat betekent niet dat hij er zoals later de hertog van Brabant een levenswerk in zag. Jean Stengers wijst trouwens op een pertinent gevaar voor de historische beoordeling: “Ne commettons pas l’erreur, sachant ce qu’a été Léopold II, de recréer un Léopold I à son image.”¹¹²³

3.1. Leopold I en de koloniale gedachte

Hoewel minder systematisch en verbeterd dat zijn zoon enkele decennia later, toonde Leopold I wel degelijk op verschillende momenten tijdens zijn regeringsperiode veel interesse voor kolonisatieplannen. Hij moedigde ze aan en was in bepaalde gevallen rechtstreeks betrokken als promotor van expedities, medefinancier of bemiddelaar. Hij was vaak bereid te luisteren naar diplomaten, zakenlui of militairen die hem projecten voorlegden in Zuid- en Midden-Amerika, West-Afrika, de Antillen, Australië, de eilanden in de Stille Oceaan, enz. Hij bepleitte hun zaak bij vooraanstaande politici die er vervolgens mee naar het parlement trokken.¹¹²⁴

Zijn handelen was door meerdere motieven geïnspireerd. Zijn voornaamste zorg was het garanderen van het voortbestaan van de jonge Belgische staat. Het wankele politieke evenwicht tussen de Europese grootmachten vormde een constante bedreiging voor een land dat op militair vlak maar weinig voorstelde en slechts beschermd was door een opgelegde neutraliteit. Het débacle van 1839 en het verlies van delen van Limburg, Luxemburg en Zeeuws-Vlaanderen zorgden voor jarenlange frustratie. De breuk met Nederland had de economie bruusk afgesloten van overzeese afzetmarkten en grondstoffen. De industrialisering en de opgang van vooral de zware metaalindustrie zetten zich gelukkig door, maar met de bevolkingsgroei en de toename van het pauperisme, vooral in landelijk Vlaanderen, dreigde het gevaar van sociaal onrust.

In België ontstonden dan ook verschillende projecten die de emigratie van landbouwers en arbeiders op het oog hadden, naast initiatieven met een zuiver commercieel karakter. Op het vlak van de economische expansie en de emigratie ziet Jean Stengers geen directe interventies van Leopold I, al genoten bepaalde initiatieven ongetwijfeld zijn sympathie. Maar op het vlak van de koloniale expansie, met andere woorden het verwerven van overzeese gebieden voor de Belgische staat, heeft hij zeker actie ondernomen in de eerste decennia van zijn regeringsperiode.

---

¹¹²² E. VANDEWOUDE. “La Belgique et les Pays d’Outre-Mer. Une Esquisse Historique.” In: *Guide des sources de l’histoire d’Afrique du Nord, d’Asie et d’Océanie conservées en Belgique*. Bruxelles: Archives générales du Royaume, pp. 9-20; *L’Expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865)*...

¹¹²³ J. STENGERS. “Postface.” In: *L’expansion belge sous Léopold Ier...*, pp. 809-811.

¹¹²⁴ A. DUCHESNE. “Hommage au Roi Léopold Ier, précurseur de la politique d’expansion belge.” In: *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, V, 1958, pp. xi-xxiv.

Bij het – weliswaar mislukte – avontuur in Santo-Thomas de Guatemala was hij nauw betrokken. Het was zeker geen regel dat Leopold I op alle kolonisatiepogingen van die tijd mee zijn stempel drukte. Met de beroemde kolonisatiepoging in West-Afrika (Rio Nuñez) had hij bijvoorbeeld niets te maken. Algemeen mag men stellen dat het eerste tijdvak van zijn regering tot ongeveer 1850 voor Leopold I één lange periode was van intensief en actief zoeken naar én uitproberen van expansiekansen. Het trauma van Santo-Thomas sloot deze fase af. In de volgende jaren kwam het kolonisatiethema nog maar amper op de koninklijke werktafel. Door de menselijke catastrofe was men bevreesd geraakt voor nog meer kritiek en voortaan zou men vanuit politieke hoek veel voorzichtiger omgaan met ambitieuze overzeese projecten. Dat gold ook voor Leopold I. Maar tegen het einde van de jaren 1850 sloeg de wijzer weer over in de andere richting. De koning ging terug veel aandacht schenken aan nieuwe kolonisatievoorstellen. De meerderjarig geworden hertog van Brabant stapte op datzelfde moment in de schijnwerper van het publieke leven. Het is niet verwonderlijk dat men de vraag heeft opgeworpen of de ideeën van de vader die van de zoon rechtstreeks hebben beïnvloed.¹¹²⁵

3.2. Leopold I en het denken van de hertog van Brabant

In een gedetailleerde studie geeft Albert Duchesne een opsomming van citaten van Leopold II die bewijzen dat de tweede koning der Belgen zelf heeft erkend dat zijn vader een stempel op zijn denken heeft gezet. De rode draad doorheen de vaderlijke lessen was dat de monarchie een sleutelrol moest spelen bij het verwerven van een overzeese bezitting als garantie voor de nationale welvaart.¹¹²⁶

Duchesnes volgende onderzoeksvraag – vanaf wanneer en op welke manier Leopold I deze opdracht heeft doorgegeven aan zijn zoon – is moeilijker te beantwoorden. Doordat er uiteraard geen schriftelijke neerslag is van de persoonlijke gesprekken tussen vader en zoon blijft hieromtrent enige vaagheid. Toch lijkt de dood van Louise-Marie in 1850 een scharnierpunt. De opvoeding van de toen 15-jarige prins Leopold werd inhoudelijk bijgestuurd en meer gericht op de toekomstige opdracht als staatshoofd. Leopold I trad nadrukkelijker in een actieve pedagogische rol. Hij begon de hertog van Brabant vertrouwd te maken met zijn politieke inzichten en met zijn kijk op de Europese machtsverhoudingen: “Je m’occuperai de plus en plus à te donner des idées politiques saines et vraies. Peu de personnes sont mieux à même de faire cela que moi.”¹¹²⁷

3.3. Een schijnbare paradox?

Maar stoot men hier dan niet op een paradox? Als Leopold I in de jaren 1850 de politieke geest van de hertog is gaan kneden, zou hij dan niet juist een temperende invloed moeten hebben gehad op de vorming van de koloniale doctrine van zijn

---

¹¹²⁵ A. DUCHESNE. “Les leçons de l’expérience de son père ont-elles entraîné Léopold II dans la voie de la colonisation?” In: *La Conférence de Géographie de 1876 – Bijdragen over de Aardrijkskundige Conferentie van 1876...*, pp. 257-301.

¹¹²⁶ Ibidem, p. 264.

¹¹²⁷ Ibidem, p. 266.

adolescente zoon? Men zag immers zopas dat Leopold I in deze periode geen enkel kolonisatieproject meer steunde.

Het antwoord is complex. Het is niet omdat de koning niets concreets ondernam, dat hij zijn geloof in de juistheid van zijn inzichten zou hebben verloren. Alleen, de mislukte projecten hadden pijnlijk duidelijk gemaakt hoe moeilijk de koloniatiedgedachte in de praktijk was te brengen, en Leopold I zal zijn zoon dan ook zeker hebben gewezen op alle gevaren die bij de realisatie konden opduiken: het gebrek aan politieke en financiële steun, de onwil en zelfs tegenstand van de publieke opinie, het geringe aantal kolonisten dat fysiek en moreel geschikt was voor de opdracht, het gebrek aan kennis van de te koloniseren landen en hun gebruiken, en niet in het minste, het zelden onderkende effect van de extreme klimaatomstandigheden in de tropen die moordend waren voor de blanke emigranten.

In zijn gesprekken met de koning heeft de hertog van Brabant ongetwijfeld meermaals de gelegenheid gekregen om alle drempels en beperkingen nauwkeurig te identificeren. Maar dat betekent niet dat daarmee de koloniale droom vervloog. Integendeel, de vaderlijke opinie rond de theoretische wenselijkheid van een Belgische kolonie begeleidde de hertog van Brabant, via de spiegel van de mislukkingen, naar een meer realistische benadering. Dat de ouder wordende koning streng was voor de plannen en ambities van zijn zoon is een understatement. Met tientallen citaten is aan te tonen dat Leopold I veel ideeën van de hertog van Brabant weliswaar roekeloos en weinig doordacht vond, maar nergens leest men dat hij het kolonisatieconcept zélf in vraag heeft gesteld.

Het valt trouwens op dat de eerste concrete expansionistisch geïnspireerde acties van de hertog van Brabant, omstreeks het einde van de jaren 1850, voornamelijk te maken hebben met studiewerk dat moest leiden tot het overwinnen van de vermelde hindernissen. Prins Leopold begon te zoeken naar kolonisatiemodellen die de toets van de praktijk konden doorstaan, naar gebieden die wél in aanmerking kwamen voor kolonisatie. Het is met andere woorden de confrontatie met de ervaring en de aanbevelingen van zijn vader die de jonge Leopold in de loop van de jaren 1850 naar de literatuur van geografische, economische en statistische werken heeft gedwongen. Omstreeks 1859-1860, zo merkt Jean Stengers op, begon voor Leopold I een nieuwe fase van koloniale interesse, maar die heeft in essentie alles te maken met de persoonlijke zoektocht van de zoon en de bezorgdheid van de vader om het effect daarvan op de koninklijke familie en haar vermogen, veeleer dan met een opflakking van diens eigen ambities.

3.4. Leopold I – een leermeester in internationale politiek

Maar Leopold I is volgens mij in de jaren 1850 nog op een ander terrein bepalend geweest voor de intellectuele groei van de hertog van Brabant tot een man van de wereld – in de letterlijke betekenis wel te verstaan. Het blikveld van de hertog van Brabant strekte zich dankzij Leopold I uit tot aan de verste grenzen van politiek Europa. De eerste koning der Belgen gold als een meester in de internationale diplomatie, met een netwerk aan contacten van Londen tot aan de Oeral. Hij was een kosmopolitische vorst die een talent had ontwikkeld voor de finesses van het

internationale systeem dat de grootmachten in 1815 te Wenen hadden uitgetekend. Dat bouwsel kwam weliswaar onder druk te staan halverwege de 19de eeuw, maar Leopold I – die in 1848 zonder veel moeite zijn troon had weten te behouden – bleef een man met enig internationaal gezag, maar vooral, met een ongelooflijke kennis van internationale politieke kwesties.¹¹²⁸

Leopold I heeft de hertog van Brabant tijdens hun rechtstreekse contacten ongetwijfeld enkele belangrijke inzichten bijgebracht op het vlak van dynastieke huwelijksstrategie, internationale betrekkingen, conflictvoering en -beheersing. Bovendien gaf hij de jonge prins Leopold bij zijn meerderjarigheid in 1854 de gelegenheid van zichzelf op internationaal vlak te vervolmaken via zelfstudie. De koninklijke medewerkers Van Praet en Conway moesten de hertog van Brabant voortaan inzage geven in de diplomatieke *dépêches* die de Belgische legaties in de verschillende Europese hoofdsteden naar het thuisfront stuurden.¹¹²⁹

Aldus kwam het dat de hertog van Brabant, via de aanzetten van zijn vader, persoonlijke opvattingen ging ontwikkelen over de brandende thema's van de jaren 1850, zoals de expansionistische koers van het nieuwe Franse keizerrijk van Napoleon III, de Krimoorlog (1853-1856) en de toekomst van het Ottomaanse Rijk, algemeen beschouwd als “de zieke man van Europa”.

Maar de meningen van vader en zoon liepen zeker niet altijd gelijk, en zoals Vincent Viaene schrijft, lieten Leopold I en zijn Engelse verwanten “tussen 1854 en 1865 geen gelegenheid onbenut om hem grotere voorzichtigheid, pragmatisme en enig politiek fatsoen bij te brengen.”¹¹³⁰ In een brief aan koningin Victoria gaf de hertog van Brabant ruitelijk toe dat hij best opkeek naar Napoleon III: “[...] je me range aussi, et vous le savez, même depuis longtemps, parmi ses admirateurs.”¹¹³¹ Maar dat leidde zeker in het begin tot enige onvoorzichtigheid, ja zelfs onbezonnenheid. Van zodra Leopold I hem daartoe enige ruimte liet, bedacht de hertog van Brabant riskante diplomatieke en militaire operaties waarin het Frankrijk van Napoleon III een prominente rol speelde. Bekend is bijvoorbeeld het plan dat de hertog van Brabant in 1854 samen met Jérôme Bonaparte had bedacht om met de steun van Frankrijk een oorlog te beginnen tegen Nederland met het oog op de herovering van de verloren gebieden van 1839 – een idee dat Leopold omstandig bepleitte bij de prins van Chimay.¹¹³² Bovendien dacht hij dat men op die manier Java als een compensatie voor België kon inpikken...¹¹³³ Het draaide allemaal op niets uit, maar het feit tekent wel de geestdrift waarmee de jonge Leopold de kans greep om zijn talenten inzake buitenlandse politiek te oefenen.

---

¹¹²⁸ V. VIAENE. “De monarchie en de stelling van België in Europa onder Leopold I en Leopold II (1831-1909).” In: G. JANSSENS & J. STENGERS (eds). *Op. cit.*, pp. 151-169.

¹¹²⁹ A. DUCHESNE. *Art. cit.*, p. 267.

¹¹³⁰ V. VIAENE. *Art. cit.*, p. 154.

¹¹³¹ AKP Fonds Goffinet. Archief van het privésecretariaat van de hertog van Brabant. Minuten van brieven van de prins. Ongedateerd briefontwerp van Leopold aan koningin Victoria, als antwoord op een brief geschreven in Osborne, op 30 juli 1854 (gepubliceerd in G. JANSSENS & J. STENGERS. *Op. cit.*, pp. 59-60).

¹¹³² G. JANSSENS & J. STENGERS. *Op. cit.*, pp. 241-247.

¹¹³³ V. VIAENE. *Art. cit.*, p. 153.

3.5. De Krimoorlog: de hertog van Brabant richt zijn blik op het Oosten

De Krimoorlog was uiteraard een gebeurtenis die koning Leopold I heel erg bezighield en tijdens de audiënties en in correspondentie met zijn zonen werd dit conflict tussen Rusland en Turkije omstandig besproken.¹¹³⁴ De hertog van Brabant ging vervolgens de actualiteit op de voet volgen en men merkt dat hij er zich op een wel erg gedetailleerde manier over informeerde.

Van bij het begin van de militaire operaties liet hij zijn secretaris Adrien Goffinet landkaarten bestellen van het Ottomaanse Rijk opdat hij de krijgsverrichtingen op het land en op zee goed zou kunnen volgen.¹¹³⁵ Aangezien hij alles wilde weten over de voorgeschiedenis van de oorlog gaf hij Goffinet de opdracht generaal Renard uit te horen omdat die alle publicaties kende over de Turks-Russische oorlog van 1828.¹¹³⁶ Goffinet maakte voor zijn baas gedetailleerde samenvattingen van Pruisische en Poolse traktaten, gaf hem kaarten van de Britse zeemacht en een plan van Sebastopol, maar nog was Leopold niet tevreden.¹¹³⁷ Uiteindelijk zou men bij het *Dépôt de la Guerre* van Frankrijk topografische kaarten van de Krim bestellen.¹¹³⁸

De belangstelling van de jonge prins is geenszins vreemd. De Oosterse kwestie beroerde heel Europa. Binnen de Belgische regering zou trouwens een debat plaatsvinden over een eventuele participatie in de Frans-Duits-Sardische alliantie tegen Rusland, maar de neutraliteitspositie maakte dat onmogelijk.¹¹³⁹

Maar wel belangrijk aan deze kwestie is dat de jonge Leopold in deze tijd begon te focussen op de oostgrenzen van Europa en geboeid geraakte door de toestand waarin het Ottomaanse Rijk verkeerde. De eerste expansionistisch geïnspireerde projecten van de prins kunnen bijna allemaal geografisch worden gesitueerd in de gebieden die onder het feitelijke of theoretische gezag van de Ottomaanse sultan vielen. In het volgende decennium bezocht Leopold driemaal Egypte, reisde hij door het Heilig Land, bedacht hij een plan om een Belgische claim te leggen op de graven van Godfried van Bouillon en Boudewijn in Jeruzalem, en mijmerde hij over kolonisatiemogelijkheden op Kreta, Cyprus, Rhodos en andere eilanden in de oostelijke Middellandse Zee. Bovendien bezocht hij Constantinopel, correspondeerde hij met de sultan en de Egyptische pasha, en arrangeerde hij – zoals men al eerder zag – vennootschappen voor lijnvaart naar de Levant en andere commerciële initiatieven. De “impetus” of aanzet tot dit alles lag echter in de door Leopold I georiënteerde brede kijk op de wereld, in diens motivatie de rol van het toekomstige koningschap niet te beperken tot de eigen landsgrenzen.

---

¹¹³⁴ G. JANSSENS & J. STENGERS. *Op. cit.*, pp. 161-165.

¹¹³⁵ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1 1853-1856. Kaft 1854. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 25 januari 1854.

¹¹³⁶ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1 1853-1856. Kaft 1854. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 5 april 1854.

¹¹³⁷ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1 1853-1856. Kaft 1854. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 5 april 1854.

¹¹³⁸ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1 1853-1856. Kaft 1855. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 12 september 1855.

¹¹³⁹ J. LORETTE. “Problèmes de politique étrangère sous Léopold Ier. A propos d'éventuelles participations à la guerre de Crimée (1854-1856).” In: *L'expansion belge sous Léopold Ier...*, 1965, pp. 567-593.

Maar nogmaals, de verhouding tussen Leopold I en de hertog van Brabant was op dit vlak niet altijd even rechtlijnig of transparant. Leopold I wilde dat zijn zoon zelf initiatieven nam, maar was zelden écht tevreden over het resultaat. Zo is er het voorbeeld van de bijtende reprimande van Leopold I aan het adres van zijn zoon na diens bezoek aan Constantinopel in 1860. De prins had van zijn gastheer de sultan enkele voorwerpen ontvreemd en dat nieuws was in de pers breed uitgesmeerd. Leopold I liet zijn ongenoegen blijken: “Je suis bien peiné de cette affaire de Constantinople. Ce voyage t’avait si bien réussi et pour un véritable enfantillage tu l’as gâté!” De hertog moest zich maar eens goed over zichzelf gaan bezinnen: “Fais un examen sérieux et intérieur de toi-même. Passe en revue tes dispositions, ta manière de voir les choses et les hommes, tes fautes même et ce qu’elles peuvent avoir de dangereux pour toi. De nos jours, le caractère exercera plus d’influence et donnera plus d’autorité que tout l’esprit du monde. La Belgique exige cela encore plus particulièrement comme tu le sais, et les Belges désirent voir dans leur chef même beaucoup de qualités qu’ils ne comptent nullement exercer eux-mêmes.” Maar na deze levensles, hield Leopold I wel één ding overeind dat de prins zich eigen had gemaakt: “Tu fais très bien de t’occuper de questions commerciales et industrielles. Il est facile à comprendre combien il serait à désirer de donner aux Belges des moyens de faire quelque chose hors de leur patrie.”¹¹⁴⁰

Zijn reizen en uitvoerig documentatie- en studiewerk tonen aan dat de hertog van Brabant gedurende het hele decennium 1855-1865 door deze opdracht gepassioneerd zou blijven...

---

¹¹⁴⁰ AKP Fonds Goffinet. Archief van het privé-secretariaat van de hertog van Brabant. Ingekomen brieven. Brief van Leopold I aan zijn zoon Leopold, hertog van Brabant. Buckingham Palace, 15 juni 1860. Gepubliceerd in: G. JANSSENS & J. STENGERS. *Op. cit.*, pp. 65-66.

Hoofdstuk XI

De studiereizen van de hertog van Brabant

Het is een vreemde vaststelling die vrijwel alle historici nog steeds de wenkbrauwen doet fronsen: koning Leopold II, de onnipotente soeverein van de Onafhankelijke Congostaat, heeft nooit één voet in zijn overzeese bezittingen gezet. In de bijna vijftig jaar (1885-1908) dat hij over het uitgestrekte gebied heeft geregeerd, is hij op geen enkel moment in de verleiding gekomen de bron van zijn rijkdom persoonlijk te gaan bezoeken. Alle Afrikaanse machts- en informatienetwerken liepen samen in de Brederodestraat te Brussel, waar de administratie van de Vrijstaat was ondergebracht. Leopold had het bestuur zo georganiseerd dat hij vanuit België de volledige controle had over de instrumenten van de machtsuitoefening in zijn Afrikaanse staat. Als Leopold tijdens zijn koningschap Brussel verliet, dan was dat meestal om te pendelen tussen zijn geliefde badplaats en speculatieve bouwwerf Oostende, het frivole Parijs en het mondaine Cap Ferrat aan de Franse Azurenkust, waar het luxueuze jacht *Alberta* lag aangemeerd.

Nochtans is het ooit anders geweest. In mei 1865 werd Leopold – toen nog hertog van Brabant – in het Brusselse zondagsblad *Sancho* geprezen omwille van zijn uitzonderlijke reisdrift, die van hem een “moderne” prins maakte, een zoekende geest die het onbekende aftastte. Kortom een noeste, in wetenschap geïnteresseerde werker die letterlijk nooit stilzat.¹¹⁴¹ Twee dingen dienen daarbij opgemerkt. Eerst en vooral gebiedt de eerlijkheid me te erkennen dat de journalist die deze lofzang neerpente één van Leopolds broedschrijvers was. Het betreft de steeds in geldnood verkerende en door processen geplaagde Victor Jolly.¹¹⁴² De hertog van Brabant had intussen zo zijn eigen maniertjes ontwikkeld om een positief imago van zichzelf in de pers op te hangen. Een eigenschap waar ik later uitvoeriger op terugkom. Evengoed waren er perslui die hem een verwaand rijkeluiszontje vonden dat alleen maar oog had voor overzeese pleziertjes en het vaderland verwaarloosde. Maar anderzijds was de essentie van het verhaal uiteraard juist. Leopold had in de loop van het voorbije decennium een groot deel van de oude wereld bereisd, vaak tot grote ergernis van Leopold I, die zich zorgen maakte dat zijn zoon iets zou overkomen en de opvolging daardoor in gevaar bracht. De prins bezocht heel Zuid-Europa – van Portugal tot de Griekse eilanden – en Noord-Afrika – van Algerije tot de bouwwerf van het Suezkanaal – en verder een groot deel van

---

¹¹⁴¹ V. JOLLY. “Les princes de jadis et les princes d’aujourd’hui.” *Sancho. Journal du Dimanche. Revue des hommes et des choses*, XIX, 7 mei 1865.

¹¹⁴² AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1865. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. S.l., 13 mei 1865: “Mr Victor Jolly croit qu’il est tenu de préparer l’opinion. Il se figure que son Journal peut y contribuer. C’est un homme qui a toujours besoin d’argent et l’occasion lui paraît bonne pour battre monnaie. Voilà la vérité dépouillée d’artifices. Selon moi l’opinion est faite et il y a lieu d’en être satisfait. – Il s’agit tout simplement maintenant de ne rien gâter. – La longue absence de Monseigneur a été favorable politiquement à ses intérêts personnels. Cela ne me paraît pas douteux. Tout cela ne veut pas dire qu’il faille mal mener Mr Jolly. – Au contraire. – C’est un de ces publicistes qu’il ne faut pas avoir contre soi.”

Klein-Azië en het Midden-Oosten. Kortom, het hele gebied rond de Middellandse Zee was voor Leopold vertrouwd terrein geworden. En hij was nog verder in oostelijke richting getrokken: Ceylon, India, China. Dat hij werkelijk werd gedreven door het verlangen de wetenschap te verrijken, is zonder meer overdreven. Maar dat hij zijn ogen de kost heeft gegeven, is een feit. Leopolds verkenning van de wereld was essentieel voor de vorming van zijn expansionistische doctrine. Het is niet toevallig dat het decennium van onafgebroken reizen samenviel met de periode van intensief studiewerk over verschillende kolonisatiemodellen.

Wie Leopolds denken tracht te doorgronden, kan dus moeilijk aan de reizen voorbij. Verschillende historici hebben op dat vlak onderzoek gedaan en nieuwe gegevens aan het licht gebracht.¹¹⁴³ De reisbestemmingen van de prins waren al voor de tijdgenoten geen mysterie meer. De reisverslagen werden, zoals dat ook vandaag met koninklijke bezoeken vaak het geval is, in een bepaald soort pers breed uitgesmeerd. Maar pas in het laatste decennium van de 20ste eeuw is het mogelijk geworden om op een omvattende manier na te gaan hoe de hertog van Brabant persoonlijk tegen zijn reiservaringen aankeek. De herontdekking en de openstelling van het Fonds Goffinet zijn in dat verband van cruciaal belang geweest. Naast de rijke correspondentie tussen Leopold II en zijn naaste medewerkers Adrien Goffinet en diens twee zonen Auguste en Constant Goffinet, bevat deze rijke archiefcollectie, een interessante en vrij complete reeks reisdagboek aantekeningen van de hertog van Brabant. Terecht spreekt Gustaaf Janssens in de ondertitel van een bijdrage over de reizen van “Een eersterangsbron voor een betere kennis van de ideeën van de toekomstige koning Leopold II”.¹¹⁴⁴ Ik wil de onderzoekspiste die Gustaaf Janssens heeft opengesteld op een analytische manier verder ontginnen en de betekenis van elke reis kaderen in het groeiproces dat het expansionistische gedachtegoed van de hertog van Brabant heeft doorlopen.

1. De eerste kennismaking met Egypte en het Nabije Oosten (1854-1855)

De eerste grote reis bracht de prins naar het oostelijke deel van het Middellandse Zeegebied. Hij was amper 19 jaar oud. Leopold was bijna 10 maanden onderweg: hij vertrok op 14 november 1854 uit Laken en zou er pas op 30 augustus 1855 terug arriveren.

Het was de enige keer dat hij zich op een lange tocht liet vergezellen door zijn echtgenote prinses Marie-Henriette, met wie hij in augustus 1853 in het huwelijk was getreden.¹¹⁴⁵ Het koppel trachtte zich incognito te verplaatsen onder de schuilnamen

---

¹¹⁴³ E. VANDEWOUDE. “Brieven van de hertog van Brabant aan Conway in verband met Egypte.” *Bulletin des Séances de l’Académie royale des Sciences d’Outre-Mer – Mededelingen van de zittingen van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*, NS-NR X, 1964, pp. 854-876; E.-A. JACOBS. “Le premier voyage du futur Léopold II en Orient (1854-1855) d’après des documents inédits.” *Bulletin des Séances de l’Académie royale des Sciences d’Outre-Mer – Mededelingen van de zittingen van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*, NS-NR XI, 1965, pp. 194-224; V. CAPRON (ed.). *Journal du Duc de Brabant*. Bruxelles: V. Capron, 1987, 98 p.

¹¹⁴⁴ G. JANSSENS. “De reisdagboek aantekeningen van de hertog van Brabant. Een eersterangsbron voor een betere kennis van de ideeën van de toekomstige koning Leopold II.” In: G. JANSSENS & J. STENGERS (eds). *Op. cit.*, pp. 102-127.

¹¹⁴⁵ A. DE RIDDER. *Le mariage de Léopold II, d’après des documents inédits*. Bruxelles: Dewit, 1925, p. 8; N. ASCHERSON. *Op. cit.*, pp. 31-40.

van “vicomte et vicomtesse d’Ardenne”. Het reisgezelschap was daarom bewust beperkt gehouden tot enkele vertrouwelingen en dienstpersoneel.

1.1. Reizen om te leren

Over de redenen die de prins hebben aangezet tot deze reis heeft Emile Vandewoude al geschreven. Wellicht gaat het om een combinatie van factoren.¹¹⁴⁶

De gezondheidstoestand van Leopold was zeker in het spel. Zijn hele leven lang gedroeg Leopold zich als een hypochonder. Hij klaagde voortdurend over kleine en grote kwalen en ontwikkelde een legendarische smetvrees. Maar uiteraard zijn al deze lichamelijke kwellingen niet volledig uit de lucht gegrepen. Leopold sukkelde meermaals met zware aandoeningen aan de luchtwegen en zou op jonge leeftijd last krijgen van pijn in de heup. Het is bekend dat Leopold op het einde van de zomer van 1854 in Oostende een zware verkoudheid had opgelopen die maar niet overging. De dokters adviseerden een reis naar het warme zuiden, bij voorkeur Italië.

Bovendien was de reis een uitgelezen kans voor prinses Marie-Henriette om op bezoek te gaan bij haar familie in Wenen die ze al ruim een jaar niet meer had gezien. Het was tegelijk een soort uitgestelde huwelijksreis voor het jonge echtpaar. De eerste belangrijke halte op hun weg was immers het romantische Venetië, waar Leopold en Marie-Henriette enkele weken vertoefden. Leopold had echter weinig oog voor zijn vrouw en was veel meer geïnteresseerd in de sporen van materiële cultuur die hij onderweg aantrof. Want althans voor Leopold was er nog een andere essentiële drijfveer: hij reisde om te leren.

In zijn brieven aan de Intendant van de Civiele Lijst Conway bevestigde Leopold met grote stelligheid dat reiservaringen voor hem in eerste instantie een praktische educatieve waarde hadden: “Je n’ai qu’un but et qu’un désir, celui de m’instruire pratiquement, de connaître le monde et ces [sic] habitants. Il arrivera des moments où ces connaissances me seront utiles.”¹¹⁴⁷

1.2. Weg van de betutteling

De reis vorderde langzaam. Via Frankfurt, Innsbruck, Bolzano, Trente en Verona bereikte men Venetië, waar het gezelschap zich zoals alle toeristen liet overweldigen door de rijkdommen van de kunststad. Aartshertog Maximiliaan kwam over uit Triëste, liet het hertogelijke paar de omliggende regio zien en toonde een geïnteresseerde Leopold het nieuwe arsenaal van Pola. Men bracht vervolgens een eerste familiebezoek aan de verwanten in Triëste, en reisde dan door naar Wenen, waar keizer Frans-Jozef Leopold en Marie-Henriette warm onthaalde. Hun verblijf in de keizerstad was een aaneenschakeling van recepties, diners, ontvangsten en nog meer familieontmoetingen.

---

¹¹⁴⁶ E. VANDEWOUDE. *Art. cit.*, pp. 254-256.

¹¹⁴⁷ AKP Papieren Conway. Brief van de hertog van Brabant aan Conway. Triëste, 13 januari 1855. Geciteerd in: E. VANDEWOUDE. *Art. cit.*, p. 856.

Belangrijk in mijn verhaal is dat Leopold in Wenen opnieuw persoonlijk in contact kwam met de Belgische gevolmachtigde minister O' Sullivan de Grass. Die was enige tijd daarvoor mee verantwoordelijk geweest voor de succesvolle bemiddeling tussen Wenen en Brussel met betrekking tot het huwelijk van de prins met Marie-Henriette.¹¹⁴⁸ De heren konden goed met elkaar opschieten en legden de basis van een jarenlange correspondentie over politieke en economische ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europa. Het spiedende oog en het gevoelige oor van O' Sullivan de Grass zouden later van pas komen wanneer Leopold informatie nodig had over de Ottomaanse Porte en de expansiemogelijkheden in de gebieden die onder Turks bestuur stonden. Via Graz reisde men terug naar Triëste, waar men moest wachten op de ontschepping naar Alexandrië.¹¹⁴⁹

Leopold maakte van de gelegenheid gebruik om zijn entourage te herschikken. De arts Carswell mocht gaan uitrusten in Nice en werd vervangen door de Oostenrijkse geneeskundige Winner. Graaf de Lannoy was ernstig ziek geworden en moest het gezelschap verlaten. Leopold wilde zich onttrekken aan de betuttelende instructies uit Brussel. Hij nam twee mensen in dienst die hem goed van pas zouden komen. De Oostenrijkse geestelijke Mgr Mislin, die een boek had geschreven over de Oriënt, kon hem door de regio gidsen.¹¹⁵⁰ De Oostenrijkse kunstenaar Fiedler werd aangeworven om de landschappen te tekenen die het echtpaar tijdens de reis bewonderde. Leopold maakte zich klaar voor de echte uitdaging van de hele reis: het bezoek aan Egypte.

Hij had er lang naar uitgekeken en zich er bijgevolg goed op voorbereid. Dat blijkt uit een brief die hij vanuit Triëste schreef aan Leopold I: "Les préparatifs nécessaires à l'expédition d'Égypte, la nécessité d'obtenir pour moi-même des renseignements certains ont absorbé tout mon temps."¹¹⁵¹

1.3. Tussen klassieke cultuurervaring en zakenreis

Egypte was sinds de expeditie van Napoleon een populaire reisbestemming voor gefortuneerde Europeanen. De golf van egyptomanie zou in de loop van de decennia alleen maar aanzwellen. Men vindt er sporen van terug in de bouwkunst, de literatuur, de sierkunst tot zelfs de begrafeniscultuur toe. De mysterieuze oude beschaving, de piramiden, de tempels, de dodencultus en het raadselachtige schrift, het sprak allemaal ontzettend tot de verbeelding.¹¹⁵² De eerste reis van Leopold door

---

¹¹⁴⁸ E. DE BORCHGRAVE. "O' Sullivan de Grass (Alphonse-Albert-Henri, comte)." *Biographie nationale*, XVI, 1901, col. 351-355.

¹¹⁴⁹ E.-A. JACOBS. *Art. cit.*, pp. 196-200.

¹¹⁵⁰ MGR MISLIN. *Les saints lieux. Pèlerinage à Jérusalem en passant par l'Autriche, la Hongrie, la Slavonie, les provinces danubiennes, l'Archipel, le Liban, la Syrie, Alexandrie, Malte, la Sicile et Marseille*. Bruxelles: H. Goemaere, 1852, 3 vol.

¹¹⁵¹ AKP Brief van de hertog van Brabant aan koning Leopold I. Triëste, 12 januari 1855. Geciteerd in: E.-A. JACOBS. *Art. cit.*, p. 201.

¹¹⁵² M.-C. BRUIER (ed.). *Présence de l'Égypte dans les collections de la Bibliothèque universitaire Moretus Plantin*. Namur: Bibliothèque universitaire Moretus Plantin, 1994, pp. 157-237; E. GUBEL, E. WARMENBOL, M.-P. VANLATHEN & T. OOST (eds). *Egypte onomwonden: Egyptische oudheden van het museum Vleeshuis*. Antwerpen: Pandora, 1995, 279 p.; J. GRANDAZZI, G. DE METZ & F. ILLOUZ (eds). *Egyptomania: l'Égypte dans l'art occidental, 1730-1930*. Paris: Réunion des musées nationaux, 1994, 448 p.

Egypte mag gedeeltelijk maar zeker niet uitsluitend worden opgevat als een klassieke cultuurervaring.

Het prinsenpaar bezocht de traditionele trekpleisters, zoals de tempels van Karnak en Luxor, het Dal der Koningen en uiteraard de piramiden op het plateau van Gizeh.¹¹⁵³ Maar men vergist zich indien men Leopolds belangstelling alleen op het cultuurhistorische terrein wil situeren. Hij keek vooral uit naar de ontmoeting met de vicekoning, Saïd Pacha.

De khedive was in theorie nog de ondergeschikte van de Ottomaanse sultan maar in de praktijk was hij de autocratische alleenheerser over Egypte en de aanliggende gebieden geworden. Dat was in grote mate het resultaat van de politiek van Mohammed Ali (1769-1848) die tijdens zijn regeringsperiode de basisstructuren van administratie, leger en belastingwezen had gemoderniseerd en de zuidwaartse annexatie van de Soedan had ingezet.¹¹⁵⁴

Saïd Pacha was op het moment van Leopolds bezoek nog maar net aan het bewind gekomen. In 1854 was zijn voorganger Abbas door een aanslag om het leven gebracht. Abbas had nog even geprobeerd zijn land af te schermen tegen Europese invloeden. Maar met de excentrieke francofiële Saïd, die een opleiding had gekregen in Parijs, zijn hofhouding kleepte volgens de Europese mode en gek was op pasta en andere culinaire zaligheden van overzee, ging Egypte woelige tijden tegemoet.

Tussen de Fransen en de Britten kwam een concurrentiestrijd op gang met als inzet de controle over de staatsfinanciën via de Egyptische staatsleningen. Europese ondernemers struikelden over elkaar richting Alexandrië en Cairo nu ze wisten dat de nieuwe machthebber een liefhebber was van moderne technologie. Machines, treinen, stoomboten, men wilde er alles kwijt. Via de bemiddeling van de machtige Europese consuls probeerde men bij de khedive contracten binnen te halen. Minstens even interessant waren de landconcessies, want voor de aanleg van spoorlijnen en andere grote infrastructuurwerken was een mooie toekomst weggelegd. Egypte stond op de drempel van de moderniteit.

Toen Saïd Pacha besloot in zee te gaan met de Fransman Ferdinand de Lesseps werd Egypte in het rood ingekleurd op de kaart van de economische en politieke strategen in de Europese kanselarijen. Men gaf immers een begin aan de realisatie van de al sinds de oudheid gedroomde kunstmatige scheepvaartverbinding tussen de Rode Zee en de Middellandse Zee.¹¹⁵⁵ De nieuwe mogelijkheden maakten dat ook Leopold zijn zinnen had gezet op Egypte.

Al in Triëste schreef de prins aan Conway over Saïd Pacha: "Il y aura peut-être moyen d'extorquer de ce prince des avantages commerciaux."¹¹⁵⁶ Leopold was de eerste buitenlandse prins die door Saïd Pacha werd ontvangen, en hij wist dat de

---

¹¹⁵³ E.-A. JACOBS. *Art. cit.*, p. 207.

¹¹⁵⁴ H.L. WESSELING. *Europa's koloniale eeuw...*, pp. 114-116; M. FERRO. *Colonization. A Global History*. London-New York: Routledge, 1997, pp. 66-69.

¹¹⁵⁵ Z. KARABELL. *Parting the Desert. The Creation of the Suez Canal*. London: John Murray Publishers, 2003, pp. 65-76.

¹¹⁵⁶ AKP Papieren Conway. Brief van de hertog van Brabant aan Conway. Triëste, 27 januari 1855. Uitgegeven in: E. VANDEWOUDE. *Art. cit.*, pp. 872-873.

nieuwe khedive gevoelig was voor vleierij en decorum. Hij hoopte in de gunst te komen door hem op het juiste moment een koninklijk ereteken te overhandigen. Voorts was hij voorzien van een grote hoeveelheid lintjes en speldjes om uit te delen aan de lagere gezagsdragers, want: “on connaît parfaitement en Egypte la valeur des décorations.”¹¹⁵⁷ Leopold gaf toen al weinig om deontologie: “L’humanité n’est pas belle, il faut connaître ses faiblesses et les exploiter à son profit.”¹¹⁵⁸ Het is duidelijk: Leopold was op zakenreis.

1.4. De overweldigende kracht van Egypte

In het vorige hoofdstuk heeft men al gezien dat het zakelijke luik zich in hoofdzaak concretiseerde rondom de realisatie van een Belgische stoomvaartlijn tussen Antwerpen en Alexandrië. Maar Leopold onderhandelde met Saïd Pacha over nog andere projecten.

Hij wilde onder andere terreinen in concessie krijgen die hij daarna zou toevertrouwen aan een Belgische maatschappij. Leopold was overtuigd van het potentieel van de Egyptische landbouw. Egypte kon de graanschuur van Europa worden. De prins had zijn zinnen gezet op de droogmaking van drie ziltmeren in de delta van de Nijl, maar Saïd Pacha was om strategische redenen niet geneigd toe te geven. Leopold meldde Brussel dat zodra hij thuis was hij de zaak kalm maar vastberaden verder zou bepleiten.¹¹⁵⁹ Hij was overtuigd van zijn stuk. De kosten waren van een aanvaardbare grootte, en het zwaarste werk – de aanlevering van nieuwe teeltgrond – werd bovendien uitgevoerd door de Nijl zelf. Emile Vandewoude heeft aangetoond dat Leopold hier het plan heeft overgenomen van de Franse ingenieur Linant de Bellefonds, die bemaalde zoutmoerassen vruchtbaar wilde maken door ze te laten overstromen met het vruchtbare zoetwaterslib van de Nijl.¹¹⁶⁰

Leopold schijnt ook te hebben nagevraagd of Egypte toevallig geen klein koninkrijkje te koop had in Abessinië... Voor Leopold was een dergelijke cumulatie van onrealistische ambities blijkbaar de gewoonste zaak van de wereld. Zijn inschattingsvermogen kon zeker nog worden aangescherpt, want de khedive was gewiekst en liet zich niet vangen door het gemarchandeer. Hij liet integendeel Leopold vooral voor zijn eigen winkel werken. Zo bestelde hij via de prins te Luik enkele gesofisticeerde machines voor het maken van kogels en het uitboren van kanonnen.¹¹⁶¹ Alleen de geplande scheepvaartlijn kwam op gang, en dan nog was het Leopold die uiteindelijk het kind van de rekening zou worden (zie vorig hoofdstuk).

Emile Vandewoude heeft nogal sterk de nadruk gelegd op al deze projecten die Leopold met Saïd Pacha besprak, maar veel belangrijker voor de ideeënvorming van

---

¹¹⁵⁷ Ibidem, p. 872.

¹¹⁵⁸ AKP Papieren Conway. Brief van de hertog van Brabant aan Conway. Alexandrië, 3 februari 1855. Uitgegeven in: E. VANDEWOUDE. *Art. cit.*, p. 873.

¹¹⁵⁹ AKP Papieren Conway. Brief van de hertog van Brabant aan Conway. Cairo, 15 maart 1855. Uitgegeven in: E. VANDEWOUDE. *Art. cit.*, p. 874.

¹¹⁶⁰ E. VANDEWOUDE. *Art. cit.*, pp. 864-865.

¹¹⁶¹ AKP Papieren Conway. Brief van de hertog van Brabant aan Conway. Tussen Cairo en Alexandrië, 20 maart 1855. Uitgegeven in: E. VANDEWOUDE. *Art. cit.*, p. 875-876.

Leopold lijkt mij dat hij in Egypte voor het eerst het potentieel van de “massa” heeft ervaren.

De uitgestrekte landbouwgebieden en hun gigantische opbrengsten maakten in een oogopslag duidelijk dat de plannen voor de kolonisatie van kleine eilanden in de Middellandse Zee, welke hij ongetwijfeld samen met zijn vader had overwogen, misschien wel interessant waren, maar volledig verbleekten bij de mogelijkheden die in Egypte in het verschiep lagen. Het Egyptische katoen werd onder het bestuur van Saïd Pacha en diens opvolger een grondstof die de wereld bevoorraadde. In een brief aan Conway wees Leopold trouwens op die koersverandering: “J’espère que nous marchons vers la réalisation des idées du Roi sur L’Orient. Au lieu de cultiver Rhodes, ce sera l’Egypte.”¹¹⁶² De gigantische geldstromen die via de belastingheffingen rechtstreeks in de schatkist van de khedive eindigden, waren zonder meer aantrekkelijk voor iedere prins. De macht van het getal kwam bovendien tot uiting in de fenomenale reserve aan goedkope arbeidskrachten waarover Saïd Pacha onbepaald kon beschikken. Diens indrukwekkende, buitensporige investeringen moesten nog op kruissnelheid komen, maar Leopold had zelf de indrukwekkende infrastructuurwerken aan de Nijldam kunnen aanschouwen.¹¹⁶³ Met tienduizenden tegelijk verzette men letterlijk bergen. En dat was nog maar een voorproefje van wat de meest gedurfde, en volgens sommigen volslagen waanzinnige bouwonderneming van de eeuw moest worden: het Suezkanaal.

1.5. Het Suezkanaal en zijn bezielers

De inkt van het akkoord dat Saïd Pacha met Ferdinand de Lesseps had gesloten was nog maar net droog. Op het terrein was er amper iets te zien, maar toch trok Leopold op 6 maart 1855 naar de stad Suez om er de omgeving te verkennen en de plek te aanschouwen waar het kanaal moest komen.¹¹⁶⁴ Men mag aannemen dat Leopold er niet onbewogen bij is gebleven, al zal men wellicht nooit te weten komen wat exact in zijn geest speelde. Maar het project was voor iemand die bijna voortdurend de internationale handelstrafieken in gedachten had ongetwijfeld een openbaring met een ongelooflijke verleidingskracht. De toekomst lag hier. Deze verbindingsweg zou de reisduur tussen de markten van Europa en Azië tot een minimum herleiden. Wie er de controle over uitoefende, had een strategisch overwicht in de wereld. Zoals zoveel andere Europeanen werd Leopold in de volgende jaren een verwoede investeerder in de compagnie die het Suezkanaal beheerde...

De ontmoeting met de bezielers van dat Suezkanaal is voor Leopold van blijvende invloed geweest. Eerder werd al gespeculeerd dat de hertog van Brabant inspiratie zou hebben gehaald uit de manier waarop Ferdinand de Lesseps is tewerk gegaan. Vooral het gebruik van een “internationale formule” als tactisch middel voor het opstarten van een private expansionistische onderneming in Afrika vond August Roeykens een opmerkelijke parallel tussen de twee giganten.¹¹⁶⁵ Er is echter geen

---

¹¹⁶² Ibidem.

¹¹⁶³ Op 6 februari 1855.

¹¹⁶⁴ E.-A. JACOBS. *Art. cit.*, p. 206.

¹¹⁶⁵ A. ROEYKENS. *Léopold II et l’Afrique 1855-1880. Essai de synthèse et de mise au point*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1958, pp. 14-16.

“smoking gun” in de bronnen terug te vinden om de hypothese van een directe beïnvloeding op dit terrein te bevestigen of te ontcrachten. Het is wél een feit dat de prins in 1855 de Lesseps voor het eerst heeft ontmoet en jarenlang met hem bevriend of althans in contact is gebleven.

Leopold zal, zoals zoveel andere tijdgenoten, met het vorderen van de bouwwerken tussen Suez en Port Saïd ongetwijfeld sterk geïmponeerd zijn geraakt door het succes van de Fransman. Maar tijdens zijn eerste verblijf in Egypte was zijn houding ten aanzien van de diplomaat-ingenieur nog dubbelzinnig. Uiteraard had Leopold bewondering en ontzag voor het feit dat men een bouwonderneming van dergelijke omvang aandurfde, maar tegelijk hoopte hij heimelijk dat de Lesseps zou falen. Leopold was immers zo ambitieus te geloven dat hij samen met zijn vader in diens voetsporen kon treden. Het bewijs van deze drieste zelfoverschatting leest men in een brief aan Conway: “J’ai vu Mr. de Lesseps. C’est une canaille. Il a remué ciel et terre à Constantinople. Il désire que le papier ci-joint, qu’il a adressé à Lord Stratford, soit mis sous les yeux du Roi. Je conseille beaucoup de s’opposer à ces démarches, elles sont au moins inopportunes et je pense que lui usé, nous parviendrons à obtenir sa succession.”¹¹⁶⁶ Leopold dacht met andere woorden dat hij samen met Leopold I in staat was om het internationale lobbywerk van de Lesseps te breken én de vruchten van diens arbeid te oogsten! Hij kwam echter snel terug tot de realiteit en begreep dat een bondgenootschap veel nuttiger was.

Maar minstens even interessant was Leopolds ontmoeting met “Linant Bey” ofwel Louis-Maurice-Adolphe Linant de Bellefonds. Deze Fransman had in de jaren 1820 een aantal geografische en archeologische expedities gemaakt door de Sahara, Nubië, Sinai en Soedan. Hij begon zich te specialiseren in de hydrografie van Egypte en maakte vanaf 1831 carrière in de Egyptische administratie. Linant de Bellefonds kwam aan het hoofd te staan van de grote infrastructuurwerken. Hij was verantwoordelijk voor de aanleg van de vele irrigatiekanalen en van de Nijldam. Zijn ideeën liepen voor een stuk samen met die van de saint-simonisten, de technocratische volgelingen van Claude Henri de Rouvroy, graaf van Saint-Simon, die een sociaaleconomische doctrine voorstonden welke alle macht in de samenleving in handen wilde leggen van de industrie.

Enkele saint-simonisten, onder wie Saint-Simons invloedrijke spirituele erfgenaam Barthélemy Prosper Enfantin, namen het eeuwenoude plan op om de landengte van Suez te doorbreken. Linant de Bellefonds was de vakbekwame ingenieur die in de jaren 1840 de plannen van het toekomstige Suezkanaal uittekende. Ze waren zo overtuigend goed dat Ferdinand de Lesseps aan het werk toog om de noodzakelijke concessie te verwerven en het enorme investeringskapitaal bijeen te brengen.¹¹⁶⁷ Het was met diezelfde Linant de Bellefonds als gids dat Leopold dagenlang door het landschap rond Cairo en Alexandrië trok. Een betere informant over de geplande

---

¹¹⁶⁶ AKP Papieren Conway. Brief van de hertog van Brabant aan Conway, tussen Cairo en Alexandrië, 20 maart 1855. Uitgegeven in: E. VANDEWOUDE. *Art. cit.*, pp. 875-876.

¹¹⁶⁷ G. ALLEAUME. “Linant de Bellefonds et le saint-simonisme en Egypte.” In: M. MORSY (ed.). *Les Saint-Simoniens et l’Orient*. Aix-en-Provence: Edisud, 1990, pp. 113-132; M. KURZ & P. LINANT DE BELLEFONDS. “Linant de Bellefonds: Travels in Egypt, Sudan and Arabia Petraea (1818-1828).” In: P. & J. STARKEY (eds). *Travellers in Egypt*. London-New York: I.B. Tauris, 1998, pp. 61-69; J. MAZUEL. *L’œuvre géographique de Linant de Bellefonds*. Le Caire: E. & R. Schindler, 1937, 399 p.; VIDAL BEY. “Linant Pacha de Bellefonds, sa vie et ses œuvres.” *Bulletin de la Société khédiviale de géographie*, S. II, V, 1884, pp. 237-246.

veranderingswerken in deze economische ontwikkelingsregio kon de prins zich moeilijk wensen.

1.6. Een katholieke prins voor de Oriënt

Na een verblijf van bijna twee maanden in Egypte werd het voor het prinsenpaar tijd om verder te trekken. Bijna de hele aprilmaand van 1855 doorkruisten Leopold en Marie-Henriette het Nabije Oosten: Palestina, Libanon en Syrië.

Voor een katholiek echtpaar was een bezoek aan de heilige plaatsen van de christenheid in de periode van Pasen uiteraard een bijzondere ervaring, maar voor Leopold was het ook een gelegenheid om een subtiele “historische claim” te leggen op het erfgoed der kruisvaarders. Dit onderdeel van de reis was zorgvuldig voorbereid met de hulp van de diplomaat Edouard Blondeel van Cuelebroeck die de prins en prinses op de kade van Jaffa opwachtte en hen van daar verder begeleidde.¹¹⁶⁸

Blondeel van Cuelebroeck was aangesteld als Belgische zaakgelastigde bij de Ottomaanse Porte (sinds oktober 1848) en de Griekse regering (vanaf 1850). Hij kende de regio als zijn broekzak. Al in 1837 was hij consul in Alexandrië. Leopold I had hem toen opgedragen te onderhandelen over een mogelijke aankoop van het eiland Candia (Kreta) – een onmogelijke opdracht aangezien de Turkse sultan en de Egyptische vicekoning elkaar voortdurend het gezag over het eiland betwistten. Kort daarop begon Blondeel onderhandelingen met vicekoning Mohammed Ali over de stichting van een Belgische handelsvestiging in Abessinië. In 1840-1842 reisde hij trouwens zelf naar de Hoorn van Afrika om er de kolonisatiemogelijkheden ter plaatse in te schatten, opnieuw zonder enig concreet gevolg. Kortom, Blondeel behoorde tot de kleine koloniale lobby rond koning Leopold I. In 1845-1847 was hij trouwens actief in Guatemala waar hij moest proberen de Belgische emigratiekolonie om te vormen tot een staat – een intermezzo dat evenmin iets opleverde. In 1850-1851 was Blondeel terug in de Oriënt, ditmaal in opdracht van minister d’Hoffschmidt. Hij trachtte tevergeefs de toelating van de plaatselijke autoriteiten te krijgen om de grafmonumenten van Godfried van Bouillon en Boudewijn van Constantinopel in de kerk van het Heilig Graf te Jeruzalem te laten restaureren.¹¹⁶⁹

Met het bezoek van het prinsenpaar aan Jeruzalem op 30 maart 1855 hoopte Blondeel dat de plaatselijke pasha het verzoek ditmaal wél zou honoreren. Het is bekend dat Leopold het plan steunde, want de graftombes waren voor velen een unieke illustratie van de Belgische overzeese bedrijvigheid.¹¹⁷⁰ De zaak lag blijkbaar diplomatiek gevoelig en bovendien stond de lokale islamitische bevolking redelijk wantrouwig tegenover de visite van een hooggeplaatste christelijke gast. De vraag werd dus afgewimpeld.

---

¹¹⁶⁸ E.-A. JACOBS. *Art. cit.*, pp. 209-219.

¹¹⁶⁹ A. DUCHESNE. “Blondeel van Cuelebroeck (Edouard).” *Biographie nationale*, XXXI, 1962, col. 93-96; A. DUCHESNE. “Blondeel van Cuelebroeck (Edouard).” *Biographie belge d’Outre-Mer – Belgische overzeese biografie*, VI, 1967, col. 70-73.

¹¹⁷⁰ E.-A. JACOBS. *Art. cit.*, pp. 210-211; A. DUCHESNE. *Le consul Blondeel en Abyssinie*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1953, pp. 54-55.

Het is interessant om even stil te staan bij het plan zelf. Op zich kan het worden opgevat als het nastreven van een zuiver symbolische handeling. Toch zat in de prins vermoedelijk een dieper verlangen verscholen, en herinnerde hij zich de woorden die graaf O' Sullivan de Grass hem nog maar een korte tijd daarvoor, in de loop van 1854, had geschreven: "[...] il faudra mettre un Roi chrétien et catholique à Constantinople. [...] Il devra jouer en Orient le rôle que la Belgique joue en Occident. La Maison de Belgique faut fournir un Roi à Constantinople. Il y a une foule de raisons pour démontrer que de toutes les familles régnantes, la plus apte à fournir cette nouvelle Dynastie, c'est la nôtre."¹¹⁷¹ Het waren gevaarlijke tijden in de Oriënt. De Krimoorlog woedde in alle hevigheid en het Ottomaanse Rijk stond onder druk. Leopold en enkele van zijn adviseurs zagen blijkbaar mogelijkheden voor België en de dynastie om een rol te spelen in de naoorlogse periode, zeker indien de Turkse heerschappij verzwakt uit het conflict zou komen. Het valt bijgevolg gemakkelijk te begrijpen dat Leopold het belangrijk vond dat men voor hem een historische band met de regio smeedde. Vanuit een katholiek monarchistisch standpunt bekeken, was het opstarten van een proces van vereenzelviging met de grote christelijke kruisvaardkoningen die Jeruzalem hadden bevrijd een verleidelijke strategische zet.

De droom van een nieuw christelijk koninkrijk reisde trouwens met Leopold mee. De ontvangst door de christelijke gemeenschap in Syrië verleidde O' Sullivan de Grass opnieuw tot indoctrinerende standpunten die Leopold moesten overtuigen van zijn potentiële rol in de regio. In een slotbeschouwing vond de gevolmachtigde minister het "[...] un voyage [...] plein d'intérêt et embelli par la joie de ces populations chrétiennes si longtemps oubliées et qui étaient heureuses de saluer le fils d'un Roi, tandis que l'on songe enfin à assurer leur avenir. Si ce voyage sera un beau souvenir pour Votre Altesse Royale, il ne sera pas oublié non plus par ces chrétiens de Syrie qui depuis les croisades ont pu se demander si on se rappelait encore leur existence et leur misère."¹¹⁷² De diplomaten en vertrouwelingen Blondeel van Cuelebroeck en O' Sullivan de Grass versterkten in ieder geval via rechtstreekse gesprekken en met correspondentie bij Leopold het gevoel dat hij een "opdracht" te vervullen had. De relatie tussen christelijke plicht en expansionistische verlokking was gelegd.

1.7. Langs de eilanden van de toekomst

Blondeel van Cuelebroeck had tijdens deze reis kansen genoeg om met de prins te dromen over hun gemeenschappelijk interessegebied: kolonisatie. Hij zal daarbij zeker hebben verwezen naar de inspanningen die hij de voorbije decennia op dit terrein had geleverd, vaak rechtstreeks in opdracht van Leopold I, en tegelijk zijn kennis van de Ottomaanse context hebben tentoongespreid. Met name de eilanden in de Egeïsche Zee waren zoals bekend een gedroomd expansiegebied. Leopold nam ruim de tijd om ze te bezoeken.

Begin mei verbleef het prinsenpaar enige dagen op Cyprus, waar men het eiland doorkruiste en een bezoek bracht aan Famagusta, Larnaka en Nicosia. Terug aan boord van het schip deelde Leopold op 7 mei 1855 zijn echtgenote het overlijden

---

¹¹⁷¹ AKP Fonds Goffinet. Archief Goffinet Aanvulling 1995 (verzameling Pingot). Doos DP 1 – Map "Politique". Brief van O' Sullivan de Grass aan de hertog van Brabant. S.l., s.d. [1854].

¹¹⁷² AKP Fonds Goffinet. Archief Goffinet Aanvulling 1995 (verzameling Pingot). Doos DP 1 – Map "Politique". Brief van O' Sullivan de Grass aan de hertog van Brabant. Wenen, 28 mei 1855.

mee van haar moeder aartshertogin Dorothea. Ongelukkigerwijs had het nieuws hem bereikt toen ze halt hielden in Damascus, de meest afgelegen plek op de reisroute. Bevreesd voor de emotionele reactie van de prinses had hij dat treurige bericht enkele weken geheim kunnen houden tot ze terug op zee waren. Na enige aarzeling werd de tocht toch voortgezet zoals gepland, en men bezocht achtereenvolgens Rhodos, Knidos, Kos en het Turkse vasteland voor de ruïnes van het monument van Halicarnassus. Meer tijd nam het gezelschap voor het bezoek aan Kreta. Men vervolgde de tocht langs de Sporaden waarna men uiteindelijk Athene bereikte voor een bezoek aan koning Otto I.

In de literatuur beklemtoont men nogal vaak het feit dat de expansie-ideeën met betrekking tot Kreta, Cyprus en Rhodos tot stand kwamen in het begin van de regeringsperiode van Leopold I. Men stelt dat wanneer de hertog van Brabant tijdens zijn reis in 1855 opnieuw belangstelling voor het gebied toonde, dit wellicht met medeweten of zelfs in opdracht van de koning moet zijn geweest. Maar voorts lijken de bedoelingen van de prins nog maar weinig afgeleid. ¹¹⁷³ Het zal ongetwijfeld wel kloppen dat Leopold I altijd interesse heeft behouden voor de regio. Maar een brief van 3 september 1854 toont aan dat het concrete bezoek van 1855 veeleer voortvloeide uit de hechte relatie die blijkbaar al een tijdje bestond tussen prins Leopold en Blondeel van Cuelebroeck. ¹¹⁷⁴ De bewuste brief plaatst de reis van de hertog van Brabant door de Egeïsche Zee dan ook in een iets duidelijker perspectief. Leopolds zwerftocht langs de eilanden was niets minder dan een vooraf geplande verkenningstocht op zoek naar terreinen die geschikt waren voor aankoop en cultivatie. Opnieuw wordt duidelijk dat Leopold al een heel precies, zij het overambitieuze, doel voor ogen had. Naast een speculatieve fixatie op de te verwachten economische rentabiliteit van de gronden, stond de vaste overtuiging dat de aankomende desintegratie van het Turkse Rijk de eilanden tot een springplank naar de heerschappij over de Oriënt maakte.

Al op 26 mei 1854 had Leopold een brief aan Blondeel geschreven waarin dergelijke ideeën aan bod kwamen. In zijn antwoord oriënteerde de diplomaat de prins vervolgens naar een concreter plan. Hij wist dat wat hij schreef politiek gezien explosief kon zijn, en maande de prins aan tot absolute discretie. ¹¹⁷⁵ Het uitgangspunt van Blondeel was dat men zich moest voorbereiden op de politieke verdeling van het Ottomaanse Rijk. ¹¹⁷⁶ Een eigen pied-à-terre zou Leopold de zekerheid geven dat hij later een rol van betekenis kon spelen in het gebied. Op de eilanden in de Egeïsche Zee moest een terrein worden aangekocht dat zou worden

---

¹¹⁷³ A. DUCHESNE. "Rhodes: de la Cité des Chevaliers aux projets de Léopold II." *Bulletin des Séances de l'Académie des Sciences d'Outre-Mer – Mededelingen van de zittingen van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*, XXXIV, 1988, 3, pp. 407-424.

¹¹⁷⁴ AKP Fonds Goffinet. Archief van de hertog van Brabant. Briefwisseling tussen prins Leopold en E. Blondeel van Cuelebroeck. Brief van E. Blondeel van Cuelebroeck aan de hertog van Brabant. Constantinopel, 3 september 1854.

¹¹⁷⁵ "[...] mais je dois ajouter qu'en ce moment lorsque l'Europe entière est en armes pour conserver l'intégrité de l'empire ottoman, la moindre indiscrétion sur le projet qui nous occupe soulèverait d'universelles invincibles. [...]"

¹¹⁷⁶ "[...] Le principe que nous soulèverions serait repoussé avec une horreur au moins apparente par toutes les puissances. – Si l'Empire ottoman doit périr bientôt, ce ne sera que par la théorie des faits accomplis que ses médecins se constitueront ses héritiers et c'est dans cette prévision, Monseigneur, que nous devons agir pour être préparés à de telles éventualités et pouvoir, nous aussi, invoquer le fait accompli [...]"

bewerkt door Belgische landbouwers – de voorhoede van de toekomst.¹¹⁷⁷ Welk eiland in aanmerking kwam, kon Blondeel nog niet zeggen. Daarvoor moest de prins de toestand ter plaatse gaan bestuderen. Cyprus, Rhodos, Samos, Mytilene hadden allemaal zo hun voordelen.¹¹⁷⁸ Blondeel adviseerde Leopold de investeringen volledig uit eigen zak te betalen zodat hij zijn bewegingsvrijheid behield. Blondeel zou wel een Armeniër of een Griek vinden die als tussenpersoon kon fungeren om het terrein te verwerven. Maar het geld mocht niet onproductief worden gebruikt: de opbrengst behoorde minstens 4 tot 6 procent per jaar te bedragen. Een startkapitaal van 200.000 frank achtte Blondeel wenselijk. Het is opvallend hoezeer de plannen van Leopold en Blondeel van Cuelebroeck reeds gericht zijn op het concrete financiële resultaat van de operatie.

Op 8 maart 1855 – Leopold verbleef op dat moment nog bij Saïd Pacha in Cairo – herinnerde Blondeel vanuit Constantinopel de prins aan het plan dat ze een jaar daarvoor samen hadden bedacht: “Peut-être Votre Altesse Royale, en vue de son ancien projet, jugera-t-elle convenable de visiter les Iles de Chypre, Candie, Rhodes, Mitilennes [sic] et de m’admettre à Sa suite? J’attendrai ses ordres.”¹¹⁷⁹ De instructies kwamen spoedig. Blondeel werd zoals eerder vermeld onmiddellijk naar Jaffa gesommeerd, waarna ze samen de exploratie van de Oriënt maar vooral van de Griekse eilanden aanvatten.

Nadat de prins en Blondeel hun exploratie hadden beëindigd en op 5 juni in Callimaki afscheid van elkaar hadden genomen¹¹⁸⁰, deed Blondeel in Constantinopel nog meerdere bemiddelingspogingen bij de Turkse overheid en inspanningen om de aankoop van een terrein te realiseren.¹¹⁸¹ Maar Egypte had intussen toch – zoals men heeft gemerkt – een bijzonder sterke indruk nagelaten. Misschien was Leopold gaan twijfelen over de economische en politieke risico’s die hij in het onzekere gebied dreigde te nemen. Het zag er bovendien naar uit dat de Ottomaanse sultan nog een tijdje zeker was van zijn troon. Spilliaerdt-Caymax en Saïd Pacha hadden intussen andere pistes geopend. In december 1855 was het voor Blondeel duidelijk dat Leopold was gaan aarzelen en het plan had verdaagd. Bovendien kon hij zelf onvoldoende rekenen op de steun van minister van Buitenlandse Zaken Vilain XIII.¹¹⁸² De plannen verdwenen voor een poos in de kast.

---

¹¹⁷⁷ “Pour cette raison, Monseigneur, et à quelque titre que ce soit, nous devons avoir un pied à terre – un fait en attendant le droit et après mûre réflexion voici ce que je crois devoir proposer à Votre Altesse Royale: acheter un terrain aussi considérable que possible dans celle des Iles qui paraîtra le plus convenable au but que nous proposons. Ce terrain, il faudra l’exploiter avec des Belges qui, prospérant sur une terre fertile et salubre, formeront le noyau de notre avenir.”

¹¹⁷⁸ “Je ne puis encore indiquer cette Ile: Chypre, Rhodes, Samos, Mitilene offrent des avantages, mais il faut les visiter d’abord [...]”

¹¹⁷⁹ AKP Fonds Goffinet. Archief van de hertog van Brabant. Briefwisseling tussen prins Leopold en Edouard Blondeel van Cuelebroeck. Brief van Edouard Blondeel van Cuelebroeck aan de hertog van Brabant. Constantinopel, 8 maart 1855.

¹¹⁸⁰ E.-A. JACOBS. *Art. cit.*, p. 218.

¹¹⁸¹ AKP Fonds Goffinet. Archief van de hertog van Brabant. Briefwisseling tussen prins Leopold en E. Blondeel van Cuelebroeck. Brief van E. Blondeel van Cuelebroeck aan de hertog van Brabant. Büyükdere, 14 september 1855: “[...] Je puis l’avouer aujourd’hui, en songeant que toutes les combinaisons commençaient par des dépenses, que les résultats étaient toujours en raison directe de leur importance, un moment de découragement m’a saisi, mais, trouvant à Constantinople un ministère composé de mes meilleurs amis, j’ai fait une tentative désespérée qui, grâce à Dieu, est en bonne voie de succès.”

¹¹⁸² AKP Fonds Goffinet. Archief van de hertog van Brabant. Briefwisseling tussen prins Leopold en E. Blondeel van Cuelebroeck. Brief van E. Blondeel van Cuelebroeck aan de hertog van Brabant.

Leopold en Marie-Henriette hadden intussen hun reis beëindigd via de klassieke haltes van een cultuureducatieve “Grand Tour”: Sicilië, de Italiaanse kunststeden en het Zwitserse Alpengebied. Een audiëntie bij de paus in Rome was de kers op de taart geweest.¹¹⁸³

2. Op verkenning bij de zieke man van Europa (1860)

In 1858 verbleef Leopold enige tijd in Londen en Duitsland maar deze reizen waren uitsluitend opgevat als familiebezoeken. Met de ontwikkeling van koloniale concepten hebben zij dus niets te maken. Na Egypte gingen Leopold en Marie-Henriette zich onder andere toeleggen op de gezinsvorming. De voortzetting van de dynastie werd gezien als een evidente plicht voor het toekomstige koningspaar. Op 18 februari 1858 werd een eerste dochter – Louise – geboren. In juni 1859 kwam voor Leopold de opluchting: met de geboorte van zijn zoon Leopold had hij eindelijk een troonopvolger. Intussen had Leopold in Brussel verbeteringswerken aan zijn paleis – het hôtel d’Assche – laten aanbrengen zodat hij met zijn gezin in een waardige woonomgeving kon verblijven. De eerste bouwprikkels waren in hem losgekomen en hij mobiliseerde architecten en lokale autoriteiten om samen na te denken over grootse openbare werken die de hoofdstad moesten verfraaien. Parallel daarmee was hij zich gaan toeleggen op de versterking van zijn kapitaal. Leopold kreeg steeds meer een neus voor zaken.

Intussen was de prins begonnen met studiewerk over de expansie. Hij had zijn ideeën krachtig samengebundeld in de toespraak voor de Senaat van 17 februari 1860. De Oriënt lonkte opnieuw. Een paar weken na de beroemde redevoering in de hoge kamer trok Leopold naar Oost-Europa en Constantinopel.

Over deze reis is men bijzonder goed gedocumenteerd. Enerzijds omdat Leopold zelf een lijevig verslag heeft nagelaten.¹¹⁸⁴ Anderzijds omdat de prins ditmaal niet incognito door Europa trok met als gevolg dat zowel pers als autoriteiten hem voortdurend op de hielen zaten. De dagbladen en diplomatieke correspondentie bevatten nogal wat tegenstrijdige toespelingen op de motieven van de prins. Onder andere dankzij de toespraken waren de tijdgenoten op dat ogenblik veel meer bezig met zijn aspiraties dan in 1854-1855.

2.1. De kanselarijen kijken mee

Zoals Sophie Basch heeft aangetoond, stond het voor een deel van de pers vast dat de prins naar Constantinopel trok om van de Turken een eiland los te krijgen. Dagbladen zoals *L’Etoile belge* en *L’Echo du Parlement* speculeerden over

---

Constantinopel, 10 december 1855: “[...] le projet qui me préoccupait avec tant d’ardeur me semble être ajourné dans l’esprit de Votre Altesse Royale et d’ailleurs je ne puis pas assez compter sur la bienveillance de Monsieur le Vicomte Vilain XIII pour m’exposer en quoi que ce soit. Je fais donc le mort et j’attendrai des ordres précis [...]”

¹¹⁸³ E.-A. JACOBS. *Art. cit.*, pp. 219-224.

¹¹⁸⁴ S. BASCH (ed.). *Voyage à Constantinople – 1860*. S.l.: Editions Complexe, 1997, 176 p.

onderhandelingen met betrekking tot de aankoop van Kreta of Cyprus en meenden zelfs te weten hoe hoog de prijs was die de Turken vroegen.¹¹⁸⁵

Op het diplomatieke vlak was er veel meer zin voor nuance, al deed het gedrag van de prins wel hier en daar de wenkbrauwen fronsen. De Franse diplomaten maakten zich het minste zorgen. De Franse graaf de Montessuy meldde Parijs dat Leopold door zijn vader was weggestuurd omdat de koning niet wilde dat zijn zoon zich te veel moeide met binnenlandse aangelegenheden. De driften van de prins waren bekend. Dit was louter een studiereisje voor eigen plezier, zo meende men. De Britten waren aandachtig maar nooit echt verontrust. Gezondheidsoverwegingen en het voltooiën van de onafgewerkte “tour” door de Oriënt leken hen de meest voor de hand liggende redenen voor de reis. Als de politieke motieven al ernstig dienden te worden genomen, dan achtte men de kans op slagen quasi nihil. De Nederlandse minister te Brussel Gericke van Herwijnen had dan weer een ernstiger oordeel. Den Haag kreeg een gedetailleerd relaas over alle expansionistische interessepunten van de hertog en de rol die Blondeel speelde als bemiddelaar.¹¹⁸⁶ Maar waren al deze speculaties terecht? Verschaft Leopold zelf geen opheldering?

Leopold was allerminst de volstrekt utopische dromer waar de pers hem voor hield. Hij kon de speculaties van de dagbladen zelf maar weinig appreciëren en schakelde overall waar hij passeerde de Belgische diplomaten in om de berichten mee te helpen ontcrachten.¹¹⁸⁷ Leopold had zijn standpunten sinds zijn vorige reis een beetje bijgestuurd. Ze waren realistischer en meer op de praktijk gericht. De Krimoorlog had de kaarten in Europa immers herschikt. Frankrijk was weer “incontournable” op het continent en ook de Britten kwamen versterkt uit de strijd. Rusland moest zijn ambities terugschroeven en Turkije was voor een tijdje zeker van zijn voortbestaan. Leopold rekende dus niet meer op een plotse instorting en verdeling van het Ottomaanse Rijk. Wilde hij toch een graantje meepikken, dan moest hij dat op een doordachte, enigszins geslepen manier aanpakken. Het stond vast dat ooit de dag zou komen dat het Turkse Rijk zou verdwijnen. Maar zolang die ondergang geen feit was, was het voor Leopold vooral zaak een goed imago op te bouwen in de Oriënt. Het kwam er op aan zich te beperken tot kleine, in hoofdzaak financiële projecten, en de Europese grootmachten – vooral het Frankrijk van Napoleon III – te vriend te houden. De reden waarom Leopold naar Constantinopel trok, was dus in de eerste plaats om de toekomst voor te bereiden en onderweg te leren voor later. Hij wist goed genoeg dat zijn wensen betreffende een landconcessie maar weinig kans maakten, wat de pers ook mocht beweren. Hij zou dus zijn reis in een veel breder perspectief opvatten.

2.2. Langs de Donau

Leopold maakte van de gelegenheid gebruik om Centraal- en Oost-Europa te verkennen. Hij vertrok op 22 maart 1860 uit Brussel en reisde met de trein over Frankfurt naar Praag en Brno en vervolgens naar Wenen, waar hij een week lang de schoonfamilie bezocht. O’ Sullivan mocht zijn gastheer zijn, en ’s avonds voerden ze

---

¹¹⁸⁵ Ibidem, pp. 18-20.

¹¹⁸⁶ Ibidem, pp. 21-28.

¹¹⁸⁷ Bijvoorbeeld baron Alcindor de Beaulieu, Belgisch minister te Frankfurt. Leopold passeerde er op 23 maart 1860.

lange gesprekken over de Europese politiek. In een “dissertation politique” pompte de graaf het er bij Leopold nog eens goed in dat België moest profiteren van de nieuwe politieke situatie: “Notre Ministre espère que nous saurons profiter de la circonstance pour grandir. Que si la Chine dans l’Extrême-Orient succombe, que si la Turquie dans l’Orient succombe, nous serons assez bien avec S[a] M[ajesté] pour en recueillir une part. Des colonies, voilà ce qui nous manque, voilà ce qui compléterait l’œuvre de 1830, l’œuvre de ces dernières 29 années!”¹¹⁸⁸ De prins werkte trouwens een hels schema van audiënties af, hoofdzakelijk met Oostenrijkse ministers, generaals en andere staatslieden die hij tot in het detail uithoorde over de politieke actualiteit in het keizerrijk. Vervolgens trok hij naar Pest en vandaar verder oostwaarts per boot over de Donau. Leopold had veel meer belangstelling voor de scheepswerven, de haveninfrastructuur langs de stroom en de vestingwerken van de steden die hij bezocht dan voor het artistieke patrimonium waarmee de plaatselijke autoriteiten hem lieten kennismaken. Het valt op dat Leopold onderweg op een nauwkeurige wijze de “waarde” schatte van de gebieden waar hij door trok. De materiële rijkdommen, de bodemschatten en de agrarische opbrengsten van Hongarije, Servië en uiteindelijk Roemenië werden met veel precisie opgetekend in het reisverslag.

De werkwijze die Leopold daarbij hanteerde was eenvoudig. Hij gaf zijn ogen de kost en hoorde iedereen uit die wat te vertellen had, bij voorkeur hooggeplaatste en invloedrijke personen. Voor lezen had hij onderweg te weinig tijd. Later vulde hij zijn kennis wel degelijk aan met lectuur, maar de persoonlijke benadering zou steeds één van Leopolds meest efficiënte methoden blijven om de informatie te verwerven die hij wilde hebben. Zo onderwierp hij tijdens de rustige uren aan boord van het schip dat de Donau afvoer de invloedrijke prins Ghika die hem gezelschap hield aan een soort kruisverhoor over de rijkdommen van Walachije en schreef de gedetailleerde informatie prompt in zijn notaschrift.¹¹⁸⁹ Uiteraard zag Leopold hier weer een breder belang opduiken: zijn broer Philippe werd tot de kanshebbers gerekend voor de troon van een nieuw koninkrijk aan de Donau. Zijn notitie “Désirs et vœux de la population” is dan ook geenszins onschuldig. Leopold beklemtoonde dat de Moldaven en Walachen een unie nastreefden onder het bestuur van een buitenlandse prins. “Il lui suffira de se présenter pour être acclamée”, zo noteerde hij. Uiteraard was België voor Leopold hét model voor de te kiezen staatsvorm en zijn broer dé uitgelezen kandidaat voor de functie van staatshoofd: “Ces provinces toujours menacées, souvent envahies, voudraient se constituer neutres comme nous. Le souci du Roi des Belges lui fait naturellement jeter les yeux sur un des siens pour exécuter au midi ce qui a si bien réussi au Nord. Le nom de mon frère est sur toutes les lèvres.”¹¹⁹⁰ In 1866 zou de plaatselijke machthebber Couza het vertrouwen van de Kamers verliezen en werd inderdaad prins Philippe naar voor geschoven om de troon te aanvaarden. Minder ambitieus dan zijn broer, weigerde die echter het aanbod en de vorstelijke titel kwam in handen van Karel van Hohenzollern-Sigmaringen (Carol I). Het zou trouwens niet de laatste keer zijn dat Philippe weigerde de door Leopold I en Leopold II zo begeerde “expansie” van de Belgische dynastie een stap vooruit te helpen.

---

¹¹⁸⁸ S. BASCH. *Op. cit.*, p. 37.

¹¹⁸⁹ *Ibidem*, p. 49.

¹¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 48.

2.3. De ontgoocheling

“Le Bosphore est certainement magnifique mais je m’attendais à quelque chose de plus pittoresque et surtout de plus turc”, zo luidde Leopolds appreciatie op 9 april 1860 bij de eerste aanblik van de hoofdstad van het Turkse imperium. In de drie daaropvolgende weken dat hij in Constantinopel verbleef, vertrouwde hij meermaals zijn ontgoochelingen toe aan het papier. Leopold had zichzelf een ander beeld van de stad gevormd: mysterieus, romantisch, door en door oriëntaals, groots en van een overweldigende monumentaliteit als gevolg van de rijke en gevarieerde geschiedenis met Romeinse, Byzantijnse en Turkse heersers... Leopold voelde zich niet geheel bedrogen, maar hij vond toch dat Constantinopel op geen enkel vlak kon wedijveren met het Cairo dat hij enkele jaren daarvoor had bezocht. Leopold ergerde zich aan de smerigheid van de straten, de gebrekkige transportmogelijkheden, het armtierige aanzien van de buurten, de ongezonde lucht. Alleen de moskeeën en enkele paleizen waren echt de moeite waard. Maar dan hoofdzakelijk de al iets oudere bouwwerken, want de protserige architectuur die de laatste sultan had laten bouwen bevatte tot Leopolds weezin te veel “karton”.¹¹⁹¹

De teleurstelling had ook betrekking op de sultan zelf en op diens entourage van gezagsdragers – wat op het eerste gezicht nogal oneerbiedig lijkt als men ziet met welke praal Leopold werd ontvangen. Maar voor de prins hoorde zulk vertoon bij zijn status. Zijn ongenoegen had vooral betrekking op de wijze waarop de sultan door wanbeleid het land ten gronde richtte. Voor Leopold was dát de essentie van zijn bezoek: zelf zien hoe het Turkse Rijk er aan toe was, welke politieke toekomst het had. En wat hij zag was weinig fraai. In zijn hart had de prins een groot respect voor de Turkse imperiale traditie. Het deed hem vooral pijn te zien hoe de rijkdommen van de staat werden verspild en aldus de staat zelf werd uitgehold. Het oordeel van de hertog van Brabant is finaal vernietigend voor de heersende klasse: “Pauvre Turquie, elle reste debout car elle est trop faible pour remuer et faire la culbute! L’armée est belle mais sans solde, le peuple fanatique, l’administration pourrie, stupide, aveugle, inerte, le Sultan une espèce d’idiot, Fuad Pacha un homme de talent mais très rusé, les Puissances des médecins qui, à force de vouloir faire avaler leurs drogues, finiront par tuer le malade, qui à mon sens est bien bas et pas pour l’unique raison qu’un tel effort est au-dessus de ses forces. Mais bientôt la gangrène se mettra aux extrémités, et nous le verrons, Servie, Monténégro, Moldo-Valachie, se séparer du tronc et faire revivre en Europe les turpitudes des républiques espagnoles de l’Amérique Centrale. Dieu, quelle douleur de voir un tel pays entre de telles mains! C’est comme si on livrait une belle et fraîche jeune fille aux lépreux!”¹¹⁹²

Leopolds bezoek aan Constantinopel bleek dan weer wel een uitstekende leerschool op het vlak van internationale politiek. Met veel genoegen nam de prins deel aan de banketten, ontvangsten en bijeenkomsten die de Europese vertegenwoordigers bij de Porte organiseerden. Hij liet zich volledig onderdompelen in dit samenzweerderig milieu en bestudeerde aandachtig de invloed die de ambassadeurs of gevolmachtigde ministers van de grootmachten op de sultan uitoefenden. Vaak keek hij van op de eerste rij mee hoe bijvoorbeeld de Britse ambassadeur Henry Bulwer, de Franse markies Jean-Marie-Félix de La Valette of de Oostenrijkse baron de Prokosch-Osten het Turkse staatshoofd met suggesties of dwingende raadgevingen

---

¹¹⁹¹ Ibidem, p. 55.

¹¹⁹² Ibidem, pp. 55-56.

bestookten. Leopold ontwikkelde aldus een eigen kijk op het intern functioneren van het Turkse Rijk: “Dieu dans sa justice, avant de rayer du monde ce cruel, abominable, et sensuel islamisme, a voulu humilier l’orgueil de ces superbes Ottomans, qui aujourd’hui sont aux pieds des ambassadeurs chrétiens. Sir H. Bulwer, le marquis de La Valette, sont les maires du palais de Constantinople. Ce sont eux, et non plus le Sultan, qui règnent.”¹¹⁹³ Zijn opportunistische talenten aanscherpend, maakte Leopold snel van de gelegenheid gebruik om op goede voet te staan met vooral Bulwer. Via de beproefde techniek van het indringende persoonlijke gesprek vroeg hij diens opinie over de financiële toekomst van het Ottomaanse Rijk en de te verwachten internationale politiek ten aanzien van de Oriënt.¹¹⁹⁴

Maar deed Leopold eigenlijk nog iets anders dan alleen maar de passieve gast van de sultan zijn? Zijn observaties hebben hem ongetwijfeld snel geleerd dat er weinig ruimte was voor eigen initiatieven. Veel minder dan in Egypte kon de prins persoonlijke projecten bij de machthebbers aankaarten. De politieke toestand was daar te gevoelig voor. De interventies zijn dan ook beperkt gebleven tot enkele kleine initiatieven. Zo probeerde hij tijdens een audiëntie bij de sultan de *Société belge de Navigation* aan te bevelen. Later zou hij via andere hoge gezagsdragers de wens uitdrukken diezelfde scheepvaartmaatschappij een terrein langs de Bosporus te zien krijgen voor de bouw van eigen magazijnen. De sultan zou kort voor Leopolds vertrek laten weten dat men het verzoek niet kon honoreren omdat men geen precedent wilde creëren voor andere landen.¹¹⁹⁵ In een gesprek op 18 april met minister van Buitenlandse Zaken Fuad Pacha bracht hij de kwestie van de graven van de kruisvaarders in Jeruzalem aan de orde, maar diens reactie was uiterst gereserveerd.¹¹⁹⁶ De interessantste discussie had de prins wellicht op 22 april, opnieuw met Fuad Pacha, die hem sprak over de noodzaak van een nieuwe staatslening. Leopold en Fuad bespraken samen de mogelijkheid tot interventie door de Brits-Belgische bankiers Goldsmith en Bischoffsheim.¹¹⁹⁷ Maar in elk van deze gevallen gedroeg Leopold zich voorzichtig, conform de verordening die zijn bezorgde vader hem op 18 april per brief had nagestuurd.¹¹⁹⁸

2.4. Naambekendheid mét een kleine smet op het blazoën

Was Leopold bij het afsluiten van dit bezoek een ontevreden man? Verrassend genoeg niet. Ontgoocheld over wat hij in Constantinopel en meer bepaald aan het Turkse hof had gezien omdat het niet overeenkwam met de voorstelling die hij er zich vooraf van had gemaakt, was hij toch in grote mate in zijn opzet geslaagd. De Oriënt kende immers voortaan zijn naam: “Le Sultan ne pouvait qu’une chose pour moi, et cette chose il l’a faite. Il me présente lui-même à tout l’Orient comme un grand personnage. Dans tout l’Empire maintenant, le nom belge est connu.”¹¹⁹⁹ In de

---

¹¹⁹³ Ibidem, p. 58.

¹¹⁹⁴ Ibidem, pp. 59-60.

¹¹⁹⁵ Ibidem, p. 65 & p. 84.

¹¹⁹⁶ Ibidem, p. 68.

¹¹⁹⁷ Ibidem, p. 74.

¹¹⁹⁸ AKP Fonds Goffinet. Archief van het privésecretariaat van de hertog van Brabant. Ingekomen brieven. Brief van Leopold I aan de hertog van Brabant. Laken, 18 april 1860. Uitgegeven in: G. JANSSENS & J. STENGERS. *Op. cit.*, pp. 165-166.

¹¹⁹⁹ S. BASCH. *Op. cit.*, p. 70.

langetermijnvisie van de prins was dit een waardevolle verwezenlijking, en dus was de eindbalans van de reis volgens hem positief.

Het bezoek aan Constantinopel had hem bovendien meer inzicht gegeven in de algemene internationale politiek en in de toestand van de Oriënt in het bijzonder. Wat betreft de verwerving van grondconcessies was hij nog meer overtuigd geraakt dat Belgische financiers op handige wijze konden inspelen op de noden van de Turkse staat. Als onderpand voor leningen moesten ze gronden, belastinginkomsten van een eiland of een provincie ofwel een mijnconcessie vragen. De geruchten in de pers over Kreta dwarsboomden echter alle plannen in die richting. Leopold vond het absurd dat men hem zoiets grootschaligs en volstrekt onrealiseerbaar in de schoenen wilde schuiven als de aankoop van een eiland. Het ging hem trouwens niet langer om eilanden in hun geheel maar om specifieke, goed gekozen terreinen die men zou kunnen beschouwen als termijinvesteringen met een laag risico. Hij huiverde echter bij de gedachte dat hij het onverdiende imago zou krijgen van “une espèce de chevalier errant, toujours à la recherche d'une île.”¹²⁰⁰ De toekomst van het Turkse Rijk lag volgens Leopold ofwel in de totale verbrokkeling, wat voorlopig onwaarschijnlijk was, ofwel in de versterking via buitenlandse inbreng, en dan bij voorkeur uit België. De vier pijlers waarop de reconstructie van de Turkse staat moest rusten waren orde, rechtschapenheid, geld en moed. Geld en moed waren er al in overvloed, zo was zijn overtuiging, de rest was meer dan wenselijk.¹²⁰¹ Als de Turkse heersende klasse haar mentaliteit maar eens wilde veranderen, dan kon ze in samenwerking met Belgische kapitalisten nog veel bereiken.

Leopold had dus eerder een goed gevoel na afloop, maar dat was zeker niet het geval voor zijn vader, zoals men in het vorige hoofdstuk al heeft gezien. De prins had zich immers kort voor zijn vertrek bezondigd aan een roekeloze, weinig diplomatische démarche die een smet wierp op het imago dat hij tijdens zijn verblijf zo zorgvuldig had proberen opbouwen. In zijn jeugdige gretigheid naar oriëntaalse souvenirs had hij van zijn gastheer nog een aantal buitensporige gunsten gevraagd, zoals een bewerkt lederen zadel en zilveren waterpijpen. In het licht van de overdadige luxe die hem tijdens zijn verblijf was aangeboden, getuigde dat van weinig tact. In sommige dagbladen beweerde men zelfs dat Leopold de waterpijpen had gestolen. De affaire werd rechtgezet met de gift van een opzichtige, duur ogende vaas, vervaardigd door één van de bekendste Belgische edelsmeden, de Brusselse hofleverancier Dufour. Leopold zelf trok zich de zaak niet te veel aan, wel integendeel. Samen met zijn secretaris Adrien Goffinet regelde hij de gift van de vaas in zijn eigen voordeel! De beker werd bekleed met edelstenen afkomstig uit de waterpijpen van de sultan waardoor hij meer dan de helft van de kosten bespaarde! De schenking werd met veel bombarie aangekondigd in de kranten zodat Leopold opnieuw in beeld kwam als een genereus man. De met imitatiestenen gevulde waterpijpen hield hij echter voor zich en bracht hij onder in een “oriëntaals museum”. Leopold was achteraf bijzonder opgetogen over zoveel leepheid...¹²⁰²

---

¹²⁰⁰ Ibidem, p. 85.

¹²⁰¹ Ibidem, pp. 85-86.

¹²⁰² Ibidem, pp. 170-172.

3. Koloniale denkoefeningen tijdens het kuren (1861)

Een hoogst merkwaardige en volstrekt uit de band springende studiereis maakte Leopold een jaar later, in de lente van 1861. Hij trok naar Oostenrijk, meer bepaald naar het kuuroord van Wildbad Gastein in Tirol, om er te werken aan zijn wankele gezondheid. Vreemd genoeg was dit korte verblijf in de Alpen voor de ontwikkeling van Leopolds koloniale doctrine misschien wel even invloedrijk als zijn reizen naar het Oosten.¹²⁰³

In 1861 was Leopold 26 jaar. Ondanks zijn jonge leeftijd had hij, zoals men eerder heeft gezien, al behoorlijk wat gezondheidsproblemen. Vooral de pijn aan zijn been ging hem rond deze tijd meer en meer parten spelen. Ze vormde de directe aanleiding tot de reis. Leopold had immers al zeven maanden lang last van een verkoudheid die hij had opgelopen tijdens een bezoek van koningin Victoria aan België. Die verkoudheid was volgens Leopold op zijn been geslagen en maakte hem het leven zuur. De behandelingen van de artsen hadden niets opgeleverd. Ten einde raad stuurden ze hem voor een kuur naar Wildbad Gastein.¹²⁰⁴

Per uitzondering liet hij zich voor deze weinig avontuurlijke excursie vergezellen door de hertogin. Ze reisden incognito onder de schuilnamen van “vicomte en vicomtesse d’Ardenne”. De hertogin trok echter verder naar haar familie in Wenen en Leopold nam alleen zijn intrek in de villa “Solitude”.¹²⁰⁵ Teruggetrokken in eenzaamheid, gebukt onder de pijn, en gegrepen door een opmerkelijk sombere gemoedstoestand begon Leopold aan een innerlijke zoektocht, een verkenning van zichzelf in zijn prinselijke rol. Kortom, hij liet zich overvallen door existentiële angsten, wat ongetwijfeld werd bevorderd door de aanblik van de alomtegenwoordige kreupelen. Zijn cynisme bleef dan weer ongeschonden, zo blijkt uit de opmerking dat hij zichzelf zag als een “membre effectif de la société des 150 boiteux remis à Gastein”.¹²⁰⁶ Leopold zocht een uitweg via boeken en gemijmer over de toekomst.

---

¹²⁰³ Over deze reis is men goed ingelicht dankzij de handgeschreven reisnotities van Leopold zelf, AKP Fonds Goffinet. Archief van de hertog van Brabant. Reisaantekeningen van de hertog van Brabant tijdens zijn reis naar Wildbad Gastein in 1861. Dit handschrift is in juli 1987 onder de titel *Un voyage à Wildbad-Gastein en 1861. Journal du Duc de Brabant* in persoonlijk beheer uitgegeven door Victor Capron. Gezien de kwetsbare toestand waarin het papier van het originele handschrift verkeert, heb ik het advies gevolgd van de archivaris van het AKP, de heer G. Janssens, en de uitgave van V. Capron als uitgangspunt genomen van mijn analyse. De transcriptie van V. Capron volgt getrouw het origineel. Ik heb de documentatie aangevuld met correspondentie die Leopold vanuit Wildbad Gastein uitwisselde met zijn secretaris Adrien Goffinet. Deze briefcollectie wordt bewaard in AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Reizen 1861 Bad Gastein.

¹²⁰⁴ V. CAPRON. *Op. cit.*, p. 12: “Souffrant depuis 7 mois d’un refroidissement pris au passage de la Reine Victoria en Belgique, refroidissement qui s’est jeté sur ma jambe gauche et qui sans me causer de douleur, me fait boiter et me gêne beaucoup, le médecin après m’avoir traité au moyen de vésicatoires, ventouses, bains-douches et fer rouge, m’envoie enfin à Gastein.”

¹²⁰⁵ Deze villa bestaat nog steeds. Er is een luxehotel in ondergebracht. Zie: www.villasolitude.com

¹²⁰⁶ AKP Fonds Goffinet. Archief A. Goffinet. Reizen 1861 Bad Gastein. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Gastein, 29 mei 1861. In zijn reisaantekeningen wordt de sfeer in scherpe lijnen getekend. Leopold noemde de regio “une véritable vallée de larmes”. En verder: “Le confort, la bonne chaire, les plaisirs de la société sont complètement inconnus. Il y a ici que 150 boiteux réunis au bout du monde autour d’une source douée, dit-on, du merveilleux privilège de soulager leurs maux. Je suis hélas et pour ma perte, un membre très effectif de cette triste réunion. Gastein ne possède pas de promenades, il n’y a que la grande route et quelques sentiers de montagne. La pluie nous tiendra dit-on, journellement compagnie. Ma première impression fut pénible et je prends la résolution de vivre

3.1. De eerste steen van een Belgisch Walhalla

Maar voor hij zich een maand uit de wereld terugtrok, had Leopold tijdens de heenreis nog een bijzondere ervaring. Op 26 mei 1861, drie dagen na zijn vertrek uit Brussel, bezocht de prins nabij Regensburg het Walhalla. Hoog boven de Donau verrees een imposante Griekse tempel in Dorische stijl. Door architect Leo von Klenze tussen 1830 en 1842 gebouwd op last van de Beierse koning Ludwig I moest dit monument de roem versterken van de grote helden uit de geschiedenis van de Germaanse volkeren.

Hier herkent men de jonge Leopold als een man van de romantiek, als een volbloed Duitse prins die zich aangetrokken voelde tot de natieversterkende concepten van de tijd- en standgenoten in de Duitse gebieden. De indrukken waren zo sterk dat hij aan het mijmeren sloeg over de wenselijkheid van een vergelijkbare constructie in de buurt van Brussel, liefst in het midden van het Zoniënwoud aan het einde van een brede laan op een hoogte in het zicht van de Leeuw van Waterloo! Hij zag het zo voor zich: op tien uur van respectievelijk Londen en Parijs zou een nieuw Parthenon verrijzen met daarin de bustes en de standbeelden van alle “Grote Belgen”, van Ambiorix die tegen de Romeinen had gestreden tot de helden van de moderne tijd. Het is uiteindelijk nooit tot een concrete realisatie gekomen, maar het is bekend dat de dromen van Leopold de neiging hadden lang na hun conceptie opnieuw boven water te komen en tot aan zijn dood resistent te blijven. Tijdens zijn koningschap, omstreeks 1880, zou Leopold ontwerpen laten maken voor een monumentaal pantheon op het plateau van Koekelberg. De gelijkenissen met de Beierse tempel zijn frappant. In 1904 was het opnieuw raak. Het idee van een tempel werd opnieuw geïntegreerd in een project voor de heraanleg van de Naamse poort op de grens van Elsene en Brussel, maar de politieke oppositie tegen het geldverslindende project was te sterk.¹²⁰⁷

De confrontatie met het Walhalla is belangrijk in de zin dat ze Leopold hielp bij de vorming van een hoogstpersoonlijke mentale constructie, de verheerlijkende voorstelling van een expansionistisch patriottisme. Uiteraard ging dat concept in realiteit totaal voorbij aan wat werkelijk leefde in de Belgische samenleving. Maar dat stoorde Leopold allerminst. Diep onder de indruk van het romantische meesterwerk aan de Donau koppelde hij de verheerlijking van het nationale verleden aan het droombeeld van een grootse toekomst welke zich niet zou laten begrenzen: “Ballotté entre ces pensées, ces désirs et ces rêves, je ne parviens, quoique fatigué que difficilement à me reposer quelques instants. Comme en effet, l’homme qui songe à la grandeur de sa patrie pourrait-il, oubliant sa passion en éteindre subitement la flamme. Il faut qu’un jour le drapeau Belge flotte dans les 5 parties du monde. La Belgique doit devenir la capitale de l’Empire Belge qui se composera, Dieu aidant, des Iles du Pacifique, de Bornéo, de quelque point de l’Afrique et de l’Amérique, et enfin de portions de la Chine et du Japon. Voilà mon but, je suis seul à le poursuivre, en surexcitant la fibre nationale, je me crée des apôtres et des soutiens. Bruxelles, si Dieu me prête vie et me permet de demeurer à mon poste, deviendra une ville en

---

avec mes livres. L’occupation est un grand charme, grâce à elle, l’ennui m’est inconnu.” Zie: V. CAPRON. *Op. cit.*, p. 27.

¹²⁰⁷ P. LOMBAERDE. *Léopold II roi – bâtisseur*. S.l.: Pandora-Ducaju & Zoon, p. 83; de schetsen voor het project bevinden zich in het Archief van het Koninklijk Paleis te Brussel, AKP LC 6471 Lias 214; zie ook: L. RANIERI. *Léopold II urbaniste*. Bruxelles: Hayez, 1973, pp. 330-334.

hors ligne. La principale et la plus belle agglomération de la Belgique, devenue elle-même la capitale, le centre de l'Empire Belge tel que je l'ai défini."¹²⁰⁸

Opmerkelijk is dat hij zijn droom van een pied-à-terre in de Oriënt heeft aan de kant geschoven en ingeruild voor een wereldomspannende slinger van kolonies. De verfraaiing van Brussel was hij intussen onlosmakelijk in verband gaan brengen met overzeese gebiedsuitbreiding. Een dergelijke samenloop van gedachten op deze symbolische plek mag dus niet verbazen. Leopold was al geruime tijd aan het studeren geslagen en hij had de literatuur verslonden die verwees naar kolonisatieregio's met potentieel. Zijn stedenbouwkundige inspanningen hadden zich eveneens geïntensifieerd en kwamen in de wintermaanden van 1861 tot een voorlopige synthese in een alomvattend plan voor de hoofdstad.¹²⁰⁹ In Wildbad Gastein zou Leopold dus geen plotse visioenen krijgen. Het werd een rustpunt in een maandenlange intellectuele zwerftocht, een plek waar de eenzaamheid hem de kans gaf nog bewuster af te lijnen wat hij intussen als essentieel voor zichzelf was gaan omschrijven.

3.2. Het vreesoproepende voorbeeld van een onthoofde koning...

In de literatuur treedt Leopold meestal naar voor als een zelfbewuste en zelfzekere persoon, een man die voor zichzelf krachtdadige beslissingen kon nemen en de consequenties daarvan tot het uiterste accepteerde. Dat beeld is echter eenzijdig en vooral het resultaat van de vroeg-20ste-eeuwse mythetvorming rondom de koning na zijn dood, in het tijdvak dat royalisten en kolonialen zijn erfenis voor een negatieve beeldvorming wilden behoeden. De realiteit is immers dat Leopold perioden van onzekerheid en karakterzwakte kende, momenten waarop hij kampte met existentiële vragen, met de angst over het aankomende koningschap, de voortzetting van de dynastie, ja zelfs zijn eigen mannelijkheid.¹²¹⁰

De trieste omgeving van Wildbad Gastein versterkte nog die sombere gevoelens. Bij aankomst in het dorp had zijn kok niets gevonden dat het koken waard was, waarop het gezelschap letterlijk op zijn honger bleef zitten. En voor zijn dagelijkse baden moest Leopold in de kelder van de villa afdalen naar een soort kooi waar hij een tijdje tot aan zijn nek in het water moest blijven zitten. De baden werden afgewisseld met koude douches.¹²¹¹ De depressieve stemming werd versterkt door het voor dat seizoen uitzonderlijk gure weer. Onverdraaglijk voor een zoonaanbidder zoals Leopold! Wanneer 's avonds de hinkelende menigte in het kuuroord aan het dansen

---

¹²⁰⁸ AKP Fonds Goffinet. Dagboekantekeningen van hertog van Brabant gedurende zijn reis naar Wildbad-Gastein, 1861. Zie: V. CAPRON. *Op. cit.*, pp. 23-24. Eveneens uitgegeven in G. JANSSENS & J. STENGERS. *Op. cit.*, p. 264.

¹²⁰⁹ Brief van prins Leopold aan A. Goffinet, 19 februari 1861. AKP Fonds Goffinet. Archief van Adrien Goffinet. Gedeeltelijk uitgegeven in G. JANSSENS & J. STENGERS. *Op. cit.*, pp. 214-215 & 257.

¹²¹⁰ Wat dat laatste betreft voelde Leopold zich in de zomer van 1861 niet optimaal, zie V. CAPRON. *Op. cit.*, p. 43: "Ma nature exige de fréquentes relations avec le plus beau sexe, quand je lui résiste, elle se venge en prenant à mon insu les libertés les plus désagréables et les plus répétées. Je ne comprends pas comment les ecclésiastiques peuvent vivre." (27 juni 1861). Ibidem, p. 46, op 28 juni, bij het vernemen van de dood van de Ottomaanse sultan: "Mort du Sultan: pauvre homme, il a pris en trop ce que nous prenons en trop peu. La vie de harem l'a tué."

¹²¹¹ V. CAPRON. *Op. cit.*, p. 29.

sloeg, begeleid door vals spelende muzikanten, kreeg het verblijf voor de prins zelfs iets luguber.¹²¹²

In de intimiteit van de villa stortte hij zich dan maar op de literatuur, maar ook die zette hem aan tot prangende vragen over zichzelf. Zijn eerste boek was er namelijk één van Lamartine. Niet één of andere dichtbundel, maar het historische vertoog over de Franse revolutie: *Histoire des Girondins*. Leopold geraakte gefascineerd door de tragische figuur van koning Lodewijk XVI en transponeerde aspecten van diens leven en dood op zijn eigen lotsbestemming. Wat moest hij doen om niet ten prooi te vallen aan een revolutie of opstand? Hoe kon hij vermijden dat de dynastie ten onder ging? Het zou hem niet overkomen! Een prins behoorde te arbeiden voor zijn status. En met voldoende grote ambities, zo dacht Leopold, kreeg men hem niet te pakken: “Le monde est agité, mais je n’ai pas peur de mon sort. Avec la grâce de Dieu quand même nous serions renversés d’un côté nous pouvons nous flatter de la chance de nous relever un peu plus loin. L’homme par le temps qui court doit pouvoir vivre de son travail. Si le sort l’exigeait, je demanderais à ma plume et à ma tête, le pain nécessaire à ma femme et à mes enfants.”¹²¹³ De vrees het slachtoffer te worden van een oproer in sociaal woelige tijden bleef in de geest van Leopold nochtans een constante tot het einde van zijn leven.

In Wildbad Gastein reflecteerde Leopold over Lamartine in het gezelschap van baron Jean-Baptiste Nothomb. De gevolmachtigde minister van België te Berlijn was door zijn afkomst en antecedenten in het Congres van 1830 nog steeds een gezaghebbende figuur in de Belgische politiek. Bovendien was Nothomb een vertrouweling van het Hof, in het bijzonder van prins Philippe. De baron hield prins Leopold enige dagen gezelschap in het troosteloze kuuroord. De hertog van Brabant ging helemaal op in de lange orakels die de baron debiteerde. Ze praatten tot een stuk in de nacht. De conversatie richtte zich vanuit de existentiële vraag over het voortbestaan van de dynastie voor een deel op de verstrengeling van Leopolds dynastieke belangen met zijn imperialistische plannen, waarin onder meer zijn broer Philippe een belangrijke rol moest gaan vertolken. Via hem wilde de prins een voet in huis krijgen in Zuid-Amerika, meer bepaald in Brazilië. Baron Nothomb had zich een voorstander getoond van deze aanpak, maar samen met de prins moest hij vaststellen dat hun plan ernstige vertraging ondervond.¹²¹⁴

Ze hadden het voornemen de graaf van Vlaanderen die nog steeds celibatair was naar Rio de Janeiro te sturen om er, met het oog op een huwelijk, te laten kennismaken met de twee dochters van keizer Don Pedro II d’Alcantara.¹²¹⁵ Philippe was hiertoe met geen stokken te bewegen, zelfs niet door een gerespecteerde

---

¹²¹² Ibidem, p. 37.

¹²¹³ Ibidem, pp. 30-32.

¹²¹⁴ Ibidem, p. 29: “Le Baron Nothomb, le grand promoteur du voyage abandonné aujourd’hui de mon frère au Brésil et le grand avocat de son mariage avec l’héritière de ce vaste Empire, chose très facile, est désolé que des défaillances naturelles expliquables mais cependant très déraisonnables aient fait remettre la course projetée et arrêtée. Je partage son avis, il est temps que les Cobourgs mettent un pied en Amérique. Si tous les membres de la famille font leur devoir, nous sommes loin encore d’avoir atteint à l’apogée de notre grandeur.”

¹²¹⁵ A. DUCHESNE. “Une page inconnue des relations Belgique-Brésil. A propos du refus du comte Philippe de Flandre de se laisser entraîner au Brésil.” *Bulletin des Séances de l’Académie royale des Sciences d’Outre-Mer – Mededelingen der zittingen van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*, NS-NR XXIV, 1978, pp. 114-150.

intimus zoals Nothomb. In de volgende jaren zou de gevolmachtigde minister blijven proberen. Opmerkelijk is bovendien dat vooral prinses Charlotte mee op de graaf van Vlaanderen is beginnen inpraten. In talloze brieven, gespreid over de periode 1861-1864, maande zij haar broer aan om zich niet langer te gedragen als een verwaand burgermannetje maar voortaan de dynastieke belangen mee te dienen. De twee Braziliaanse zusters waren immers een interessante partij. De gebieden die in geval van een huwelijk met één van beiden in de huwelijksovereenkomst zouden komen, noemde zij enigszins ironisch maar met reden “lot colonial n° 1” en “lot colonial n° 2”.¹²¹⁶ De plotse inmenging van Charlotte in dit verhaal heeft wellicht te maken met het feit dat haar echtgenoot aartshertog Maximiliaan van Habsburg, de toekomstige keizer van Mexico, in 1860 een bezoek had gebracht aan het Braziliaanse Hof en daar de meisjes had ontmoet. Het punt dat hier echter van belang is, is dat Leopold vanuit zijn angst voor een mogelijke aantasting van de positie van de Coburgs in België een dynastieke strategie aan het ontwikkelen was die hem bij de gebieden bracht waar hij zelf op dat ogenblik een groeiende belangstelling voor toonde: de landen van Zuid-Amerika.¹²¹⁷

3.3. Een wereldomspannend snoer van koloniale springplanken

Leopold verlegde na het bezoek aan Constantinopel dus het geweer van schouder en richtte zich steeds nadrukkelijker op de Nieuwe Wereld, het Verre Oosten en Oceanië. Zijn overpeinzingen in Wildbad Gastein namen dan ook de vorm aan van een intellectuele en innerlijke “peregrinatio” met een mondiale reikwijdte.¹²¹⁸ Zijn ervaring had hem intussen geleerd dat hij zich moest richten op kleine, weinig in het oog springende initiatieven, wilde hij tussen het diplomatieke geweld van de grootmachten enige kans op slagen hebben.¹²¹⁹

Voor zijn studiewerk in de Alpen had de prins aan zijn secretaris Adrien Goffinet de opdracht gegeven om de nodige literatuur naar Oostenrijk te sturen. Het betreft hoofdzakelijk algemeen oriënterende tijdschriften, waaronder de geografische periodiek van Petermann, het *Revue des Deux Mondes*, *La Revue contemporaine*, enzovoort. Tegelijk bleef Leopold kranten verslinden, onder andere zijn

---

¹²¹⁶ Ibidem, p. 133.

¹²¹⁷ V. CAPRON. *Op. cit.*, pp. 29-30: “La difficulté de quitter le sol natal est un sentiment tellement Belge que j'avouais au Baron Nothomb que pour réussir il faudrait user de stratagème, embarquer mon frère de Londres, le sortir successivement de Bruxelles, développer chez lui la fibre ambitieuse. En suivant cette voie, je crois travailler au bonheur de mon frère. Les vieux garçons finissent toujours salement. Il faut autant que possible un grand but moral pour élever l'existence de l'homme. Ce but n'existe pas pour mon Frère en Belgique, il le trouverait au Brésil.”

¹²¹⁸ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Reizen 1861 Bad Gastein. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Gastein, 2 juni 1861: “En soignant ma santé je meuble mon esprit et me prépare intellectuellement et corporellement à toutes les luttes de la vie.”

¹²¹⁹ AKP Fonds Goffinet. Archief A. Goffinet. Reizen 1861 Bad Gastein. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Gastein, 16 juni 1861. Goffinet kreeg te horen dat hij Lambermont op het Ministerie van Buitenlandse Zaken de mededeling moest overhandigen “que pour étudier les pays lointains il faut commencer par se faire rendre compte de leur histoire passée et présente. Qu'il faut savoir qui les gouverne, comment ils sont gouvernés et quel [onleesbaar woord] ils ont eu avec les grandes puissances. Ce dernier point est essentiel. Il serait absurde pour nous de nous procurer de territoires ambitionnés par l'un ou l'autre des grandes puissances.”

onafscheidelijke *Times*, *L'Indépendance belge* en *L'Etoile belge*.¹²²⁰ Bovendien had hij behoefte aan zijn boeken over Borneo, want hij wilde de eerder opgestarte projecten in verband met Sarawak herbekijken zodat hij bij zijn terugkeer in Brussel nieuwe stappen kon ondernemen. Goffinet kreeg trouwens de raad zelf even een rustpauze in zijn eigen werkschema te voorzien. Immers, drukke tijden kondigden zich aan...¹²²¹

Intussen had de prins in Wildbad Gastein lucht gekregen van het boek van J.W.B. Money *Java or How to Manage a Colony*, vermoedelijk via de *Times* die er omstreeks die tijd drie en een halve kolom commentaar over had gepubliceerd. Leopold gaf vanuit het kuuroord aan Brussel de opdracht om dit boek over het uitbatingsmodel van de Nederlandse kolonie Java aan te kopen. Zijn adviseur Alexis Brialmont moest het lezen en daarna terug aan Laken bezorgen zodat Leopold het zelf zou kunnen doornemen.¹²²² Sinds het onderzoek van Stengers weet men hoe belangrijk dit boek is geweest voor de ideeënvorming van de prins.¹²²³

Via de lectuur van rapporten van de Engelse kamer van koophandel in Shanghai werkte Leopold verder aan zijn studie van de Chinese economie. Daarbij had hij oog voor de handelsstromen van Europese producten naar het binnenland van het Hemelse Rijk, voor de teelt van belangrijke handelsgewassen zoals thee en rijst, en voor de vigerende douanerechten.¹²²⁴ Leopold ontfermde zich uiteraard zoals men heeft gezien over de Braziliaanse kwestie en haar koloniaal potentieel én over een initiatief in Costa Rica, waar hij een mannetje naartoe stuurde dat voor hem de nodige contacten moest leggen. Het was Edouard Pougin die door de prins was voorbestemd om naar het gebied te gaan, met de opdracht te onderzoeken of men er een concessie voor de aanleg van een weg kon verkrijgen.¹²²⁵ Voorts liet Leopold zijn belangstelling blijken voor een gebied in Argentinië. Zijn bevindingen op dat vlak wilde hij kost wat kost delen met Auguste Lambermont op Buitenlandse Zaken, die vanuit Oostenrijk twee brieven over het onderwerp ontving. De prins wilde het fijne weten van een havenproject en was geboeid geraakt door de aanwezigheid van goud en diamanten in de gronden die aan buitenlanders ter beschikking werden gesteld.¹²²⁶ Zijn oog viel op het gebied tussen de rivieren Parana en Uruguay.¹²²⁷ Albert Duchesne vermeldt Leopolds fascinatie voor het boek van de Duitser Gottfried

---

¹²²⁰ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Reizen 1861 Bad Gastein. Lijst van boeken en tijdschriften & brief van prins Leopold aan Adrien Goffinet. S.l., 16 mei 1861.

¹²²¹ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Reizen 1861 Bad Gastein. Brieven van prins Leopold aan Adrien Goffinet. Gastein, 29 mei 1861 en 14 juni 1861.

¹²²² AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Reizen 1861 Bad Gastein. Brief van prins Leopold aan Adrien Goffinet. Gastein, 31 mei 1861.

¹²²³ J. STENGERS. "La genèse d'une pensée coloniale: Léopold II et le modèle hollandais." *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XC, 1977, pp. 46-71.

¹²²⁴ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Reizen 1861 Bad Gastein. Brief van prins Leopold aan Adrien Goffinet. Gastein, 3 juni 1861 (brief 1 van die datum). Zie ook: Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Gastein, 5 juni 1861.

¹²²⁵ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Reizen 1861 Bad Gastein. Brief van prins Leopold aan Adrien Goffinet. Gastein, brieven van 3 juni 1861 (brief 2 van die datum) en 9 juni 1861.

¹²²⁶ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Reizen 1861 Bad Gastein. Brief van prins Leopold aan Adrien Goffinet. Gastein, 16 juni 1861: "[...] il s'agit de l'Amérique du Sud. Etats argentins. J'ai découvert à ce sujet très curieux contenu dans ce livre que vous m'avez envoyé et j'en ai écrit 2 fois à M. Lambermont. Il existe un Mr qui a obtenu là bas la charge de créer un port dont on lui abandonnait le revenu pendant 50 ans 900 lieus géographiques de terrains contenant de l'or et des diamants et une végétation magnifique. – J'ai le texte de la loi argentin qui est fort curieux [...]"

¹²²⁷ V. CAPRON. *Op. cit.*, p. 29.

Kerst *Die Plata-Staaten* uit 1854 dat hij vermoedelijk in Wildbad Gastein had gekregen van Jean-Baptiste Nothomb.¹²²⁸ Tot slot stuurde hij vanuit het kuuroord nog samenvattingen van zijn leatuur over de Fiji-eilanden naar zijn secretaris.¹²²⁹

Al deze “kolonisatieprojecten” waren zonder uitzondering prematuur en hadden op de keper beschouwd weinig gemeenschappelijk buiten het feit dat ze in de geest van Leopold “één” waren als opportuniteit voor het ontplooiën van zijn expansiedriften. De Chinese connectie is bijvoorbeeld terug te voeren naar het jaar 1859, wanneer Frankrijk en Engeland een strafexpeditie voorbereidden tegen China. Koning Leopold I maakte Napoleon III duidelijk dat hij graag Belgische troepen aan de zijde van de Verbondenen zag vechten. Maar het eigenlijke doel van de vorst was de bezetting van een eiland in het estuarium van de Blauwe Stroom dat zou kunnen dienen als uitvalsbasis voor de verwerving van de controle over de handelstrafiek naar het binnenland! De neutraliteit van België en de weerspanningheid van de Belgische regering verhinderden dat, maar de koning en vooral de hertog van Brabant bleven geloven in de toekomstmogelijkheden van China die zij vervolgens aan een nader onderzoek gingen onderwerpen.¹²³⁰

Het verhaal van Sarawak, een onafhankelijk vorstendom op het eiland Borneo, begon via een Nederlandse omweg. In april 1860 bekeek Leopold met baron du Jardin, de Belgische gevolmachtigde minister in Den Haag, of er een initiatief kon worden genomen.¹²³¹ Het gebied werd bestuurd door de blanke rajah James Brooke die misschien te bewegen was tot de verkoop van zijn bezittingen. Ook dit dossier bleef lang op de werktafel van Leopold liggen. De Fiji-eilanden hadden dan weer de aandacht getrokken nadat de koning en hij in 1860 via de Engels-Australische “zakenman” Joseph Charles Byrne warm waren gemaakt voor de kolonisatie van de Nieuwe Hebriden. Ineens kwamen ook de Solomoneilanden, Nieuw-Caledonië en de Fiji-eilanden in het vizier. Dat de zaak ernstig werd genomen bewijst de exploratiemissie van de koninklijke commissarissen Jules-Achille Michel en Félix Eloin in 1861.¹²³²

De ondernemingen waren met andere woorden stuk voor stuk van recente datum, wat betekent dat Leopolds ideeën over de wijze waarop een eventuele uitbating van de terreinen – verondersteld dat hij ze zou kunnen verwerven – nog vrij oppervlakkig waren. Het is duidelijk dat zijn doctrine op dat vlak nog volop aan het evolueren

---

¹²²⁸ A. DUCHESNE. *Art. cit.*, p. 129.

¹²²⁹ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Reizen 1861 Bad Gastein. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Gastein, 19 juni 1861.

¹²³⁰ J.-L. VAN HECKEN. “Betrekkingen van België met China onder Leopold I in de Belgische pers van 1858 tot 1865.” *Bulletin des séances de l’Académie royale des Sciences de l’Outre-Mer – Mededelingen van de zittingen van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*, NS-NR X, 1964, pp. 1256-1258; J.-M. FROCHISSE. *La Belgique et la Chine. Relations diplomatiques et économiques (1839-1909)*. Bruxelles: L’Edition Universelle, 1936, pp. 69-73; J. GARSOU. “Léopold Ier, le duc de Brabant et la Chine (1859-1860).” *Archives diplomatiques et consulaires*, 1937, pp. 482-487; A. DUCHESNE. “La pensée expansionniste du Duc de Brabant à travers sa correspondance avec le général Chazal, ministre de la Guerre (1859-1861).” *L’expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865)*..., pp. 741-767; G. KURGAN-VAN HENTENRYK. *Léopold II et les groupes financiers belges en Chine. La politique royale et ses prolongements (1895-1914)*. Bruxelles: Académie royale de Belgique, 1972, pp. 72-76.

¹²³¹ G. JANSSENS & J. STENGERS. *Op. cit.*, p. 103.

¹²³² E. VANDEWOUDE. “L’échec de la tentative de colonisation belge aux Nouvelles Hebrides (1861).” *L’expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865)*..., pp. 361-403.

was.¹²³³ Ik zal dit omstandiger uitwerken in een volgend hoofdstuk, waar ik Leopolds studiewerk in detail onder de loep neem. In ieder geval was Wildbad Gastein – hoewel fysiek oncomfortabel – een plek van intellectuele herbronning waar de prins de gelegenheid had de verschillende mogelijkheden te overdenken. Van kuren in de Alpen had hij intussen wel zijn buik vol.

4. Spoorzoeken in de archieven van de Spaanse kolonies (1862)

De problemen aan het been waren voor Leopold altijd een goede aanleiding voor een trip naar het buitenland. In november 1861 klaagde de prins opnieuw bij zijn secretaris over zijn gezondheid. De dokters hadden hem een reis naar het zuiden aanbevolen. Leopold dacht eraan de familieleden in Spanje en Portugal te gaan bezoeken.¹²³⁴ Begin maart 1862 was het dan eindelijk zover: in het milde mediterrane klimaat hoopte Leopold de genezing te vinden die het kuurwater van Wildbad Gastein hem niet had kunnen schenken.¹²³⁵

Het zelfbeeld van de prins was sinds Wildbad Gastein weinig veranderd. Leopold zag zichzelf nog steeds als een eenzame pleitbezorger van een groter België maar tegelijk had hij sombere gedachten bij de zin voor emigratie van zijn landgenoten. Hij voelde zich onmachtig. Het land was te zelfgenoegzaam, zoals rijkeluiszoontjes die tevreden zijn met een erfenis en die er niet aan denken hun patrimonium te vermeerderen, werk te verrichten of zich door hun daden te onderscheiden van de anderen. België was een land van middelmatigheid. Bovendien vond de prins van zichzelf dat hij in zijn leven nog niets had bereikt. Op 9 april 1862 – zijn verjaardag – ontwaakte hij te Sevilla in een neerslachtige stemming: “27 ans déjà et occupé par quoi? Hélas de vœux stériles, des efforts malheureux pour l’agrandissement et le développement de la patrie, voilà mon modeste et triste bilan!!!!”¹²³⁶ Leopolds constante dadendrang sloeg over in een soort prestatiedwang. In zijn zoektocht naar zelfbevestiging kon hij blijkbaar alleen worden bevredigd met een stuk grond ergens overzee die hem bovendien nog een fortuin moest opbrengen.

Zoals Gustaaf Janssens heeft opgemerkt, kon de prins dus ook op deze reis zijn economische en koloniale interesses maar moeilijk onderdrukken.¹²³⁷ Wanneer hij onderweg iemand tegenkwam die informatie kon verstrekken over de investeringsmogelijkheden in overzeese gebieden was hij opnieuw alert. Hij hield de ontvangen adreskaartjes zorgvuldig bij voor later. In Marseille bestudeerde hij

---

¹²³³ J. STENGERS. *Art. cit.*, p. 14 (in nieuwe uitgave: *Congo. Mythes et réalités*). Stengers vergelijkt drie schema's van het koloniale pleidooi – respectievelijk van eind 1861, juli 1863 en mei 1865 – en stelt vast dat Leopold een geleidelijke voorkeur voor het Hollandse cultuurstelsel op Java is gaan ontwikkelen.

¹²³⁴ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet (noot in de marge van een brief van A. Goffinet aan prins Leopold). S.I., 1 november 1861.

¹²³⁵ AKP Fonds Goffinet. Archief van de hertog van Brabant. Persoonlijke reisaantekeningen van de hertog van Brabant tijdens zijn reis door Spanje in 1862: “Je vais au soleil demander à un climat meilleur ce que les eaux de Gastein n’ont pas pu me restituer. – Ma pauvre jambe quoique mieux reste très faible, je ne souffre pas, je n’ai jamais souffert mais les muscles de la hanche, du bas de la jambe et du pied sont d’une malisse effrayante.”

¹²³⁶ AKP Fonds Goffinet. Archief van de hertog van Brabant. Persoonlijke reisaantekeningen van de hertog van Brabant tijdens zijn reis door Spanje in 1862.

¹²³⁷ G. JANSSENS & J. STENGERS. *Op. cit.*, p. 109.

gefascineerd de haveninfrastructuur en de schitterende vloot van de *Messageries Impériales*. Tijdens de overtocht van Marseille naar Valencia op 12 mei 1862 geraakte de prins in gesprek met de Franse luitenant-generaal de Liguy, commandant van de provincie Oran, die hem sprak over Algerijnse aangelegenheden, zowel van economische als militaire aard. In dat verband geraakte de prins trouwens geboeid door het Franse vreemdelingenlegioen. Toen hij vernam dat ook Belgen in Algerije waren gekazerneerd, merkte hij bitter op: “Quels avantages le pays retirerait s’il voulait enfin employer toutes ces forces vives qui le quittent aujourd’hui pour pouvoir s’utiliser même à l’étranger.”¹²³⁸ Was dit gesprek medebepalend voor het prinselijke bezoek aan de legerplaatsen diep in het Algerijnse achterland later dat jaar? Het is een verleidelijke hypothese die helaas moeilijk te bewijzen is.

Van Valencia reisde de prins naar Alicante en vervolgens Malaga. Na een slopende landreis bereikte hij Granada, waar hij uiteraard onder de indruk was van de architectonische pracht van het Alhambra. In Gibraltar kreeg hij dan weer Britse gesprekspartners die hij wist te verleiden tot lange causerieën over de toestand in het British Empire, onder andere de gouverneur van de enclave Sir William John Codrington. Net zoals in de Alpen las de prins onderweg veel publicaties over kolonies en aanverwante thema’s. Hij bestudeerde zelf onder andere de inhoud van een verdrag tussen Engeland en Marokko. Het is duidelijk dat het hier een regeling betreft na afloop van de oorlog tussen Marokko en Spanje in 1859-1860 als gevolg van een dispuut over de grenzen van de enclave Ceuta. Marokko had die oorlog verloren en moest de vrede afkopen door een grote schadeloosstelling te betalen aan de Spaanse overheid. Leopold was gefascineerd door het mechanisme. Hij maakte zelfs een sprongetje naar de overkant om in Tanger te gaan kijken wat Marokko zoal in huis had. De Marokkaanse overheid had te Londen een lening moeten onderschrijven waarbij de Britten gegarandeerde intresten in ruil kregen totdat de lening was afbetaald, namelijk de helft van de douanerechten in de Marokkaanse havens. De andere helft van de douanerechten werd afgestaan aan de Spanjaarden! Leopold merkte bewonderend op: “Il est très remarquable de voir en Chine et au Maroc les vaincus payer ainsi le frais de l’expédition qui les a écrasés.” Uiteraard dacht de prins onmiddellijk aan de mogelijkheid hetzelfde te bereiken met een Belgisch eskader dat misschien kon deelnemen aan één van de volgende strafcampagnes van Frankrijk en Engeland in China...¹²³⁹ Overzeese oorlog was in Leopolds visie niet meer of niet minder dan een efficiënt middel tot verrijking van de staat.

Men merkt dat Leopold intussen de wereld steeds nadrukkelijker als statisticus is gaan bekijken. Continenten, landen, streken werden hoe langer hoe meer cijfermatig ingedeeld op basis van hun economisch potentieel: schattingen van de omvang van de minerale rijkdommen, landbouwopbrengsten, de kosten en baten van de transportinfrastructuur, de hoogte van belastingvoeten, enzovoort. In die zin ging hij zelf steeds meer gericht op zoek naar specifieke informatie die hem kon oriënteren naar de meest beloftevolle ontwikkelingsregio’s. Men bespeurt in zijn aanpak dus een evolutie naar “verwetenschappelijking” van zijn studiewerk, waarmee ik niet bedoel dat hij een vanuit wetenschappelijke argumenten of theorieën onderbouwde

---

¹²³⁸ AKP Fonds Goffinet. Archief van de hertog van Brabant. Persoonlijke reisaantekeningen van de hertog van Brabant tijdens zijn reis door Spanje in 1862.

¹²³⁹ Ibidem.

methode ging ontwikkelen, maar wel dat hij meer systematiek en mathematisering bracht in zijn speurwerk en zich niet langer roekeloos overgaf aan impulsen. De tijd dat hij vrijwel uitsluitend vertrouwde op het vluchtige resultaat van gelegenhedenontmoetingen was intussen voorbij.

In dat opzicht is zijn bezoek aan Sevilla bijzonder relevant. De prins verbleef er enige tijd bij zijn oom Antoine d'Orléans, die gehuwd was met de zuster van koningin Isabella II. Wat hij vooral van zijn verblijf in Zuid-Spanje zou onthouden, was zijn bezoek op 8 april 1862 aan het archief van de *Raad van Indiën* dat een schat aan informatie herbergde over de Spaanse koloniale bezittingen. Men toonde hem er allerlei curiositeiten, zoals de pauselijke bul met daarin de regeling van Tordesillas en papieren van ontdekkingsreizigers zoals Cortez en Pizzaro. Maar zijn belangstelling ging zoals gezegd vooral naar de economische cijfers. Hij vroeg details op over de geldsommen die het Spaanse moederland aan de bezittingen in Amerika overhield. De gegevens waren veelbelovend en wellicht zelfs een onderschatting van de reële toestand want door het wanbeleid en de corruptie had de Spaanse overheid veel van de winst verspild. Toch kon hij maar moeilijk een juiste inschatting van de opbrengsten maken. Dat vergde immers een gedetailleerd onderzoek per provincie. De gegevens waren overvloedig in het archief aanwezig maar het was onwaarschijnlijk dat de overheid een systematisch uitgevoerd consultatief initiatief kon appreciëren. Ze wilde niet dat de onkunde en de fraude aan het licht kwamen. Leopold bleef dus gedeeltelijk op zijn honger zitten, want hij wilde vooral specifieke economische details over landen zoals Cuba of de Filippijnen waarvan men beweerde dat ze een enorm potentieel hadden.¹²⁴⁰

Aan zijn medewerker Alexis Brialmont liet hij toch hoopvol weten dat zijn informatiegaren ooit eens vruchten zou afwerpen: "Je suis ici fort occupé à fouiller les archives des Indes et à additionner les surplus que l'Espagne tirait et tire encore de ces colonies. Le jour viendra où les Belges, frappés de la vérité de nos doctrines, les adopteront et se créeront dans le monde la position que j'ambitionne pour eux."¹²⁴¹ Leopold was hier ook duidelijk bezig met het vergelijken van de verschillende kolonisatiemodellen.¹²⁴² Versterkt door de lezing van het werk van Money ging hij kort daarna in zijn persoonlijke rangorde het Iberische model ondergeschikt maken aan het Hollandse.

5. De wereldtentoonstelling van Londen (1862)

In mei 1861 had Leopold het erevoorzitterschap aanvaard van de commissie die was belast met de organisatie van een Belgische afdeling op de wereldtentoonstelling van Londen die een jaar later zou plaatsvinden.¹²⁴³ In 1851, tijdens de eerste "Great Exhibition" in het Cristal Palace, was de toen nog erg jonge prins diep onder de

---

¹²⁴⁰ Ibidem.

¹²⁴¹ Brief van prins Leopold aan A. Brialmont. Sevilla, 17 april 1862. Gepubliceerd in: P. CROKAERT. *Brialmont. Eloge & Mémoires*. Bruxelles: A. Lesigne, 1925, p. 424.

¹²⁴² Leopold liet al zijn nota's van zijn opzoekingen met betrekking tot de Spaanse kolonies vertalen en door zijn secretaris ordenen in zijn koloniaal archief. Zie: AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1862. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 20 mei 1862.

¹²⁴³ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 4 mei 1861.

indruk geraakt van het majestueuze panorama van industriële en commerciële verwezenlijkingen dat de Britten aan het publiek voorstelden.¹²⁴⁴

In augustus 1862 trok Leopold bijgevolg met grote verwachtingen naar Londen om er het resultaat van de voorbereidingen te aanschouwen. Het werd een ontgoocheling. Eigenlijk was deze expo niet meer dan een minderwaardige kopie van de eerste editie. Die was nog een toonbeeld geweest van originaliteit en durf, een onmetelijk lange vitrine van nieuwe technologie, een magische plek waar de universele macht van de Britten tastbaar was geworden. Dat succes schreef men op het conto van prins-gemaal Albert die er met hart en ziel aan had meegewerkt. De uitgave van 1862 stelde de prins in meerdere opzichten teleur: de architectuur was braaf en miste creativiteit, de Belgische presentatie was te onopvallend, met uitzondering van de schone kunsten, kortom, “quand on a parcouru le Palais de 1851, il n’y a plus rien qui émerveille ou surprend dans celui-ci.”¹²⁴⁵

Er viel dus niet veel te leren en dat was voor Leopold ongetwijfeld een spijtige zaak, want hij was per slot van rekening in Londen: “à y chercher des arguments en faveur de ma thèse chérie: le développement honnête de ma patrie par l’acquisition de provinces extérieures.”¹²⁴⁶

Maar die zoektocht was zeker niet doelloos. Hij verlangde immers al heel lang¹²⁴⁷ een ontmoeting met de schrijver van een boek dat hem aangreep omdat de ideeën en concepten die erin vervat waren volledig met de zijne overeenstemden en de juistheid van zijn ambities onderschreven: James William Money, auteur van het al genoemde *Java or How to Manage a Colony*. Money, een in Calcutta woonachtige Britse advocaat, was een vurige verdediger van het Nederlandse cultuurstelsel, dat echter door veelvuldige ontsporingen van het systeem van verplichte arbeid door Den Haag op dat moment in vraag werd gesteld en uiteindelijk zou worden vervangen. Aan de basis van die reformatie lag de mensenrechtenkwesitie, maar Leopold had daar geen oog voor. Voor hem telde vooral de bijzonder lucratieve winsten die het cultuurstelsel voortbracht. Ze zijn bekend van de uitdrukking “batig slot”, wat betekent dat de kosten die de Nederlandse staat in de kolonie maakte, kleiner waren dan de baten die zij jaarlijks opstreek en die ze in de metropool kon

---

¹²⁴⁴ Leopold I had er zijn kinderen mee naartoe genomen. Zie: G. JANSSENS & J. STENGERS. *Op. cit.*, p. 115.

¹²⁴⁵ AKP Fonds Goffinet. Archief van de hertog van Brabant. Persoonlijke reisaantekeningen van prins Leopold tijdens zijn verblijf in Engeland in 1862. Een deel van het handschrift is uitgegeven in: G. JANSSENS & J. STENGERS. *Op. cit.*, p. 115-116. Ik raadpleegde de integrale versie van het origineel maar stelde vast dat op het moment van de consultatie blad 4 ontbrak. Wellicht bevindt het zich nog in het Fonds maar door de afwezigheid van een inventaris kan het voorlopig niet worden teruggevonden. Het staat vast dat het niet spoorloos is aangezien citaten eruit zijn opgenomen in de uitgave van G. JANSSENS & J. STENGERS. De archivaris vermoedt dat blad 4, dat meermaals is uitgeleend voor tentoonstellingen, bij terugkeer in het Fonds een foute ordening heeft gekregen. Ik hoop dat het snel wordt teruggevonden, temeer omdat het getuigt van de ontmoeting tussen prins Leopold en J.W.B Money, een auteur die een grote invloed heeft gehad op het denken van de prins. De tekst stopt plots op het einde van blad 5, wat doet vermoeden dat de rest van het manuscript wel definitief is verloren gegaan.

¹²⁴⁶ Ibidem.

¹²⁴⁷ Zoals gezegd was Leopold op de hoogte van het bestaan van Moneys boek sinds mei 1861. Tijdens zijn reis door Spanje was de prins te weten gekomen dat Money naar Europa kwam. De prins correspondeerde toen al met de auteur. Zie: AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1862. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Sevilla, 24 april 1862.

investeren. Tijdens de ontmoeting die Leopold met Money had, onderlijnde de auteur nog eens het belang van een strakke greep op de inlandse bevolking door een koloniale regering als middel tot vooruitgang, ontwikkeling en beschaving: “M. Money est persuadé qu’en Orient, il n’y a rien à faire sans pression gouvernementale. [...] La liberté donnée aux Orientaux dans les conditions présentes ne peut être que celle de la paresse engendrant toutes les misères et tous les crimes.”¹²⁴⁸ Het is opvallend – maar met een dergelijk citaat allerminst verrassend – dat Leopold al in een zeer vroeg stadium van de ontwikkeling van zijn doctrine uitsluitend oog had voor het materiële en het lot van de inlandse bevolking daaraan ondergeschikt maakte. Money hield bovendien met instemming van de prins een pleidooi voor grote staatsinmenging op het vlak van infrastructuurwerken en tegen de ideologie van de ultraliberale School van Manchester, een thema dat ik in het volgende hoofdstuk verder zal uitdiepen.

In dit verband valt trouwens nog op te merken dat de prins Money vroeg een reactie te schrijven op een reeks kritische liberaal getinte artikelen in het Antwerpse dagblad *Le Précurseur*. Ze hadden Leopolds wrevel opgeroepen omdat ze de Nederlandse hervormingen in een gunstig daglicht hadden gesteld. Opnieuw ziet men een staaltje van de schrandereheid van Leopold. Geleidelijk ging hij een nieuwe techniek gebruiken om zijn landgenoten voor koloniale projecten te winnen: het inschakelen van mensen met een grote expertise en een vlijmscherpe pen die overal waar het nodig was lezersbrieven, replieken en essays publiceerden.

Adrien Goffinet maande zijn meester op dit punt evenwel aan tot grote voorzichtigheid. Al vond hij de argumenten van Money bijzonder overtuigend, toch achtte hij het veiliger dat de prins zijn naam niet te nadrukkelijk aan die van de Engelsman verbond. België had er immers geen enkele baat bij zich te mengen in de publieke discussies van een buurland. De secretaris wees Leopold op de essentie van de opdracht die de prins voor zichzelf had geformuleerd: in het debat over het pro en het contra van kolonisatie, de juiste argumenten mee steunen. De Hollandse kwestie had hier au fond niets mee te maken aangezien de kolonisatie door geen van de betrokkenen in vraag werd gesteld. De meerderheid in Nederland – ook de meeste hervormers – waren immers overtuigd van het nut van kolonies. Men verschilde alleen maar van mening over de beste beheersformule. Goffinet waarschuwde: “C’est ici où je me demande ce que l’on pensera en Hollande quand on y découvrira que Votre Altesse Royale encourage et soutient l’une des deux opinions en présence.” Leopold gaf toe dat zijn secretaris een punt had en hield de publicatie van de tekst van Money tegen.¹²⁴⁹ Niets bleek moeilijker dan zijn

---

¹²⁴⁸ Ibidem.

¹²⁴⁹ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen Adrien Goffinet en prins Leopold. Doos 1862. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 18 augustus 1862: “[...] Assurément, Mr Money auteur, a d’excellentes raisons pour soutenir le mérite de son livre. C’est tout naturel et il lui importe peu de se trouver en opposition avec les libéraux qui, en Hollande, poursuivent la réforme du régime colonial de leur pays. – Sa lettre, sous ce rapport, peut avoir de l’utilité. Je n’ai rien à y reprendre. J’y trouve même de fort bonnes choses, surtout là où il parle Coton. J’accorde de qu’il soit entièrement dans le vrai et que la destruction du système du Général van den Bosch fera perdre des revenus considérables au trésor néerlandais sans pour cela améliorer le bien être moral et matériel des indigènes qui sont forcés aujourd’hui à une certaine somme de travail public. Je concède tout ce que l’on voudra. Mais je ne parviens pas à découvrir quel est l’intérêt que peut avoir la Belgique à se mêler d’une semblable question. Je n’aperçois pas davantage quel argument concluant, pour ou contre les colonies, peut sortir du débat engagé. – Qu’en fin de compte, il y ait réforme ou maintien du système actuellement en vigueur il n’en restera pas moins certain qu’en Hollande, dans

persoonlijke belangen in overeenstemming te houden met het staatsbelang. Leopold zou Money echter niet kunnen vergeten. Toen de Brit hem in 1871 een smeekbrief bezorgde met een steunverzoek voor zijn kandidatuur voor de post van Chief Justice bij het hooggerechtshof van Madras, schreef een dankbare Leopold prompt een aanbevelingsbrief naar de hertog van Argill, de Britse staatssecretaris voor Indië...¹²⁵⁰

Het verdient te worden beklemtoond dat Leopold voor zijn informatie over de Britse kolonies intussen toegang had gekregen tot de hoogste kringen van de macht. Zo had hij in Londen een uitvoerig gesprek gevoerd met Lord Palmerston.¹²⁵¹

6. Via de barre Maghreb opnieuw naar Egypte (1862-1863)¹²⁵²

In juni 1865 wijdde het *Journal de Bruxelles* een waarderende bespreking aan het boek *L'Egypte, la Basse Nubie et le Sinai. Relation d'après des notes tenues pendant le voyage que S.A.R. le duc de Brabant fit dans ces contrées en 1862 et*

---

tous les partis, il n'y aura jamais qu'une voix pour la conservation, la sécurité et la prospérité de l'empire colonial. On diffère seulement sur la nature des mesures et des moyens les plus propres à assurer ces grands intérêts matériels sur les quelles pivotent toute l'activité commerciale et industrielle de la Hollande. Le parti ou plutôt l'opinion qui veut une réforme coloniale vient de remporter une première victoire. L'abolition de l'esclavage dans les colonies occidentales. – Un membre de la 1ère chambre des Etats Généraux m'a dit que cette même contera à la mère patrie 20 millions de florin pour payer des indemnités. Les idées réformatrices font donc des progrès chez nos voisins. Elles sont très sérieuses. On compte avec elles. Dans cette situation des choses je vois un certain danger à prendre, sans raison, sans intérêt péremptoire, fait et causes pour les partisans de l'une ou de l'autre opinion. Je puis me tromper, mais c'est avec appréhension que je vois Votre Altesse Royale entrer en correspondance, sur un pareil sujet, avec Mr Money et engager le major Brialmont à servir d'intermédiaire pour introduire des articles dans le Précurseur. On finira par savoir tout cela, Monseigneur. – Quand les intérêts en jeu sont vivaces, ils finissent par découvrir tout ce qui leur importe de savoir. Et Mr Money lui-même est-il un homme connu autrement que par son livre? Est-il sûr. – N'aura-t-il pas un jour intérêt à se targuer de la correspondance de Votre Altesse Royale? On sait ce que valent certains publicistes. C'est ici où je me demande ce que l'on pensera en Hollande quand on y découvrira que Votre Altesse Royale encourage et soutient l'une des deux opinions en présence. Les commentaires iront leur train. – Ce n'est pas tout, les partisans réformateurs le défendront nécessairement et en se défendant n'attaquent-ils pas Votre Altesse Royale? – Ceci ne me paraît pas douteux – Or, comme toujours en pareil cas, Votre Altesse Royale se trouvera sur un très mauvais terrain pour riposter ou pour plaider simplement la cause. [...]” In de marge, notitie van de prins: “il vaut mieux garder cette publication pour des temps meilleurs.”

¹²⁵⁰ AKP Archief van het kabinet van Leopold II. Archief van het Secretariaat van de Bevelen van de Koning, nummer F 4 / 12. Brief van J.B.W. Money aan koning Leopold II. Calcutta, 26 april 1871 & Minuut van brief van graaf P. de Borchgrave aan J.B.W. Money. Brussel, 9 juni 1871.

¹²⁵¹ AKP Fonds Goffinet. Archief van de hertog van Brabant. Persoonlijke reisaantekeningen van prins Leopold tijdens zijn verblijf in Engeland in 1862.

¹²⁵² Voor de reconstructie van deze reis bezit men verschillende bronnen. Er is de correspondentie tussen Leopold en zijn secretaris in Brussel (AKP Fonds Goffinet). Voorts beschikt men over de persoonlijke notities van de hertog van Brabant, eveneens bewaard in het AKP. Dit handschrift is volledig getranscribeerd door de heer Bernard Van Rinsveld ter voorbereiding van zijn doctoraatsverhandeling. Een exemplaar bevindt zich tussen de documentatie van het AKP. Archivaris Gustaaf Janssens gaf mij de toelating de transcriptie (in typoscript) te raadplegen en eruit te citeren. Ik ben de heer Van Rinsveld bijzonder erkentelijk voor het belangrijke werk dat hij heeft geleverd. De rijksarchivaris dank ik uitdrukkelijk voor de doorverwijzing naar dit unieke document, waardoor een intensieve consultatie van het bijzonder fragiel geworden origineel tot een minimum kon worden beperkt. De eerste 25 folio's van het originele handschrift ontbreken; het betreft het relaas van de land- en zeereis van Brussel naar Algiers. Dat kan evenwel worden wedersamengesteld via briefwisseling.

1863. Dit werk was van de hand van dokter Hippolyte Isidore Joseph Stacquez, een arts die de prins in 1862-1863 had begeleid tijdens diens tweede reis door Egypte. De journalist van dienst blies de loftrumpet op de doelgerichte, zelfvormende reiskoorts van de prins: "Le duc de Brabant voyage non seulement pour 'voir du pays', comme on dit vulgairement, mais bien pour s'instruire et pour juger les peuples en se basant sur leur civilisation spéciale, sur les développements de leur industrie, sur les progrès qu'ils font dans les arts et les sciences qu'ils cultivent, sur les développements enfin que les lettres ont acquis chez chacun d'eux."¹²⁵³ Alle mooie woorden ten spijt, was het toch opnieuw Leopolds gezondheid die aan de basis lag van de verre reis. Het been van de prins was nog altijd in een even slechte conditie. De warmte van het zuiden en een intensieve behandeling met nieuwe elektrische toestellen door de meereizende arts moesten soelaas brengen.¹²⁵⁴ Het staat buiten kijf dat Stacquez werd uitgekozen omwille van zijn ervaring met elektrische behandelingen en niet zozeer omwille van één of andere egyptomane belangstelling die uit het latere reisverhaal mag blijken. Stacquez had immers al een aantal publicaties op zijn naam staan die hem tot een specialist maakten in de nieuwe medische discipline van de elektrotherapie, onder andere *Examen de l'instruction sur l'emploi médical de l'électricité dans les hôpitaux militaires* (1859), *De l'applicabilité de l'électricité au traitement de quelques maladies* (s.d.) en *Conférences sur l'électrothérapie, données à l'hôpital militaire de Liège* (1862).¹²⁵⁵

6.1. Leopold in het land van de Kabylen

Tijdens het inleidende deel van de reis werd de aanwezigheid van dokter Stacquez in de prinselijke entourage niet op prijs gesteld. Hij werd rechtstreeks naar Alexandrië gestuurd in afwachting van het ogenblik dat Leopold er zou aanmeren.¹²⁵⁶ De hertog van Brabant had immers vooraf nog een bezoek aan het Franse protectoraat Algerije in zijn reisschema opgenomen. Men kan zich terecht de vraag stellen of de ontmoeting met de militaire commandant van Oran op weg naar Spanje eerder dat jaar zijn belangstelling had geprikkeld. In ieder geval is het met de kennis die men intussen heeft van de gedachtewereld van Leopold absoluut geen verrassing dat hij – nu hij bezig was met een nauwkeurige vergelijkende studie van de verschillende kolonisatiemodellen – ook de resultaten van de Franse imperiumbouwers met eigen ogen wilde aanschouwen.

Leopold verbleef een kleine maand in Algerije. Op 21 oktober 1862 uit Brussel vertrokken, reisde hij via Marseille naar Algiers, waar hij op 7 november arriveerde. De eerste dagen bezocht hij de stad en haar omgeving, onder andere de fraaie

---

¹²⁵³ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1865. Uittreksel.

¹²⁵⁴ De behandeling met elektrische toestellen begon pas in Egypte. Dokter Stacquez was er niet bij van in het begin. Op de tocht door Algerije en Tunesië was hij niet welkom. Adrien Goffinet stuurde hem rechtstreeks naar Alexandrië, waar hij de prins moest opwachten. De dokter had 2.000 frank mogen besteden aan de aankoop van de toestellen en een reisapothek. Zie: AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Reizen 1862-1863. Kaft 2. Correspondentie tussen A. Goffinet en dr Stacquez, 20 oktober 1862.

¹²⁵⁵ A. BLOMME. "Stacquez (Hippolyte-Isidore-Joseph)." *Biographie nationale*, XXIII, 1921-1924, col. 524-526.

¹²⁵⁶ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Reizen 1862-1863. Kaft 1. Brief van d'Oultremont aan A. Goffinet. Marseille, 28 oktober 1862.

botanische proeftuin, de abdij der trappisten in Staouéli en het fort van de kustplaats Sidi Ferruch waar in 1830 de eerste Fransen waren geland. Leopold maakte vooral aantekeningen over de mogelijkheden die de landbouw bood. De administratieve indeling van het land en de implicaties daarvan op het grondbezit trokken zijn aandacht, maar hij was toch vooral ontgoocheld over de trage vooruitgang van de kolonisatie. Hij had van de Fransen duidelijk méér verwacht. Vooral de corruptie op het lokale niveau was hem een doorn in het oog.¹²⁵⁷

Vervolgens begon hij aan een lange tocht door de onherbergzame regio Kabylië. Zijn weerzin nam toe naarmate het weer verslechterde. Het begon onderweg geweldig te sneeuwen. Leopold merkte op: “Ce n'est pas tout à fait ce que je cherchais en Afrique”. Zijn verblijf in de vesting Fort Napoléon was ondanks het warme onthaal door de Franse militairen een aanslag op zijn gezondheid. Hij vond de streek economisch totaal niet interessant, verafschuwde het landschap en bekritiseerde zelfs de schoonheid van de plaatselijke vrouwen na een bezoek aan een bordeel waar hij was uitgenodigd om een buikdans te zien uitvoeren. Hij bezocht Batna, Biskra en Constantine. Hij geraakte er weliswaar gefascineerd door de opbrengsten van de palmbomen en hij vermoedde wel dat er misschien grote minerale rijkdommen in de bodem verborgen zaten, maar Kabylië leek hem toch hoofdzakelijk een land van ellende dat alleen maar een poëtisch karakter kreeg wanneer de zon in de zomer er een gouden gloed op wierp. Maar nu was het winter en wilde hij er vooral snel weer weg.¹²⁵⁸

Met deze negatieve ervaringen in het achterhoofd zal Leopold zeker de uitgebreide documentatie die hij had opgevraagd over het uitbatingsmodel dat het Franse regime had ingevoerd in een iets ander licht hebben gelezen. Dat het Leopold vooral daar om te doen was, blijkt uit het feit dat hij van ondergouverneur Edouard de Martimprey de meest recente informatie had ontvangen over de jaarlijkse gewone en buitengewone budgetten van het “Ministère de l'Algérie et des Colonies” alsook de verslagen van de “Conseils généraux” van de drie Algerijnse provincies.¹²⁵⁹

Leopold haastte zich naar Tunis, waar hij de ruïnes van Carthago bezocht, de vruchtbare landbouwgebieden rond de stad bestudeerde en de bey ontmoette. Wanneer hij de vergelijking moest maken met wat hij elders in de mediterrane wereld had gezien, kon het hem allemaal maar matig interesseren. Leopold merkte op dat de plaatselijke heerser op architecturaal gebied een slechte smaak had en getrouwd was met een lelijke oude vrouw omdat hij eigenlijk meer van kleine jongetjes hield. De prins haalde zijn neus op voor dit zedenverval en reisde meteen door naar Alexandrië.¹²⁶⁰

---

¹²⁵⁷ AKP Fonds Goffinet. Archief van de hertog van Brabant. Duc de Brabant. Relation du voyage en Egypte 1862-1863, f° 27a-c.

¹²⁵⁸ AKP Fonds Goffinet. Archief van de hertog van Brabant. Duc de Brabant. Relation du voyage en Egypte 1862-1863, f° 33-f° 37.

¹²⁵⁹ AKP Fonds Goffinet. Archief Goffinet Aanvulling 1995 (verzameling Pingot. Doos DP 2 – Map “Voyage en Afrique du Nord du duc de Brabant.” Brief van de ondergouverneur van Algerije aan prins Leopold. Algiers, 10 november 1862.

¹²⁶⁰ AKP Fonds Goffinet. Archief van de hertog van Brabant. Duc de Brabant. Relation du voyage en Egypte 1862-1863, f° 43c-44d.

6.2. Grootheidswaan, corruptie en decadentie in het nieuwe Egypte

Leopolds incognito bleek in Egypte maar moeilijk te handhaven. Van zodra hij voet aan wal zette, werd hij met veel vertoon door de autoriteiten ontvangen. Hij verbleef echter bij voorkeur in de residenties van de Belgische consul Zizina in plaats van in de paleizen van de khedive, zowel in Alexandrië als in Cairo. Sinds zijn vorige bezoek aan Egypte was de aanblik van deze steden ingrijpend veranderd. Leopold ergerde zich aan de slechte smaak die de onderkoning gemeen had met de bey in Tunis. Saïd Pacha had intussen fortuinen besteed aan de bouw van smakeloze paleizen en de aanleg van uitgestrekte mars- en exercitievelden. De hertog van Brabant vond het overbodige werken die bovendien de slechting van de historisch waardevolle oude omwallingen noodzakelijk maakte. Hij zag onmiddellijk de realiteit onder ogen. Het nieuwe Egypte was ondanks de verbluffende economische mogelijkheden die hij al in 1854-1855 had opgemerkt niet verder geëvolueerd tot een toonbeeld van goed bestuur, wel integendeel. “Ciel, quelle douleur et quel péché que de voir tel pays en de telles mains! L’Egypte est une carrière d’or inépuisable” schreef Leopold onmiddellijk na zijn aankomst in Alexandrië.¹²⁶¹ In Cairo zag hij opnieuw dat het de verkeerde kant dreigde uit te gaan: “Le pays est prospère. Les gens s’enrichissent, mais partout les ruines font des taches. Il en sera ainsi tant que subsistera la folie des caprices des Princes qui sont la honte de notre époque.”¹²⁶²

Dat de Egyptische gezagsdragers weinig betrouwbaar waren, had hij zelf mogen ondervinden toen hij een Belgische scheepvaartlijn naar de Levant mee hielp opstarten (zie vorig hoofdstuk). Er waren daarbij problemen gerezen omdat Saïd Pacha niet met de beloofde kapitaalsinjectie over de brug was gekomen en dat had Leopold zelf een aardige duit gekost. De prins benutte deze reis dan ook om de affaire ter sprake te brengen bij een aantal invloedrijke personen van wie hij verwachtte dat ze Saïd Pacha onder druk zouden zetten om de zaak op te lossen en hem te vergoeden. Het toeval wilde dat Henry Bulwer op dat ogenblik in Egypte was. Zoals eerder is gebleken, had Leopold in Constantinopel een goede verstandhouding opgebouwd met de invloedrijke Engelse ambassadeur bij de Ottomaanse Porte. Bulwer aanvaardde de bemiddelingsopdracht, vermoedelijk zonder veel succes. Interessant in dit verband is echter dat Leopold intussen een aantal technieken had fijn gesteld om mensen van het kaliber van Bulwer voor zijn kar te spannen. De Engelsman stond immers in de rij voor een “peerage” en zijn dossier lag op de werktafel van Lord Palmerston. De oude staatsman had de hertog van Brabant gevraagd of hij koning Leopold I wilde overhalen tot een voor Bulwer gunstige interventie bij koningin Victoria. Leopold was zichtbaar opgezet met het feit dat hij de ambassadeur kon laten aanvoelen dat hij bij hem in het krijt ging staan... Het kwam er in feite op neer dat Bulwer hem al op voorhand moest remunereren...¹²⁶³

Toen Leopold uiteindelijk Saïd Pacha te zien kreeg, was de schok groot. De Egyptische heerser was ziek en bijna niet meer te herkennen. Leopold velde een hard oordeel. In zijn aantekeningen noemde hij hem een misantroop met een wreedaardig en onvoorspelbaar karakter die in verval was geraakt door excessen en

---

¹²⁶¹ AKP Fonds Goffinet. Archief van de hertog van Brabant. Duc de Brabant. Relation du voyage en Egypte 1862-1863, f° 47a.

¹²⁶² Ibidem, f° 47d.

¹²⁶³ Ibidem, f° 48b: “L’Ambassadeur de l’Angleterre à Constantinople ayant ainsi recours au Roi des Belges, cela m’a enchanté. C’est un triomphe.”

de aanblik had gekregen van een monsterlijke waanzinnige. Saïd Pacha bekende aan Leopold dat hij weliswaar ongelooflijk veel geld over de balk had gesmeten maar dat helemaal niet erg vond. Vooral die onbeschaamde spilzucht en het cynisme waarmee de onderkoning zijn zwakte bekende zonder er wezenlijk iets aan te willen veranderen, wekten de weerzin op van de hertog van Brabant.¹²⁶⁴

Het lijkt erop dat de confrontatie met de Oriënt bij Leopold ditmaal harder aankwam dan tijdens vorige reizen. Het is opvallend dat de prins meer “conservatieve” appreciaties in zijn reisverslag is gaan opnemen. Ze werden bovendien vaak overgoten met een christelijk sausje. Zo werd de prins bij herhaling getroffen door allerlei vormen van “zondigheid”, wat er tegelijk op wijst dat hij een zekere fascinatie voor het onderwerp aan het ontwikkelen was... Hij ging bijvoorbeeld opnieuw naar een gelegenheid waar buikdanseressen hun diensten aanboden niettegenstaande hij had laten uitschijnen dat dit hem de vorige keer niet zo erg was bevallen. Weliswaar schreef hij dat de oriëntaalse vrouwen onaantrekkelijk waren, maar de gedetailleerde “technische” beschrijving van de opwindende lichaamsbewegingen doet toch vermoeden dat deze kunst hem allerm minst onberoerd liet.¹²⁶⁵ De Oriënt zorgde op moreel vlak duidelijk voor heel wat verwarring, want sommige notities onderstrepen iets te opvallend een veronderstelde gehechtheid aan burgerlijke deugdzaamheid. Veel opmerkingen situeren zich overigens in de lichamelijke sfeer. Zo schreef hij over Saïd Pacha met enige pudeur: “Le malheureux, il fait peine. S’asseoir est pour lui une affaire d’Etat. Il est puni où il a tant péché. Son armée était son Harem!!!!”¹²⁶⁶ De echte harem, zo vond hij, was voor de meeste “Turken” eerder een bron van problemen dan van plezier, waarna hij vermanend en moraliserend toevoegde: “C’est justice”. Hij besloot deze passage trouwens op een theatrale en vrij ongeloofwaardige manier met een sneer naar de verdorvenheid van Parijs: “Sous le rapport du plaisir et du dévergondage, il n’y a plus qu’une grande Babylone, et c’est Paris, la capitale de l’Empire Français. Divine Providence, c’est sur Paris qu’il faut diriger Vos foudres pour purger le monde! Ce serait presque introduire le règne de la paix, de la tranquillité et de la vertu universelles.”¹²⁶⁷

In de verkenning van de indrukwekkende monumenten uit het verleden vond Leopold echter een welgekomen afleiding op de sensuele spanningen die klaarblijkelijk zijn geest en zijn lichaam verontrustten...

6.3. Door het Nijldal

In Cairo bezocht Leopold de universiteit en een aantal paleizen en moskeeën die onder het bestuur van vorige dynastieën waren opgetrokken. Die bouwwerken in de oude stijl waardeerde hij veel meer dan al het nieuwe dat hij zag. Toch waren het de realisaties uit de oudheid die hem in bouwkundig opzicht het meeste aantrokken. Leopold ging opnieuw de piramiden en de sfinx bekijken en mijmerde: “Oh mon Dieu, que Vos œuvres sont splendides.”¹²⁶⁸ De trappenpiramide van Sakarra en de mastaba van hogepriester Ti en zoveel andere monumenten deden hem verliefd

¹²⁶⁴ Ibidem, f° 48a: “Ce Cynisme à confesser ses fautes sans s’amender est révoltant.”

¹²⁶⁵ Ibidem, f° 51c-d; 52a.

¹²⁶⁶ Ibidem, f° 53c.

¹²⁶⁷ Ibidem, f° 52a.

¹²⁶⁸ Ibidem, f° 51c.

worden op het land, dat gezegend was met een prachtig geschenk van God: de stralende zon. Maar zelfs in die begeestering maakte hij ruimte voor katholiek geïnspireerde ironie: “Magnifiques décors et dont la simplicité n’est égalée que par l’effet produit sur eux le grand astre du soleil. Je comprends que l’on ait pu l’adorer. Louange à Dieu, créateur de tant de merveilles. Ce cochon de Verhaghen [sic], comment a-t-il pu mourir sans religion?”¹²⁶⁹

Zoals tijdens zijn eerste bezoek trok Leopold naar de tempels van Karnak en Luxor en ging hij een aantal graven bewonderen in het Dal der Koningen. Zijn beschrijvingen daarvan zijn haast lyrisch, maar ze moeten worden begrepen in de specifieke context van zijn eigen ambities. Hij keek op naar de grootsheid van de farao’s en droomde van een herleving van de tijdgeest waarin zij leefden. Met name de zin voor het monumentale wilde hij wat graag getransponeerd zien op de Belgische samenleving. Alle volkeren op aarde moesten naar zijn idee in het oog springende nationale monumenten hebben die op een indrukwekkende wijze hun bestaan, hun ontdekkingen en hun successen dienden te onderstrepen. In België zag Leopold als eerste opportuniteit de fundamentele werken in Antwerpen – de indrukwekkende nationale vesting die men ondanks veel tegenwind van de Antwerpenaars aan het bouwen was – waarna veel andere zouden moeten volgen.¹²⁷⁰

Leopold trok nog verder langs de Nijl met het ene tempelbezoek na het andere: Esna, Edfu, Ombos en uiteindelijk – voorbij Aswan – Abu Simbel en Philae, waarvan hij telkens uitgebreide beschrijvingen en ook enkele schetsen op papier zette. Maar zelfs ondergedompeld in de oudheidkunde en zo ver van de moderne wereld verwijderd – nabij de grens met de toen nog vrijwel onbekende Soedan – bleef de prins georiënteerd op expansie. Hij had nog steeds een aantal ervaringen in het achterhoofd die Blondeel van Cuelebroeck hem vroeger had meegedeeld en die waren gericht op Abessinië. Hij droomde hardop van een spoorlijn die Cairo zou verbinden met Khartoem. Daardoor zou men de reisweg naar Abessinië tot drie à vier weken herleiden en het land een groter internationaal belang geven: “L’Abyssinie pourra un jour attirer la sérieuse attention de ceux qui veulent développer l’importance de la Belgique par l’addition de quelques provinces extérieures.”¹²⁷¹

Voorbij de tweede cataract zat zijn excursie langs de faraonische overblijfselen erop. Leopold maakte voor zichzelf de afrekening. Het was goed geweest, maar oudheidkunde was voor hem slechts een ondergeschikt aspect van de ervaringen die hij tijdens een reis wilde opdoen. Illustratief als ze is voor wat in zijn latere leven volgen zal, loont het de moeite de formulering van de bewuste keuze die Leopold hier in zijn geest maakte en vervolgens neerschreef in detail na te lezen: “Les monuments Egyptiens [...] demandent une visite rapide ou une étude prolongée. Celui qui se contente d’examiner leurs formes et leur aspect et leur coupe n’a pas besoin de grands temps. Celui qui veut étudier les figures et les écritures tracées sur leurs murs doit dédier plusieurs semaines à chaque ruine et ne venir ici qu’après des

---

¹²⁶⁹ Ibidem, f° 55b. Leopold heeft het over de vrijmetselaar Pierre-Théodore Verhaegen, oprichter van de Université libre de Bruxelles. Men was op dat ogenblik in Brussel bezig met het inzamelen van geld voor een standbeeld van Verhaegen. Leopold liet Goffinet weten dat hij onder geen beding een bijdrage zou geven.

¹²⁷⁰ Ibidem, f° 56d-57a.

¹²⁷¹ Ibidem, f° 59b.

études spéciales. Quant à moi, je n'ai rien de l'antiquaire et je me contente de graver dans ma mémoire les grands contours de ce qui nous reste de ces grands règnes d'il y a 2 ou 3 mille ans. L'homme doit choisir. Nos facultés sont restreintes. Nous ne pouvons tout embrasser. Je jette volontiers un coup d'œil sur le passé, mais j'appartiens par goût, devoir et position au siècle présent. La culture du coton, du café, du tabac, du sucre m'intéresse plus que les hauts faits de Sésostrius ou de Ramsès. L'aspect du pays, voilà ce que je recherche. Leurs mœurs, leurs tendances, la manière de nouer avec eux de relations productives, voilà ce que je dois connaître.”¹²⁷²

Er bestaat wellicht geen duidelijkere en preciezere omschrijving van Leopolds geografische en economische gerichtheid tijdens het reizen. Zijn opdracht en zijn positie verplichtten hem een man van de hedendaagse wereld te zijn. In klare termen legde hij in deze passage opnieuw de krachtlijnen vast van een persoonlijk studieprogramma dat hem in staat moest stellen de kennis en de vaardigheden te verwerven waarmee hij die wereld de baas kon.

De hertog van Brabant zal maar wat blij geweest zijn met het eerder geciteerde boek dat dokter Stacquez in 1865 publiceerde en waarin hij – geïnspireerd door het napoleontische *Histoire de l'expédition française en Egypte* – het verslag bracht van de grandioze monumenten die Leopold samen met de auteur in Egypte had bezocht. In de eerste plaats omdat het boek de prins omhulde met de aura van een gecultiveerde prins, maar evenzeer omdat hij aldus zelf geen verslag moest publiceren. In realiteit ging zijn belangstelling immers uit naar heel andere, meer hedendaagse onderwerpen.

6.4. In het leerrijke gezelschap van Ferdinand de Lesseps

Terug in Cairo ging Leopold zich inderdaad toeleggen op meer actuele ontwikkelingen, in het bijzonder de vorderingen bij de bouw van het Suezkanaal. Intussen had de verderfelijke Saïd Pacha de geest gegeven. Ismaël Pacha was in zijn plaats getreden. De nieuwe onderkoning viel bij Leopold in de smaak. De prins had er vertrouwen in dat Ismaël beter dan zijn voorganger de staatsfinanciën onder controle zou houden. Hij scheen een sterker besef te hebben van de noodzaak tot ontwikkeling van de economische structuren van Egypte dan zijn spilzuchtige voorganger.¹²⁷³

Het was het juiste moment om de werken aan het Suezkanaal opnieuw te bezoeken en vooral om de visies en meningen te verzamelen van de mensen die verantwoordelijk waren voor de onderneming. Samen met Ferdinand de Lesseps, een aantal andere kopstukken van diens Compagnie en enkele hoofdingenieurs vertrok de hertog van Brabant naar de landengte voor een rondrit langs de voornaamste bouwwerven. In de trein en op de stoomboot er naartoe wisselden ze nieuwsberichten uit. Ze praatten over de toekomst van het kanaal, in de eerste plaats over de rechtspersoonlijkheid ervan. Aan de kant van Leopold was de argwaan die hij in het begin ten aanzien van de onderneming en zijn initiatiefnemer koesterde volledig verdwenen. Meer nog, de hertog van Brabant nam de Fransman in

---

¹²⁷² Ibidem, f°64d-65a.

¹²⁷³ Ibidem, f°65.

vertrouwen over zijn koloniale plannen. Dat is misschien een weinig verrassende maar toch vrij belangrijke vaststelling. De historicus Roeykens formuleerde al in de jaren '50 van vorige eeuw de hypothese dat die ideeënuitswisseling moet hebben plaatsgevonden maar kon geen bewijzen vinden.¹²⁷⁴ Het reisverslag van de prins in het Fonds Goffinet geeft een duidelijke bevestiging van de vermoedens van Roeykens: "Je le consulte sur mes idées coloniales et sur la façon de les lancer."¹²⁷⁵ En het leverde hem ook nog wat op. Ferdinand de Lesseps stond blijkbaar vrij positief tegenover de ambities van Leopold en wees hem drie plaatsen aan waar België met een grote kans op succes een vestiging kon ontwikkelen, meer bepaald Abessinië, Cochinchina en China. De zakenman beloofde bovendien de steun van zijn kranten indien Leopold zijn ideeën via de pers wilde verspreiden.¹²⁷⁶

Leopold kreeg dankzij de contacten met de Lesseps overigens informatie uit de eerste hand waarmee hij zich een beeld kon vormen van de onderliggende structuren van de kanaalonderneming. De heren bespraken onder meer het probleem van de samenstelling van het kapitaal en de politieke gevoeligheden die daarmee waren verbonden, in de eerste plaats de mogelijke spanningen tussen Frankrijk en Groot-Brittannië. Ter plaatse kon Leopold vaststellen dat de werken een gigantische omvang hadden gekregen. De prins werd duizelig van de bedragen die hij hoorde vernoemen en bij de gedachte dat België de boot zou missen op het vlak van de toelevering van materialen.

In zijn notities schreef hij bijvoorbeeld hoe hij onder de indruk kwam van de grote hoeveelheid gietijzeren buizen waarmee water over een lengte van 75 kilometer naar Suez zou worden gevoerd. Hij onderstreepte in zijn dagboek de kostprijs van twee miljoen frank en het feit dat ze slechts drie maanden daarvoor waren besteld in Glasgow.¹²⁷⁷ Minstens zo interessant vond hij de beschikbaarheid van een reusachtig corps van goedkope arbeidskrachten. In Toussoun zag hij hoe duizenden arbeiders als mieren de terrassen aanlegden in ruil voor een mager loon, eten en een eenvoudige slaappleats. Hij wist dat ze door de Egyptische overheid tot dit werk werden gedwongen maar van verontwaardiging over deze sociale uitbuiting was geen sprake. De prins stond juist in bewondering dat zoiets nog mogelijk was!

Hij schreef letterlijk: "En Chine, à Java on peut encore voir la pareille du tableau que je décris, mais pas en Europe. Dans l'Extrême-Orient le travail obligatoire peut faire des miracles comme ici. Si la Belgique savait et si elle voulait, elle se ferait un véritable grenier, une source de richesses inépuisable en exploitant le sol et les populations de l'Extrême-Orient qui seulement ainsi peuvent être conduites à la civilisation et au bien-être. J'avoue que ce spectacle de 10 mille travailleurs Fellahs m'a produit une très grande impression. C'est pour moi une nouvelle révélation des ressources des parties peuplées de l'Orient."¹²⁷⁸ Opvallend toch hoe in de persoonlijkheid van Leopold al heel vroeg de kiemen te zien zijn van een uiterst koele benadering van verplichte arbeid. Hij herleidde arbeiders tot een zuiver

---

¹²⁷⁴ A. ROEYKENS. *Op. cit.*, pp. 14-16.

¹²⁷⁵ *Ibidem*, f° 68d.

¹²⁷⁶ *Ibidem*, f° 69c-d: "Il est de l'intérêt de M. de Lesseps de voir la Belgique s'établir quelque part dans l'Extrême-Orient. Aussi m'a-t-il promis le concours de ses journaux pour s'appuyer toutes les démonstrations que je veux tenter en vue de ce grand but."

¹²⁷⁷ *Ibidem*, f° 70a.

¹²⁷⁸ *Ibidem*, f° 71b-d.

economische factor. Ze “exploiteren” bracht ze blijkbaar tot “beschaving” en “welzijn”. Zelfs bij de vaststelling van kinderarbeid gaf de prins geen krimp.

Na zijn bezoek aan de kanaalzone trok Leopold de Sinaïwoestijn in om de berg van Mozes te beklimmen. Dat viel hem tegen want in zijn dromen had hij een veel mooier landschap verwacht. Zelfs de diepe godsdienstige gevoelens die opwelden konden het gevoel van ontgoocheling niet wegwerken.¹²⁷⁹ Het werd tijd om door te reizen naar andere gebieden.

Half februari 1863 vertrok Leopold vanuit Egypte naar Sicilië. Lange tijd had hij getwijfeld of hij zijn tocht misschien beter in oostelijke richting kon voortzetten. Het was immers zijn droom het eiland Ceylon te bezoeken, zagezegd opnieuw omwille van het gezonde klimaat, maar intussen kent men ook voldoende zijn economische motieven. Hij wilde zo graag Azië zélf exploreren. Toen dit nieuws koning Leopold I ter ore kwam, stuurde die zijn zoon onmiddellijk een telegram waarin hij hem de onbezonnenheid uitdrukkelijk verbood.¹²⁸⁰ De hertog van Brabant legde zich voorlopig neer bij de beslissing van zijn vader, doch met enige tegenzin: “Le Roi s’oppose à la course à Ceylan. Il la trouve phantasque. Le mot appliqué à un tel projet n’est pas de ce siècle. J’espère une autre fois aller à Ceylan. Un voyage spécial qui mettrait en relief le peu de temps nécessaire pour la course servirait mieux mes projets qu’un départ immédiat.”¹²⁸¹ Maar de gezondheid van de koning was wankel. Leopold beseftte dat het beter was dat hij geen al te groot risico nam en dicht bij het moederland bleef.

De kroonprins trok dus opnieuw westwaarts, maar dat betekende niet dat men hem onmiddellijk terug thuis moest verwachten. Na Sicilië reisde hij naar Napels, Rome, Florence en Genua. Overal nam hij zijn tijd om aan sightseeing te doen. Via Nice ging hij nog naar Spanje en Portugal voor familiebezoek. Pas op 30 mei 1863, meer dan zeven maanden na zijn vertrek, zag zijn gezin hem opnieuw in Brussel verschijnen.

7. Het Verre Oosten (1864-1865)

Op 7 november 1864 vertrok de hertog van Brabant opnieuw voor een lange reis die hem uiteindelijk tot in het Verre Oosten bracht. Via Parijs en Marseille reisde hij met een klein gezelschap naar Egypte, waar hij vrijwel onmiddellijk op een boot richting Ceylon stapte. Half december kwam in Brussel het telegram toe met de boodschap dat de prins veilig was aangekomen in Point de Galle op de zuidwestkust van het eiland. Men hoefde zich niet ongerust over hem te maken. Hij had opnieuw tal van therapeutische apparaten in zijn bagage die de pijn aan zijn been moesten helpen bestrijden. Al met al kon hij toch vrij gemakkelijk verre afstanden overbruggen.¹²⁸²

Omgekeerd maakte de prins zich wél zorgen over de gezondheid van zijn vader. En terecht. De oude koning was verzwakt maar zijn toestand was stabiel genoeg om te

---

¹²⁷⁹ Ibidem, f°78d.

¹²⁸⁰ Ibidem, f°68d.

¹²⁸¹ Ibidem, f°79b.

¹²⁸² AKP Fonds Goffinet. Correspondentie Reis naar het Verre Oosten. Verklaring opgesteld door A. Goffinet. Brussel, 13 november 1864.

kunnen vertrekken. De paleismedewerkers volgden de bewegingen van de kroonprins op de voet en stuurden regelmatig gezondheidsbulletins over de koning en evaluaties van het binnenlandse politieke klimaat naar de plaatsen waar hij werd verwacht.¹²⁸³

Tegen Kerstmis was de prins in Colombo, de hoofdstad van het eiland.¹²⁸⁴ Hij werd er goed ontvangen door de Britse autoriteiten, maar het warme en vochtige klimaat ervoer de prins als bijzonder ongezond. Iedereen in de groep, met uitzondering van de prins zelf, was ziek geweest.¹²⁸⁵ Dat was een tegenslag, want hij geloofde voor zijn vertrek nog dat Ceylon mee van de gezondste gebieden op aarde was.¹²⁸⁶ Hij had heel wat documentatie over de economische toestand op het eiland gelezen. Het is dus allerm minst vreemd dat hij een aantal plantages bezocht. Maar door de weersomstandigheden vertrok hij toch sneller dat hij had voorzien.

Op 6 januari 1865 scheepte hij in naar Calcutta, in Bengalen, voor een rondreis door het noorden van India.¹²⁸⁷ De reisomstandigheden waren er aanzienlijk beter dat in Ceylon. Het klimaat was mild en droog, en de prins had voortdurend een eigen trein ter beschikking.¹²⁸⁸ In India bezocht de prins verschillende belangrijke steden zoals Allahabad, Delhi en Lucknow.¹²⁸⁹ Voor de medewerkers in Brussel was het moeilijk te volgen waar hun meester zich juist bevond en wat zijn intenties waren. Ze dachten aanvankelijk dat hij spoedig via Egypte naar Europa zou terugkeren, zoals trouwens was afgesproken, maar de prins bedacht zich. Indien de berichten over de situatie in België eind februari gunstig waren, dan zou hij doorreizen naar China.¹²⁹⁰ Bovendien waren de meeste boten naar Europa volzet, waardoor hij zich wel een uitstap naar Hongkong kon permitteren.¹²⁹¹

Dat was zeer tegen de zin van de medewerkers in Brussel. Ze vonden de beslissing totaal onverantwoord en ze durfden niet te dromen dat de troonopvolger onderweg iets zou overkomen of dat in België een ernstig voorval plaatsvond terwijl hij quasi onbereikbaar was.¹²⁹² Van Praet, Devaux en Goffinet waren in alle staten, maar

---

¹²⁸³ AKP Fonds Goffinet. Correspondentie Reis naar het Verre Oosten. Overzichtstabel van de briefwisseling, opgemaakt door A. Goffinet.

¹²⁸⁴ AKP Fonds Goffinet. Correspondentie Reis naar het Verre Oosten. Minuut van brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 16 januari 1865.

¹²⁸⁵ AKP Fonds Goffinet. Correspondentie Reis naar het Verre Oosten. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Allahabad, 20 januari 1865.

¹²⁸⁶ "A Thèbes, Madère et Ceylan la température ne change jamais." AKP Fonds Goffinet. Dossier van de reis naar Cannes en Menton (1863-1864). Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 11 januari 1864. Geciteerd in: G. JANSSENS & J. STENGERS (eds). *Op. cit.*, p. 121

¹²⁸⁷ AKP Fonds Goffinet. Correspondentie Reis naar het Verre Oosten. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Point de Galle, 5 januari 1865.

¹²⁸⁸ AKP Fonds Goffinet. Correspondentie Reis naar het Verre Oosten. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Allahabad, 20 januari 1865.

¹²⁸⁹ AKP Fonds Goffinet. Correspondentie Reis naar het Verre Oosten. Minuut van brief van A. Goffinet aan een minister [niet nader genoemd, vermoedelijk Van Praet]. Brussel, 7 februari 1865.

¹²⁹⁰ AKP Fonds Goffinet. Correspondentie Reis naar het Verre Oosten. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Allahabad, 20 januari 1865; Brief van J. Devaux aan A. Goffinet. S.I., s.d. [eind februari 1865].

¹²⁹¹ AKP Fonds Goffinet. Correspondentie Reis naar het Verre Oosten. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Delhi, 4 februari 1865.

¹²⁹² AKP Fonds Goffinet. Correspondentie Reis naar het Verre Oosten. Brief van J. Devaux aan A. Goffinet. S.I., s.d. [februari 1865]: "Mon oncle et moi, nous sommes d'avis qu'il faut s'abstenir. Qu'il revienne le plus tôt possible. C'est ce qui peut arriver de mieux. S'il survenait un accident ici et qu'on

konden niets aan de situatie veranderen. Leopold moest en zou China bezoeken. Hij probeerde de mensen in Brussel te kalmeren. Hij beloofde dat het écht de laatste keer was dat hij zo ver van huis ging: “A part une petite course au Niagara ceci est bien mon dernier voyage.”¹²⁹³

De hele reis lang was de prins opnieuw in de ban van zijn expansionistische dromen. De indrukken die hij opdeed in het Verre Oosten inspireerden hem tot goede voornemens voor de toekomst. Hij bleef zijn medewerkers in Brussel van op de verste bestemmingen bestoken met studieopdrachten over het fenomeen kolonisatie. Ze moesten vooral Emile de Borchgrave aanmoedigen om in Den Haag nog dieper te graven naar juiste informatie over de financiële onderbouw van het Nederlandse koloniale systeem op Java. “J’aimerais avoir exactement ces détails à mon retour.” De plannen voor nieuwe activiteiten borrelden op zoals nooit tevoren.¹²⁹⁴ In een volgend hoofdstuk wordt duidelijk in welk kader men het werk van de Borchgrave moet plaatsen.

Op 20 februari 1865 kwam Leopold, na een rondreis van anderhalve maand door het binnenland van India, terug aan in Calcutta. Hij schreef er naar huis dat hij zijn studiegenoot Jules Lejeune massa’s nieuwe informatie zou kunnen bezorgen over de wijze waarop de Britten baat hadden bij hun onderneming in de Indische bezittingen. Opnieuw de zuiver economisch-financiële aspecten van de kolonisatie hadden hem het meest aangesproken. Zijn brief uit Calcutta bewijst hoezeer de prins met deze reis zuiver economische belangen nastreefde. Hij rapporteerde uitsluitend over aspecten van de koloniale uitbating die eerdere inzichten, welke hij met de hulp van zijn medewerkers tot een volwaardige doctrine aan het omsmeden was, bevestigden. Zijn analyse was uiterst gedetailleerd en ademde één en al bewondering uit voor het Britse kolonisatiemodel in India:

- [...]
- Il n’y a que les Anglais qui peuvent posséder aux Indes et dans leurs colonies.
  - Jamais l’Inde n’a coûté un centime à l’Angleterre. Ce qu’elle a coûté, elle l’a remboursée.
  - L’Inde fait vivre tous les cadets de famille anglais. Elle a donné du coton à Manchester et Birmingham. Les chemins de fer immenses sont par le fait exclusivement des débouchés pour les fers et machines anglaises.
  - L’armée anglaise aux Indes 80 mille £ et les dépôts en Angleterre 20 mille £ sont payés par l’Inde.
  - L’Angleterre possédant l’Inde règle les douanes selon ses intérêts. Affaire de 40 millions Sterling par an de valeur de marchandises.
  - L’argent anglais investi dans les jardins à thé donne 40 p.c. L’argent en général 24 pour c. dans le basar et 12 p.c. sur le marché de Calcutta.
  - L’armée des Indes a fait pour l’Angleterre la guerre en Perse et en Chine et jadis en Egypte, tout cela aux frais de l’Inde.
  - Le Ministre de l’Inde, les employés et le Palais à Londres seront payés par l’Inde.
- [...]

---

le sut en Chine l’effet serait affreux pour lui. Il ne faut pas prendre la responsabilité de lui donner un seul jour d’allonge.”

¹²⁹³ AKP Fonds Goffinet. Correspondentie Reis naar het Verre Oosten. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Delhi, 4 februari 1865.

¹²⁹⁴ Ibidem.

Het is dus zeker niet zo dat Leopold Java als het enige geslaagde kolonisatiemodel beschouwde. In diezelfde correspondentie gaf hij trouwens opdracht om meer financiële gegevens te vergaren over de uitbating van Cuba en de Filippijnen.¹²⁹⁵

Begin maart bevond de prins zich in Singapore, waar hij vrijwel onmiddellijk doorreisde naar Hongkong.¹²⁹⁶ Hij verbleef amper veertien dagen in China en bezocht er de voornaamste handelspoort naar het binnenland, de stad Kanton. Via Singapore, Point de Galle en Alexandrië reisde hij daarna terug naar Europa.¹²⁹⁷

Dat Leopold niet zomaar voor zijn plezier rondtrok, bewijst ook het gedetailleerde reisdagboek dat hij onderweg voortdurend heeft aangevuld. Het is relatief kortgeleden ontdekt tussen de papieren van Goffinet die eind 20ste eeuw van een vrijwel zekere vernietiging werden gered. Het handschrift is sterk door vocht aangetast. Op veel plaatsen is het papier vol gaten of gescheurd. De inkt is bovendien bleek geworden, waardoor het geheel in de huidige toestand quasi onleesbaar is. Toch ontdekt men hier en daar interessante passages, vooral in verband met het doel van de reis naar het Oosten.

Leopold schreef hoezeer hij de politieke situatie in zijn vaderland betreurde: “Je déplore la situation intérieure de mon pays, l’aveuglement et la stupidité des partis. Il faut jeter au milieu de cette fournaise une grande idée nouvelle. C’est elle que je cherche en Orient. Nous devons soulever la question de l’expansion nationale.”¹²⁹⁸ Leopold vond dat hij de opdracht had om het parlement te overtuigen van de visie dat de toekomst van het land moest worden gezocht buiten de eigen landsgrenzen. Hij wilde de politici confronteren met de amputaties die het land doorheen zijn geschiedenis had doorstaan, en met de kansen om ze te herstellen. Opnieuw gaf hij Java, Brits-Indië, Cuba en de Filippijnen als voorbeelden van kolonies die geld opbrachten. Zelfs in Algerije waren overtuigende argumenten te vinden voor een expansiemodel, want dat gebied was in vreedstijd een harde leerschool voor soldaten. In het Verre Oosten waren er meer en betere ideeën te vinden voor zijn discours.

Deze belangrijke economische beschouwingen geven blijk van Leopolds gerichte kijk op de streken die hij bezocht. En dat blijkt ook uit zijn opmerkzaamheid voor de kwaliteit van de landbouwgewassen, zoals katoen en thee, voor de vruchtbaarheid van de bodem, die vaak twee oogsten per jaar opleverde, voor efficiënte lastdieren zoals de olifant, een dier dat hij absoluut zelf wilde berijden.¹²⁹⁹ Men kan zich trouwens afvragen of deze ervaring de inspiratiebron is geweest voor de experimenten met Indische olifanten die later voor rekening van Leopolds *Association internationale africaine* in Midden-Afrika werden uitgevoerd?

---

¹²⁹⁵ AKP Fonds Goffinet. Correspondentie Reis naar het Verre Oosten. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Calcutta, 20 februari 1865.

¹²⁹⁶ AKP Fonds Goffinet. Correspondentie Reis naar het Verre Oosten. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Singapore, 3 maart 1865.

¹²⁹⁷ AKP Fonds Goffinet. Correspondentie Reis naar het Verre Oosten. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Alexandrië, 26 april 1865.

¹²⁹⁸ AKP. Fonds Goffinet. Reisaantekeningen van prins Leopold tijdens zijn reis in het Verre Oosten, ff° 2-3.

¹²⁹⁹ Ibidem, f° 9r°-9v°.

Toch gedroeg Leopold zich ook vaak zoals iedere Europeaan in India. Hij maakte tijd vrij voor lange bezoeken aan de klassieke toeristische trekpleisters. In Agra kwam hij onder de indruk van de Taj Mahal.¹³⁰⁰ Hij bezocht ook de ruïnes van Fathepur Sikri.¹³⁰¹ De besneeuwde toppen van de Himalaya had hij meermaals van ver kunnen bewonderen. India zoals de Engelsen het bestuurden, was een land dat hem ontzettend goed beviel. Maar het bewees vooral dat ook een indirect koloniaal bestuur erg lonend kon zijn.

Ook China was voor Leopold een boeiend gebied. Hongkong vond hij in het algemeen een charmante stad, maar het waren vooral de handelsbewegingen die de aandacht trokken. Leopold zag hoe Kanton het hinterland bediende. Hij leerde dat Shanghai meer en meer op de voorgrond trad als bruggenhoofd voor de handel naar het binnenland. Opnieuw was hij gefascineerd door de kracht van de massa: de Chinese mensezee die produceerde en consumeerde, al waren buitenlandse goederen blijkbaar minder populair dan hij had gehoopt. En dan was er bovendien nog – zoals in de Turkse gebieden – een wankel regime dat kansen bood voor ondernemende landen op zoek naar gebiedsuitbreiding. Het keizerlijke gezag was volgens zijn informanten aan het tanen. Het kon best eens zijn dat het land uit elkaar ging vallen in elkaar beconcurrerende staten.¹³⁰²

Veel tijd om China verder te bestuderen had Leopold echter niet. Op 19 maart 1865 ontving hij in Hongkong een aantal alarmerende telegrammen uit Brussel over de gezondheid van Leopold I. De prins sloeg in paniek en sprong nog diezelfde dag op een boot naar Europa. Hij was misschien wat snel geweest, zo bleek later: “Les malheureux télégrammes m’ont beaucoup tourmenté. Ils me sont parvenus le 19 mars à Hongkong à 8 h matin. A 2 h j’étais parti pour l’Europe par vapeur spécial. Ce n’est que le 4 avril en passant à Galle que j’ai su que tout était bien. Toute la fin de mon voyage a été dérangé.”¹³⁰³

Op 6 mei 1865 arriveerde de prins terug in Brussel. Toen hij in het Zuidstation uit de trein stapte, was Goffinet weinig overtuigd dat de reis zijn meester deugd had gedaan: “Monseigneur arrive à la station du Midi, abimé de fatigue, même déplorable. Son état m’impressionne péniblement.”¹³⁰⁴

Fysiek was de reis wellicht heel zwaar geweest, maar in intellectueel opzicht was hij opnieuw versterkt en gegroeid. De expansionistische opvattingen waren nog eens in grote lijnen bevestigd door wat hij had gezien. De praktische reiservaring verfijnde opnieuw de doctrinevorming, die dankzij een intensief documentatieprogramma in het voorbije decennium vorm had gekregen.

Reizen zat er niet meer in – zelfs niet naar de Niagarawatervallen – want enkele maanden later bezweek Leopold I uiteindelijk toch en begon Leopold II aan zijn opdracht als staatshoofd.

---

¹³⁰⁰ Ibidem, f°5 r°.

¹³⁰¹ Ibidem, f°6.

¹³⁰² AKP. Fonds Goffinet. Reisaantekeningen van prins Leopold tijdens zijn reis in het Verre Oosten. Uittreksel in: G. JANSSENS & J. STENGERS (eds). *Op. cit.*, p. 125.

¹³⁰³ AKP Fonds Goffinet. Correspondentie Reis naar het Verre Oosten. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Alexandrië, 26 april 1865.

¹³⁰⁴ AKP Fonds Goffinet. Correspondentie Reis naar het Verre Oosten. Overzichtstabel van de briefwisseling, opgemaakt door A. Goffinet.

Hoofdstuk XII

Leopolds documentatienetwerk en de evolutie van zijn koloniale doctrine

In 1853 was de hertog van Brabant meerderjarig geworden. Hij kreeg voortaan meer ruimte om zijn leven zelfstandig en naar eigen inzicht in te vullen. Zoals men heeft gezien in de vorige hoofdstukken ontwikkelde hij in het lange decennium in aanloop naar de troonsbestijging een eigen koloniale doctrine. Het werd een geheel van opvattingen over de wezenskenmerken en de rol van kolonies, alsook over de potentiële mogelijkheden van een Belgische koloniale expansie overzee. De doctrine kon tot stand komen doordat de prins zich uitvoerig over deze thema's was gaan documenteren en zelf een deel van de wereld had gezien. Bijgestaan door een kring van vertrouwelingen bouwde hij een koloniaal documentatienetwerk uit. Hij stak een aantal getalenteerde vorsers geld toe om informatie samen te brengen en teksten uit te schrijven. Die vormden de neerslag van zijn ideeën en moesten een wervend effect hebben op het beoogde publiek, namelijk de Belgische politici, diplomaten, industriëlen, reders, groothandelaars, academici en andere intelligentsia. Bovendien bouwde hij aan een eigen gespecialiseerde bibliotheek, een kaartencollectie en zelfs een fotoverzameling.

Over al deze zaken is relatief weinig terug te vinden in de nochtans rijke literatuur over Leopold II. Via brieven van Alexis Brialmont, in het begin van de 20ste eeuw gepubliceerd door diens biograaf Paul Crokaert, weten de historici vandaag iets meer over de samenstelling van “het arsenaal”, de term waarmee Leopold zijn documentatiesysteem omschreef. Ze vertellen ook iets over de aard van de relatie tussen de prins en de veelschrijvende militair in de jaren 1860.¹³⁰⁵ Het studiewerk in teamverband wordt gedeeltelijk belicht in een bronnenuitgave uit 1955, van commentaar voorzien door Léon Le Febve de Vivy. Deze publicatie verleent inzicht in de rol van de prinselijke adviseur Jules Lejeune.¹³⁰⁶ Een eerste echte synthese leverde Jean Stengers. Hij had vooral aandacht voor één aspect van Leopolds gedachtewereld, namelijk de invloed die is uitgegaan van het Hollandse kolonisatiemodel.¹³⁰⁷ Ondanks deze werken blijft men zitten met eerder vage hetzij gedeeltelijke impressies. Voor een meer gedetailleerde kijk op de totstandkoming en de functie van het documentatienetwerk geeft de sinds enige tijd toegankelijke briefwisseling tussen Leopold en zijn medewerker Adrien Goffinet complementair materiaal, wat nieuwe mogelijkheden opent voor de geschiedschrijving. Een analyse van deze teksten blijft niettemin bijzonder tijdrovend omdat de relevante gegevens

---

¹³⁰⁵ P. CROKAERT. *Brialmont. Eloges et Mémoires*. Bruxelles: Lesigne, 1925, pp. 399-427; Idem. *Brialmont*. Bruxelles: Albert Dewit, 1928, pp. 129-151.

¹³⁰⁶ L. LE FEBVE DE VIVY. *Documents d'histoire précoloniale belge (1861-1865). Les idées coloniales de Léopold, duc de Brabant*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1955, 131 p.

¹³⁰⁷ J. STENGERS. “La genèse d'une pensée coloniale: Léopold II et le modèle hollandais.” *Tijdschrift voor geschiedenis*, CX, 1977, pp. 47-71; heruitgegeven in J. STENGERS. *Congo. Mythes et réalités. 100 ans d'histoire*. Louvain-la-Neuve: Editions Duculot, 1989, pp. 9-40.

over de gehele correspondentie versnipperd liggen in korte opmerkingen en verwijzingen.

1. Adrien Goffinet – meester van “het arsenaal”

Voor de omschrijving van zijn documentatienetwerk gebruikte Leopold bewust een metafoor die een verband legde met de militaire wereld. Het was immers in figuurlijke zin een depot met munitie die men moest aanwenden in wat hij zag als een échte strijd in het belang van het land – een intellectuele strijd weliswaar. Leopold was de strijder die de wapens zou hanteren. Adrien Goffinet mag men gerust beschouwen als zijn trouwe arsenaalmeester.

Adrien Goffinet was een jonge veertiger op het ogenblik dat de prins hem in dienst nam. Hij had carrière gemaakt in het Belgische leger, waar vooral zijn diplomatieke vaardigheden en talenten waren opgevallen. Dat leverde in 1851 een promotie op naar het *Militair Huis* van de koning. Volgens een mondelinge overlevering in de koninklijke familie is het Leopold I zelf geweest die in 1853 Goffinet aan de prins heeft “doorgegeven” met de woorden: “Apprécie-le bien, car c’est un cadeau que je te fais.”¹³⁰⁸

De koning wist blijkbaar goed wat hij deed, want Goffinet zou het vertrouwen nooit beschamen. 33 jaar lang – tot aan zijn dood op 21 november 1886 – bleef Adrien Goffinet één van Leopolds voornaamste en meest gewetensvolle dienaars. Vóór de troonsbestijging was hij de spil van een klein secretariaat. Hij zette het hele documentatiesysteem van de prins op poten. Hij leidde de correspondentie in goede banen, zorgde ervoor dat Leopold in contact kwam met de juiste personen, en trad persoonlijk op als buffer tegen onbetrouwbare of te opdringerige lieden die tot bij de prins wilden geraken. Hij kon zich opmerkingen van persoonlijke aard en kritieken op het handelen van de prins veroorloven. Zijn adviezen gingen verder dan de dagelijkse sleur aan het prinselijke Hof en hadden betrekking op de binnenlandse en buitenlandse politieke en de economische realiteit.

Toen Leopold in 1865 de troon besteeg, werd de vertrouweling Secretaris van de Bevelen van de Koning, waardoor hij de administratie en de persoonlijke bezittingen van de nieuwe vorst kon blijven beheren. Vanaf 1876 liet hij zich bijstaan door zijn zonen, de tweeling Auguste en Constant, die uiteindelijk de opdrachten van hun vader met dezelfde levenslange toewijding volledig zouden overnemen.¹³⁰⁹

2. De organische ontwikkeling van “het arsenaal”

Vrijwel onmiddellijk nadat de prins de meerderjarigheid had bereikt en een eigen kabinet had samengesteld, gaf hij de pas benoemde Adrien Goffinet een aantal instructies in verband met de bewaring van zijn publicaties en documentatie. Leopold had intussen de gewoonte ontwikkeld om vooral in Belgische maar ook in Engelse

---

¹³⁰⁸ A. DUCHESNE. “Goffinet (Adrien-François-Constantin-Ladislas).” *Biographie nationale*, XXXIV, 1968, col. 420-423.

¹³⁰⁹ G. JANSSENS. “De Goffinets, bijna honderd jaar lang discrete dienaars van de koninklijke familie.” In: G. JANSSENS & J. STENGERS (eds). *Op. cit.*, p. 289.

dagbladen zoals *The Times* passages te omcirkelen die de secretaris vervolgens moest uitknippen en in albums bewaren. Voorts kreeg Goffinet meteen de opdracht al wat betrekking had op de werking van de Kamers, de edities van het *Staatsblad* en andere documenten die van nut konden zijn voor de vervulling van Leopolds mandaat als senator van rechtswege te bewaren in zijn bureau. Goffinet bundelde er ook de redevoeringen die men tot de prins had gericht tijdens de ronde langs de verschillende provincies.

In hoofdstuk X heeft men kunnen vaststellen dat de hertog van Brabant zich in die jaren over de Oosterse Kwestie was gaan documenteren. Maar hij klaagde bij Goffinet dat de documenten die hij had ontvangen te talrijk waren om allemaal te lezen.¹³¹⁰ Voorts kreeg de prins vanuit het hele koninkrijk en soms ook van daarbuiten boeken, brochures en andere publicaties toegestuurd. Die kwamen vaak van auteurs die bij hem in de gunst wilden staan, de sympathie voor hun ideeën wilden vergroten of gewoonweg uit waren op een financiële tegemoetkoming. Leopold zat wat verveeld met al deze ongevraagde hommages en liet ze bewaren in het kantoor van zijn secretaris. Hij las maar sporadisch wat aldus binnenkwam, meestal na een suggestie van Goffinet. Heel af en toe zat er iets tussen waarover de prins meer wilde weten. Dan werd de auteur ontboden in de prinselijke residentie – het Hôtel d'Assche – vaak eerst bij Goffinet en als die een positieve evaluatie had gemaakt was het mogelijk dat de prins een audiëntie toestond.

Weldra gaf de prins zelf, onder andere om zijn reizen voor te bereiden, de opdracht tot de aankoop van boeken. In veel gevallen vroeg Leopold aan Goffinet om eerst lijsten aan te leggen van titels die interessant waren voor de studie van een thema of een gebied dat hem op dat ogenblik boeide.¹³¹¹

Geleidelijk ging Leopold op een meer gerichte wijze publicaties over kolonisatiemodellen verzamelen en bundelen. In 1857 bezorgde Goffinet de prins een becommentarieerd overzicht van werken die handelden over de Nederlandse kolonies – het begin van een grootschalig onderzoek dat jaren in beslag zou nemen. Goffinet betreurde dat de Nederlandse overheid weinig recente gegevens over het onderwerp vrijgaf. Leopold spaarde kosten nog moeite om de leegte te vullen.¹³¹² Sommige werken bestelde hij speciaal in Londen of Parijs – meestal betrof het luxe-uitgaven – omdat de Brusselse boekhandelaar en hofleverancier Muquardt niet altijd alles kon leveren.¹³¹³ Voor gespecialiseerde geografische literatuur kon hij steeds terecht bij Petermann in Gotha. Ook Flatteau in Den Haag bleek van nut.¹³¹⁴ Andere

---

¹³¹⁰ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1 1853-1857. Kaft 1854 [foutief geklasseerd, jvds]. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 11 augustus 1853.

¹³¹¹ Tijdens de reis door het Midden-Oosten in 1854-1855, juist voor de prins van Egypte naar het Heilig Land trok, stuurde Goffinet hem een overzicht van de meest interessante literatuur over dat gebied: “[...] Je joins à la présente une note des ouvrages publiés sur la terre sainte. Je ne la crois pas complète. Les principaux s’y trouvent [...]” AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1 1853-1856. Kaft 1856. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 5 januari 1855.

¹³¹² AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1857. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. S.I., 25 juni 1857.

¹³¹³ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 17 januari 1861.

¹³¹⁴ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen Adrien Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, s.d. [juli 1861].

keren ontleende de prins een aantal werken uit de rijke bibliotheek van zijn vader, soms met vrachten tegelijk. Zo weet men dat hij uit de *Bibliothèque du Roi* talrijke boeken over Midden-Amerika ontleende. Zijn lectuur omvatte de toonaangevende publicaties van John Lloyd Stephens over Chiapas en Yucatan, het werk van Emil Karl Heinrich Freiherr von Richthofen over de politieke situatie in Mexico, en de reisherinneringen van Karl von Scherzer met betrekking tot Nicaragua, Costa Rica en Honduras.¹³¹⁵

In de loop van 1861 bracht Leopold meer systematiek in zijn documentatiewerkzaamheden. Zijn voorkeur richtte zich op drie soorten publicaties. Algemeen hechtte hij veel belang aan officiële almanakken en statistieken die de mogelijkheid boden de vooruitgang die de kolonies hadden gemaakt concreet in cijfers uit te drukken. De officiële begrotingen van de overzeese gebieden waren om de zelfde reden boeiende lectuur. Leopold nam Canada, Australië, de Kaap en Natal tot voorbeelden. Een vergelijking tussen de begrotingen van deze gebieden voor de jaren 1830 en 1861 leverde hem een aantal argumenten tegen de stelling van onder andere de Belgische liberale voorstander van vrijhandel Walthère Frère-Orban dat kolonies onmogelijk lucratief konden zijn voor het moederland. Volgens de prins weerlegden deze documenten ook het argument van zijn eigen – kritische – secretaris dat de kolonies pas na veel te lange tijd – “minstens honderd jaar” – iets zouden opleveren. Een derde categorie documenten die Leopold waardeerde, waren de tabellen met koloniale tarieven.¹³¹⁶ Voor het verzamelen van die laatste gegevens deed de prins trouwens een beroep op Belgische diplomaten, onder wie de in Londen gevestigde Sylvain Van de Weyer.¹³¹⁷

Rond dezelfde tijd besloot Leopold een gespecialiseerde bibliotheek samen te stellen met daarin werken over China, Japan en kolonies van westerse mogendheden. Deze collectie moest in een afzonderlijk meubel worden bewaard, samen met publicaties over stadsverfraaiing, financiële zaken en vastgoed – de andere stokpaardjes van de prins. Leopold legde de nadruk op ordelijkheid: “Il serait important de classer [...] avec ordre tout ce qui se rapporte à mes projets extérieurs. Pour qu’un arsenal soit bon il doit être commode et disposé de façon à ce que les munitions en sortent et y entrent facilement. Le dépôt dont je vous parle sera l’arsenal indispensable comme auxiliaire de mes pensées.”¹³¹⁸ Voor de samenstelling van het “arsenaal” leunde Leopold bijna volledig op de expertise en de belezenheid van Alexis Brialmont, die her en der bibliotheken moest gaan uitpluizen en aankooplijsten aanleggen.¹³¹⁹ Het is

---

¹³¹⁵ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. S.I., 28 januari 1861.

¹³¹⁶ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 6 maart 1861.

¹³¹⁷ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Kaft 1861. In nota bij een brief van 27 januari 1861, vanwege S. Van de Weyer.

¹³¹⁸ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 28 januari 1861.

¹³¹⁹ “J’envoie aujourd’hui à Mr Saintelette les documents que j’avais ici sur Java et en même tems ceux que le capitaine Brialmont a pu trouver à la bibliothèque de la chambre des représentants.” AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 3 februari 1861; “Pour les catalogues de livres je laisse le choix au tact de Mr Brialmont beaucoup plus habile que moi en faits de recherches et de bien d’autres choses encore.” AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 6 maart 1861.

evident dat ik deze relatie verderop in dit hoofdstuk nader bestudeer. Leopold las ook alle commentaren in toonaangevende geografische tijdschriften zoals de *Petermann's Mittheilungen* en identificeerde aldus relevante boeken en kaarten. China en Japan vroegen bijzondere aandacht, want men wilde exact bepalen welke gebieden in deze uitgestrekte rijken interessant waren voor projecten van Belgische ondernemingen. Men wilde ook veel te weten komen over gebieden waar een razendsnelle koloniale ontwikkeling had plaatsgevonden.¹³²⁰ Goffinet mocht op 7 maart 1861 een som van 1.500 tot 2.000 frank opzij zetten voor de eerste aankopen.¹³²¹ Het dient trouwens opgemerkt dat men ook een aantal abonnementen nam op koloniale en commerciële tijdschriften.¹³²²

De portefeuilles waarin de informatie werd geordend, groeiden snel aan. Ze circuleerden langs de werktafels van Leopold, Brialmont, Goffinet en Sainctelette (over wie ik later nog zal spreken), waar men ijverig werkte aan persartikels, brochures en een boek dat een samenvatting moest geven van Leopolds doctrine. Intussen probeerde men onder andere via het stimuleren van prijsvragen actuele onderzoeken over de ontwikkelingsmogelijkheden van de Belgische landbouw, handel en nijverheid te stimuleren en gepubliceerd te krijgen. Het was een indirecte documentatievorm. De bevoegde minister werd aangemoedigd het onderwerp van de door het Rijk te bekronen verhandelingen in de gewenste zin te formuleren. Leopold vond namelijk dat men een historische benadering voorstond van de economische realiteit die veel te statisch en retrospectief was. In plaats van studies over de ontwikkeling van de Belgische economie sinds 1830 had men volgens hem nood aan vooruitziende, toekomstgerichte verhandelingen. Ze moesten nieuwe ideeën oproepen en aangeven welke richting België uit diende te gaan.¹³²³

Sommige uitgevers van tijdschriften hadden al snel door dat de prinselijke koopwoede bijzonder winstgevend kon zijn voor hun ondernemingen, zoals het voorbeeld van het *Revue des Races latines* aantoonde. Het betreft een Frans “pan-Latijns” tijdschrift dat in 1857 was opgericht onder de titel *Revue espagnole et portugaise*. Het was oorspronkelijk een tribune voor de Franse politiek ten aanzien van het Iberische schiereiland. Maar vrijwel onmiddellijk na de lancering werd het “latinisme” uitgebreid naar Amerika. Het tijdschrift beoogde onder andere aan te tonen dat het “Latijnse ras” superieur was aan het “Angelsaksische”. Het was de bedoeling – als tegengewicht voor de sterke culturele band tussen de Verenigde Staten en Groot-Brittannië – de historische en culturele banden tussen de “Euro-Latijnse wereld” en de landen van Latijns-Amerika – vooral Brazilië en Mexico – in lyrische bewoordingen in de verf te zetten.¹³²⁴ Gabriel Hugelmann – de propagandist achter deze onderneming – wilde zijn actieterrein uitbreiden naar het francofone België en zag een bondgenoot in Leopold, van wie de fascinatie voor Latijns-Amerika bekend was. Hij hoopte dat Leopold er voor kon zorgen dat alle Belgische consuls

---

¹³²⁰ Ibidem.

¹³²¹ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 7 maart 1861.

¹³²² AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 11 april 1861.

¹³²³ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 19 april 1861.

¹³²⁴ V. ROMERO. “Du nominal ‘latin’ pour l’Autre Amérique. Notes sur la naissance et le sens du nom ‘Amérique latine’ autour des années 1850.” *Histoire et Sociétés de l’Amérique latine*, n° 7, premier semestre 1998, pp. 57-86.

een abonnement op het tijdschrift zouden krijgen. Hugelmann beloofde in ruil de koloniale, commerciële en industriële opvattingen van de prins te propageren. Alexis Brialmont gaf een goede beoordeling aan de publicatie. Hij vond er tal van nuttige gegevens in. Toch volgde Leopold de raadgeving van Goffinet dat openlijke steun voor dit soort publicaties politiek te gevoelig lag en bovendien te veel geld kostte. De prins beperkte zich tot het onderschrijven van een achttal abonnementen.¹³²⁵

Leopolds documentatiedrift ging in alle richtingen en zijn gulzigheid naar informatie nam soms vreemde vormen aan. Zo vroeg hij meermaals aan zijn secretaris om de gratis bijlagen of publicaties van kranten of tijdschriften op te vragen indien die enigszins te maken hadden met zijn belangstelling voor overzeese gebieden.¹³²⁶

Sommige literatuur ging eerst naar Brialmont alvorens de prins zelf tot nadere studie overging. Dat was bijvoorbeeld het geval met het invloedrijke werk van Money over Java, dat Leopold eind mei 1861 liet aankopen.¹³²⁷ De prins hield het zelf liever bij de lectuur van korte artikelen of rapporten dan van dikke, doorwrochte monografieën. Maar soms kon hij gegrepen zijn door het detail. Dan zette hij een heel mechanisme in gang om wat hij wilde lezen kost wat kost te verwerven. In juni 1861 hoorde hij bijvoorbeeld van een opmerkelijk rapport van de Engelse kamer van koophandel in Shanghai over de manier van handeldrijven in China. Dat document ging dieper in op het vraagstuk van de overslag van Engelse producten in Kanton en hun penetratie naar het diepe binnenland van het Hemelse Rijk. Zowel Sylvain Van de Weyer in Londen als Auguste Lambermont in Brussel kregen de opdracht het rapport te bemachtigen. Als centrale pion op Buitenlandse Zaken onderhield die laatste immers rechtstreekse contacten met de Belgische consul ter plaatse.¹³²⁸ Wanneer ergens in Europa een parlementair debat over overzeese gebieden plaatsvond, wilde de prins onmiddellijk de notulen van de besprekingen ontvangen.¹³²⁹ Hij hield zelfs wetteksten bij van landen zoals Argentinië. Hij speelde ze soms door naar Brialmont of Lambermont. Zij konden dan verifiëren in welke mate bepaalde kolonisatieprojecten verwezenlijikbaar waren en of bijkomende informatie diende te worden gezocht.¹³³⁰ Lambermont was, net zoals Van de Weyer overigens, een geschikte informant voor buitenlandse statistieken over de meest uiteenlopende geografische en economische onderwerpen. Dat kon gaan van de omvang van de Duitse vloot tot de samenstelling van de ambtenarij, het leger en de marine in de Spaanse koloniale gebieden.¹³³¹

---

¹³²⁵ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 1 mei 1861 [met antwoord van Leopold in de marge]; Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 6 mei 1861.

¹³²⁶ De abonneehouders van het *Revue britannique* ontvingen bijvoorbeeld een gratis exemplaar van de vertaalde reisaantekeningen van poolreiziger Perry. Leopold wilde dat werk absoluut ontvangen. AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 12 mei 1861.

¹³²⁷ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Reizen 1861 Bad Gastein. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Gastein, 31 mei 1861.

¹³²⁸ AKP Fonds Goffinet. Archief A. Goffinet. Reizen 1861 Bad Gastein. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Gastein, 3 juni 1861.

¹³²⁹ AKP Fonds Goffinet. Archief A. Goffinet. Reizen 1861 Bad Gastein. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Gastein 5 juni 1861.

¹³³⁰ AKP Fonds Goffinet. Archief A. Goffinet. Reizen 1861 Bad Gastein. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Gastein, 16 juni 1861.

¹³³¹ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., s.d. [geklasseerd tussen de correspondentie van oktober 1861].

Tegen de zomer van 1861 was de documentatie – vooral in de correspondentie en knipsels – echter zodanig aangegroeid dat een nieuwe ordening weer noodzakelijk bleek. Dankzij een brief van Adrien Goffinet van 3 juli 1861 heeft men een iets duidelijker beeld van de verschillende onderdelen die het archief van de prins in die periode omvatte, al blijft het gissen naar de juiste omvang en structuur.¹³³² De secretaris stelde een ordening voor in drie kisten maar het is onduidelijk of de prins ermee akkoord is gegaan. Het eerste deel vatte Goffinet samen onder de noemer “Politique, voyages et correspondance”. De secretaris wilde daarin een aantal zaken opslagen die geheim moesten blijven. Ook de reisaantekeningen rekende Goffinet bij die gevoelige materie. In een tweede kist met de titel “Famille” wilde hij vooral archivalia ordenen die betrekking hadden op het fortuin en het privéleven van de prins. In de derde kist, “Discours et navigation transatlantique” zouden de dossiers van de verschillende ondernemingen van Leopold worden gedeponeerd:

“Pour moi, l'arrangement adopté par Votre Altesse Royale ne me satisfait qu'à demi. Et si j'y étais autorisé j'aurais l'honneur de vous proposer certaines modifications.

D'abord, au lieu de deux caisses j'en aurais trois, sans compter celle qui renferme les cartes de voyage.

La 1ère que j'appellerais Politique voyages et correspondance renfermerais, savoir:

Le carton I – Napoléon III & -,

Le carton II Lettres de Familles royales et princières

III Politique. Notes. Correspondance

Les cartons V, VI, VII, VIII, IX. Mes voyages.

C'est-à-dire toutes choses vraiment intéressantes et mêmes secrètes sous bien des rapports.

Ce sont en effet des lettres, des notes, des projets, des mémoires ou journaux qui ont rapport à la vie du Duc de Brabant.

Les papiers contenus dans cette caisse appartiendront donc à une ordre d'idée intime, élevé.

La 2me caisse que j'appellerais Famille, fortune privée et dotations revêt le même caractère que la 1ère. Elle contenait ce qu'elle est et renfermerait tout ce qui a rapport à ma fortune.

La 3e caisse, [erbij genoteerd: discours et navigation transatlantique] à ouvrir, serait réservée aux affaires publiques.

Celle-ci ne comporte aucun secret proprement dit.

Chaque affaire ancienne et nouvelle y trouverait son dossier composé des pièces que révèlent l'intervention personnelle de Votre Altesse Royale.

Ainsi je commencerais par placer:

Le carton IVa Colonies – commerce &tc

” I Vb Renseignements - notes

” mémoires sur le commerce des colonies

” X. Discours de S.A.R.

” XI. Navigation à vapeur

” XII Embellissement de Bruxelles

Etc Etc”

Of men nu voor de oorspronkelijke tweeledige ordening van Leopold of voor Goffinets drieledige structuur heeft gekozen, is uiteindelijk irrelevant. Wat dit document aantoont, is dat de koloniale documentatie een essentieel en substantieel onderdeel van het persoonlijke archief van de prins was geworden. Dat de omvang

---

¹³³² AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 3 juli 1861.

problemen begon te stellen, blijkt bovendien uit de vaststelling van Goffinet dat de prins teveel belangrijke, kostbare documenten vermengde met algemene papieren zonder echt belang, en een selectie absoluut noodzakelijk was.

De hertog van Brabant corrigeerde zijn eigen notities over kolonies voortdurend, meestal na lezing van één of ander invloedrijk werk. De aanzet tot aangroei van de documentatie ging dus vaak uit van de prins zelf. Zo gaf hij zijn secretaris op 5 december 1861 de volgende opdracht: “Envoyez moi sans retard mes notes sur l’Australie. Je suis pressé de les compléter d’après Merivale que je voudrais rendre à Brialmont.” Hermann Merivale was een hoogleraar van de Universiteit van Oxford die een wijdverspreid boek had gepubliceerd met daarin zijn voordrachten over kolonisatiemodellen.¹³³³ Maar soms viel de lectuur de hertog veel te zwaar. Dan had hij weinig zin om er zich echt op te concentreren. Toen de Belgische minister in Den Haag hem een lading boeken bezorgde in het Nederlands stuurde Leopold ze onmiddellijk door naar Brialmont, die een Vlaamse auteur moest zoeken om alles te lezen en samen te vatten. Leopold zelf had daar totaal geen belangstelling voor.¹³³⁴ Brialmont zou uiteindelijk een zekere Wouters vinden om de klus te klaren. Een andere helper was de paleismedewerker Guillaume, die vooral Engelstalige publicaties bewerkte.

Eind december 1861 had Brialmont een eigen studiebureau ingericht in een klein lokaal dat werd gehuurd in de Oranjeriestraat, in de schaduw van het Parlement, waardoor het “arsenaal” een verlengstuk kreeg buiten het Hôtel d’Assche. Brialmont wilde de boeken over kolonies bij zich, waarop Goffinet snel een inventaris maakte en de werken liet overbrengen. Leopold ging akkoord voor zover alles goed op orde bleef.¹³³⁵ Het is onwaarschijnlijk dat de hele bibliotheek verhuisde, want latere teksten spreken dat tegen.

Vanuit de Oranjeriestraat communiceerde Brialmont via Goffinet rechtstreeks met prins Leopold over allerlei concrete data die moesten worden verwerkt in zijn geschriften. Intussen was een nieuwe medewerker, Ernest Van Bruyssel, bezig met bewerkingen en vertalingen, onder meer van het boek van Money en de publicaties over de Nederlandse kolonies. De Belgische consul in Londen Robinson werd mee ingeschakeld in het netwerk en leverde materiaal en boeken aan vanuit Groot-Brittannië.¹³³⁶ Hij maakte ook een aantal notities over potentiële kolonies.¹³³⁷ Op een gegeven ogenblik was Leopold zo tevreden over de bijdrage van Robinson dat hij hem voor langere tijd naar Brussel wilde laten overkomen.

---

¹³³³ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.l., 5 december 1861.

¹³³⁴ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.l., 16 december 1861.

¹³³⁵ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 20 december 1861: “[...] Le major Brialmont à qui j’en ai déjà remis une partie, me demande ce qui me reste en fait de livres et de publications sur les colonies. – J’en ferai dresser l’inventaire et je lui remettrai le tout qui sera déposé dans le local, une chambre, que ces Messieurs ont loué rue de l’Orangerie pour y établir leur bureau de travail [...]”.

¹³³⁶ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1862. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 10 januari 1862.

¹³³⁷ In 1862 ontving men van consul Robinson een nota over het eiland Mauritius. AKP Fonds Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1862. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 18 augustus 1862.

Leopold richtte het onderzoek in de loop van 1862 meer en meer op de handelscompagnieën die in de 17de eeuw zo succesvol waren geweest. Hij vroeg gegevens over de Hollandse VOC maar zelfs de Zweedse tegenhanger werd mee onder de loep genomen.¹³³⁸ Zijn reis naar de Maghreb en Egypte in 1862-1863 zorgde echter voor een onderbreking in de informatiestroom. Leopold gaf vanuit Noord-Afrika nog wel een aantal opdrachten en aanwijzingen, maar de dynamiek die hij met zijn team in de loop van 1861 op documentair vlak had ontwikkeld, verslapte enigszins. De zaak viel echter zeker niet stil. Met betrekking tot de voorbereiding van de reis naar Egypte werden gespecialiseerde boeken gekocht en werken ontleend uit de collectie van Leopold I.¹³³⁹ Uit zijn eerste exploratiegebied – de Franse bezittingen in Algerije – ging hij een aantal belangrijke publicaties – vooral statistieken en begrotingen – meebrengen over het Franse systeem.

Bij zijn terugkeer in 1863 ging hij een nieuwe medewerker intenser bij zijn documentatiewerk betrekken, de Brusselse advocaat Jules Lejeune. Goffinet moest Lejeune op het hart drukken dat alle arbeid die werd verricht voorlopig zuiver op studie en op niets anders was gericht. Ook Lejeune – zoals men verder in detail zal zien – ging mee de koloniale literatuur uitwerken en de doctrine van Leopold kneden. De prins zorgde er bijna steeds voor dat de tekstbewerkingen van de ene medewerker werden nagelezen of becommentarieerd door een andere. Zijn team bleef vrij klein maar hij bleef pogingen doen om het uit te breiden.

Een voorbeeld daarvan vindt men in juli 1864, toen Goffinet de opdracht kreeg de papieren van Lejeune door te sturen naar de Brusselse hoogleraar Arendt. Nadat die alles had gelezen diende Goffinet de professor uit te nodigen naar het Hôtel d'Assche om er het "arsenaal" grondig te inspecteren. Arendt kreeg dan de opdracht een nota te schrijven over inlichtingen van hoofdzakelijk geschiedkundige aard die nog in de collectie ontbraken.

In 1865 nam de documentatiearbeid af in intensiteit. De systematiek viel weg. Daar zijn meerdere redenen voor. Uiteraard was de reis van de prins naar het Verre Oosten opnieuw een evidente rustpauze in het proces. Maar het documentatieteam van Leopold was langzaam uit elkaar aan het vallen door de professionele verplichtingen van zijn leden, die allen een succesvolle maar veeleisende loopbaan hadden die nu op kruissnelheid kwam. Brialmont werd meer en meer opgeslorpt door het leger, Lejeune door de politiek en de advocatuur, Saintelette door de bedrijfswereld en eveneens door de advocatuur en de politiek. Voorts haalde de dood van zijn vader het leven van Leopold totaal overhoop. Een publicatie over zijn koloniale doctrine was nu uitgesloten. Een staatshoofd behoorde voorzichtig te zijn met het verspreiden van zijn mening. Staatszaken kwamen voortaan op de eerste plaats, de persoonlijke ondernemingen verschoven naar de achtergrond. Het ook voor Leopold uiterst tijdrovende systematische documentatiewerk over de meest disparate onderwerpen werd vervangen door meer punctuele documentatieopdrachten over reële projecten waarvan de uitvoering meestal in het diepste geheim werd betracht. Al naargelang het onderwerp raadpleegde de nieuwe koning oude én nieuwe informanten die desgevallend rapporten moesten schrijven

---

¹³³⁸ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1862. Brieven van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 10 & 11 februari 1862.

¹³³⁹ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Reizen 1862-1863. Kaft 1. Notities oktober 1862.

over hun bevindingen. Hij ging in toenemende mate – maar nog steeds occasioneel, in functie van de gelegenheid – een beroep doen op de diensten van Emile de Borchgrave, Jules Greindl, Emile Banning en Emile de Laveleye. Dankzij de resultaten van hun arbeid werkte Leopold langzaam aan zijn entree op de grote internationale scène: de Internationale Aardrijkskundige Conferentie van Brussel in 1876.

3. Henri-Alexis Brialmont – medearchitect van de koloniale doctrine

Uit de ontmoeting tussen Henri-Alexis Brialmont en prins Leopold groeide een intense samenwerking die enkele jaren standhield en uitermate bepalend is geweest voor de intellectuele groei van de toekomstige koning. Dankzij de documentatiewerkzaamheden, de zin voor synthese en de onafhankelijke denkkraft van de jonge militair kreeg de koloniale doctrine van prins Leopold de nodige samenhang.

3.1. Een onverwacht militair talent

Henri-Alexis Brialmont was de zoon van Mathieu Brialmont, die naam had gemaakt in het leger van Napoleon. Na Waterloo was vader Brialmont in het Nederlandse kamp beland. Met de revolutie van 1830 was hij in het Belgische leger terechtgekomen. Hij werd luitenant-generaal en vervulde belangrijke militaire functies. Hij hield Venlo een tijd in Belgische handen en werd commandant van de vesting Antwerpen. In 1850-1851 was hij minister van Oorlog. Het was op het landbouwbedrijf van Mathieu in Maagdenberg bij Venlo dat Henri-Alexis op 25 mei 1821 werd geboren.

Henri-Alexis' opleiding werd op het Limburgse platteland verwaarloosd. Hij was geen uitblinker op de lagere school. Pas toen het gezin Brialmont in 1836 naar Antwerpen verhuisde, begon hij ernstiger te studeren. Hij volgde cursussen wiskunde en geschiedenis aan het *Koninklijk Atheneum* met het oog op een militaire loopbaan. Henri-Alexis besloot zich voor te bereiden op de *Militaire School* en las de beste inleidingen op het programma. Ondanks de onvolledige scholing geraakte hij door de ingangsproeven zodat hij in 1838 begon met militaire studies in Brussel.

Door bijscholing haalde Henri-Alexis Brialmont zijn achterstand in. Hij eindigde meteen als eerste van zijn promotie, en bleef dat tot hij de school verliet. Via de beroemde ingenieur en hoogleraar Karel Willem Laurillard Fallot (1787-1842) geraakte hij in de ban van de vestingbouw.¹³⁴⁰

---

¹³⁴⁰ Voor een korte biografische schets over Henri-Alexis Brialmont, zie: L. LÉCONTE. "Brialmont (Henri-Alexis)." *Biographie nationale*, XXX, 1959, col. 212-230; L. GODEAUX. "Notice sur Alexis Brialmont." *Annuaire de l'Académie royale de Belgique*, CXIII, 1947, pp. 17-43. Een recente schets: R. GILS. "Levensschets van Henri Alexis Brialmont (1821-1903). In: P. LOMBAERDE (ed.). *Vesting Antwerpen. De Brialmontforten*. S.l.: Snoeck-Ducaju & Zoon, 1997, pp. 129-130. Een gedetailleerd biografisch werk is P. CROKAERT. *Brialmont, Eloge et Mémoires*. Bruxelles: A. Lesigne, 1925. Een aangepaste uitgave: P. CROKAERT. *Brialmont*. Bruxelles: Dewit, 1928.

3.2. De Belgische “Vauban”

De vroege loopbaan van Brialmont was militair gezien onopvallend: geen grote heldendaden of strategische overwinningen. Het was dankzij zijn constructietalent dat hij carrière maakte. Als onderluitenant bij de genie van 1843 tot 1847 verhuisde hij van kazerne naar kazerne: Luik, Diest, Brussel, Mons, Charleroi. Overal werd hij ingeschakeld voor de bouw, aanpassing of slechting van vestingwerken. In 1847 nam zijn loopbaan een belangrijke wending: gepromoveerd tot luitenant werd hij betrokken bij topografische werkzaamheden in Antwerpen en wat later dat jaar ging hij aan de slag op het kabinet van minister van Oorlog Chazal, een intimus van koning Leopold I. Zo geraakte hij nauw betrokken bij het militaire kerndossier van die tijd: het defensiesysteem rond Antwerpen. Tijdens het ministerschap van zijn vader bleef hij op het ministerie actief, maar in 1850 ging Brialmont terug in actieve dienst, eerst deeltijds, en na het aftreden van zijn vader voltijds. Hij werd adjunct van de commandant van de vesting Antwerpen en nam zich voor de bouwplannen ingrijpend aan te passen.

Toen hij in 1855 promoveerde tot kapitein bij de generale staf had hij al een aantal opmerkelijke studies gepubliceerd over de Antwerpse infrastructuur die de volgende jaren het voorwerp werden van vurige polemieken. In 1859 stemde het Parlement uiteindelijk in met een nieuw verdedigingsproject dat geheel volgens de principes van Brialmont was opgesteld. Henri-Alexis was nu helemaal gelanceerd en net zoals zijn vader bracht hij het uiteindelijk tot luitenant-generaal.

3.3. Het verband tussen defensie en expansie

Leopold las al heel vroeg met veel belangstelling de publicaties van Brialmont. In november 1856 consulteerde hij meermaals diens werk over de vergrotingswerken in Antwerpen. Hij verlangde bovendien dat Goffinet zo snel mogelijk een exemplaar bezorgde van Brialmonts biografie van Wellington die zopas van de persen was gerold.¹³⁴¹ Wat later bracht Brialmont – op de hoogte van de prinselijke belangstelling – alles wat hij schreef automatisch onder de ogen van Leopold.¹³⁴²

Brialmont had een scherpe pen en zijn ideeën stemden op veel punten overeen met die van Leopold. De geschriften waren lang niet allemaal zuiver technisch van aard. Voor zijn eerste grote werk, *Considérations politiques et militaires sur la Belgique* uit 1851-1852 kreeg Brialmont meteen de vijfjaarlijkse staatsprijs voor morele en politieke wetenschappen. Een aantal teksten speelde op een bijzonder kritische manier in op de politieke actualiteit. In het anoniem uitgebrachte *Eloge de la Guerre* uit 1849 bestreed hij bijvoorbeeld de opvattingen van de pacifistische vereniging *Les Amis de la Paix* die opriep tot ontwapening. Brialmont geloofde uiteraard dat alleen een sterk leger in staat was het respect voor de neutraliteit te handhaven. Hij verlegde het accent vervolgens naar pleidooien voor de uitbouw van een militaire vloot. In 1853 tekende hij met “A.B.” de brochure *Utilité d’une marine militaire*. In

---

¹³⁴¹ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1857. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 14 november 1856 [foutief geklasseerd in Kaft 1857 nvda]

¹³⁴² AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 27 september 1858.

1855 volgde, opnieuw anoniem, *Projet de réorganisation de la marine militaire belge*.¹³⁴³ De jonge militaire auteur trachtte een verband te leggen tussen defensie en expansie, en dát kon de prins wel appreciëren.

De jongste regeringen hadden de militaire vloot afgebouwd. De *Louise-Marie* en de *Duc de Brabant* waren de enige schepen van enige omvang die België in de vaart hield. De publieke opinie en de politieke meerderheid waren ervan overtuigd dat een klein neutraal land zonder kolonies niet méér nodig had, tenzij het zichzelf wilde ruïneren. Daartegenover was Brialmont in zijn tekst van 1853 van mening dat de landsverdediging en vooral de handelsbelangen van het land een sterke vloot verantwoordden. De nationale vesting Antwerpen kon ieder landleger weerstaan maar vanuit zee bleef de bedreiging reëel. Brialmont vond zijn ideeën dus consistent met het grote masterplan van de nationale defensie. Hij specificeerde de volgens hem noodzakelijke voorwaarden op het vlak van scheepstypen, technische uitrusting en rekrutering van een korps mariniers.¹³⁴⁴

De handelsvoordelen van een uitgebouwde zeemacht lagen volgens Brialmont vooral aan de overzijde van de oceaan, waar Belgische handelaars en industriëlen vaste voet aan grond moesten krijgen en bescherming van de handelsgoederen van pas kwam. Een militaire vloot was een steun in de rug om op overzeese markten aan invloed te winnen. Dat gold vooral voor het revolutionaire Zuid-Amerika. Opmerkelijk zijn Brialmonts ideeën over Afrika. Daar vond hij een Belgische oorlogsvloot nuttig voor het installeren van “de beschaving” onder de kustbewoners: “alors sans doute on parviendrait à leur inspirer cette crainte salutaire sans laquelle aucun établissement européen n’est possible en Afrique.” In Afrika moest het gezag dus worden opgelegd, waarna de Belgische industriële producten, textiel en wapens via vrijhandel een afzetmarkt zouden vinden, in concurrentie met de Engelsen en de Fransen. De militaire vloot was essentieel voor de bescherming van een handelsvloot. Brialmont geloofde rotsvast dat de Belgische emigratie van landbouwers op termijn een positieve zaak kon betekenen voor het land, maar die toekomst moest worden voorbereid met goed georganiseerde verkenningsmissies.¹³⁴⁵

In zijn brochure van 1855 gebruikte Brialmont exact dezelfde argumenten maar stelde hij de zaken scherper. Onder het motto “bien ou rien” dreef hij de gezagsdragers naar een duidelijke stellingname: zowel voor de afschaffing als de uitbreiding van de oorlogsvloot bestonden argumenten, maar voor een instandhouding van een halfslachtig status quo was geen redelijke uitleg te verzinnen.¹³⁴⁶

Lang niet iedereen was het eens met Brialmont, die vrijwel onmiddellijk werd ontmaskerd als de anonieme auteur. Volgens sommigen had hij een punt wanneer hij wees op de zwakte van het Antwerpse defensiesysteem. Maar een versterking van de kustlijn en de Scheldemonding was nog iets heel anders dan de creatie van

---

¹³⁴³ L. GODEAUX. *Art. cit.*, pp. 25-28.

¹³⁴⁴ A.B. [Alexis BRIALMONT]. *Utilité de la marine belge*, 1853, pp. 2-10.

¹³⁴⁵ *Ibidem*, pp. 10-16.

¹³⁴⁶ *Projet de réorganisation de la marine militaire belge*. [Par un ancien officier du Génie = A. Brialmont]. Anvers: J. Jouan, 1855, p. 25.

een vloot die ook aan de andere kant van de wereldbol moest opereren. Men verweet hem een gebrek aan realiteitszin.

In ieder geval brachten deze brochures Brialmont dichter bij het Belgische Hof, waar ze wél op instemming konden rekenen. Volgens Brialmont zelf trokken ze de aandacht van koning Leopold I.¹³⁴⁷ De vorst bekwam dat het vraagstuk van de oorlogsvloot verder werd bestudeerd in een speciale commissie onder het voorzitterschap van de graaf van Vlaanderen. Brialmont werd aangesteld als rapporteur. De commissie gaf de regering concrete adviezen: de vloot vernieuwen met vier korvetten, vijf schoeners en zes kanonneerboten. Maar ze ging verder en formuleerde expansionistische adviezen: de belangen van de handel overzee verdedigen zodat andere Europese landen België niet vóór zouden zijn. “Ceux qui n’auront pas assez d’intelligence et d’initiative pour se créer à temps des moyens d’exportation seront débordés et finiront par éprouver des crises mortelles pour leur industrie”, was het harde oordeel.¹³⁴⁸ De koning waardeerde de conclusies maar ze bleken een maat voor niets. In 1862 koos de regering voor de andere piste en werd de oorlogsvloot opgedoekt.

3.4. Het samenwerkingsverband tussen Brialmont en Leopold

Brialmont kwam omstreeks 1857 in een open conflict met de regering over een andere studie die hij onder de naam Keller publiceerde. Daarin pleitte hij voor de bouw van een grote omwalling te Antwerpen, een plan dat haaks stond op de ideeën van de toenmalige regering. Volgens Robert Gils zorgde dat ervoor dat generaal Greindl, op dat ogenblik minister van Oorlog, Brialmont strafte met een verbanning naar het geniebureau van Ieper. De minister wilde Brialmont tot betere gevoelens aanzetten en deed daarvoor een beroep op... de hertog van Brabant, met wie Brialmont in contact werd gebracht. Dit had eigenlijk het omgekeerde effect: het was Leopold die nog meer onder de indruk geraakte van Brialmonts ideeën. Tussen beide heren groeide een speciale vertrouwensband.¹³⁴⁹

Brialmont en Leopold vonden elkaar in de gezamenlijke overtuiging dat men werk moest maken van een goed onderbouwde communicatie met het grote publiek over het nut en de noodzakelijkheid van kolonies. Dat als aanvulling op de redevoeringen van de hertog van Brabant in de Senaat.¹³⁵⁰ Brialmont publiceerde steeds nadrukkelijker over méér dan alleen maritieme en militaire aangelegenheden. Hij ging de toekomst van België samenvatten in één expansionistisch plaatje, met de publicatie van de uitgebreide brochure *Complément de l’œuvre de 1830* in 1859-1860 als meest in het oog springende synthese. De ideeën die aldus hun weg naar het papier vonden waren die van Brialmont, maar men mag stellen dat ze woordelijk overeenkwamen met die van Leopold. De hertog van Brabant was immers nauw betrokken bij de denkoefeningen die aan de publicatie voorafgingen.

Dat Brialmont vooral vanaf 1859 veel tijd kon vrijmaken voor de samenwerking met de prins was geheel te danken aan de welwillende opstelling van generaal Chazal.

---

¹³⁴⁷ P. CROCKAERT. *Op. cit.*, 1925, p. 400.

¹³⁴⁸ *Ibidem*, pp. 400-401.

¹³⁴⁹ R. GILS. *Art. cit.*, pp. 129-130.

¹³⁵⁰ P. CROCKAERT. *Op. cit.*, 1925, p. 402.

Die werd in 1859 opnieuw minister van Oorlog en had een uitstekende relatie met zowel de koning als de hertog van Brabant. Een correspondentie tussen de minister en de prins uit die tijd toont aan dat Chazal mee gewonnen was voor de expansionistische gedachte, en meer in het bijzonder voor een ambitieus militair en economisch project in China waarvoor Leopold en Brialmont op een systematische wijze ondersteunende argumenten gingen verzamelen.¹³⁵¹

Er kwam op dat ogenblik veel beweging op het diplomatieke en militaire schaakspel in het Verre Oosten. De conflicten in China stapelden zich op en Frankrijk en Groot-Brittannië wilden er allebei hun belangen veilig stellen. In plaats van elkaar te beconcurreren, kozen ze voor samenwerking en een gezamenlijk georganiseerde strafexpeditie tegen China. Het doel was in de eerste plaats de economische sleutelposities in handen te krijgen, of meer precies, de controle over de havens, die de toegangspoorten waren tot een reusachtige economie. Koning Leopold I had in de lente van 1859 geheime contacten met Franse diplomaten over een eventuele deelname van een Belgisch corps van 1.200 tot 1.800 soldaten. Hij hoopte uiteraard dat men zo de toegang van de Belgische industrie tot een immense afzetmarkt kon forceren. Napoleon III stemde in maar de Britten lagen dwars. Bovendien wist de Belgische regering officieel nog van niets. In november 1859 was ze echter wél op de hoogte. Onder het mom van te beperkte financiële mogelijkheden na de recente zware investeringen in infrastructuur en defensie, maar in werkelijkheid bezorgd over de instandhouding van de Belgische neutraliteit, blies de regering de hele operatie af. Leopold en Brialmont waren erg teleurgesteld.¹³⁵²

3.5. Gerechvaardigd geweld sluipt binnen in de koloniale doctrine

In de loop van 1859 hadden de prins en zijn nieuwe assistent een aanzienlijke hoeveelheid gegevens bijeengebracht. Die verwerkte Brialmont in een overzichtelijke studie welke in december 1859 werd gepubliceerd in het *Journal de l'Armée belge*, uiteraard opnieuw met de steun van generaal Chazal. De brochure werd begin 1860 onder de vorm van een apart boek opnieuw gepubliceerd, waardoor aanzienlijk méér lezers kennis konden nemen van de inhoud.

De titel van het werk *Complément de l'œuvre de 1830. Etablissements à créer dans les pays transatlantiques. Avenir du commerce et de l'industrie belge* verwijst op treffende wijze naar het onvoltooide werk van de revolutie. De stelling was dat men uitsluitend door economische zelfstandigheid volwaardige onafhankelijkheid bereikte: "La forte génération de 1830 a délivré le pays et l'a constitué politiquement: tâche glorieuse qui doit suffire à son ambition. Il reste maintenant à compléter son œuvre par une bonne organisation économique."¹³⁵³ Volgens de auteur had men sinds 1830 te weinig inspanningen gedaan om nieuwe afzetmarkten te vinden voor de industrie.

---

¹³⁵¹ A. DUCHESNE. "La pensée expansionniste du Duc de Brabant à travers sa correspondance avec le général Chazal, ministre de la Guerre (1859-1861)." In: *L'expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865)*..., pp. 741-767.

¹³⁵² Ibidem, pp. 743-748; J. GARSOU. "Léopold Ier, le Duc de Brabant et la Chine (1859-1860)." *Archives diplomatiques et consulaires*, II, novembre 1937, pp. 482-487; E. VANDEWOUDE. "Belangstelling van Leopold II voor het Verre Oosten (1865-1867)." *Africa-Tervuren*, XI, 1965, 3-4, pp. 77-83.

¹³⁵³ *Complément de l'œuvre de 1830. Etablissements à créer dans les pays transatlantiques. Avenir du commerce et de l'industrie belge*. Bruxelles: Muquardt, 1860, p. 6.

De handelsgeest was verdwenen, men redeneerde te speculatief en er was te weinig langetermijnplanning. Dat de industrie vooruitgang had geboekt, zo meende Brialmont, was alleen maar omdat het land de eigen minerale rijkdommen benutte, de consumptie toenam en de transportfaciliteiten waren verbeterd. De concurrentie uit de buurlanden en opkomende industrieën zoals Rusland en Oostenrijk-Hongarije zou men er niet mee kunnen afblokken. Overzeese handelsvestigingen konden wél een antwoord bieden. Maar het ging tegelijk om méér dan alleen maar vredelievende commerciële betrekkingen.

In feite heeft de auteur heel de economisch-geografische brochure opgezet als een pleidooi voor een actieve Belgische participatie in de militaire campagnes tegen China die op dat ogenblik volop in de kijker stonden. Hij wijdde meer dan de helft van het werk aan het Hemelse Rijk. Eerst werden alle Europese vooroordelen ten aanzien van Chinezen weggewerkt. Van alle Aziaten waren de Chinezen volgens Brialmont het actiefst, het intelligentst en lichamelijk het meest ontwikkeld. In een brede uitweiding kreeg de lezer een beeld geschetst van de politieke en sociale toestand in China, met verduidelijking over de machtsstructuren, de religie, en vooral de “morele eigenschappen” van de Chinezen. Dan kwam de organisatie van het Chinese leger aan bod, met statistisch materiaal en beschrijvingen door ooggetuigen, hoofdzakelijk van Britten die erg vertrouwd waren met het Oosten. In een derde deel kwam Brialmont meer tot de kern van de zaak. Hij verduidelijkte het commerciële belang van China, opnieuw met actuele cijfers over de productie van allerhande grondstoffen en de omvang van de handelstrafiek. Het sluitstuk van de brochure vormde een betoog over de westerse interventies en de noodzaak voor België om zich aan te sluiten bij krachtdadige eerder dan vredelievende initiatieven: “En effet, que la Belgique ait besoin de développer ses relations commerciales, c’est ce que personne ne niera; que l’empire chinois offre un marché avantageux à l’échange de nos produits, c’est encore un point incontestable; que, pour exploiter ce marché avantageusement, il convient de nous montrer avec l’appareil de la force et non en timides solliciteurs, c’est ce que diront tous ceux qui connaissent les habitudes et les mœurs de l’Orient; enfin, que la participation de la Belgique à la grande expédition projetée par la France et l’Angleterre serait un moyen sûr et facile d’atteindre ce but, c’est également une chose de toute évidence.”¹³⁵⁴

Het kwam dus hier op neer: de Chinese “cultuur” rechtvaardigde het gebruik van militair geweld als middel tot het verkrijgen van een voordelige handelspositie voor België. Het standpunt is opmerkelijk in de zin dat het wellicht de eerste keer was dat dit soort redenering zo expliciet naar voor trad in een doctrine die de goedkeuring genoot van prins Leopold. Hoewel neergepend door een assistent, werd ze door de prins toch mee uitgewerkt en krachtig uitgedragen. Het na te streven doel was wel degelijk gebiedsverovering mét de vestiging van een militair garnizoen. Een land als België moest in staat zijn een klein eiland te bemachtigen op een strategisch belangrijke plaats. Brialmont had samen met Leopold een fascinatie ontwikkeld voor vergelijkbare kleine maar bijzonder succesvolle Europese handelsnederzettingen die vrijhavens waren voor de handel met China. De literatuur over Hongkong, Macao en Singapore deden hen dromen van eigen kleinschalige operatiebases.¹³⁵⁵ De elementaire bouwstenen voor de argumentatie vonden ze in talloze officiële bronnen zoals rapporten van gouverneurs en consuls, import- en exportstatistieken, waarbij

---

¹³⁵⁴ Ibidem, p. 183.

¹³⁵⁵ Ibidem, p. 189.

vooral de gegevens over de intra-Aziatische handelstromen zoals die tussen Brits-Indië en China een belangrijke rol speelden.

De hertog van Brabant was opgetogen over de inhoud van Brialmonts werk en liet exemplaren ervan verspreiden onder het Belgische diplomatieke personeel. Van de Weyer zette zich eveneens mee in voor de distributie. In een brief aan Leopold van 24 januari 1860 adviseerde hij de prins een groter aantal exemplaren voor te behouden voor de pers.¹³⁵⁶

3.6. Aanzet tot een nieuwe globale studie onder leiding van Leopold

Er kwam in de pers echter behoorlijk wat kritiek, vooral van een publicist die zijn opiniestukken ondertekende met de naam Victor Van Damme.¹³⁵⁷ Vooral in het *Journal de Bruxelles* werd fel van leer getrokken tegen de auteur, terwijl andere dagbladen meer gematigd bleven. Er verschenen ook opiniestukken in brochurevorm. In het anoniem gepubliceerde *Expédition en Chine. Réponse à la brochure: Complément de l'œuvre de 1830* werden de ideeën van Brialmont – over wiens identiteit trouwens nog druk werd gespeculeerd – slechts gedeeltelijk gevolgd.¹³⁵⁸ Enerzijds vond men dat de auteur te veel de nadruk legde op overheidsinterventie om te komen tot de oplossing van het reële probleem van de slabakkende overzeese handel. Anderzijds vond men zijn aansporing tot militaire interventie gevaarlijk en onrealistisch voor een neutraal land zoals België.

Brialmont was het uiteraard oneens met de commentaar en bereidde een antwoord voor: opnieuw een lijvige brochure die hij op 12 maart 1860 ter goedkeuring voorlegde aan Leopold. De hertog van Brabant hield de publicatie echter tegen. Hij was van mening dat de tegenstanders van kolonies van antwoord moesten worden gediend met een werk dat uitermate degelijk zou zijn gedocumenteerd. Leopold wilde er zelf al zijn energie aan wijden en vroeg Brialmont zijn tekst terzijde te schuiven om samen met hem een grootschalig onderzoek van kolonisatiemodellen op te starten.¹³⁵⁹ Brialmont had trouwens zelf in de loop van 1860 anoniem een korte brochure uitgebracht. Daarin had hij enkele vergelijkingen gemaakt tussen de koloniserende machten, met de expliciete vermelding dat zulke studie diende ter ondersteuning van de opvattingen die de prins in de Senaat had verkondigd. Het idee van een grondige studie over kolonies was al enkele maanden aan het rijpen in de geest van de prins. Reeds in de laatste maanden van 1860 had Goffinet documentatieopdrachten gekregen met betrekking tot de Spaanse en Hollandse kolonisatiemodellen en de verenigbaarheid tussen kolonisatie en de vrijhandelsgedachte.¹³⁶⁰ In januari 1861 had Leopold, zoals men eerder heeft gezien, zijn secretaris de opdracht gegeven zijn documentatie uit te bouwen tot een volwaardig “arsenaal”. Brialmont was bovendien vanaf het eerste moment betrokken

---

¹³⁵⁶ P. CROKAERT. *Op. cit.*, 1925, p. 408.

¹³⁵⁷ *Ibidem*, p. 408.

¹³⁵⁸ *Expédition en Chine. Réponse à la brochure: Complément de l'œuvre de 1830*. Bruxelles: J. Nys, 1860, 22 p.

¹³⁵⁹ P. CROKAERT. *Op. cit.*, 1925, pp. 408-409.

¹³⁶⁰ Brief van prins Leopold aan A. Goffinet, 30 december 1860. Gepubliceerd in P. CROKAERT. *Op. cit.*, 1925, p. 409.

bij de samenstelling ervan.¹³⁶¹ Het is overigens van belang te beseffen dat één van de grote expansionistische redevoeringen van de prins in de Senaat juist in deze cruciale periode werd uitgesproken, namelijk op 21 maart 1861.

3.7. Brialmont – de levende statistiek

1861 en 1862 waren wellicht de twee jaren dat Leopold op de meest intense wijze studiewerk over kolonies verrichtte. Brialmont werd daarbij op een uiterst polyvalente manier ingeschakeld. De documentatiewerk was in hoofdzaak gericht op de samenstelling van de publicatie die de prins op het oog had. Brialmont was dan ook veel te vinden in de bibliotheek van het Parlement, waar hij officiële documenten uitpluisde.¹³⁶² Toch bleef het documentatiewerk voortdurend in nauwe relatie staan met concrete expansiemogelijkheden die desnoods direct uitvoerbaar moesten zijn. Zo had Leopold in deze periode intense contacten met de Australische zakenman Byrne in verband met kolonisatieprojecten in Oceanië. Brialmont fungeerde als tussenpersoon. Byrne werd gevraagd een verhandeling te redigeren over de zaak die hij wilde realiseren en de eilanden waar ze betrekking op had. Van Brialmont werd verwacht dat hij vanuit zijn kennis van de materie evalueerde of deze plannen wel levensvatbaar waren.¹³⁶³ In mei 1861 was het Brialmont die op last van Leopold Byrne het potentieel van de Fiji-eilanden onder de aandacht moest brengen.¹³⁶⁴ Brialmont moest ook de ontwikkelingen volgen in de Amerikaanse staat Georgia, waar de overheid de nodige maatregelen had genomen om een trans-Atlantische scheepvaartverbinding met België mogelijk te maken¹³⁶⁵, iets waarnaar Leopold in zijn senaatstoespraak van maart 1861 trouwens in algemene zin zou verwijzen.

Tussen al het mediagewoel waar hij bij werd betrokken en waarover ik in een navolgend punt bericht, verdiepte Brialmont zich voor Leopold verder in statistieken en erudiete studies. Hij maakte overzichtelijke samenvattingen en tabellen die in een oogopslag de troeven en zwakten van een aantal kolonisatiemodellen blootlegden.¹³⁶⁶ Hij raadpleegde enkele belangrijke auteurs zoals de Britse specialisten Money, Merivale, Brougham, Grey en Tennant. Voorts was Leopold gefascineerd geraakt door Adam Smiths liberaal standaardwerk *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Het zevende hoofdstuk van boek IV

---

¹³⁶¹ Brief van Leopold aan A. Brialmont, 28 januari 1861. Gepubliceerd in P. CROKAERT. *Op. cit.*, 1925, pp. 409-410.

¹³⁶² AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 3 februari 1861.

¹³⁶³ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 24 januari 1861; brief van A. Brialmont aan A. Goffinet. S.I., s.d.; brief van Byrne aan A. Goffinet. S.I., 19 januari 1861.

¹³⁶⁴ Leopold argumenteerde dat de Fiji-eilanden te koop stonden omdat de plaatselijke koning nood had aan geld om de grote schulden aan de Verenigde Staten af te betalen. De Fiji-eilanden schenen Leopold interessanter dan de Nieuwe Hebriden. AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 14 mei 1861; Brief van prins Leopold aan A. Brialmont, 14 mei 1861. Gepubliceerd in P. CROKAERT. *Op. cit.*, 1925, pp. 410-411.

¹³⁶⁵ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 28 januari 1861; zie ook: Brief van prins Leopold aan Brialmont, 28 januari 1861. Gepubliceerd in: P. CROKAERT. *Op. cit.*, 1925, pp. 409-410.

¹³⁶⁶ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 30 december 1861.

handelt over kolonies. De prins vond het van groot belang dat de inzichten van de invloedrijke econoom op dit punt nader werden bestudeerd.¹³⁶⁷ Voorts las Brialmont de inhoud van het boek van de Fransman Legoyt over emigratie, maar hij vond de auteur – zoals alle Fransen – “médiocrement cultivateur de l’émigration”.¹³⁶⁸ Het ging nochtans om een gereputeerde statisticus die chef statistiek was bij het Franse ministerie van handel en secretaris-generaal van de *Société de Statistique*. In 1862 had hij juist één van zijn belangrijkste werken uitgebracht: *L’Emigration européenne*, het boek dus dat door Brialmont onwaardig werd bevonden om er een volledige nota voor de prins aan te wijden...

Er was nog lang geen institutionele scheiding tussen de historische en geografische disciplines op bijvoorbeeld universitair niveau. Aardrijkskunde en statistiek vormden in de 19de eeuw geen zelfstandige onderzoeksdomeinen maar werden vooral binnen de historische wetenschap geplaatst. Die typische samenvloeiing eigen aan de tijdgeest merkt men dus ook in de opvatting van de prins, die statistiek, geografie en geschiedenis in nauwe relatie tot elkaar bracht. Bijzonder is de praktische, op economische doelen gerichte hantering van deze kennisdomeinen, waarbij Brialmont de rol van versterkende vector kreeg: “Mon intention est de rechercher dans l’Histoire et dans la statistique tout ce qui est de nature à démontrer la justesse de nos tendances et la fausseté de celles des avocats de la Petite Belgique. Mais il faut aussi étudier les Economistes qui ont écrit sur la matière et recueillir leur avis, soit pour le réfuter, soit pour s’en servir comme d’armes nouvelles. Vous pourriez peut-être parcourir Adam Smith, J.-B. Say et autres?”¹³⁶⁹ Brialmont was voor al dat studiewerk essentieel, want Leopold zag voor zichzelf een eerder consulterende rol weggelegd. Terwijl Brialmont hem samenvattingen bezorgde van alle publicaties, zou hij de “nog levende” economen en staatslieden persoonlijk interpellieren.¹³⁷⁰

3.8. Brialmont – polyvalente lobbyist, propagandist én mediaspinner

Voorts was het zaak de vergaarde documentatie onmiddellijk tot nut te maken in een persstrategie. De argumenten pro kolonies werden voortaan op een meer systematische manier in dagbladen en tijdschriften gebracht. Ze verschenen zowel in de bevriende pers als in degene die kritiek had maar toch tot een positiever standpunt te bewegen was – hetzij via het middel van de overtuiging, hetzij door het toesteken van geld. Het was opnieuw Brialmont die een groot deel van de teksten en opiniestukken schreef, en op een heel discrete manier persoonlijke contacten onderhield met leden van de Belgische pers. Hij sprak met hoofdredacteurs en journalisten en probeerde ze te overtuigen van de juistheid van de prinselijke inzichten. Zo wist hij eind januari 1861 de redactie van *L’Etoile belge* in positieve zin te beïnvloeden nadat die aanvankelijk enkele kritische geluiden ten aanzien van de overzeese expansiemogelijkheden had geformuleerd. Goffinet vond een dergelijke aanpak erg lonend. Een rechtstreekse interventie van het Hof zou juist een

¹³⁶⁷ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1862. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 8 november 1861 [foutief geklasseerd in Doos 1862, jvds].

¹³⁶⁸ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1862. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 11 juni 1862.

¹³⁶⁹ Brief van prins Leopold aan A. Brialmont, 6 november 1861. Gepubliceerd in: P. CROKAERT. *Op. cit.*, 1925, pp. 416-417.

¹³⁷⁰ *Ibidem*, p. 416.

contraproductief effect hebben gehad. Dat men op eieren moest lopen was duidelijk: minister van Oorlog Chazal die tot dezelfde strekking werd gerekend als de prins werd op dat moment om een persoonlijke affaire zwaar aangepakt in *L'Etoile*. De zaak mocht die van de prins niet doorkruisen.¹³⁷¹ Brialmont was een geschikte secundant die vanuit de coulissen efficiënt informatie kon vergaren én lobbywerk verrichten.

Het Chinese project liet Leopold niet los. In maart 1861 vond hij het nuttig Brialmont naar Parijs te sturen om daar te kijken in hoeverre de Fransen nog mogelijkheden zagen om samen met Belgen een expeditie op het getouw te zetten – een opmerkelijke wending na de formele afwijzing door de Belgische regering. Via correspondentie met onder andere baron Gros en de bevriende ingenieur Poncelet had hij vernomen dat de zaak in Parijs nog niet helemaal dood en begraven was: “A Paris, je crois que vous trouverez beaucoup d’empressement à seconder nos vues, beaucoup plus qu’à Bruxelles. Si vous pouviez aller à Paris, il serait bon de vous entendre avec M. l’ingénieur Poncelet afin d’examiner là-bas, avec lui, les moyens d’organiser sérieusement une grande expédition franco-belge dans l’Extrême-Orient. Vous avez, je pense, entendu samedi, M. Poncelet nous dire qu’à Paris, on y travaille.”¹³⁷² In een andere brief luidt het: “Je désire qu’il [Brialmont] aille à Paris à mes frais pour quelques jours afin de me procurer des renseignements chinois que le Baron Gros aura la bonté de nous communiquer.”¹³⁷³ Brialmonts instructie bevatte naast de militaire inlichtingenopdracht eveneens een verkenning van het financiële terrein in functie van de toekomstige realisatie van een aantal plannen.¹³⁷⁴ Poncelet zat in rederskringen. Baron Gros was een Franse diplomaat met uitstekende contacten in het Verre Oosten. In 1857-1858 – in volle Opiumoorlog – stond hij samen met de Brit Lord Elgin aan het hoofd van een diplomatieke missie naar China. Hij reisde door naar Japan, waar hij akkoorden sloot met de regering. Zijn relaas werd in 1860 gepubliceerd en kende al vlug een Engelse vertaling.¹³⁷⁵ De relatie tussen Leopold en Gros bewijst nog eens hoe doelgericht de prins zijn informantennetwerk aan het uitbouwen was met Brialmont als bindmiddel.

Het was trouwens niet alleen van belang dat men in Parijs de vinger aan de pols hield, ook in Londen moesten de voelsprietten voortdurend uitgestoken blijven. Leopold stelde Brialmont voor om in Engeland een correspondent te zoeken voor zijn “publicatiebureau” die alle belangrijke Britse documentatie zou doorsturen en vertalen. Het moest een intelligente man zijn die bekwaam was om met kennis van zaken de ministeriële archieven van het Imperium te doorploegen en ook de Britse pers goed in het oog hield.¹³⁷⁶ Eind november 1861 werd Brialmont zelf naar

---

¹³⁷¹ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 30 januari 1861.

¹³⁷² Brief van prins Leopold aan A. Brialmont, 18 maart 1861. Gepubliceerd in P. CROKAERT. *Op. cit.*, p. 410.

¹³⁷³ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 19 maart 1861.

¹³⁷⁴ Brief van prins Leopold aan A. Brialmont, 19 maart 1861. Gepubliceerd in: P. CROKAERT. *Op. cit.*, 1925, p. 410.

¹³⁷⁵ MARQUIS DE MOGES. *Souvenirs d'une Ambassade en Chine et au Japon en 1857 et 1858*. Paris: L. Hachette et Cie, 1860, 350 p.; Idem. *Recollections of Baron Gros's Embassy to China and Japan in 1857-58*. London-Glasgow: Richard Griffin and Company, 1860, 368 p.

¹³⁷⁶ Brief van prins Leopold aan A. Brialmont, 6 november 1861. Gepubliceerd in: P. CROKAERT. *Op. cit.*, 1925, p. 417.

Engeland gestuurd om er informatie in te winnen bij de invloedrijke Merivale, de eerder aangehaalde hoogleraar in Oxford. Zijn opdracht bestond er eveneens in kennis te maken met een aantal invloedrijke staatslieden, onder wie Lord Elgin, en de informatiekanaalen naar Brussel te openen. Voorts overhandigde hij aan de voormalige minister van Buitenlandse Zaken Lord Clarendon een brief van de prins waarin die hem zijn voornemen in verband met een eigen publicatie uiteenzette en hem verzocht de nodige feedback te geven. Het lijkt erop dat Brialmonts bezoek vooral op documentair vlak resultaat had.¹³⁷⁷ De informant in Londen werd een zekere Robinson.

Tegen het einde van het jaar 1861 kwam de kwestie van de zeemacht in een definitieve fase – met zoals bekend een voor Leopold onbevredigende afloop. In aanloop naar de stemming in het Parlement zette de prins echter nog een keer alles op alles om de publieke opinie te beïnvloeden, waarbij hij opnieuw Brialmont de pen liet hanteren. Maar het resultaat was beperkt en lang niet alle media lieten zich paaïen. Vooral de negatieve invloed die uitging van het *Journal de Bruxelles* zat Leopold dwars. Leopold was bereid ver te gaan in de beïnvloeding van de krant. Goffinet stelde samen met Brialmont voor de hulp in te schakelen van enkele katholieke voormannen. Dat was veel beter dan zuivere omkoping, een werkwijze waar Leopold blijkbaar geen probleem mee had. De adviseurs voelden er weinig voor om hun meester op deze weg te volgen: “Je [A. Goffinet] garde d’ailleurs tous mes doutes sur la convenance et l’utilité réelle qu’il peut y avoir à acheter ainsi des organes de la presse pour des questions d’intérêt public. Ce système ne me paraît pas bon. On finira par le connaître et dès lors l’opposition ne manquera pas de peindre l’action de la Cour comme démoralisatrice.”¹³⁷⁸

Was er van openlijke omkoping dan misschien geen sprake, toch evolueerde Brialmonts “gespin” in de pers zich tot een volwaardig systeem van beïnvloeding waarbij vaak op de rand van het legale werd gebalanceerd. Het aantal dagbladen en tijdschriften dat men aldus ging bewerken nam voortdurend toe. In november 1861 was het de beurt aan *Le Précurseur* die volgens Leopold totaal foute informatie verspreidde over het Hollandse kolonisatiemodel in Nederlands-Indië. De inhoud van de bijdragen in het Antwerpse liberale dagblad was bovendien volstrekt in tegenspraak met de beweringen van Leopolds favoriete auteur Money. Zelfs de Belgische gevolmachtigde minister in Den Haag du Jardin werd ingeschakeld om te weten te komen hoe één en ander tot in de Antwerpse krant was geraakt, terwijl Brialmont de opdracht kreeg te praten met de dagbladleiding.¹³⁷⁹ Wat later was het de beurt aan het *Office de publicité*, dat door bemiddeling van Brialmont voortaan een neutraal standpunt ging innemen ten aanzien van de marinekwestie. Dat “bestand” was echter van relatief korte duur, want eind december 1861 ergerde Leopold zich opnieuw aan de negatieve toon van enkele artikelen. Bij het *Revue*

---

¹³⁷⁷ Op 16 december schreef Leopold aan Brialmont: “La lecture de l’admirable lettre de M. Merivale me fait désirer de modifier légèrement les instructions à donner à notre futur correspondant.” Brief van prins Leopold aan A. Brialmont, 16 december 1861. Gepubliceerd in: P. CROCKAERT. *Op. cit.*, 1925, p. 419.

¹³⁷⁸ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 14 oktober 1861.

¹³⁷⁹ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.l., 13 november 1861; Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 13 november 1861; Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 15 november 1861.

britannique was er dan weer geld gemoed. Brialmont stak de leiding van het tijdschrift 1.000 frank toe als eerste schijf van een jaarlijkse toelage die de prins had gereserveerd. Het loonde want het blad publiceerde een bevredigend artikel over de reorganisatie van de nationale zeemacht.¹³⁸⁰ Toch was Leopold zeker niet altijd tevreden over Brialmonts geschreven interventies. Begin 1862 wond hij zich op over een bijzonder zwak artikel van zijn hand: “Je mande à Brialmont qu’il est préférable de se taire que d’écrire mal sur un sujet que le public n’aime pas”.¹³⁸¹ Leopold dacht zelfs even aan de installatie van een “comité de censure” waarvan Brialmont en hijzelf deel uit moesten maken om te verhinderen dat het *Revue britannique* tegendraadse artikelen zou publiceren.¹³⁸²

Voorts ontwikkelde zich de idee om Brialmont in te schakelen in de redactie van een boek over de expeditie van Eloin en Michel naar Australië. Een heikele opdracht aangezien deze onderneming een concreet doch niet gerealiseerd kolonisatiedoel had gehad en de betrokkenheid van het koningshuis evident was. Het kwam er op aan de publieke belangstelling voor de reis en het gebied te prikkelen zonder dat te veel sappige details over de achtergrond van de expeditie openbaar werden gemaakt. Een ervaren schrijver als Brialmont kon er namens Leopold over waken dat het werk de gepaste stijl en inhoud zou krijgen.¹³⁸³

In de pers- en publicatiestrategie ontwikkelden Leopold en Brialmont zich als perfecte opportunisten die geen kans onbenut lieten. Ze hoedden zich wel voor te grote onvoorzichtigheid. In hun onderlinge briefwisseling waren ze daarover opvallend openhartig: “Pour nos idées, nous devons chercher à tirer parti de tout et de tout le monde sans cependant nous laisser duper par des intrigants.”¹³⁸⁴ Het is duidelijk dat de documentatieopdracht van Brialmont verder was geëvolueerd tot een doorgedreven propagandaopdracht.¹³⁸⁵

De strategie verschilde al naargelang het dagblad of het tijdschrift. Leopold hechtte veel belang aan de publicatie van artikelen in de buitenlandse pers. Een buitenlands artikel over kolonisatie dat werd overgenomen door de Belgische pers maakte een veel grotere indruk dan een artikel van eigen bodem, zo redeneerde hij. Het creëren en benadrukken van de geloofwaardigheid was met andere woorden een kernbegrip

---

¹³⁸⁰ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 23 november 1861.

¹³⁸¹ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1862. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 25 januari 1862.

¹³⁸² Brief van prins Leopold aan A. Brialmont, 25 januari 1862. Gepubliceerd in P. CROKAERT. *Op. cit.*, 1925, p. 423.

¹³⁸³ “Votre Altesse Royale m’a témoigné le désir de voir publier une relation du voyage de M.M. Elouin et Michel en Australie. J’en ai déjà parlé plusieurs fois au Major Brialmont qui dispose de Stappaert et de Guillaume pour ces sortes de publications. Ces M.M. croient aussi que c’est le cas de publier une relation fort intéressante. Mais il faudrait que M.M. Elouin et Michel mettent par écrit tout ce qu’ils ont appris ou recueillis, qu’ils fissent en un mot une relation complète de leur voyage en réservant les choses que le public ne doit pas savoir [...]” AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1862. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 21 mei 1862.

¹³⁸⁴ Brief van prins Leopold aan A. Brialmont, 25 maart 1861. Gepubliceerd in P. CROKAERT. *Op. cit.*, 1925, p. 411.

¹³⁸⁵ “Quand votre petit bureau sera organisé j’espère que la propagande commencera?” Brief van prins Leopold aan A. Brialmont, 26 oktober 1861. Gepubliceerd in: P. CROKAERT. *Op. cit.*, 1925, pp. 414-416.

in de strategie. Het was dus belangrijk dat Brialmont zelf anoniem werk in buitenlandse bladen liet verschijnen, die vervolgens dienden te worden opgemerkt door Belgische! Voor deze ingewikkelde constructie zocht men onder meer toenadering tot het *British Quartely Review*.¹³⁸⁶ Andere bladen vergden dan weer een specifieke aanpak. Voor het *Office de publicité* kwamen alleen korte boodschappen in aanmerking, zoals statistieken van de Japanse havenbewegingen in 1860, de Chinese handelsstatistieken van de voorbije jaren of de exportcijfers van Frankrijk. Soortgelijke korte paragrafen konden ook hun weg vinden naar de pagina's van *L'Etoile*, het *Revue britannique* of *l'Indépendance belge*. Leopold dacht ook aan de samenstelling van een statistiek van alle kolonies die de grootmachten in de loop van de 19de eeuw hadden verworven. Die moest in de pers worden gebracht onder de titel *Réponse à ceux qui prétendent que les colonies sont des abus d'un autre âge*. Voor het hele "offensief" van korte berichten voorzag hij een duurtijd van drie à vier maanden. Het verband tussen de berichten mocht niet al te zeer opvallen, want dat beknotte de efficiëntie. De feiten spraken immers voor zich. Zonder bijkomende commentaar te geven, zouden ze op een onbewuste manier inwerken op de publieke opinie. Het toont hoe Leopold toen al op een zeer gerichte, bijna perfide manier het persapparaat hanteerde als een persoonlijk propaganda-instrument. Schijnbaar objectieve geografische informatie transformeerde in een krachtig onderdeel van het "arsenaal": "Tout cela bien résumé [...] peut [...] instruire fort utilement et d'une très innocente manière notre public."¹³⁸⁷

3.9. Het "eerste schema" van Leopolds boek (1861)

Langzaam was er een duidelijk schema van Leopolds eigen publicatie ontstaan. Het werd echter voortdurend in wisselwerking met Brialmont bijgeschaafd op basis van de nieuwe documentatie, de gesprekken, de persartikels en de daaropvolgende persreacties.

Op het einde van 1861 ontving Brialmont van de prins een nota waarin de structuur duidelijk werd gemaakt, onder de inleidende titel "Canevas de notre publication. De ce que doit forcément être l'ambition de tout pays environné de toutes parts de voisins puissants."¹³⁸⁸ Brialmont mocht de tekst gebruiken tijdens zijn gesprekken in Engeland.

Het is belangrijk van de tekst integraal weer te geven want hij omvat een ongewoon openhartige inkijk in de intellectuele toestand van de prins op dat ogenblik. Het wordt onmiddellijk duidelijk op welke wijze en waarom het allegaartje van vergaarde documentatie in relatie tot elkaar moet worden gebracht. De inleiding schetst in de gekende bewoordingen de nationalistische uitdaging van het "kleine België" dat zijn "verloren provinciën" moest herstellen:

"Canevas de notre publication.
De ce que doit forcément être l'ambition de tout pays environné de toutes
parts de voisins puissants.

¹³⁸⁶ Brief van prins Leopold aan A. Brialmont, 29 oktober 1861. Gepubliceerd in: P. CROKAERT. *Op. cit.*, 1925, p. 416.

¹³⁸⁷ Ibidem, p. 416.

¹³⁸⁸ De nota is gepubliceerd in: P. CROKAERT. *Op. cit.*, 1925, pp. 420-422.

Introduction.

Entourées par la mer, la Hollande, la Prusse et la France, nos frontières ne s'étendront jamais en Europe. C'est au loin qu'il faut retrouver les demi-provinces perdues. Notre neutralité qui est une sécurité et une sauvegarde, nous interdit, en dehors de nos neuf provinces, toute activité politique en Europe. Mais la mer baigne notre côte, l'univers est devant nous, la vapeur et l'électricité ont fait disparaître les distances, toutes les terres non appropriées (?) sur la surface du globe peuvent devenir le champ de nos opérations et de nos succès.

La Belgique a une belle place en Europe; elle y est heureuse et respectée. Pourquoi, partant d'une aussi bonne base d'opérations, à l'exemple des nations qui l'environnent, n'aurait-elle pas en Asie, en Afrique, en Amérique, partout où il y a des espaces libres, des succursales et des domaines?

La plus jeune parmi les nations, la Belgique doit faire, aujourd'hui, ce que ces aînées ont fait hier, en suivant leurs pas, en imitant ce qui a réussi. En évitant les fautes, elle s'épargnera des écoles.

Etudions donc comment l'Angleterre, la France, l'Espagne et la Hollande s'y sont prises pour mettre le pied sur divers continents et assurer à leurs enfants, les bénéfices de toutes les positions et de tous les climats."

Het belang dat Leopold hechtte aan de koloniale geschiedenis en de studie van de verschillen tussen kolonisatiemodellen wordt overduidelijk wanneer men het kerngedeelte van de structuur bekijkt, namelijk een indeling in drie cruciale hoofdstukken:

"Un mot de l'histoire coloniale du monde.

Il y a trois espèces de colonies:

1° Les colonies peuplées par des émigrants européens. Ces colonies ont reçu le capital et le travail de la mère patrie. Elles ne sont possibles que dans les climats tempérés, la race blanche, sous les tropiques, s'abâtardissant dès la troisième génération. L'Amérique et l'Australie rentrent dans cette catégorie de colonies. Etablir, autant que possible: Quelle a été l'intervention politique et financière du Gouvernement dans leur fondation et dans leur conservation. Résumer les avantages que les colonies ont procurés à la mère patrie;

2° Colonies où le capital provient de la mère patrie, mais où le travail a été fourni par des hommes de couleur. Ces colonies tendent à disparaître. Dans les Antilles anglaises, le travail forcé des noirs est aboli. – Un mot sur la prospérité de Cuba et de l'île de Maurice. Dans cette dernière, qui a tant gagné à l'abolition du système prohibitionniste, le Gouvernement colonial importe à ses frais des coolies de l'Inde;

3° Colonies où la mère patrie trouve et gouverne une population indigène plus ou moins industrielle où elle peut envoyer ou ne pas envoyer de capital, mais où elle n'importe jamais d'émigrants. Les Anglais possèdent ainsi l'Inde, Singapore, Hong Kong, Ceylan et Natal. Les Hollandais, Java, etc. Les dépenses de ces colonies, si l'on peut appeler de tels établissements des colonies, sont à la charge de l'Etat.

Avantages retirés par l'Angleterre de ces domaines, frais de fondation et d'entretien.

Entrer dans de grands détails sur Java. Voir Money et documents hollandais. La Hollande profite du loyer des terres de Java qui appartiennent à l'Etat et qu'elle fait valoir par le travail forcé des indigènes.

Donner tous les chiffres à l'appui de ce système et prouver par les faits que le système de culture si profitable à la mère patrie a également fait aux indigènes un bien infini."

Het is overduidelijk dat Leopold een zuivere kosten-batenanalyse hanteerde in functie van "het moederland" – op zich een term met een sterke imperialistische

bijklank – en de impact van de kolonisatie op de plaatselijke bevolking, hun cultuur, hun economie, totaal negeerde. Meer nog, hij was alleen gewonnen voor een systeem waarbij de inlandse bevolking mee de toekomstige rijkdom van het moederland verzekerde. Zoals ook Stengers al opmerkte over dit document, kreeg Leopold in toenemende mate een voorkeur voor het model dat de Nederlanders toepasten op Java, waar de arbeid van de inlandse bevolking een “batig slot” opleverde.¹³⁸⁹ Hij zag de troeven van emigratie wel in, en wilde ze verder bestuderen, maar tegelijk is voelbaar dat hij er niet echt in geloofde. Hij zocht het hoogste rendement tegen de laagste inspanning:

“4° Résumé des trois chapitres précédents. Chercher à prouver d’après les exemples qui ont été donnés ci-dessus que, même avec la liberté commerciale, les établissements extérieurs, lorsqu’ils sont bien choisis, constituent un bon placement de capital et rendent à la mère patrie politiquement, socialement, financièrement et commercialement au-delà des frais qu’elle s’est imposés pour leur constitution. L’Angleterre est le pays qui possède le plus de colonies, ses ressources sont inépuisables. La Hollande offre un spectacle analogue.”

Het besluit is geschreven op een Belgische leest:

“Conclusion. – Puisque l’histoire enseigne que les colonies sont utiles, qu’elles entrent pour une bonne part dans ce qui compose la puissance des Etats et leur prospérité, tâchons donc de nous en procurer à notre tour. Avant de nous prononcer en faveur de tel ou tel système, voyons où il y a des terres libres? Ces terres deviennent rares. – Le peuple belge n’est pas émigrant, il se trouve bien chez lui. Il n’a pas de tendances, ni de besoins coloniaux en prenant ce mot dans l’acceptation: d’exportation de chair humaine. Le peuple belge trouve chez lui du travail, mais c’est la classe moyenne qui manque, plus que le peuple, d’occupations et de moyens de faire fortune. Nous pensons que la Belgique devrait posséder des comptoirs en Chine, au Japon, sur la côte d’Afrique.

Si le Belge voulait entreprendre de grands travaux publics, accompagnés d’essais de colonisation, nous expliquerions comment cette carrière, pour laquelle nous lui croyons peu de dispositions, peut cependant s’ouvrir devant lui en Amérique et où se trouvent les endroits où il pourrait travailler et s’établir sans crainte pour sa santé.

Nous désignerons enfin quels sont les domaines que l’Etat pourrait acquérir et où se rencontreront des peuples à civiliser, à conduire au progrès en tous les genres, tout en nous assurant des revenus nouveaux, à nos classes moyennes des emplois qu’elles cherchent, à notre armée un peu d’activité et, à la Belgique entière, l’occasion de prouver au monde qu’elle aussi est un peuple impérial capable d’en dominer et d’en éclairer d’autres.”

Deze afsluiting is redelijk verrassend. De Afrikaanse kust, te verwerven “domeinen”, volkeren die moeten worden “beschaafd”, een leger “dat wat activiteit” kan gebruiken, de Belgen als een “imperiaal” volk – het zijn allemaal redelijk nieuwe zaken die in Leopolds taalgebruik opduiken en veel verder gaan dan het zuiver economische. Ze geven uitdrukking aan een uitgesproken heerszuchtige ingesteldheid en ze gaan zich in de loop van de volgende jaren nog verder ontwikkelen tot onuitwisbare streefdoelen.

---

¹³⁸⁹ J. STENGERS. “La genèse d’une pensée coloniale: Léopold II et le modèle hollandais.” In: J. STENGERS. *Congo. Mythes et réalités. 100 ans d’histoire*. Paris-Louvain-la-Neuve: Duculot, 1989, p. 14.

4. Ernest Van Bruyssel – origineel historicus en nuttige kopiist

Begin mei 1861 kwam de hertog van Brabant in contact met een jonge, getalenteerde historicus die uiteindelijk een medewerker van Brialmont zou worden in de ontwikkeling van Leopolds doctrine. Het betreft Ernest Van Bruyssel, op dat ogenblik “chef du bureau paléographique” te Brussel.

4.1. Broodschrijver bij gunst van de prins

Zoals zoveel auteurs had Van Bruyssel Leopold aangeschreven om aandacht te vragen voor zijn werk. Meestal maakte de prins zich er beleefd van af, maar ditmaal liep het anders. Van Bruyssel had hem immers inzage verleend in een aantal hoofdstukken van zijn studie over de geschiedenis van handel en scheepvaart in België. De prins had vrijwel onmiddellijk vertrouwen in de professionele kwaliteiten van de man en was bereid hem financieel bij te springen. Hij raadpleegde Goffinet om volstrekte zekerheid te krijgen dat het op stapel staande werk “est écrit dans mon sens”. En toen ook de prinselijke vertrouwenspersoon het licht op groen zette, ging de prins akkoord dat in zijn naam een voorwoord werd geschreven.¹³⁹⁰ Hij vond Van Bruyssels geschiedkundig werk opnieuw een handig en niet provocerend middel voor de verbreiding van zijn opvattingen: “Il faut saisir chaque occasion de placer peu importe où et comment quelques paroles en faveur de mes idées.”¹³⁹¹

Enkele maanden later verscheen het eerste deel van het boek *Histoire du commerce et de la marine en Belgique*. Het werk werd gepubliceerd met een hommage aan de verheven toespraken van de hertog van Brabant in de Senaat.¹³⁹² De inleiding paste perfect in het grote wervende kader dat de prins vanuit de geschiedenis wilde optrekken:

“La Belgique, ennoblie par le labeur et l'industrie, possède des annales commerciales dont nous avons le droit d'être fiers. Nous nous sommes efforcé d'en reproduire les parties essentielles, en suivant les tribus belges à travers les âges, depuis l'époque que César mit le pied sur leurs territoires, jusqu'à la chute des Pays-Bas. On y verra ce qu'un petit peuple doué de persévérance et d'énergie, parvient à réaliser en quelques siècles. Son drapeau est facile à reconnaître, même au sein de la poussière des combats, car il porte invariablement la même devise, que des torrents de sang n'ont pu effacer, et qu'un des plus illustres acteurs de nos grandes luttes communales traduisait en trois mots: travail et liberté!”¹³⁹³

Deel twee was in voorbereiding. Goffinet had Van Bruyssel al verschillende malen op zijn kantoor ontvangen en hij maakte op de secretaris een uitstekende indruk. In overleg met de prins kocht hij 50 exemplaren van het eerste deel, waarvan hij er onmiddellijk de helft terug gaf aan Van Bruyssel als financiële tegemoetkoming, want de man had het niet breed. Hij deed dit “non seulement pour ce qu'il a fait mais

¹³⁹⁰ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 8 mei 1861.

¹³⁹¹ Ibidem.

¹³⁹² E. VAN BRUYSEL. *Histoire du commerce et de la marine*. Bruxelles-Paris: A. Lacroix, Verboeckhoven et Cie – E. Jung-Treuttel, 1861.

¹³⁹³ E. VAN BRUYSEL. *Op. cit.*, I, p. iii.

encore pour ce qu'il pourra faire".¹³⁹⁴ Goffinet gebruikte opnieuw de beproefde techniek van de financiële overtuiging om mensen aan de prins te binden.

Het tweede deel van het boek maakte nog meer indruk op Goffinet. Toen Van Bruyssel hem in december opnieuw opzocht en bijstand vroeg, maakte de secretaris van de gelegenheid gebruik om hem in algemene termen te ondervragen over zijn opvattingen in verband met kolonisatie. Wat hij hoorde beviel hem. En hij stelde Leopold voor dat men de man in contact bracht met Brialmont: "Il paraît disposé à travailler ces questions à notre point de vue actuel [...] Ce jeune homme devrait être mis, me semble-t-il, en rapport avec Brialmont qui ne le connaît pas et qui, je crois, pourrait l'assister beaucoup." Van Bruyssel beschikte al over veel notities die hij ter beschikking wilde stellen van het prinselijke documentatienetwerk. Brialmont moest Van Bruyssel het kader schetsen waarbinnen diens studies moesten worden voortgezet. Leopold ging akkoord met het voorstel en liet de nodige financiële middelen voorzien.¹³⁹⁵

Van Bruyssels boek was inderdaad een bijzonder erudiete studie. De auteur behandelde omstandig alle aspecten van de commerciële geschiedenis van het land en ging daarvoor terug tot vóór het begin van de tijdrekening. Gespreid over meer dan duizend bladzijden stond de historicus stil bij de hoogtepunten van het Belgische ondernemerschap. De Hanze, de groei van de Vlaamse steden, de bloeitijd van Antwerpen, het kwam allemaal aan bod. Wat Goffinet het aantrekkelijkst vond, was dat Van Bruyssel ook oog had voor de wortels van de Vlaamse "kolonisatie", onder andere op de Azoren en de Canarische Eilanden. Het was dat soort "aansluiting met de geschiedenis" dat het documentatieteam van de prins verder moest uitdiepen en verwerken in toekomstgerichte propaganda.

4.2. Helper van Brialmont en vulgarisator van Money

Van Bruyssel werd vanaf 1862 mee ingeschakeld in het vele werk dat het opstellen van nota's en het samenvatten van boeken met zich mee bracht. Hij werd een nuttige helper van Brialmont van zodra die terug uit Londen was, waar hij het schema van Leopolds boek met Britse specialisten zoals Merivale had besproken. Van Bruyssel werd belast met onderzoek en redactiewerk: "Vous devriez, lorsque nous serons d'accord avec Merivale et entre nous sur la charpente du livre, employer à la rédaction et aux recherches M. Van Bruyssel", zo luidde Leopolds opdracht.¹³⁹⁶

Via Robinson in Londen stroomde de informatie over de Britse kolonies intussen toe op het Brusselse bureau, waar Brialmont maar met moeite alles kon verwerken. Men ging onder meer de structuur en de werking van de Britse *East India Company* bestuderen. De helpende hand van Van Bruyssel kwam dan goed van pas, want

---

¹³⁹⁴ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 4 juli 1861.

¹³⁹⁵ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 18 december 1861 [antwoord van Leopold in de marge].

¹³⁹⁶ Brief van prins Leopold aan A. Brialmont, 19 december 1861. Gepubliceerd in: P. CROKAERT. *Op. cit.*, 1925, p. 422.

Brialmont was nog altijd afhankelijk van de goodwill van de minister van Oorlog wanneer het er op aan kwam tijd vrij te maken voor de opdrachten van de prins.¹³⁹⁷

Het was bovendien in deze periode dat de inhoud van het werk van de Britse auteur Money ten volle doordrong tot Leopold en diens doctrine blijvend ging beïnvloeden. Het al eerder vermelde *Java or How to Manage a Colony* was het boek dat Leopolds opvattingen bevestigde. Bijgevolg beschouwde men het als een kostbaar wapen in het “arsenaal”. De ideeën van Money moesten vrijwel letterlijk worden overgenomen in het boek dat Leopold voorbereidde. Moneys boek was al in 1861 in het Nederlands vertaald door D.C. Steyn Parvé, maar die versie was voor Leopold van weinig nut. Van Bruyssel werd belast met de redactie van een Franse samenvatting van Moneys boek die later als een apart hoofdstuk in Leopolds werk zou moeten worden geïntegreerd.¹³⁹⁸

Uit de mémoires van Brialmont zou men kunnen afleiden dat de militair na het uiterst drukke jaar 1861 plotseling niet zo veel werk meer moet hebben gehad, aangezien vrijwel geen correspondentie van de prins uit die navolgende jaren werd geciteerd. Het tegendeel is echter waar. Brialmont werkte in 1862 en ook nog in 1863 ijverig voort aan Leopolds geplande boek, daarin bijgestaan door Van Bruyssel. Het is vooral Leopolds toenmalige reiszucht die de stilte in Brialmonts mémoires verklaart. Een manuscript dat dateert uit de zomer van 1863 bewijst immers dat Leopolds ideeën intussen verder waren geëvolueerd en verfijnd via de interactie met zijn documentaristen. Een tekst met als titel *Les Belges à l'Etranger* is geschreven in het vloeiende handschrift van Van Bruyssel en kan worden beschouwd als een synthetisch maar niet geheel systematisch overzicht van hoofdzakelijk historische documentatie die de prins in 1863 had geselecteerd voor het boek dat hij op het oog had.¹³⁹⁹ Het is duidelijk dat men bij het samenstellen van de doctrine meer aandacht was gaan schenken aan de historische wortels van de verschillende vormen van kolonisatie. Zowel Brialmont als Leopold waren daar altijd al gevoelig voor geweest, maar dat Van Bruyssel op dat vlak een ruime kennis bezat en bovendien veel van de syntheses uitschreef, zal ongetwijfeld ook wel een rol hebben gespeeld.

Het document van Van Bruyssel verwijst – zoals Le Febve de Vivy beweert – naar de inhoud van een zestal kartons met losse documentatie over de geschiedenis van kolonies die Leopold in de zomer van 1863 liet overhandigen aan Jules Lejeune. Deze adviseur bespreek ik zodra in een volgend punt. De zes kartons bevatten zeker niet alles wat Leopold op dat moment over kolonies bezat. *Les Belges à l'Etranger* is vooral een overzicht van archiefstukken, losse knipsels uit kranten en uittreksels van geraadpleegde werken die volgens mij vooral door Van Bruyssel zelf werden verzameld. Er waren nog tal van publicaties over kolonies in Leopolds bezit en die vormden een aparte categorie die in dit document onaangeroerd bleef. Bovendien blijkt de economische documentatie ook nog een apart deel van Leopolds collectie te hebben gevormd.

---

¹³⁹⁷ Brief van prins Leopold aan A. Brialmont, 25 januari 1862. Gepubliceerd in: P. CROKAERT. *Op. cit.*, 1925, p. 423.

¹³⁹⁸ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 30 december 1861.

¹³⁹⁹ L. LE FEBVE DE VIVY. *Op. cit.*, pp. 14-17; 43-128.

In ieder geval kan uit het document worden afgeleid dat intussen een grondige historische verkenning van het concept kolonisatie had plaatsgevonden, met vooral aandacht voor de Vlaamse emigratie naar Engeland, Schotland, Duitsland en andere gebieden. Dat juist Van Bruyssel daarbij een rol heeft gespeeld mag niet verbazen aangezien hij kort voordat hij bij de prins in dienst was getreden in opdracht van de *Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* op bronnenprospectie was gegaan in de collecties van het *British Museum* en het *State Paper Office*.¹⁴⁰⁰ Dat dit wel degelijk van invloed is geweest, wordt bevestigd wanneer men kijkt naar de veelvuldige verwijzingen naar deze archiefcollecties als oorsprong van de weerhouden citaten die samen het manuscript *Les Belges à L'Etranger* vormen. In de 16de en 17de eeuw waren “kolonies” te vinden in onder andere Canterbury, Norwich, Sandwich, enz. en die heeft Van Bruyssel grondig bestudeerd. Maar Leopold had blijkbaar ook disparate informatie verzameld over Belgen die in de loop van de nieuwe tijden de wereld hadden verkend, van Groenland tot China. Voorts had men vooral heel wat gegevens verzameld over de oorsprong, de ontwikkeling en de neergang van de *Oostendse Compagnie* in de 18de eeuw, opnieuw vooral met de hulp van de historicus. De compagnievorm op zich was een formule die in alle veelzijdigheid werd bestudeerd. Het Vlaamse voorbeeld werd vergeleken met soortgelijke initiatieven in Scandinavië en Oostenrijk uit dezelfde periode.

Vaak wordt het document *Les Belges à l'Etranger* gezien als een status quaestionis van Leopolds documentatie in 1863, maar dat is zoals gezegd een te beperkend standpunt. Het vormde louter een schematisch overzicht als begeleiding bij de overdracht van een specifiek onderdeel van de documentatiecollectie aan Jules Lejeune, zodat die er mee zijn licht op kon laten schijnen. Wat dit document vooral blootlegt, is dat Leopold het accent langzaam verlegde van economische expansie naar kolonisatie. In de voorbije jaren had hij op zeer uiteenlopende terreinen expansiemogelijkheden voor de Belgische handel gezocht, en daarbij allerlei methoden en formules bestudeerd. Kolonisatie in de meer letterlijke betekenis – de vestiging van kolonisten in een nieuwe geografische omschrijving met daarbovenop de politieke overheersing door die kolonisten over het betreffende gebied – is altijd iets geweest wat de prins ontzettend fascineerde maar tegelijk niet onmiddellijk tot de reële mogelijkheden rekende. Het is een feit dat de meeste overzeese initiatieven van de prins tot dan eerder van particulier-commerciële aard waren geweest. Hoogst zelden hadden ze te maken met de werkelijke inbezitneming van territorium of de uitbating van geografische entiteiten, totaal onafhankelijk van inmenging van één of andere superviserende overheid. Maar juist in de periode 1862-1863 kwam daar verandering in. Leopold onderhandelde over de overname van een weliswaar klein maar volledig onafhankelijk gebied: het ministaatje Sarawak op Borneo, waarover verderop in dit hoofdstuk meer wordt uitgeweid. Met deze nieuwe opportuniteit in het verschiet, werd het steeds belangrijker om over goede informatie te beschikken over de meest efficiënte vorm van beheer van kolonies. Via de historische weg heeft Van Bruyssel daar alvast toe bijgedragen.

---

¹⁴⁰⁰ E. VAN BRUYSEL. *Analyse de quelques documents originaux relatifs à l'histoire de Belgique, qui sont conservés dans la collection dite Des chartes additionnelles, au Musée britannique*. Uittreksel uit: *Commission royale d'Histoire. Compte rendu, 3e série, 4 (s.d.) 3*. Bruxelles: Hayez, 16 p.; Idem. *Liste analytique des documents concernant l'histoire de la Belgique qui sont conservés au State Paper Office*. Uittreksel uit: *Bulletin de la Commission royale d'histoire. 3e série, 1, 1860, 3*, pp. 61-176.

Van Bruyssels inspanningen werden zeker gewaardeerd door de prins. Ook nadat Leopold zijn documentatieteam niet langer nodig had, bleef hij de historicus steunen. Goffinet stimuleerde hem in 1864 tot het schrijven van het boek *Histoire politique de l'Escaut*.¹⁴⁰¹ Dat had vooral tot doel te focussen op het toezichtrecht dat België meende te hebben op de infrastructuurwerkzaamheden die de Nederlanders op hun oevers uitvoerden. Deze werken konden de bevaarbaarheid van de stroom, de toegang tot Antwerpen en dus de toekomst van de Belgische economie beïnvloeden. Van Bruyssel bleef trouwens financiële steun ontvangen voor zijn gedetailleerde rapporten over de geschiedenis van de Vlaamse emigratie.¹⁴⁰² In 1868 publiceerde hij ook nog een studie over de toestand van de Belgische handel en industrie.¹⁴⁰³ Van zodra Leopold koning was, bevorderde hij Van Bruyssels loopbaan via Buitenlandse Zaken. De koning bezorgde Van Bruyssel in 1872 de post van consul-generaal in New Orleans.¹⁴⁰⁴ Daarna voerde een rijk gevulde diplomatieke carrière hem naar Mexico, Venezuela, Argentinië, Paraguay en Uruguay, landen waaraan hij bovendien een aantal publicaties zou wijden.¹⁴⁰⁵

5. Jules Lejeune – juridisch en koloniaal adviseur

In de persoon van Jules Lejeune kreeg het documentatienetwerk rond Leopold er omstreeks 1862 een slimme jurist bij. Omwille van zijn bijzondere vakkennis zou hij een aantal specifieke dossiers toegeschoven krijgen. Geboren te Luxemburg in een voorname familie op 5 mei 1828 had hij dankzij de wet van 4 juni 1839 op 10 april 1850 de Belgische nationaliteit verworven. Hij studeerde zowel rechten als politieke en administratieve wetenschappen aan de Université libre de Bruxelles en vervulde zijn opleiding in Parijs en Engeland. In 1857 promoveerde hij te Brussel tot “docteur agrégé” met een proefschrift over de grondwet, waarna hij klaar was voor een universitaire loopbaan. In 1860 kreeg hij van zijn moederuniversiteit de cursus economische politiek toevertrouwd. Tegelijk was hij – sinds 1851 – actief aan de balie. Toen prins Leopold met Lejeune in contact kwam, had hij al een solide reputatie opgebouwd in de academische wereld én de advocatuur. Amper 32 jaar oud was hij opgeklommen tot de functie van advocaat bij het *Hof van Cassatie*.¹⁴⁰⁶

---

¹⁴⁰¹ E. VAN BRUYSEL. *Histoire politique de l'Escaut*. Paris: Librairie internationale, 1864, ii-243 p.

¹⁴⁰² AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1864. Nota van A. Goffinet aan prins Leopold. S.I., s.d.

¹⁴⁰³ E. VAN BRUYSEL. *L'industrie et le commerce en Belgique: leur état actuel et leur avenir*. Bruxelles: Muquardt, 1868, xii-291 p.

¹⁴⁰⁴ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1872. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 11 maart 1872: “Je n'avais plus entendu parler de Mr Van Bruyssel depuis que le Roi l'a fait entrer dans les consulats.” Wat verder in de marge, een later toegevoegde notitie: “Nommé consul général à la Nouvelle Orléans par arrêté royal du 28 9bre 1872.”

¹⁴⁰⁵ E. VAN BRUYSEL. *Rapport sur les Etats-Unis mexicains*. Bruxelles: Alliance typographique, 1879, iv-181 p.; Idem. *Les Etats-Unis mexicains*. Bruxelles: Muquardt, 1880, viii-175 p.; Idem. *La République Argentine: ses ressources, ses colonies agricoles, son importance comme centre d'immigration*. Bruxelles: Muquardt, 1888, 272 p.; Idem. *La république orientale de l'Uruguay*, 1889; Idem. *La république du Paraguay*. Bruxelles: Muquardt, 1893, 219 p. Van Bruyssel was gehuwd met de Franse schrijfster Jenny de Tallenay, die over hun verblijf in Venezuela in 1884 een boek uitbracht: J. DE TALLENAY. *Souvenirs du Venezuela: notes de voyage*. Paris: Librairie Plon Nourrit, 1884.

¹⁴⁰⁶ S. CHRISTIAENSEN. *Tussen klassieke en moderne criminele politiek. Leven en beleid van Jules Lejeune*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2004, pp. 29-36; L. LE FEBVE DE VIVY. *Op. cit.*, pp. 9-10.

Het was opnieuw de trouwe Adrien Goffinet die de introductie deed bij de prins. Hier speelden familiebanden zeker een rol. Lejeune en Goffinet waren verwanten. De secretaris was langs moederskant een kozijn van de advocaat. Bovendien konden ze op persoonlijk vlak bijzonder goed met elkaar overweg.¹⁴⁰⁷ Het eerste contact tussen Lejeune en de prins was van puur juridische aard en kwam tot stand omstreeks het einde van het jaar 1860. De advocaat werd om advies gevraagd in verband met de verantwoordelijkheid van een aandeelhouder voor bestuursdaden in een vennootschap.¹⁴⁰⁸ Het is ongetwijfeld zo dat Goffinet zijn baas uit de wind wilde plaatsen in de toch vrij riskante financiële ondernemingen waarin hij rond deze periode zijn geld investeerde. Het juridische talent van Lejeune kwam opnieuw goed van pas in 1862, toen de prins – zoals ik in een vorig hoofdstuk heb beschreven – volop in de problemen zat met zijn investering in de *Société de Bateaux à Vapeur entre la Belgique et le Levant*.

5.1. Edmond Pougin en de grondconcessie in Costa Rica

De eerste zaken waarmee Lejeune te maken kreeg, waren dus veeleer van financieel-juridische aard. In 1862 geraakte hij echter verwickeld in een affaire die veel meer aanleunde bij de realisatie van de expansionistische ambities van zowel de koning als de hertog van Brabant. Ditmaal was het actieterrein Midden-Amerika.

Het betreft een onderneming die al was gestart in 1860. Leopold I had de Belgische kapitein Edmond Pougin naar het gebied gestuurd voor een verkenningsmissie.¹⁴⁰⁹ Het was een geheime opdracht waarover weinig is uitgelekt. Een rapport in het archief van het Koninklijk Paleis¹⁴¹⁰ en wat discrete correspondentie zijn de enige sporen die verwijzen naar betrokkenheid van het Hof. De brochure die Pougin in 1863 publiceerde, is hoofdzakelijk beschrijvend en handelt over de investeringsmogelijkheden in Guatemala en Costa Rica.¹⁴¹¹ Ze zal de publieke opinie zeker niet hebben verontrust.

Edmond Pougin was enigszins vertrouwd met het gebied waar men hem naartoe stuurde, want in 1845 had hij de al eerder genoemde Blondeel van Cuelebroeck vergezeld toen die in Guatemala de mogelijkheden voor een bevolkingskolonie in kaart was gaan brengen.¹⁴¹² Zoals bekend was het resultaat desastreuus. Het wekt bijgevolg weinig verbazing dat Pougin steeds erg kritisch is blijven staan tegenover de ontwikkelingskansen in Guatemala. Costa Rica kon hem veel meer enthousiasmeren.

De topografie van dat land bood voordelen voor blanke kolonisten, zo betoogde hij. Vooral de hooggelegen plateaus in het binnenland met een mild klimaat kwamen volgens hem in aanmerking voor de uitbating van plantages door Belgische

---

¹⁴⁰⁷ S. CHRISTIAENSEN. *Op. cit.*, pp. 57-58.

¹⁴⁰⁸ S. CHRISTIAENSEN. *Op. cit.*, p. 58; L. LE FEBVE DE VIVY. *Op. cit.*, p. 11.

¹⁴⁰⁹ E. VANDEWOUDE. "Le rapport Pougin sur le Guatemala et le Costa Rica (1862)." *Archives et Bibliothèques de Belgique – Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 1965, XXXVI, nr. 2, pp. 210-224.

¹⁴¹⁰ AKP Fonds Leopold I, n° 132.

¹⁴¹¹ E. PUGIN. *L'Etat de Costa-Rica et ce qu'on pourrait y faire dans l'intérêt de l'industrie, du commerce et de l'émigration belges*. Anvers: Max Kornicker, 1863, 24 p.

¹⁴¹² A. LEDERER. "Pougin (E.-F.-Z.)." *Biographie belge d'Outre-Mer – Belgische overzeese biografie*, VII a, 1973, col. 385-388.

kolonisten. Hij rekende in dat verband vooral op het succes van de koffieteelt. Pougin reisde met andere woorden rond om de economische mogelijkheden van het gebied in kaart te brengen, en dan meer specifiek vanuit het emigratiemodel. De opdracht die hij van de koning had ontvangen, moet echter preciezer zijn geweest. Emile Vandewoude, die de zaak uitvoerig heeft bestudeerd, opperde dat Pougin de toekenning van een grondconcessie moest bewerkstelligen. Door het ontbreken van concrete gegevens in de bronnen was het voor hem nog onduidelijk of het een concessie voor een plantage, een spoorlijn of een weg betrof, al had hij sterke indicaties voor de derde mogelijkheid.¹⁴¹³ De correspondentie tussen prins Leopold en Goffinet blijft op dit vlak summier maar brengt niettemin de bevestiging. Bovendien lijkt het erop dat vooral Leopold en niet de koning de acties van Pougin direct stuurde via Goffinet. Overigens was Leopold allerminst tevreden over Pougins verwezenlijkingen.

Leopold bestudeerde vanuit Brussel mee Pougins vorderingen op het terrein. Hij had voor dat werk de beste landkaarten van Midden-Amerika laten bestellen in Londen.¹⁴¹⁴ Maar de prins vond dat de reis veel te lang aansloopte. Hij liet orders versturen waarin Pougin werd aangemaand tot haast.¹⁴¹⁵ In juni 1861 was voor Leopold blijkbaar de maat vol. Pougin was al te lang weg zonder concreet nieuws, terwijl de opdracht toch duidelijk was geweest. In een brief aan zijn secretaris spuwde Leopold zijn gram, niettegenstaande hij zich in Gastein bevond voor een gezondheidskuur: “Ecrivez à ce malheureux Pougin de revenir dès qu’il aura vu Guatemala et obtenu la concession provisoire de route [...] que je l’avais chargé de procurer à Costa Rica. Ce malheureux devrait être de retour depuis un siècle. Ne lui donnez plus d’argent”.¹⁴¹⁶ Leopold was dus wel degelijk de stuwende kracht en de financier achter het project. Enkele dagen later bevestigde de prins nog eens hoe weinig vertrouwen hij had in de man: “Le garçon est diffus.”¹⁴¹⁷

In augustus 1861 kwam er verrassend genoeg een doorbraak. Toch heerst daar rond één en al vaagheid. Zelf formuleerde Pougin het zo in het rapport aan de koning: “que le gouvernement de Costa Rica avait obtenu en 1861 l’approbation de la législature à un ensemble de garanties et de concessions très avantageux pour les capitalistes Européens, qui voudraient se charger d’entreprendre la construction d’une route vers le littoral Atlantique; et des calculs basés sur le mouvement commercial existant, promettent des à présent un intérêt assez élevé aux capitaux qu’il faudrait y employer.”¹⁴¹⁸ Uit de brochure van 1863 kan men afleiden dat Pougin dacht aan de oprichting van een concessie maatschappij met zetel in België. Die kon 90 jaar lang tol heffen op een nog aan te leggen weg tussen San José en de haven van Limon en zou bovendien de havenrechten opstrijken. De gronden langsheen de weg rekende hij ook tot de concessie.¹⁴¹⁹

---

¹⁴¹³ E. VANDEWOUDE. *Art. cit.*, p. 222.

¹⁴¹⁴ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 1 maart 1861.

¹⁴¹⁵ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 4 april 1861.

¹⁴¹⁶ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Reizen 1861 Bad Gastein. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Gastein, 3 juni 1861.

¹⁴¹⁷ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Reizen 1861 Bad Gastein. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. Gastein, 9 juni 1861.

¹⁴¹⁸ E. VANDEWOUDE. *Art. cit.*, p. 219.

¹⁴¹⁹ E. PUGIN. *Op. cit.*, pp. 12-13.

Op het moment dat Pougin zijn brochure publiceerde, was de breuk met het Hof al een feit. De prins had aan Jules Lejeune de opdracht gegeven om de zaken in verband met een mogelijke concessie verder af te handelen met de regering van Costa Rica. Wat was er juist gebeurd? De papieren van Lejeune in het *Algemeen Rijksarchief* te Brussel zijn spaarzaam met verduidelijkingen. Pougin was omstreeks maart 1862 naar België teruggekeerd waar hij onmiddellijk begon aan de redactie van zijn rapport. Dat droeg hij in mei 1862 over aan het Hof.¹⁴²⁰ Een maand later was hij ontslagen. In een brief van 14 juni 1862 meldde Goffinet aan zijn kozijn “que l'affaire a été retirée de ses mains et qu'il a cherché pour son compte à créer une société.”¹⁴²¹ Pougin was met andere woorden te vrijpostig geworden en had wellicht de onderneming te veel naar zich toe getrokken. Een onacceptabele daad voor het Hof waardoor hij in ongenade was gevallen. Maar de conventie was wel afgesloten dus kon de prins een jurist goed gebruiken. Het resultaat van de inspanningen mocht niet verloren gaan. Goffinet liet Lejeune dus contact nemen met de bevoegde Costaricaanse minister om Pougins vervanging te melden en de hoop uit te drukken “qu'il voudra bien continuer [...] les bonnes relations établies”.¹⁴²² In de loop van de volgende maanden had Lejeune over de afhandeling van de kwestie nog meerdere persoonlijke gesprekken met de prins en Goffinet, maar de bronnen ontbreken om daarover te oordelen.

In ieder geval heeft deze zaak Lejeune volledig ondergedompeld in de koloniale belangstellings sfeer van de prins en hem voor het eerst echt inzicht verleend in diens ambities en strategieën. Belangrijk is dat de prins met deze onderneming blijkbaar de mogelijkheid van een Belgische bevolkingskolonie toch nog niet helemaal als volstrekt onrealistisch was gaan beschouwen, ondanks zijn scepsis. In het plan van Pougin werd een Belgische instroom van 6.000 migranten per jaar nog realistisch geacht.¹⁴²³ In de volgende jaren zou Lejeune vooral op het vlak van emigratie en bevolkingskolonisatie een adviserende rol vervullen.

5.2. De doodstraf en strafkolonies

Al in september 1861 speelde Leopold met de gedachte een jonge advocaat in te schakelen om zijn koloniale ideeën nog meer kracht bij te zetten en de argumenten van de tegenstanders te weerleggen.¹⁴²⁴ De aanleiding vormde de kritische houding van de *Société d'Economie politique belge*. Charles Saintelette werd gevraagd een aantal namen voor te stellen, maar die vond dat op dat moment nog geen goed idee. Hij meende dat de prins te hard van stapel liep.¹⁴²⁵

---

¹⁴²⁰ E. VANDEWOUDE. *Art. cit.*, pp. 210-211.

¹⁴²¹ AR Papieren Jules Lejeune, nr. 58. Brief van A. Goffinet aan J. Lejeune. S.I., 14 juni [1862].

¹⁴²² AR Papieren Jules Lejeune, nr. 58. Brief van A. Goffinet aan J. Lejeune. S.I., 5 september [1862].

¹⁴²³ Zie ook het interessante overzicht van R. SOTO QUIRÓS. “Desafinidad con la población nacional”: *discursos y políticas de inmigración en Costa Rica 1862-1943*.

<http://www.denison.edu/collaborations/istmo/n06/articulos/desafinidad.html>

¹⁴²⁴ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet, 5 september 1861.

¹⁴²⁵ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1862. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 10 januari 1862.

Een jaar later was het opnieuw zover. In september 1863 zou in Gent een congres voor sociale wetenschappen plaatsvinden. Leopold hechtte er belang aan omdat hij te weten was gekomen dat men er zou spreken over het nut van strafkolonies. Hij merkte dat in sommige milieus de doodstraf opnieuw ter discussie werd gesteld. Hij voorzag dat in geval van een opheffing een overzeese penitentiaire instelling wel eens haar nut zou kunnen bewijzen om het gevangeniswezen in België van de zwaarste criminelen te ontlasten en de binnenlandse stabiliteit te handhaven.

Het was in dat verband dat de banden met Lejeune opnieuw werden aangehaald. Goffinet kreeg de opdracht het idee van een strafkolonie te bespreken met de jonge advocaat, en indien die er welwillend tegenover stond, dan moest hij in contact worden gebracht met Brialmont. Diens rol als propagandist is intussen bekend. Leopold dacht ongetwijfeld dat het redenaarstalent van Lejeune verfrissend zou kunnen werken. Hij was in ieder geval zelf sterk onder de indruk geraakt van Lejeunes kwaliteiten.¹⁴²⁶ Leopold had zijn belangstelling voor strafkolonies gehaald uit de *Times*. In de loop van 1862 en 1863 verschenen in de Britse krant een aantal opiniestukken die enerzijds waarschuwden voor de deportatie van misdadigers “aux colonies bien établies”, maar anderzijds wezen op mogelijkheden op de Afrikaanse westkust en in Australië. Lejeune kreeg de informatie doorgestuurd.¹⁴²⁷ De advocaat zou zelf overtuigd geraken van het nut van strafkolonies en hij formuleerde een aantal adviezen van die strekking. Maar blijkbaar waren ze onvoldoende overtuigend. Het enthousiasme van Leopold bleef redelijk onderkoeld. De prins had intussen andere facetten van het concept kolonisatie onder de loep genomen.

5.3. De “School van Manchester” en het “tweede schema” (1863)

Op 27 juli 1863 vond een belangrijk gesprek plaats. Goffinet had van zijn “auguste tyran” het bevel gekregen Lejeune te spreken over de koloniale doctrine in meer algemene zin.¹⁴²⁸ Het was geen onvoorbereide opdracht. De secretaris had van de prins immers een nota ontvangen die Lejeune moest inspireren tot meer systematisch studiewerk. Want studie was wat Leopold uitdrukkelijk wilde: “J’insiste sur ce mot car nous ne fesos qu’*étudier* le ou les meilleurs moyens d’augmenter l’importance de la patrie.”¹⁴²⁹ Hij wilde in zekere zin Goffinet ontlasten van een te inhoudelijke betrokkenheid bij de ontwikkeling van koloniale pleidooien. De secretaris had andere belangrijke dingen te doen. Leopold dacht dat Lejeune geschikt was om hem een aantal lessen te geven die zowel zijn kennis als zijn vaardigheden versterkten. Het lijkt erop dat Leopold in Lejeune in de eerste plaats een potentiële “trainer” zag. Hij rekende er op dat hij via hem een aantal retorische handgrepen beter onder de knie kreeg.¹⁴³⁰

---

¹⁴²⁶ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1863. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 5 juni 1863.

¹⁴²⁷ AR Papieren Jules Lejeune, nr. 59. Brief van A. Goffinet aan J. Lejeune. S.I., 9 juli 1863.

¹⁴²⁸ AR Papieren Jules Lejeune, nr. 59. Brief van A. Goffinet aan J. Lejeune. S.I., 27 juli 1863: “Mon cher Jules, j’irai te voir un instant ce soir vers 7h ½, pour te parler colonies [...]”

¹⁴²⁹ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1863. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 26 juli 1863.

¹⁴³⁰ Ibidem: “Vous n’avez pas le temps pour traiter ces questions, classez bien mes documents et chargez moi des plaidoiries, Mr Lejeune me donnera quelques leçons et cela ira.”

Het gesprek draaide uit op een langdurig engagement van Lejeune. Hij had de nota van de prins kunnen inkijken en was overtuigd geraakt dat het de moeite loonde Leopolds ideeën verder te bestuderen. Enkele dagen later liet Goffinet Lejeune een kopie van de nota bezorgen evenals – zoals men eerder heeft gezien – zes kartons met documentatie over kolonies. Ze waren vergezeld van Brialmonts brochure *Complément de l'œuvre de 1830*.¹⁴³¹

De nota die Lejeune ontving, is bijzonder interessant.¹⁴³² Stengers noemde ze het “tweede schema” van Leopolds boek.¹⁴³³ Leopolds toenemende gerichtheid op het Hollandse kolonisatiemodel wordt erin blootgelegd. Maar ze is ook in een ander opzicht van belang. Ze toont immers hoe in het studiewerk van de prins intussen veel meer ruimte was gemaakt voor een analyse van de verschillende economische leerscholen en voor een kritiek op de stellingen van de “School van Manchester” in het bijzonder.

De *Manchester School of Economics* is een groep van zakenlieden die Groot-Brittannië hebben aangezet tot de afschaffing van de “Corn Laws”. Dit waren protectionistische importheffingen op graan die vooral de inkomsten van de grote Engelse landeigenaren beschermden door goedkope invoer af te remmen. Manchester was een evident trefpunt voor de vrijhandelsbeweging. De stad was het centrum van de exportnijverheid en bovendien een draaischijf van radicalisme, hervormingsgezindheid en sociale ontevredenheid. De *Manchester School* speelde een belangrijke rol in de geschiedenis van het economische liberalisme. Ze zorgde voor een grote agitatie door de manier waarop ze haar opvattingen verbreidde en verdedigde. Echt samenhangend waren die opvattingen niet, zoals de Britse econoom W.D. Grampp verduidelijkt: “[The *Manchester School*] was not a school in the sense in which classical economics or other intellectual groupings were, because unlike them it did not have a relatively complete or consistent doctrine nor is there an authoritative statement of its ideas about particular issues.” De *School* had daarentegen wél praktische ideeën over specifieke problemen. Het belangrijkste vraagstuk was het effect van een vrije handel in graan op de prijs van dat graan, op de vraag naar productiegoederen, op de lonen, de tewerkstelling en de rente.¹⁴³⁴

De bekendste gezichten van de *Manchester School* (die pas laat en na haar belangrijkste activiteiten aldus werd genoemd, en wel door Disraeli) waren Richard Cobden en John Bright. Cobden was misschien geen briljante denker maar zijn verdienste ligt vooral op het vlak van de vertaling van politiek-economische inzichten naar de praktijk. Van 1838 tot 1846 speelde hij een voortrekkersrol in de “Anti-Corn Law League”. Toch was er zoals gezegd geen sprake van een uniforme doctrine over vrijhandel omdat de leden van de *Manchester School* zichzelf vaak tegenspraken en op verschillende punten met elkaar van mening verschilden.

---

¹⁴³¹ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1863. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 28 juli 1863; AR Papieren Jules Lejeune, nr. 59. Brief van A. Goffinet aan J. Lejeune. S.I., 30 juli 1863.

¹⁴³² Uitgegeven en becommentarieerd in L. LE FEBVE DE VIVY. *Op. cit.*, pp. 18-24. Voor het door Adrien Goffinet geredigeerde en aan Lejeune geadresseerde exemplaar zie AR Papieren Lejeune, nr. 59. Ik vond de originele versie in Leopolds handschrift terug in AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1863.

¹⁴³³ J. STENGERS. *Art. cit.*, p. 14.

¹⁴³⁴ W.D. GRAMPP. *The Manchester School of Economics*. Stanford-London: Stanford University Press-Oxford University Press, 1960, p. 2.

Grampp maakt een opdeling in vijf grote groepen. De eerste groep was die van de “Grandgrinds”. Dat waren zakenlieden die dachten dat door vrijhandel de vraag naar textiel zou toenemen. Ze meenden ook dat de lonen en andere kosten er door zouden dalen en dat de groei van textielmolens in het buitenland een halt zou worden toegeroepen. Ze handelden dus volledig uit eigenbelang. De tweede groep bestond uit humanitaire zakenlieden en landbezitters die hun voorrechten aanwendden om het welzijn van de lagere klassen te bevorderen. Zij waren tegen de “Corn Laws” omdat ze er een onrechtvaardige taks op voedsel in terugvonden, die de bevolking verarmde. De “pacifisten” zoals Cobden geloofden dat vrijhandel ervoor zou zorgen dat kopers en verkopers overal ter wereld zo’n groot economisch belang zouden hebben bij het behoud van de vrede dat ze hun regeringen zouden verhinderen nog langer oorlog te voeren. Vooral deze groep is verantwoordelijk geweest voor de standpunten tegen kolonies en imperialisme. Tot slot waren er nog de “Philosophic (London) Radicals” – de officiële vertegenwoordigers van het utilisme – en de “Middle-Class Radicals”.¹⁴³⁵

Om begrijpelijke redenen was het vooral die derde groep van “pacifisten” die Leopold viseerde. De prins maakte duidelijk dat hij totaal geen bezwaar had tegen de vernietiging van de protectionistische rechten zoals die door de *School* werd gepredikt, maar het pacifistische en antikoloniale discours was dan weer een brug te ver: “L’Ecole de Manchester, quand elle a dit ensuite: *il n’y aura plus de guerre, réduisons les armées, c’est grossièrement trompée.*”¹⁴³⁶ Een land ontdoen van zijn leger, betekent zoveel als het blootstellen aan de grillen van de buurlanden. De prins dacht uiteraard aan het fragiele politieke evenwicht in Europa waar België voortbestaan van afhing. Maar zijn kritiek ging ook naar de koloniale implicaties: “L’Ecole de Manchester *croyant* que les colonies augmentaient beaucoup les dépenses *militaires et maritimes* de l’Angleterre, s’est élevée aussi contre les colonies. Elle réclame leur abandon, leur émancipation comme un moyen de réduire le budget. Pour les condamner, elle est obligée de plaider leur inutilité. Elle pourra, avec succès, démontrer que l’ancien système colonial était mauvais, tout comme elle a démontré que l’ancien système douanier de la mère-patrie ne valait rien. Mais il restera constant que l’Empire Britannique: l’Angleterre, l’Ecosse, l’Irlande, l’Inde, le Cap, Gibraltar, Périm, le Canada, la Jamaïque, l’Australie, la Nouvelle Zélande, Singapoure, Hong-Kong, etc., etc., forment un ensemble autrement *puissant et riche* que ne le serait le simple Royaume-Uni de l’Angleterre, de l’Ecosse et de l’Irlande: 30 millions d’hommes au lieu de 200 millions!...”¹⁴³⁷

Een aantal zaken vallen op in deze argumentatie. Ten eerste, dat Leopold toen hij deze nota schreef minstens een even groot ontzag had voor de Britse koloniale prestaties als voor de Nederlandse. Ten tweede, dat hij niet blindelings geloofde in alle vormen van kolonisatie maar uitsluitend in de modernere varianten – opnieuw een resultaat van zijn recente historische benadering. Ten derde, dat hij gebiologeerd was door de macht van het getal – opbrengsten, consumentenaantallen, productiecapaciteiten – en de humane impact van de kolonisatie redelijk secundair vond. Dat betekent niet dat hij de moraliteit van

¹⁴³⁵ Ibidem, pp. 5-15.

¹⁴³⁶ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1863. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 26 juli 1863. L. LE FEBVE DE VIVY. *Op. cit.*, pp. 18.

¹⁴³⁷ Ibidem, p. 18.

kolonisatie aan de kant schoof. Integendeel, ook daarover had hij intussen een eigen visie, maar “moreel verantwoord handelen” betekende voor hem wel degelijk iets anders dan “humaan handelen”.

In het bijgevoegde schema onderscheidde hij zoals in de eerste versie drie kolonisatiemodellen. Als voornaamste criterium om ze van elkaar te onderscheiden gebruikte hij de arbeidsvorm. Kolonies met slaven waren voorbijgestreefd dus hij ging onmiddellijk over naar het tweede model dat hij wel grondig analyseerde: kolonies waar een inlandse bevolking was onderworpen door een Europese aanwezigheid en het grootste deel van de arbeid verrichtte. Leopold meende dat dit geen kolonies waren in de letterlijke betekenis, maar uiterst productieve overzeese domeinen die, indien goed gekozen, ontzettend veel konden opbrengen. Dat daarvoor een stelsel van verplichte arbeid nodig was, vond Leopold zelfs evident. Verplichte arbeid was in zijn opvatting “[le] seul moyen de civiliser et de moraliser ces peuples indolents et corrompus de l’Extrême-Orient. Le jour viendra où ce travail forcé pourra être aboli sans danger pour la sécurité publique et sans perte pour la métropole.”¹⁴³⁸ Leopold was dus van het standpunt dat de barbarij in het Verre Oosten – want daar situeerden zich deze “kolonies” – de invoering van gewone arbeidsrelaties en eigendomsstructuren voorlopig in de weg stond. Nederland had dit uitbatingssysteem op de meest doeltreffende manier toegepast. Wat het systeem voor België zo interessant maakte, was enerzijds dat de honkvaste arbeidersklasse niet moest migreren en anderzijds dat de middenklasse een geschikte weg naar de sociale promotie vond door leidinggevende functies te ambiëren in de te verwerven overzeese gebieden. Het blijkt wel dat Leopold ook het Brits-Indische model was gaan appreciëren. Net zoals het Nederlandse model was het in hoofdzaak batig voor “het moederland”. De prins was gefascineerd door de enorme kapitaalstroom in de richting van Londen en de bouw van spoorwegen maakte het gebied tot een enorme afzetmarkt voor Brits staal.

Ook de derde vorm – kolonies van blanke kolonisten – was lonend, zoals Australië bewees. Leopold vermeldde trouwens een aantal concrete voorbeelden uit zijn eigen omgeving: Sir Howard de Walden, minister van Engeland in Brussel, had een zoon die goed “boerde” in Australië, M.W. Drury, zijn verarmde leraar Engels, had twee uitgeweken zonen die de rest van de familie financieel bijsprongen.¹⁴³⁹

Leopold zette in dit “tweede schema” aan Lejeune uiteen dat het zijn bedoeling was om via historische en statistische weg vier zaken aan te tonen. Ten eerste, dat overzeese bezittingen een algemeen verschijnsel zijn geweest in de geschiedenis en bovendien steeds hun nut hebben bewezen voor “het moederland”. Ten tweede, dat de staat steeds het initiatief heeft moeten nemen voor de stichting en de bescherming van kolonies. Ten derde, dat de baten van kolonies de kosten steeds ver overschreden hebben. Ten vierde, dat ondanks de vrijhandel het voordeliger is om in eigen naam overzeese gebieden te bezitten.¹⁴⁴⁰

Tot slot evolueerde Leopold verder in zijn imperialistische denken door voor het eerst concrete voorstellen te doen voor een financiële constructie. Telkens wanneer de Belgische staat meer inkomsten had dan uitgaven, zou ze een nader te bepalen som

---

¹⁴³⁸ Ibidem, p. 20.

¹⁴³⁹ Ibidem, p. 21.

¹⁴⁴⁰ Ibidem, pp. 22-23.

moeten storten in een zgn. “overzeese kas” die eveneens giften en schenkingen kon ontvangen. Van zodra enkele miljoenen frank zouden zijn vergaard, had men de plicht te starten met een overzeese onderneming, die dan eigen inkomsten en een apart budget diende te krijgen. De gebieden die zijn voorkeur genoten waren nog steeds dezelfde: het Verre Oosten, Midden-Amerika of de Afrikaanse kust.¹⁴⁴¹

Leopold besloot zijn “tweede schema” met de boodschap dat iemand zoals Lejeune nodig was om al deze opvattingen onder het grote publiek te verbreiden en op de meest eloquente manier te verwoorden.¹⁴⁴²

Leopold worstelde zichtbaar met de vereniging van twee schijnbaar haaks op elkaar staande economische concepten: vrijhandel en kolonisatie. Het eerste verwierp hij niet totaal, het tweede werd zijn ideaal. Het is echter duidelijk dat Lejeune hem moest bijstaan in de verfijning van zijn denken rond economische principes.

In een niet gedateerde nota werkte Lejeune dit onderwerp voor Leopold verder uit.¹⁴⁴³ Lejeune onderkende dat de opvattingen van oude economische scholen van mercantilistische of fysiocratische strekking – welke de kolonisatie verdedigden – voorbijgestreefd waren. Tegelijk maakte juist de herinnering aan die voorbijgestreefde doctrines elke nieuwe opvatting over kolonisatie bij voorbaat verdacht. Het was dan ook veeleer in de zogenaamde “moderne wetenschap” – bij Lejeune een redelijk vaag en niet specifiek gedefinieerd begrip – dat naar inconsequenties, onvolmaaktheden of aanvullingen moest worden gezocht zodat kolonisatie terug bespreekbaar kon worden gemaakt. Lejeune was van mening dat in de meest recente economische strekkingen de nationale rijkdom van een land in een relatie van volstreekte afhankelijkheid tot de industriële activiteit werd gezien, en dat de toename van het nationaal kapitaal dus niet afhing van het grondkapitaal. De creatie van afzetmarkten ging gepaard met een natuurlijke arbeidsverdeling onder het stelsel van de vrije uitwisseling van goederen. Arbeid en kapitaal zijn juist dé cruciale elementen in Lejeunes argumentatie die de plaats van kolonisatie in “de moderne wetenschap” rechtvaardigen. Hoewel de principes van “de moderne wetenschap” monopolies afwijzen en dus kolonisatie verwerpen, heeft het koloniaal stelsel een monopolie gevestigd dat is gebaseerd op feiten die door de economische principes onmogelijk kunnen worden genegeerd of veranderd. De Europese staten die in Indië een productie hadden gestart, vonden daar, aldus Lejeune, voor hun activiteit een arbeidsvermogen dat zelfs “de moderne wetenschap” niet onverschillig mocht laten. Het was voor “de moderne wetenschap” een uitdaging om na te gaan of de kolonisatie van gebieden waar de vrijheid van arbeid of vrijhandel sowieso moeilijk konden doordringen, de “geciviliseerde landen” een arbeidsvermogen kon leveren dat de toename van hun nationaal kapitaal kon doen versnellen. Lejeune was van mening dat de cijfers dit aantoonde.¹⁴⁴⁴

Het was eigenlijk uit de doctrine van de vrije concurrentie dat kolonisatie werd gerechtvaardigd: landen die koloniale goederen kochten, waren afhankelijk van landen die deze kolonies uitbaatten. De prijs van de goederen werd niet geregeld door de regels van de vrije handel maar door monopolies. Een land dat geen

---

¹⁴⁴¹ Ibidem, p. 23.

¹⁴⁴² Ibidem, p. 24.

¹⁴⁴³ AR Papieren Lejeune, nr. 59. Gepubliceerd in: L. LE FÈBVE DE VIVY. *Op. cit.*, pp. 26-29.

¹⁴⁴⁴ LE FÈBVE DE VIVY. *Op. cit.*, pp. 26-29.

kolonies had, zo was Lejeunes redenering, ambieerde door zijn streven naar kolonies een dubbel resultaat: zich als consument ontdoen van het monopolie op koloniale goederen én als producent profiteren van de opbrengsten van dat monopolie!

Lejeunes advies aan Leopold was dus erg concreet gericht op deze problematiek: “Je crois qu’il est indispensable de concentrer toutes les recherches, toutes les études, toute la discussion économique sur ces points qui se résument en une question d’emploi du travail national et d’extension du capital national et qui, bien élucidés, doivent nécessairement entraîner les convictions.”¹⁴⁴⁵

In tegenstelling tot een paar jaar daarvoor, toen Leopold nog aanstuurde op een rechtstreekse confrontatie met zijn opponenten – zoals Frère-Orban die in 1860 een presse-papier ontving met het niet mis te verstane opschrift “Il faut à la Belgique une colonie”¹⁴⁴⁶ – ging de prins onder invloed van onder andere Lejeune de zaken strategischer aanpakken. Hij bouwde argumentaties op vanuit de leerstellingen waarvan zijn voornaamste critici aanhangers waren.

5.4. Het “derde schema” of de brief van een “Goede Belg” (1865)

In de daaropvolgende periode werd Lejeune herhaaldelijk voor een audiëntie bij de prins geroepen. Men besprak het koloniale concept vanuit alle gezichtshoeken. Bovendien werd Lejeune bestookt met krantenartikels die Leopold opmerkelijk vond en waarover hij een tweede mening wilde hebben. Dat was bijvoorbeeld het geval in november 1863, toen Napoleon III in een redevoering de Franse overzeese bezittingen vurig verdedigde en zonder schroom het belang ervan onderstreepte voor de Franse handel. Leopold zag in deze woorden opnieuw de bevestiging van zijn eigen opvattingen, maar was tegelijk verbitterd over het starre keurslijf waarin hij als Belgische prins immobiel werd gehouden. “Les Belges ne me comprennent pas mais le monde parle comme moi et agit comme je voudrai agir” schreef hij aan Goffinet, terwijl hij Lejeune de opdracht gaf de keizerlijke redevoering aandachtig te bestuderen.¹⁴⁴⁷

Goffinet was het duidelijk niet eens met de prinselijke bewondering voor Napoleon III. Hij las in diens toespraak vooral de boodschap dat de Franse koloniale verwezenlijkingen in de eerste plaats het resultaat waren van een oorlogszuchtige politiek en allerm minst voortvloeiden uit een zorgvuldig gepland koloniaal project. Leopold moest er de les uit trekken, zo vond de secretaris, dat de koloniale gedachte juist géén rol speelde in de groei van Frankrijk tot een wereldmacht! Leopold had via Brialmont een zekere gevoeligheid ontwikkeld voor de militaire aspecten in de koloniale doctrine, maar in het antwoord dat Leopold in de marge van Goffinets brief schreef kon hij niet anders dan toegeven dat de secretaris een punt had: “L’empereur

---

¹⁴⁴⁵ Ibidem, pp. 28-29.

¹⁴⁴⁶ De presse-papier is tegenwoordig tentoongesteld in het *Koninklijk Museum voor Midden-Afrika* te Tervuren. De minuut van de begeleidende brief alsook het antwoord van Frère-Orban bevinden zich in het AKP Fonds Goffinet. Archief van het privésecretariaat van de hertog van Brabant. Ingekomen brieven. Zie tevens de uitgave in: G. JANSSENS & J. STENGERS. *Op. cit.*, pp. 250-251.

¹⁴⁴⁷ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1863. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.l., 7 november 1863.

a posé une doctrine de guerre. Je soutiens l'utilité de possessions extérieures pour le commerce."¹⁴⁴⁸ Het doel van Leopolds doctrine bleef dus voorlopig commerciële expansie. Militaire interventies waren weliswaar een gerechtvaardigd middel om dit doel te bereiken maar geen doel op zichzelf, zoals hij dat wel herkende in de Franse aanpak.

Lejeune bleef intussen nota's schrijven voor de prins die lang niet allemaal bewaard zijn gebleven. De prins paste op basis daarvan zijn "plan de campagne" voortdurend aan. De correspondentie en discussies met Lejeune brachten Leopold er in mei 1865 opnieuw toe zelf een nieuwe synthese te maken van zijn voornaamste inzichten. Dat werkje gaf hij de titel *Note sur l'utilité et l'importance pour les Etats de posséder des domaines et provinces en dehors de leurs Frontières Européennes surtout lorsque l'extension de ces dernières est impossible*. Hij ondertekende het met "Un bon Belge. L.D.d.B."¹⁴⁴⁹.

Leopold blijkt de les van Lejeune goed te hebben begrepen. Hij richtte zich nadrukkelijker dan ooit op het potentieel van overzeese bezittingen als versterkers van de nationale financiën. Om de uitgaven te dekken, bezat een staat inkomsten uit belastingen of taksen en de opbrengsten van nationale eigendommen, zo was zijn uitgangspunt. Leopold was erg trots op de Belgische spoorwegen die de staat elk jaar extra bestedingsruimte gaven. Voor een vergelijkbare meeropbrengst konden overzeese domeinen zorgen. De formule van een "batig slot" nestelde zich via deze tekst definitief op een centrale plaats in Leopolds denken. Naast het model van Java plaatste Leopold bovendien Cuba en de Filippijnen die eveneens overschotten leverden aan "het moederland". Leopold maakte een verrassende overstap naar een argument van de bestrijders van het protectionisme. De creatie van deze overzeese gebieden zou een dusdanig gunstige handelstrafiek onder staatscontrole op gang brengen dat de staat daaruit voldoende inkomsten kon puren om de douanerechten voor andere handelstrafiek af te schaffen! Het voorbeeld van Brits-Indië toonde dan weer aan dat overzeese militaire inspanningen en de noodzakelijke ambtenarij volledig door de nieuwe domeinen zelf konden worden gefinancierd. Het risico op een financieel debacle was wellicht de grootste zorg van Leopolds opposanten. Vandaar dat de prins in zijn vernieuwde visie op koloniale propaganda de financiële inspanningen van de staat van hun meest rooskleurige kant benaderde.¹⁴⁵⁰

Opmerkelijk is dat Leopold omstreeks deze tijd blijkbaar terug nadrukkelijker belangstelling had gekregen voor China. Hij wees het eiland Formosa aan als opportuniteitsgebied voor de Belgische expansie. Men zal later zien dat dit idee enige tijd in zijn geest is blijven hangen.¹⁴⁵¹

---

¹⁴⁴⁸ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen Adrien Goffinet en prins Leopold. Doos 1863. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold [met antwoord van Leopold in de marge]. S.l., s.d. [omstreeks 7 november 1863].

¹⁴⁴⁹ L. LE FEBVE DE VIVY. *Op. cit.*, pp. 30-36.

¹⁴⁵⁰ *Ibidem*, pp. 30-34.

¹⁴⁵¹ *Ibidem*, p. 34.

6. Charles Saintelette: link naar de bedrijfswereld

Ook Charles Saintelette – een advocaat en ondernemer uit Bergen – werd mee in het documentatienetwerk opgenomen als een basispion. In een afzonderlijk hoofdstuk heb ik al omstandig stilgestaan bij het leven en werk van deze opmerkelijke figuur en vooral bij de rol die hij omstreeks de jaren 1870 heeft gespeeld in de opbouw van een geografische beweging in België. Bovendien nam ik in dat verband zijn expansionistische opvattingen onder de loep alsook zijn banden met het Hof in latere jaren. Ik kan me hier dus beperken tot een summiere benadering van zijn rol in het documentatie- en propagandanetwerk.

Goffinet kreeg van prins Leopold de opdracht zoveel mogelijk documentatie over kolonies te delen met de advocaat uit Bergen. Men vond hem vooral nuttig omdat hij zulke uitstekende contacten had in de economische wereld – vooral met het bedrijfsleven in het industriële zuiden van het land. Saintelette domineerde de *Kamer van Koophandel* van Bergen en een succesvolle politieke carrière lag in het vooruitzicht. Zijn rol beperkte zich niet uitsluitend tot die van adviseur. Hij werd door Leopold ook gebruikt als een invloedrijke lobbyist voor zijn ideeën bij de hoge raad voor de handel, de *Conseil supérieur du Commerce*. Op 28 januari 1861 schreef Leopold over het engagement van Saintelette in duidelijke termen aan Goffinet, die wederom als doorgeefluik fungeerde: “Conseillez lui enfin de s’attacher pour le moment surtout à 2 choses: faire adopter par le conseil supérieur de commerce la nécessité de lignes à vapeur subsidiées. Organiser le crédit, les moyens financiers, pour nos projets coloniales.”¹⁴⁵² Het is dus vooral op het vlak van de aanmoediging van ideeën met betrekking tot regelmatige trans-Atlantische scheepvaartlijnen dat Saintelette van betekenis is geweest. In opdracht van de prins bood hij trouwens actief weerwerk tegen een aantal leden van de *Société d’Economie politique belge* die op dat vlak andere inzichten hadden dan hij.¹⁴⁵³ In de *Conseil supérieur du Commerce* haalde Saintelette in juli 1861 een bevredigend resultaat voor de prins: de raad gaf een positief advies aan de regering.¹⁴⁵⁴

Saintelette had een scherpe pen en werd door Leopold tevens ingeschakeld voor de verspreiding van zijn ideeën door middel van rapporten, welke vervolgens via de persoonlijke contacten die de prins onderhield met krantenredacties, lovende perskritieken kregen. Dat was bijvoorbeeld het geval met het rapport *Opinion de la majorité*, dat een goede recensie kreeg in *L’Indépendance belge*. Achteraf toonde Leopold zich bijzonder verheugd over het resultaat. Hij verlangde dat die andere invloedrijke krant, *L’Etoile belge*, in dezelfde trant aandacht zou schenken aan Saintelettes werk. Goffinet moest de eigenaar van de krant rechtstreeks bewerken.¹⁴⁵⁵

---

¹⁴⁵² AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 28 januari 1861.

¹⁴⁵³ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Minuut van brief van A. Goffinet aan C. Saintelette. S.I., 7 januari 1861; brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 5 september 1861.

¹⁴⁵⁴ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. S.I., 27 juli 1861.

¹⁴⁵⁵ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 28 januari 1861.

Via zijn netwerk van de kamers van koophandel kon Saintelette gemakkelijk aan statistieken geraken. Zo vroeg hij in december 1861 in Le Havre recente informatie over de scheepsbewegingen van de verschillende handeldrijvende landen, vooral om na te gaan wat de invloed was van de recente oorlogsactiviteiten in Europa.¹⁴⁵⁶ In die zin was hij trouwens belangrijk als toetssteen van Brialmont. Ze werden vaak beiden tegelijk over hetzelfde geconsulteerd en kregen elkaars documenten toegestuurd.¹⁴⁵⁷ Leopold hield er niet van zijn eieren in één korf te leggen.

Saintelette is ook belangrijk geweest omdat hij de prins in contact heeft gebracht met het werk van de Franse publicist Jules Duval, een autoriteit op het vlak van koloniale aangelegenheden. Van vorming een jurist, van overtuiging een geëngageerde fourierist, nam hij via een omweg in de magistratuur in 1847 de leiding van een overheidsdienst in Algerije. Duval organiseerde een soort phalanstère en ontwikkelde ideeën over het vruchtbaar maken van de Sahara. Toen hij in 1861 naar Parijs terugkeerde, lanceerde hij er *L'Economiste français*, dat onmiddellijk één van de belangrijkste organen werd van de Franse koloniale beweging. Duval zag in de kolonisatie een middel tot sociale hervorming en verbetering van het lot van de armen. In de jaren 1860 drukte hij mee zijn stempel op de *Société de Géographie de Paris*, die steeds nadrukkelijker aandacht ging schenken aan koloniale projecten. Hij predikte de vooruitgang en verbreiding van de beschaving door de overzeese introductie van moderne technieken, zoals spoorwegen. In dat opzicht had hij ongetwijfeld invloed op heel wat Europese intellectuelen. Hij wist in ieder geval Saintelette te overtuigen, die op zijn beurt Goffinet en prins Leopold nieuwsgierig maakte. Ze haalden *L'Economiste français* meteen in huis.¹⁴⁵⁸

In 1862 spoorde Leopold Saintelette ertoe aan Jules Duval naar een congres te halen dat men in Gent had gepland. De opdracht was erg duidelijk: "Il devrait parler au congrès de l'utilité des colonies pour la richesse, le commerce et l'influence et l'importance politique de ceux qui les possèdent." Leopold zag in Duval dus een ideale propagandist die de Belgische opinie het verschil kon uitleggen tussen de oude en nieuwe manieren van koloniseren.¹⁴⁵⁹ Duval stond trouwens volop in de actualiteit. Met zijn in 1862 gepubliceerde werk *Histoire de l'émigration européenne, asiatique et africaine. Ses causes, ses caractères, ses effets*, raakte hij de kern van een problematiek die onder andere ook Lejeune op dat ogenblik ter discussie wilde stellen. Uiteindelijk zou de Gentse bijeenkomst pas in september 1863 plaatsvinden. Bij die gelegenheid herhaalde de prins zijn verlangen om Duval in de Arteveldestad te horen spreken. Hij zou diens reiskosten wel betalen.¹⁴⁶⁰

---

¹⁴⁵⁶ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van Charles Saintelette aan prins Leopold. S.I., 18 december 1861.

¹⁴⁵⁷ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 3 februari 1861.

¹⁴⁵⁸ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 3 oktober 1861: "Je crois devoir mettre sous vos yeux la lettre ci-annexée que m'écrit Mr Saintelette. Il m'avait fait un grand éloge de Mr Duval et je l'avais autorisé à prendre à sa publication sous mon nom un abonnement pour Votre Altesse Royale." Wat verder de opmerking van Leopold in de marge: "Prenez cet abonnement [...]".

¹⁴⁵⁹ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1862. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 2 juli 1862.

¹⁴⁶⁰ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1863. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 5 juni 1863.

Saintelette zou in de volgende jaren constant kleine diensten blijven verlenen. In september 1863 zetelde hij mee in een jury die een door de prins gestimuleerde prijs moest uitreiken aan de auteur die de beste verhandeling had geschreven over de Belgische handelsrelaties. Geen van de zes ingediende verhandelingen werd echter goed bevonden. In 1866 schreef hij nog een aantal rapporten voor Leopold¹⁴⁶¹ en op het einde van de jaren 1860 lanceerde hij een eigen geografisch genootschap met de morele steun van de koning. Zijn pleidooien voor de oprichting van universitaire leerstoelen geografie konden eveneens op Leopolds instemming rekenen.¹⁴⁶²

7. De verbrokkeling van het koloniaal documentatiebureau

In mei 1865 was Lejeune nog wel een invloedrijke adviseur van Leopold – getuige daarvan de belangrijke nota die Leopold hem bezorgde over zijn boek – maar blijkbaar kon de advocaat onvoldoende doorwerken aan de opdrachten die hij kreeg. Ook Brialmont had nog maar zelden tijd voor Leopold. Goffinet had de handen vol met de gewone administratie. Daarom dacht de prins er opnieuw aan om iemand aan te werven voor het verrichten van allerlei opzoekingen en voor het assisteren van Lejeune: “Il faudrait que j’engage quelqu’un pour le bureau colonial! Quelqu’un qui lirait toutes les revues, brochures et serait pour moi un dictionnaire vivant.” Zelf kon hij de stapels documentatie maar amper de baas. Blijkbaar was zelfs de ordelijkheid zoek.¹⁴⁶³

Lejeune zelf mocht Goffinet adviseren over de manier waarop men uit de impasse moest geraken. Hij zag wel wat in een zekere Van der Straeten, directeur van de Douanen bij het ministerie van Financiën. Het gaat hier zonder twijfel om Jean Van der Straeten, die later een directiefunctie zou bekleden bij de *Société Générale*.¹⁴⁶⁴ Lejeune herkende in hem een man met veel talenten.¹⁴⁶⁵ Volgens Goffinet volstonden Van der Straeten en Lejeune om het al lang geplande boek eindelijk af te werken. De secretaris waarschuwde zijn meester wel dat indien zijn projecten een reële vorm zouden gaan aannemen, dit een behoorlijke financiële inspanning vergde.

Leopold schijnt – in een eerste impuls – die goede raad in de wind te hebben geslagen. Hij zag het opnieuw veel grootser en wilde naast Van der Straeten nog een zekere Couvreur en een niet nader genoemde man uit Verviers aanwerven.¹⁴⁶⁶ Vermoedelijk betreft de eerste persoon Auguste Couvreur, de buitenlandspecialist van het dagblad *L’Indépendance belge* én Belgisch correspondent van Leopolds geliefde dagblad *The Times*. Couvreur was een sociaal geëngageerde man en

---

¹⁴⁶¹ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en koning Leopold II. Doos 1866. Brief van A. Goffinet aan koning Leopold II. Brussel, 30 december 1866.

¹⁴⁶² AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en koning Leopold II. Doos 1871. Brief van koning Leopold II aan A. Goffinet. S.I., 11 maart [1871].

¹⁴⁶³ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1865. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 17 mei 1865.

¹⁴⁶⁴ H. VAN DER WEE & M. VERBREYT. *De Generale Bank 1822-1997. Een permanente uitdaging*. Tielt: Lannoo, 1997, p. 76.

¹⁴⁶⁵ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Brussel, 1 augustus 1865.

¹⁴⁶⁶ Ibidem, in opmerking van Leopold in de rand als antwoord op de brief van Goffinet: “Mr Vanderstraeten est un homme de talent. Admettons qu’il nous aide, cela ne suffira pas. Nous devrions avoir encore [...] Couvreur et un Verviétois. [...]”

vrijmetselaar. Wellicht had Leopold hem opgemerkt in verband met de initiatieven van de *Association internationale pour le Progrès des Sciences sociales* waarvoor hij in België meerdere congressen organiseerde – onder andere het al eerder genoemde congres van Gent waar over strafkolonies werd gesproken. De relaties tussen Leopold en Couvreur werden dus verrassend vroeg gelegd. Onder de publieke aandacht kwamen ze immers pas toen Couvreur in 1876 zou toetreden tot de Belgische delegatie op Leopolds Internationale Aardrijkskundige Conferentie van Brussel. Hij zou bovendien mee aan de wieg staan van de Belgische genootschappen voor geografie en koloniale wetenschappen.¹⁴⁶⁷ In 1863 hadden Leopold en Lejeune al overwogen om de jonge katholieke advocaat J. Quairier mee te betrekken in hun documentatie- en propagandanetwerk, op dat moment echter zonder resultaat. Maar ook Quairier maakte carrière bij de *Société Générale* en verscheen in 1876 in de Belgische delegatie van de Aardrijkskundige Conferentie.¹⁴⁶⁸

Toch is het blijkbaar zo dat noch Couvreur, noch anderen in 1865 de stap zetten naar de documentatiekring rond Leopold, want de zaak geraakte niet uit het slop. Leopold kreeg steeds minder zicht op de handelingen van Lejeune. In november 1865 vroeg de prins zich bezorgd af of hij zich eigenlijk nog wel bezighield met “de nationale expansie”.¹⁴⁶⁹ Op dat ogenblik had Lejeune eigenlijk in Engeland nieuwe informatie moeten inwinnen over China. De advocaat gaf toe dat hij de documentatie die Leopold tot deze opdracht had geïnspireerd en die hij al geruime tijd had ontvangen, zelf amper had bekeken en er helemaal niets mee had ondernomen. Hij had ze doorgespeeld aan Jean Van der Straeten – die dus blijkbaar aanvankelijk wél mee ingeschakeld wilde worden – maar dat had nog maar weinig concrete gegevens opgeleverd. De man had immers een lucratieve carrièrewending gemaakt. Hij was pas aangesteld bij de *Société Générale* en had weinig tijd om zich ernstig bezig te houden met de prinselijke onderzoeksopdracht.¹⁴⁷⁰

Goffinet riep Lejeune bij zich. Hij verdedigde zich opnieuw met een verhaal over de wenselijkheid van een echte werkgroep: “des hommes formant une espèce de comité seraient choisis et mis à l’œuvre en s’inspirant des projets de Monseigneur et qui travailleraient sous sa haute impulsion”.¹⁴⁷¹ De secretaris zag dit echter totaal niet meer zitten en ging op de rem staan. Er was genoeg tijd verloren met mensen die maar occasioneel konden worden ingeschakeld en bovendien waren de ideeën van de prins op het vlak van kolonisatie intussen toch veel beter afgelijnd: “La question a fait, me semble-t-il, de grands progrès dans l’esprit de Son Altesse Royale. Elle n’est plus comme jadis ni guerragnate, ni purement et classiquement coloniale.” Goffinet schetste zelf de contouren van de actuele probleemstelling: “En résumé, où en sommes-nous? De quoi s’agit-il aujourd’hui? De dissiper les ténèbres qui obscurcissent nos idées commerciales; d’ouvrir au pays des horizons nouveaux; de

---

¹⁴⁶⁷ S. DE COSTER. “Couvreur (Auguste-Pierre-Louis).” *Biographie nationale*, LXIII, 1983-1984, col. 227-235; A. ROEYKENS. *Léopold II et la Conférence géographique de Bruxelles (1876)*, p. 64.

¹⁴⁶⁸ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 5 juni 1863; A. ROEYKENS. *Op. cit.*, p. 64.

¹⁴⁶⁹ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1864. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 2 november 1865 [fout geklasseerd in Doos 1864, jvds]: “[...] Lejeune continue-t-il à s’occuper de l’expansion nationale?”

¹⁴⁷⁰ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1864. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 3 november 1865 [fout geklasseerd in Doos 1864, jvds].

¹⁴⁷¹ *Ibidem*.

rechercher, de mettre en lumière, de populariser, les vérités économiques praticables en Belgique. A mon point de vue particulier, je circonscris le but à atteindre dans des limites plus étroites encore. – Je vois là surtout un grand intérêt, à éclairer complètement le Prince à l'égard des questions sur lesquelles il sera appelé à se prononcer un jour. Là est le principal.”¹⁴⁷²

Goffinets opvatting over de te volgen koers was met andere woorden extreem praktisch en realistisch van aard. Er was geen tijd meer voor fantasie. Leopold zou weldra tot de hoogste verantwoordelijkheid worden geroepen, en dan was maar één ding echt van tel: solide en haalbare economische inzichten op maat van het land. En daarvoor diende Leopold zich te beroepen op de meest eminente economen van het land. Het clubje dat hem tot dan toe had geadviseerd, was eerder een last aan het been geworden, want de leden ervan konden hun werk niet ernstig meer uitvoeren: “Je vois de très grands inconvénients à se mettre sur les bras, non seulement le comité d’hommes choisis, mais encore l’Etat-major de travailleurs qu’il lui faudra nécessairement, car je suis bien certain que des hommes occupés et tenus comme le sont Lejeune, Vanderstraeten [sic], Saintelette, Brialmont etc. ne pourront jamais se livrer à l’étude de ces questions comme il le faudrait. – Ce sont donc d’autres hommes qui soient encore nécessaires; or, ceux-ci couteront fort cher. Ce n’est encore rien. On déclasse des gens, on crée des ambitions et quand on essaie de les grouper on a sur les bras des mécontents si non des hommes compromettants. En allant tout simplement aux économistes, on évite tout cela.”¹⁴⁷³ De economen hadden misschien niet de meest sympathieke opvattingen, maar ze kenden tenminste hun vak, ze beheersten een “métier” en hadden ervaring zat om de vraagstukken ernstig te onderzoeken. Met enige sturing kwamen ze wel op de plaats waar de prins ze hebben wilde.

De uitbrander van Goffinet inspireerde Leopold alvast niet tot een impulsieve reactie. Hij hield het op een voorzichtig antwoord in de marge van Goffinets brief. Over de kern van de zaak zweeg hij, maar Lejeune moest beschikbaar blijven en zich op de hoogte houden van “la marche de la civilisation et du progrès dans le monde.” Er zouden wel nieuwe gelegenheden komen waar hij zijn nut kon bewijzen.¹⁴⁷⁴ Korte tijd later stierf koning Leopold I en moest de nieuwe vorst zijn manier van werken onder druk van de omstandigheden veranderen. Het boek was alvast definitief van de baan.

8. Leopold II en Emile de Borchgrave: opnieuw de individuele piste

In de eerste jaren na de troonsbestijging van Leopold II was er van een gestructureerde aanpak van koloniale studietheema's in teamverband geen sprake meer. Eigenlijk valt dat best te begrijpen. De structuur die de hertog van Brabant had opgezet, bestond weliswaar uit meerdere informanten en documentaristen die in een aantal gevallen ook samenwerkten, maar in essentie was ze uiterst gecentraliseerd. Het was de prins zelf die alle aan- en voorzeten gaf. Hij was tegelijk vertrek- én eindpunt van de gehele informatiestroom. Van enige mogelijkheid tot autonoom handelen door de andere betrokkenen was nauwelijks sprake. Ze hadden zeker geen

---

¹⁴⁷² Ibidem.

¹⁴⁷³ Ibidem.

¹⁴⁷⁴ Ibidem.

versterkende invloed op ontwikkelingen buiten de prins. Men merkt dan ook dat wanneer de prins het land uit was voor één of andere verre reis, de documentatiewerkzaamheden afnam. Nu Leopold een hele reeks nieuwe dwingende opdrachten te vervullen kreeg als staatshoofd, liep de verwerking van de koloniale informatie ernstige vertraging op. Ook de overstap naar concrete actie werd door al het nieuwe werk en de bijkomende verplichtingen enigszins bemoeilijkt.

Het zou echter verrassend zijn indien Leopold zijn belangstelling voor het overzeese gebeuren totaal verloren zou hebben. Dat is uiteraard een fictie. Maar Leopold zag zich verplicht om zijn manier van werken enigszins aan te passen. De richting die hij koos, was echter een andere dan degene die Goffinet hem had geadviseerd en sloot eigenlijk veel meer aan bij zijn klassieke manier van handelen. Voor een intense, betaalde raadpleging van de toonaangevende economen, zoals Goffinet suggereerde, had Leopold II aanvankelijk weinig oor. Hij zag veel meer heil in een sterk geïndividualiseerde werkwijze: vrij losse één-op-één contacten met mensen die hij opmerkte en nuttig achtte voor de toekomst of voor een concrete, onmiddellijke realisatie. Hij bleef zo steeds de volledige controle bewaren over de uitvoering van de opdrachten en over de resultaten van het door de betrokkenen gepresteerde werk. Het losse teamverband was weggefallen. Voortaan werden mensen vrijwel uitsluitend individueel ingeschakeld in functie van de gelegenheid die zich stelde.

Het lijkt wel alsof Leopold in die contacten vooral zocht naar figuren die zijn eerder bijeengesprokkelde inzichten nog eens konden bevestigen ofwel verder uitdiepen en versterken, eerder dan naar mensen die totaal nieuwe invalshoeken of ontwikkelingspisten konden aanreiken. Leopold was intussen zo overtuigd van zijn eigen gelijk wat betreft de noodwendigheid van een overzeese onderneming, én over de manieren waarop men die kon realiseren, dat hij alle andere economische modellen die België konden versterken aan de kant schoof. De nieuwe mensen die hij inschakelde, moesten mee zoeken naar de meest geschikte organisatievormen, duidelijke voorstellen formuleren over gebieden waar een koloniale onderneming wél heel concrete kansen had, of een argumentatie opbouwen die bruikbaar was bij het politieke lobbywerk.

Een man die aldus gedurende jaren op gerichte tijdstippen door Leopold II werd ingeschakeld, was de diplomaat en historicus Emile de Borchgrave.

8.1. Emile de Borchgrave en de “roots” van de “Vlaamse kolonisatie”

Emile de Borchgrave was in intellectueel opzicht een buitenbeentje. Hij kwam uit een goeie familie en voltooide zijn humaniora aan het Gentse *Sint-Barbaracollege*. Hij vervolmaakte zich aan het *Collège de Vaugirard* te Parijs en begon in 1861 rechtenstudies aan de Universiteit van Gent. Hij volgde ook cursussen in de letterkunde te Parijs en bekwaamde zich in de geschiedschrijving. Hij plande reizen door Duitsland met de bedoeling van nabij de “Vlaamse kolonies” te bestuderen die er in de middeleeuwen tot stand waren gekomen. In de lente van 1863 werd Emile de Borchgrave voorgesteld aan Charles Rogier, op dat ogenblik minister van

Buitenlandse Zaken. Rogier was onder de indruk van de intellectuele capaciteiten van de jongeman. Hij zag in hem een interessante schakel voor de diplomatie.¹⁴⁷⁵

Rogier zond de Borchgrave naar Nothomb, de Belgische gevolmachtigde minister in Berlijn. Die ontving hem gastvrij. Hij opende voor hem de deuren bij de Pruisische overheid. Daardoor kreeg de Borchgrave de faciliteiten om zijn onderzoekswerkzaamheden te verrichten. Hij werd legatieattaché in Berlijn op 25 oktober 1863 en wijdde zich vervolgens aan de voorbereiding van het diplomatieke examen, waarin hij met glans slaagde.¹⁴⁷⁶ Na de eedaflegging ontmoette hij Lambermont en diens voornaamste medewerkers op Buitenlandse Zaken: Auguste Moxhet, Charles Lebeau en Emile Banning. De Borchgrave kwam vrijwel onmiddellijk in contact met leden van het Hof: Jules Van Praet, Jules Devaux en Adrien Goffinet.¹⁴⁷⁷ In 1864 werd hij ook opgemerkt door Leopold.

In de zomer van dat jaar had de hertog van Brabant Jules Van Praet en Auguste Lambermont geïnterpelleerd over de Borchgrave. Intussen was zijn naam in de kranten verschenen als auteur van een door de *Académie royale de Belgique* bekroonde maar nog niet gepubliceerde verhandeling over de Vlaamse kolonies in Duitsland in de 12de en 13de eeuw. De prins wilde nader kennismaken. Het was dus opnieuw de historische invalshoek die Leopold over de streep haalde.

Het historische onderzoek van de Borchgrave wierp immers een positief licht op het nationale verleden. Het toonde hoe men toch een zekere geestdrift voor expansie kon bereiken onder een volk dat bekend stond voor zijn honkvastheid. Leopold negeerde daarbij voor het gemak het feit dat de economische, politieke en sociale omstandigheden sinds de middeleeuwen totaal waren gewijzigd en een vergelijking met de samenleving waarin hij leefde volstrekt kunstmatig was. Zijn eigen streven zette de rede aan de kant en bracht hem tot het verblindende vertrouwen dat de geschiedenis zijn landgenoten wel een leidraad voor de toekomst zou aanbieden. Veel meer dan een doorwrochte wetenschappelijke studie over de 12de en 13de eeuw gebaseerd op intensief archiefonderzoek, was het werk van de Borchgrave voor Leopold dus in de eerste plaats een nuttig stukje propaganda. Het verscheen nog datzelfde jaar in de prestigieuze reeks van de bekroonde verhandelingen van de *Académie* onder de titel *Histoire des colonies belges qui s'établirent en Allemagne pendant les XIIe et XIIIe siècles*.¹⁴⁷⁸ In de loop van de volgende jaren zou de Borchgrave vergelijkbare studies publiceren, onder andere over de historische relaties tussen België en het Duitse Rijk en over de Belgische vestigingen in

---

¹⁴⁷⁵ E. DE BORCHGRAVE. *Souvenirs diplomatiques de quarante ans 1863-1903. Extraits et fragments imprimés comme manuscrit*. Bruxelles: Vromant & Cie, 1908, pp. 5-7; J. LECLERCQ. "Notice sur le Baron Emile de Borchgrave, membre de l'Académie." *Annuaire de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, LXXXI-LXXXV, 1915-1919, pp. 311-334; J. WILLEQUET. "Emile-Jacques-Ivon-Marie, baron de." *Biographie nationale*, XL, 1977-1978, col. 73-75; M. COOSEMANS. "Borchgrave (de) (Emile-Jacques-Yvon-Marie) (Baron)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, III, 1952, col. 58-60.

¹⁴⁷⁶ E. DE BORCHGRAVE. *Souvenirs diplomatiques...*, pp. 5-7.

¹⁴⁷⁷ Ibidem.

¹⁴⁷⁸ E. DE BORCHGRAVE. *Histoire des colonies belges qui s'établirent en Allemagne pendant les XIIe et XIIIe siècles*. Bruxelles: Académie royale de Belgique. (*Mémoires couronnés et des savants étrangers*, XXXII, 1865).

Centraal- en Oost-Europa. Ze droegen bij tot zijn prestige als geschiedschrijver, wat hem in 1873 het lidmaatschap van de *Academie* opleverde.¹⁴⁷⁹

8.2. De Nederlandse connectie

In de zomer van 1864 kreeg Emile de Borchgrave dus verlof van zijn oversten om door Leopold in audiëntie te worden ontvangen te Oostende. Ze spraken uitvoerig met elkaar over de Belgische expansie. Intussen zat Emile de Borchgrave op een nieuwe werkplek. Hij had overplaatsing gekregen naar de Belgische legatie in Den Haag die onder de leiding stond van gevolmachtigd minister baron du Jardin. Leopold vond dat de Borchgrave daardoor in een bijzonder geschikte positie werkte om meer te weten te komen over wat de Nederlanders overzee realiseerden. Hij kreeg de opdracht zich meer in deze zaken te verdiepen.¹⁴⁸⁰

De Nederlandse connectie rond baron du Jardin had zijn nut als leverancier van informatie al langer bewezen. Reeds in 1861 moest de gevolmachtigde minister voor Leopold uitzoeken of de Nederlandse spoorwegen werden bekostigd met middelen uit de kolonie.¹⁴⁸¹

Wat later dat jaar en in 1862 was du Jardin van nabij betrokken bij geheime onderhandelingen over de overname van het vorstendommetje Sarawak op Borneo. De gevolmachtigde minister liet zich gebruiken als doorgeefluik van diplomatiek gevoelige boodschappen en trad op als bemiddelaar ten aanzien van een aantal vooraanstaande Nederlandse politici.¹⁴⁸² Sarawak was het privé-eigendom van de blanke rajah James Brooke die bereid was tot verkoop van zijn belangen. Aangezien het staatje geprangd zat tussen de kolonies van Engeland en Nederland lag het in de geest van die tijd voor de hand dat beide landen als eerste in aanmerking zouden komen voor een eventuele overname. Londen hield de boot af en ook Nederland had weinig zin in een deal. Leopold wist dat en intervenieerde bij de Nederlandse oud-minister van Koloniën Jan Jacob Rochussen. Die was misschien bereid om een door Leopold genegotieerd verdrag tussen Nederland en België mee te bepleiten, waarbij Nederland dus eerst Sarawak zou overnemen om het dan onmiddellijk weer van de hand te doen aan de zuiderburen.

---

¹⁴⁷⁹ De belangrijkste verhandelingen zijn: E. DE BORCHGRAVE. *Histoire des rapports de droit public qui existèrent entre les provinces belges et l'empire d'Allemagne depuis la dissolution de l'Empire carolingien jusqu'à la Révolution française*. Bruxelles: Académie royale de Belgique (*Mémoires couronnés et des savants étrangers*, XXXVI, 1869); E. DE BORCHGRAVE. *Essai historique sur les colonies belges qui s'établirent en Hongrie et en Transylvanie pendant les XIe, XIIe et XIIIe siècles*. Bruxelles: Académie royale de Belgique (*Mémoires couronnés et des savants étrangers*, XXXVI, 1869).

¹⁴⁸⁰ E. DE BORCHGRAVE. *Souvenirs diplomatiques de quarante ans 1863-1903. Extraits et fragments imprimés comme manuscrit*, pp. 10-11.

¹⁴⁸¹ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 12 februari 1861.

¹⁴⁸² AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 25 oktober 1861: "En écrivant [...] à Mr Dujardin j'ai oublié de lui dire que l'affaire Brooke devait rester entre lui, les Hollandais et moi. Veuillez écrire à Mr Dujardin qu'il vous [=Goffinet] adresse les lettres qu'il me répondrait et vous ajouterez il est bien entendu que l'affaire Brook doit rester entre les Hollandais, vous et Mgr car le moment n'est pas venu d'y mêler le gouvernement belge."

Er lagen echter heel wat obstakels op de weg, waarvan de belangrijkste wellicht de onvoorspelbare maar vermoedelijk negatieve houding van de Belgische regering was. Die was immers door Leopold totaal buiten het spel gehouden. Goffinet was in ieder geval van mening dat indien Nederland een overname zou goedkeuren en vervolgens tot een akkoord kon komen over een afstand van Sarawak aan België, Leopold zelf op geen enkele manier betrokkenheid mocht tonen. Leopold liep een enorm risico: “Si votre traité provisoire, Monseigneur, n’est pas accepté par le Gouvernement, il tombe; mais en tombant il entraine avec lui encore une fois une parcelle de votre crédit sur les hommes d’affaires, de l’influence de Votre Altesse dans le pays, du prestige du Prince au dehors, toutes choses précieuses qu’il faut ménager, qui font votre force et dont Votre Altesse Royale fait quelque fois trop bon marché.”¹⁴⁸³ Ondanks de inspanningen van du Jardin in Den Haag was het toch vooral Leopold zelf die uiteindelijk de zaak om zeep hielp. Tijdens een audiëntie toegestaan aan James Brooke en diens adviseur Spenser St. John – samen op rondreis door Europa – in augustus 1862 maakte Leopold een bijzonder slechte beurt. De weinig respectvolle ideeën van de prins over de behandeling van de inlandse bevolking schokten Brooke diep: “The views of the Duke of Brabant are at once narrow and arbitrary and his prevailing idea seems to be to introduce the Dutch system into Sarawak with the help of a Belgian garrison. He has no notion of native rights or native government.”¹⁴⁸⁴

Deze tegenslag maakte geen einde aan het verhaal. Leopold was door de zeer diverse en rijke informatie die du Jardin over de jaren heen had bezorgd, overtuigd geraakt van de immense weelde die in Borneo op ontginning lag te wachten. Indien Sarawak een onmogelijke klip bleek, dan was dat misschien niet het geval voor de territoria op Borneo die tot de Nederlandse bezittingen zelf werden gerekend. Leopold liet du Jardin dus lobbyen voor een concessie bij de Nederlandse overheid. Opnieuw zonder veel succes, maar Leopold – onwankelbaar in zijn opvattingen – zou jarenlang blijven proberen. In 1866 werd de kwestie terug actueel – er kwam zelfs Britse beïnvloeding van de Nederlanders bij te pas – maar Den Haag hapte niet toe.¹⁴⁸⁵ Minstens tot in de jaren 1880 bleef Leopold ijverig uitkijken naar kansen op Borneo.¹⁴⁸⁶

Zeker nadat Leopold kennis had genomen van de inhoud van het boek van Money zou de Nederlandse connectie bijzonder veel worden geconsulteerd. Du Jardin moest aanvullende publicaties en rapporten bezorgen¹⁴⁸⁷ alsook gedetailleerde informatie over de koopovereenkomst tussen Denemarken en Engeland uit 1850 met

---

¹⁴⁸³ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 2 november 1861.

¹⁴⁸⁴ Brief van Sir James Brooke aan Brooke Brooke, 6 september 1862. Geciteerd in: J. STENGERS. *Art. cit.*, p. 20.

¹⁴⁸⁵ J. STENGERS. *Art. cit.*, pp. 24-27.

¹⁴⁸⁶ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en koning Leopold II. Doos 1883. Brief van A. Goffinet aan koning Leopold II. Brussel, 19 juni 1883: “Il [Lambert] m’a promis d’écrire aujourd’hui pour avoir les renseignements que Votre Majesté désire au sujet de Bornéo.”

¹⁴⁸⁷ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 16 december 1861; Doos 1862. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.I., 14 oktober 1862.

betrekking tot de Deense bezittingen in West-Afrika – een voorbeeld voor een toekomstige Nederlands-Belgische deal...¹⁴⁸⁸

Het was bovendien een tijd waarin Nederland komaf maakte met het cultuurstelsel op Java zoals dat was uitgedacht door Johannes van den Bosch. Voor Leopold was dat een onbegrijpelijke politiek want Nederland ontzegde zich daarmee enorme inkomsten. Toen over de discussie in Nederland een naar Leopolds smaak tendentieuze reeks artikelen verscheen in de Belgische liberale krant *Le Précurseur* overwoog hij een moment om Money zelf een repliek te laten schrijven waarin het cultuurstelsel werd verdedigd. Opnieuw liet hij du Jardin de nodige informatie verzamelen over de omstandigheden waarin de publicatie van de artikelen moest worden begrepen. Alleen dankzij een alerte Goffinet kon Moneys stuk worden tegengehouden. Goffinet vreesde dat zijn baas zichzelf zou compromitteren met een te openlijke stellingneming in een geladen publiek debat van een buurland. Goffinet vond dat Leopold te hard van stapel liep omdat de kolonisatie zelf niet ter discussie stond, alleen de kolonisatievorm: “[...] Mais je ne parviens pas à découvrir quel est l’intérêt que peut avoir la Belgique à se mêler d’une semblable question. [...] Qu’en fin de compte, il y ait réforme ou maintien du système actuellement en vigueur il n’en restera pas moins certain qu’en Hollande, dans tous les partis, il n’y aura jamais qu’une voix pour la conservation, la sécurité et la prospérité de l’empire colonial. [...] C’est ici où je me demande ce que l’on pensera en Hollande quand on y découvrira que Votre Altesse Royale encourage et soutient l’une des deux opinions en présence.”¹⁴⁸⁹

8.3. Een nieuwe pion in de Nederlandse connectie

Het is met deze voorgeschiedenis in het achterhoofd dat men de verzoeken van Leopold aan de Borchgraves adres moet trachten te begrijpen. Emile de Borchgrave was een uitstekende aanvulling op du Jardin. Diplomatisch, betrouwbaar en met de juiste instelling, was hij bovendien perfect op de hoogte van de Nederlandse situatie. In maart 1865 ontving Goffinet vanuit Indië een instructie van Leopold. Hij moest de Borchgrave een eerste concrete opdracht bezorgen, namelijk zoveel mogelijk documentatie verzamelen over de Nederlandse kolonies. Hij verwachtte een compleet overzicht bij zijn terugkeer in Brussel.

De archieven tonen bovendien omstandig aan hoe precies en veeleisend Leopold was in zijn vraagstelling. Hij wilde werkelijk het onderste uit de kan, zoals blijkt uit het vragenlijstje dat de Borchgrave op een gegeven ogenblik uit de correspondentie met Leopold distilleerde:

“1° Quelles sont les dettes faites et les emprunts contractés par les Pays-Bas pour leurs colonies?

2° Quels sont les avantages pécuniaires directs retirés des Indes par les Pays-Bas?

---

¹⁴⁸⁸ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Kaft 1861. Brief van prins Leopold aan A. Goffinet. S.l., 20 december 1861. Over de Deense vestigingen in Afrika, zie: G. NØRREGARD. *Danish settlements in West Africa, 1658-1850*. Boston: Boston University Press, 1966, xxxii-287 p.

¹⁴⁸⁹ AKP Fonds Goffinet. Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen A. Goffinet en prins Leopold. Doos 1862. Brief van A. Goffinet aan prins Leopold. Brussel, 18 augustus 1862.

- 3° De combien les sommes reçues dépassent-elles les sommes prêtées?
 4° Quelles sont les dépenses et les recettes coloniales proprement dites?
 5° Notez la différence qui existe entre la valeur de l'argent de nos jours et du siècle dernier.
 6° Quelles sont les bases du revenu actuel de Java?
 7° Quelles sont les modifications que l'on y veut introduire?
 8° Quels sont les avantages indirects retirés par la Hollande de ses colonies? (Augmentation du commerce, du produit des douanes, de la richesse des particuliers etc.).
 9° Donnez le tableau officiel des emplois et des traitements civils et militaires que les colonies mettent à la disposition de la Hollande?"¹⁴⁹⁰

Op 19 mei van dat jaar schreef de prins een dankbriefje: "Je vous remercie beaucoup de l'excellent travail que vous m'avez envoyé et qui a dû vous coûter de nombreuses recherches et vous prendre beaucoup de temps."¹⁴⁹¹ Leopold kon met reden tevreden zijn want de Borchgrave had hem een omstandig overzicht bezorgd van alle uitgaven en openstaande schulden van de Nederlandse staat met betrekkingen tot de uitbating van de Oost-Indische kolonies. Een detailstudie over de inkomsten werd beloofd, maar de Borchgrave wilde de allerlaatste officiële cijfers nog verwerken.¹⁴⁹² De Borchgrave zat werkelijk dicht bij de bron. Hij vroeg én kreeg van het Nederlandse ministerie van Koloniën veel onuitgegeven informatie.¹⁴⁹³

In 1865 publiceerde de Borchgrave zoals gezegd zijn eerste boek en in de zomer van datzelfde jaar trok hij naar Duitsland, Oostenrijk, Hongarije en Transsylvanië ter voorbereiding van een nieuwe studie over de middeleeuwse voorlopers van de Belgische expansie. De prins – zich er nog niet van bewust dat hij weldra andere dingen aan het hoofd zou hebben – contacteerde hem bij zijn terugkeer voor een tweede onderzoeksopdracht. Tijdens een audiëntie op 5 oktober 1865 vroeg hij de Borchgrave het onderzoek over de Nederlandse kolonies te vervolledigen en vooral toe te spitsen op Borneo.¹⁴⁹⁴ Tijdens het eerste jaar van Leopolds koningschap vulde de Borchgrave zijn tijd dan ook vooral met opzoeken en studeerwerk. In juni 1866 schreef hij voor de koning een gedetailleerde financiële geschiedenis van Nederlands-Indië.¹⁴⁹⁵ Later dat jaar werd de Borchgrave overgeplaatst naar Frankfurt en vervolgens Bern, waar hij tot in 1867 bleef. Ook vanuit Zwitserland bleef hij zich voor Leopold II verdienstelijk maken inzake de Hollandse aangelegenheden: via diens kabinetchef Jules Devaux liet hij een hele reeks tabellen bezorgen over de koloniale handelstrafieken van Nederland.¹⁴⁹⁶

¹⁴⁹⁰ AR Papieren de Borchgrave. Inv. nr. 93 Notes sur les Indes néerlandaises. Nota van E. de Borchgrave met de vragen van prins Leopold. S.d., S.l.

¹⁴⁹¹ E. DE BORCHGRAVE. *Souvenirs diplomatiques de quarante ans 1863-1903. Extraits et fragments imprimés comme manuscrit*, pp. 16-17.

¹⁴⁹² AR Papieren de Borchgrave. Inv. nr. 93 Notes sur les Indes néerlandaises. Minuut van brief van E. de Borchgrave aan prins Leopold. Den Haag, mei 1865.

¹⁴⁹³ AR Papieren de Borchgrave. Inv. nr. 93 Notes sur les Indes néerlandaises. Minuut van brief van E. de Borchgrave aan prins Leopold. Den Haag, 21 mei 1865.

¹⁴⁹⁴ E. DE BORCHGRAVE. *Souvenirs diplomatiques de quarante ans 1863-1903. Extraits et fragments imprimés comme manuscrit*, p. 18.

¹⁴⁹⁵ AR Papieren de Borchgrave. Inv. nr. 93 Notes sur les Indes Néerlandaises. Minuut van brief van E. de Borchgrave aan koning Leopold II. Den Haag, 1 juni 1866.

¹⁴⁹⁶ E. DE BORCHGRAVE. *Souvenirs diplomatiques de quarante ans 1863-1903. Extraits et fragments imprimés comme manuscrit*, pp. 26-27; AR Papieren de Borchgrave. Inv. nr. 93 Notes sur les Indes néerlandaises. Minuut van brief van E. de Borchgrave aan J. Devaux. Bern, 30 juni 1867.

8.4. Rechtstreekse aansluiting met de geografische wereld

Leopolds geografische interesse was breed en vooral economisch van aard. Wat de meeste leden van de opkomende geografische beweging boeiend vonden verschilde daar weinig van. Leopold las dezelfde boeken, reisverhalen, tijdschriften en raadpleegde net zoals de meeste aardrijkskundeliefhebbers officiële statistieken. De aardrijkskundige beweging was op dat ogenblik in volle uitbreiding en zocht wegen om op een gestructureerde wijze de kennis van de wereld te vermeerderen, onder andere door de interactie en informatie-uitwisseling tussen haar leden te versterken. De oprichting van genootschappen en de organisatie van congressen waren de eerste stappen in die ontwikkeling. Doordat het hoofddoel van Leopold veel meer was gericht op de groei van zijn eigen fortuin dan op de toename van de wetenschappelijke kennis, hield hij zich – zoals men in andere hoofdstukken heeft gezien – op het organisatorische terrein eerder afzijdig. Een “low profile”-houding was bovendien wenselijk in hoofde van zijn status. Toch hield hij de vinger aan de pols wat betreft de concrete resultaten die de aardrijkskundige beweging neerzette. Elders zag men al welke consulterende rol Charles Saintelette in dat verband heeft gespeeld. Ook van Emile de Borchgrave mag men zeggen dat hij de koninklijke voelsprietten tot in het geografische milieu bracht.

De Borchgrave woonde zowel de aardrijkskundige congressen van Antwerpen (1871) als Parijs (1875) bij.¹⁴⁹⁷ Officieel deed hij dat in de rol van vertegenwoordiger van het Belgische ministerie van Buitenlandse Zaken, maar het staat buiten kijf dat de informatielijnen ook naar het Koninklijk Paleis liepen. In de Scheldestad was er vrij weinig aandacht voor zuiver koloniale onderwerpen maar vier jaar later stonden er wel kwesties op het programma die Leopold echt interesseerden. De Borchgrave besprak vooraf met de koning welke punten bijzondere aandacht vergden. Helaas gebeurde dat enkel mondeling. In de correspondentie na afloop leest men wel dat de Borchgrave een hele reeks congresdocumenten aan Leopold heeft bezorgd.¹⁴⁹⁸ De koning was dus goed op de hoogte van de brandende thema's van dat moment. Uit de gepubliceerde verslagbundel kan men in elk geval afleiden dat de Borchgrave – het zal weinigen verrassen – vooral de bijeenkomsten van de “economische sectie” heeft bijgewoond. Hij stuurde bovendien een verslag van de besprekingen naar de nieuwe minister van Buitenlandse Zaken graaf d'Aspremont Lynden met de mededeling dat de oplossing van de behandelde vraagstukken van belang was voor de internationale handel.¹⁴⁹⁹

Kort daarna ontpopte Emile de Borchgrave zich trouwens tot één van de belangrijkste medewerkers van Leopold II bij de voorbereiding van de Internationale Aardrijkskundige Conferentie van Brussel. Zijn uitstekende contacten in Berlijn bleken nuttig om het kruim van de Duitse geografische wereld te mobiliseren.¹⁵⁰⁰ Zijn bijdrage op dit vlak wordt in een volgend hoofdstuk meer in detail onderzocht.

---

¹⁴⁹⁷ Zie o.a.: *Compte-rendu du Congrès des Sciences géographiques, cosmographiques et commerciales tenu à Anvers du 14 au 22 Août 1871*. Anvers: L. Gerrits-G. Van Merlen, 1872, I, p. 27.

¹⁴⁹⁸ AR Papieren de Borchgrave. Inv. nr. 240. Congrès internationaux de Géographie d'Anvers et de Paris. Minuut van brief van E. de Borchgrave aan koning Leopold II. S.I., 13 september 1875.

¹⁴⁹⁹ AR Papieren de Borchgrave. Inv. nr. 240. Congrès internationaux de Géographie d'Anvers et de Paris. Minuut van brief van E. de Borchgrave aan graaf d'Aspremont Lynden. Parijs, 12 augustus 1875.

¹⁵⁰⁰ AR Papieren de Borchgrave. Inv. nr. 242. Conférence géographique de Bruxelles.

9. Het documentatieparadijs van Buitenlandse Zaken

Met de Borchgrave en du Jardin is men beland bij personaliteiten die behoorden tot het apparaat van Buitenlandse Zaken. De gevormachte ministers in Londen, Parijs, Den Haag en Berlijn waren de voorbije jaren allemaal wel op één of andere manier door Leopold aangesproken of betrokken bij initiatieven. Maar nu zijn eigen koloniale documentatiekring was uiteengevallen en hij koning was geworden, ging Leopold de één-op-één contacten in het diplomatieke corps aanvullen door nauwer samen te werken met de hoge ambtenaren op het departement van Buitenlandse Zaken in Brussel. Als prins had hij uiteraard met hen te maken gehad, maar van zodra hij in de plaats was getreden van zijn vader lagen de zaken een stuk eenvoudiger. Hij kwam niet langer op de tweede plaats en ondanks de gekende houding van de achtereenvolgende regeringen ten aanzien van kolonies konden de ambtenaren het zich onmogelijk permitteren de vragen van het staatshoofd te negeren.

9.1. Lambermont en Banning – “les grands commis de Léopold II”

Het is hoofdzakelijk door middel van een rechtstreekse interactie met Auguste Lambermont dat de koning over vrijwel alle buitenlandse ontwikkelingen op de hoogte werd gehouden. Hoewel Lambermont nog tot in 1905 secretaris-generaal van het departement zou blijven, had hij op het moment van de troonsbestijging reeds definitief de status van levend monument verworven. Sinds het begin van zijn carrière op Buitenlandse Zaken in 1842 had hij zich toegelegd op het wegwerken van protectionistische beperkingen.¹⁵⁰¹ De bekroning van dat werk was in 1863 gekomen, toen hij met succes de onderhandelingen tussen Nederland en België over de vrijmaking van de Schelde afrondde. De tol behoorde tot het verleden, de Antwerpse haven begon aan een remonte en Lambermont was “incontournable” in buitenlandse materies.

Lambermont werd een informant van eerste orde, vooral omdat hij al jaren het vertrek- en aankomstpunt was van een mondiaal informatienetwerk. Vooral de Belgische consuls leverden via hun correspondentie en rapporten aan Brussel accurate en kostbare informatie over de politieke en economische toestand in de wereld.¹⁵⁰² Dat Lambermonts inspanningen van onschatbare waarde zouden worden voor de realisatie van projecten zoals de Onafhankelijke Congostaat – die hij mee zou helpen tot stand brengen op het Congres van Berlijn in 1884-85 – moet men niet herhalen. Daarover bestaat genoeg literatuur.¹⁵⁰³ Wat ik hier eenvoudig wil aanstippen is hoe Auguste Lambermont vooral in samenwerking met Emile Banning in de jaren 1860 en 1870 – de zogenaamde “aanloopjaren” – van betekenis is geweest bij het vergaren van elementaire politieke, geografische, economische en statistische documentatie over de gebieden die de aandacht trokken van Leopold.

---

¹⁵⁰¹ J. WILLEQUET. “Lambermont et la fin du protectionnisme en Belgique (1850-1856).” *Bulletin de l’Académie royale des Sciences d’Outre-Mer*, 1964.

¹⁵⁰² J. WILLEQUET. “Un facteur d’expansion commerciale: le système consulaire sous Léopold Ier.” *Expansion belge ARSOM*. Bruxelles: Académie royale des Sciences d’Outre-Mer, 1965.

¹⁵⁰³ A. DE ROBIANO. *Le baron Lambermont. Sa vie et son œuvre*. Bruxelles: Société belge de Librairie, 1905, pp. 77-125; J. WILLEQUET. *Le baron Lambermont*. Bruxelles: La Renaissance du Livre, 1971, pp. 77-93.

De voorbeelden zijn talrijk: in 1861 werd Lambermont geraadpleegd over de projecten in Oceanië waarvoor de koninklijke commissarissen Michel en Eloin op pad waren gestuurd; datzelfde jaar moest hij voor de prins uitzoeken of het eiland Martin Garcia in Argentinië te koop stond en of er concessies te verkrijgen waren in Bolivia; in 1862 verschoof de blik naar de republiek Transvaal waar potentieel rijke landbouwgebieden te ontginnen waren.¹⁵⁰⁴ Maar het was zoals gezegd na Leopolds terugkeer uit het Verre Oosten en zijn troonsbestijging in 1865 dat de samenwerking aan kracht won, met daarbovenop Emile Banning als ondersteunend element.

Emile Banning – een doctor in de letteren en wijsbegeerte van de Universiteit van Luik – kwam via een omweg langs de *Koninklijke Bibliotheek* in 1863 in dienst bij het ministerie van Buitenlandse Zaken als archivaris-bibliothecaris. Hij zou uiteindelijk decennialang op Buitenlandse Zaken blijven werken en er opklimmen tot de functie van directeur-generaal.¹⁵⁰⁵ Banning is door zijn activiteiten in 1876, 1885 en later in verband met Congo een haast mythische figuur geworden, niet in het minst door de manier waarop hij zichzelf via zijn autobiografie een plaats in de geschiedenis heeft geschreven.¹⁵⁰⁶ Vooral tot omstreeks de helft van de 20ste eeuw werd hij in één adem genoemd met Lambermont en tot “les Grands Commis de Léopold II” gerekend.¹⁵⁰⁷ Zijn rol als initiator van de Afrikaanse denkpijpe is echter ter discussie gesteld in meer recente geschiedschrijving.¹⁵⁰⁸ Het is dus moeilijk om een klare kijk te ontwikkelen op de impact van zijn activiteiten, zeker vanaf 1876. Doch wat betreft de periode die ik hier behandel – de jaren waarin Leopold zich documenteerde over kolonies en zijn doctrine ontwikkelde – liggen de zaken iets eenvoudiger dankzij het bestaan van voldoende eenduidig bronnenmateriaal.

9.2. De casus Formosa

Het bezoek aan Hongkong en Kanton in maart 1865 deed Leopolds belangstelling voor projecten in China herleven. Ook al sloeg hij zelf de eilanden over, toch liet hij een bijzondere belangstelling blijken voor Formosa en Japan. Over Japan ontving Leopold na zijn terugkeer in Brussel via bemiddeling van de diensten van Lambermont heel wat correspondentie van een zekere Keymeulen die in Yokohama resideerde.¹⁵⁰⁹ Vermoedelijk in 1865 – het kan ook begin 1866 zijn – toog Banning aan het werk om zich te documenteren over Formosa. De juist aangetreden koning ontving een uiterst precies dossier. Dankzij de papieren van Banning die bewaard

---

¹⁵⁰⁴ J. WILLEQUET. *Le baron Lambermont*, pp. 61-63.

¹⁵⁰⁵ M. WALRAET. “Banning (Emile-Théodore-Joseph-Hubert).” *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, I, 1948, col. 68-86.

¹⁵⁰⁶ E. BANNING. *Mémoires politiques et diplomatiques. Comment fut fondé le Congo belge*. Paris-Bruxelles: La Renaissance du Livre, 1927.

¹⁵⁰⁷ J. GERARD. *Les Grands Commis de Léopold II*. Bruxelles: Charles Dessart, 1941.

¹⁵⁰⁸ A. ROEYKENS. *Les débuts de l'œuvre africaine de Léopold II (1875-1879)*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1955, pp. 50, 60, 97-98; J. STENGERS. *Textes inédits d'Emile Banning*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1955, pp. 9-15.

¹⁵⁰⁹ E. VANDEWOUDE. “Belangstelling van Leopold II voor het Verre Oosten (1865-1867).” *Africa-Tervuren*, XI, 1965, 3-4, pp. 78.

bleven in het *Algemeen Rijksarchief* weet men wat voor soort informatie hij selecteerde en hoe het documentatieproces verliep.¹⁵¹⁰

Banning raadpleegde eerst redelijk recente standaardwerken en ooggetuigenverslagen die in hoofdzaak te maken hadden met de recente verwickelingen van de westerse mogendheden in China. Tot de voornaamste publicaties over China rekende hij het boek van Laurence Oliphant over de missie van Lord Elgin in de jaren 1857-59¹⁵¹¹, *La Chine contemporaine* van Charles-Hubert Lavollée uit 1860¹⁵¹², *Souvenirs d'une ambassade en Chine et au Japon en 1857 et 1858* van markies de Moges¹⁵¹³, en de geschriften van de Spaanse gevolmachtigde minister in Macao Sinibaldo de Mas.¹⁵¹⁴ Dat leverde weinig tot niets op aangezien het eiland slechts een perifeer en door westerlingen minder bezocht gebied was van het Hemelse Rijk.

Daarom haalde Banning zijn basisinformatie eerst op bij klassiekers uit de geografische literatuur zoals de *Géographie universelle* van de Fransman Malte-Brun¹⁵¹⁵ en het 19-delige meesterwerk van de Duitser Carl Ritter *Die Erdkunde*, samengesteld tussen 1817 en 1859. Het is in deze erg encyclopedisch opgevatte naslagwerken dat hij een aantal essentiële gegevens over de ligging, de bevolkingssamenstelling, de administratieve indeling, het klimaat en de landbouwproducten van Formosa voor de koning bij elkaar sprokkelde.

Maar dit volstond allemaal duidelijk niet. Banning raadpleegde verder de meest heterogene bronnen: naslagwerken over de wereldhandel, geografische lexica, kranten uit binnen- en buitenland, consulaire nota's, reisverslagen waaronder die van Edmond Jurien de la Gravière, Jules Dumont d'Urville en Auguste Haussman. Uit die literatuur haalde hij onder andere nuttige informatie over de geschiedenis van het eiland, de hydrografie en vooral – opnieuw – de landbouw. Het viel Banning op dat Formosa in tegenstelling tot andere Aziatische gebieden niet zozeer werd aangeprezen voor zijn plantages van thee als wel voor zijn suikercultuur. Via onder andere artikelen in het tijdschrift van de *Royal Geographical Society* kwam hij te weten dat er interessante perspectieven lagen op het vlak van de mijnbouw – vaststellingen die zouden doorwegen wanneer Leopold II tot actie overging. Zelfs de correspondentie van de jezuïetenmissies werd doorploegd.¹⁵¹⁶

---

¹⁵¹⁰ AR Papieren Banning. Inv. nr. 116. Notes relatives à une étude historique et statistique sur l'île de Formose. Met de vermeldingen: "cette étude a été envoyé au Roi" en "Date probable: 1865".

¹⁵¹¹ Oliphant was de privésecretaris van Lord Elgin tijdens diens expeditie naar China en Japan. Hij schreef zijn bevindingen neer in: L. OLIPHANT. *Narrative of the Earl of Elgin's mission to China and Japan in the Years 1857-58-59*. Edinburg & London: William Blackwood & Sons, 1859, 2 vol., 492-496 p. (reprint Oxford University Press, 1970).

¹⁵¹² C.-H. LAVOLLEE. *La Chine contemporaine*. Paris: Lévy frères, 1860, 358 p.

¹⁵¹³ MOGES (MARQUIS DE). *Souvenirs d'une ambassade en Chine et au Japon en 1857 et 1858*. Paris: L. Hachette, 1860, 350 p.

¹⁵¹⁴ S. DE MAS. *L'Angleterre et le céleste empire*. Paris, 1857; *L'Angleterre, la Chine et l'Inde*. Paris: Michel Lévy Frères, 1858; *La Chine et les puissances chrétiennes*. Paris: L. Hachette, 1861, 2 vol., 358-480 p.

¹⁵¹⁵ Banning vermeldt expliciet dat het om de nieuwe uitgave gaat. Wellicht betreft het dus de editie verzorgd door E. CORTAMBERT. *Géographie universelle de Malte-Brun*. Paris: Boulanger et Legrand, 1864, 8 vol.

¹⁵¹⁶ AR Papieren Banning. Inv. nr. 116. Notes relatives à une étude historique et statistique sur l'île de Formose.

Een belangrijk aandachtspunt voor Banning waren de activiteiten van en de rivaliteit tussen westerse landen in het Verre Oosten. Hij maakte een inventaris van de verschillende Britse, Franse, Nederlandse, Pruisische en Amerikaanse zendingen, campagnes en projecten. Deze analyse was volgens hem essentieel voor de ontwikkeling van een eigen Belgische strategie.¹⁵¹⁷

Het dossier dat Leopold uiteindelijk in handen kreeg, was vermoedelijk veel ordelijker dan de collectie aantekeningen in de papieren van Banning. De trefwoorden in de marges en een nota over categorieën doen vermoeden dat het resultaat van Bannings literatuurstudie een helder thematisch overzicht bood volgens de structuur van een klassieke geografische schets uit de 19de eeuw. Hij begon bij de ligging en de omvang van het eiland Formosa. Dan ging hij voort met de geologische configuratie, de klimatologie, de natuurlijke productie (dierenrijk, plantenrijk, mineralen), de scheepvaart (in het binnenland en langsheen de kust), de binnenlandse handel en de handelstrafiek met China, Japan, Java en Europa, de etnografie, de geschiedenis en de politiek.¹⁵¹⁸

Deze documentatiearbeid van Banning kan niet los worden gezien van de concrete actie op het terrein. In de tweede helft van 1865 onderhandelde de Belgische vertegenwoordiger Auguste 't Kint de Roodenbeek een vrij gunstige overeenkomst tussen België en China, die in februari en maart 1866 door het Parlement werd bekrachtigd en in oktober 1866 door China werd bevestigd.

Het is omstreeks deze tijd dat Leopold II de verwezenlijking van zijn expansionistische dromen opnieuw op een gerichte en actieve manier in de richting van het Verre Oosten dreef, gebruikmakend van de nieuwe contacten ter plaatse én de informatie van Banning. Men weet hierover meer dankzij een belangrijke brief die de koning op 1 december 1866 schreef aan zijn secretaris Paul de Borchgrave d'Altena.¹⁵¹⁹ Leopold II ontkende de onzinnige geruchten dat hij de aankoop van het hele eiland op het oog had. Men kan inderdaad vaststellen dat de pers op dit vlak even ongenueanceerd was als in het geval van de interventies op de Griekse eilanden. Het was immers opnieuw een zeer precieze en meer realistische doelstelling die Leopold nastreefde – ondersteund door de inzichten die Banning had aangereikt – namelijk de pacht van de lucratief geachte steenkoolmijnen of de verwerving van terreinen voor infrastructuurwerken: “On devrait dire à M. Kindt qu'en causant avec le baron Meriteus, on lui avait demandé s'il croyait que les Chinois affermeraient l'île de Formose ou les mines à une société qui pourrait se former? Je désire que M. Kindt veuille bien étudier la Chine et le Japon au point de vue de la création de quelque société belge soit pour les chemins de fer, soit pour une exploitation des mines, soit pour l'exécution des canaux ou de travaux publics”.¹⁵²⁰ Meriteus was een Fransman die werkte voor de douane van Fou-Tsjou en Formosa. Samen met 't Kint moest hij één en ander op het terrein onderzoeken. Uit de correspondentie blijkt opnieuw dat Lambermont de centrale tussenpersoon was langs wie alle orders vertrokken.

---

¹⁵¹⁷ Ibidem.

¹⁵¹⁸ Ibidem.

¹⁵¹⁹ Brief van koning Leopold II aan Paul de Borchgrave d'Altena, 1 december 1866. Integraal gepubliceerd in E. VANDEWOUDE. “Belangstelling van Leopold II voor het Verre Oosten (1865-1867).” *Africa-Tervuren*, XI, 1965, 3-4, pp. 81-82.

¹⁵²⁰ Ibidem, p. 82.

Uit de consultatie van de actoren ter plaatse bleek echter dat de kaarten ongunstig lagen, vooral omdat onderhandelen over Formosa een uiterst complexe zaak was. De provinciale overheden vormden één hinderpaal, maar daarbovenop moesten alle kwesties nog eens worden voorgelegd aan het centrale gezag in Peking, dat minstens even onbuigzaam was. De politieke context in Europa omstreeks 1866 – met de spanningen en vervolgens de oorlog tussen Pruisen en Oostenrijk – haalde helemaal een streep door de plannen. De zaak werd dus voorlopig afgeblazen hoewel 't Kint in 1868 nog een interessante brochure uitbracht over de Belgische handelsmogelijkheden in China¹⁵²¹ en Leopolds plannen in 1872 en 1873 een korte opflakkering kenden.¹⁵²²

9.3. Een internationale maatschappij of geprivilegieerde compagnie?

Interessant is bovendien dat via de Formosapiste voor het eerst de nieuwe formule van een internationale onderneming ernstig onder de loep werd genomen – wat terecht is onderstreept als een belangrijk keerpunt in de ontwikkeling van Leopolds doctrine.¹⁵²³

In de brief van 1 december 1866 dacht Leopold II na over de praktische instrumenten voor een doorbraak in het Verre Oosten. Op de eerste plaats kwam uiteraard het bezit van een goede uitvalsbasis. Maar daarnaast was er nog de kwestie van de meest optimale structuur. Leopold liet zijn eenzijdige “Belgische” optie langzaam varen en mijmerde over een internationale formule onder Belgische controle: “Mon rêve est de créer une société belge universelle ayant son siège à Bruxelles et qui deviendrait petit à petit pour la Chine ce que la Compagnie des Indes de Londres est devenue pour l’immense empire indoustannique.”¹⁵²⁴ De eigen Belgische regering, de publieke opinie en de grootmachten verhinderden een zuiver Belgische onderneming. De maatschappij die Leopold II op het oog had, moest worden samengesteld met een meerderheid van Belgische kapitalisten en met intekenaars uit de hele wereld – een naamloze vennootschap die wereldwijde ambities koesterde. Lambermont moest hier verder over nadenken.¹⁵²⁵

Dat Leopold uitgerkend op dat moment van koers ging veranderen, heeft alles te maken met zijn eerste ervaringen als staatshoofd. Tijdens het eerste regeringsjaar had hij nog enige terughoudendheid aan de dag gelegd ten aanzien van de regering. In de loop van 1866 had hij dan toch zijn expansionistische plannen officieel in de ministerraad ter sprake gebracht – zo leren de memoires van minister Vandenpeereboom – echter zonder veel enthousiasme te wekken.¹⁵²⁶ Leopold begreep vrijwel meteen dat het weinig verschil maakte of hij nu koning of prins was:

---

¹⁵²¹ A. 'T KINT. *Le commerce de la Chine. Rapport adressé à M. le Ministre des Affaires Etrangères par M. Auguste 't Kint envoyé ad hoc en mission extraordinaire en Chine*. Bruxelles: Deltombe, 1868, 2 vol.

¹⁵²² E. VANDEWOUDE. *Art. cit.*, p. 81.

¹⁵²³ *Ibidem*. *Art. cit.*, p. 79.

¹⁵²⁴ *Ibidem*, p. 82.

¹⁵²⁵ *Ibidem*, pp. 80-82.

¹⁵²⁶ J. GARSOU. *Les débuts d'un grand règne. Note pour servir à l'histoire de la Belgique contemporaine. Tome I. De la mort de Léopold Ier à la retraite du général Chazal (décembre 1865 – novembre 1866)*. Bruxelles, 1931, p. 28.

de neutraliteit ketende België vast aan de bestaande grenzen. Een expansie die België toch tot nut zou zijn, kon slechts worden voltrokken buiten de publieke sfeer en zonder een rechtstreekse overheidsinterventie.

Het is hier dat het netwerk van Buitenlandse Zaken weer bij de actie werd betrokken, met raadgevingen van Lambermont en vooral studiewerk van Banning.

In verband met de internationale formule beschikte de koning reeds over het voorbeeld van de compagnie die Ferdinand de Lesseps had opgericht voor de realisatie en uitbating van het Suezkanaal. Uit het vorige hoofdstuk weet men hoezeer Leopold tijdens zijn reizen naar Egypte belangstelling had getoond voor deze onderneming en toenadering had gezocht tot haar boegbeeld. De samenstelling van het kapitaal van de internationale compagnie van het Suezkanaal beheerste trouwens de gesprekken die Leopold in Egypte met de Lesseps had gevoerd. Toch lag een gelijkaardige formule voor het Verre Oosten geenszins voor de hand. De door Lambermont geraadpleegde 't Kint vond trouwens dat het interessanter was handelshuizen in Shanghai, Hongkong en Yokohama in te schakelen in plaats van over te gaan tot een bundeling van internationaal kapitaal in één vennootschap.¹⁵²⁷

En er waren andere pistes denkbaar die veeleer refereerden naar succesvolle historische voorgangers. Leopold keek immers erg op naar de geprivilegieerde compagnieën uit de 17de eeuw zoals de *East India Company (EIC)* en de *Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)*. Zij waren er toch maar in geslaagd met privaat geld overzee te trekken en er uitgestrekte territoria onder hun controle te brengen die de rijkdommen voortbrachten waarmee in Europa de nieuwe klasse van grootkapitalisten haar immense vermogens nog had kunnen doen toenemen. Van Bruyssel had in het verleden al wat documentatie bijeen gebracht over de geschiedenis van de compagnievorm, maar dan vooral over de "Belgische" variant, namelijk de *Oostendse Compagnie*. Banning sprong echter bij en ging zich vanaf 1867 – het jaar waarin hij ook persoonlijk aan de koning werd voorgesteld – bezighouden met de redactie van een aantal verhandelingen over de Franse, Britse en Nederlandse compagnieën.¹⁵²⁸

Banning wees de koning in zijn onderzoek op de beperkte mogelijkheden van deze piste. De geprivilegieerde compagnieën waren gedateerd. Ze behoorden tot een ander tijdvak. De ideeën en instellingen waren intussen volledig veranderd. Alleen middels een radicale transformatie zou de compagnievorm nog levensvatbaar zijn.¹⁵²⁹ Kortom, Banning adviseerde de koning andere pistes te onderzoeken die meer beantwoordden aan de hedendaagse politieke en economische realiteit.

Banning bleef Leopolds expansionistische denkoefeningen echter verder ondersteunen. In de jaren die volgden, bouwde hij de bibliotheek van Buitenlandse

---

¹⁵²⁷ E. VANDEWOUDE. *Art. cit.*, p. 80.

¹⁵²⁸ AR Papieren Banning. 117 Note de Banning sur un projet de fondation d'une compagnie de commerce pour la colonisation des Iles Philippines. Avec de mémoires historiques de Banning sur les compagnies de commerce privilégiées. 1. Compagnies françaises des Indes – 25 octobre 1867; 2. Compagnies néerlandaises des Indes orientales et occidentales – 3/8 octobre 1867; 3. Compagnie anglaise des Indes Orientales – 17 octobre 1867.

¹⁵²⁹ J. STENGERS. *Textes inédits d'Emile Banning*, p. 31.

Zaken uit tot een efficiënt documentatiecentrum. In 1863 – zo betoogt hij zelf – bezat het ministerie een onbelangrijk fonds van slechts een duizendtal onbetekenende titels. Met de steun van minister Rogier kwam een volwaardige bibliotheek tot stand. In 1893 was ze aangegroeid tot meer dan 15.000 werken. Banning legde de klemtoon op publicaties van historische en geografische strekking.¹⁵³⁰

Voortaan kon de diplomatie zichzelf via degelijke literatuur een wereldwijd perspectief vormen dat volledig was afgestemd op de tijd waarin men leefde. Maar ook Leopold plukte via Lambermont en Banning de vruchten van deze operatie. De koning bleef uiteraard zijn eigen bibliotheek uitbreiden, maar nu had hij ook toegang tot een professioneler netwerk waar de documentatie systematisch werd aangevuld en beheerd. Bovendien was Banning een ijverige werkkraacht die duizenden pagina's kon samenvatten in overzichtelijke syntheses. Sommige daarvan vonden trouwens hun weg naar het grote publiek via artikelen in *Echo du Parlement*. De archivaris publiceerde in dat dagblad talloze gedetailleerde studies over de Verenigde Staten, Mexico, Argentinië, Japan, Abessinië, enz.¹⁵³¹ Leopold zal deze beïnvloeding van de publieke opinie – vergelijkbaar met persinitiatieven waarvan hij zelf de stuwende kracht was – graag hebben gezien. De banden met Banning werden sterker. Aan de vooravond van de Internationale Aardrijkskundige Conferentie van Brussel in 1876 was hij een belangrijke pion geworden in het netwerk van medewerkers en adviseurs rond de koning.

10. De bibliotheek van Leopold II: een spiegel van de koloniale doctrine?

Met de bronnen die de historicus momenteel ter beschikking heeft, is het wellicht mogelijk om de bibliotheek van Leopold II vrij compleet in beeld te brengen. Er bestaat namelijk een soort inventaris van de volledige collectie boeken, brochures, tijdschriften en handschriften die ooit aan de koning hebben toebehoord. Het is in meerdere opzichten een bijzonder document. In de eerste plaats omdat het gaat om een publicatie die al heel vroeg openbaar is gemaakt. De inventaris verscheen namelijk in een bijlage bij het *Belgisch Staatsblad* twee dagen nadat Leopold II is overleden, namelijk op 19 december 1909.¹⁵³²

10.1. Een problematische bron

Wellicht juist doordat de inventaris op een zo ongewone manier is tot stand gekomen en op een weinig voor de hand liggende plaats is gepubliceerd, is er tot op heden vrijwel geen aandacht aan geschonken. Het oplist van het boekenbezit van de koning had bovendien weinig te maken met bibliofiele motieven. Typisch voor Leopold II lagen financiële redenen aan de basis.

---

¹⁵³⁰ Ibidem, p. 23.

¹⁵³¹ Ibidem, p. 31.

¹⁵³² "Compagnie foncière, industrielle et commerciale pour la Construction et l'Embellissement des Sites, société anonyme, à Bruxelles. – Etat descriptif des ouvrages, livres, gravures, cartes, plans, collections de brochures, manuscrits, adresses calligraphiées et liste de souscription des Femmes belges, composant la bibliothèque de S.M. le Roi des Belges." In: *Moniteur belge*, Annexe, 19 décembre 1909, Recueil des actes et documents relatifs aux sociétés commerciales (Acte n° 7008), pp. 1167-1251.

De koning had immers al vroeg besloten dat zijn drie dochters – Louise, Stéphanie en Clémentine – maar een heel beperkt aandeel van zijn erfenis mochten krijgen. Door hen zou zijn fortuin immers uiteenvallen en met de huwelijkspartners naar het buitenland verdwijnen. Leopold wilde het vermogen in de familie houden. Het moest in de eerste plaats de mannelijke erfopvolger versterken, en in de tweede plaats het land dienen. Die beslissing druiste in tegen de Belgische erfeniswetgeving. Aangezien de regering geen uitzondering of aanpassing van de wet toeliet, was Leopold jarenlang bezig met het opzetten van een constructie die zijn nalatenschap moest veiligstellen. Dat was een bijzonder hachelijke onderneming. Het ging immers om een reusachtig fortuin, bestaande uit onroerend goed, geld, aandelen, kunstwerken, enz. Het zou mij te ver leiden indien ik dit onderwerp hier verder moet uitwerken. Jean Stengers heeft in dat verband trouwens een zeer leesbare synthese gemaakt, waar men alles te weten komt over, onder andere, de *Stichting van Niederfullbach*.¹⁵³³

Ik beperk me tot de vaststelling dat het onroerend goed en het geld het eerst in veiligheid werden gebracht. De roerende bezittingen, waaronder de bibliotheek, waren het laatst aan de beurt. Ze werden toevertrouwd aan een naamloze vennootschap, de *Compagnie foncière, industrielle et commerciale pour la Construction et l'Embellissement des Sites*. In de herfst van 1909 was het immers duidelijk geworden dat de laatste dagen van de koning waren geteld. Met grote haast maakten de paleismedewerkers lijsten van alle bezittingen die buiten de erfenis konden worden gehouden. Op 27 november 1909 verscheen Auguste Goffinet, gesteund door twee getuigen, voor notaris Edouard Dubost te Brussel met een complete inventaris van de bibliotheek. Die lijst is opgemaakt door de bibliothecaris van de koning, Louis Paris. De inventaris geeft een zeer accuraat beeld van het boekenbezit aan de vooravond van Leopolds dood.

Tegelijk is juist die tijdssituering enigszins problematisch voor dit onderzoek. Men zou de titels in de inventaris immers kunnen beschouwen als een mooie totaalweergave van de belangstelling van Leopold. Het loont de moeite te speuren naar titels over geografie, economie, reizen en koloniale zaken. Die boeken, brochures en tijdschriften weerspiegelen vermoedelijk de expansionistische en koloniale ideeën waar Leopold belang aan hechtte. Maar juist doordat de lijst aan de vooravond van de dood van Leopold II is opgesteld, is het onmogelijk te bepalen welke werken een rol hebben gespeeld in de periode dat hij zijn koloniale doctrine aan het vormen was. De inventaris is immers een statisch geheel en laat geen chronologische reconstructie toe van de collectievorming zelf. En vanzelfsprekend betekent de aanwezigheid van een bepaald boek in een collectie allerminst dat de eigenaar het ook daadwerkelijk heeft geraadpleegd, laat staan integraal gelezen. Leopold kreeg, zoals in de eerste paragrafen van dit hoofdstuk is gebleken, heel wat literatuur ongevraagd toegestuurd. Hij bekeek die werken amper. Maar anderzijds liet hij, zoals de eerder geciteerde onderzoeksresultaten bewijzen, ook massa's publicaties aankopen. Die zijn wel degelijk van belang, en zitten uiteraard ook mee in de inventaris.

Wat echt relevant zou zijn voor Leopolds mentaliteitsgeschiedenis, is een studie waarin de gegevens van deze inventaris worden gecombineerd met andere bronnen,

---

¹⁵³³ J. STENGERS. "Léopold II et le patrimoine dynastique." *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques. Académie royale de Belgique*, 5e série, LVIII, 1972, pp. 63-134.

zoals de indrukwekkende collectie brieven van mensen die een boek aan Leopold hebben gestuurd of het aan hem hebben opgedragen. Het Archief van het Koninklijk Paleis bevat honderden van dit soort brieven, die op het eerste gezicht van weinig belang waren.¹⁵³⁴ Ze zijn tot op heden amper bestudeerd geworden. De omvang van deze brievenverzameling heeft echter verhinderd dat ik me er voor dit onderzoek aan heb kunnen wijden. Ik heb me – zoals in de bijdrage over het “arsenaal” is gebleken – beperkt tot een analyse van correspondentie die handelde over de gerichte aankoop van boeken in de jaren 1860. Bovendien moet zulke exhaustieve archiefstudie nog worden aangevuld met een grondig onderzoek van de bewaarde boeken zelf. Het is immers zo dat een aantal werken nog steeds in de bibliotheek van het Kasteel van Laken zitten. Want na de creatie van de naamloze vennootschap werd de collectie, onder andere door de juridische actie van de prinsessen, uiteindelijk toch niet verplaatst. Vermoedelijk is ze dus nog vrij compleet. Althans voor een aantal studies zijn in de voorbije jaren boeken uit de oorspronkelijke collectie van Leopold II ter beschikking gesteld van onderzoekers – onder andere Leopolds exemplaar van Money.¹⁵³⁵ Een systematisch onderzoek van die werken, met onder andere een gerichte speurtocht naar opdrachten en aantekeningen, zou misschien verhelderend kunnen zijn. Er ligt dus nog voldoende materiaal te wachten voor een totaal nieuw onderzoeksproject.

Rekening houdend met de grote beperkingen die de inventaris oplegt, kan men voorlopig slechts summiere deelconclusies trekken over de omvang en de inhoud van de bibliotheek. Toch is er één opvallend stuk in de inventaris dat misschien een betere kijk toelaat op de “koloniale bibliotheek” die Leopold samenstelde in de jaren 1860 en die zijn doctrine mee vorm heeft gegeven.

10.2. Een spoor naar de koloniale bibliotheek?

Het is alleen maar bij benadering te bepalen hoeveel titels de bibliotheek in zijn geheel telde op het ogenblik dat Leopold stierf. De inventaris is immers nogal chaotisch opgesteld. De meeste maar lang niet alle vermeldingen verwijzen naar een specifieke publicatie. In sommige gevallen is onder één lemma een bundel van brochures gevat, wat de identificatie sterk bemoeilijkt. In totaal omvat de lijst 8.897 lemma's. Dat wijst in ieder geval op een bijzonder omvangrijke privéverzameling.

De lijst is vermoedelijk nogal organisch gegroeid, want alfabetische ordeningen worden regelmatig onderbroken of opnieuw gestart. Dat doet vermoeden dat de samenstellers de titels hebben genoteerd in de volgorde dat ze op de rekken stonden, met andere woorden meubel per meubel. Het is bekend dat er haast bij gemoeid was – Leopold lag immers op zijn sterfbed. Men moet de lijst dus allerminst benaderen vanuit de gedachte dat er veel bibliografische zorg aan zou zijn besteed. Het is dus nogal moeilijk om na te gaan welke thema's in de bibliotheek waren vertegenwoordigd. Er is immers geen indeling. Het valt in ieder geval onmiddellijk op dat geografie, economie, geschiedenis en krijgskunde ruim vertegenwoordigd waren. Uiteraard was ook heel wat literatuur over Congo aanwezig. Maar evengoed vindt men de klassieken en grote namen uit de moderne wereldliteratuur. Men herkent

---

¹⁵³⁴ AKP Archief van het kabinet van Koning Leopold II – Archief van het Secretariaat van de Bevelen van de Koning.

¹⁵³⁵ G. JANSSENS & J. STENGERS (eds). *Op. cit.*, pp. 105-107.

vertrouwde namen, zoals die van Leopolds medewerkers Brialmont en Van Bruyssel, van de actieve leden van de Belgische geografische beweging d'Hane-Steenhuysse, Wauwermans, Du Fief en Wauters, en van ongeveer alle grote ontdekkingsreizigers die hun reiservaringen op papier hebben gesteld. Maar nogmaals, de aanwezigheid van deze boeken zegt op zich niet veel over de invloed die deze literatuur op het denken van de koning heeft gehad, laat staan over de vorming van de doctrine in de jaren 1860.

Wanneer men de lijst aandachtig overloopt valt echter wel één zaak op die enigszins relevant zou kunnen zijn voor deze studie over het documentatienetwerk. De lemma's met de nummers 2225 tot 2319 vormen een aaneensluitende reeks van titels die exclusief handelen over overzeese expansie en kolonisatie. Dat is de enige plaats in de inventaris waar dat zo uitgesproken het geval is. Het lijkt er sterk op dat de opstellers hier de inhoud hebben weergegeven van één of meerdere erg bijzondere meubels, namelijk degene die de kern of een deel van Leopolds koloniale bibliotheek uitmaakten. Het betreft werken die hij vrij zeker als de basis van zijn "arsenaal" beschouwde. Verreweg de meeste titels dateren uit de jaren 1850 en 1860 met slechts enkele aanvullingen uit de jaren 1870. Leopolds koloniale "bijbel" – het boek van Money – zit bijvoorbeeld op lemma 2278, met andere woorden juist in het midden.

De Engelstalige literatuur over kolonies was in dit onderdeel van de collectie prominent aanwezig. De aandacht werd gespreid over exact die gebieden waar Leopold zijn belangstelling op richtte: Brits-Indië, Java, Sarawak, Japan, de Stille Oceaan, Zuid-Afrika. Naast Money vindt men onder andere het boek van Sir James Emerson Tennent over Ceylon uit 1860 dat vrij zeker inspiratie heeft gegeven voor de eigen reis van Leopold naar dat eiland in 1864. Maar er zitten ook andere boeken in waarvan bekend is dat ze specifiek op aanvraag van Leopold door Goffinet zijn aangekocht, zoals *Life in the Forests of the Far East* van Spencer St. John of *Tea Cultivation, Cotton and other agricultural Experiments in India* van W.N. Lees, en vele andere werken.¹⁵³⁶ En men vindt er ook het werk van de Franse econoom Jules Duval over emigratie, waar Saintelette zo ontzettend mee dweepte.

Bij het overzicht van de tijdschriften aan het einde van de lijst valt bovendien op hoe ontzettend rijk die specifieke collectie was. Men vindt een quasi compleet panorama van de aardrijkskundige periodieken van de 19de eeuw. Leopold bezat tijdschriften van de geografische genootschappen van Londen, Parijs, Berlijn, Rome, Lissabon, Sint-Petersburg, New York, Cairo. Zelfs de kleinere genootschappen waren vertegenwoordigd: Bordeaux, Marseille, Lyon, Rochefort en Genève. Uiteraard bezat hij ook de tijdschriften van de genootschappen van Brussel en Antwerpen. Dat alles werd aangevuld met een indrukwekkende collectie tijdschriften over maritieme, diplomatieke en zuiver koloniale onderwerpen.

Leopold verzamelde ook al van in het begin fotomateriaal over de overzeese gebieden. Uit Egypte bracht hij zelf foto's mee en van Constantinopel kocht hij prachtige platen die S. Basch vrij recent mee heeft gepubliceerd in de uitgave van Leopolds reisaantekeningen.¹⁵³⁷ Daarover vertelt de inventaris vrijwel niets, en men is dus geheel afgestemd op de sporadische opmerkingen in brieven. Hetzelfde geldt

---

¹⁵³⁶ G. JANSSENS & J. STENGERS (eds). *Op. cit.*, pp. 105-107.

¹⁵³⁷ S. BASCH. *Op. cit.*

voor de ontgetwijfeld omvangrijke kaartencollectie die Leopold in zijn bezit moet hebben gehad, maar waarvan men op dit ogenblik het spoor bijster is.¹⁵³⁸

Er valt dus nog bijzonder veel te leren uit een systematisch uitgevoerd diepteonderzoek van Leopolds bibliotheek. Het “arsenaal” is met deze studie uit het duister gehaald maar heeft zeker nog niet al zijn geheimen prijsgegeven.

---

¹⁵³⁸ Het AKP bezit vrijwel geen kaarten van Leopold II. Het enige mij bekende spoor naar de kaartenverzameling leidt naar het vroegere ministerie van Koloniën. E. Van Grieken en M. Van Grieken-Taverniers maakten in 1958 een lijst van stukken die spoorloos waren verdwenen uit een archieffonds dat in 1925-1926 was gevormd door een Historische Commissie. Dat fonds was mee opgenomen in de Historische Archieven van het *Institut royal colonial belge*, de voorloper van de *Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*. In de lijst van spoorloze stukken staat uitdrukkelijk vermeld: “Collection de cartes, la plupart africaines, ayant appartenu à S.M.”. Blijkbaar waren de kaarten dus ooit een onderdeel van de collectie van het ministerie, maar zijn ze verloren gegaan. Navraag bij het Archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken, waar de Historische Archieven nu zijn gedeponereerd, leverde geen nieuwe informatie op. Men heeft ze intussen nog niet teruggevonden. Zie: E. VAN GRIEKEN & M. VAN GRIEKEN-TAVERNIERS. *Les archives inventoriées au Ministère des Colonies*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1958, p. 59.

Hoofdstuk XIII

Het geografische netwerk rond Leopold II in aanloop naar de oprichting van de Onafhankelijke Congostaat

In de voorgaande hoofdstukken heb ik aangetoond dat Leopold sinds zijn jeugd en doorheen zijn voorbereiding op het koningschap ontzettend gefascineerd is geweest door een aantal economische en geografische onderwerpen die op hetzelfde ogenblik wereldwijd werden gekoesterd door de aardrijkskundige beweging. In afwachting van de voornamelijk opdracht waartoe hij eens zou worden geroepen, stimuleerde hij zichzelf tot een intensieve denkoefening over de toekomst van België en de rol die overzeese expansie daarin kon spelen. Contacten met specialisten, eigen reiservaringen en vooral een omvattende studie van het kolonisatieverschijnsel onder zeer uiteenlopende invalshoeken leidden hem tot een aantal vaste inzichten die samen bekend staan als Leopolds “koloniale doctrine”. Hij werd in dat proces gesteund door een kring van adviseurs en hij kon putten uit een rijke verzameling economische en geografische documentatie.

Dit hoofdstuk werkt verder op dat thema en focust op het geografische netwerk rond Leopold II in aanloop naar de oprichting van de Onafhankelijke Congostaat in 1885. Over deze periode zijn al tientallen studies gepubliceerd. In een aantal opzichten kan men het thema van de Congolese staatsvorming als uitgeput beschouwen. Historici zoals August Roeykens, Jean Stengers, Albert Duchesne, Emile Vandewoude en Gustaaf Janssens hebben immers de weg gewezen naar omzeggens alle relevante bronnen met betrekking tot de geschiedenis van de Internationale Aardrijkskundige Conferentie van 1876 en het Congres van Berlijn in 1884-1885. Hun studies en bronnenuitgaven heb ik doorheen dit onderzoek trouwens voortdurend geciteerd.¹⁵³⁹ Het is dus helemaal niet mijn bedoeling om in dit afsluitende hoofdstuk hun werk over te doen of eigenzinnige interpretaties naar voor te schuiven over de ontstaansgeschiedenis van de Onafhankelijke Congostaat. Mijn enige betrachting is de persoonlijke intellectuele reis van Leopold II zelf in een iets bredere en meer toepasselijke geografische context te plaatsen dan tot nu toe het geval is geweest.

De cesuur van 1876 wordt immers vrijwel steeds als een beginpunt beschouwd, zelden als een overgangsmoment in een zeer lange ontwikkeling. De Conferentie van Brussel analyseert men vrijwel steeds vanuit de bekende politieke resultaten die ze heeft geïnitieerd. Als het ware vanuit een achteruitkijkspiegel. Het resultaat was vanzelfsprekend van enorm geopolitiek belang. Het is dus evident dat de geschiedschrijving vooral oog heeft gehad voor het ingewikkelde vlechtwerk van diplomatiek overleg, onderhandeling of “koehandel”, en uiteindelijk akkoorden tussen grootmachten. Bij het “aardrijkskundige” van de Conferentie is men zelden blijven stilstaan. Dat is op het eerste gezicht ook niet echt nodig, want “aardrijkskunde” kwam amper aan bod, zeker onder de wetenschappelijke betekenis die men er

---

¹⁵³⁹ Voor een overzicht van het oeuvre van deze historici, raadpleeg de bibliografie.

vandaag aan geeft. Maar toch oordeelt men best niet te snel. De titel van de Conferentie fascineert en roept vragen op. Waarom werd de geografie zo centraal geplaatst? Men had de bijeenkomst toch evengoed “Antislavernijconferentie” of “Afrikaanse Conferentie” kunnen noemen? Wat maakte dat het hanteren van de term “aardrijkskunde” de koning het beste uitkwam?

De naamgeving zegt iets over Leopolds specifiek belangstellingsveld en over de karakteristieken van het netwerk dat hij bij zijn werkzaamheden in de periode 1865-1885 heeft betrokken. In dit hoofdstuk probeer ik een aantal aspecten daarvan te duiden, zonder te willen beweren dat het juist deze zijn geweest die tot ingrijpende koerswijzigingen hebben geleid. Daarvoor was de realiteit te complex. Maar indien door deze bijdrage juist die complexiteit beter kan worden begrepen, heb ik al een deel van mijn persoonlijke weg als historicus afgelegd.

Ik begin met een korte introductie over Leopolds plotse belangstelling voor Afrika. Dat onderwerp is al meermaals in studies aan bod gekomen. Toch is het een nuttig vertrekpunt, want ik sluit me aan bij de geschiedschrijving die stelt dat men de Afrikaanse *démarche* van Leopold II niet geïsoleerd mag bestuderen. Afrika moet juist geplaatst worden binnen de zeer brede waaier van actieterreinen die Leopold in de jaren 1860 en 1870 op het oog heeft gehad. Geografisch gezien zag hij nog andere gebieden op aarde waar hij zijn kans moest grijpen. En inhoudelijk verdeelde hij zijn aandacht over meerdere terreinen, zoals speculatie, financiële beleggingen, stedenbouw, de Belgische binnenlandse politiek, enz. Met wat in de vorige hoofdstukken is uiteengezet, wordt het immers duidelijk dat een aantal van Leopolds grondhoudingen uit de jaren 1850-1860 vrijwel onveranderd zijn gebleven op het moment dat hij meer concrete handelingen op het terrein is gaan stellen.

Vervolgens wijs ik in dit hoofdstuk naar de nieuwe functie die de geografische netwerken rond Leopold II in deze periode hebben gekregen. Vooral de aardrijkskundige genootschappen van Londen, Parijs, Berlijn, Lissabon, enz. traden in een andere rol dan ze tot dan toe hadden vervuld. Ik zal met een aantal voorbeelden staven hoe dit proces in zijn werk is gegaan. Voor een exhaustieve behandeling is in deze studie echter geen plaats. De specifieke “instrumentalisering” van een aantal “ontdekkingsreizigers” – Stanley maar ook en vooral Cameron, door Leopold II komt eveneens aan bod. De Internationale Aardrijkskundige Conferentie te Brussel is de plek waar beide – de genootschappen én de ontdekkingsreizigers – prominent aanwezig waren. In de jaren die daarop volgden, is Leopold II zich meer gaan richten op de praktijk van de exploratie en landneming. Dat is iets wat ik in hoofdstuk IX al omstandig heb behandeld, althans voor wat betreft de elementen en instellingen die van belang zijn geweest voor een Belgische exploratiecultuur.

1. Afrika in het geografische totaalperspectief van Leopold II omstreeks 1875

1.1. De zomer van 1875

Het klassieke beeld is dat Leopold II in de zomer van 1875 definitief zijn blik heeft gewend naar Afrika. Men weet intussen vrij precies wanneer de specifieke belangstelling voor Midden-Afrika concrete vormen is gaan aannemen. Een beroemd

geworden brief van de koning aan baron Lambermont, gedateerd op 22 augustus 1875, laat daarover weinig twijfel bestaan. Het document bevat de beroemde passage: "Pour le moment ni les Espagnols, ni les Portugais, ni les Hollandais ne sont disposé à vendre. Je compte m'informer discrètement si en Afrique il n'y a rien à faire."¹⁵⁴⁰ Ontgoocheld over onder andere de mislukking van de onderhandelingen met Spanje over de aankoop van de Filippijnen (waarover later meer), lanceerde Leopold II een nieuwe piste.

Een belangrijk document ontdekt in het Fonds Goffinet bevestigt dat en maakt nog duidelijker dat men van een scharniermoment mag spreken. Onder de titel *Afrique* schreef Leopold II op 26 augustus 1875 een memorandum met daarin een aantal opvallende ideeën met betrekking tot toekomstige activiteiten op het Afrikaanse continent.¹⁵⁴¹ Al van bij de eerste zin blijkt dat de koning vrij goed de nieuwsberichten volgde over de geleidelijke verkenning van onbekende gebieden, maar ook over de soms utopische projecten die men er wilde realiseren.

De koning begon zijn tekst met zijn belangstelling te uiten voor de aanleg van een binnenzee "des îles Canaries à Timbouctou". Jean Stengers verwijst naar de eerder vermelde plannen van de Fransman Elie Roudaire in Tunesië en Algerije en suggereert dat Leopold II zijn nota startte met een geografische vergissing, "te wijten aan de verstrooidheid van de koning".¹⁵⁴² Dat is uiteraard altijd mogelijk, maar ik denk toch dat Leopold II wel degelijk een specifiek project in de westelijke Sahara in gedachten had en Stengers dus een voorbarige conclusie heeft getrokken. Vanaf 1872 was de Schot Donald Mackenzie namelijk gaan rondreizen in de woestijn van El Djouf. Hij had heel wat hoogtemetingen verricht en een woestijndepressie aangetroffen. Mackenzie dacht dat de aanleg van een binnenzee van het Marokkaanse kustgebied (Cap Juby, tegenover de Canarische Eilanden) tot Timbouctou een ideale transportweg zou creëren in de richting van Midden-Afrika... Juist in juli 1875 organiseerde Mackenzie in Londen een grote meeting over de plannen die een massa belangstellenden op de been bracht. Uiteindelijk wilde hij een enorme waterweg aanleggen met een oppervlakte van meer dan 60.000 vierkante mijl. De Britse pers schreef breedvoerig en bijzonder enthousiast over de initiatieven van Mackenzie. Leopold II moet de berichtgeving zeker hebben gelezen, want men weet dat hij de Britse media dagelijks volgde. De Britten waren allerm minst spaarzaam met lovende commentaren, en dat is vooral te verklaren door het feit dat men eindelijk een eigen Brits alternatief had voor de Franse concurrentie van Roudaire.¹⁵⁴³ De plannen van Mackenzie kwamen in 1877 in een meer uitgewerkte vorm onder de aandacht van het grote publiek via de publicatie van een boek.¹⁵⁴⁴ Intussen was hij op de Afrikaanse kust al aan de slag gegaan met een tiental

---

¹⁵⁴⁰ AMBZ Papieren Lambermont, vol. V, sectie 9, doc. nr. 56. Brief van koning Leopold II aan baron Lambermont. Laken, 22 augustus 1875; integraal gepubliceerd in o.a.: A. ROEYKENS. *Les débuts de l'œuvre africaine de Léopold II (1875-1879)*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1955, pp. 95-96; *La Conférence géographique de 1876. Recueil d'études...*, p. 407.

¹⁵⁴¹ G. JANSSENS & J. STENGERS (eds). *Op. cit.*, pp. 267-269.

¹⁵⁴² J. STENGERS. "De uitbreiding van België: tussen droom en werkelijkheid." In: G. JANSSENS & J. STENGERS (eds). *Op. cit.*, p. 267.

¹⁵⁴³ J.-L. MARÇOT. *Une mer au Sahara. Mirages de la colonisation. Algérie et Tunisie (1869-1887)*. Paris: La Différence, 2003, pp. 320-321.

¹⁵⁴⁴ D. MACKENZIE. *The Flooding of the Sahara. An Account of the Proposed Plan for Opening Central Africa to Commerce and Civilization From the North-west Coast, with A Description of Soudan and Western Sahara, and Notes of Ancient Manuscripts, etc.* London: Sampson Low, 1877, xx-288 p.

ingenieurs. Het is vrij zeker dat de koning erg vroeg op de hoogte is geweest van Mackenzies onderneming, zoals gezegd vermoedelijk sinds juli 1875. Het is onzeker of hij met de man zelf in contact is gekomen. In ieder geval is het voor mij duidelijk dat Leopold II in zijn memorandum helemaal niet verstrooid was, maar juist erg precies en kort op de bal trachtte in te spelen op de nieuwste geografische ontwikkelingen. Een auteur schrijft over Mackenzie bovendien dat hij een excentrieke man was die geloofde dat “Christianity and commerce going hand in hand into Africa would raise the unhappy natives from the depths of degradation, to freedom and happiness.”¹⁵⁴⁵ In dat opzicht verschilde hij niet veel van Leopold, zeker als men het vervolg van diens memorandum leest.

De tekst van 26 februari 1875 is bijzonder onthullend. Leopold II betoogde dat hij via het lezen van de boeken van Livingstone diep getroffen was door de verschrikkelijke toestanden die er voor hadden gezorgd dat de bevolking van Midden-Afrika was gedecimeerd. Iemand met een christelijke overtuiging kon onmogelijk onverschillig blijven. Men moest handelen naar het voorbeeld van de Britten, een volk dat ontzettend veel had gedaan voor de onderdrukking van de zwarte slavernij, “un fait que l’histoire redira à l’éternel honneur de ce grand peuple.” Tot zover de humanistische overwegingen. Want Leopold maakte al spoedig een bocht in de richting van zijn geliefde economische inzichten: “Mais ne faudrait-il pas attaquer le mal à sa racine, empêcher les tribus africaines de se vendre, de se déchirer entre Elles, leur imposer la paix, les diriger vers la civilisation et l’abondance? Le pays est magnifique, doté de toutes les richesses végétales et minérales. Que coûterait l’envoi d’une petite force suffisante pour imposer le calme dans le centre de l’Afrique et permettre aux populations de travailler, de cultiver et de se multiplier en paix?”¹⁵⁴⁶

Zoals men hem kent uit vroegere documenten, maakte Leopold II onmiddellijk de overstap naar het plannen van de feitelijke realisatie. Daarbij valt op dat hij een militaire interventie wel zag zitten. Hij was al aan het rekenen geslagen. Leopold wist precies wat een operatie mocht kosten. Bovendien, zo blijkt, dacht hij toen al aan een inbedding van de onderneming buiten België. Via baron Solvyns, Belgisch minister in Londen, wilde hij Sir Henry Rawlinson, voorzitter van de *Royal Geographical Society*, bewerken met het doel een filantropische beweging op te starten die een eigen fonds voor de pacificatie van Midden-Afrika behoorde samen te brengen. De “universele formule” beleefde hier een doorbraak, want de koning onderstreepte zelf: “Il ne s’agirait ici de rien d’étroit, d’absolument national, il s’agirait d’un effort universel auquel concourraient financièrement tous ceux de bonne volonté et que dirigerait les personnes qui auraient accepté de guider l’entreprise.”¹⁵⁴⁷ Zoals men in het vorige hoofdstuk heeft gezien, was Leopold al over een internationale formule aan het denken toen hij in 1866 bezig was met Formosa. Intussen waren zijn ideeën op dat vlak verder gerijpt.

Een gezamenlijk Europees initiatief was een nieuwe droom, zo lijkt het, maar minstens even belangrijk in de opvatting van de koning was het feit dat hij onmogelijk kon aanvaarden dat uitsluitend de khedive van Egypte Afrika zou pacificeren. Zoals men weet had Leopold intussen een zeer goede kijk op de expansieve politiek van Egypte. Hij had eruit geleerd. Wat de Egyptenaren probeerden, konden de

---

¹⁵⁴⁵ C.R. PENNELL. *Morocco since 1830. A History*. London: Hurst & Company, 2000, p. 101.

¹⁵⁴⁶ G. JANSSENS & J. STENGERS (eds). *Op. cit.*, p. 267.

¹⁵⁴⁷ *Ibidem*, p. 269.

Europeanen toch minstens even goed? Egypte bediende zich van Samuel Baker en kolonel (later generaal) Gordon. Leopold II zag Cameron hetzelfde doen voor een Europees initiatief.¹⁵⁴⁸

Eveneens op 26 augustus 1875 schreef Leopold II nog een tweede memorandum dat de titel *Rêves* meekreeg. Daarin formuleerde hij de krachtlijnen van een meer omvattend toekomstplan. De creatie van het pacificatiefonds zette hij prominent vooraan. Maar daarnaast blijkt toch ook dat hij nog altijd een oude droom koesterde: het verwerven van een klein stukje van het desintegrerende Turkse Rijk. Hij hoopte een aantal eilanden te kunnen kopen via een bijzonder ingewikkelde constructie. Voorts zag hij opnieuw een Belgische marine in dienst staan van de Belgische belangen overzee. Op dat punt was er sinds de jaren 1860 intrinsiek weinig veranderd.¹⁵⁴⁹

1.2. De wereld in breedbeeld

Wanneer men de zaken even op een rij zet, dan kan men alleen maar tot het besluit komen dat Leopold II in de feiten heel trouw bleef aan zijn in de jaren 1860 uitgewerkte manier van handelen. Afrika verscheen plots op het toneel, maar dat betekent allerminst dat de koning zijn andere aandachtspunten zou laten vallen. Afrika stond in de kijker van de wereldpers en zoals steeds reageerde Leopold II onmiddellijk op de nieuwe kansen die hem zo nadrukkelijk werden gepresenteerd. Hij kon de wereldwijde aandacht voor de avonturen van een aantal ontdekkingsreizigers zoals de Brazza uiteraard moeilijk negeren. Zoals iedereen ervoer hij een gevoel van begeestering door het lezen van de geschriften van Livingstone. Wat hij las in de *Times* over Cameron en de “reddingsmissies” die de *Royal Geographical Society* had bekostigd om Livingstone terug te halen, maakte hem ongetwijfeld gevoelig voor het vergroten van zijn kennis over het Merengebied. En uiteraard was er de stimulerende berichtgeving over de resultaten van het congres van Parijs, dat twee weken voor de opmaak van de memoranda was beëindigd. De koning had het congres financieel gesteund. Emile de Borchgrave had het – zoals men in hoofdstuk VI heeft gezien – in opdracht van de koning bijgewoond en bereidde een uitgebreide rapportering voor. Afrika stond dus op dat moment centraal in de internationale pers én in de ideeënwereld van de koning. En zelfs Charles-François d’Hane-Steenhuysse had Leopold II rond deze tijd nog eens herinnerd aan zijn expansieopdracht. Correspondentie toont immers aan dat de koning in juni 1875 een exemplaar had ontvangen van het magnum opus van d’Hane-Steenhuysse over de handelsbelangen en de buitenlandse relaties van België.¹⁵⁵⁰

Als een man van de wereld, steeds op zoek naar expansiekansen en financiële uitdagingen, sprong Leopold mee op de kar richting Afrika. Maar tegelijk zette hij ook gewoon zijn werkzaamheden op andere terreinen verder. Het is zeker niet zo dat hij plots zijn belangstelling voor bijvoorbeeld het Verre Oosten of het gebied rond de

---

¹⁵⁴⁸ Ibidem.

¹⁵⁴⁹ Ibidem.

¹⁵⁵⁰ AKP Archief van het kabinet van Leopold II. Archief van het Secretariaat van de Bevelen van de Koning, nummer A 65/48. Brief van C-F. d’Hane-Steenhuysse aan de grootmaarschalk van het Hof. Oostende, 6 juni 1875; Minuut van brief van P. de Borchgrave d’Althena aan C.-F. d’Hane-Steenhuysse. Brussel, 14 juni 1875.

Middellandse Zee was verloren. Integendeel, in Leopolds visie moest men kansen grijpen daar waar men ze kon vinden. De risico's wilde hij echter liever zo veel mogelijk spreiden. Leopold was iemand die geloofde in het oude spreekwoord dat men niet al zijn eieren onder één kip moet leggen. Door het latere succes van het Congo-avontuur en de enorme aandacht die er rond is gecreëerd in de historische literatuur is in zeker zin een nevel opgetrokken omheen die specifieke eigenschap van de koning. Leopolds wereldbeeld was in deze jaren veel breder dan Congo alleen, en dat bleef zo tot het einde van zijn leven. De geografische literatuur en de berichtgeving over de exploratie in dagbladen en tijdschriften hielpen hem daarbij.

Een overzicht van Leopolds overzeese activiteiten sinds zijn troonsbestijging toont de koning als een man die voor potentiële acties een breed geografisch perspectief bleef hanteren. Leopold was iemand die voorzichtig alle mogelijkheden aftastte, in de eerste plaats in gebieden die hij via zijn studiewerk het meest geschikt was gaan vinden voor kolonisatie of overzeese financiële investeringen. En het tropische Midden-Afrika stond aanvankelijk allerm minst vooraan op het verlanglijstje.

Het Verre Oosten was en bleef het gebied waar Leopold zichzelf tot grootse ondernemingen in staat zag. Zoals men eerder heeft gezien, rekende hij erop dat bij een eventuele verzwakking van het centrale gezag in China, randgebieden konden worden overgenomen. Plekken die redelijk klein van oppervlakte waren, maar die toelieten dat men de enorme massa consumenten met nieuwe handelsstromen kon bereiken. En als dat onmogelijk was, dan kon misschien iets worden geregeld met de Europese koloniserende machten in Azië. De Britten, de Nederlanders en zelfs de Spanjaarden hadden gebieden in handen die soms meer last dan lust opleverden. Vermoedelijk kon men ze ertoe bewegen een fractie daarvan af te staan aan Leopold, die enigszins naïef overtuigd was dat met de juiste ondernemerszin altijd positieve resultaten konden worden geboekt. Wat hij op het oog had was “une base d'opérations.”¹⁵⁵¹ En ik ben geneigd daar nog aan toe te voegen: een bloeiende handelsweg naar een volkrijke markt.

In hoofdstuk XII ben ik al omstandig blijven stilstaan bij de casus Formosa, een gebied waar Leopold zich met de documentaire hulp van Emile Banning op focuste na zijn bezoek aan China in 1865. Dat eiland was alvast een mogelijke uitvalsbasis naar een grote economische markt. De meeste andere pogingen in deze periode gelijken op elkaar voor wat betreft het doel dat ze moesten dienen.

In 1873 was Leopold II opnieuw bezig met het zoeken naar nieuwe expansiemogelijkheden in het Verre Oosten.¹⁵⁵² Leopold probeerde soms de meest vreemde bondgenootschappen uit om zijn doel te bereiken. Ditmaal was het de neef van minister Frère-Orban – de antikoloniale liberaal – die hem een aantal voorstellen deed met betrekking tot China en Japan. Men dacht aan de oprichting van een soort internationaal syndicaat waar Belgische en buitenlandse handelshuizen een coalitie konden sluiten rond de economische expansie naar het Oosten. Uit correspondentie met Frère-Orban uit 1873 blijkt bovendien dat de koning opnieuw in contact stond

---

¹⁵⁵¹ AMBZ Papieren Lambermont, I, nr. 85. Brief van koning Leopold II aan P. de Borchgrave d'Althena. S.I., 1 december 1866.

¹⁵⁵² Leopold II was bijzonder belangstellend voor de Chinese mijnbouw en de aanleg van spoorlijnen. Zie: E. VANDEWOUDE. “Belangstelling van Leopold II voor het Verre-Oosten (1865-1867).” *Africa-Tervuren*, XI, 1965, 3-4, p. 81.

met Ferdinand de Lesseps, die hij zoals men in andere hoofdstukken heeft gezien al in Egypte had ontmoet. De contacten hielden verband met de aanleg van een trans-Aziatische spoorlijn. In juli 1873 wilde Leopold het idee realiseren. Hij vroeg Lambermont een verhandeling te schrijven voor de Belgische en buitenlandse deelnemers aan de bijeenkomst van het *Iron and Steel Institute* dat in augustus van dat jaar bijeen kwam te Luik. Het ging om een vergadering van de Europese staalbaronnen die het plan overwogen om een spoorweg aan te leggen als huwelijkscadeau voor de keizer van China. In de tekst werd het voorstel geformuleerd voor de oprichting van een studiec comité, onder neutraal statuut, bij voorkeur gevestigd in België, internationaal van karakter, gericht op de verwerving van concessies. In dit project schonk men bijzonder veel aandacht aan de Engelsen. Leopold begreep dat hij alleen met Britse steun iets kon realiseren. Het Europese spoorwegproject in China faalde aangezien de keizer het cadeau afwees.¹⁵⁵³

In de maand juli van het jaar 1875 was Nieuw-Guinea op de werktafel van de koning terechtgekomen. Leopold II had niet zomaar een onschuldige belangstelling, hij sneed het thema aan bij de minister van Groot-Brittannië in Brussel Savile Lumley, die op zijn beurt zijn oversten in Londen contacteerde. Leopold II meende dat Nieuw-Guinea op een toekomstige grote handelsweg naar Japan en Australië lag. België had, in de opvatting van de koning, behoefte om de binnenlandse spanningen tussen katholieken en liberalen op te lossen. Indien de nationale energie een buitenlandse uitlaatklep kon worden geboden, dan zou dat een ideale oplossing zijn. De koning had zich blijkbaar goed geïnformeerd, want hij counterde het argument van Lumley over het ongezonde leefklimaat in de tropen met de opmerking dat het eiland een aantal bergachtige streken had die vermoedelijk wel bewoonbaar waren voor Europeanen.¹⁵⁵⁴ Jean Stengers vermoedde dat Leopold II op geografisch vlak geïnteresseerd was geraakt in het gebied via de verslagen van de Engelse kapitein John Moresby, die het gebied had verkend in 1873 en 1874. Zowel de door Leopold II voortdurend geraadpleegde *Times* als de *Proceedings of the Royal Geographical Society* schonken in 1875 uitgebreid aandacht aan de geografische en geopolitieke implicaties van het werk van Moresby.¹⁵⁵⁵ De Britten, zo werd vlug duidelijk, wilden de koning helemaal niet helpen bij het verwerven van Nieuw-Guinea. Mogelijke plannen werden bijzonder snel in de kiem gesmoord. In 1890 zou de koning het nog een keer overwegen, ditmaal bij de Nederlanders, maar weer zonder succes.

Vanaf oktober 1875 was de koning alweer een andere regio aan het aftasten. Ditmaal had hij zijn zinnen gezet op Tonkin, een onderdeel van het keizerrijk Annam, waar de Fransen sterk stonden. Baron Beyens, de Belgische minister in Parijs, moest bij de Franse regering informeren of daar enig bezwaar zou worden gemaakt tegen een Belgische *démarche*. Opnieuw was het Leopold II te doen om het opzetten van een compagnie die de lucratieve aspecten van het land onder zijn hoede moest nemen. De Franse geograaf en ontdekkingsreiziger Francis Garnier was in 1873, onder ruime belangstelling van de internationale geografische wereld, naar Tonkin

---

¹⁵⁵³ A. ROEYKENS. *Le dessein africain de Léopold II. Nouvelles recherches sur la genèse et sa nature (1875-1876)*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1856, pp. 17-20; A. ROEYKENS. *Léopold II et l'Afrique 1855-1880. Essai de synthèse et de mise au point*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1958, pp. 33-37.

¹⁵⁵⁴ J. STENGERS. "Léopold II entre l'Extrême-Orient et l'Afrique (1875-1876)." In: *La Conférence géographique de 1876. Recueil d'études...*, pp. 312-314.

¹⁵⁵⁵ Ibidem, pp. 316-318.

gestuurd. De exploratiereiziger mag beschouwd worden als een klankversterker voor de beoogde onderneming. Wat zowat iedereen het meest interessant vond in dat gebied, was de aanwezigheid van een grote waterweg, de zogenaamde Rode Rivier, die algemeen werd beschouwd als een commerciële ader in de richting van China. In de correspondentie met Beyens, onderzocht door Stengers, komen de klassieke slagtermen van Leopolds doctrine aan bod: de maatschappij moest rendabel zijn via een soort cultuurstelsel, de heffing van belastingen, de controle over de douaneactiviteiten. Hoewel hij nog tot in 1876 met Beyens over zijn plannen correspondeerde, verloor de koning toch geleidelijk zijn enthousiasme. Vooral omdat Afrika zijn aandacht volledig ging opslorpen. Maar ook rond Tonkin bleven in latere jaren regelmatig concrete ideeën en voorstellen opborrelen. Vooral Gambetta leek een moment geneigd om toe te geven aan de koning. Maar toen de Franse staatsman in 1882 overleed, werd de piste definitief verlaten.¹⁵⁵⁶

Borneo is eveneens een klassieker in de dossiers van Leopold II, zo heeft men in vorige hoofdstukken al gezien. Hij had al eens geprobeerd om Sarawak te kopen van de familie Brooke. In 1876 tastte de koning tijdens een bezoek aan Londen bij de Britse autoriteiten af of men op Borneo, in de nabijheid van Sarawak, een nieuwe Europese vestiging zou kunnen stichten. Voor Leopold was het allemaal erg simpel. In een brief aan koningin Victoria klinkt het als volgt: “Bornéo est une si grande île qu’à côté des Hollandais, il y a place pour d’autres nations.” Londen reageerde opnieuw afwijzend, en de koning drong niet verder aan.¹⁵⁵⁷ In essentie ziet men weer hetzelfde verschijnsel: Leopold II die zijn zinnen had gezet op een kleine post langs een handelsroute die men als cruciaal beschouwde voor de verdere groei van de wereldhandel.

Minder klein maar even goed geschikt als economische draaischijf: de Filippijnen. De eigen onderzoeken in de archieven van Sevilla in 1862 hadden Leopold overtuigd dat met de Spaanse kolonies best wat geld viel te verdienen. Hij had trouwens al vroeg een interessante economisch-geografische studie ontvangen over de exploratie van de Rio Grande op het eiland Mindanao in 1855.¹⁵⁵⁸ De Spanjaarden waren echter slordig tot corrupt op het vlak van de uitbating van de Filippijnen. In 1869 begon Leopold de centrale overheid in Madrid te bewerken om tot de verkoop of de pacht van de archipel over te gaan. De onderhandelingen sleepten lang aan en meerdere scenario’s passeerden de revue. Leopold deed een beroep op oude en nieuwe vertrouwelingen. Eduard Blondeel van Cuelebroeck, wiens betekenis men intussen kent, was overgeplaatst naar Madrid. Hij vatte de besprekingen aan maar overleed in 1872. Op dat moment nam Jules Greindl het roer over. Deze man zou later nog even secretaris-generaal van de *Association internationale africaine* worden. Men opende alle registers, van politieke beïnvloeding via de diplomatieke kanalen, financiële interventie met banken in Londen, tot de tussenkomst van Antwerpse zakenlui zoals de handelaar Jean Verheyden. Het leidde allemaal tot niets. In de zomer van 1875 werden de plannen definitief opgeborgen. De Spaanse

---

¹⁵⁵⁶ Ibidem, pp. 338-370.

¹⁵⁵⁷ Ibidem, pp. 325-328.

¹⁵⁵⁸ AKP Fonds Goffinet. Archief Goffinet Aanvulling 1995 (verzameling Pingot). Doos DP 2 – Map “Tentatives coloniales”. Rapport van C. Montero. S.I., maart 1855 (kopie). *Exploration du Rio Grande de Mindanao entreprise dans les mois de février et de mars 1855 d’ordre du gouvernement général.*

kroon kon zich ten aanzien van de publieke opinie geen amputatie van een deel van het koloniale rijk veroorloven.¹⁵⁵⁹

Net zomin als het Verre Oosten, was de wereld rond de Middellandse Zee uit het perspectief verdwenen. Integendeel. Terwijl de activiteiten met betrekking tot Afrika op kruissnelheid kwamen, was Leopold opnieuw volop bezig met de eilanden in de Egeïsche Zee. De Britse connectie was weer heel belangrijk, want een aantal contacten verliepen via Musurus Pacha, de ambassadeur van de Ottomaanse Porte in Londen, en baron Solvyns, Leopolds vertrouwensman in Engeland. Leopold knoopte aan waar hij in de jaren 1860 was opgehouden. Hij meende dat het Turkse Rijk verzwakt was en een financiële ondersteuning goed kon gebruiken. Indien de Turken afstand zouden doen van een paar eilandjes, zou dat geopolitiek weinig verschil maken. Leopold wilde zelfs overwegen om de eilanden door een Belgische compagnie te laten uitbaten zonder dat de Turkse soevereiniteit in het gedrang kwam.¹⁵⁶⁰ Leopold II gebruikte als tussenpersoon voor de compagnie zijn vroegere adjudant Hector Catoir, die bij de Turkse ambassadeur evenwel het deksel op de neus kreeg: “Je n’ai pas besoin de consulter mon Gouvernement pour vous assurer de la manière la plus positive que ce projet, étant, sous tous les rapports, contraire aux principes constitutifs de l’Empire Ottoman, ne saurait, en aucun cas, être pris en considération par la Sublime Porte; et je crois de mon devoir, puisque vous avez bien voulu m’en entretenir, de vous faire connaître mon avis et ma conviction à cet égard, afin que vous ne vous engagiez pas dans une démarche dont l’insuccès est certain.”¹⁵⁶¹ Nieuws uit Constantinopel bevestigde dat het Turkse ministerie van Buitenlandse Zaken even categoriek tegen het plan gekant bleef.¹⁵⁶²

In 1875 gebeurde de beweging in de richting van Midden-Afrika. Het Afrikaanse continent was wel al eerder binnen het blikveld van de koning gekomen, hoewel het aanvankelijk een eerder marginale plaats had in zijn visie op de wereld. Al toen Leopold in 1861 volop bezig was met het verzamelen van documentatie over kolonies, had hij de Belgische diplomaat Jooris de opdracht gegeven een studie te maken van de Portugese bezittingen in Afrika. Maar vermoedelijk bleef die in de lade liggen. De koning liet in 1869 zijn belangstelling blijken voor de Portugese kolonie Mozambique. De econoom Emile de Laveleye en een Belgische zakenman werden naar Lissabon gestuurd om inlichtingen te winnen over de haalbaarheid van een plan dat voorzag in de oprichting van een *Compagnie africaine orientale*. Die maatschappij moest zich vooral gaan toeleggen op de koffiecultuur.¹⁵⁶³ In 1873 sprongen de besprekingen met de Portugese regering af, wellicht omdat men geen afstand wilde doen van soevereine rechten en de Portugese vertegenwoordiging in het bestuur van de maatschappij onvoldoende gegarandeerd was.¹⁵⁶⁴

---

¹⁵⁵⁹ Deze geschiedenis wordt uitgebreid uit de doeken gedaan in: L. GREINDL. *A la recherche d'un Etat Indépendant: Léopold et les Philippines (1869-1875)*. Bruxelles: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer, 1862, 375 p.

¹⁵⁶⁰ AKP Fonds Goffinet. Archief Goffinet Aanvulling 1995 (verzameling Pingot). Doos DP 2 – Map “Tentatives coloniales”. Minuut van brief van koning Leopold II aan baron Solvyns. S.I., 9 juli 1876.

¹⁵⁶¹ AKP Fonds Goffinet. Archief Goffinet Aanvulling 1995 (verzameling Pingot). Doos DP 2 – Map “Tentatives coloniales”. Brief van Musurus Pacha aan H. Catoir. Londen, 2 augustus 1876.

¹⁵⁶² AKP Fonds Goffinet. Archief Goffinet Aanvulling 1995 (verzameling Pingot). Doos DP 2 – Map “Tentatives coloniales”. Brief van H. de Grimberghe aan koning Leopold II. Constantinopel, 28 augustus 1876.

¹⁵⁶³ A. ROEYKENS. *Léopold et l'Afrique...*, p. 30.

¹⁵⁶⁴ A. ROEYKENS. *Le dessein africain de Léopold II...*, pp. 12-14.

Terwijl Leopold II werkte aan de voorbereiding van de Internationale Aardrijkskundige Conferentie liet hij tevens zijn oog rusten op het zuiden van Afrika, in de eerste plaats Transvaal. In de zomer van 1875 wilde hij te Brussel de Zuid-Afrikaanse president Burgers ontvangen toen die op rondreis was door Europa, maar dat bezoek werd uitgesteld tot 1876. Burgers was op zoek naar steun voor de aanleg van een spoorlijn tussen Lourenço Marques, een plaats op de kust van Mozambique nabij de commercieel belangrijke Delagoa Baai, en Pretoria.¹⁵⁶⁵ De Belgische zware industrie zag ook wel wat in een nieuw afzetgebied voor spoormateriaal. Onder andere de *Ateliers de la Dyle* te Leuven lieten interesse blijken. Hetzelfde geldt voor de *Société Cockerill*. Onder impuls van administrateur baron Sadoine werd zelfs een wetenschappelijke expeditie naar Zuid-Afrika gestuurd.¹⁵⁶⁶ De kwestie werd van nabij gevolgd door de Belgische regering. Ze was uiterst complex, want heel wat andere Europese landen waren erin verwickeld – het werd een zaak van economische concurrentie. Het was in die omstandigheden voor het staatshoofd trouwens onmogelijk om zich persoonlijk ver te engageren. Uiteindelijk kwamen de Belgen op een zijspoor terecht, maar Leopold II heeft zich gedurende de periode 1875-1878 voortdurend laten informeren en zelf, via eigen netwerken, de contacten bevorderd. Vooral de Britse politieke wereld kwam weer goed van pas. Daar was baron Solvyns opnieuw de belangrijkste informant. Hij trachtte vooral via generaal Wolseley relevante informatie over ontwikkelingen in Afrika te verwerven.¹⁵⁶⁷

2. De heroriëntering van de geografische netwerken

2.1. Leopold II en de Afrikaanse exploratie: een doorbraak via Londen

De geografische wereld rond 1875 evolueerde meer en meer naar een actieve opstelling ten aanzien van de exploratie. De kamergeleerden waren er nog, maar hun positie was aan het verzwakken. Naast gortdroge historische en fysische aardrijkskunde kwamen de resultaten van de overzeese verkenning meer centraal te staan. Het congres van Parijs had een aantal tendensen op dat gebied bevestigd. De exploratiereiziger groeide in deze periode uit tot een coryfee van de media. Sinds Livingstone werden de bewegingen van exploratiereizigers over de hele wereld nauwlettend gevolgd. Savorgnan de Brazza, Garnier, Schweinfurth of Cameron traden nog nadrukkelijker voor het voetlicht dan hun voorgangers Baker en Speke dat al hadden gedaan.

De omkadering van de aardrijkskundige genootschappen – die vaak de nodige fondsen bijeenbrachten om de reizen te bekostigen – was voor de exploratiereizigers uiteraard essentieel. Er ontstond bovendien een stelsel van wederzijdse

---

¹⁵⁶⁵ A. ROEYKENS. *Léopold II et l'Afrique...*, pp. 55-56.

¹⁵⁶⁶ A. ROEYKENS. *Le dessein africain de Léopold II...*, pp. 29-119.

¹⁵⁶⁷ AKP Fonds Goffinet. Archief ingekomen brieven gericht aan koning Leopold II. Brieven van baron Solvyns. Brief van baron Solvyns aan koning Leopold II. Londen, 17 april 1876: "J'ai rencontré [...] le gl Sir G. Wolseley, et je puis assurer à Votre Majesté qu'il est peu d'hommes ayant plus et mieux étudié les choses de l'Afrique. Il suffit de prononcer les mots 'Transvaal', 'Orange Country', 'Delagoa Bay' pour en faire jaillir des flots de renseignements. En l'écoutant j'ai été frappé d'une chose, à savoir, qu'avant de donner aucune suite aux instructions entretenues dans la lettre du 14, il convenait d'attendre que Votre Majesté eut une occasion de s'entretenir avec un homme aussi compétent."

afhankelijkheid, want het aura van de genootschappen vergrootte mee met dat van de reizigers door de controle die ze over de informatiestroom uitoefenden. De manier waarop de berichtgeving over de verwezenlijkingen van de exploratiereizigers gebeurde, veranderde redelijk ingrijpend, en de bestuurders van de genootschappen verwierven een centrale positie in de communicatieketen.

De tijd dat men moest wachten op het gepubliceerde reisverhaal om de details van een reis te kennen, was intussen lang voorbij. De redactie van het veelal erg geromantiseerde verslag nam immers soms meer dan een jaar in beslag. Het werd eigenlijk in hoofdzaak om commerciële redenen in boekvorm gepubliceerd. Veel feitelijke informatie verscheen immers veel eerder in de tijdschriften van de aardrijkskundige genootschappen, onder de vorm van artikelen, of – nog sneller – via gewone korte nieuwsberichten. Aldus versnelde het tempo van de berichtgeving tot het publicatieritme van de periodieken, meestal maandelijks. Maar als eerste ontvanger van brieven, rapporten en telegrammen uit Afrika, Azië of andere verre plekken zaten de genootschappen bovenop de bron van informatie die de geschreven pers maar al te graag wilde aanboren. De exploratiereizigers stonden in voortdurend contact met hun opdrachtgevers en financiers. Het gebeurde dan ook steeds meer dat de genootschappen cruciale, opmerkelijke of ronduit spectaculaire elementen uit de inkomende correspondentie vrijwel onmiddellijk na ontvangst vrijgaven voor publicatie in dagbladen. Aldus groeide zienderogen de bekendheid van de aardrijkskundige genootschappen van vooral Londen, Parijs en Berlijn, die het actiefst waren wat betreft de financiële en organisatorische steun aan de exploratie.

Leopold II was voortdurend op zoek naar de beste, meest accurate informatie over zijn interessegebieden. Zoals men heeft gezien in vorige hoofdstukken werden boeken en tijdschriften uitgepluisd, maar het dagelijks navlooien van de dagbladpers leverde vaak nog het meeste op. Toch had Leopold II via die weg snel door dat hij aangaande de Afrikaanse ontwikkelingen rechtstreeks naar de bron van de berichtgeving moest. Hij ging dus aankloppen bij de genootschappen zelf. Hun bestuurders vervoegden het netwerk dat toen al bestond uit betaalde informanten zoals Lejeune, trouwe ambtenaren zoals Banning en Lambermont, Belgisch diplomatiek personeel zoals Beyens en Solvyns en consuls in de verste uithoeken van de wereld. Leopold was al enige tijd lid van zowel de *Société de Géographie* te Parijs als de *Royal Geographical Society*. Maar nu trad hij in een actieve interactie met die genootschappen. Sinds hij in de zomer van 1875 zijn zinnen had gezet op Midden-Afrika, was het hem er vooral om te doen gegevens uit de eerste hand te verwerven. Hij geraakte vooral geïnteresseerd in het lot van Cameron, over wie men wist dat hij waarschijnlijk een massa informatie aan het verzamelen was terwijl hij met zijn tocht vorderde in de richting van de westkust van Midden-Afrika.

De reputatie van Verney Lovett Cameron zou inderdaad als een komeet de hoogte ingaan toen bleek dat hij op 4 november 1875 in Benguela was aangekomen na een tocht die op 2 februari 1873 was begonnen in Zanzibar. Dat nieuws werd in Londen pas eind december 1875 ontvangen. Cameron was de eerste Europeaan die Midden-Afrika van oost naar west doorkruiste. Hij was vertrokken onder het voorwendsel Livingstone te “redden”, nadat Stanley in 1871 de wereld had overtuigd dat de missionaris nog levend en wel in het oerwoud leefde. Luitenant Grandy had in 1872, met de steun van de *Royal Geographical Society*, vruchteloos geprobeerd via

de westkant van Afrika en de Congostroom Livingstone te bereiken. Die mislukking zou er voor zorgen dat men lange tijd geen vertrouwen meer had in deze reisroute. Cameron, op weg vanuit het oosten, vernam onderweg het nieuws over de dood van Livingstone. Zijn expeditie kruiste immers het konvooi dat het lijk van de missionaris naar de kust vervoerde. Toch zette Cameron zijn reis verder, want hij wilde de notities die Livingstone vermoedelijk in Ujiji had achtergelaten terugvinden en vervolgens de reis in westelijke richting voortzetten.¹⁵⁶⁸ Via de langzame berichtgeving en de telegraaf was dat nieuws in Europa toegekomen, waardoor iedereen, Leopold II inbegrepen, angstvallig uitkeek naar een teken van leven.

Omstreeks 15 november 1875 – het nieuws over Camerons aankomst in Benguela was nog niet in Europa gearriveerd – verschenen in de Europese pers berichten van de Fransman Linant de Bellefonds die meldde dat Cameron in geldnood zat. De middelen die hij van de *Royal Geographical Society* had gekregen, zouden zijn opgebruikt. De koning schoot meteen ter hulp en liet vermoedelijk midden december 1875 via Solvyns aan het genootschap weten dat, indien het nieuws klopte, hij bereid was 100.000 frank te schenken om Cameron terug te halen.¹⁵⁶⁹ Het nieuws over de aankomst van Cameron in Benguela, te Londen ontvangen op 16 december 1875, maakte deze genereuze geste overbodig. Zelden had de koning zulke goede investering gedaan. Zonder een frank te betalen, kreeg hij het vertrouwen van de *Royal Geographical Society* en diens voorzitter Rawlinson. Dat vertrouwen vertaalde zich in een bevoorrechte relatie en een rechtstreekse toegang tot informatie uit Afrika.

Rawlinson liet op 6 januari 1876 weten dat hij de belangstelling van de koning voor de exploratie van Afrika bijzonder kon appreciëren. Hij zorgde er voor dat het genootschap aan de koning een landkaart bezorgde met daarop de originele route van Cameron van het Tanganyikameer naar de westkust. Die kaart was nog maar pas aan de *Royal Geographical Society* bezorgd via de post uit Benguela. Bovendien kreeg de vorst kopieën van Camerons brieven die hem meer vertelden over de omstandigheden waarin men reisde. Men legde hem uit dat via Cameron de kennis van het hydrografische stelsel van Midden-Afrika voortaan veel completer was. Van zodra Cameron in Europa zou toekomen, beloofde Rawlinson dat hij er voor ging zorgen dat de dagboeken en reisaantekeningen werden gekopieerd ten behoeve van de koning.¹⁵⁷⁰ Leopold II zat met zijn neus bovenop de meest recente informatie. Hij had wellicht de meest directe informatiebron over Midden-Afrika aangeboord.

Op 12 januari 1876 correspondeerde Leopold II met Solvyns in Londen voort over de financiële ondersteuning van het *Cameron Fund* van de *Royal Geographical Society*. Leopold dacht dat het toch nuttig was een bedrag over te maken van 400 £ maar indien de gevolmachtigde minister van mening was dat een hogere som nodig was, dan mocht hij dat gerust zeggen. De *Civiele Lijst* zou wel tussenkomen. Solvyns

---

¹⁵⁶⁸ M. LUWEL. "Verney Lovett Cameron ou l'échec d'un concurrent de Stanley." In: *La Conférence de Géographie de 1876. Recueil d'études...*, pp. 56- 169.

¹⁵⁶⁹ *Proceedings of the Royal Geographical Society*, XX, 1875-1876, p. 165; zie ook: A. ROEYKENS. "Le génie de Léopold II et la Conférence géographique de Bruxelles de 1876." In: *La Conférence de Géographie de 1876. Recueil d'études...*, p. 387; A. ROEYKENS. *Léopold II et l'Afrique...*, pp. 79-80; A. ROEYKENS. *Le dessein africain de Léopold II...*, pp. 153-157; J. STENGERS. *Textes inédits d'Emile Banning*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1955, pp. 13-14.

¹⁵⁷⁰ AKP Fonds Goffinet Aanvulling 1995 (verzameling Pingot). Doos DP 4 – Map 1: Congo 1874-1875-1876. Brief van H. Rawlinson aan koning Leopold II. Londen, 6 januari 1876.

moest de voorzitter van het Londense genootschap zeggen dat de koning erg gehecht was aan de introductie van de beschaving in Midden-Afrika en dat Cameron bij diens terugkeer voor een paar dagen naar Brussel moest komen. Leopold II had een grote onderneming op het oog, en zijn ervaring maakte dat hij zich toen al bewust was van de Portugese weerstand die om de hoek loerde. Rawlinson moest Cameron, van zodra hij in Londen was, aanspreken over de gevoeligheid van de situatie, vooral in verband met de Portugese claim op het stroomgebied van de Zambesi. Camerons publieke uitlatingen over de mogelijkheid tot het creëren van een commerciële maatschappij voor navigatie op de rivieren van Midden-Afrika was bijzonder interessant, maar het was vrijwel zeker dat de Portugezen daartegen in actie zouden komen. Cameron moest dus tot discretie worden aangezet.¹⁵⁷¹

Met Livingstone, Cameron en het hele mediagedoe rond de verschillende “verloren” exploratiereizigers was Leopold II op Afrika gaan focussen. Maar de Londense brieven van Solvyns tonen volgens mij overduidelijk aan dat hij vrij snel terug op zijn originele piste zat. Hij zocht ook in deze context in de eerste plaats naar commerciële goudaders via toegankelijke transportroutes die konden worden beheerst en beheerd door een maatschappij waar hij een deel van het kapitaal inbracht en de controle over kon voeren. In deze fase dacht Leopold blijkbaar nog aan de Zambesi, niet aan de Congo, maar globaal kwamen alle grote rivieren in aanmerking. Zoveel had hij intussen wel geleerd over de hydrografie van het Afrikaanse binnenland. Leopold zag bovendien meteen de politieke obstakels voor een scheepvaartmaatschappij of een onderneming in soortgelijke zin: Portugal. Het kwam er in ieder geval op aan nog meer informatie uit de eerste hand te verzamelen.

Begin april 1876 was Cameron terug in Groot-Brittannië. Men kon hem dus eindelijk interpellieren en... bewerken. Vanuit het Paleis te Brussel merkte men steeds nadrukkelijker de sluimerende moeilijkheden met Portugal. Rawlinson had onmiddellijk Cameron aangesproken op zijn manier van communiceren, doch zonder veel succes. Via Solvyns vernam de koning dat de Britse exploratiereiziger moeilijk te hanteren was: “Quant à Cameron, Sir Henry Rawlinson se donne beaucoup de mal pour le faire nuancer, but it does not take; there’s nothing in the man beyond strong, serious and undoubtable pluck.”¹⁵⁷²

Op 18 mei 1876 kreeg Leopold II het nieuws dat Solvyns zelf lang met Cameron had gesproken. Camerons antipathie tegen de Portugezen kon inderdaad voor problemen zorgen. Want het was voor iedereen intussen duidelijk geworden dat de Congostroom mogelijk de piste van de toekomst zou worden. Portugal claimde rechten op de monding te bezitten. Het bericht van baron Solvyns toont aan hoe Leopold II en zijn omgeving de communicatie en informatievergaring probeerden te sturen. Tegelijk doken nieuwe actierichtpunten op:

“Sire,

J’ai eu un long entretien avec Cameron et j’ai cherché, comme me le recommandait Votre Majesté, à lui faire comprendre combien cette question africaine est délicate et combien il importe de ne pas froisser

---

¹⁵⁷¹ AKP Fonds Goffinet Aanvulling 1995 (verzameling Pingot). Doos DP 4 – Map 1: Congo 1874-1875-1876. Minuut van brief van koning Leopold II aan baron Solvyns. Brussel, 12 januari 1876.

¹⁵⁷² AKP Fonds Goffinet. Archief ingekomen brieven gericht aan koning Leopold II. Brieven van baron Solvyns. Brief van baron Solvyns aan koning Leopold II. S.I. [Londen], 20 april 1876.

les susceptibilités ou faire naître des inquiétudes. Malheureusement Cameron est exaspéré contre les Portugais; il les a en horreur; dès qu'on les nomme il se répand en invectives. Bien que cette antipathie soit parfaitement fondée en ce qui concerne les Portugais répandus sur la côte et qui sont les gens qui profitent le plus du commerce des esclaves, la violence de ses propos à leur endroit ne peut manquer de lui susciter des obstacles et de compromettre un peu ceux qui se trouvent en rapports avec lui. Comme il n'est pas très intelligent, il serait difficile de lui faire entendre raison sur ce point. Si Votre Majesté désirait le voir, je me permettrais de recommander de le faire venir en même temps que le Général Wolseley. "As the latter is well up in African matters", leur présence simultanée fournirait l'occasion de s'instruire pertinemment sur une foule de points. Le grand objectif pour le moment serait l'exploration du Congo, que l'on ne connaît un peu que par l'exploration faite en 1816 par un Capitaine Tuckey! Mais l'embouchure du fleuve est gardée par l'inévitable Portugais, et derrière le Portugais se dresse l'influence française toute disposée à prendre fait et cause pour ce petit protégé latin. J'ai exprimé non seulement au Lt Cameron mais à sa mère et à sa sœur, l'intérêt qu'avaient inspiré à Votre Majesté "the wonderful Pluck and Endurance shown by him under the most trying circumstances". Le fait est que le pauvre garçon prenait quelques fois 50 grains de sulfate de quinine pour combattre la fièvre! Cameron pense que Stanley a succombé. Dans ces pays-là le Portugais est, de tous les Européens, celui qui résiste le mieux. Le Portugais est moitié singe, moitié pruneau; le soleil et les miasmes ont peu de prise sur des natures pareilles."¹⁵⁷³

Een paar dagen later werd nog eens door Solvyns bevestigd dat Cameron, hoewel niet intelligent genoeg bevonden om écht betrouwbaar te zijn, mee van oordeel was dat men werk behoorde te maken van een maatschappij voor de navigatie op de grote rivieren. Cameron zag zelf de Congo als meest voor de hand liggende waterweg. De maatschappijvorm die hem uiterst geschikt leek, was die van de oude *East India Company*. Het lijkt weinig waarschijnlijk dat Leopold II het daar mee eens was, want vroegere studies hadden hem gewezen op de onvolmaaktheid van de oude kolonisatie-instrumenten. Wel heel belangrijk was Solvyns opmerking: "Pour une exploration 'up the Congo', il faut de l'argent, et même beaucoup d'argent. En ce moment, le marché anglais est dans de très-fâcheuses conditions."¹⁵⁷⁴ Solvyns had gedineerd met een man van de *Times* en onheilspellende berichten over de geldmarkt onmiddellijk doorgestuurd naar Brussel. De Egyptische en Turkse fondsen zouden onder zware druk staan. Van exploratie over mogelijkheden tot uitbating naar concrete financiering, opnieuw kwamen de karakteristieke trekken van Leopold II allemaal tegelijk bovendrijven.

Op 22 mei 1876 vond de "Anniversary Meeting" van de *Royal Geographical Society* plaats. Uiteraard was Solvyns van de partij. Hij zag tevreden toe hoe een nieuwe voorzitter werd geïnstalleerd. Het ging om Sir Rutherford Alcock, die in zijn maidenspeech Leopold II vermeldde omwille van diens gulle opstelling toen men in geldnood dreigde te geraken. Dat Alcock in de plaats kwam van Rawlinson was voor

---

¹⁵⁷³ AKP Fonds Goffinet. Archief ingekomen brieven gericht aan koning Leopold II. Brieven van baron Solvyns. Brief van baron Solvyns aan koning Leopold II. Londen, 18 mei 1876. Ook gepubliceerd in G. JANSSENS EN J. STENGERS (eds). *Op. cit.*, p. 271 – in deze uitgave ontbreekt echter een stuk van een zin.

¹⁵⁷⁴ AKP Fonds Goffinet. Archief ingekomen brieven gericht aan koning Leopold II. Brieven van baron Solvyns. Brief van baron Solvyns aan koning Leopold II. S.I. [Londen], 20 mei 1876.

Leopold II absoluut niet erg. Ook met de nieuwe voorzitter had hij een goede relatie. Een aantal documenten tonen aan dat Leopold de man al veel langer kende. Alcock had als diplomaat in het Verre Oosten gewerkt. In 1866 had hij voor de koning een bedrag voorgeschoten waarmee in Yokohama een aantal Japanse kunstvoorwerpen en curiositeiten konden worden gekocht.¹⁵⁷⁵

De koning nam rond die tijd het besluit om zelf naar Londen te reizen en daar een aantal zaken rechtstreeks te regelen met de mensen die er op dat ogenblik volgens hem toe deden. Hij verbleef in de Britse hoofdstad van 30 mei tot 12 juni 1876. Al op de eerste dag riep hij Cameron bij zich in audiëntie in het Claridge Hotel, zijn favoriete verblijfplaats. Cameron was echter maar één van de vele gesprekspartners. Het is intussen duidelijk dat Leopold in Londen was om vooral de suggestie van Solvyns verder te onderzoeken, namelijk geld en politieke steun zoeken voor een eventuele *démarche* in de richting die Cameron zo nadrukkelijk had aangewezen. Daarom sprak hij uitvoerig met miss Burdett Coutts, een rijke filantrope die de missies in Afrika mee financierde. Voorts passeerden een aantal namen de revue die geregeld in de correspondentie met Solvyns ter sprake kwamen, onder wie generaal Wolseley, een militair met ervaring in Afrika. Hij had de opstand van de Ashanti onderdrukt. Op een bloedige maar bijzonder efficiënte manier... Vanzelfsprekend zag de koning de voornaamste leidinggevendenden van de *Royal Geographical Society* en leden van het Britse koningshuis.¹⁵⁷⁶ Het is na deze reis dat Leopolds plan om een kleine geografische bijeenkomst in zijn Paleis samen te roepen, vorm heeft gekregen. De relatie met de aardrijkskundige beweging – in dit geval de *Royal Geographical Society* – was van in den beginne zo prominent aanwezig, dat men op de ingeslagen weg verder ging. De formule van het overleg met de “geografische wereld” werd uitgebreid naar grote personaliteiten binnen de andere Europese genootschappen. Want ook Parijs en Berlijn waren zich steeds meer op Afrika gaan toespitsen, met actieve financiële steun aan exploratiereizigers, bijvoorbeeld Roudaire in Noord-Afrika. Ook deze genootschappen hadden een gedaanteverwisseling ondergaan en trokken wereldwijde pers aandacht. Ze ontvingen op het einde van de maand juni 1876 een uitnodiging voor de Conferentie die van 11 tot 14 september te Brussel moest plaatsvinden. Via de *Royal Geographical Society* en Cameron had de koning eindelijk een doorbraak kunnen forceren. Zij waren het die Leopold II hadden bekleed met de mantel van de onbaatzuchtige filantropie – een kledingstuk waar hij nooit meer afstand van zou willen doen en dat hij tot op de laatste draad zou verslijten.

2.2. De Europese geografie gemobiliseerd

Leopold II redigeerde een nota die hij stuurde naar een aantal Belgische maar vooral buitenlandse personaliteiten. Hij formuleerde in deze tekst, waarvan verschillende versies bewaard zijn gebleven¹⁵⁷⁷, voor het eerst de contouren van zijn programma in Afrika.

---

¹⁵⁷⁵ AKP Archief van het kabinet van Leopold II. Archief van het Secretariaat van de Bevelen van de Koning. Dossier nummer M 26 / 10 Alcock, Sir Rutherford.

¹⁵⁷⁶ E. VANDEWOUDE. “De Aardrijkskundige Conferentie (1876) vanuit het Koninklijk Paleis gezien.” In: *La Conférence géographique de 1876. Recueil d'études...*, pp. 416-418.

¹⁵⁷⁷ A. Roeykens identificeerde exemplaren in het AMBZ. Correspondance et Documents Afrique. Conférence géographique de Bruxelles et Association internationale africaine. 1876-1884. Annex bij

Zoals Roeykens terecht heeft opgemerkt, verhulde de koning in grote mate de materiële doelstellingen die hij zelf nastreefde. Leopold II hanteerde een taal die volstrekt neutraal, humanitair en wetenschappelijk van aard was.¹⁵⁷⁸ Hij begon met de vaststelling dat de geografische exploratie in Midden-Afrika enorm in de belangstelling stond en tot bijzondere resultaten had geleid. Hij entte de in de Angelsaksische wereld bijzonder populaire beschavingsidee onmiddellijk op deze wetenschappelijke beweging: “Ces expéditions répondent à une idée éminemment civilisatrice et chrétienne: abolir l’esclavage en Afrique, percer les ténèbres qui enveloppent encore cette partie du monde, en connaître les ressources qui paraissent immenses, en un mot, y verser les trésors de la civilisation, tel est le but de cette croisade moderne bien digne de notre époque.” Op een paar woorden na is deze passage identiek aan de formulering van de redevoering die Leopold II in september tijdens de Conferentie zelf zou houden. In de tekst wijst Leopold voorts op de grote betekenis die is uitgegaan van de contacten die hij in Londen heeft gelegd: “J’ai constaté récemment, en Angleterre, que les principaux membres de la Société de Géographie de Londres sont très disposés à se rencontrer à Bruxelles avec les présidents des grandes sociétés de géographie du continent, et les personnes qui se sont, par leurs voyages, leurs études, leurs goûts philanthropiques et leur esprit de charité, le plus identifiées avec les tentatives d’introduire la civilisation en Afrique.” De doelstelling tot slot was eenvoudig: vanuit de actuele kennis van Afrika komen tot de aanduiding van “operatiebasissen” – identiek het woord dat hij al in 1866 gebruikte – en “routes” – zijn obsessie in het Verre Oosten in de jaren 1860 en 1870. Tegelijk wilde hij nadenken over een “internationaal comité” dat verder zou werken op de resultaten van de Conferentie.

Het is opvallend dat Leopold II in deze tekst dezelfde formuleringen gebruikt als doorheen de verschillende fasen van de totstandkoming van zijn doctrine aan de hand van zelfstudie in de voorbije decennia. Wat echter nieuw is, is de filantropische dekmantel en uitfiltering van zelfs maar de minste verwijzing naar zakelijke belangen. De koning was in wezen niet veranderd, de ervaring had hem alleen maar handiger gemaakt.

Gezien de context van die tijd was het een discours dat ongetwijfeld de mensen zou aanspreken. Leopold II mikte op de elite van de geografische beweging van dat moment. Bijna iedereen die hij wilde betrekken, ging op de uitnodiging in. Er waren slechts enkele uitzonderingen.

Leopold II gebruikte zo goed mogelijk het netwerk van vrienden en kennissen dat hij de voorbije jaren had opgebouwd. Hij hechtte er bijvoorbeeld veel belang aan dat Ferdinand de Lesseps naar Brussel zou komen namens de *Société de Géographie*. Aanvankelijk had die zijn komst trouwens bevestigd, maar uiteindelijk moest hij toch afzeggen.¹⁵⁷⁹ Leopold II was erg begaan met de samenstelling van de Britse

---

stuk nr. 3. Kopie van de nota van de koning, juli 1876, met annotatie van Lambermont; AR Papieren de Borchgrave, nr. 242, met o.a. een aparte versie voor de Duitse genodigden.

¹⁵⁷⁸ A. ROEYKENS. *Léopold II et la Conférence géographique de Bruxelles (1876)*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1956, pp. 29-46.

¹⁵⁷⁹ AKP Fonds Goffinet. Archief Goffinet Aanvulling 1995 (verzameling Pingot). Doos DP 4 – Map 1: Congo 1874-1875-1876. Brief van F. de Lesseps aan koning Leopold II. Parijs, 30 juni 1876.

vertegenwoordiging.¹⁵⁸⁰ Cameron bevestigde bijna vanzelfsprekend zijn aanwezigheid¹⁵⁸¹, net zoals Sir Henry Rawlinson en Sir Rutherford Alcock. Sir Bartle Frere was ook op de afspraak. Leopold II had erg op diens aanwezigheid aangedrongen.¹⁵⁸² Henry Bartle Frere was eveneens actief in de *Royal Geographical Society* en was ondervoorzitter van de *Council of India*. Bovendien kende Leopold hem van vroeger, want tijdens zijn eigen reis door Brits-Indië in 1864-1865 had hij meermaals op Bartle Frere kunnen rekenen. Voorts behoorde ook James Augustus Grant tot de Britse delegatie. Deze Schot had net zoals Cameron veel reiservaring opgedaan in de regio van de Grote Meren. De militair Sir Leopold Heath had deelgenomen aan tal van campagnes in de Britse kolonies, onder meer tegen de slavenhandel in West-Afrika. William Mackinnon was een rijke Schotse zakenman die zijn operaties vooral richtte op Azië én Oost-Afrika. Sir Thomas Fowell Buxton was een filantroop en had een leidende positie in de Britse antislavernijbeweging. Bovendien had hij goede contacten met de protestantse missies in Afrika. Harry Verney, die veel had gereisd, was eveneens actief in de caritatieve sector. Hij was onder meer voorzitter van het *Nightingale Fund*. Eigenlijk waren er dus vooral Britten uitgenodigd die zowel iets kenden van de geografie van Afrika als van de bestrijding van de slavernij en mensenhandel. Leopold II schoof handig in de richting van de politiek, uiteraard gedekt door de geografische en filantropische vlag.

Aan Duitse zijde vindt men een kleine doch indrukwekkende delegatie die wél hoofdzakelijk was gerekruteerd in de geografische beweging: baron Ferdinand von Richthofen, voorzitter van het aardrijkskundig genootschap van Berlijn, en de Afrikareizigers Gustav Nachtigal, Gerhard Rohlfs en Georg Schweinfurth. Die laatste was op dat ogenblik op het hoogtepunt van zijn roem. Zijn reisaantekeningen waren nog maar pas in het Frans verschenen. De Oostenrijker von Hochstetter vertegenwoordigde het genootschap van Wenen. Hij was vergezeld van zijn landgenoten von Hofmann, Zichy en Lux. De Fransen en de Italianen kent men van de aardrijkskundige congressen: de la Roncière-Le Noury, Maunoir, Duveyrier en de markies de Compiègne waren allen verbonden aan de *Société de Géographie* te Parijs, Cristoforo Negri was lid van het genootschap van Rome. De Russische delegatie was beperkt gebleven tot de ondervoorzitter van het aardrijkskundig genootschap van Sint-Petersburg Peter Semenov.¹⁵⁸³

2.3. De studiezomer van 1876: “Nous nageons en pleine Afrique”

Het is interessant om vast te stellen dat Leopold II de zomer van 1876 heeft gebruikt voor zeer intensief studiewerk over de geografie van Afrika én de carrières van de deelnemers aan de Conferentie. Hij deed voor een gedeelte een beroep op het bekende documentatienetwerk dat hij al veel eerder had ingeschakeld. Een bijzondere rol was weggelegd voor Emile de Borchgrave, Auguste Lambermont en Emile Banning.

---

¹⁵⁸⁰ E. VANDEWOUDE. *Art. cit.*, pp. 424-425.

¹⁵⁸¹ AKP Fonds Goffinet. Archief Goffinet Aanvulling 1995 (verzameling Pingot). Doos DP 4 – Map 1: Congo 1874-1875-1876. Brief van H.L. Cameron aan koning Leopold II. Sevenoaks, 2 juli 1876.

¹⁵⁸² AKP Fonds Goffinet. Archief Goffinet Aanvulling 1995 (verzameling Pingot). Doos DP 2 – Map “Tentatives coloniales.” Brief van koning Leopold II aan baron Solvyns. S.l., 9 juli 1876.

¹⁵⁸³ Een volledige lijst vindt men in: E. BANNING. *L’Afrique et la Conférence géographique de Bruxelles*. Bruxelles: Librairie européenne C. Muquardt, 1877, pp. 119-122.

Vooral Emile de Borchgrave was van groot belang om een zicht te krijgen op de Duitse geografische wereld. Leopold II was daarmee veel minder vertrouwd dan met de Britse geografische beweging. Het was van belang die kennisachterstand vlug in te halen. Met de steun van de koning was de Borchgrave in 1875 toegevoegd aan de Belgische vertegenwoordiging in Berlijn. Hij was er zeer spoedig lid geworden van het *Gesellschaft für Erdkunde*. Op die manier had hij toegang tot informatie uit de eerste hand. Via onder meer Paul Guillaume, die op het Ministerie van Buitenlandse Zaken in opdracht van zijn baas Lambermont mee de Conferentie voorbereidde, ontving de Borchgrave een aantal bijzondere instructies. Zo moest hij biografische gegevens verzamelen over een aantal Duitse exploratiereizigers zoals Schweinfurth, von Richthofen, Nachtigal en Rohlf. Uiteraard wilde men vooral weten welke delen van Afrika ze hadden bezocht en in welke omstandigheden hun reizen hadden plaatsgevonden.¹⁵⁸⁴ Baron von Richthofen viel op dat vlak zeker uit de toon, want hij was gespecialiseerd in Centraal-Azië.

De koning had blijkbaar ook rechtstreeks een aantal vragen aan de Borchgrave gesteld. Hij wilde weten wie eigenlijk op dat moment in Afrika aan het werk was met daarbij gevoegd de wens dat de Borchgrave zou specificeren wat de omvang was van de middelen die de reizigers ter beschikking hadden. Vooral met betrekking tot die laatste vraag vond de Borchgrave – zo gaf hij zelf toe – bijzonder weinig informatie. In het rapport aan de koning besprak hij uitvoerig de verwezenlijkingen van vijf Duitstalige reizigers (Oostenrijkers inbegrepen) die op dat ogenblik heel veel van Midden-Afrika afwisten. Het ging om de Oostenrijker Lenz, die de westelijke weg nam langs de Ogooué welke ook de Brazza volgde; Pogge die vooral vertrouwd was met de piste vanuit Angola; Mohr, van wie bekend was dat hij vanuit het zuiden de Portugese kant van Midden-Afrika verkende; Hildebrandt, een reiziger die de oostelijke route had genomen; von Berg, die vanuit de Sahara naar Midden-Afrika trok. Emile de Borchgrave slaagde er toch in een aantal bedragen en financieringsinstrumenten te vermelden, zoals het pas opgerichte *Afrikanische Gesellschaft* dat een som van 30.000 mark had bijeengebracht voor de expeditie van Lenz en Pogge, en de *von Humboldt Stiftung*, die belangrijk was voor Hildebrandt.¹⁵⁸⁵ Opnieuw ging het verstrekken van geografische informatie hand in hand met de financiële berichtgeving. De Borchgrave interpelleerde sommige reizigers via een directe correspondentie, zoals blijkt uit de briefwisseling met Nachtigal.¹⁵⁸⁶

Emile de Borchgrave was zelfs ietwat overijverig. Blijkbaar stuurde hij ongeveer alle literatuur die in Berlijn over Afrika te vinden was naar Brussel. Guillaume zat met die overdaad verveeld. Hij vroeg de gezant zich te beperken tot de literatuur die de Duitse delegatie zelf had voortgebracht.¹⁵⁸⁷ Op het Paleis in Brussel geraakte men immers stilaan overstelpt. Het door de koning opgedragen studeerwerk maakte dat de medewerkers uitgeput geraakten. Dat blijkt wel uit de bittere opmerkingen van

---

¹⁵⁸⁴ AR Papieren de Borchgrave. Inv. nr. 242 Conférence géographique de Bruxelles. Brief van P. Guillaume aan E. de Borchgrave. Brussel, 26 juli 1876.

¹⁵⁸⁵ AR Papieren de Borchgrave. Inv. nr. 242 Conférence géographique de Bruxelles. Minuut van brief van E. de Borchgrave aan Leopold II. Berlijn, 27 juli 1876.

¹⁵⁸⁶ AR Papieren de Borchgrave. Inv. nr. 242 Conférence géographique de Bruxelles. Brief van dr. Nachtigal aan E. de Borchgrave. Baden, 28 juli 1876.

¹⁵⁸⁷ AR Papieren de Borchgrave. Inv. nr. 242 Conférence géographique de Bruxelles. Brief van P. Guillaume aan E. de Borchgrave. Brussel, 31 juli 1876.

Jules Devaux, de kabinetschef van Leopold II die zoals bekend uiterst sceptisch stond tegenover de Afrikaanse plannen: “Nous nageons en pleine Afrique. Je parle nègre. J’ai beau ni efforcer. Je conserve plus de goût pour les blancs et je vous avoue que les évolutions auxquelles vous assistez à Berlin ont plus d’attrait pour moi que les faits et gestes des riverains de Victoria Nyanza.”¹⁵⁸⁸ De snikhete zomer ontnam Devaux de zin tot werken.¹⁵⁸⁹ Hij was helemaal niet opgezet met de vele opdrachten die de koning hem gaf. In ieder geval apprecieerde de koning wél de ontzettende inzet van de Borchgrave, want in augustus werd ook hij uitgenodigd om de Conferentie officieel bij te wonen.¹⁵⁹⁰ Terecht, want de Borchgrave gaf veel meer dan alleen maar zuiver geografische informatie. Hij maakte de vorst attent op het feit dat de Duitse geografen bijzonder gevoelig waren voor Britse aanspraken op gebieden die hun reizigers hadden verkend, en ook tussen de Duitse en Franse geografen boterde het niet zo goed. Hij noemde het voorbeeld van Rohlf’s, die anti-Franse gevoelens had. Men beschuldigde hem er zelfs van dat hij tijdens de Frans-Duitse oorlog zou hebben geprobeerd om in Algerije een opstand te ontketenen.¹⁵⁹¹

In Brussel was de hele staf van het Paleis dus de hele zomer druk aan het werk. Men werd daarin ondersteund door medewerkers op Buitenlandse zaken, onder de leiding van Lambermont. Tot op het laatste moment bleef men publicaties consulteren die de laatste stand van zaken op het terrein moesten weergeven. Uiteraard kon koning Leopold II dat allemaal niet zelf verwerken. Men greep vaak terug naar de methoden die men eertijds had aangewend. Heel wat interessante maar veel te uitgebreide werken werden op Buitenlandse Zaken samengevat, onder meer door Emile Banning. Die syntheses teksten werden vervolgens naar het Paleis gestuurd, waar de hofmedewerkers ze verder bestudeerden en eventueel ter inzage gaven aan de koning. Het ging in ieder geval om de meest uiteenlopende werken. Vandewoude vond samenvattingen van de reisverhalen van Blondeel van Cuelebroeck (Abessinië), Livingstone, Barth, Richardson, Overweg, Baldwin, Vogel, Speke, Baker, Stanley en vele anderen. Geholpen door zijn kring van medewerkers, maakte Leopold II zich dus via een soort spoedcursus het terrein eigen. Wanneer zijn gasten op 11 september 1876 in Brussel toekwamen, wist hij perfect waar iedereen de voorbije jaren mee bezig was geweest.

2.4. De Belgische delegatie

De Internationale Aardrijkskundige Conferentie vergde ook een Belgische representatie. De samenstelling daarvan was een bijzonder hachelijke zaak aangezien de koning al lang had begrepen dat hij op geen enkele steun van de regering moest rekenen wanneer het er op aan kwam een verre overzeese onderneming te starten. Men schonk bijgevolg grote zorg aan het strikte

---

¹⁵⁸⁸ AR Papieren de Borchgrave. Inv. nr. 242 Conférence géographique de Bruxelles. Brief van J. Devaux aan E. de Borchgrave. Brussel, 2 augustus 1876.

¹⁵⁸⁹ Ook P. Guillaume was op het einde van zijn krachten: “Il est cruel de forcer des gens qui n’ont tué ni père ni mère à s’occuper des régions équatoriales par une pareille température.” AR Papieren de Borchgrave. Inv. nr. 242 Conférence géographique de Bruxelles. Brief van P. Guillaume aan E. de Borchgrave. Brussel, 12 augustus 1876.

¹⁵⁹⁰ AR Papieren de Borchgrave. Inv. nr. 26 Correspondentie met A. Lambermont. Brief van A. Lambermont aan E. de Borchgrave. S.l., 2 augustus 1876.

¹⁵⁹¹ AR Papieren de Borchgrave. Inv. nr. 242 Conférence géographique de Bruxelles. Nota van E. de Borchgrave. S.l., 10 augustus 1876.

privékarakter van de bijeenkomst. Binnen de groep van Belgen die door Leopold II bij de voorbereiding zouden worden betrokken, vertegenwoordigde niemand een officiële instantie. Lambermont, Banning en Van den Bossche waren hoge ambtenaren op Buitenlandse Zaken, maar ook zij waren eigenlijk louter in eigen naam bij het initiatief betrokken, zij het met de goedkeuring van de minister.¹⁵⁹²

Men heeft steeds bijzonder veel aandacht geschonken aan het levensbeschouwelijke evenwicht dat Leopold II de Belgische delegatie heeft opgelegd.¹⁵⁹³ Het klopt dat de koning, die zoals men weet redelijk bevreesd was voor een ontsporing van de soms vlijmscherpe conflicten tussen katholieken en liberalen, op dat vlak erg zorgvuldig is geweest. Een Théodore Smolders was lid van de katholieke strekking in de Kamer, Charles-Xavier Saintelette en Emile de Laveleye waren dan weer overduidelijk liberalen.

Hoewel het onmogelijk is om de aanwezigheid van elk lid van de delegatie eenduidig te verklaren, lijkt het me dat er nog veel andere criteria zijn geweest. Een rode draad is dat elk van de leden een bijzonder hechte, langdurige, persoonlijke relatie met de vorst had. Opnieuw viel Leopold terug op oude en betrouwbare netwerken. Een deel van die contacten leidden overduidelijk naar het geografische milieu. In de hoofdstukken IV en XII heeft men kunnen vaststellen dat Saintelette in de jaren 1860 Leopold voortdurend informatie had aangereikt over mogelijkheden tot expansie van de Belgische handel en industrie. Zijn inspanningen voor de vorming van een Belgisch aardrijkskundig genootschap lagen nog vers in het geheugen. Doorheen de jaren waren Leopold en Saintelette met elkaar bevriend gebleven. Eugène Goblet d'Alviella was voor de meeste tijdgenoten een vooraanstaande godsdienstgeleerde en vrijzinnige, maar tegelijk waren zijn intellectuele uitstapjes op het terrein van de geografie bekend via boeken en artikelen. Hij had zich een tijdlang bij de groep van Saintelette gevoegd. Hij had ook gepleit voor een grote Belgische aanwezigheid op het congres van Parijs in 1875, zoals men in hoofdstuk VI heeft kunnen lezen. Als Brusselse societyfiguur en edelman was hij bovendien iemand die in hofkringen zeker kon aarden. Emile de Laveleye had een internationale reputatie opgebouwd met politiek-economische standpunten. Tevens is hij in Saintelettes genootschap actief geweest. Leopold II had de Laveleye bovendien ingeschakeld toen men bij de Portugese regering aan het peilen was of in Mozambique een uitbatingsmaatschappij kon worden gecreëerd.

De andere leden van de delegatie waren stuk voor stuk mensen die op één of andere manier met Leopold te maken hadden. Couvreur, die later nog voorzitter zou worden van de *Société belge de Géographie*, was één van de directeurs van *L'Indépendance belge*. De financiële wereld was op de afspraak met Quairier, directeur bij de *Société Générale*. Jean Van Volxem was burgemeester van Laken en goed met de koning bevriend.¹⁵⁹⁴

De rol van de Belgische delegatie was uiteindelijk zeer beperkt. De Belgen waren – zoals Roeykens terecht opmerkt – figuranten, waarnemers, zwijgende deelnemers. Tijdens een aantal voorbereidende vergaderingen op het kabinet van Lambermont kregen ze uitleg over de doelstellingen van de Conferentie. In de nota die Leopold II

---

¹⁵⁹² A. ROEYKENS. *Léopold II et la Conférence géographique de Bruxelles (1876)*..., p. 61.

¹⁵⁹³ Ibidem, pp. 64-69.

¹⁵⁹⁴ Ibidem, pp. 60-64.

aan Lambermont bezorgde met het oog op de eerste vergadering, op 16 augustus 1876, lag de klemtoon allerm minst op het wetenschappelijke studiewerk. Het ging de koning intussen meer over de geschikte organisatievormen – weer een punt waar hij al jarenlang in allerlei varianten over had gepiekerd. De koning schreef openhartig dat hij voor het “oeuvre pacifique” een hoofdkwartier nodig had op Belgische bodem, waar een centraal internationaal comité “avec section permanente exécutive” de leiding over de operaties in Midden-Afrika in handen zou nemen. Hij bedoelde daarmee de oprichting van “stations”. Alle aan de Conferentie deelnemende landen moesten in dit centrale orgaan vertegenwoordigd zijn. De mandatarissen moesten op hun beurt in verbinding staan met nog op te richten nationale comités. Via die comités konden dan fondsen worden verzameld, maar men moest uiteindelijk iedereen trachten te overtuigen dat de stations zelf een internationaal statuut behoorden te krijgen.¹⁵⁹⁵ Eigenlijk stond het resultaat van de Conferentie bijna op voorhand vast. In ieder geval was de boodschap aan de Belgische deelnemers duidelijk: indien men tijdens de vergaderingen van het vooropgezette doel zou afwijken, konden zij de meningen terug in de goede richting masseren.

Uit de verslagen van de voorbereidende zittingen blijkt overigens dat wanneer de Belgische vertegenwoordigers suggesties deden waarbij men de gehele zaak afhankelijk maakte van andere landen, Lambermont stevige argumenten boven haalde om de geesten terug in de gewenste richting te brengen. Van Volxem opperde bijvoorbeeld op een bepaald moment dat men wel iets kon bereiken in samenwerking met Egypte, maar de diplomaat zag meteen een scenario opduiken waarin men afhankelijk zou worden van de khedive, die de Nijl controleerde. Toen Saintelette wees in de richting van Transvaal, waar de Britse invloed groot was, duidde Lambermont meer expliciet op Zanzibar als meest geschikte uitvalsbasis.¹⁵⁹⁶ Kortom, de Belgische aanwezigen dienden te worden geconfronteerd met hun opdracht, want Lambermont intervenieerde met de niet mis te verstane boodschap: “Le rôle des Belges doit être moins de parler dans la Conférence que d’utiliser leurs relations avec les savants étrangers pour les amener à bien comprendre que nulle part une entente entre les divers intérêts engagés ne pourrait mieux s’établir qu’en Belgique, sur un sol neutre et hospitalier.”¹⁵⁹⁷ Ineens was de neutraliteit van België geen bezwaar meer voor een overzeese onderneming, maar juist een troef!

Emile Banning moest van Leopold II intussen nadenken over de beste locaties om een station op te trekken.¹⁵⁹⁸ Hij maakte een uitgebreid rapport, gebaseerd op een aandachtige studie van de verschillende reisverhalen, dat mee werd verwerkt in de tweede voorbereidende vergadering met de Belgische delegatie op 9 september 1876.¹⁵⁹⁹ Een achttal plaatsen in Midden-Afrika werden op de kaart gezet. Ze liggen over de gehele regio verspreid: van de zuidelijke Sahel, over de Soedan en het Merengebied in Oost-Afrika tot de streek van de Zambesi. Banning wilde alle mogelijkheden openhouden. Hij liep minder dan Leopold II achter de piste die focuste op het echt centrale gedeelte van Midden-Afrika. Die weg was bij Leopold II

---

¹⁵⁹⁵ Nota van koning Leopold II, gepubliceerd in: A. ROEYKENS. *Léopold II et la Conférence géographique de Bruxelles (1876)*..., pp. 71-72.

¹⁵⁹⁶ Ibidem, pp. 79-83.

¹⁵⁹⁷ Ibidem, p. 81.

¹⁵⁹⁸ Ibidem, pp. 113-134.

¹⁵⁹⁹ Ibidem, pp. 135-142.

spontaan prioritair geworden op basis van Camerons ervaringen. De Conferentie zou echter vlug komen tot het bevestigen van de centrale penetratie-as.

2.5. De meervoudige houding tegenover geografie: leren en manipuleren

Op 11 september 1876 was het dan eindelijk zover. De 24 uitgenodigde buitenlandse geografen en ontdekkingsreizigers alsook de 13 Belgen werden met veel vertoon door de koning ontvangen op het Paleis voor een kennismakingsdiner. De volgende drie dagen werden gevuld met de besprekingen welke men intussen goed kent uit de overvloedige literatuur die over de Conferentie is verschenen.¹⁶⁰⁰

Het vertrekpunt was wel degelijk “geografisch” in de toenmalige betekenis van het woord. In de klassiek geworden openingsspeech drukte de koning op het belang van de verdere geografische verkenning van het binnenland van Afrika en de noodzaak tot het oprichten van wetenschappelijke stations als instrumenten voor de verspreiding van de “beschaving”. Het eerste punt op de agenda van de Conferentie was dus de bevestiging dat de wens van de koning inderdaad een gezamenlijke missie behoorde te zijn van alle westerse landen. In de eerste fase van de Conferentie boog men zich bijgevolg over een aantal kaarten. Men bestudeerde samen de plaatsen die mogelijk konden uitgroeien tot de meest ideale vertrekpunten van nieuwe verkenningroutes. Het tweede opzet – het bepalen van een strategie tegen de slavenhandel – kwam minder uitgebreid aan bod.

Ik volg Roy C. Bridges en Sanford H. Bederman wanneer zij beweren dat de koning met de Conferentie twee basishoudingen had ten aanzien van de deelnemende geografen en ontdekkingsreizigers. Op het moment van de Conferentie waren ze voor de koning nog steeds een niet te negeren bron van informatie. Tegelijk was er al een zekere manipulatie van de deelnemers in de grondhouding ingeslopen. Leren én toch sturen naar vooropgezette doelen, dat was een beetje de algemene aanpak van Leopold II in de drie dagen dat men samen vergaderde.¹⁶⁰¹

Leopold II mocht dan misschien wel al een redelijk vast idee hebben van wat de eindconclusie van de Conferentie behoorde te zijn – een structuur, een actieplan en een controlebasis in Brussel met de koning als centrale figuur – toch was het absoluut van belang dat de ruime terreinervaring van de deelnemers inspireerde tot de formulering van realistische, verwezenlijkbare scenario's. Het terrein was nog zo onbekend, ook voor de goed geïnformeerde Leopold, dat de inzichten van de genodigden wel degelijk van belang waren.

De discussie over de routes en de stations werd op een gegeven ogenblik opgesplitst in twee groepen omdat de meningen te ver uiteenliepen. Het is daar – in de opdeling van de intellectuele arbeid in werkgroepen – dat Leopold ongetwijfeld mee is beginnen sturen. De koning werd daarbij geholpen door de Rus Peter Semenov die als voorzitter van de vergadering mee de richting van de gesprekken

---

¹⁶⁰⁰ Voor een overzicht, consulteer de bibliografie.

¹⁶⁰¹ S.H. BEDERMAN. “The 1876 Brussels Geographical Conference and the Charade of European Cooperation in African Exploration.” *Terrae Incognitae*, XXI, 1989, pp. 63-73; R.H. BRIDGES. “The First Conference of Experts on Africa.” In: J. STONE (ed.). *Experts in Africa*. Aberdeen: Aberdeen University African Studies Group, 1981, pp. 12-28.

bepaalde ook al was hij als specialist van Centraal-Azië volstrekt niet vertrouwd met het terrein. Een Frans-Brits-Italiaanse groep kwam met het ambitieuze voorstel om de verkenning te laten verlopen via een centrale as. Die vertrok van op de oostkust van Afrika ter hoogte van Zanzibar in de richting van de Grote Meren en leidde dan verder naar het nog onbekende stroomgebied van de Congo. Tegelijk wilde men vanuit de tussenstations aparte lijnen naar “nationale posten” in de stroomgebieden van de Nijl en de Zambesi. Men voorzag gelijklopend met de verkenning de ontwikkeling van een commercieel netwerk van stoombootlijnen. Dit uiterst ambitieuze maar onrealistische voorstel werd gecounterd door het veel bescheidener plan van de Duits-Oostenrijks-Russische groep. Die beperkte zich tot een gemeenschappelijke internationale inspanning langsheen een centrale oost-west-as vanuit Bagamoyo over het Merengebied naar de Lualaba (Congo), met onderweg een beperkt aantal “zuiver wetenschappelijke” stations. Vooral de regio ten westen van de Grote Meren moest verder worden geëxploreerd. Dat scenario lag in de lijn van wat Leopold II zelf als meest haalbaar beschouwde. Een nieuwe werkgroep die de knoop moest doorhakken, koos voor het Duits-Oostenrijks-Russische voorstel.¹⁶⁰²

Het vervolg van de Conferentie was in zekere zin louter politiek. Men kan zelfs zeggen dat de stuwende rol die Leopold II de geografie had gegund, definitief was uitgespeeld. Een internationale gemeenschap van specialisten had de koning een reeks wetenschappelijk onderbouwde argumenten alsook een routemap bezorgd waarmee een actie op het terrein kon worden gerechtvaardigd en voorbereid. Het vervolg van het verhaal bestaat in hoofdzaak uit politieke daden die deze actie mogelijk moesten maken volgens de ideeën die Leopold II zelf vooropzette. De informatieve betekenis van de geografische wereld was voortaan van ondergeschikt belang. De aardrijkskundige beweging werd nu vooral een instrument dat de samenstelling en de uitvoering van een concreet actieplan meer gewicht en uitstraling moest geven.

En dat werk begon al meteen op de Conferentie. Van zodra een consensus was bereikt dat Bagamoyo, Ujiji en Nyangwe de internationale basisstations op de centrale as zouden worden, zette Leopold II de organisatie in de steigers die met de coördinatie van de plannen werd belast. Hij nam iedereen in snelheid. De aanbevelingen van de Conferentie zouden worden opgevolgd door de *Association internationale africaine*. Leopold II aanvaardde het voorzitterschap. Brussel werd de zetel van de nieuwe internationale vereniging. Een centraal uitvoerend comité zou worden bijgestaan door nationale comités. Leopold II had via de geografische wereld een eerste succes geboekt en nam nu het initiatief volledig in eigen handen.

2.6. De instrumentele geografie in aanloop naar 1885

De Conferentie maakte van Leopold II ineens een centrale figuur met betrekking tot de verdere verkenning van het hart van Afrika. Maar het was allerm minst gegarandeerd dat die verkenning in de toekomst tot succesvolle resultaten zou leiden. Een land zoals Portugal was bijvoorbeeld bewust niet uitgenodigd in Brussel, net zomin als Nederland. De Portugezen claimden de soevereiniteit over het Congo-estuarium en grote delen van Midden-Afrika en ook de Nederlanders waren te

---

¹⁶⁰² A. ROEYKENS. *Léopold II et la Conférence géographique de Bruxelles (1876)...*, pp. 239-248; S.H. BEDERMAN. *Art. cit.*, pp. 68-71.

vrezen, want enkele van hun handelshuizen waren actief aan de monding van de Congo.¹⁶⁰³

Leopold II ondernam dus meteen na de Conferentie stappen om, opnieuw via de geografische wereld, de nodige steun te verkrijgen voor de in Brussel gemaakte afspraken. Daags na het vertrek van de deelnemers schreef hij onder andere een brief aan de koning van Portugal waarin hij vroeg dat het geografisch genootschap van Lissabon zich zou aansluiten bij de beweging die men had opgestart.¹⁶⁰⁴ Leopold II bewerkte overigens zijn hele netwerk van gekroonde hoofden. Die waren meestal met hem verbonden door nauwe familiebanden. Het leek vanzelfsprekend dat de deelnemers aan de Conferentie hun collega's thuis gemakkelijk zouden kunnen overtuigen van het nut van de nieuwe onderneming en van de oprichting van nationale comités. Maar Leopold nam het zekere voor het onzekere en verhoogde subtiel de druk op de geografische genootschappen door de meeste nationale comités onder het voorzitterschap te plaatsen van prinses of koningen. In oktober had hij voor zijn initiatieven steunbetuigingen ontvangen van de Britse kroonprins, de groothertog van Baden en de kroonprins van Denemarken, die het erelidmaatschap van de *Association internationale africaine* aanvaardden. Hij had ook de Oostenrijkse keizer, de tsaar, de Duitse keizer en de khedive aangeschreven. Prins Umberto van Italië, erevoorzitter van het Italiaans aardrijkskundig genootschap, aanvaardde enthousiast het voorzitterschap van het *Comitato italiano per l'esplorazione dell'Africa*.¹⁶⁰⁵ De prins van Oranje werd voorzitter van het Nederlandse comité. In een brief aan de prins van Wales maakte Leopold zijn voornemen duidelijk: "Je voudrais comme tu conseilles que successivement les Princes héritiers suivent ton louable exemple et fassent pour l'œuvre du sauvetage africaine ce qu'ils ont fait pour nos tentations générales de sauvetage et d'hygiène."¹⁶⁰⁶

Er werden met succes nationale comités opgericht in Duitsland, Frankrijk, Italië, Groot-Brittannië, Zwitserland, Oostenrijk, Spanje, Portugal, Rusland, België en de Verenigde Staten.¹⁶⁰⁷ Die veelheid was vooral symbolisch belangrijk. Uiteindelijk was het echte werk van die comités van ondergeschikt belang. Slechts enkele zorgden voor een financiële inbreng ten bate van het internationale project. Het Britse comité koos voor een volstrekt onafhankelijke positie¹⁶⁰⁸, zoals een aantal leden van de Belgische delegatie trouwens hadden voorspeld. De nationale gevoelens waren onmogelijk te onderdrukken. Het Franse comité, nochtans onder de leiding geplaatst van de met Leopold bevriende Ferdinand de Lesseps, voer spoedig eveneens een redelijke eigenzinnige koers onder druk van het eigengereide handelen van de Brazza. Maar voor Leopold II was de kern van de zaak dat de comités op papier

¹⁶⁰³ H.L. WESSELING. "Les Pays-Bas et la création du Congo." In: *Le centenaire de l'Etat indépendant du Congo. Recueil d'études – Bijdragen over de honderdste verjaring van de Onafhankelijke Kongostaat*. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer – Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1988, pp. 467-475.

¹⁶⁰⁴ AKP Fonds Goffinet. Archief Goffinet Aanvulling 1995 (verzameling Pingot). Doos DP 4 – Map 1: Congo 1874-1875-1876. Minuut van brief van koning Leopold II aan de koning van Portugal. Brussel, 17 september 1876.

¹⁶⁰⁵ *Bollettino della Società Geografica Italiana*, S. II, I, 1876, p. 603.

¹⁶⁰⁶ AKP Fonds Goffinet. Archief Goffinet Aanvulling 1995 (verzameling Pingot). Doos DP 4 – Map 1: Congo 1874-1875-1876. Minuut van brief van koning Leopold II aan de prins van Wales. S.I., 12 oktober 1876.

¹⁶⁰⁷ R.C. BRIDGES. "The R.G.S. and the African Exploration Fund 1876-1880." *The Geographical Journal*, CXXIX, 1963, pp. 25-35.

¹⁶⁰⁸ R.C. BRIDGES. *Art. cit.*

allemaal bestonden en juist daardoor op hun beurt een bestaansreden gaven aan het centraal uitvoerend comité van de *Association internationale africaine* dat volledig naar de pijpen danste van de koning. Leopold II ging de organisatie verder gebruiken om zijn persoonlijke ambities op het terrein te verwezenlijken. De ambivalente situatie van veel sleutelfiguren in de nationale comités kwam Leopold II op latere ogenblikken nog goed van pas. Toen bijvoorbeeld in 1882 de strijd tussen de Brazza en Stanley volop woedde, zat iemand zoals Ferdinand de Lesseps in een lastig parket, wat hij trouwens aan de koning liet weten: “Ma situation personnelle était très délicate à cause de mes doubles attributions de Président de la Société française de Géographie dont Mr de Brazza avait été le délégué sous la direction de mon prédécesseur et de Président du comité français de l’Association internationale africaine. De plus, je n’ai pas besoin de répéter à Votre Majesté combien je lui suis dévoué et combien je rends justice à son admirable initiative ainsi qu’à sa courageuse persévérance dans la mise en train et dans l’exécution de son œuvre civilisatrice.”¹⁶⁰⁹ Ferdinand de Lesseps was lang niet de enige die moest schipperen tussen een nationaal engagement en trouw aan de koning.

In België was de koning overgegaan tot de installatie van een Belgisch comité van de *Association internationale africaine*. Dat werd opnieuw samengesteld met betrouwbare figuren die allemaal een breed netwerk aanleverden, met vertakkingen naar de groothandel, het financiewezen, de politiek, het leger maar ook naar de geografisch-wetenschappelijke wereld. Men merkt bijvoorbeeld de aanwezigheid op van de eerder genoemde Emile Adan, de invloedrijke directeur van het *Institut cartographique militaire*, naast de mensen die tot de Belgische delegatie op de Conferentie hadden behoord. Emile Banning, ook lid van de nieuwe ploeg, zou trouwens kort na de Conferentie de resultaten samenbundelen in de bevattelijke synthese *L’Afrique et la Conférence géographique de Bruxelles* waarin de fysische geografie van Afrika een voorname plaats kreeg. Jules Greindl, die men eveneens eerder is tegengekomen in een adviserende rol, werd de eerste secretaris-generaal van de *Association*. In Brussel en Antwerpen ontstonden geografische genootschappen die, zoals men in de hoofdstukken VII en VIII heeft gemerkt, hun propagandarol voor de acties van de koning in de periode tussen 1876 en 1885 ten volle opnamen. De geografie was niet langer in de eerste plaats een bron van intellectuele inspiratie maar een instrument van een gerichte politiek.

3. Een internationale en neutrale formule: pleidooien van Emile de Laveleye

In de jaren tussen 1876 en 1885 was er vooral veel actie op het terrein, waarbij een sleutelrol was weggelegd voor Henry Morton Stanley. Die was in persoonlijke dienst van de koning getreden volgend op zijn terugkeer uit Afrika na een succesvolle stroomafwaartse verkenning van de Congo. De koning had eens te meer de bevestiging gekregen dat de Congostroom de grote commerciële ader kon worden waar hij zo lang van had gedroomd. De stations die zijn mannen ondanks de vele palavers met de inlandse bevolking gingen stichten, werden zijn “bases d’opérations”. Dankzij de inspanningen van Stanley – een man die meer vertrouwen inboezemde dan Cameron – was het bovendien bewezen dat de westelijke

---

¹⁶⁰⁹ AKP Archief van het Kabinet van koning Leopold II. Documenten m.b.t. de Belgische overzeese expansie, nr. 38, Ferdinand de Lesseps. Brief van F. de Lesseps aan koning Leopold II. Château de la Chênaie, 12 oktober 1882.

toegangsweg naar Midden-Afrika via de monding van de Congo niet noodzakelijk een onoverkomelijke hindernis moest zijn. Enkele aspecten van de verdere Belgische exploratie in deze periode zijn al ruim aan bod gekomen in hoofdstuk IX. Het is allerm minst mijn bedoeling om verder uit te weiden over de ontwikkelingen in Afrika, en al zeker niet over de manier waarop de medewerkers van Leopold II tot landneming zijn overgegaan.

Het is echter wel nuttig nog even stil te staan bij de verdere evolutie van de internationale formule, die een prominente plaats had in het denken van de koning. Ik wil in het bijzonder de bijdrage van Emile de Laveleye onder de aandacht brengen. Want hier is toch wel enige betekenis te geven aan de instrumentele rol die deze econoom en vooraanstaande figuur van de Belgische geografische beweging heeft toegewezen gekregen en aanvaard. De actie op het terrein had, zoals te verwachten viel, de internationale begeestering doen overslaan in een competitie tussen de Europese landen. Frankrijk en vooral Portugal waren razend. Ze stoorden zich ontzettend aan de manier waarop de *Association internationale africaine* alsook de opvolgers van die organisatie – het *Comité d'Etudes du Haut-Congo* en de *Association internationale du Congo* – de oevers van de Congo schaamteloos onder de vlag van Leopold II brachten. De koning kon amper verbergen dat zijn uiteindelijke doel de creatie was van een nieuwe staat in het hart van Afrika. En dat was volstrekt in strijd met de geest van de Conferentie van Brussel én met de soevereiniteitsrechten die vooral Portugal claimde. De Portugezen hadden in hun verzet tegen Leopold II en Stanley trouwens het aardrijkskundig genootschap van Lissabon ingeschakeld. In een memorandum, gebaseerd op onderzoek van de oude staatsarchieven, had dat genootschap de eigen politici en diplomaten de nodige intellectuele munitie geleverd om de strijd met Leopold aan te gaan.

In de periode tussen 1882 en het Congres van Berlijn is in het Paleis van Brussel vanzelfsprekend heel wat aandacht gegaan naar de bestrijding van de gedachte dat Leopold II voor eigen rekening reed. Men spande zo veel mogelijk binnen- en buitenlandse media voor de wagen. Via allerlei drukwerk bood men een tegengewicht. Een voorbeeld is een anonieme Engelstalige maar door Brussel geïnspireerde brochure uit 1883 waarin men op basis van geografische gegevens de reële reikwijdte van de Portugese macht probeerde in te perken.¹⁶¹⁰ De Belgische aardrijkskundige genootschappen deden eveneens een duit in het zakje. Een ander intellectueel wapen vond men in de persoon van Emile de Laveleye. Deze man had een smetteloze reputatie als wetenschapper. Bovendien kon men hem moeilijk verdenken van sympathie voor een klassieke koloniale agenda aangezien hij de liberale principes al jarenlang huldigde.

Dat is op zich een uitweiding waard. Men kan zich afvragen wat deze liberaal ertoe bracht om toe te treden tot de kring van adviseurs van Leopold II? Ik denk dat het geval de Laveleye juist bij uitstek aantoont dat het filantropische programma van de koning op dat moment nog uiterst geloofwaardig was, zelfs voor mensen die nauw met hem samenwerkten. Emile de Laveleye was ongetwijfeld gecharmeerd door het humanistische doel – de strijd tegen de slavenhandel. Als liberaal was de “vrijheid” immers het hoogste goed. Wat Portugal betreft, kwam daar nog bij dat het land een

---

¹⁶¹⁰ AKP, Archief van het Kabinet van koning Leopold II. Documenten m.b.t. de Belgische overzeese expansie. Nummer 1. Brochure: *Memorandum concerning the Portuguese rights and pretensions to sovereignty on the West Coast of Africa*. London: Thomson & Sons, 1883, p. 4.

twijfelachtige reputatie genoot op het vlak van de mensenrechten. Als liberale econoom geloofde de Laveleye ook in de universele, welvaart scheppende kracht van de vrijhandel, hoewel hij hier en daar zijn bedenkingen plaatste bij het concept. Maar op dat ogenblik wees nog niets in de officiële plannen van de koning erop dat men met de Congostroom iets voorhad dat zwaar tegen de vrijhandel indruiste. Leopold II streefde er immers naar, zo liet hij het althans uitschijnen, de internationale economische inspanningen te verenigen. In de opvatting van de Laveleye kwam het erop neer dat het hele gebied, eens men het had gepacificeerd, zou openstaan voor handelswaar én handelaars uit alle windstreken. Portugal en Frankrijk hadden juist een uitgesproken ouderwets koloniaal profiel, en dus moesten zij zeker worden verhinderd om hun claims om te zetten in een daadwerkelijke heerschappij. De liberaal de Laveleye zag absoluut geen graten in het feit dat Leopold II hem in zijn raderwerk inpaste. Meer nog, hij ging zelf zijn hele Europese netwerk in functie stellen van het welslagen van de “internationale” onderneming van de koning.

Reeds in 1877, kort na de Conferentie, had Emile de Laveleye in het boek *L’Afrique centrale et la Conférence géographique de Bruxelles* zijn bewondering uitgesproken voor die specifieke invalshoek: “Ce qu’il y a de beau dans le but poursuivi par la conférence de Bruxelles, c’est qu’il s’agit non pas de conquérir l’Afrique centrale par la force, au profit d’un seul Etat, mais de faire entrer cette immense région dans le grand courant de la civilisation, par la paix et le commerce, au profit de l’humanité tout entière.”¹⁶¹¹ Die versterking van de geloofwaardigheid van de koning kwam er tevens met de publicatie van een gelijkaardig artikel in het veelgelezen *Revue des Deux Mondes*.¹⁶¹² In de jaren 1880, toen de hele onderneming politiek onder zware druk kwam te staan, zette de Laveleye een tandje bij, daarin geholpen door Jules Devaux, de kabinetschef van de koning met wie hij al jaren een uitstekende relatie onderhield.¹⁶¹³ In 1882 verscheen van zijn hand in het *Revue de Belgique* een artikel waarin hij uiting gaf aan zijn bezorgdheid over de toekomst van de internationale samenwerking. Hij zag langs de oevers van de Congostroom een nefaste concurrentiestrijd ontstaan tussen Europeanen. Dat was voor niets goed.¹⁶¹⁴ In 1883 publiceerde hij in het *Revue de droit international et de législation comparée* een betoog over de “neutraliteit” van de Congostroom.¹⁶¹⁵ Daarmee reikte hij een formule aan voor “la noble et pacifique concurrence du commerce libre, des explorations scientifiques et des missions chrétiennes ou humanitaires.” Het handelsregime op de stroom moest onder toezicht worden geplaatst van een internationaal samengestelde commissie. De nationalistische aanpak van de Brazza zou leiden tot algemene vijandigheid. Beter zou het zijn alle stations van de *Association* als neutraal te erkennen, waardoor een indrukwekkende vrije handelsroute zou ontstaan voor alle naties. Zelfs Ferdinand de Lesseps was door het idee gecharmeerd.¹⁶¹⁶

---

¹⁶¹¹ E. DE LAVELEYE. *L’Afrique centrale et la Conférence géographique de Bruxelles*. Bruxelles: Librairie Européenne C. Muquardt, 1877, pp. 79-80.

¹⁶¹² E. DE LAVELEYE. “L’Afrique centrale et la Conférence géographique de Bruxelles.” *Revue des Deux Mondes*, XLVIIe année, 3e période, tome XX, 1877, pp. 584-606.

¹⁶¹³ A. VUIJLSTEKE. *Emile de Laveleye (1822-1892), een negentiende-eeuws liberaal denker met een internationale reputatie*. Zie: <http://user.online.be/clsb/reflex.html>

¹⁶¹⁴ Ibidem.

¹⁶¹⁵ E. DE LAVELEYE. “La neutralité du Congo.” *Revue de droit international et de législation comparée*, XV, 1883, pp. 254-262.

¹⁶¹⁶ Ibidem, pp. 255-256: “Ayant offert à M. de Lesseps le premier travail où j’émettais l’idée de neutraliser le Congo, il voulut bien m’en accuser réception dans les termes suivants: ‘J’ai lu votre

De inspanningen van de Laveleye werden met veel belangstelling gevolgd én mee gestuurd vanuit het Paleis. Na een gelijkaardige publicatie in een ander tijdschrift liet Jules Devaux aan de geleerde weten: “Nous n’en travaillons pas moins, tant que nous pouvons à la neutralisation. Vous feriez une fameuse chose si vous pouviez la défendre dans un des grands journaux de Paris [...]”¹⁶¹⁷ In maart 1883 bezorgde de Laveleye een aantal van zijn bijdragen aan hooggeplaatste Britse politici, in de hoop ze te weerhouden van een stemming in het voordeel van een samenwerkingsovereenkomst tussen Groot-Brittannië en Portugal. Indien dat verdrag erdoor geraakte, dan zou Leopold al zijn ambities in Congo kunnen opbergen.¹⁶¹⁸ Emile de Laveleye schakelde over naar een hogere versnelling en betrok heel zijn wetenschappelijk netwerk in de ideeënstrijd. Duitse collega’s publiceerden eveneens ondersteunende artikelen in tijdschriften en dagbladen. Eén van de belangrijkste bondgenoten vond de Laveleye in Sir Travers Twiss, een specialist internationaal recht met een bijzonder grote reputatie. Ook hij schreef prompt artikelen in internationale tijdschriften over de vrije navigatie op de Congo en over “een internationaal protectoraat”.¹⁶¹⁹ Dankzij de Laveleye en Twiss vond het thema zijn weg naar het *Institut de droit international* dat in 1883 bijeenkwam te München maar tien jaar eerder te Gent was gesticht. Toen ook dat instituut mee de neutraliteit bepleitte, barstte de woordenstrijd met Portugal pas goed los. Een indrukwekkende Portugese nota waarin alle historische eisen nog eens werden herhaald was het gevolg.¹⁶²⁰ Men naderde het moment dat knopen moesten worden doorgehakt. Berlijn wenkte in de verte. De publicaties van de Laveleye en zijn geestgenoten bleven zeker tot 1885 en zelfs daarna praktische en uiterst intelligente wapens in handen van de koning.¹⁶²¹

4. “Aardrijkskundige propaganda” door een nieuwe schakel in het netwerk

Op 8 april 1882, volop in de woelige periode van de “verovering” van de oevers van de Congo, verschenen een aantal notabelen voor notaris De Doncker te Brussel. Ze waren bijeen voor de bekrachtiging van de oprichtingsakte van een nieuwe naamloze vennootschap. Die NV stelde zich tot doel: “L’impression, la publication, l’achat et la vente de tous ouvrages, instruments et appareils se rapportant aux sciences géographiques, cosmographiques, astronomiques et pédagogiques, ainsi que toutes les opérations de fabrication, d’achat, de vente ou autres qui se rattachent

---

étude avec le plus vif intérêt. L’idée de la neutralisation du Congo me paraît excellente. Sa réalisation serait digne de notre époque.’[...]”

¹⁶¹⁷ AKP Archief van het Kabinet van koning Leopold II. Documenten m.b.t. de Belgische overzeese expansie. Nummer 1. Brief van J. Devaux aan E. de Laveleye. Brussel, 28 januari 1883 [kopie].

¹⁶¹⁸ AKP Archief van het Kabinet van koning Leopold II. Documenten m.b.t. de Belgische overzeese expansie. Nummer 1. Brief van J. Bright aan E. de Laveleye. Londen, 15 maart 1883 [kopie].

¹⁶¹⁹ *The Dictionary of National Biography. From the Earliest Times to 1900*, XIX, pp. 1320-1323.

¹⁶²⁰ AKP Archief van het Kabinet van koning Leopold II. Documenten m.b.t. de Belgische overzeese expansie. Nummer 2. Franse vertaling van een nota verstuurd door het Ministerie van Buitenlandse Zaken van Portugal aan zijn buitenlandse agenten met betrekking tot de Portugese aanspraken op de monding van de Congo. Lissabon, 23 oktober 1883 [kopie].

¹⁶²¹ Zie o.a. de correspondentie tussen E. de Laveleye en J. Devaux in 1884 en 1885 in de fondsen van de Universiteit Gent, Centrale Bibliotheek. Hs 3640. Briefwisseling Emile de Laveleye.

directement ou indirectement à ce commerce.”¹⁶²² Hoewel het ging om een zuiver commerciële onderneming kreeg de vennootschap een naam die voor buitenstaanders wetenschappelijk en officieel moet hebben geklonken: het *Institut national de Géographie*. Toch was er geen enkele band met een overheid.

Fascinerend is de lijst van oprichters. De eerste die wordt genoemd is de Brusselse uitgever Henri Merzbach, “agissant au nom et se portant fort de S.M. Léopold II, Roi des Belges.”¹⁶²³ Leopold II droomde al lang van een permanent geografisch documentatiecentrum, en het verbaast niet dat men een rechtspersoonlijkheid koos die toeliet dat men er geld mee kon verdienen. Met de hulp van rijke investeerders was het er eindelijk van gekomen. Leopold II investeerde ook eigen middelen in het bedrijf. De medeaandeelhouders waren niet van de minste. In de lange lijst vindt men de namen terug van minister van Staat Jules Malou, kamervoorzitter Joseph Descamps en Henri-Emmanuel Wauwermans, voorzitter van de *Société de Géographie d'Anvers*. En voorts tal van mensen uit de financiële wereld zoals de bankiers Léon Lambert, Jacques Cassel en Sigismund Baernstein. De eerste 80 aandelen aan 1.000 frank per stuk zaten verdeeld over een 60-tal hooggeplaatste figuren en financiële instellingen. Met dit startkapitaal kon men aan de slag.

De dagelijkse leiding werd toevertrouwd aan directeur Théodore Falk-Fabian. Over de werkzaamheden van het *Institut de Géographie* is men slecht geïnformeerd aangezien er, voor zover ik weet, geen archieffondsen bewaard zijn gebleven. Maar met de publicaties die men overal in bibliotheken aantreft, kan men alvast een eind op weg. Een belangrijke opdracht was de publicatie van geografische kaarten, waardoor men in concurrentie trad met het *Institut cartographique militaire*. Men publiceerde tevens monografieën. De grote namen uit de Belgische aardrijkskundige beweging waren spoedig kind aan huis. *Cosmographie stellaire* van Jean-Baptiste Liagre (1884), *La première édition de la table de Peutinger* van Charles Ruelens (1884), *Libéria: histoire de la fondation d'un état nègre libre* van Henri-Emmanuel Wauwermans (1885) verschenen allemaal bij de nieuwe uitgeverij. Historische geografie, fysische geografie, pedagogische werken en zoals gezegd aardrijkskundige kaarten – het *Institut* had een breed gamma aardrijkskundige werken in de aanbieding.

Relevant in dit verhaal is dat het *Institut* vrijwel onmiddellijk werd ingeschakeld in de propaganda voor de ondernemingen van Leopold II met betrekking tot Afrika. Het *Institut* werd de vaste uitgever van de *Association internationale africaine* en de opvolgers. Vooral via brochures en kaarten versterkte men de aanspraken op het territorium. De gepubliceerde verslagen van de werkzaamheden gaven een grotere geloofwaardigheid aan de organisatie.¹⁶²⁴ In andere hoofdstukken is het al aangehaald: de eerste landkaarten die een echte claim legden op de gebieden rond

---

¹⁶²² *Institut national de Géographie. Société anonyme établie à Bruxelles, constituée par acte devant Me De Doncker, notaire à Bruxelles, le 8 avril 1882, publié au Moniteur belge du 22 avril 1882. Statuts.* Bruxelles: M. Weissenbruch, 1882, p. 12.

¹⁶²³ Ibidem, p. 5.

¹⁶²⁴ Bijvoorbeeld: *L'Association internationale africaine et le Comité d'Etudes du Haut-Congo. Travaux et résultats de décembre 1877 à octobre 1882, par un de leurs coopérateurs.* Bruxelles: Institut national de Géographie, 1882, 32 p.

de stations die de medewerkers van Leopold II in Congo hadden gesticht, kwamen uit de ateliers van het *Institut*.¹⁶²⁵

In 1884 begon het *Institut* met een eigen periodiek: *Le Mouvement géographique*. Deze publicatie werd een spreekbuis van de organisaties die voor Leopold II in Afrika aan het werk waren. De hoofdredacteur die er een eigen karakter aan gaf, was de ongelooflijk werklustige Alphonse-Jules Wauters, met wie men uitgebreid heeft kennigemaakt in hoofdstuk VIII toen hij ijverig meewerkte aan de publicatie van het bulletin van de *Société belge de Géographie*. *Le Mouvement géographique* moest de Belgen aanzetten tot meer belangstelling voor geografie, iets wat Leopold II al heel zijn leven had bepleit. Zowel door de vorm – het werd gedrukt op het formaat van een “gazette” – als door de vulgariserende inhoud en de aantrekkelijke illustraties richtte de periodiek zich tot het grote publiek. De inleiding van het eerste nummer bevestigde deze missie: “En cherchant à réaliser ce programme, son but n’est pas seulement de servir de mémorandum à l’homme d’étude, au professeur, à l’officier, au touriste; de renseigner l’homme du monde qui suit en curieux le mouvement géographique, souvent mêlé au mouvement politique; mais encore d’intéresser à la géographie la jeunesse de nos écoles et de nos universités, de contribuer au développement de son instruction.”¹⁶²⁶

Het is niet mijn bedoeling hier een volledige analyse te maken van de periodiek. Ik onderstreep slechts dat *Le Mouvement géographique* in 1884 en 1885 erg heeft meegewerkt aan de propaganda voor de politiek van Leopold II die moest leiden tot de creatie van een volwaardige staat. De periodiek was een waardevolle schakel in het geografische netwerk van de koning. Storende berichten over de activiteiten van Stanley en diens kompanen in andere dagbladen of tijdschriften werden meteen rechtgezet met gedetailleerde bijdragen. Brieven van reizigers die het wetenschappelijke karakter van de aanwezigheid in Congo bevestigden, werden integraal gepubliceerd. Soms kreeg men primeurs over de nieuwe Belgische “helden”, zoals de publicatie van het eerste hoofdstuk van het boek *La Vie en Afrique* van Jérôme Becker. Wauters toonde een levendig beeld van het Congogebied met beschrijvingen van het dagelijkse leven in de stations, een schets van “hydrografische problemen” zoals de exacte loop van de Ouelle, verhalen over de gewoonten van de plaatselijke bevolking.

Het is wellicht niet zonder belang dat *Le Mouvement géographique* in het nummer van 15 juni 1884 een totaaloverzicht maakte van de posten van de *Association internationale du Congo*. Op dat moment waren de diplomatieke twisten over Congo feller geworden en stond de positie van Leopold II internationaal ter discussie. Het aantal stations was intussen opgelopen tot 32 waarvan 11 in de Beneden-Congo. Men droomde al hardop van een Onafhankelijk Congostaat.¹⁶²⁷ De periodiek was in deze fase fel anti-Portugees, en wanneer op 26 juni 1884 een akkoord tussen Groot-Brittannië en Portugal door het Lagerhuis definitief werd verworpen kon men de jubelkreten amper onderdrukken. *Le Mouvement géographique* zag er duidelijk een teken in dat de internationale gemeenschap het eens was over de inperking van de Portugese koloniale politiek. De Congo moest als grote verkeersader naar het

---

¹⁶²⁵ Bijvoorbeeld: *Le Congo depuis l'équateur jusqu'à l'océan et la vallée du Niadi-Kwilu*. Bruxelles: Institut national de Géographie, 1883, 1:1.425.000.

¹⁶²⁶ *Le Mouvement géographique*, I, 1, 6 april 1884, p. 1

¹⁶²⁷ *Le Mouvement géographique*, I, 7, 29 juni 1884, p. 25.

binnenland van Afrika vrij toegankelijk zijn voor alle volkeren en voor de legale handel van alle naties. De redactie van *Le Mouvement géographique* was veel minder voorzichtig dan de entourage van de koning in het publiek maken van de diepere verlangens. Men pleitte ronduit voor een Belgisch-Afrika onder de leiding van Leopold II: “La formation, sous son patronage, d’un Etat libre et neutre garanti par l’Europe, une sorte de Belgique africaine, est un projet qui semble donc tout naturellement s’imposer comme étant le plus logique, le plus simple, le plus pratique, en même temps que le plus favorable, aussi bien aux progrès de la civilisation en Afrique, qu’aux véritables intérêts commerciaux de l’Europe et de l’Amérique.”¹⁶²⁸

Wanneer de Europese grootmachten uiteindelijk besloten om in Berlijn een Congres te organiseren over de toekomst van de Congo, smeed Wauters zich volledig mee in de strijd aan de hand van vurige, polemische artikelen. Het Congres van Berlijn werd gezien als een keerpunt. De Congokwestie was in een nieuwe fase terechtgekomen die zou uitmonden in de totale handelsvrijheid langsheen de Congostroom, zo was althans de verwachting. Het moest trouwens voor iedereen duidelijk zijn: de Belgen waren in Afrika om er te blijven. Op die manier was *Le Mouvement géographique* voor Leopold II een kritiekloos propaganda-instrument in de laatste rechte lijn naar de macht.

Het Congres van Berlijn was inderdaad een definitief keerpunt. Leopold II werd bevestigd als soeverein van de Onafhankelijke Congostaat. Zijn medewerkers hadden een enorme buit in de wacht gesleept. Leopold II kreeg de controle over een uitgestrekt gebied dat veel verder reikte dan de stations die toen op de kaart stonden. De neutrale status waar de Laveleye voor had gepleit, was uiteindelijk enigszins dode letter gebleven. Maar men had wel ontzettend veel toegevingen moeten doen om de schijn van internationalisering levendig te houden. Artikel 17 van de Akte van Berlijn gaf de grootmachten het recht om toe te treden tot een internationale commissie die toezicht moest houden op de vrijheid van handel en scheepvaart op de Congo én de Niger, waar zich eenzelfde probleem had gesteld. De Congostroom was op papier vrij voor iedere handeldrijvende natie, zonder tol of douanerechten. Nochtans was dit een inkomstenbron waar Leopold zijn hele leven lang op gefixeerd was geweest. Al zijn studies hadden het belang ervan aangetoond. De omstandigheden hadden hem ertoe gedwongen het compromis te aanvaarden, maar de smalle financiële basis van de nieuwe staat ging hem spoedig voor vrijwel onoverkomelijke problemen plaatsen die zouden inspireren tot noodlottige oplossingen. In een snelle impuls was de koning er wél nog in geslaagd Katanga te annexeren. Op een haast surrealistische manier was men in Berlijn gaan spelen met grenzen zonder enige kennis van het terrein. Het was nog onbekend dat de bodem rijk was aan delfstoffen – een “geologisch schandaal” zoals men het later ging omschrijven. Geen van Leopolds medewerkers had ooit een voet in Katanga gezet, maar toch bracht men het gebied binnen de grenzen van de Onafhankelijke Congostaat. De nauwkeurige bepaling van die grenzen was een zorg voor later.¹⁶²⁹ Om dat werk uit te voeren, zou de koning wel een aantal geografen vinden...

---

¹⁶²⁸ *Le Mouvement géographique*, I, 8, 13 juli 1884, p. 29.

¹⁶²⁹ R. DE MAXIMY & M.-C. BRUGAILLÈRE. “Un roi-homme d’affaires, des géographes et les tracés des frontières de l’Etat indépendant du Congo (Zaïre).” *Hérodote. Revue de géographie et de géopolitique*, 1986, nr. 41, pp. 46-74.

Besluit

Het is nooit eenvoudig om kernachtig uit te drukken wat men in een boek van een vuist dik omstandig heeft willen aantonen aan de hand van talloze bewijsstukken uit onontgonnen bronnen. De essentie van wat in de voorbije hoofdstukken aan bod is gekomen, kan men nochtans samenvatten in één enkele zin: de intellectuele constructies die koning Leopold II tot ontwikkeling heeft gebracht met betrekking tot verschijnselen zoals overzeese economische expansie en kolonisatie waren het resultaat van een langdurig en systematisch uitgevoerd denkproces waarvoor inspiratie werd gezocht én gevonden in het geheel van opvattingen en standpunten die in de loop van de 19de eeuw tot volle rijping zijn gekomen binnen een nieuw sociaal, cultureel en wetenschappelijk kader dat men gemeenzaam aanduidt met de term geografische beweging. In dit besluit zal ik op een gecondenseerde wijze stilstaan bij het nieuwe dat mijn studie heeft opgeleverd.

De internationale geografische beweging, die men hier in al zijn aspecten heeft leren kennen, was een bonte verzameling van mensen en structuren die belangstelling toonden voor “aardrijkskunde” – een geheel van kennis over de aarde dat nog lang niet het wetenschappelijke statuut had verworven dat het vandaag bezit. Centraal stonden de mens en zijn verhouding tot de ruimte waarin hij leefde. Maar dat thema werd benaderd vanuit zeer uiteenlopende invalshoeken zonder veel zin voor methodologie. De vroeg-19de-eeuwse geografie stond nog erg onder de invloed van de humboldtiaanse wetenschap, die klemtonen legde op de studie van fysische krachten in het universum die de leefwereld van de mens hadden gekneed. Daarnaast bleef de historische geografie bepalend, net zoals de verdere ontwikkeling van de cartografische technieken, met als uitgangspunten vragen over het hoe en het waarom van een menselijke aanwezigheid op een bepaalde plaats in een bepaalde periode of op een specifiek tijdstip.

Deze studie toont aan hoe in de tweede helft van de 19de eeuw de accenten langzaam gingen opschuiven in de richting van de economische geografie. De ontwikkeling van nieuwe nijverheden en de explosie van de industriële productie, de gevolgen daarvan op het gebied van de handel, het transport en de communicatie, zetten aan tot nieuwe reflecties over de verhouding van de mens tot zijn materiële omgeving. De oude teleologisch-intellectualistische benadering van een “philosophie de la terre” die de oerkrachten of de schepping wilde doorgronden, werd aangevuld met een nadrukkelijk materialistische en voluntaristische kijk op de mogelijkheden die de mens had en zelf schiep om de wereld alsook zijn rijkdommen te hanteren en om te zetten tot nieuwe elementen van vooruitgang. Men wilde de planeet breder verkennen, de kaarten verder inkleuren met namen van nieuwe plaatsen, rivieren, bergketens en volken, de kennis van de wereld voorbij de grenzen van het “beschaafde” westen vergroten, niet zozeer omwille van het plezier van “het weten” maar om de basis te kunnen leggen van een aangroei van de eigen welvaart. Het

was een kennisproductie van economische “belanghebbenden” die vooral behoorden tot de nieuwe burgerlijke elites van Europa en Amerika. Zij waren volledig in de ban van het kapitaal dat werd gegenereerd dankzij de nieuwe industrieën en trafieken die zij helemaal in hun macht hadden maar die ook voortdurend moesten worden gevoed met nieuwe investeringsmiddelen zodat de verworven welvaart kon worden veilig gesteld én vergroot. De kaders van de geografische beweging telden bijgevolg naast de kamergeleerden en de exploratiereizigers vooral reders, groothandelaars, fabrieksdirecteuren, renteniers met veel geld om te investeren en bankiers die het beheerden. Ze organiseerden zich in geografische genootschappen en communiceerden met elkaar via tijdschriften, voordrachten en congressen.

In vergelijking met andere Europese landen, zo is hier gebleken, bereikten de nieuwe tendensen België pas vrij laat, althans in een “georganiseerde vorm”. Op de overgang tussen de jaren 1860 en 1870 vond de grote doorbraak plaats, met de organisatie van het eerste internationaal aardrijkskundig congres te Antwerpen, de oprichting van het aardrijkskundig genootschap van Charles-Xavier Saintelette, gevolgd door de organisatie van twee succesvolle geografische verenigingen in Antwerpen en Brussel. Net zoals elders in Europa ging men binnen deze Belgische aardrijkskundige beweging discussies voeren over onderwerpen uit de fysische en vooral historische geografie, met protagonisten zoals Charles Ruelens, Jan-Hubert Van Raemdonck, Pierre Génard of Louis Delgeur. Maar het economische expansionisme ging snel mee een centraal thema binnen de beweging vormen. Het kwam er vooral op aan de economische afhankelijkheid van de buurlanden, vooral Frankrijk, te doorbreken door op een actieve wijze afzetmarkten te creëren voor de overproductie van de Belgische nijverheden. Men pleitte voor het omzeilen van de tussenschakels door het aanknopen van rechtstreekse handelsbetrekkingen met nieuwe partners, voor de creatie van een volwaardige Belgische handelsvloot onder de bescherming van een nieuw op te richten zeemacht, voor de vermeerdering van het aantal consulaten, voor het vergroten van de Belgische participatie in gedurfde infrastructuurwerken die de scheepvaart moesten bevorderen, zoals het Suezkanaal, het Panamakanaal of een Afrikaanse binnenzee, voor Belgische investeringen in stoombootlijnen en spoorwegmaatschappijen die Belgische producten tot in de verste uithoeken van de planeet moesten brengen, voor de bevordering van een geografieonderwijs dat de nationale cultuur van honkvastheid mee moest helpen doorbreken, voor emigratie naar overzeese gebieden en de stichting van vestigingen die men lucratief vond op het vlak van landbouw, handel of nijverheid.

De klassieke politieke en levensbeschouwelijke breuklijnen binnen de Belgische samenleving lieten zich binnen de Belgische geografische beweging wel degelijk voelen. Maar dat fenomeen bleef hoofdzakelijk beperkt tot de beginjaren, toen vooral de liberaal Charles-Xavier Saintelette in oppositie stond tegenover de congresgroep rond de katholieke Charles Ruelens en de meetingist Charles-François d’Hane-Steenhuysse, wat tijdelijk zorgde voor een opdeling van het geografische landschap. Dit onderzoek heeft echter vooral aangetoond dat de protagonisten van de materialistische strekking binnen de geografie, Saintelette en d’Hane-Steenhuysse, ondanks hun politieke meningsverschillen juist heel vaak op dezelfde golflengte zaten wanneer het over economie ging. Het discours dat ze los van elkaar ontwikkelden, bevatte bijna exact dezelfde bestanddelen. Het thema van het economische expansionisme oversteeg met andere woorden de partijgrenzen. Toch

bleef het iets dat nooit de grote massa kon aanspreken. Die massa produceerde maar bezat niets en was dus nooit een echte “belanghebbende”.

Kolonisatie was nog veel minder een thema dat de geesten van de massa kon boeien, maar binnen de geografische beweging zijn subtiele verschuivingen in het denken waarneembaar vanaf omstreeks het midden van de jaren 1870. De liberale elites bleven voortdurend sceptisch tegenover de gedachte dat België overzee gebieden zou bezitten of uitbaten. Men meende althans dat de klassieke vormen van kolonisatie monopolievorming in de hand werkten, wat haaks stond op het geloof in de welvaart scheppende kracht van de vrije concurrentie. Een ander deel van de politieke wereld vond dan weer dat kolonies een utopie waren aangezien de verwerving ervan in strijd zou zijn met de in 1831 opgelegde neutraliteit die het bestaan van de staat zelf garandeerde. Toch stelt men vast dat de geografische wereld vanaf de jaren 1875, onder invloed van buitenlandse ontwikkelingen, gevolgd door de eigen ondernemingen van Leopold II, meer aandacht is gaan besteden aan thema's die men kan onderbrengen onder de noemer kolonisatie. Het gaat hier echter om overzeese initiatieven die neigden naar “gewone” expansionistische projecten zoals hierboven geschetst, met een zware klemtoon op het private initiatief. De pleidooien die men hoorde, hadden weinig van doen met de oude kolonisatiemodellen waar de staat het initiatief nam, controle had over de verwerving en uitbating van het overzeese gebied, en macht uitoefende over een onderhorige, producerende massa. De discussie ging veeleer over modellen die mogelijk maakten dat Belgisch kapitaal overzee een optimaal rendement zou krijgen, onder meer in “kolonies” van Belgische werklieden-emigranten, gesticht via het private initiatief van Belgische geldschietters, in commercieel aantrekkelijke gebieden zoals Argentinië, waar goedkope grondstoffen of productieve landbouwgronden overvloedig aanwezig waren, of het Verre Oosten, waar massa's nieuwe consumenten woonden.

De Belgische aardrijkskundige beweging paste in een hecht Europees netwerk met zwaartepunten in Frankrijk, Duitsland en Groot-Brittannië. Deze studie toont aan hoezeer vooral de Parijse *Société de Géographie* op organisatorisch vlak bepalend is geweest voor het samenbrengen van mensen die in België een eigen beweging hebben opgebouwd. Zonder de inbreng uit Parijs was het internationaal aardrijkskundig congres van Antwerpen nooit mogelijk geweest. De verdere contacten zorgden bovendien voor een organisatorische versterking en een verrijking van de inhoudelijke discussies. Het congres van Parijs in 1875, mogelijk gemaakt dankzij de nauwe band tussen de Antwerpse geografen en de Parijse collega's, maakte bovendien mogelijk dat de Belgische aardrijkskundige beweging in 1876 een succesvolle doorstart kon beleven. De Duitse geografie, met de rijke traditie van eruditie en zin voor methodiek, wekte dan weer de bewondering van de geografen rond Saintelette. Men haalde vooral inspiratie uit de wijze waarop het Duitse geografieonderwijs een zelfbewuste, wereldwijze generatie van nieuwe burgers had opgeleid en de natievorming had bevorderd. Men was van mening dat een stimulans van het aardrijkskundeonderwijs naar Duits model de Belgische ondernemingszin kon aanscherpen en de Belgische bevolking bewuster kon maken van de noodzaak tot actieve economische bedrijvigheid buiten de klassieke actieterreinen. De Britse geografie fascineerde dan weer door de manier waarop ze, via onder andere de *Royal Geographical Society*, wereldwijde belangstelling creëerde voor de verkenning van de poolgebieden en het ondoordringbare binnenland van Midden-Afrika, daarbij

gesteund door uiterst ondernemende media, die van de reisverslaggeving een nieuw genre maakten.

* *

Het is onder meer door een wisselwerking met de bovengeschetste internationale geografische beweging dat Leopold II al vanaf zijn jonge jaren kwam tot de opbouw van een heel persoonlijk geheel van inzichten omtrent de toekomst van België, een toekomst die hij nadrukkelijk in verband zag staan met een actieve overzeese politiek. Eigenlijk kan men zelfs beweren dat hij al vanaf het moment dat hij meerderjarig werd, een houding ontwikkelde die erg veel gelijkenissen vertoont met degene die men kan opmerken bij mensen die actief waren binnen de geografische beweging.

Leopold dacht en handelde zélf als een geograaf van zijn tijd. De toekomstige koning deelde immers de interesse van de internationale geografische beweging voor grootschalige handelbevorderende projecten die de speerpunt moesten worden van de moderniteit. Hij ontwikkelde een obsessie voor het plaatsen van zijn kapitaal in transportbedrijven die de nieuwste technologie in de praktijk brachten, zoals stoombootlijnen en spoorwegmaatschappijen. Hij verwachtte dat men een bevestiging van de expansionistische inzichten zou vinden in een doorgedreven analyse van statistieken over de wereldhandel. Kortom, hij was op jonge leeftijd vertrouwd met het discours dat als een mantra door de vergaderzalen van de Europese aardrijkskundige genootschappen dreunde, verder zijn weg zocht doorheen tijdschriften en monografieën, en uiteindelijk terechtkwam in de redevoering die hij zelf uitsprak in de Belgische Senaat.

Dit onderzoek benadrukt vooral het systematische karakter van de intellectuele inspanning die Leopold zich op dit terrein getroostte. Vertrouwd gemaakt met de complexe en woelige internationale politiek van Europa in de jaren 1850 door zijn vader Leopold I, geprikkeld door diens eigen initiatieven op koloniaal gebied, geconfronteerd met de verzwakking van het Ottomaanse gezag in het gebied rond de Middellandse Zee en van het Chinese keizerrijk in het Verre Oosten, ontwierp een ambitieuze prins Leopold voor zichzelf in de jaren 1850 en 1860 een omvattend studieprogramma waarvan expansie en kolonisatie de centrale thema's waren. Uit die denkoefening ontwikkelde zich met de tijd een hoogst persoonlijke doctrine, of misschien beter, een opeenvolging van doctrines, waarbij voortdurend aanpassingen en verbeteringen werden aangebracht, in afwachting van het moment dat het intellectuele proces verlaten kon worden om tot concrete verwezenlijkingen over te gaan. Tijdens de opbouw van deze doctrine ging Leopold zoals gezegd doelgericht en methodisch tewerk. Zijn talrijke reizen waren een gesystematiseerde vorm van studie, waarbij quasi het hele gebied dat volgens de inzichten van die tijd voor expansie in aanmerking kwam werd bezocht en bestudeerd. Onderweg verfijnde hij de voor hem zo kenmerkende techniek van het persoonlijke vraaggesprek met specialisten en hooggeplaatste informanten. Thuis legde hij de basis van een omvattend documentatienetwerk, gesystematiseerd met de hulp van zijn trouwe medewerker Adrien Goffinet en voortdurend verrijkt met gegevens die werden bijeengesprokkeld door de prins zelf én door een soort van studiekering met daarin getalenteerde vorsers. Het zijn allemaal aspecten van één intellectueel proces, waarbij de verschillende onderdelen voortdurend op elkaar hebben ingewerkt.

Tijdens het reizen zag Leopold nieuwe dingen, leerde hij uit ontmoetingen, maar deed hij tegelijk inspiratie op voor de raadpleging van nieuwe literatuur, wat dan weer een verse impuls gaf tot een verdere intellectuele verkenning van de expansiegedachte.

Deze verhandeling plaatst de reizen van Leopold aldus in een breder contextueel perspectief. Meer bepaald het voortdurend vormende karakter van de reizen treedt duidelijker dan ooit op de voorgrond, juist doordat ze hier gezamenlijk zijn bestudeerd. Het begin is veelzeggend. Leopold trok in 1855 naar de plaats waar het Suezkanaal zou komen, en legde er de basis van een levenslange vriendschappelijke en zakelijke relatie met Ferdinand de Lesseps, zelf een centrale figuur in de internationale geografische beweging. In 1862-1863 ging Leopold opnieuw naar Egypte om te zien hoe men intussen met de werken was gevorderd. Hij kwam tot het besef welke economische impact grote mensenmassa's konden hebben. Alle reizen werden opgevat als confrontaties met bestuursvormen, met commerciële en financiële opportuniteiten, met individuen en structuren die een sturende functie hadden in de politieke en economische wereld van dat moment.

Leopold II concentreerde zich in hoofdzaak op de oude wereld rond de Middellandse Zee, het Verre Oosten en in mindere mate Latijns-Amerika. In Noord-Afrika bestudeerde hij de wijze waarop de Fransen er het bestuur waarnamen, zonder er echt door gecharmeerd te geraken. Het bezoek aan Sevilla was vooral belangrijk als kennismaking met cijfermateriaal uit Spaanse koloniale archieven dat de economische mogelijkheden van Cuba en de Filippijnen bevestigde. Egypte, het Heilig Land, Syrië, de eilanden in de oostelijke Middellandse Zee, Constantinopel – Leopold verkende de kern en de uithoeken van de gebieden die onder de reële of symbolische heerschappij stonden van de Ottomanen, en zocht naar mogelijkheden om zelf binnen deze zone een onderneming te starten waar zijn kapitaal sneller zou kunnen groeien dan wanneer hij het op een meer klassieke wijze zou beleggen. Een stoombootlijn, een landbouwkolonie op een eiland, een concessie maatschappij in de Nijldelta, in wezen kwam het allemaal min of meer op hetzelfde neer. Het Verre Oosten confronteerde hem vervolgens met de grote massa consumenten en producenten aldaar, en met de wijze waarop de Britten en Nederlanders een succesvol koloniaal bestuur hadden opgezet dat de overheid meer opbracht dan dat het haar kostte. De reizen waren zoektochten naar gebieden waar de eigen ondernemingszin een kans zou kunnen krijgen, maar tegelijk momenten waarop de reflectie over de toekomst van het eigen land, beschermd maar tegelijk beperkt door de neutraliteitsstatus, in intensiteit toenam. Het reizen en het denken gingen hand in hand, en de eigen toekomst werd daarbij onlosmakelijk verbonden aan de toekomst van België.

De klassieke geschiedschrijving over Leopold II focust vooral op het individuele traject in het denken, alsof de koning vrijwel in volstrekt isolement tot de samenbundeling van ideeën is gekomen. Dit onderzoek verlegt het accent naar de leveranciers van ideeën, naar de inspiratiebronnen, naar de wisselwerking en wederzijdse beïnvloeding die tussen de betrokkenen is ontstaan. Kortom, naar het proces van de gehele denkoefening, waarin men de netwerken rond Leopold een minstens even belangrijke plaats behoort toe te kennen als de persoon Leopold zelf. Men heeft gezien dat vooral tijdens de eerste reizen van de hertog van Brabant een grote invloed uitging van ervaren Belgische diplomaten zoals graaf O' Sullivan de

Grass en Edouard Blondeel van Cuelebroeck. Aldus werd het perspectief verbreed met elementen die van belang waren voor het voortbestaan van de dynastie: projecten in de oostelijke Middellandse Zee konden de kiem zijn van nieuwe dynastieke ondernemingen – de Coburgs als vorsten van de Oriënt. De diplomaten Nothomb en du Jardin begeleidden de ideeën van Leopold mee in de richting van Brazilië en de Nederlandse bezittingen in Azië. De ondernemers de Lesseps en Linant de Bellefonds maakten duidelijk dat niet alle grote werken utopisch hoefden te zijn.

Het is vooral in de opbouw van het eigen “arsenaal” – het documentatiesysteem over expansie en kolonisatie – dat Leopold heeft gesteund op de inzet van een volwaardig netwerk. Dat werd opgebouwd vanuit de eigen kring van medewerkers, met Adrien de Goffinet als spilfiguur. Rond Goffinet bouwde Leopold in het begin van de jaren 1860 een echt studiebureau uit waarmee hij zeer intens samenwerkte. Het was al langer bekend dat Brialmont een belangrijke informant van Leopold is geweest. Maar deze studie heeft aangetoond dat Brialmonts werk gedurende een hele tijd zeer systematisch en gericht gebeurde, én in wisselwerking met een reeks andere informanten die in een samenwerkingsverband voor Leopold werkten. Ernest van Bruyssel, Jules Lejeune en Charles-Xavier Saintelette zijn daarin de belangrijkste namen. Samen gingen ze op zoek naar publicaties over kolonisatiemodellen en bouwden ze in fasen aan de koloniale doctrine. Het was een samenwerkingsverband dat nota's en artikelen voortbracht welke de publieke opinie moesten doen evolueren naar meer positieve standpunten over de expansie. Tegelijk schreef het rapporten die Leopolds eigen inzichten moesten bijschaven en verfijnen. Men viel terug op de verschillende netwerken van de leden van het bureau: Leopold zelf benutte zijn contacten met consuls, diplomaten en politici, Brialmont zijn banden met het leger en de pers, Saintelette zijn zakelijke relaties. Lejeune en Van Bruyssel kwamen van pas omwille van hun overduidelijke intellectuele capaciteiten.

Dit onderzoek legt nauwkeurig bloot hoe men is tewerk gegaan. Men wist al langer dat Leopold sterk beïnvloed was door het boek van Money *Java or How to Manage a Colony*. Zijn literatuurstudie was echter veel omvangrijker dan men tot op heden wist. Met zijn documentaristen bouwde hij aan een zeer omvattende koloniale bibliotheek met daarin geografische en economische literatuur over de meest uiteenlopende gebieden. Saintelette confronteerde Leopold met het werk van Jules Duval. Men raadpleegde koloniale handboeken, reisverhalen en geografische tijdschriften. Van groot belang waren de talrijke rapporten van consuls en diplomaten over de Britse, Franse en Nederlandse kolonisatiemodellen. Sommige gegevens bracht Leopold zelf mee van zijn reizen – de statistieken over Frans Noord-Afrika – andere werden opgestuurd door de Belgische legaties in het buitenland, waarbij vooral die in Den Haag van belang was. Uit dagbladen en tijdschriften knipte men actuele nieuwsberichten die men vervolgens aan elkaar doorgaf. Statistieken, tabellen, brochures, rapporten en nota's werden nauwkeurig in een archief geordend door Goffinet. Leopold, Brialmont en de andere medewerkers konden het materiaal opvragen wanneer ze dat wensten, en ze verwerkten de inhoud in eigen teksten. In dit gefaseerde proces van doctrinevorming kwamen aldus nieuwe elementen bij elkaar: verbanden tussen de Belgische defensie en een toekomstige Belgische overzeese expansie, een betoog over de rechtvaardiging van “geweld” als middel tot het verkrijgen van commercieel voordelige posities, pleidooien die het belang van statistisch materiaal beklemtoonden, studies over het nut van strafkolonies, kritieken

op de economische stellingen van de School van Manchester, schetsen uit het veld van de historische geografie over de rol en de organisatie van de oude Britse, Franse en Hollandse geprivilegieerde handelscompagnieën. Deze informatie vond zijn weg naar synthetische schetsen die de doctrine van Leopold krachtig samenbalden maar die nooit als definitief afgewerkt werden beschouwd. Wel dient men te nuanceren: dit alles was geen rechtlijnig proces. Tijdens de soms maandenlange afwezigheden van Leopold voor zijn buitenlandse reizen werd de documentatiearbeid van de medewerkers in Brussel tot een minimum herleid.

Met Leopolds troonsbestijging viel de studiekering uit elkaar, maar de banden met nieuwe documentaristen werden aangehaald, gebruikmakend van de voordelige gezagspositie die het koningschap met zich meebracht. Emile de Borchgrave en de Nederlandse connectie staaften met uitvoerige documentatie de inzichten van Leopold rond het ideaal van het “batig slot”, de winst die de Nederlandse overheid jaarlijks haalde uit de kolonie Java. Lambermont en Banning op Buitenlandse Zaken werden eveneens in toenemende mate ingeschakeld. Intussen evolueerden de opvattingen van Leopold, dankzij deze informatiestroom, steeds meer naar het praktische terrein, waar hij de klemtoon ging leggen op de financiële voorwaarden voor een expansieproject. De Aziatische modellen kwamen nadrukkelijk in de kijker: Nederlands-Indië, Brits-Indië en ook de Filippijnen. Geconfronteerd met de realiteit van een Belgische politieke wereld die uiterst afwijzend stond tegenover overzeese projecten, zwoer Leopold de oude koloniale vormen af, en zocht hij naar formules die, althans in een eerste fase, geen staatsinmenging vergden. Zijn wereldbeeld was er één van grote handelsroutes en kleine operatiebasissen van waaruit men mee de controle over de handelsstromen kon uitoefenen. Hij kwam tot nieuwe inzichten rond een universele of internationale maatschappij die men kon belasten met de uitbating van vooral kleine geografische entiteiten of concessies. China, Tonkin, Nieuw-Guinea, Borneo of de Filippijnen, overal was de aanpak min of meer vergelijkbaar. Het ging om kapitaal dat een geschikte plek moest vinden om nog meer kapitaal voort te brengen.

* * *

Vanuit de studie van de systematische opbouw van de koloniale doctrine en de geografische inspiratiebronnen van de koning in dat verband, is het mogelijk geworden om ook de realisaties in Afrika in een ander perspectief te gaan bekijken. Het is nu veel duidelijker dan voorheen het geval was dat de wending naar Afrika in 1875 moet worden bestudeerd tegen de zeer brede achtergrond van persoonlijke initiatieven van de koning in Azië. Op die manier krijgen een aantal van Leopolds attitudes een ander aanzien. Dit alles moet bovendien worden gekoppeld aan ontwikkelingen binnen de geografische wereld op het vlak van de exploratie en de mediatisering van de exploratiereiziger. Vanuit een persoonlijk standpunt bekeken, waren de grote rivieren in Midden-Afrika voor de koning immers vergelijkbaar met de grote commerciële routes die hij had gezocht in China. De “wetenschappelijke” stations waren operatiebasissen zoals hij er al tientallen had bedacht voor andere plekken op aarde. De focus werd nu verlegd naar het Afrikaanse continent door de ongelooflijke aandacht die wereldwijd was ontstaan als gevolg van de inspanningen van een Livingstone, een Cameron of een de Brazza – verkenners die financieel

werden gesteund door een zeer actieve geografische beweging welke wereldwijd georganiseerd was geraakt in aardrijkskundige genootschappen.

Het is dan ook de periode waarin Leopold II de geografische beweging ten volle is gaan benutten. Het betreft zowel de geografische genootschappen in het buitenland als de geografische wereld in België die intussen verenigd was in de genootschappen van Brussel en Antwerpen. Opnieuw stoot men hier op de klassieke patronen van informatievergaring zoals die al in de jaren 1860 waren uitgetekend, met een doorgedreven verzamelwoede van documenten en nieuwsberichten, persoonlijk overgeleverde getuigenissen, rechtstreekse contacten met actoren op het terrein. Gezien hun bevoorrechte positie vervulden vooral de genootschappen in het buitenland in een eerste fase de rol van informatieleveranciers, waarbij de *Royal Geographical Society* en haar bestuurders voorop liepen. Men merkt dat de koning de documentalisten die in het verleden hun nut hadden bewezen, opnieuw heeft ingeschakeld. Banning en Lambermont organiseerden het studiewerk in voorbereiding op de Internationale Aardrijkskundige Conferentie met materiaal dat uit de eerste hand was verkregen in Londen, Berlijn, Parijs, Wenen en Sint-Petersburg. Emile de Borchgrave bracht verslag uit over het aardrijkskundig congres van Parijs en was een informant over de Duitse geografische exploratie. De diplomatieke wegen werden wederom bewandeld, ditmaal via Solvyns te Londen en Beyens te Parijs, die door de koning min of meer op dezelfde manier werden ingeschakeld als O' Sullivan de Grass en Blondeel van Cuelebroeck twintig jaar eerder.

Tegelijk vond voor koning Leopold II een overgang plaats van klassieke informatievergaring naar een actief hanteren en zelfs manipuleren van de geografische beweging in de richting van een eerste volwaardige realisatie van lang gekoesterde expansionistische dromen. Het hoogtepunt op dat gebied was de Internationale Aardrijkskundige Conferentie van Brussel in 1876 waar de Europese geografische wereld volledig ondergeschikt werd gemaakt aan de persoonlijke plannen van de koning. Dat kon slechts doordat Leopold II met behulp van zijn medewerkers en via persoonlijke gesprekken een zeer grondige studie had gemaakt van de thema's die de geografische beweging zelf op dat moment boeiden, inzicht had verworven in de denk- en actieprocessen die vanuit de genootschappen vertrokken, op de hoogte was gesteld van de financieringsmechanismen van de exploratie, vertrouwd was geraakt met de "beschavingsmissie" zoals die in navolging van Livingstone vooral in de Angelsaksische geografische wereld werd gehuldigd, en al deze kennis had aangewend bij de organisatie van een zorgvuldig georchestreeerde bijeenkomst die weliswaar een wetenschappelijke aura droeg maar voor de koning toch vooral een politieke betekenis had. Maar ook later, met de nationale comités van de *Association internationale africaine*, maakte Leopold II handig gebruik van zijn contactpersonen in de geografische wereld. Daarbij greep hij in bepaalde gevallen zelfs terug naar relaties die al twintig jaar oud waren, zoals in het geval van de Lesseps – relaties die tot op heden in de geschiedschrijving over het hoofd zijn gezien of onvoldoende naar waarde zijn geschat. Men zit hier volop in het klassieke politieke verhaal van de koning, maar door het "geografische" systematisch te bestuderen, komen verbanden bloot te liggen die anders onderbelicht zouden zijn gebleven.

De geografische beweging in België, zo blijkt uit de vorige hoofdstukken, werd langzaam maar zeker ingeschakeld als een propagandainstrument voor de

ondernemingen van de koning. De *Société belge de Géographie* te Brussel en de *Société de Géographie d'Anvers*, beide opgericht in 1876, waren op inhoudelijk vlak vrijwel perfect inwisselbaar. Ze begeleidden allebei de opinie van de elites tot wie ze zich richtten naar een grotere gevoeligheid voor de activiteiten welke de *Société internationale africaine*, het *Comité d'Etudes du Haut-Congo* en tot slot de *Société internationale du Congo* tussen 1876 en 1885 ontplooiden in het Merengebied van oostelijk Afrika en langsheen de oevers van de Congostroom. Ze introduceerden Afrika bij het geleetterde publiek. Ze beklemtoonden de relaties tussen de exploratie en de humanitaire opdracht van de Europeanen ten aanzien van de plaatselijke bevolking. Ze publiceerden inleidingen op de fysische geografie van gebieden die de westerse exploratiereiziger nog maar pas had verkend. Via de historische geografie ontwikkelde men een discours dat de strijd tegen de "Arabische slavernij" rechtvaardigde en dat zelfs – in het geval van Louis Delgeur – op een nationalistische wijze een brug wierp tussen de kruisvaarderskoningen en Leopold II. De genootschappen startten het proces van verheerlijking van de ontdekkingsreiziger. Stanley liep daarbij voorop, maar al spoedig creëerde men een volledig pantheon van "Belgische helden", zoals Leopold het had gedroomd tijdens zijn bezoek aan het Walhalla in 1861. De berichten over dood en tegenslag vertaalde men in een epos van ondernemingsdrang en heldenmoed. Vanaf de jaren 1880 werden de genootschappen Belgische steunpilaren in de politieke strijd die Leopold II voerde met Frankrijk en Portugal. Ze schaarden zich volledig achter de "internationale" en "neutrale" formule zoals die mee was ontwikkeld en verbreid door Emile de Laveleye, een andere schakel in het netwerk die het spanningsveld tussen de vrijhandelsgedachte en de ondernemingen van Leopold II weg masseerde. Toch zagen de genootschappen in dit brede "internationale" verband in de eerste plaats een rol weggelegd voor de Belgen, die in Afrika waren om er te blijven. Kortom, de genootschappen evolueerden tot stevige bondgenoten van Leopold II op het vlak van de communicatie over Afrika en de ondernemingen die men er opstartte. Via het *Institut national de Géographie* en *Le Mouvement géographique* creëerden Leopold II en zijn directe omgeving bovendien zelf een bijkomende klankversterker.

Het is via een omweg langs het door Felix Driver gelanceerde begrip "exploratiecultuur" dat deze verhandeling een onbekend Belgisch luik heeft kunnen toevoegen aan het wetenschappelijke netwerk dat de ondernemingen in Afrika heeft begeleid. De studie van de specifieke bijdrage van Emile Adan en het *Institut cartographique militaire* te Brussel op het vlak van de geografische vorming van de vroegste Belgische reizigers in Oost-Afrika heeft een rijke doch onvermoede onderzoekspiste geopend die verdere uitdieping verdient. Rond Leopold II en de geografische genootschappen ontwikkelden zich, zo is nu wel duidelijk, vanaf 1876 verschillende nieuwe wetenschappelijke kaders die kennis en praktijkervaring uit Afrika opnamen, verwerkten en toevoegden aan een eigen wetenschappelijk canon dat opnieuw naar Afrika werd geëxporteerd. De wetenschappelijke exploratie transformeerde voortdurend tot andere gedaanten, daarin aangemoedigd en gestuurd door nieuwe instellingen en organisaties zoals de *Rijksplantentuin*, het *Congomuseum*, de *Société d'études coloniales* en de *Koloniale School*. Elk van deze kaders kunnen in contextuele zin bijdragen tot een beter begrip van de ideeënontwikkeling bij Leopold II ten aanzien van Congo in de periode kort vóór en na het Congres van Berlijn. Dat is een uitdaging voor verder historisch onderzoek.

Met deze studie is de ideeënwereld van Leopold II in de periode tussen ca. 1853 en 1885 volledig geduid in zijn geografische context. De relaties tussen de leden van de internationale én Belgische aardrijkskundige beweging en de koning blijken talrijk te zijn geweest. Hun kijk op de wereld was in grote mate gelijklopend. Het sluimerende racisme en het toenemende superioriteitsgevoel, de materiële tendensen binnen het denken met betrekking tot de verhouding tussen de mens en zijn ruimtelijke omgeving, het veralgemeende vooruitgangsstreven, de missionaire exploratie van de wereld en de beschavingsdrang, kortom talloze invloeden hebben gemaakt dat ze zich zonder uitzondering “koningen van de wereld” waanden, die het recht hadden hun dromen waar te maken waar zij dat wenselijk achtten. Deze verhandeling heeft de ambitie de polarisering rond de complexe thematiek van de vroege Belgische aanwezigheid in Midden-Afrika te doorbreken met een genuanceerd contextueel verhaal dat definitief komaf maakt met het “genie” dat ergens diep in Leopold II verscholen zou hebben gezeten maar dat tegelijk geen heil verwacht van een aanpak die uitsluitend gefixeerd blijft op de zeer reële humane ramp die de door Leopold II geïnitieerde activiteiten hebben voortgebracht in de jaren 1890.

Bibliografie

1. Archivalische bronnen

ANTWERPEN – Rijksarchief Antwerpen (RAA)

Fonds Kamers van Koophandel – Antwerpen

16	Personeel, organisatie, enz.
17-32	Processen-verbaal, 16 augustus 1858 – 2 augustus 1875, 16 registers.
33-34	Minuten van de processen-verbaal 1858-1875, 2 portefeuilles.
35-41	Ministeriële brieven en rondzendbrieven, 7 portefeuilles.
46-50	Briefwisseling met het stadsbestuur, 5 portefeuilles.
51-55	Brievenboeken augustus 1858 – 3 september 1875, 5 registers.
56-57	Indicators van de ingekomen briefwisseling, 2 augustus 1858 – 24 juni 1875, 2 registers.
58-60	Jaarverslagen 1858-1873, 3 portefeuilles.

ANTWERPEN – Stadsarchief Antwerpen (SAA)

Fonds Modern Archief (MA)

240 / 13	Monumenten Gerard Mercator en Abraham Ortelius.
382 / 19	Congres voor aardrijkskunde.
955 / 4	Monument Abraham Ortelius.
1073 / 6	Congres voor aardrijkskunde.
1073 / 7	Congres voor aardrijkskunde.
1073 / 8	Congres voor aardrijkskunde.
1073 / 9	Congres voor aardrijkskunde.
1138 / 1	Congres voor aardrijkskunde.
1138 / 2	Congres voor aardrijkskunde.
1138 / 3	Congres voor aardrijkskunde.
1138 / 4	Congres voor aardrijkskunde.
1138 / 5	Congres voor aardrijkskunde.

Fonds Privilegiekamer (PK)

3090	Papieren P. Génard. Briefwisseling. Autografen A-N.
3091	Papieren P. Génard. Briefwisseling. Autografen N-Z.
3092	Papieren P. Génard. Briefwisseling met C. Ruelens.
3120	Papieren P. Génard. Congressen en commissies.
3150	Papieren P. Génard. Congressen en commissies.

3167	Papieren P. Génard. Briefwisseling.
3168	Papieren P. Génard. Briefwisseling.
3169	Papieren P. Génard. Briefwisseling.
3170	Papieren P. Génard. Briefwisseling.
3171	Papieren P. Génard. Briefwisseling.
3172	Papieren P. Génard. Briefwisseling.
3173	Papieren P. Génard. Briefwisseling.
3184	Papieren P. Génard. Persoonlijke briefwisseling.

ANTWERPEN – Universiteit Antwerpen – Bibliotheek Stadscampus (UA-CST)

Archief Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap van Antwerpen (KAGA)

Brievenbundel, getiteld “Société de Géographie d’Anvers – Lettres des membres.”

Brievenbundel, ingebonden. Bevat correspondentie met de effectieve en beschermende leden van 1876 tot ca. 1880, in hoofdzaak betreffende de aanvaarding van het lidmaatschap.

Brievenbundel, getiteld “Géographie. Copie des lettres.”

Brievenbundel met de minuten van uitgaande brieven, 9 februari – 25 september 1924, uitsluitend over financiële aangelegenheden.

Lias zonder titel. Bevat hoofdzakelijk correspondentie met Belgische en buitenlandse ontdekkingsreizigers en geografen uit de periode 1877-1885: Guillemain, Soleillet, Selfridge, Belly, Kleinhaus, Carter, Ballai, baron von Hellwald, de Treano, Cambier, Maunoir, Becker, Serena, Boillard, Negri, Révoil, Gauthiot, Rohlf, Levasseur, Massari, Roudaire, Nachtigal, Norbert, Angonard, de Lesseps, Kan, Ney, Bonaparte, Marche, de Brandenburg, von Luschau, Janssens, Wissmann.

Lias, getiteld “Autographes II 1885-1890”. Bevat hoofdzakelijk correspondentie met Belgische en buitenlandse ontdekkingsreizigers en geografen uit de periode 1885-1890: Serpa Pinto, Avaert, Van de Velde, Brunfaut, Braconnier, Huanet, Van Gele, Nilis, Fleming, Hanon, Valcke, Hanneuse, Allard, de Santa-Anna Nery, Mandenau, Newton, Liebrecht, Monet, Le Marinel, Fraser, Crépy, de Chimay, Stöber, Müller, de Kilvas, Lavigerie, Lazzaro, Piccard, Leclercq, Marcel, Demeuse, Baamano, Coquilhat, Barbey, Harry, Fiorini, Le Clément de Saint Marcq, Emin Pacha, de Castilho.

Lias, getiteld “Autographes 1890 à 1896”.

Lias 1877-1895.

Kasboek van de *Société royale de Géographie d’Anvers*, 1876-1929.

Lidgelden, 1876-1893.

Lidgelden, 1894-1907.

Ledenlijst 1897 (2x).

Statuten.

BERGEN (MONS) – Archives de l'Etat Mons (AEM)

Archives des Chambres de Commerce de Charleroi et de Mons. XIII. Mons

617	Procès-verbaux des séances de la Chambre du 15 février 1852 au 11 décembre 1874.
619-669	Portefeuilles contenant les correspondances.
671	Répertoire du 10 janvier 1843 au 30 mars 1875.

BRUSSEL – Académie royale de Belgique (ARB)

Fonds Liagre

BRUSSEL – Algemeen Rijksarchief (AR)

Papieren Emile de Borchgrave

26	Correspondentie met A. Lambermont.
93	Notes sur les Indes néerlandaises.
239	Sociétés scientifiques.
240	Congrès internationaux de géographie d'Anvers et de Paris.
241	Conférence de Bruxelles.
242	Conférence géographique de Bruxelles.
243	Société de Géographie de Berlin.

Papieren Goblet d'Alviella

25	Lettres, notes et documentation relatives aux voyages d'Eugène Goblet d'Alviella en Scandinavie, en Grande-Bretagne, en Afrique du Nord et en Italie (1868-1879).

Papieren Jules Lejeune

56	Deux lettres de L. Defré et A. Goffinet au sujet d'une publication à laquelle le duc de Brabant a souscrit (19 et 20 mars 1858).
57	Dossier relatif à la "Société des Bateaux à Vapeur entre la Belgique et le Levant" (1859-1862).

- 58 Onze lettres d'A. Goffinet et une d'E. Dollez à propos d'une convention avec la République de Costa Rica (14 juin-9 octobre 1862).
- 59 Dossier sur le livre que le duc de Brabant se propose d'écrire au sujet des colonies et comprenant des notes dont une autographe (20 mai 1865) du futur Léopold II, des lettres d'A. Goffinet à J. Lejeune (1863-1865) et des brouillons de Lejeune.
- 61 Notes prises par J. Lejeune dans un manuscrit de Van Bruyssel intitulé "Les Belges à l'étranger".
- 62 Correspondance et notes reçues par Jules Lejeune à propos de la transformation et de l'embellissement des quartiers de la Cambre, de l'avenue Louise et des Etangs d'Ixelles (1864-1869). Rapport de Jules Lejeune au Roi, qui est un projet de création d'un Crédit Foncier (après 25 avril 1867).
- 63 Commentaire de Jules Lejeune sur un point du testament de Léopold I (8 avril 1866).
- 65 Projet d'un contrat de prêt à l'Etat espagnol, qui donnerait en nantissement ses droits sur les Philippines, avec des notes de Jules Lejeune, les instructions qu'il a reçues, et le rapport qu'il fit, après sa mission, ses passeports (1870 et 1871) pour la France, l'Espagne et l'Allemagne et les missives qui lui furent expédiées par A. Goffinet, J. Van Praet, E. de Laveleye, A. Donny et le marquis de Niza (février-juillet 1870).
- 70 Divers. Lettre à un colonel de l'entourage du duc de Brabant pour l'entretenir de certains problèmes agricoles belges, 1854. Lettre d'A. Goffinet demandant à Jules Lejeune un avis de droit probablement pour le duc de Brabant, 1862.

BRUSSEL – Archief van het Koninklijk Paleis (AKP)

Fonds Goffinet

Archief Adrien Goffinet. Briefwisseling tussen Adrien Goffinet en prins Leopold.

Doos 1853-1856.

Kaft 1853.

Kaft 1854.

Kaft 1855.

Kaft 1856.

Kaft 1857.

Kaft 1858.

Kaft 1859 (niet aanwezig).

Kaft 1860.

Kaft 1861.

Doos 1862.

Doos 1863.

Doos 1864.

Doos 1865.

Doos 1866.

Doos 1867.
Doos 1868.
Doos 1869.
Doos 1870.
Doos 1871.
Doos 1872.
Doos 1873.
Doos 1874.
Doos 1875.
Doos 1876.
Doos 1877.
Doos 1878.
Doos 1880.
Doos 1883.
Doos 1884.
Doos 1885.
Doos 1886.
Doos 1887.

Archief Adrien Goffinet. Reizen van de hertog van Brabant 1854-1855.
Correspondentie.

Archief Adrien Goffinet. Reizen van de hertog van Brabant 1858 (Duitsland).
Correspondentie.

Archief Adrien Goffinet. Reizen van de hertog van Brabant 1861 (Gastein).
Correspondentie.

Archief Adrien Goffinet. Reizen van de hertog van Brabant 1862-1863.
Correspondentie.

Kaft 1.
Kaft 2.
Kaft 3.

Archief Adrien Goffinet. Reizen van de hertog van Brabant 1864-1865.
Correspondentie.

Kaft 1.
Kaft 2.
Kaft 3.

Archief Goffinet Aanvulling 1995 (verzameling Pingot).

Doos DP 1.
Map "Judiciaire".
Map "Politique".
Doos DP 2
Map "Tentatives coloniales".
Map "Voyage en Afrique du Nord du duc de Brabant".
Doos DP 4
Map 1: Congo 1874-1875-1876.
Map 2.

Map 3.

Archief van de hertog van Brabant. Briefwisseling tussen prins Leopold en E. Blondeel van Cuelebroeck.

Archief van de hertog van Brabant. Reisaantekeningen van prins Leopold tijdens zijn bezoek aan Engeland in 1858.

Archief van de hertog van Brabant. Reisaantekeningen van de hertog van Brabant tijdens zijn reis naar Wildbad-Gastein in 1861.

Archief van de hertog van Brabant. Reisaantekeningen van prins Leopold tijdens zijn verblijf in Engeland in 1862.

Archief van de hertog van Brabant. Reisaantekeningen van de hertog van Brabant tijdens zijn reis door Spanje in 1862.

Archief van de hertog van Brabant. Reisaantekeningen van de hertog van Brabant tijdens zijn reis naar het Verre Oosten in 1864-1865.

Archief van de hertog van Brabant. Relation du voyage en Egypte 1862-1863.

Archief van koning Leopold II.

Brieven A. Thys.

Brieven van baron Solvyns.

Brieven van J. Malou.

Archief van het Kabinet van koning Leopold II

Documenten m.b.t. de Belgische overzeese expansie.

1-4	Varia.
9	Banning, E.
10	Beaconsfield, B. (Disraeli)
24	Coutts, lady Burdett, A.G.
25	d'Anethan, A.
29	de Caraman et Chimay, M.J.G.H.P.
37	de Laveleye, E.
38	de Lesseps, F.
44	Devaux, J.
47	de Winton, F.
55	Frère-Orban, H.J.W.
56	Gautier, V.
62	Greindl, J.
72	Lambermont, A.
96	Saintelette, C.
100	Solvyns, H.
102	Stanley, H.M.
105	Strauch, M.C.F.
106	Thys, A.

Archief van het Secretariaat van de Bevelen van de Koning
A 94/31 Adan, E.
M 26/10 Alcock, Sir R.
A 65/48 d'Hane-Steenhuysen, C.-F.
F 4/12 Money, J.B.W.

BRUSSEL – Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (AMBZ)

Diplomatiek Archief

2028 II “Amérique méridional” – lias “Colonisation République Argentine
1853-1879”.
3004 “Colonisation Amérique” – lias “Colonisation Argentine”.
15683 “Colonisation Philippines. Projet de 1888”.

BRUSSEL – Bibliotheek van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (BMBZ)

DIP 4155 “Société de Colonisation et de Commerce belges.
Etablissements à former sur les rives de la Plata, du Parana, de
l'Uruguay ou du Rio Salado.”

BRUSSEL – Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis

Dossiers van officieren

5004 H.E. Wauwermans.
5307 E. Adan.
6639 L. Crespel.
7461 E. Reuter.

BRUSSEL – Université Libre de Bruxelles – Laboratoire de Géographie humaine

Archives de la Société royale belge de Géographie

Convocations des séances 1876-1925.
Liste alphabétique des membres.
Liste des nouveaux membres admis.

GENT – Universiteit Gent (UG) – Universiteitsbibliotheek

Fonds Vliegende Bladen

I S 40^a “Société royale belge de Géographie.”

Handschriftenleeszaal

Hs 3640   Briefwisseling Emile de Laveleye.

MORLANWELZ – Musée royal de Mariemont (MRM)

Collection Autographes

Fonds Charles Saintelette

“Société belge de Géographie 1868-1872” (SBG)

Farde 1868-1869: nrs. 5203-5278

- 5203   J. Duval aan C. Saintelette. Parijs, 16/11/1868.
5204   J. Duval aan C.S. Parijs, 11/1/1869.
5205   L. Hymans aan C.S. Brussel, 4/5/1869.
5206   E. Bede aan C.S. Verviers, 11/6/1869.
5207   O. Offerman aan C.S. Verviers, 11/6/1869.
5208   A. Lambermont aan C.S. S.I., 19/6/1869.
5209   A. Brialmont aan C.S. Brussel, 20/6/[1869]
5210   A. Goffinet aan C.S. Brussel, 24/6/1869.
5211   A. Houzeau de Lehaie aan C.S. S.I., 30/6/1869.
5212   E. de Laveleye aan C.S. Luik, 19/7/1869.
5213   A. Lambermont aan C.S. S.I., 24/7/1869.
5214   A. Lambermont aan C.S. S.I., 22/10/1869.
5215   E. Kennis aan C.S. Antwerpen, 14/8/1869.
5216   C. Hombert aan C.S. Charleroi, 21/8/1869.
5217   J.-H. Van Raemdonck aan C.S. Sint-Niklaas, 21/8/1869.
5218   J.-H. Van Raemdonck aan C.S. Sint-Niklaas, 20/9/1869.
5219   C. Ruelens aan C.S. Parijs, 6/10/1869.
5220   E. Delecourt aan C.S. Gent, 11/10/1869.
5221   E. Kennis aan C.S. Antwerpen, 27/10/1869.
5222   E. Sève aan C.S. Santiago (Chili), 2/3/11/1869.
5223   E. Sève aan C.S. S.I., 13/3/1870.
5224   Moniteur belge aan C.S. Brussel, 4/11/1869.
5225   Anonymus aan C.S. Antwerpen, 4/11/1869.
5226   A. Goffinet aan C.S. Brussel, 5/11/1869.
5227-5261   J. Leys aan C.S.
5262   Zeevaartschool Oostende aan C.S. Oostende, 9/11/1869.
5263   A. Quetelet aan C.S. Brussel, 9/11/1869.
5264   E.A. Lestrue aan C.S. Brussel, 9/11/1869.
5265   A. Habetz aan C.S. Antwerpen, 16/11/1869.
5266   Gerardin aan C.S. Antwerpen, 11/11/1869.
5267   G. Metdepenningen aan C.S. Antwerpen, 12/11/1869.
5268   CGTB aan C.S. Brussel, 12/11/1869.
5269   D. Maes aan C.S. Antwerpen, 13/11/1869.
5270   Baron Nottebohm aan C.S. Antwerpen, 1/12/1869.
5271   E. Lhoest aan C.S. Brussel, 1/12/1869.
5272   J.C. Houzeau aan C.S. Kingston, 20/12/1869.
5273   C. Ruelens aan C.S. S.I., 16/11/1869.

5274 A. de Graty aan C.S. St Goar, 25/12/1869.
5275 Anonymus aan C.S. S.I., s.d.
5276 E. de Laveleye aan C.S. S.I., s.d.
5277 Mevrouw E. de Laveleye aan C.S. S.I., s.d.
5278 C. Faider aan C.S. S.I., s.d.

Farde 1870: nrs. 5279-5295

5279 L. Hymans aan C.S. Brussel, 3/1/1870.
5280 L. Straues aan C.S. Yokohama, 15/1/1870.
5281 A. Devillers aan C.S. Bergen, 17/1/1870.
5282 L. Van der Kindere aan C.S. Ukkel, 19/1/1870.
5283 Nationale Bank aan C.S. Brussel, 20/1/1870.
5284 A. Donny aan C.S. S.I., 21/1/1870.
5285 S. Van de Weyer aan C.S. Londen, 25/1/1870.
5286 G. Max aan C.S. Algiers, 10/2/1870.
5287 E. Desour aan C.S. S.I., s.d.
5288 A. Peltzer aan C.S. Verviers, 12/2/1870.
5289 J. Duval aan C.S. Parijs, 21/2/1870.
5290 E. Coremans aan C.S. Gent, 23/2/1870.
5291 J. Van Volxem aan C.S. S.I., 5/3/1870.
5292 V. Dwelshauvers-Dery aan C.S. Herstal, 6/3/1870.
5293 C. Malaise aan C.S. Gembloux, 7/3/1870.
5294 C. de la Vallée Poussin aan C.S. Leuven, 8/3/1870.
5295 E. Peltzer aan C.S. Antwerpen, 2/4/1870.

Farde 1871-1873: nrs. 5296-5351

5296 A.-M. Gochet aan C.S. Carlsbourg, 28/3/1871.
5297 J.E. Raynal aan C.S. Luik, 6/4/1871.
5298 M.C. Schmidt aan C.S. Brussel, 12/4/1871.
5299 A. Stessels aan C.S. Antwerpen, 15/4/1871.
5300 J. Savile Lumley aan C.S. Brussel, 17/4/1871.
5301 E. Banning aan C.S. Brussel, 19/8/1871.
5302 E. Banning aan C.S. Brussel, 3/8/1870.
5303 E. Banning aan C.S. Brussel, 28/8/1871.
5304 W.B. Rye aan C.S. Londen, 28/5/1871.
5305 H.W. Bates aan C.S. Londen, 9/5/1871.
5306 A. Houzeau de Lehaie aan C.S. Hyon, 7/7/1871.
5307 V. Dwelshauvers-Dery aan C.S. Herstal, 16/7/1871.
5308 V. Dwelshauvers-Dery aan C.S. Herstal, 25/8/1871.
5309 V. Dwelshauvers-Dery aan C.S. Herstal, 2/9/1871.
5310 V. Dwelshauvers-Dery aan C.S. Herstal, 4/9/1871.
5311 V. Dwelshauvers-Dery aan C.S. Herstal, 18/9/1871.
5312 V. Dwelshauvers-Dery aan C.S. Herstal, 10/10/1871.
5313 V. Dwelshauvers-Dery aan C.S. Herstal, 24/10/1871.
5314 V. Dwelshauvers-Dery aan C.S. Herstal, 28/11/1871.
5315 V. Dwelshauvers-Dery aan C.S. Herstal, 11/12/1871.
5316 V. Dwelshauvers-Dery aan C.S. Herstal, 17/12/1871.
5317 V. Dwelshauvers-Dery aan C.S. Herstal, 30/12/1871.

- 5318 V. Dwelshauvers-Dery aan C.S. Herstal, 5/1/1872.
5319 V. Dwelshauvers-Dery aan C.S. Herstal, 17/1/1871.
5320 J. Malou aan C.S. Woluwe, 5/8/1871.
5321 C. de Ponthière aan C.S. Luik, 25/8/1871.
5322 C. de Ponthière aan C.S. Luik, 26/8/1871.
5323 C. de Ponthière aan C.S. Luik, 30/12/1871.
5324 C. de Ponthière aan C.S. Luik, s.d.
5325 A. Brialmont aan C.S. Brussel, 30/8/1871.
5326 C. Peny aan C.S. Brussel, 1/9/1871.
5327 C. Peny aan C.S. Brussel, 9/10/1871.
5328 C. Peny aan C.S. Brussel, 12/10/1871.
5329 C. Peny aan C.S. Brussel, 31/10/1871.
5330 V. Habetz aan C.S. Brussel, 1/11/1871.
5331 E. Goblet d'Alviella aan C.S. Brussel, 1/9/1871.
5332 E. Banning aan C.S. Brussel, 20/12/1871.
5333 M. Yuhr Henne aan C.S. Luik, 29/12/1871.
5334 E. Goblet d'Alviella aan C.S. Brussel, 2/1/1872.
5335 E. Desoer aan C.S. S.I., s.d.
5336 A. Stessels aan C.S. Antwerpen, 16/1/1872.
5337 A. Wagener aan C.S. Brussel, 1/3/1872.
5338 H. Merzbach aan C.S. Brussel, 8/3/1872.
5339 H. Manceaux aan C.S. Bergen, 31/3/1872.
5340 E. Sève aan C.S. Brussel, 8/4/1872.
5341 Koninklijke Bibliotheek aan C.S. Brussel, 9/8/1872
5342 Koninklijke Bibliotheek aan C.S. Brussel, 2/9/1872
5343 Koninklijke Bibliotheek aan C.S. Brussel, 17/12/1873.
5344 Kopie van brief Petry aan C.S. Brussel, 22/2/1872.
5345 Minister Delcour aan C.S. Brussel, 26/3/1872.
5346 H. Merzbach aan C.S. Brussel, 6/3/1872
5347 H. Merzbach aan C.S. Brussel, 11/3/1872
5348 H. Merzbach aan C.S. Brussel, 12/3/1872
5349 H. Merzbach aan C.S. Brussel, 6/11/1873.
5350 L. Kin Kin aan C.S. Brussel, 26/4/1872.

PARIJS – Bibliothèque Nationale – Département Cartes et Plans

Société de Géographie de Paris (SG)

Colis nr. 4 – 1641: Correspondance à propos du Congrès international des sciences géographiques, cosmographiques et commerciales tenu à Anvers en août 1871, juin-septembre, 9 pièces.

Colis nr. 18 – 2913: Le collège des bourgmestre et échevins d'Anvers envoie des diplômes aux membres de la SG ayant participé au Congrès de géographie tenu à Anvers, 28 août 1872.

Colis nr. 37 – 4002: Dossier du Comité national français d'exploration et de civilisation d'Afrique: ordre du jour et liste des membres pour la séance du 24 mars 1877; télégramme de Greindl transmettant les vœux de Léopold II au

Comité, texte ms. et impr. du prospectus sur le Comité, pièces diverses. (15 pièces).

Carton Bo-Bon Bonnat (J.) – 119: Extrait d'une note adressée au roi des Belges sur ses voyages en Afrique occidentale. Liverpool, 6 novembre 1876.

Ms. in 4° Congrès international des sciences géographiques, 1875: 1100. Listes, procès-verbaux, discours, mémoires, lettres, rapports et autres documents ayant trait au 2e Congrès international des sciences géographiques, Paris, 1875. (Voir aussi: Colis nr. 23, 3678-3688; Colis nr. 24, 3705; Colis nr. 28, 3833).

Colis nr. 15 – 2529: Le colonel Strauch, président de l'Association internationale du Congo, envoie un croquis des vallées du Congo et du Niadi-Kwilu.

ROME – Società Geografica Italiana (SGI)

Archivio della Società Geografica Italiana

Archivio amministrativo

AA B4
AA B6
AA B7
AA B8
AA B11
AA B12
AA B23

Archivio Storico

AS Busta 42 Fascicolo 1
AS Busta 65 Fascicolo 2
AS Busta 67 Fascicolo 4
AS Busta 67 Fascicolo 5
AS Busta 67 Fascicolo 6
AS Busta 69 Fascicolo 3

SINT-NIKLAAS – Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas (KOKLW)

Papieren Jan-Hubert Van Raemdonck (JVR)

31/1B   Briefwisseling met de Académie royale d'Archéologie de Belgique (vast secretaris: S.E.V. Le Grand de Reulandt).
31/124   Briefwisseling met A. Petermann.
31/131   Briefwisseling met C. Ruelens.
31/137   Briefwisseling met C. Saintelette.

TERVUREN – Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (KMMA)

RG 653   Emile Storms
RG 990   Charles Callewaert

2. Niet-archivalische bronnen

A.B. [Alexis BRIALMONT]. *Utilité de la marine belge*. S.l., 1853, 16 p.

ADAN (E.). *Conférence sur le passage interocéanique*. Bruxelles: Ministère de la Guerre, 1879, 28 p. (Communications de l'Institut cartographique militaire).

ADAN (E.). "De la science astronomique dans les voyages et les explorations." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, II, 1877-1878, pp. 118-135; 458-471.

ADAN (E.). "Les explorations africaines." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, I, 1877, pp. 67-91; 133-158; 267-297; 399-418.

ADAN (E.). "Détermination des lieux d'étape dans les voyages et les explorations." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, II, 1878, pp. 139-149.

ADAN (E.). "Manuel du voyageur, par M. Kaltbrunner." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, II, 1878[-1879], pp. 702-704.

ADAN (E.). *Cours à l'usage des explorateurs*. Gestencild autograaf, s.l., gedateerd op 1 mei 1877, 101 p.

ADAN (E.). *Conférence sur l'Afrique équatoriale et les découvertes géographiques modernes. Les projets actuels*. Bruxelles: Ministère de la Guerre, 1879, 24 p. (Communications de l'Institut cartographique militaire nr. 2).

ADAN (E.). "Sur la détermination de la longitude de Karéma, effectuée par le capitaine Cambier." *Bulletin de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, S. III, I, 1881, pp. 75 sq.

ANSTED (D.T.). *Le monde où nous vivons. Eléments de géographie physique*. Londres-Liège: W.H. Allen-Yuhr-Henne, 1871, 150 p.

Association internationale africaine. Comité national belge. Séance publique du 1er mars 1880. Bruxelles-Etterbeek: Verhavert, 1880, 46 p.

"Association internationale africaine. Rapport sur les marches de la première expédition." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, III, 1879, pp. 349-372.

BAGUET (A.). "Stanley et les explorateurs portugais." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, II, 1877-1878, pp. 384-387.

BANNING (E.). *L'Afrique et la Conférence géographique de Bruxelles*. Bruxelles: Muquardt, 1877, 150 p.

BANNING (E.). *La conférence africaine de Berlin et l'Association internationale du Congo*. Bruxelles: Muquardt, 1885, 26 p.

BANNING (E.). *Mémoires politiques et diplomatiques. Comment fut fondé le Congo belge*. Paris-Bruxelles: La Renaissance du Livre, 1927, 407 p.

BECKER (J.). *Vade-mecum du voyageur en Afrique. Organisation d'une caravane de 200 hommes et de 100 fusils (quantités minima, pour une année de séjour)*. In: BECKER (J.). *La vie en Afrique ou trois ans dans l'Afrique centrale*. Paris-Bruxelles: J. Lebègue & Cie, 1887², II, pp. 461-490.

BECKER (J.). *Gymnases d'exploration et de colonisation. Projet présenté par l'auteur au Congrès d'Hygiène et d'acclimatement de Berlin (1886)*. In: BECKER (J.). *La vie en Afrique ou trois ans dans l'Afrique centrale*. Paris-Bruxelles: J. Lebègue & Cie, 1887², II, pp. 489-500.

BRONNE (C.) (ed.). *Lettres de Léopold Ier, premier Roi des Belges*. Bruxelles: Charles Dessart, 1943, 310 p.

BURDO (A.). *Les Belges dans l'Afrique centrale*. Bruxelles: P. Maes, 1886, 3 vol.

BURDO (E.). "De l'avenir des établissements belges en Afrique." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, VI, 1882, pp. 237-252.

BURLS (W.). "La Mer d'El-Djuf. Projet de mer intérieure dans le Sahara occidental par M. Donald Mackenzie." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, IV, 1879-1880, pp. 117-128.

CAEYMAEX (C.). *P. Génard*. Gand: A. Siffer, 1899, 16 p.

CAMBIER (E.). "Rapport de l'excursion sur la route de Mpwapwa adressé à l'Association internationale africaine." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, II, 1878, pp. 193-210.

CAPRON (V.) (ed.). *Journal du Duc de Brabant*. Bruxelles: V. Capron, 1987, 98 p.

CARTON DE WIART (baron). *Léopold II. Souvenirs des dernières années 1901-1909*. Bruxelles: Goemaere, 1944, 254 p.

Catalogue de la Bibliothèque provenant de feu M. L.H. Delgeur. Livres de géographie, de philologie, d'architecture, et de beaux-arts, de littérature, d'histoire et d'ouvrages sur l'Égypte. Louvain: Emile Fonteyn, 1889, 37 p.

Catalogue d'une Collection Intéressante de Livres de Sciences, Arts, Littérature, Histoire (notamment de la Ville et de la Province d'Anvers), Archéologie, Généalogie,

Biographie & Bibliographie délaissée par feu Monsieur P. Génard. Anvers: Imp. J. Boucherij, 1900, 70 p.

CATTIER (F.). *Étude sur la situation de l'État indépendant du Congo.* Bruxelles: Larcier, 1906, 362 p.

Chambre des Représentants. Séance du 8 Mai 1879. Etablissement d'un comptoir national et d'un musée d'échantillons belges et projet de colonisation dans la Confédération Argentine (Amérique du Sud). (Proposition de M. d'Hane-Steenhuysse, ancien membre de la Chambre des Représentants, présentée le 19 novembre 1878.) Rapport fait, au nom de la Commission permanente de l'Industrie, par M. Gillieaux, 7 p.

CHARLES (E.). "La librairie Manceaux de Mons, sous la direction de Hector Manceaux." *Bulletin de la Société liégeoise de Bibliographie*, I, 1892.

CLAUS (H.). *Het leven en de werken van Leopold II.* Amsterdam: De Bezige Bij, 1970, 136 p.

"Compagnie foncière, industrielle et commerciale pour la Construction et l'Embellissement des Sites, société anonyme, à Bruxelles. – Etat descriptif des ouvrages, livres, gravures, cartes, plans, collections de brochures, manuscrits, adresses calligraphiées et liste de souscription des Femmes belges, composant la bibliothèque de S.M. le Roi des Belges." In: *Moniteur belge*, Annexe, 19 décembre 1909, Recueil des actes et documents relatifs aux sociétés commerciales (Acte nr. 7008), pp. 1167-1251.

Complément de l'œuvre de 1830. Etablissements à créer dans les pays transatlantiques. Avenir du commerce et de l'industrie belge. Bruxelles: Muquardt, 1860, 219 p.

Compte rendu de la séance académique du 14 février 1953, commémorant le centenaire du Cercle royal artistique, littéraire et scientifique d'Anvers 1852-1952. Anvers: Lloyd anversois, 1953, 63 p.

Compte Rendu des Travaux du Congrès général de Statistique, réuni à Bruxelles les 19, 20, 21 et 22 Septembre 1853. Bruxelles: Hayez, 1853, 260 p.

Compte-rendu du Congrès des Sciences géographiques, cosmographiques et commerciales tenu à Anvers du 14 au 22 Août 1871. Anvers: L. Gerrits-Guil. Van Merlen, 1872, 2 vol.

COMTE DE MARSY. "Le chemin de fer de l'Algérie au Soudan." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, IV, 1879-1880, pp. 201-206.

Conférences de l'Ecole de Guerre de Belgique. Discours d'ouverture prononcé le 19 juin 1876 par le Colonel d'Etat-Major Baron Fd Jolly, Commandant de l'Ecole. Bruxelles, 1876.

Congrès international des sciences géographiques tenu à Paris du 1er au 11 Août 1875. Compte rendu des séances. Paris, 1878, 2 vol.

CONRAD (J.). "Geography and Some Explorers." *National Geographic Magazine*, XLV, March 1924, pp. 239-274.

CORTAMBERT (E.). *Géographie universelle de Malte-Brun*. Paris: Boulanger et Legrand, 1864, 8 vol.

CROKAERT (P.). *Brialmont. Eloges et Mémoires*. Bruxelles: Lesigne, 1925, 620 p.

CROKAERT (P.). *Brialmont*. Bruxelles: Dewit, 1928, 322 p.

CRULS (L.). "Note sur les instruments à employer en voyage." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, III, 1879, pp. 48-55.

D'ABBADIE (A.). "Instructions pour les voyages d'exploration." *Bulletin de la Société de Géographie*, XIII, 1867, pp. 257-293.

D'ABBADIE (A.). *Instruments à employer en voyage et manière de s'en servir*. Paris: Librairie C. Delagrave, 1878, 48 p.

D'ABBADIE (A.). "Analyse du Manuel du voyageur, par D. Kaltbrunner, membre de la Société de Géographie de Genève." *Bulletin de la Société de Géographie*, XVIII, 1879, pp. 171-176.

DE BORCHGRAVE (E.). *Histoire des colonies belges qui s'établirent en Allemagne pendant les XIe et XIIIe siècles*. Bruxelles: Hayez, 1865, viii-375 p.

DE BORCHGRAVE (E.). *Histoire des rapports de droit public qui existèrent entre les provinces belges et l'empire d'Allemagne depuis la dissolution de l'Empire carolingien jusqu'à la Révolution française*. Bruxelles: Hayez, 1869, iv-422 p.

DE BORCHGRAVE (E.). *Essai historique sur les colonies belges qui s'établirent en Hongrie et en Transylvanie pendant les XIe, XIIe et XIIIe siècles*. Bruxelles: Hayez, 1871, viii-126 p.

DE BORCHGRAVE (E.). *Souvenirs diplomatiques de quarante ans 1863-1903. Extraits et fragments imprimés comme manuscrit*. Bruxelles: Vromant & Cie, 1908, 560 p.

DELAVAUD (L.). "Notes sur le climat de l'Afrique." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, VI, 1881-1882, pp. 169-193.

DE LAVELEYE (E.). *L'Afrique centrale et la conférence géographique de Bruxelles*. Bruxelles: Librairie Européenne C. Muquardt, 1877, 87 p.

DE LAVELEYE (E.). "L'Afrique centrale et la conférence géographique de Bruxelles." *Revue des Deux Mondes*, XLVIIe année, 3e période, XX, 1877, pp. 584-606.

DE LAVELEYE (E.). "La neutralité du Congo." *Revue de droit international et de législation comparée*, XV, 1883, nr. 1, pp. 254-262.

DELCOURT (G.). *Notice sur la vie et les travaux de Auguste-Joseph-Ghislain-Antoine Stessels*. Bruxelles: Imprimerie Félix Callewaert Père, 1876, 14 p. (*Annales des Travaux publics de Belgique*, XXXIV).

DELGEUR (L.). "La traite des nègres." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, I, 1876-1877, pp. 80-103.

DELGEUR (L.). "La Carte de l'Afrique équatoriale depuis un demi-siècle." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, I, 1876-1877, pp. 293-309.

DELGEUR (L.). "L'Afrique australe et les Portugais." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, VII, 1882-1883, pp. 42-62.

DELPORTE (A.). *Astronomie et cartographie pratiques à l'usage des explorateurs de l'Afrique*. Bruxelles: A. Manceaux, 1889, 130 p.

DELPORTE (A.). *Exploration du Congo*. Bruxelles: Hayez, 1890, 23 p.

DELPORTE (A.) & GILLIS (L.). *Observations astronomiques & magnétiques exécutées sur le territoire de l'Etat indépendant du Congo*. Bruxelles: Hayez, 1893, 114 p.

DE MAS (S.). *L'Angleterre et le céleste empire*. Paris: Henri Plon, 1857.

DE MAS (S.). *L'Angleterre, la Chine et l'Inde*. Paris: Michel Lévy Frères, 1858.

DE MAS (S.). *La Chine et les puissances chrétiennes*. Paris: L. Hachette, 1861, 2 vol., 358-480 p.

DE MOGES (Marquis). *Souvenirs d'une Ambassade en Chine et au Japon en 1857 et 1858*. Paris: L. Hachette et Cie, 1860, 350 p.

DE MOGES (Marquis). *Recollections of Baron Gros's Embassy to China and Japan in 1857-58*. London-Glasgow: Richard Griffin and Company, 1860, 368 p.

DE ROBIANO (A.). *Le baron Lambertmont. Sa vie et son œuvre*. Bruxelles: Société belge de Librairie, 1905, 246 p.

DESCAMPS (E.). "Le duc de Brabant au Sénat de Belgique. En souvenir du cinquantième anniversaire de l'entrée au Sénat de S.M. Léopold II (1853-1903)." *Académie royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques et de la Classe des Beaux-Arts*, 1903, n°5, pp. 279-323.

DE TALLENAY (J.). *Souvenirs du Venezuela: notes de voyage*. Paris: Librairie Plon Nourrit, 1884, 325 p.

DEWÈVRE (A.). *Les plantes utiles du Congo*. Bruxelles: Lamertin, 1894, 68 p.

DEWÈVRE (A.). "La récolte des produits végétaux au Congo. Recommandations aux voyageurs." *Bulletin de la Société royale belge de Géographie*, XIX, 1895, pp. 35-52.

D'HANE-STEENHUYSE (C.-F.). *Société de Colonisation et de Commerce belges. Etablissements à former sur les rives de la Plata, du Parana, de l'Uruguay ou du Rio-Salado (Amérique méridionale). Projet soumis au gouvernement le 14 Novembre 1860.* Anvers: Guil. Van Merlen, 1866.

D'HANE-STEENHUYSE (C.-F.). *Discours sur les consulats, prononcé à la Chambre des représentants de Belgique.* Anvers: Guil. Van Merlen, 1872, 65 p.

D'HANE-STEENHUYSE (C.-F.). *La Belgique et ses relations extérieures. Colonisation.-Consulats.-Marine.-Commerce direct.-Ports.* Anvers: Guil. Van Merlen, 1875, 111 p.

D'HANE-STEENHUYSE (C.-F.). "Le Darien. Percement d'un canal maritime interocéanique." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, I, 1877, pp. 44-66.

D'HANE-STEENHUYSE (C.-F.). *Etablissement d'un comptoir dans la Confédération Argentine pour la vente des produits de l'industrie belge. Proposition soumise à la Chambre de l'Industrie, d'Agriculture et de Commerce Charleroi, par Charles d'Hane-Steenhuysse, ancien membre de la Chambre des Représentants, à la suite de la conférence par lui donnée, à Charleroi, le mardi 19 Mars 1878.* S.l., 1878, 8 p.

D'HANE-STEENHUYSE (C.-F.). *Le percement du canal interocéanique. Conférence donnée par M. Charles d'Hane-Steenhuysse dans la séance générale annuelle de la Société belge de Géographie, le 14 avril 1879.* Bruxelles: Ch. Vanderauwera, 1879, 23 p.

"Discours prononcés aux funérailles du docteur Jean Van Raemdonck, fondateur du Cercle Archéologique du Pays de Waas, le 18 Juin 1899." *Annales du Cercle Archéologique du Pays de Waas – Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, XVIII, 1898-1899, pp. 229-232.

DONNY (A.) (ed.). *Manuel du voyageur & du résident au Congo.* Bruxelles: Hayez, 1897-1900, 4 vol.

DRYEPONDT (G.). "Une école de médecine coloniale à Londres et à Bruxelles." *Bulletin de la Société d'études coloniales*, VI, 1899, pp. 49-57.

DU FIEF (J.). "Congrès international de Géographie commerciale. Deuxième session. Rapport présenté à la Société belge de Géographie, le 3 novembre 1879." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, III, 1879.

DU FIEF (J.). "La question du Congo." *Bulletin de la Société royale belge de Géographie*, IX, 1885, pp. 221-299.

DU FIEF (J.). "H.M. Stanley à la Société royale belge de Géographie de Bruxelles." *Bulletin de la Société royale belge de Géographie*, XIV, 1890, pp. 187-217.

DUTRIEUX (P.). "Une affection cutanée parasitaire observée dans l'Afrique orientale." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, IV, 1879-1880, pp. 51-54.

DUTRIEUX (P.). *Souvenirs d'une exploration médicale dans l'Afrique intertropicale*. Paris-Bruxelles: Carré-Manceaux, 1885, 146 p.

"Expédition de l'Association internationale africaine. Rapport du lieutenant Cambier." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, II, 1878, pp. 472-485.

"Expédition de M. Savorgnan de Brazza." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, III, 1879, pp. 135-136.

Expédition en Chine. Réponse à la brochure: Complément de l'œuvre de 1830. Bruxelles: J. Nys, 1860, 22 p.

"Expédition internationale africaine. Départ de MM. Crespel, Cambier et Maes, membres belges de cette expédition." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, I, 1877, pp. 570-584.

"Exposition universelle d'Anvers. Exposition du Congo, organisée par la Société royale de Géographie d'Anvers. Rapport du comité d'organisation." *Bulletin de la Société royale de Géographie d'Anvers*, X, 1885-1886, pp. 172-180.

FAIRER (J.). "On the utilisation of the African Elephant." *Nature*, 1878, nr. 473.

FOOT (C.-E.). "Du transport et des centres commerciaux dans l'Afrique équatoriale de l'Est." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, V, 1880-1881, pp. 58-76.

GENARD (P.). *Notice sur la Société royale d'harmonie d'Anvers*. Anvers: Van der Wielen, 1865, 144 p.

GENARD (P.). "Premier rapport annuel sur les travaux de la Société de Géographie d'Anvers, présenté en séance du 17 avril 1878." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, II, 1877-1878, p. 321.

GENARD (P.). "La généalogie du géographe Abraham Ortelius." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, V, 1880, pp. 312-349.

GÉNARD (P.). *Levensschets van Dr Lodewijk Delgeur*. Gent: A. Siffer, 1890, 36 p.

GENONCEAUX (L.). "Les explorations de Stanley." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, I, 1877, pp. 427-432.

GOBLET D'ALVIELLA (E.). "Le Congrès de Géographie." *Revue de Belgique*, 7e année, 5e livraison, 15 septembre 1875, pp. 19-33.

GOBLET D'ALVIELLA (E.). "La Société de Géographie depuis sa fondation, 1876-1901." In: *La fondation de la Société Royale Belge de Géographie et son XXVme anniversaire*. Bruxelles: Vanderauwera & Cie, 1903, pp. 17-65.

GRATTAN (E.A.). "Les nouvelles explorations de l'île de Madagascar." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, I, 1876-1877, pp. 415-426.

Guide illustré pour les recherches scientifiques à faire en faveur du Musée du Congo. S.l., 1903, 72 p.

GUILLAUME (C.-E.) & POINCARÉ (P.) (eds). *Rapports présentés au congrès international de physique réuni à Paris en 1900 sous les auspices de la Société française de physique*. Paris: Gauthier-Villars, 1900, 4 vol.

HERSCHEL (J.). *A Manual of Scientific Enquiry, Prepared for the Use of Her Majesty's Navy*. London: Murray, 1849, 519 p.

HOUZEAU DE LEHAIE (A.). *Manuel élémentaire de géographie physique*. Mons: Société belge de Géographie, 1872, 156 p.

Institut National de Géographie. Société Anonyme, Etablie à Bruxelles, constituée par acte passé devant Me De Doncker, notaire à Bruxelles, le 8 avril 1882, publié au Moniteur belge du 22 avril 1882. Statuts. Bruxelles: M. Weissenbruch, 1882, 27 p.

ISSEL (A.). *Istruzioni scientifiche pei viaggiatori*. Roma: Tipografia Barbera, 1875.

JACKSON (J.). *What to Observe or the Traveller's Remembrancer*. London: J. Madden & Co, 1841, 577 p.

JACOBS-BEECKMANS (L.). "Les îles atlantiques depuis l'Archipel du Cap Vert jusqu'aux Açores sous leurs rapports géogéniques, géographiques et historiques." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, I, 1876-1877, pp. 266-292.

JOLLY (V.). "Les princes de jadis et les princes d'aujourd'hui." *Sancho. Journal du Dimanche. Revue des hommes et des choses*, XIX, 7 mai 1865.

KALTBRUNNER (D.). *Manuel du voyageur*. Zürich-Paris-Genève: Wurster-Reinwald-Georg, 1879, 762 p.

KLEIN (F.). *The Evanston colloquium: lectures on mathematics delivered from Aug. 28 to Sept. 9, 1893 before members of the Congress of mathematics held in connection with the World's fair in Chicago at Northwestern university, Evanston, Ill.* New York-London: Macmillan & Co, 1894, ix-109 p.

"La Conférence géographique de Bruxelles et l'Association internationale africaine." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, I, 1877, pp. 255-266; 377-398.

L'Association internationale africaine et le Comité d'études du Haut-Congo. Travaux et résultats de décembre 1877 à octobre 1882, par un de leurs coopérateurs. Bruxelles: Institut National de Géographie, 1882, 32 p.

LAURENT (E.). *Le Bas-Congo. Sa flore et son agriculture. Conférence donnée à la Société royale de Botanique de Belgique, le 7 avril 1894*. Bruxelles: O. Mayolez & J. Audiarte, 1894, 20 p.

LAURENT (E.). *Résumé des leçons de botanique et d'agriculture données en 1895, à la Société d'Etudes Coloniales de Bruxelles*. Bruxelles: Imprimerie des Travaux Publics, 1895, 79 p.

LAURENT (E.). "Rapport sur un voyage agronomique autour du Congo." *Bulletin officiel de l'Etat Indépendant du Congo*, XII, juin 1896, pp. 169-220.

LAURENT (E.). *Lettres congolaises*. Bruxelles: E. Bruylant, 1896, 28 p.

LAVOLLEE (C.-H.). *La Chine contemporaine*. Paris: Lévy frères, 1860, 358 p.

LECLERCQ (J.). "Notice sur le Baron Emile de Borchgrave, membre de l'Académie." *Annuaire de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, LXXXI-LXXXV, 1915-1919, pp. 311-334.

"Les éléphants en Afrique." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, IV, 1879-1880, p. 15.

LEVASSEUR (E.) & HIMLY (A.). "Rapport général sur l'enseignement de l'histoire et de la géographie adressé à M. le Ministre de l'Instruction Publique et des Cultes." *Bulletin administratif du Ministre de l'Instruction Publique, des Cultes et des Beaux-Arts*, 1871, n°265, pp. 305-348.

LIEBRECHTS (C.). *Léopold II. Fondateur d'empire*. Bruxelles: Office de publicité, 1932, 360 p.

Livre Blanc. Apport scientifique de la Belgique au développement de l'Afrique centrale – Witboek. Wetenschappelijke bijdrage van België tot de ontwikkeling van Centraal-Afrika. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer – Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1962, 3 vol.

MACKENZIE (D.). *The Flooding of the Sahara. An Account of the Proposed Plan for Opening Central Africa to Commerce and Civilization From the North-west Coast, with A Description of Soudan and Western Sahara, and Notes of Ancient Manuscripts, etc.* London: Sampson Low, 1877, xx-288 p.

Memorandum concerning the Portuguese rights and pretensions to sovereignty on the West Coast of Africa. London: Thomson & Sons, 1883, 89 p.

MERENSKY (A.). "Esquisse géographique et naturelle du Sud-est de l'Afrique." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, II, 1878, pp. 437-471.

MISLIN (MGR). *Les saints lieux. Pèlerinage à Jérusalem en passant par l'Autriche, la Hongrie, la Slavonie, les provinces danubiennes, l'Archipel, le Liban, la Syrie, Alexandrie, Malte, la Sicile et Marseille*. Bruxelles: H. Goemaere, 1852, 3 vol.

Mort de Monsieur Charles-Louis Ruelens, conservateur à la Bibliothèque royale de Belgique, arrivée à Bruxelles le 8 décembre 1890. Saint-Nicolas: Edom, 1890, 4 p.

“Mouvement européen en faveur de l’exploration de l’Afrique.” *Bulletin de la Société belge de Géographie*, I, 1877, pp. 483-486.

OLIPHANT (L.). *Narrative of the Earl of Elgin’s mission to China and Japan in the Years 1857-58-59*. Edinburg & London: William Blackwood & Sons, 1859, 2 vol., 492-496 p. (reprint Oxford University Press, 1970).

PELTZER (J.). “Formation et organisation d’un groupe d’explorateurs en pays inconnu.” *Bulletin de la Société royale belge de Géographie*, VII, 1883, pp. 667-672.

PETERMANN (A.). “Die Erforschung Afrika’s mit Hilfe von Elephanten.” *Petermann’s Mitteilungen*, 1878, p. 405.

PETERS (C.). *Gefechtweise und Expeditionsführung in Afrika*. Berlin: Walther & Apolant, 1892, 19 p.

POUGIN (E.). *L’Etat de Costa-Rica et ce qu’on pourrait y faire dans l’intérêt de l’industrie, du commerce et de l’émigration belges*. Anvers: Max Kornicker, 1863, 24 p.

Projet de réorganisation de la marine militaire belge. [Par un ancien officier du Génie = A. Brialmont]. Anvers: J. Jouan, 1855, 32 p.

“Projet d’un Congrès international de géographie à Anvers, par M. Ruelens, conservateur-adjoint de la Bibliothèque Royale à Bruxelles.” *Bulletin de la Société de Géographie*, S. V, XVIII, 1869, 2, pp. 403-407.

PROST (E.). *La Belgique agricole, industrielle et commerciale. Etude économique*. Liège-Paris: Libraire polytechnique Ch. Béranger, 1904, 343 p.

REICHARD (P.). *Vorschläge zu einer praktischen Reiseausrüstung für Ost- und Centralafrika*. Berlin: D. Reimer, 1889.

“Report of Vice-Admiral Ommaney, C.B., on the International Congress for Geographical Sciences held at Antwerp.” *Proceedings of the Royal Geographical Society*, XVI, session 1871-1872, pp. 132-135.

REUTER (E.). *Projet de création d’une colonie agricole belge dans l’Afrique centrale ou Manuel du colon belge*. Bruxelles: J.-H. Dehou, 1877, 78 p.

REUTER (E.). *De l’acclimatation des Belges dans l’Afrique centrale*. Bruxelles: J.-H. Dehou, 1878, 16 p.

REUTER (E.). *Colonies nationales dans l’Afrique centrale sous la protection de postes militaires*. Bruxelles: J.-H. Dehou, 1878, 31 p.

ROUDAIRE (E.). “Une mer intérieure en Algérie.” *Revue des Deux Mondes*, XLIV, 1874, pp. 323-350.

ROUDAIRE (E.). *Rapport sur les opérations de la mission des chotts*. Paris: Société de Géographie, 1875, 15 p.

ROUDAIRE (E.). *Rapport à M. le Ministre de l'Instruction publique sur la mission des chotts – Etudes relatives au projet de mer intérieure*. Paris: Imprimerie Nationale, 1877, 115 p.

RUELENS (C.) & DE BACKER (A.). *Annales plantiniennes*. Bruxelles: Heussner, 1865, 339 p.

RUELENS (C.). *La première édition de la table de Peutinger*. Bruxelles: Institut national de Géographie, 1884, 32 p.

RUELENS (C.). "Voyage du navire belge La Concordia aux Indes (1719-1721)." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, I, 1877, pp. 187-202; 298-309.

SAINCTELETTE (C.). *Discours prononcé par Monsieur Charles Saintelette, président de la Société, à l'Assemblée tenue à Liège le 30 janvier 1870*. Mons: Société belge de Géographie, 1870, 17 p.

SCHMITT (N.-C.). "Orographie de la Belgique. Description des lignes de faites." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, I, 1877, pp. 92-107.

Sénat de Belgique. Rapport de la commission d'agriculture, du commerce et de l'industrie, sur une demande de subside sollicitée par M. d'Hane-Steenhuysen en faveur d'un projet de colonisation de l'Amérique du Sud. Séance du 23 juillet 1879, 3 p. (tiré à part de: *Documents parlementaires, session 1878-1879*).

Société des bibliophiles belges séant à Mons. LXXVe anniversaire. Mons: Imprimerie Léon Dequesne, 1913, 115 p.

SUTTOR (E.). "Le Congo et les territoires avoisinants depuis le voyage du lieutenant V.-L. Cameron." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, I, 1877, pp. 419-426.

SUTTOR (E.). "Le voyage d'exploration du major Serpa Pinto." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, III, 1879, pp. 641-657.

'T KINT (A.). *Le commerce de la Chine. Rapport adressé à M. le Ministre des Affaires Etrangères par M. Auguste 't Kint envoyé ad hoc en mission extraordinaire en Chine*. Bruxelles: Deltombe, 1868, 2 vol.

VAN BRUYSSSEL (E.). *Analyse de quelques documents originaux relatifs à l'histoire de Belgique, qui sont conservés dans la collection dite Des chartes additionnelles, au Musée britannique*. Bruxelles: Hayez, 16 p. (tiré à part: *Commission royale d'Histoire. Compte rendu*, 3e S, 4 (s.d.) 3)

VAN BRUYSSSEL (E.). *Liste analytique des documents concernant l'histoire de la Belgique qui sont conservés au State Paper Office*. (tiré à part: *Bulletin de la Commission royale d'histoire*. 3e S, 1, 1860, 3, pp. 61-176)

VAN BRUYSSSEL (E.). *Histoire du commerce et de la marine*. Bruxelles-Paris: A. Lacroix, Verboeckhoven et Cie-E. Jung-Treuttel, 1861-1864, 3 vol.

VAN BRUYSSSEL (E.). *Histoire politique de l'Escaut*. Paris: Librairie internationale, 1864, ii-243 p.

VAN BRUYSSSEL (E.). *L'industrie et le commerce en Belgique: leur état actuel et leur avenir*. Bruxelles: Muquardt, 1868, xii-291 p.

VAN BRUYSSSEL (E.). *Rapport sur les Etats-Unis mexicains*. Bruxelles: Alliance typographique, 1879, iv-181 p.

VAN BRUYSSSEL (E.). *Les Etats-Unis mexicains*. Bruxelles: Muquardt, 1880, viii-175 p.

VAN BRUYSSSEL (E.). *La République Argentine: ses ressources, ses colonies agricoles, son importance comme centre d'immigration*. Bruxelles: Muquardt, 1888, 272 p.

VAN BRUYSSSEL (E.). *La république orientale de l'Uruguay*. Bruxelles: Muquardt 1889, 247 p.

VAN BRUYSSSEL (E.). *La république du Paraguay*. Bruxelles: Muquardt, 1893, 219 p.

VAN DEN HEUVEL (T.). "Débarquement des éléphants. Note du docteur Van den Heuvel, explorateur de l'association internationale africaine." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, IV, 1879-1880, pp. 55-57.

VANDERKINDERE (E.). "Enquête anthropologique sur la couleur des yeux et des cheveux en Belgique." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, III, 1879, pp. 409-449.

VANDERSTICHELEN (J.). "Année 1869. Rapport au Roi." *Recueil consulaire*, XV, 1868-1869, pp. 5-17.

VIDAL BEY. "Linant Pacha de Bellefonds, sa vie et ses œuvres." *Bulletin de la Société khédiviale de géographie*, S. II, V, 1884, pp. 237-246.

"Visite de sa Majesté le Roi aux cartes de la Bourse d'Anvers." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, VI, 1881-1882, pp. 273-275.

VON NEUMAYER (G.-B.). *Anleitung zu wissenschaftlichen Beobachtungen auf Reisen. Mit besonderer Rücksicht auf die Bedürfnisse der kaiserlichen Marine*. Berlin: Oppenheim, 1875, viii-692 p.

VON RICHTHOFEN (F.). *Führer für Forschungsreisende. Anleitung zu Beobachtungen über Gegenstände der physischen Geographie und Geologie*. Berlin: Oppenheim, 1886, xii-745 p.

WAUTERS (A.-J.). "Le Zambèse. Son histoire, son cours, son bassin, ses produits, son avenir." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, II, 1878, pp. 9-33; 114-138, 383-405; 586-621; *Bulletin de la Société belge de Géographie*, III, 1879, pp. 450-482.

WAUTERS (A.-J.). "Karéma. Première station de l'Association internationale africaine." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, III, 1879, pp. 724-735.

WAUTERS (A.-J.). "L'Afrique centrale en 1522. Le Lac Sachaf d'après Martin Hylacomilus et Gérard Mercator. Quelques mots à propos de la doctrine portugaise sur la découverte de l'Afrique centrale au seizième siècle." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, III, 1879, pp. 94-131.

WAUTERS (A.-J.). "L'éléphant d'Afrique et son rôle dans l'histoire de la civilisation africaine." *Bulletin de la Société belge de Géographie*, IV, 1880, pp. 150-185.

WAUTERS (A.-J.). "Le Congo et les Portugais. Réponse au Mémoire publié par la Société de Géographie de Lisbonne." *Bulletin de la Société royale belge de Géographie*, VII, 1883, pp. 234-278.

WAUTERS (A.-J.). "Le Congo entre l'Equateur et l'Océan" *Bulletin de la Société royale belge de Géographie*, VIII, 1884, pp. 26-32.

WAUWERMANS (H.-E.). "Les sources du Nil. Comparaison des anciennes cartes flamandes avec celles résultant des découvertes modernes." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, I, 1876-1877, pp. 71-79.

WAUWERMANS (H.-E.). "Notice sur Eugène de Pruysenaere de la Wostyne, voyageur Belge contemporain, dans le Haut-Nil (1859-1864)." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, I, 1876-1877, pp. 382-414.

WAUWERMANS (H.-E.). "L'œuvre africaine dans ses rapports avec les progrès du commerce et de l'industrie." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, II, 1877-1878, pp. 349-371.

WAUWERMANS (H.). "Rapport sur les travaux du Congrès international d'études du canal interocéanique." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, IV, 1879-1880, pp. 27-34.

WAUWERMANS (H.-E.). "Les explorateurs belges en Afrique." *Bulletin de Société de Géographie d'Anvers*, IV, 1879-1880, pp. 408-418.

WAUWERMANS (H.-E.). "La conférence de M. de Lesseps sur le Canal de Panama. Rapport de M. le colonel Wauwermans, président de la Société, et interpellation de M. l'ingénieur Jos. Bernard, membre effectif." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, V, 1880-1881, pp. 147-192.

WAUWERMANS (H.-E.). "Nos explorateurs en Afrique. Discours prononcé le 13 octobre 1880, à la séance de la Société de Géographie d'Anvers." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, V, 1880-1881, p. 236.

WAUWERMANS (H.-E.). "Les prémices de l'œuvre d'émancipation africaine. Libéria, fondation d'un état nègre libre." *Bulletin de la Société royale de Géographie d'Anvers*, VIII, 1883-1884, pp. 351-432.

WAUWERMANS (H.-E.). *Libéria. Histoire de la fondation d'un état nègre libre. Les prémices de l'œuvre d'émancipation africaine*. Bruxelles: Institut National de Géographie, 1885, 273 p.

WAUWERMANS (H.). *Voyages en Orient d'Eugène de Pruyssenaere de la Wostyne d'après sa correspondance*. Anvers: Imprimerie Veuve De Backer, 1886, 282 p.

WISLICENUS (W.). *Handbuch der geographischen Ortsbestimmungen auf Reisen zum Gebrauch für geographischen und Forschungsreisende*. Leipzig: W. Engelmann, 1891, xi-269 p.

3. Secondaire literatuur

Adolphe Quetelet 1796-1874. Exposition documentaire présentée à la Bibliothèque Royale Albert Ier à l'occasion du centenaire de la mort d'Adolphe Quetelet. Bruxelles: Palais des Académies, 1974, xxxi-205 p.

Africa Museum Tervuren 1898-1998. Tervuren: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, 1998, 311 p.

ALLEAUME (G.). "Linant de Bellefonds et le saint-simonisme en Egypte." In: MORSY (M.) (ed.). *Les Saint-Simoniens et l'Orient*. Aix-en-Provence: Edisud, 1990, pp. 113-132.

ANDRÉ (J.) & BURKE (J.). "Développement des services de santé." In: JANSSENS (P.G.), KIVITS (M.) & VUYLSTEKE (J.) (eds). *Médecine et hygiène en Afrique centrale de 1885 à nos jours*. Bruxelles: Fondation Roi Baudouin, 1992, I, pp. 83-160.

ANSTEY (R.). *Britain and the Congo in the Nineteenth Century*. Oxford: Clarendon Press, 1962, 260 p.

ANSTRUTHER (I.). *I Presume: Stanley's Triumph and Disaster*. London: Geoffrey Bles, 1956, 207 p.

ASCHERSON (N.). *De koning NV. De biografie van Leopold II*. Antwerpen: Uitgeverij Manteau, 2002, 320 p.

ASSELBERGHS (H.) & LESAGE (D.) (eds). *Het museum van de natie. Van kolonialisme tot globalisering*. Brussel: Yves Gevaert Uitgever, 1999, 273 p.

AUMASSIP (G.). "Autour de la mer saharienne." *Awal*, VIII, 1991, pp. 107-117.

BADER (F.J.W.). "Die Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin und die koloniale Erschießung Afrikas in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bis zur Gründung der ersten deutschen Kolonien." *Die Erde*, CIX, 1978, pp. 36-48.

BAECK (E.) & BAECK-SCHILDERS (H.). *Het concertleven te Antwerpen in het midden van de 19de eeuw*. Brussel: Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1996, 221 p. (Verhandelingen Klasse der Letteren, nr. 63)

BAETENS (R.). *Het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap van Antwerpen 1876-1976*. Antwerpen: Lloyd Antwerpen, 1976, 79 p.

BAETENS (R.). *De roep van het paradijs: 150 jaar Antwerpse Zoo*. Tielt: Lannoo, 1993, 263 p.

BALLAND (A.). *La mer oubliée*. Paris: Grasset, 1995, 312 p.

BASCH (S.) (ed.). *Voyage à Constantinople – 1860*. S.l.: Editions Complexe, 1997, 176 p.

BEDERMAN (S.H.). "The 1876 Brussels Geographical Conference and the Charade of European Cooperation in African Exploration." *Terrae Incognitae*, XXI, 1989, pp. 63-73.

BELMANS (H.). "De Schelde-Rijnverbinding." In: DE NAVE (F.) (ed.). *Antwerpen, een geschenk van de Schelde. De Antwerpse haven door de eeuwen heen*. Antwerpen: Gemeentekrediet, 1993, pp. 63-68.

BERDOULAY (V.). *La formation de l'école française de géographie (1870-1914)*. Paris: CTHS-Bibliothèque Nationale, 1995², 253 p.

BEYEN (M.) & VANPAEMEL (G.) (eds). *Rasechte wetenschap? Het rasbegrip en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog*. Leuven-Amersfoort: Acco, 1998, 237 p.

BIERMAN (J.). *Dark Safari: the Life behind the Legend of Henry Morton Stanley*. New York: Alfred A. Knopf, 1990, 401 p.

BISWAS (A.K.). *History of Hydrology*. Amsterdam-London: North-Holland Publishing Company, 1970, xii-336 p.

BLOMME (A.). "Stacquez (Hippolyte-Isidore-Joseph)." *Biographie nationale*, XXIII, 1921-1924, col. 524-526.

BODEN (M.). *De opvoeding van Belgische prinsen en prinsessen in de negentiende eeuw*. Verhandeling aangeboden tot het behalen van de graad van licentiaat in de geschiedenis. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Letteren, Departement Geschiedenis, 2001, 189 p.

BOLSÉE (J.). "Van Raemdonck (Jean-Hubert)." *Biographie nationale*, XXVI, 1936-1938, col. 473-474.

BOMPUKU EYENGA-CORNELIS (S.). "Beeldenjagers: amateurtekenaars, -schilders en -aquarellisten in Congo (1880-1908)." In: GUISET (J.) (ed.) *Congo en de Belgische kunst 1880-1960*. Tournai: La Renaissance du Livre, 2003, pp. 75-89.

BOTS (M.). *Lettres adressées à Emile de Laveleye*. Gent: Liberaal Archief, 1992, 296 p.

BRIDGES (R.C.). "The R.G.S. and the African Exploration Fund 1876-80." *The Geographical Journal*, CXXIX, 1963, pp. 25-35.

BRIDGES (R.C.). "The First Conference of Experts on Africa." In: STONE (J.C.) (ed.). *Experts in Africa*. Aberdeen: Aberdeen University African Studies Group, 1981, pp. 12-28.

BROC (N.). "L'établissement de la géographie en France: diffusion, institutions et projets." *Annales de Géographie*, LXXXIII, 1974, pp. 545-568.

BROC (N.). "La géographie française face à la science allemande (1870-1914)." *Annales de Géographie*, LXXXVI, 1977, pp. 71-84.

BROC (N.). "Les Français face à l'inconnue saharienne: géographes, explorateurs, ingénieurs (1830-1881)." *Annales de Géographie*, XCVI, 1987, pp. 302-338.

BRUNSCHWIG (H.). *Mythes et réalités de l'impérialisme colonial français, 1871-1914*. Paris: A. Colin, 1960, iv-206 p.

BRUWIER (M.-C.) (ed.). *Présence de l'Égypte dans les collections de la Bibliothèque universitaire Moretus Plantin*. Namur: Bibliothèque universitaire Moretus Plantin, 1994, 260 p.

BRUYNINCKX (G.). "In Memoriam Dr Jan-Hubertus Van Raemdonck." *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Jubileumnummer (1861-1961)*. Sint-Niklaas, 1962, pp. 15-23. (Buitengewone uitgaven nr. 15)

BUELENS (F.). *Congo 1885-1960. Een financieel-economische geschiedenis*. Berchem: Epo, 2007, 671 p.

BUVÉ (A.). "Standbeelden, borstbeelden en gedenkplaten in het Waasland." *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Jubileumnummer (1861-1961)*. Sint-Niklaas, 1962, pp. 99-107. (Buitengewone uitgaven nr. 15)

BUVÉ (A.). "De verplaatsingen van de zetel van de Oudheidkundige Kring en zijn Museum." *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Jubileumnummer (1861-1961)*. Sint-Niklaas, 1962, pp. 111-117. (Buitengewone uitgaven nr. 15)

CAMBIER (R.). "Fief (Du) (Jean-Baptiste-Antoine-Joseph)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, I, 1948, col. 372-373.

CAMBIER (R.). "Wauters (Alphonse-Jules)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, II, 1951, col. 969-972.

CAREY (D.). "Compiling nature's history: travellers and travel narratives in the early Royal Society." *Annals of Science*, LIV, 1997, pp. 269-292.

CATHERINE (L.). *Bouwen met zwart geld. De grootheidswaan van Leopold II*. Antwerpen-Amsterdam: Houtekiet, 2002, 176 p.

CEUPPENS (B.) & ARNAUT (K.). "De fotografie als drager van dromen en nachtmerries in de Onafhankelijke Congostaat." In: *Leopolds Congo: dromen en nachtmerries*. Catalogus van de tentoonstelling, 4-29 april 2005, Centrale Bibliotheek van de Universiteit Gent.

CHARLES-ROUX (F.) & GOBY (J.). "Ferdinand de Lesseps et le projet de mer intérieure africaine." *Revue des Deux Mondes*, 1957, pp. 379-404.

CHRISTIAENSEN (S.). *Tussen klassieke en moderne criminele politiek. Leven en beleid van Jules Lejeune*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2004, 745 p.

CLAVAL (P.). *Geschiedenis van de aardrijkskunde*. Utrecht-Antwerpen: Het Spectrum, 1976, 216 p.

CLOZIER (R.). *Les étapes de la géographie*. Paris: Presses universitaires de France, 1949, 127 p.

COLIN (G.) & LIEBAERS (H.). *Verzameling Kostbare Werken: ontstaan en ontwikkeling van een afdeling van de Koninklijke Bibliotheek*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1961, XIV-249 p.

COLLINI (S.) & VANNONI (A.). *Viaggiare per le Conoscere: Le Istruzioni per Viaggiatori e Scienziati tra Sette e Ottocento*. Firenze: Gabinetto Vieusseux, 1995.

CONRY (Y.). *L'introduction du darwinisme en France au XIXe siècle*. Paris: Vrin, 1974, 480 p.

COOLSAET (R.). *België en zijn buitenlandse politiek 1830-1990*. Leuven: Van Halewyck, 1998, 670 p.

COOSEMANS (M.). "Gochet (Jean-Baptiste, en religion Frère Alexis)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, V, 1958, col. 345.

COOSEMANS (M.). "Dryepontd (Gustave-Adolphe-Marie)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, III, 1952, col. 265-268.

COOSEMANS (M.). "Borchgrave (de) (Emile-Jacques-Yvon-Marie) (Baron)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, III, 1952, col. 58-60.

COQUE (R.). "Les vicissitudes d'un mythe: la mer saharienne quaternaire." *Sahara*, III, 1990, pp. 7-20.

CORNELIS (S.). "Stanley in dienst van Leopold II. De stichting van de Onafhankelijke Kongostaat 1878-1885." In: *H.M. Stanley. Ontdekkingsreiziger in dienst van de Koning*. Tervuren: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, 1991, pp. 41-60.

CORNET (R.-J.). *Médecine et exploration. Premiers contacts de quelques explorateurs de l'Afrique centrale avec les maladies tropicales*. Bruxelles: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer, 1970, 77 p.

COUTTENIER (M.). *Congo tentoongesteld. Een geschiedenis van de Belgische antropologie en het museum van Tervuren (1882-1925)*. Leuven: Acco, 2005, 445 p.

David Livingstone and the Victorian Encounter with Africa. London: National Portrait Gallery, 1996, 239 p.

DAYE (P.). *Léopold II*. Paris: Arthème Fayard et Cie, 1934, 584 p.

DE BAETS (A.). *De figuranten van de geschiedenis. Hoe het verleden van andere culturen wordt verbeeld en in herinnering gebracht*. Berchem: EPO, 1994, 254 p.

DE BOCK (C.). "Notice biographique du Docteur Jean-Hubert Van Raemdonck." *Annales du Cercle archéologique du Pays de Waas – Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, XVIII, 1898-1899, pp. 421-424.

DE BORCHGRAVE (E.). "O' Sullivan de Grass (Alphonse-Albert-Henri, comte)." *Biographie nationale*, XVI, 1901, col. 351-355.

DE BRANDNER (G.). "Les méridiennes de Quetelet." *Ciel et Terre*, LI, 1935, pp. 203-206; LII, 1936, pp. 175-176.

DE CAUTER (L.), DE CLERCQ (L.) & DE MEULDER (B.). "Van 'Exposition coloniale' naar 'Cité mondiale'. Tervuren als koloniale site." In: ASSELBERGHS (H.) & LESAGE (D.) (eds.). *Het museum van de natie. Van kolonialisme tot globalisering*. Brussel: Yves Gevaert, 1999, pp. 45-71.

DE CONINCK (D.). "Een zaagske, een beitelke." *De Morgen*, zaterdag 16 april 2005, p. 19.

DE COSTER (S.). "Couvreur (Auguste-Pierre-Louis)." *Biographie nationale*, LXIII, 1983-1984, col. 227-235.

DE GRAVE (T.). *De militaire vorming van de koninklijke prinses*. Afstudeerwerk voorgelegd tot het bekomen van de titel van licentiaat in de Sociale en Militaire Wetenschappen. Koninklijke Militaire School, 131ste Promotie Alle Wapens, academiejaar 1994-1995, 207 p.

DE GROOT (L.). "Lief en leed van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas tijdens zijn honderdjarig bestaan." *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Jubileumnummer (1861-1961)*. Sint-Niklaas, 1962, pp. 25-98. (Buitengewone uitgaven nr. 15)

DEHALU (M.). "Delporte (Augustin)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, III, 1952, col. 188-202.

DEHENNIN (W.). "Het muziekleven in de XIXde eeuw." In: *Bouwstoffen van de geschiedenis van Antwerpen in de XIXde eeuw*. Antwerpen, 1964, pp. 384-401.

DELATHUY (A.M.). *E.D. Morel tegen Leopold II en de Kongostaat*. Berchem: Epo, 1985, 678 p.

DELATHUY (A.M.). *De geheime documentatie van de Onderzoekscommissie in de Kongostaat*. Berchem: Epo, 1988, 251 p.

DELATHUY (A.M.). *Jezuïeten in Kongo met zwaard en kruis*. Berchem: Epo, 1986, 143 p.

DELATHUY (A.M.). *De Kongostaat van Leopold II: het verloren paradijs, 1876-1900*. Antwerpen: Standaard, 1989, 638 p.

DELATHUY (A.M.). *Missie en staat in Oud-Kongo, 1880-1914*. Berchem: Epo, 1992-1994, 2 vol.

DELATHUY (A.M.). *Redemptoristen, trappisten, priesters van het H. Hart, paters van Mill Hill*. Berchem: Epo, 1994, 455 p.

DELATHUY (A.M.). *Witte paters, scheutisten, jezuïeten*. Berchem: Epo, 1992, 359 p.

DE LICHTERVELDE (L.). *Léopold II*. Bruxelles: Edition universelle, 1935, 455 p.

DE MAXIMY (R.) & BRUGAILLÈRE (M.-C.). "Un roi-homme d'affaires, des géographes et le tracé des frontières de l'Etat indépendant du Congo (Zaire)." *Hérodote. Revue de géographie et de géopolitique*, 1986, n° 41, pp. 46-74.

DE NAVE (F.) (ed.). *Antwerpen, een geschenk van de Schelde. De Antwerpse haven door de eeuwen heen*. Antwerpen: Gemeentekrediet, 1993, 99 p.

DENECKERE (G.). *1900. België op het breukvlak van twee eeuwen*. Tiel: Lannoo, 2006, 237 p.

DENIS (J.). "La géographie." In: *Florilège des Sciences en Belgique II*. Bruxelles: Académie royale de Belgique, 1980, pp. 229-237.

DE PAEPE (J.-L.) & RAINDORF-GERARD (C.) (eds). *Le Parlement belge 1831-1894. Données biographiques*. Bruxelles: Académie royale de Belgique, 1996, 645 p.

DE RIDDER (A.). *Le mariage de Léopold II, d'après des documents inédits*. Bruxelles: Dewit, 1925, 296 p.

DE ROOY (P.). "De wetenschap van het ras." In: BEYEN (M.) & VANPAEMEL (G.) (eds). *Rasechte wetenschap? Het rasbegrip en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog*. Leuven-Amersfoort: Acco, 1998, pp. 21-29.

DE SEYN (E.). *Dictionnaire biographique des Sciences, des Lettres et des Arts en Belgique*. Bruxelles: Editions l'Avenir, 1935, 2 vol.

DE SMET (A.). "Philippe Vandermaelen et son influence sur les sciences." *Janus*, XLVII, 1958, pp. 238-248.

DESSY (E.). "Becker (Jérôme)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, I, 1948, col. 93-98.

DEVOS (G.) & VAN DAMME (I.). *In de ban van Mercurius. Twee eeuwen Kamer van Koophandel en Nijverheid van Antwerpen-Waasland. 1802-2002*. Tiel: Uitgeverij Lannoo, 2002, 254 p.

DE WILDEMAN (E.). "Laurent (Emile-Ghislain)". *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, I, 1948, col. 587-591.

DE WITTE (L.). *De moord op Lumumba*. Leuven: Van Halewyck, 1999, 430 p.

DIERKENS (A.) (ed.). *Eugène Goblet d'Alviella, historien et franc-maçon*. Bruxelles: Université libre de Bruxelles, 1996, 216 p. (*Problèmes d'Histoire des Religions*, VI)

DISCAILLES (E.). "Saintelette (Charles-Xavier)." *Biographie nationale*, XXI, 1911-1913, col. 51-86.

DONCKERS (G.). *Een koninklijke poppenkast. Gender in het Belgisch koningshuis. De opvoeding van de eerste Belgische koningskinderen*. Scriptie voorgelegd tot het behalen van de graad van licentiaat in de geschiedenis. Gent: Universiteit Gent, Academiejaar 2001-2002. Raadpleegbaar via www.thesis.net

DONNY (A.). "Donny (Albert-Ernest)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, V, 1958, col. 260-262.

DOOM (R.). "De wereldtentoonstellingen en de koloniale propaganda." In: *De panoramische droom. Antwerpen en de wereldtentoonstellingen 1885-1894-1930*. Antwerpen: Antwerpen 1993, 1993, pp. 195-207.

DORIKENS (M.). *Joseph Plateau 1801-1883. Leven tussen Kunst en Wetenschap. Vivre entre l'Art et la Science. Living between Art and Science*. Gent: Provincie Oost-Vlaanderen, 2001, 279 p.

DRIVER (F.). "Geography's Empire: Histories of Geographical Knowledge." *Environment and Planning D: Society and Space*, X, 1992, pp. 23-40.

DRIVER (F.). "Henry Morton Stanley and his Critics: Geography, Exploration and Empire." *Past & Present*, number 133, November 1991, pp. 134-166.

DRIVER (F.) (ed.). "Geographical traditions: rethinking the history of geography." *Transactions, Institute of British Geographers*, XX, 1995, pp. 403-422.

DRIVER (F.). *Geography Militant. Cultures of Exploration and Empire*. Oxford-Malden: Blackwell, 2001, viii-258 p.

DUBOIS (E.). *Institut supérieur de Commerce d'Anvers 1852-1927*. Anvers: Labor, 1928, 192 p.

DUCHESNE (A.). *Le consul Blondeel en Abyssinie*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1953, 240 p.

DUCHESNE (A.). "Hommage au Roi Léopold 1er, précurseur de la politique d'expansion belge." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, V, 1958, pp. xi-xxiv.

DUCHESNE (A.). "Becker (Jérôme-Jacques)". *Biographie nationale*, XXXI, 1962, col. 62-64.

DUCHESNE (A.). "Blondeel van Cuelebroeck (Edouard)." *Biographie nationale*, XXXI, 1962, col. 93-96.

DUCHESNE (A.). "La pensée expansionniste du duc de Brabant, futur roi Léopold II, à travers sa correspondance avec le général Chazal, ministre de Guerre (1859-1861)." In: *L'expansion belge sous Léopold 1er (1831-1865). Recueil d'études – De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865). Verzameling studies*. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1965, pp. 741-767.

DUCHESNE (A.). "Bibliographie des tentatives de colonisation et d'expansion belges sous le règne de Léopold 1er." In: *L'expansion belge sous Léopold 1er (1831-1865). Recueil d'études – De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865). Verzameling studies*. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1965, pp. 768-807.

DUCHESNE (A.). "Blondeel van Cuelebroeck (Edouard)." *Biographie belge d'Outre-Mer – Belgische overzeese biografie*, VI, 1967, col. 70-73.

DUCHESNE (A.). "Goffinet (Adrien-François-Constantin-Ladislas)." *Biographie nationale*, XXXIV, 1968, col. 420-423.

DUCHESNE (A.). "L'Ecole de Guerre belge a cent ans (1869-1969)." *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XVIII, 1969, pp. 348-352.

DUCHESNE (A.). "Il y a cent ans, Léopold II créait pour les œuvres de l'esprit, un prix du Roi. L'expansion, le développement des relations commerciales et maritime, la lutte contre les maladies tropicales firent l'objet de plusieurs questions (1874-1909)." *Bulletin des Séances de l'Académie des Sciences d'Outre-Mer – Mededelingen der Zittingen van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*, XXI, 1975, pp. 96-112.

DUCHESNE (A.). "Les leçons de l'expérience de son père ont-elles entraîné Léopold II dans la voie de la colonisation?" In: *La Conférence de Géographie de 1876. Recueil*

d'études – Bijdragen over de Aardrijkskundige Conferentie van 1876. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1976, pp. 257-301.

DUCHESNE (A.). "Une page inconnue des relations Belgique-Brésil. A propos du refus du comte Philippe de Flandre de se laisser entraîner au Brésil." *Bulletin des Séances de l'Académie royale des Sciences d'Outre-Mer – Mededelingen der zittingen van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*, NS-NR XXIV, 1978, pp. 114-150.

DUCHESNE (A.). "Rhodes: de la Cité des Chevaliers aux projets de Léopold II." *Bulletin des Séances de l'Académie des Sciences d'Outre-Mer – Mededelingen van de zittingen van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*, XXXIV, 1988, 3, pp. 407-424.

DUMOULIN (M.). *Léopold II, un roi génocidaire?* Bruxelles: Académie royale de Belgique – Classe des Lettres, 2006, 122 p.

EDGAR-BONNET (G.). *Ferdinand de Lesseps. Le diplomate. Le créateur de Suez.* Paris: Librairie Plon, 1951, 501 p.

ELKHADEM (H.). "De cartografie." In: R. HALLEUX, J. VANDERSMISSEN, A. DESPY-MEYER & G. VANPAEMEL (eds). *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000.* Brussel-Tournai: Dexia Bank-La Renaissance du Livre, 2001, I, pp. 213-224.

ELLEGÅRD (A.). *Darwin and the General Reader. The Reception of Darwin's Theory of Evolution in the British Periodical Press, 1859-1872.* Chicago-London: The University of Chicago Press, 1990², 394 p.

EMERSON (B.). *Léopold II. Le royaume et l'empire.* Paris-Gembloux: Editions Duculot, 1980, 324 p.

ENGELMANN (G.). *Die Hochschulgeographie in Preußen 1810-1914.* Erdkundliches Wissen 64. Wiesbaden: Franz-Steiner, 1983, ix-184 p.

ENGELS (A.). "Jolly (Ferdinand-Joseph-Félix-Hector)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, IV, 1955, col. 444-445.

ETAMBALA (Z.A.). "Antwerpen en de kolonie: van 1885 tot ca. 1920." In: *De panoramische droom. Antwerpen en de wereldtentoonstellingen 1885-1894-1930.* Antwerpen: Antwerpen 1993, 1993, pp. 172-192.

EYNIKEL (H.). *Onze Kongo.* Leuven: Davidsfonds, 1998³, 173 p.

FABIAN (J.). *Out of Our Minds. Reason and Madness in the Exploration of Central Africa.* Berkeley: University of California Press, 2000, 335 p.

FERRO (M.). *Le livre noir du colonialisme. XVIe - XXIe siècle: de l'extermination à la repentance.* Editions Robert Laffont, 2003, 843 p.

FERRO (M.). *Colonization. A Global History*. London-New York: Routledge, 1997, 402 p.

FICHELET (J.). "Gochet (Jean-Baptiste-Joseph), en religion Frère Alexis-Marie." *Biographie nationale*, XXXIV, 1968, col. 409-411.

FIERRO (A.). *La Société de Géographie 1821-1946*. Paris-Genève: Librairie Droz-Librairie H. Champion, 1983, 341 p. (Centre de Recherches d'Histoire et de Philologie de la IVe Section de l'École pratique des Hautes Etudes, V, Hautes Etudes médiévales et modernes, 52)

FILARSKI (R.). *Kanalen van de koning-koopman. Goederenvervoer, binnenscheepvaart en kanalenbouw in Nederland en België in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Amsterdam: NEHA-Series III, 490 p.

FLEMING (F.). *Barrow's Boys*. London: Granta Books, 1998, xviii-489 p.

FOLON (A.). "Storms (Emile-Pierre-Joseph)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, I, 1948, col. 899-903.

FRAISSE (G.). *Clémence Royer. Philosophe et femme de sciences*. Paris: La découverte, 2002², 196 p.

FRANÇOIS (L.). "Theorievorming als machtsfactor: politieke elites en hun legitimatie 1830-1914." *Res Publica. Tijdschrift voor politologie*, XXVII, 1985, nr. 4, pp. 567-587.

FROCHISSE (J.-M.). *La Belgique et la Chine. Relations diplomatiques et économiques (1839-1909)*. Bruxelles: L'Édition Universelle, 1936, 475 p.

GARSOU (J.). "Léopold Ier, le Duc de Brabant et la Chine (1859-1860)." *Archives diplomatiques et consulaires*, II, novembre 1937, pp. 482-487.

GARSOU (J.). *Les débuts d'un grand règne. Notes pour servir à l'histoire de la Belgique contemporaine*. Bruxelles, 1931-1934, 2 vol.

GEERTS (W.). *Een recht van antwoord. Blanke koning, rode rubber, zwarte dood*. Antwerpen: Berghmans Uitgevers, 2004, 103 p.

GERARD (J.). *Les Grands Commis de Léopold II*. Bruxelles: Charles Dessart, 1941, 218 p.

GERARD (J.). *Léopold II, ce Jules Verne couronné*. Bruxelles: Présence du passé, s.d., 147 p.

GERARD (J.). *La Lionne blessée. Marie-Henriette, reine des Belges*. Bruxelles: Editions J.M. Collet, 1986, 253 p.

GEUDENS (E.). *P. Génard, archiviste honoraire d'Anvers. Notice biographique*. S.l., s.d., 11 p.

- GILS (R.). "Levensschets van Henri Alexis Brialmont (1821-1903). In: LOMBAERDE (P.) (ed.). *Vesting Antwerpen. De Brialmontforten*. S.l.: Snoeck-Ducaju & Zoon, 1997, pp. 129-130.
- GODEAUX (L.). "Notice sur Alexis Brialmont." *Annuaire de l'Académie royale de Belgique*, CXIII, 1947, pp. 17-43.
- GODLEWSKA (A.) & SMITH (N.) (eds). *Geography and Empire*. Oxford-Cambridge: Blackwell, 1994, 448 p. (The Institute of British Geographers. Special Publications Series)
- GODLEWSKA (A.). "Napoleon's Geographers (1797-1815): Imperialists and Soldiers of Modernity." In: A. GODLEWSKA & N. SMITH (eds). *Geography and Empire*. Oxford-Cambridge: Blackwell, 1994, pp. 31-55.
- GRAMPP (W.D.). *The Manchester School of Economics*. Stanford-London: Stanford University Press-Oxford University Press, 1960, 155 p.
- GRANDAZZI (J.), DE METZ (G.) & ILLOUZ (F.) (eds). *Egyptomania: l'Égypte dans l'art occidental, 1730-1930*. Paris: Réunion des musées nationaux, 1994, 448 p.
- GRAVES (N.). "Geography in French public secondary schools (1800-1870) as evidenced by the content of a sample of text-books." *Paradigm*, No. 5 (August, 1991). Zie: <http://faculty.ed.uiuc.edu/westbury/paradigm/graves5.html>
- GREINDL (L.). *A la recherche d'un Etat Indépendant. Léopold II et les Philippines (1869-1875)*. Bruxelles: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer, 1962, 375 p.
- GREINDL (L.). "Léopold II a envisagé l'achat de l'île de Chypre." *Cahiers léopoldiens*, S. II, nr. 5, mai 1961, pp. 47-56.
- GUBEL (E.), WARMENBOL (E.), VANLATHM (M.-P.) & OOST (T.) (eds). *Egypte onomwonden: Egyptische oudheden van het museum Vleeshuis*. Antwerpen: Pandora, 1995, 279 p.
- HALL (R.). *Stanley: An Adventurer Explored*. London: Collins, 1974, 400 p.
- HALLEUX (R.), VANDERSMISSEN (J.), DESPY-MEYER (A.) & VANPAEMEL (G.) (eds). *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000*. Brussel-Tournai: Dexia Bank-La Renaissance du Livre, 2001, 2 vol., 344-312 p.
- HANCKÉ (L.). "Het liberaal bewind in Antwerpen (1872-1914). De Grote Doorsteek en zijn betekenis." In: F. DE NAVE (ed.). *Antwerpen, een geschenk van de Schelde. De Antwerpse haven door de eeuwen heen*. Antwerpen: Gemeentekrediet, 1993, pp. 57-62.
- HANCKÉ (L.). *De Antwerpse burgemeesters van 1831 tot 2000. Van Le Grelle tot Detiège*. Antwerpen-Rotterdam: Uitgeverij C. de Vries-Brouwers, 2000, 303 p.

HANNES (J.). "L'atlas cadastral parcellaire de la Belgique de P.C. Popp. Importance de cette source pour la géographie historique des communes." *Bulletin trimestriel du Crédit communal de Belgique*, juillet 1986, 10 p.

HEFFERNAN (M.J.). "The Science of Empire: The French Geographical Movement and the Forms of French Imperialism, 1870-1920." In: GODLEWSKA (A.) & SMITH (N.) (eds). *Geography and Empire*, Oxford-Cambridge: Blackwell, 1994, pp. 92-114.

HEFFERNAN (J.). "A French colonial controversy: Captain Roudhaire and the Saharan Sea (1872-83)." *The Maghreb Review*, XIII, 3-4, 1988, pp. 145-160.

HELLY (D.). *Livingstone's Legacy: Horace Waller and Victorian Myth-making*. Athens: Ohio University Press, 1987, xviii-404 p.

HEREMANS (R.). *Les établissements de l'Association internationale africaine au Lac Tanganika et les Pères Blancs. Mpala et Karéma, 1877-1885*. Mpala et Karéma, 1877-1885. Tervuren: Musée royal de l'Afrique centrale, 1966, 139 p. (Annales, série in -8°, sciences historiques, n°3)

HEYSE (T.). "Cambier (Ernest-François)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, III, 1952, col. 116-126.

HIMLER (A.). "De Antwerpse haven vanaf de Franse periode." In: DE NAVE (F.) (ed.). *Antwerpen, een geschenk van de Schelde. De Antwerpse haven door de eeuwen heen*. Antwerpen: Gemeentekrediet, 1993, pp. 33-56.

HOBBSAWM (E.). *The Age of Empire, 1875-1914*. London: Weidenfeld and Nicholson Books, 1987, 404 p.

HOBBSAWM (E.). *The Age of Capital 1848-1875*. London: Abacus, 2003 (first edition 1975), 413 p.

HOCHSCHILD (A.). *De geest van koning Leopold II en de plundering van Congo*. Amsterdam: Meulenhoff, 1998, 359 p.

HOOSON (D.) (ed.). *Geography and National Identity*. Oxford: Blackwell Publishers, 1994, x-391 p.

HYMANS (H.). "Ruelens (Charles-Louis)." *Biographie nationale*, X, 1908-1910, col. 391-406.

JACOBS (E.-A.). "Le premier voyage du futur Léopold II en Orient (1854-1855)." In: *L'expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865). Recueil d'études – De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865)*. Bruxelles-Brussel: Académie des Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1965, pp. 689-718.

JANSSENS (G.) & STENGERS (J.) (eds). *Nieuw licht op Leopold I & Leopold II. Het Archief Goffinet*. Brussel: Koning Boudewijnstichting, 1997, 311 p.

JANSSENS (G.). "De reisdagboek aantekeningen van de hertog van Brabant. Een eersterangsbron voor een betere kennis van de ideeën van de toekomstige koning Leopold II." In: G. JANSSENS & J. STENGERS (eds). *Nieuw licht op Leopold I & Leopold II. Het Archief Goffinet*. Brussel: Koning Boudewijnstichting, 1997, pp. 102-127.

JANSSENS (G.). "De Goffinets, bijna honderd jaar lang discrete dienaars van de koninklijke familie." In: JANSSENS (G.) & STENGERS (J.) (eds). *Nieuw licht op Leopold I & Leopold II. Het Archief Goffinet*. Brussel: Koning Boudewijnstichting, 1997, p. 289.

JARDINE (N.), SECORD (J.) & SPARY (E.) (eds). *Cultures of Natural History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, xxi-501 p.

KARABELL (Z.). *Parting the Desert. The Creation of the Suez Canal*. London: John Murray Publishers, 2003, 310 p.

KERCKVOORDE (M.). *Louise van Orléans. Het vergeten leven van Louise-Marie, eerste koningin van België (1812-1850)*. Tielt: Lannoo, 1988, 303 p.

KERCKVOORDE (M.). *Charlotte. Van Laken tot Mexico: biografie van een keizerin (1840-1927)*. Tielt: Lannoo, 323 p.

KERCKVOORDE (M.). *Marie-Henriette. Een vrouw in de schaduw van een reis, Leopold II*. Tielt: Lannoo, 1997, 280 p.

KISH (G.). "The participants." In: *La géographie à travers un siècle de congrès internationaux – Geography through a century of international congresses*. Paris: Union géographique internationale-International Geographical Union, 1972, pp. 35-36.

Koninklijke Bibliotheek: Liber Memorialis 1559-1969. Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, vii-469 p.

KURGAN-VAN HENTENRYK (G.). *Léopold II et les groupes financiers belges en Chine. La politique royale et ses prolongements (1895-1914)*. Bruxelles: Académie royale de Belgique, 1972, 969 p.

KURGAN-VAN HENTENRIJK (G.), JAUMAIN (S.), MONTENS (V.), PUISSANT (J.) & HEIRWEGH (J.-J.) (eds). *Dictionnaire des patrons en Belgique. Les hommes, les entreprises, les réseaux*. Bruxelles: De Boeck, 1996, 729 p..

KURY (L.). "Les instructions de voyage dans les expéditions scientifiques françaises 1750-1830." *Revue d'Histoire des Sciences*, LI, 1998, pp. 65-91.

KURZ (M.) & LINANT DE BELLEFONDS (P.). "Linant de Bellefonds: Travels in Egypt, Sudan and Arabia Petraea (1818-1828)." In: STARKEY (P. & J.) (eds). *Travellers in Egypt*. London-New York: I.B. Tauris, 1998, pp. 61-69.

La Conférence de Géographie de 1876. Recueil d'études – Bijdragen over de Aardrijkskundige Conferentie van 1876. Bruxelles-Brussel: Académie royale des

Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1976, 550 p.

LACROIX (A.). "Dutrieux (Pierre)." In: *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, I, 1948, col. 352-353.

La géographie à travers un siècle de congrès internationaux – Geography through a century of international congresses. Paris: Union géographique internationale-International Geographical Union, 1972, 252 p.

LAGAE (J.). "Het echte belang van de kolonisatie valt samen met dat van de wetenschap'. Over kennisproductie en de rol van wetenschap in de Belgische koloniale context." In: J.-L. VELLUT (dir.). *Het geheugen van Congo. De koloniale tijd*. Tervuren-Gent: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika-Snoeck-Ducaju & Zoon, 2005, pp. 130-138.

LAMBI (L.). "Geography of Imperialism in Italy: From the Unity of the Nation to the 'New' Roman Empire." In: GODLEWSKA (A.) & SMITH (N.) (eds). *Geography and Empire*. Oxford-Cambridge: Blackwell, 1994, pp. 74-91.

Le centenaire de l'Etat indépendant du Congo. Recueil d'études. – Bijdragen over de honderdste verjaring van de Onafhankelijke Kongostaat. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1988, 533 p.

LECONTE (J.-R.). "Enrôlements clandestins de Belges dans l'armée argentine (1861-1866)." In: *L'expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865). Recueil d'études – De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865)*. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1965, pp. 516-549.

LECONTE (L.). "Brialmont (Henri-Alexis)." *Biographie nationale*, XXX, 1959, col. 212-230.

LEDERER (A.). *Histoire de la navigation au Congo*. Tervuren: Koninklijke Museum voor Midden-Afrika, 1965, 375 p.

LEDERER (A.). "Pougin (E.-F.-Z.)." *Biographie belge d'Outre-Mer – Belgische overzeese biografie*, VII a, 1973, col. 385-388.

LEDERER (A.). "La participation belge aux études et à la réalisation du canal interocéanique en Amérique centrale." *Bulletin des séances de l'Académie royale des Sciences d'Outre-Mer – Mededelingen der zittingen van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*, XXIX, 1985, pp. 429-442.

LE FEBVE DE VIVY (L.). *Documents d'histoire précoloniale belge (1861-1865). Les idées coloniales de Léopold duc de Brabant*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1955, 131 p.

LEFEVRE (M.-A.). "Historique de l'évolution de la géographie en Belgique." *Acta Geographica Lovaniensie*, V, 1967, pp. 117-137.

LEJEUNE (D.). *Les sociétés de géographie en France et l'expansion coloniale au XIXe siècle*. Paris: Albin Michel, 1993, 236 p.

LEMOINE-ISABEAU (C.). *La carte de Belgique et l'Institut cartographique militaire (Dépôt de la guerre)*. Bruxelles: Musée de l'Armée, 1988, 332 p.

LEMOINE-ISABEAU (C.). *La cartographie du territoire belge entre Ferraris et le Dépôt de la guerre en Belgique*. Bruxelles: Musée royal de l'Armée, 1997, 391 p.

LENDERS (P.). "De voorgeschiedenis van de Antwerpse Handelshogeschool." *Bijdragen tot de geschiedenis*, LXXX, 1997, 4, pp. 363-384.

Leopold I en zijn tijd. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1965, 346 p.

Les congrès scientifiques internationaux. Themanummer van *Relations internationales*, 62, été 1990.

LETOLLE (R.) & BENDJOUDI (H.). *Histoires d'une mer au Sahara. Utopies et politiques*. Paris: L'Harmattan, 1997, 221 p.

LETROYE (A.). "La première mission scientifique belge au Congo (1890) (Observations astronomiques et magnétiques)." *IIIe Congrès national des sciences – IIIde Nationaal wetenschappelijk congres*. Bruxelles-Brussel: Fédération belge des sociétés scientifiques-Belgisch verbond der wetenschappelijke verenigingen, 1950, VIII, pp. 12-14.

L'expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865). Recueil d'études – De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865). Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1965, 818 p.

LIAGRE (J.B.J.). "Le colonel Emile-Henri-Joseph Adan." In: *Annuaire de l'Académie des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, 1883, pp. 307-340.

LIVINGSTONE (D.N.). *The Geographical Tradition. Episodes in the History of a Contested Enterprise*. Oxford-Cambridge: Blackwell, 1992, viii-434 p.

LOMBAERDE (P.). *Léopold II roi - bâtisseur*. Gand: Pandora-Ducaju & Zoon, 1995, 131 p.

LORETTE (J.). "Problèmes de politique étrangère sous Léopold Ier. A propos d'éventuelles participations à la guerre de Crimée (1854-1856)." In: *L'expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865). Recueil d'études – De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865)*. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1965, pp. 567-593.

LUWEL (M.). "Verney Lovett Cameron ou l'échec d'un concurrent de Stanley." In: *La Conférence de Géographie de 1876. Recueil d'études – Bijdragen over de Aardrijkskundige Conferentie van 1876*. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1976, pp. 57-169.

MALENGREAU (G.). "Crespel (Louis)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, III, 1952, col. 171-173.

MARÇOT (J.-L.). *Une mer au Sahara. Mirages de la colonisation. Algérie et Tunisie (1869-1887)*. Paris: La Différence, 2003, 526 p.

MARECHAL (PH.). "Kritische bedenkingen bij de controverses over Leopold II en Congo in de literatuur en de media." In: VELLUT (J.-L.) (dir.). *Het geheugen van Congo. De koloniale tijd*. Tervuren-Gent: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika-Snoeck-Ducaju & Zoon, 2005, pp. 43-49.

MARET (M.-P.). "Vœux et résolutions." In: *La géographie à travers un siècle de congrès internationaux – Geography through a century of international congresses*. Paris: Union géographique internationale-International Geographical Union, 1972, pp. 180-184.

MAROUIS (F.). "Cortambert (Famille)." *Dictionnaire de biographie française*, IX, 1961, col. 735-736.

MAROUIS (F.). "Duval (Jules)." *Dictionnaire de biographie française*, XII, 1968, col. 979.

MARTENS (P.). "Laurent (Emile)." *Nouvelle biographie nationale*, III, 1994, pp. 219-224.

MARTIN (G.J.). "One hundred and twenty-five years of Geographical Congresses and the formation of the International Geographical Union; or From Antwerp to the Hague." *IGU-UGI Bulletin*, 46, 1996, pp. 5-27.

MARTIN (G.J.) & JAMES (P.E.). *All Possible Worlds. A History of Geographical Ideas*. New York-Chichester-Brisbane-Toronto-Singapore: John Wiley & Sons, 1993³, xvi-585 p.

MATTHIEU (E.). *Biographie du Hainaut*. Enghien: Imprimerie A. Spinet, 1902-1905, 2 vol.

MAURICE (A.). *Stanley. Lettres inédites*. Bruxelles: Office de publicité, 1955, 220 p.

MAZUEL (J.). *L'œuvre géographique de Linant de Bellefonds*. Le Caire: E. & R. Schindler, 1937, 399 p.

MAZY (E.). *Historique de l'Institut géographique militaire. Livre I: Historique général*. S.l., 1963, 65 p.

M'BOKOLO (E.). "Afrique centrale: le temps des massacres." In: FERRO (M.). *Le livre noir du colonialisme. XVIe - XXIe siècle: de l'extermination à la repentance*. Editions Robert Laffont, 2003, pp. 577-601.

MCLYNN (F.). *Stanley: The Making of an African Explorer*. London: Constable, 1989, 384 p.

MCLYNN (F.). *Stanley: Sorcerer's Apprentice*. Londen: Constable, 1991, ix-499 p.

MCLYNN (F.). *Stanley. Dark Genius of African Exploration*. London: Pimlico, 2004, 411 + 499 p.

MEEUWIS (M.). "L'activisme de la mutilation." *Forum – Bulletin de l'Association belge des Africanistes*, juillet 2005, n°25, pp. 8-12.

MEYNIER (A.). *Histoire de la pensée géographique en France*. Paris: Presses universitaires de France, 1969, 223 p.

MOLITOR (A.). *La fonction royale en Belgique*. Bruxelles: Crisp, 1979, 181 p.

MORELLI (A.) (ed.). *Belgische emigranten. Oorlogsvluchtelingen, economische migranten en politieke vluchtelingen uit onze streken van de 16de eeuw tot vandaag*. Berchem: EPO, 1999, 382 p.

NEWMAN (J.L.). *Stanley, ontdekkingsreiziger in Afrika*. Tielt: Lannoo, 2006, 384 p.

NICOLAÏ (H.). "De geografie". In: HALLEUX (R.), VANDERSMISSEN (J.), DESPY-MEYER (A.) & VANPAEMEL (G.) (eds). *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000*. Brussel-Tournai: Dexia Bank-La Renaissance du Livre, 2001, I, pp. 207-212.

NICOLAÏ (H.). "Les géographes belges et le Congo." In: BRUNEAU (M.) & DORY (D.) (eds). *Géographies des colonisations XVe-XXe siècles*. Paris: L'Harmattan, 1994, pp. 51-65.

NØRREGARD (G.). *Danish settlements in West Africa, 1658-1850*. Boston: Boston University Press, 1966, xxxii-287 p.

OLIVER (R.) & ATMORE (A.). *Africa since 1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981³, xii-372 p.

PAKENHAM (T.). *The Scramble for Africa 1876-1912*. Londen: Abacus, 1991, 738 p.

PAOLI (D.). *Prinses Clémentine (1872-1955). De strijd om het geluk*. Tielt: Lannoo, 1993, 215 p.

Parlementair onderzoek met het oog op het vaststellen van de precieze omstandigheden waarin Patrice Lumumba werd vermoord en van de eventuele betrokkenheid daarbij van de Belgische politici. Brussel: Kamer van Volksvertegenwoordigers, 2001, 2 vol.

PELZERS (E.). *Inventaris van het archief van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap 1873-1967*. Utrecht: Rijksarchief Utrecht, 1990, 86 p. (Rijksarchief Utrecht, Inventaris 74)

PENNELL (C.R.). *Morocco since 1830. A History*. London: Hurst & Company, 2000, xxxiv-442 p.

PETITJEAN (P.), JAMI (C.) & MOULIN (A.M.). *Science and Empires. Historical Studies about Scientific Development and European Expansion*. Dordrecht-Boston-London: Kluwer Academic Publishers, 1992, 411 p.

PINCHEMEL (PH.). "Le Premier Congrès." In: *La géographie à travers un siècle de congrès internationaux – Geography through a century of international congresses*. Paris: Union géographique internationale-International Geographical Union, 1972, pp. 17-18.

PORTER (T.M.). "Adolphe Quetelet, een boegbeeld van de wiskunde." HALLEUX (R.), VANDERSMISSEN (J.), DESPY-MEYER (A.) & VANPAEMEL (G.) (eds). *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000*. Brussel-Tournai: Dexia Bank-La Renaissance du Livre, 2001, I, pp. 91-98.

POURTIER (R.). "Les géographes et le partage de l'Afrique." *Hérodote. Revue de géographie et de géopolitique*, 1986, n°41, pp. 91-108.

RAMAN (A.) & COCKSHAW (P.). *Koninklijke Bibliotheek van België: 150ste verjaardag van de openstelling voor het publiek: 21 mei 1839: 150 merkwaardige stukken uit haar verzamelingen*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1989, xv-180 p.

RANIERI (L.). *Les relations entre l'Etat indépendant du Congo et l'Italie*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1959, 361 p.

RANIERI (L.). *Léopold II urbaniste*. Bruxelles: Hayez, 1973, 396 p.

RASMUSSEN (A.). "Jalons pour une histoire des congrès internationaux au XIXe siècle: régulation scientifique et propagande intellectuelle." In: *Les congrès scientifiques internationaux*, Themanummer van *Relations internationales*, 62, été 1990, pp. 124-125.

ROBIC (M.-C.), BRIEND (A.-M.), RÖSSLER (M.) (dir.). *Géographes face au monde: l'Union géographique internationale et les Congrès internationaux de géographie*. Paris: L'Harmattan, 1996, 463 p.

ROES (A.). *Geografie, gezag en gewin. Episodes uit het verleden van een gesitueerde wetenschap*. Gent: Universiteit Gent, Academiejaar 2001-2002, 167 p.

ROEYKENS (A.). *Les débuts de l'œuvre africaine de Léopold II (1875-1879)*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1955, 447 p.

ROEYKENS (A.). *Léopold II et la Conférence géographique de Bruxelles (1876)*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1956, 298 p.

ROEYKENS (A.). *Le dessein africain de Léopold II. Nouvelles recherches sur sa genèse et sa nature (1875-1876)*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1956, 264 p.

ROEYKENS (A.). *La période initiale de l'œuvre africaine de Léopold II. Nouvelles recherches et documents inédits (1875-1883)*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1957, 260 p.

ROEYKENS (A.). *Léopold II et l'Afrique 1855-1880. Essai de synthèse et de mise au point*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1958, 411 p.

ROEYKENS (A.). *L'initiative africaine de Léopold II et l'opinion publique belge*. Bruxelles: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer, 1963, 672 p.

ROEYKENS (A.). "La commémoration d'un centenaire à préparer. La Conférence géographique de Bruxelles de 1876." *Bulletin des séances de l'Académie des Sciences d'Outre-Mer – Mededelingen der zittingen van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*, XV, 1969, pp. 156-163.

ROEYKENS (A.). "De historische betekenis van de door Leopold II in 1876 te Brussel georganiseerde aardrijkskundige conferentie. Confrontatie van twee interpretaties." *Bulletin des séances de l'Académie des Sciences d'Outre-Mer – Mededelingen der zittingen van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*, XVI, 1970, pp. 388-442.

ROMERO (V.). "Du nominal 'latin' pour l'Autre Amérique. Notes sur la naissance et le sens du nom 'Amérique latine' autour des années 1850." *Histoire et Sociétés de l'Amérique latine*, n°7, premier semestre 1998, pp. 57-86.

ROOSES (M.). *Levensschets van Petrus Génard*. Brussel, 1902, 16 p. (Overdruk uit: *Jaarboek der Koninklijke Academie van België*, 1902)

ROTBURG (R.I.). *Africa and Its Explorers. Motives, Methods and Impact*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1970, 351 p.

ROUSSELLE (C.). *Biographie montoise du XIXe siècle*. Mons: Imprimerie L. Desguin, 1900, iii-250 p.

RYON (F.). *De laatste kolonialen. Vlamingen in de Congo 1950-1960*. Leuven: Uitgeverij Van Halewyck, 2005, 374 p.

SALMON (P.). "Histoire de la Société royale belge de Géographie (1876-1976)." *Revue belge de Géographie*, CI, 1977, 1-3, pp. 7-20.

SANDNER (G.). "In Search of Identity: German Nationalism and Geography, 1871-1910". In: D. HOOSON (ed.). *Geography and National Identity*. Oxford: Blackwell Publishers, 1994, pp. 71-91.

SANDNER (G.) & RÖSSLER (M.). "Geography and Empire in Germany, 1871-1945." In: GODLEWSKA (A.) & SMITH (N.) (eds). *Geography and Empire*. Oxford-Cambridge: Blackwell, 1994, pp. 115-129.

SCHRADER (R.). "Honderd jaar Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap 1873-1973." *Geografisch Tijdschrift*, VIII, 1974, 4, 164 p.

SCHROEDER-GUDEHUS (B.). "Avant-propos." In: *Les congrès scientifiques internationaux*. Themanummer van *Relations internationales*, 62, été 1990, pp. 111-112.

SCHULTZ (H.-D.). *Die deutschsprachige Geographie von 1800 bis 1970. Ein Beitrag zur Geschichte ihrer Methodologie*. Anhandlungen des Geographischen Instituts – Anthropogeographie 29. Berlin: Geographisches Institut der Freien Universität, 1980, 468 p.

SCHULTZ (H.-D.). *Die Geographie als Bildungsfach im Kaiserreich*. Osnabrücker Studien zur Geographie, 10. Osnabrück: Fachgebiet Geographie, 1989, 572 p.

SEGERS (G.). *P. Génard. Een levensbeeld*. Antwerpen: Jan Boucherij, 1901, 43 p. (Overdruk uit: *De Vlaamsche Kunstbode*)

SERMON (H.). *Levensschets van Peeter Génard*. Gent: A. Siffer, 1900, 31 p. (Overdruk uit: *Jaarboek der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, XIV, 1900)

SLADE (R.). *King Leopold's Congo. Aspects of the development of race relations in the Congo Independent State*. London-New York-Accra: Oxford University Press, 1962, ix-230 p.

SNYDER (J.P.). *Flattening the Earth. Two Thousand Years of Map Projections*. Chicago-London: The University of Chicago Press, 1993, 365 p.

SÖRLIN (S.). "National and international aspects of cross-boundary science: scientific travel in the eighteenth century." In: CRAWFORD (E.), SHINN (T.) & SÖRLIN (S.) (eds). *Denationalizing science*. Dordrecht: Kluwer, 1993, pp. 43-72.

STAGL (J.). "The methodising of travel in the sixteenth century." *History and Anthropology*, IV, 1990, pp. 303-338.

STENGERS (J.). "La place de Léopold II dans l'histoire de la colonisation." *La Nouvelle Clio. Revue mensuelle de la découverte historique*, I-II, 1949-1950, nr. 9, pp. 515-536.

STENGERS (J.). "L'anticolonialisme libéral du XIXe siècle et son influence en Belgique." In: *L'expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865). Recueil d'études – De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865)*. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1965, pp. 404-443.

STENGERS (J.). *Textes inédits d'Emile Banning*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1955, 105 p.

STENGERS (J.). *Combien le Congo a-t-il coûté à la Belgique?* Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1957, 394 p.

STENGERS (J.). "Notre nouvelle politique congolaise." *Le Flambeau*, 1959, 7-8, pp. 453-476.

STENGERS (J.). *Belgique et Congo: l'élaboration de la Charte coloniale*. Bruxelles: La Renaissance du Livre, 1963, 251 p.

STENGERS (J.). "The Congo free State and the Belgian Congo before 1914." In: *Colonialism in Africa (1870-1960)*, 1969, 1, pp. 261-292.

STENGERS (J.). "Léopold II et la Conférence géographique de Bruxelles de 1876." *Bulletin des séances de l'Académie royale des Sciences d'Outre-Mer – Mededelingen der Zittingen van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*, NS-NR XVI, 1970, pp. 476-484.

STENGERS (J.). "King Leopold's Imperialism." In: OWEN (B.) & SUTCLIFFE (B.). *Studies in the theory of imperialism*. London: Longman, 1972, pp. 248-276.

STENGERS (J.). "Léopold II et le patrimoine dynastique." *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques. Académie royale de Belgique*, S. V, LVIII, 1972, pp. 63-134.

STENGERS (J.). "Léopold II entre l'Extrême-Orient et l'Afrique (1875-1876)." In: *La Conférence de Géographie de 1876. Recueil d'études – Bijdragen over de Aardrijkskundige Conferentie van 1876*. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1976, pp. 303-373.

STENGERS (J.). "La genèse d'une pensée coloniale: Léopold II et le modèle hollandais." *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XC, 1977, pp. 47-71.

STENGERS (J.). *Congo. Mythes et réalités*. Bruxelles: Duculot, 1989, 283 p.

STENGERS (J.). "De uitbreiding van België: tussen droom en werkelijkheid." In: G. JANSSENS & J. STENGERS (eds). *Nieuw licht op Leopold I & Leopold II. Het Archief Goffinet*. Brussel: Koning Boudewijnstichting, 1997, pp. 236-286.

STENGERS (J.). *De koningen der Belgen. Van Leopold I tot Albert II*. Leuven: Davidsfonds, 1997², 387 p.

STINGLHAMBER (B.E.M. G.) & DRESSE (P.). *Léopold II au travail*. Bruxelles-Paris: Editions du Sablon, 1945, 385 p.

STOLS (E.). "Kolonisatie en expansie in het dagelijks leven van de hedendaagse tijd (1830-1940)." *Bijdragen tot de geschiedenis*, LXIV, 1981, 3-4, pp. 237-260.

STOLS (E.). "Colonisation et intérêts belges en Argentine (1830-1914)." In: *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege: Festschrift für Hermann Kellenbenz*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1978-1981, vol. IV, pp. 287-312.

TAMSE (C.-A.). "Een verwaarloosd aspect van de Belgische buitenlandse politiek: het expansionisme van de jaren 1860." In: *L'expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865). Recueil d'études – De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865)*. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1965, pp. 631-650.

TATON (R.). "Les conditions du progrès scientifique en Europe occidentale." In: TATON (R.). *La science contemporaine. 1. Le XIXe siècle*. Paris: Quadrige/PUF, 1995, pp. 615-629.

TULIPPE (O.), DUSSART (F.), MACAR (P.), PISSART (A.) & SPORCK (J.-A.). "La géographie." In: *Florilège des Sciences en Belgique pendant le XIXe siècle et le début du XXe*. Bruxelles: Académie royale de Belgique, 1968, pp. 551-591.

VALETTE (J.). "Le projet de 'mer intérieure' du colonel Roudaire et la politique coloniale de la IIIème République." *Revue d'Histoire Maghrébine*, 1977, pp. 251-258.

VAN BEMMEL (E.) (ed.). *Patria Belgica. Encyclopédie nationale ou Exposé méthodique de toutes les connaissances relatives à la Belgique ancienne et moderne, physique, sociale et intellectuelle*. Bruxelles: Bruylant-Christophe, 1875, 3 vol.

VAN BOXMEER (H.-). "Les méridiennes de Quetelet." *Ciel et Terre*, CXI, 1995, pp. 22-24, 112-114, 188-191; CXII, 1996, pp. 15-17, 79-82; CXIII, 1997, pp. 205-207; CXIV, 1998, pp. 33-36.

VANCOPPENOLLE (C.). "De kamers van koophandel als officiële instanties van de Belgische overheid (1830-1875)." In: *Tussen beleid en belang. Geschiedenis van de kamers van koophandel in België (17de-20ste eeuw)*. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1995.

VAN DEN BOSSCHE (S.). *Een kortstondige kolonie. Santo-Tomas de Guatemala (1843-1854). Een literaire documentaire*. Tiel: Lannoo, 1997, 236 p.

VAN DEN NIEUWENHUIZEN (J.). "Génard, Pieter Marius Nicolaas Johannes." *Nationaal Biografisch Woordenboek*. Brussel: Koninklijke Academiën van België, XVI, 2002, col. 377-385.

VAN DEN WIJNGAERT (M.), BEULLENS (L.) & BRANTS (D.). *België en zijn koningen. Monarchie en macht*. Antwerpen-Baarn: Houtekiet, 2000, 413 p.

VAN DER GUCHT (A.). "Mercator in de verzamelingen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas." In: *Gerard Mercator. Cartograaf 1512-1594*. Brussel: Gemeentekrediet, 1994, pp. 133-138.

VANDER LINDEN (H.). "Wauwermans (Henri-Emmanuel)." *Biographie nationale*, XXVII, 1938, col. 125-128.

VANDER LINDEN (H.). "Adan (Emile-Henri-Joseph)." In: *Biographie nationale*, XXIX, 1957, col. 21-25.

VANDERMOTTEN (C.). "Pour une macrogéographie industrielle. 200 ans de pensée en géographie industrielle. L'exemple de la Belgique." *Revue belge de Géographie*, CIII, 1979, pp. 3-67.

VANDERSMISSEN (J.). "De wetenschappelijke exploratie." In: HALLEUX (R.), VANDERSMISSEN (J.), DESPY-MEYER (A.) & VANPAEMEL (G.) (eds). *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000*. Brussel-Tournai: Dexia Bank-La Renaissance du Livre, 2001, I, pp. 225-244.

VAN DER WEE (H.) & VERBREYT (M.). *De Generale Bank 1822-1997. Een permanente uitdaging*. Tiel: Lannoo, 1997, 448 p.

VANDEWOUDE (E.). "L'échec de la tentative de colonisation belge aux Nouvelles-Hébrides (1861)." *L'expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865). Recueil d'études – De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865)*. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1965, pp. 361-403.

VANDEWOUDE (E.). "Brieven van de Hertog van Brabant aan Conway in verband met Egypte (1855)." *Bulletin des séances de l'Académie royale des Sciences d'Outre-Mer*, N.S., X, 1964, pp. 854-876.

VANDEWOUDE (E.). "La Belgique et les Pays d'Outre-Mer. Une Esquisse Historique." In: *Guide des sources de l'histoire d'Afrique du Nord, d'Asie et d'Océanie conservées en Belgique*. Bruxelles: Archives générales du Royaume, 1972, pp. 9-20.

VANDEWOUDE (E.). "Belangstelling van Leopold II voor het Verre Oosten (1865-1867)." *Africa-Tervuren*, XI, 1965, 3-4, pp. 77-83.

VANDEWOUDE (E.). "Le rapport Pougin sur le Guatemala et le Costa Rica (1862)." *Archives et Bibliothèques de Belgique – Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 1965, XXXVI, 2, pp. 210-224.

VANDEWOUDE (E.). "De Aardrijkskundige Conferentie (1876) vanuit het Koninklijk Paleis gezien." In: *La Conférence de Géographie de 1876. Recueil d'études – Bijdragen over de Aardrijkskundige Conferentie van 1876*. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1976, pp. 719-740.

VAN GRIEKEN (E.) & VAN GRIEKEN-TAVERNIERS (M.). "De Belgische kolonisatiepogingen van 1830 tot 1876 en de wording van de onafhankelijke Congostaat van 1876 tot 1885." In: *Problèmes d'Afrique centrale*, Bruxelles, 1958, XI, pp. 20-29.

VAN GRIEKEN (E.) & VAN GRIEKEN-TAVERNIERS (M.). *Les archives inventoriées au Ministère des Colonies*. Bruxelles: Académie royale des Sciences coloniales, 1958, 70 p.

VANGROENWEGHE (D.). *Rood rubber. Leopold II en zijn Kongo*. Leuven: Van Halewyck, 2004, 320 p. (heruitgave, eerste uitgave 1985).

VANGROENWEGHE (D.). *Voor rubber en ivoor. Leopold II en de ophanging van Stokes*. Leuven: Uitgeverij Van Halewyck, 2005, 445 p.

VANHAUWAERT (H.). *'All the King's Men.'* Een zoektocht naar de koloniale ideeën van enkele adviseurs en "handlangers" van Leopold II (1853-1892). Leuven: Katholieke Universiteit Leuven, 2005, 163 p. (licentiaatverhandeling)

VAN HECKEN (J.-L.). "Betrekkingen van België met China onder Leopold I in de Belgische pers van 1858 tot 1865." *Bulletin des séances de l'Académie royale des Sciences de l'Outre-Mer – Mededelingen van de zittingen van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*, NS-NR X, 1964, pp. 1256-1258.

VAN LENNEP (J.). "De beeldhouwkunst tijdens het bewind van Leopold I (1831-1865)." In: J. VAN LENNEP (ed.). *De 19de-eeuwse Belgische beeldhouwkunst*. Brussel: Generale Bank, 1990, pp. 47-83.

VANPAEMEL (G.). "De darwinistische revolutie". In: R. HALLEUX, J. VANDERSMISSEN, A. DESPY-MEYER & G. VANPAEMEL. *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000*. Brussel-Tournai: Dexia Bank-La Renaissance du Livre, 2001, I, pp. 261-266.

VAN PASSEN (R.). "Heemkundige sprokkelingen. Geschiedenis van het Beukenhof." In: *Contactblad Gemeente Kontich*, XIV, 1, januari 1984, pp. 8-10; 3, juli 1984, pp. 36-37; 4, september 1984, pp. 50-52.

Van SCHUYLENBERGH (P.). *La mémoire des Belges en Afrique centrale. Inventaire des archives historiques privées du Musée royal de l'Afrique centrale de 1858 à nos jours*. Tervuren: Musée royal de l'Afrique centrale, 1997, 149 p.

VAN SCHUYLENBERGH (P.). *De l'appropriation à la conservation de la faune sauvage. Pratiques d'une colonisation: le cas du Congo belge (1885-1960)*. Louvain-la-Neuve: Université catholique de Louvain, 2006, 2 vol., 947 p.

VANTHEMSCHE (G.). *Congo. De impact van de kolonie op België*. Tielt: Lannoo, 2007, 328 p.

VELASCO (M.). *De geschiedenis van de Belgische marine in de 20ste eeuw. Een politiek-institutionele en politiek-militaire studie van de verschillende pogingen tot oprichting en afschaffing*. Gent: Universiteit Gent, Academiejaar 1995-1996, 264 p. (licentiaatverhandeling).

VELLUT (J.-L.) (dir.). *Het geheugen van Congo. De koloniale tijd*. Tervuren-Gent: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika-Snoeck-Ducaju & Zoon, 2005, 271 p.

VELLUT (J.-L.), LORIAUX (F.) & MORIMONT (F.). *Bibliographie historique du Zaïre à l'époque coloniale (1880-1960). Travaux publiés en 1960-1996*. Louvain-la-Neuve-Tervuren: UCL-Africa Museum, 1996, 325 p.

VIAENE (V.). "De monarchie en de stelling van België in Europa onder Leopold I en Leopold II (1831-1909)." In: JANSSENS (G.) & STENGERS (J.) (eds). *Nieuw licht op Leopold I & Leopold II. Het Archief Goffinet*. Brussel: Koning Boudewijnstichting, 1997, pp. 151-169.

VINCENT (A.), SCHAUWERS (F.J.P.), DE SMET (A.E.J.), TOURNEUR (V.R.F.J.) et al. *Honderdste verjaardag van de opening voor het publiek, 21 mei 1839*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek van België, 1939, 118 p.

WALRAET (M.). "Banning (Emile-Théodore-Joseph-Hubert)." *Biographie coloniale belge – Belgische koloniale biografie*, I, 1948, col. 68-86.

WELLENS-DE DONDER (L.). *Philippe Vandermaelen 1795-1869*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, 66 p.

WESSELING (H.L.). "Les Pays-Bas et la création du Congo." In: *Le centenaire de l'Etat indépendant du Congo. Recueil d'études – Bijdragen over de honderdste verjaring van de Onafhankelijke Kongostaat*. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1988, pp. 467-475.

WESSELING (H.L.). *Verdeel en heers. De deling van Afrika 1880-1914*. Amsterdam: Ooievaar, 1999, 521 p.

WESSELING (H.L.). *Europa's koloniale eeuw. De koloniale rijken in de negentiende eeuw, 1815-1919*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2003, 397 p.

WEVERBERGH (J.). *Leopold II van Saksen Coburgs allergrootste zaak*. Amsterdam-Brussel: Paris-Manteau, 1971, 174 p.

WILLEQUET (J.). "Lambermont et la fin du protectionnisme en Belgique (1850-1856)." *L'expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865). Recueil d'études – De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865)*. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1965, pp. 9-33.

WILLEQUET (J.). "La politique des consulats sous Léopold Ier." *L'expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865). Recueil d'études – De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865)*. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1965, pp. 34-62.

WILLEQUET (J.). *Le baron Lambermont*. Bruxelles: La Renaissance du Livre, 1971, 149 p.

WILLIAMS (F.L.). *Matthew Fontaine Maury. Scientist of the Sea*. New Brunswick NJ: Rutgers University Press, 1963, xx-720 p.

WILS (L.). *Het ontstaan van de Meetingpartij te Antwerpen en haar invloed op de Belgische politiek*. Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1963, 331 p.

WITTE (E.), CRAEYBECKX (J.) & MEYNEN (A.). *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*. Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 1990, 416 p.

WITTE (E.), NANDRIN (J.-P.), GUBIN (E.) & DENECKERE (G.). *Nieuwe geschiedenis van België I 1830-1905*. Tielt: Lannoo, 2005, 678 p.

YVERT (B.) (ed.). *Dictionnaire des ministres de 1789 à 1989*. Paris: Perrin, 1990, 1028 p.

4. Geraadpleegde dagbladen

L’Echo du Parlement belge.

L’Indépendance belge.

Le Précurseur.

5. Systematisch geanalyseerde tijdschriften

Annales des Travaux publics de Belgique.

Annales du Cercle Archéologique du Pays de Waas – Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas.

Annales parlementaires de Belgique.

Bollettino della Società Geografica Italiana.

Bulletin de l’Académie d’Archéologie de Belgique.

Bulletin de la Société d’études coloniales.

Bulletin de la Société de Géographie. (Paris)

Bulletin de la Société de Géographie d’Anvers.

Bulletin de la Société (royale) belge de Géographie.

Compte-rendu des actes de la Société belge de Géographie.

Le Mouvement géographique.

Mittheilungen aus Justus Perthes' geographischen Anstalt über wichtige neue Erforschungen auf dem Gesamtgebiete der Geographie von Dr A. Petermann.

Revue des Deux Mondes.

6. Geraadpleegde biografische repertoria

Allgemeine Deutsche Biographie.

Biographie Nationale.

Dictionary of American Biography.

Deutsche Biographische Enzyklopädie.

Dictionnaire de Biographie française.

Dizionario biografica degli Italiani.

Dansk Biografisk Leksikon.

Dictionnaire historique et biographique de la Suisse.

The Dictionary of National Biography.

Dictionary of Scientific Biography.

Enciclopedia italiana di Scienza, Lettere ed Arti.

Encyclopedia of World Biography.

Nationaal Biografisch Woordenboek.

Neue Deutsche Biographie.

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek.

Österreichisches Biographisches Lexicon 1815-1950.

Bijlagen

Bijlage I: redevoering van Charles Ruelens voor de *Société de Géographie de Paris*. Parijs, 15 oktober 1869.

Bron: "Projet d'un Congrès international de géographie à Anvers, par M. Ruelens, conservateur-adjoint de la Bibliothèque Royale à Bruxelles." *Bulletin de la Société de Géographie*, série V, XVIII, 1869, 2, pp. 403-407.

"La Belgique se propose d'honorer la mémoire de deux de ses enfants qui se sont illustrés dans cette science qui fait l'objet de vos travaux: le pays de Waes, un beau coin de l'antique et riche comté de Flandre, a fait exécuter, au moyen de souscriptions et d'un subside de l'Etat, la statue en bronze de Gérard Mercator, statue qui doit être érigée dans la petite ville de Rupelmonde, lieu de naissance du grand géographe. La ville d'Anvers, de son côté, fait tailler en marbre la statue d'Abraham Ortelius, pour la dresser sur une des nouvelles places de la cité agrandie. Ces deux hommes célèbres furent non-seulement enfants d'une même terre, ils furent aussi des amis intimes s'aidant mutuellement dans leurs travaux, s'associant pour ainsi dire, dans les services à rendre à la science. Il nous a paru qu'il ne fallait pas les séparer dans les témoignages de notre reconnaissance, et nous avons proposé d'inaugurer, d'une manière digne et solennelle et par une seule fête, les monuments qu'on leur élève dans deux localités voisines l'une de l'autre. Notre proposition a reçu le meilleur accueil; elle a été acceptée formellement par la Société archéologique de Saint-Nicolas, qui dirige l'érection de la statue de Mercator, et nous avons lieu de croire que le comité de la statue d'Ortelius y fera la même adhésion.

En même temps, on a émis le projet de fonder en Belgique une Société de géographie; ce projet, comme tous ceux qui ont pour but l'avancement de la science, ne peut manquer d'être bien reçu dans notre petit pays de travailleurs.

Mais la manière la plus brillante, la plus digne d'honorer la mémoire de nos deux illustres compatriotes, ce serait, nous a-t-il semblé, de convoquer aux pieds de leurs statues les représentants des sciences géographiques, de les réunir en congrès, afin de les mettre à même de discuter ensemble quelques-unes de ces grandes questions qui préoccupent l'intelligence humaine. Notre idée a trouvé le plus bienveillant accueil chez plusieurs personnes influentes à Anvers, et nous avons reçu des adhésions si chaleureuses que nous pouvons assurer déjà comme infiniment probable l'ouverture de ces assises scientifiques au mois d'août 1870, et espérer de voir paraître sous peu le manifeste d'invitation, ainsi que le programme des discussions.

Qu'il me soit permis, Messieurs, de présenter ici, en peu de mots, quelques-uns des points principaux qui nous ont paru dignes d'être traités au congrès.

Partant de ce principe que les Sociétés humaines tirent les éléments les plus vivaces de leur progrès de la connaissance approfondie du milieu qu'elles habitent, nous pourrions nous demander si la science du XIXe siècle est assez avancée déjà pour oser tracer quelques règles concernant le parquement des peuples, l'aménagement normal des contrées, l'émigration rationnelle chez les populations excessives. De ce point dérivent une foule de questions accessoires: quelles sont les leçons que donne la science relativement aux meilleures relations des hommes entre eux? Quelles sont les explorations de pays inconnus les plus urgentes à faire? Y a-t-il lieu de favoriser et d'encourager les voyages dont les résultats ne seront pas immédiatement utiles? Quelles sont les routes océaniques et terrestres les plus indispensables à établir? Et puis, agrandissant un peu la sphère de nos investigations, ne pourrions-nous point, en passant, toucher un peu à la grave

question des races, de leur diffusion dans le monde, de leur influence réciproque, des droits qu'elles ont à la possession de la terre, ce qui nous amène à traiter des principes qui doivent guider les Etats dans l'érection des colonies et la tutelle des peuples inférieurs? Nous ne pouvons pas, Messieurs, restreindre la géographie à n'être que la description de la terre, comme le disait *le Jardin des Racines grecques*, les sciences spéciales aujourd'hui s'affranchissent volontiers de leurs anciennes lisières et, semblables aux cailloux divers que l'on jette dans un lac et qui forment d'innombrables cercles lesquels se pénètrent les uns les autres tout en conservant leurs formes propres, les sciences aujourd'hui ne craignent pas d'empiéter sur leurs domaines respectifs ou plutôt explorent en commun le vaste domaine de l'intelligence. La science géographique, tout comme l'histoire, a sa philosophie, et Ptolémée aurait pu écrire une *République* aussi bien que Platon. C'est avec cette largeur de vue que Gérard Mercator l'a considérée; c'est ainsi encore que votre savant et éminent vice-président, M. E. Cortambert, l'envisage dans son profond et juste *Parallèle de la géographie et de l'histoire*.

Si nous descendons à des questions plus simples, plus concrètes, nous pourrions discuter l'adoption d'un méridien unique et d'une base horaire, l'adoption d'un thermomètre et d'un baromètre de graduation uniforme, celle d'une projection cartographique, et, abordant l'enseignement de la science, discuter les méthodes à recommander, examiner s'il ne conviendrait pas de substituer l'usage des sphères à celui des mappemondes, d'insister davantage sur l'étude physique de la terre, partie trop négligée aujourd'hui en comparaison de la géographie politique etc. Enfin, la ville d'Anvers qui donnerait aux représentants de la science cette hospitalité cordiale et magnifique dont elle possède le secret, la ville d'Anvers pourrait leur demander quelques conseils spéciaux sur les améliorations à réaliser pour qu'elle devienne ce qu'elle était jadis, la métropole du continent.

Au congrès nous annexerions, pour faciliter les études et intéresser le public, une exposition d'objets anciens et modernes relatifs à la géographie et à l'ethnographie, atlas, cartes, plans, globes, etc.; costumes et produits des divers peuples et même, s'il est possible, de types vivants des principales races du globe.

Ne vous semble-t-il pas, Messieurs, que ce serait une belle assemblée que celle où siègeraient les savants qui étudient la terre dans son passé et dans son présent, ceux qui l'explorent dans ses recoins les plus reculés, ceux qui ont eu la gloire d'établir entre les peuples des relations nouvelles en ouvrant des routes, en créant des lignes de transport vers des contrées lointaines? Et ne croyez-vous pas, qu'entre tous ces congrès divers qui réunissent de toutes parts les intelligences et qui sont un des signes caractéristiques des tendances fraternelles de l'époque, ne croyez-vous pas que ce congrès des sciences géographiques aurait sa place parmi les plus utiles et les plus féconds? S'il ne s'occupe pas de la direction immédiate des sociétés humaines (et il sortirait de ses limites en le faisant), il provoquera, du moins, une étude plus raisonnée, plus sérieuse, du domaine où la Providence nous a placés, non pour nous en disputer les morceaux et le hérissier de barrières, mais pour le cultiver en famille; il affirmera et jettera dans les esprits des idées justes sur les rapports des peuples, et, en tous cas, par sa composition cosmopolite, il formera un nouveau lien entre les hommes qui recherchent la vérité dans la science et la paix sur la terre.

Si, comme je l'espère, Messieurs, le projet de congrès se réalise, j'en serai fier pour mon petit pays et pour la noble ville qui s'apprêtera, soyez-en sûrs, à recevoir les émules de Mercator et d'Ortelius aussi dignement qu'elle a reçus naguère ceux de Rubens."

Bijlage II: aantal ereleden van het Congres van Antwerpen (1871) ingedeeld volgens nationaliteit.

<i>Ereleden</i>	
<i>Land</i>	<i>Aantal</i>
België	4
Brazilië	1
Denemarken	2
Duitsland	7
Frankrijk	6
Groot-Brittannië	15
Italië	7
Nederland	6
Oostenrijk-Hongarije	10
Portugal	1
Rusland	7
Spanje	5
Turkije	1
Verenigde Staten	2
Zweden-Noorwegen	2
Totaal:	76

Bijlage III: aantal toetreders van het Congres van Antwerpen (1871) ingedeeld volgens nationaliteit.

Nationaliteit van de “toetreders” (inclusief België)		
Land	Aantal “toetreders”	%
België	304	50,67
Brazilië	2	0,33
Colombia	1	0,17
Denemarken	3	0,50
Duitsland	26	4,33
Engeland	50	8,33
Frankrijk	96	16,00
Griekenland	1	0,17
Italië	13	2,17
Nederland	32	5,33
Oostenrijk-Hongarije	30	5,00
Paraguay	1	0,17
Portugal	1	0,17
Roemenië	1	0,17
Rusland	10	1,67
Spanje	7	1,17
Turkije	1	0,17
Verenigde Staten	7	1,17
Zweden-Noorwegen	9	1,50
Zwitserland	5	0,83
Totaal	600	100

Bijlage IV: de Belgische toetreders van het Congres van Antwerpen, ingedeeld volgens beroepscategorie.

Belgische toetreders ingedeeld volgens beroepscategorie			
Beroepscategorie	Aantal		%
Onderwijzend personeel:		34	11,18
- universiteiten	8		2,63
- hoger onderwijs	9		2,96
- middelbaar onderwijs	17		5,59
Vrije beroepen:		14	4,60
- advocaten	6		1,97
- artsen	5		1,64
- apothekers	1		0,33
- architecten	1		0,33
- landmeters	1		0,33
Ambtenaren:		36	11,84
- gemeente	17		5,59
- provincie	3		0,99
- rijk	16		5,26
Handel en industrie:		48	15,79
- Handelaars-ondernemers	19		6,25
- Bankiers-verzekeraars	7		2,30
- Consuls	19		6,25
- Bedienden	3		0,99
Politieke mandatarissen:		103	33,88
- gemeenteraad	21		6,91
- stadsbestuur	7		2,30
- provincieraad	51		16,78
- provinciebestuur	7		2,30
- kamer	10		3,29
- senaat	2		0,66
- regering	5		1,64
Eigenaars en renteniers		5	1,64
Geestelijken		4	1,32
Militairen		19	6,25
Kunstenaars		6	1,97
Andere		21	6,91
Onbekend		14	4,61
Totaal		304	100

Bijlage V: indeling van de Belgische toetreders van het Congres van Antwerpen (1871) ingedeeld volgens woonplaats.

Indeling van de Belgische toetreders volgens woonplaats		
Woonplaats	Aantal	%
Antwerpen	165	54,28
Brussel	30	9,87
Sint-Niklaas	14	4,61
Luik	10	3,29
Mechelen	8	2,63
Borgerhout	3	0,99
Gent	3	0,99
Leuven	3	0,99
Lier	3	0,99
Boom	2	0,66
Dendermonde	2	0,66
Hoei	2	0,66
Merksem	2	0,66
Mons	2	0,66
Rupelmonde	2	0,66
Turnhout	2	0,66
Aartselaar	1	0,33
Andenne	1	0,33
Bawette-sous-Wavre	1	0,33
Berchem	1	0,33
Brecht	1	0,33
Breendonk	1	0,33
Broechem	1	0,33
Brugge	1	0,33
Carlsbourg-Paliseul	1	0,33
Chaineux	1	0,33
Comblain-au-Pont	1	0,33
Duffel	1	0,33
Elewijt	1	0,33
Elsene	1	0,33
Etterbeek	1	0,33
Fraire	1	0,33
Geel	1	0,33
Gembloux	1	0,33
Grivegnée	1	0,33
Halle	1	0,33
Halloy	1	0,33
Heffen	1	0,33
Herentals	1	0,33
Herenthout	1	0,33
Itegem	1	0,33
Kalmthout	1	0,33
Lokeren	1	0,33
Meerhout	1	0,33

Meirdonk	1	0,33
Melle	1	0,33
Mol	1	0,33
Nijvel	1	0,33
Noorderwijk	1	0,33
Onze-Lieve-Vrouw-Waver	1	0,33
Oostende	1	0,33
Puurs	1	0,33
Scheutveld	1	0,33
Schoten	1	0,33
Seraing	1	0,33
Sint-Joost-ten-Node	1	0,33
Temse	1	0,33
Tilleur	1	0,33
Torhout	1	0,33
Weelde	1	0,33
Westerlo	1	0,33
Wijnegem	1	0,33
Wommelgem	1	0,33
Onbekend	4	1,32
Totaal	304	100

Bijlage VI: indeling van de Belgische toetreders van het Congres van Antwerpen (1871) ingedeeld volgens provincie.

Indeling van de Belgische toetreders volgens provincie		
Provincie	Aantal	%
Antwerpen	207	68,09
Brabant	41	13,49
Oost-Vlaanderen	25	8,22
Luik	17	5,59
Namen	4	1,32
West-Vlaanderen	3	0,99
Henegouwen	2	0,66
Luxemburg	1	0,33
Limburg	0	0,00
Onbekend	4	1,32
Totaal	304	100

Bijlage VII: aantal toetreders van het Congres van Antwerpen (1871) ingedeeld volgens nationaliteit (exclusief België).

Nationaliteit van de “toetreders” (exclusief België)		
Land	Aantal “toetreders”	%
Brazilië	2	0,68
Colombia	1	0,34
Denemarken	3	1,01
Duitsland	26	8,78
Engeland	50	16,89
Frankrijk	96	32,43
Griekenland	1	0,34
Italië	13	4,39
Nederland	32	10,81
Oostenrijk-Hongarije	30	10,14
Paraguay	1	0,34
Portugal	1	0,34
Roemenië	1	0,34
Rusland	10	3,38
Spanje	7	2,36
Turkije	1	0,34
Verenigde Staten	7	2,36
Zweden-Noorwegen	9	3,04
Zwitserland	5	1,69
Totaal	296	100

Bijlage VIII: nationaliteit van de sprekers tijdens het Congres van Antwerpen (1871)

Nationaliteit van de “sprekers”		
Land	Aantal “sprekers”	%
België	22	35,48
Brazilië	1	1,61
Duitsland	3	4,84
Engeland	4	6,45
Frankrijk	19	30,65
Italië	2	3,23
Nederland	5	8,06
Oostenrijk-Hongarije	3	4,84
Rusland	1	1,61
Spanje	1	1,61
Verenigde Staten	1	1,61
Totaal	62	100

Bijlage IX: de totstandkoming van het programma van het Congres van Antwerpen (1871) – concordantie tussen de vraagstukken in het definitieve programma en de voorstellen in de verschillende archiefstukken.

Programma	Archiefstukken
<i>Géographie</i>	
<p>1. <i>Quels sont les meilleurs moyens de propager l'instruction géographique dans les établissements d'enseignement, soit primaire, soit secondaire, soit supérieur ?</i></p>	<p>a) SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het Congres. Parijs, 9 december 1869.</p> <p><i>1° Quels sont les meilleurs moyens de propager l'instruction géographique dans les établissements d'enseignement soit primaire, soit secondaire, soit supérieur? Quel est le but qu'on doit principalement se proposer dans les études géographiques de chacune des ces sections de l'enseignement? Et quel est le caractère dominant qu'il faut donner respectivement aux cours professés dans ces diverses sections?</i></p> <p>b) SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870.</p> <p><i>Quels sont les meilleurs moyens de propager l'instruction géographique dans les établissements d'enseignement soit primaire, soit secondaire, soit supérieur?</i></p>
<p>2. <i>Quel but doit-on principalement se proposer dans les études de chacune de ces sections de l'enseignement?</i></p>	<p>a) SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het Congres. Parijs, 9 december 1869.</p> <p><i>1° Quels sont les meilleurs moyens de propager l'instruction géographique dans les établissements d'enseignement soit primaire, soit secondaire, soit supérieur? Quel est le but qu'on doit principalement se proposer dans les études géographiques de chacune des ces sections de l'enseignement? Et quel est le caractère dominant qu'il faut donner respectivement aux cours professés dans ces diverses sections?</i></p> <p>b) SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870.</p> <p><i>Quel est le but qu'on doit principalement se proposer dans les études de chacune de ces sections de l'enseignement?</i></p>

<p>3. <i>Quel est le caractère dominant qu'il faut donner à chacun des cours professés dans ces diverses sections?</i></p>	<p>a) SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het Congres. Parijs, 9 december 1869.</p> <p><i>1° Quels sont les meilleurs moyens de propager l'instruction géographique dans les établissements d'enseignement soit primaire, soit secondaire, soit supérieur? Quel est le but qu'on doit principalement se proposer dans les études géographiques de chacune des ces sections de l'enseignement? Et quel est le caractère dominant qu'il faut donner respectivement aux cours professés dans ces diverses sections?</i></p> <p>b) SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870.</p> <p><i>Quel est le caractère dominant aux cours professés sur ces diverses sections?</i></p>
<p>4. <i>Quels sont les moyens de répandre, pour l'enseignement de la géographie, de bonnes cartes en rapport avec nos connaissances actuelles?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.I., s.d.</p> <p><i>Enseignement</i></p> <p><i>1. Les cartes destinées à l'enseignement doivent surtout être exactes et faites avec le plus grand soin, bien plus que celles destinées aux savants: ceux-ci sont à même à corriger les défauts, les enfants ne le sont pas, et la première impression ne s'efface jamais entièrement.</i></p>
<p>5. <i>Les cartes planes ont de grands avantages pour les savants, mais elles exigent, pour être bien comprises, une idée du mode de projection, difficile à donner dans les premières leçons de géographie. Ne conviendrait-il pas de rendre les sphères et les cartes géographiques en relief d'un emploi plus général dans l'enseignement?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.I., s.d.</p> <p><i>Enseignement.</i></p> <p><i>2. L'emploi judicieux des cartes en relief bien faites (car plusieurs sont de véritables jouets d'enfants) est très utile dans l'enseignement.</i></p>
<p>6. <i>Convient-il de donner, sur les cartes destinées à l'enseignement, les indications des mouvements du terrain et de l'altitude des principaux points culminants du sol?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.I., s.d.</p> <p><i>Enseignement.</i></p> <p><i>3. Il faut que les cartes indiquent autant que possible les mouvements du terrain. Les lignes d'égale altitude en [...] de plus en plus foncé, y sont très favorables. On peut citer comme modèles les cartes murales de Vogel; seulement nous y voudrions les lignes d'altitudes plus multipliées.</i></p> <p><i>4. Les profils des contrées sur les marges des cartes sont aussi d'une très-grande utilité.</i></p> <p><i>5. Le système suivi dans le Schultatlas de Sydons, qui donne sur des cartes séparées les mouvements de terrain et les divisions politiques</i></p>

	<i>ne nous semble pas à imiter.</i>
7. <i>Quelles sont les meilleures méthodes à suivre pour que le dessin des cartes, par les élèves, donne de bons résultats?</i>	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.I., s.d. <i>Enseignement.</i> 7. <i>Le dessin des cartes par les élèves nous semble très-utile dans l'enseignement, si toutefois on suit la méthode préconisée par Sydons. Toute autre méthode nous paraît présenter de grands inconvénients.</i>
8. <i>La projection de Mercator est, sans contredit, celle qui convient le mieux pour les cartes marines et elle est universellement en usage; toutefois, si l'uniformité existe pour ces cartes, il n'en est pas de même pour les cartes terrestres, et, parmi celles qui servent à l'instruction, il y a presque autant de systèmes de projection que d'auteurs. Il est à désirer que le Congrès détermine la projection qu'il convient d'employer pour les mappemondes et les atlas.</i>	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst, anoniem. S.I., s.d., met vermelding van de vraagstellers. <i>La projection Mercator est sans contredit celle qui convient le mieux pour les cartes marines, et elle est universellement en usage. Il est à désirer que le Congrès veuille déterminer la projection qu'il convient le mieux d'employer pour les mappemondes et les atlas. L'uniformité n'existe que pour les cartes marines; il n'en est pas de même des cartes terrestres, et parmi celles qui servent à l'instruction des enfants il y a presque autant de systèmes de projection que d'enfants. (Maury)</i>
9. <i>Un grand atlas de cartes, comprenant l'ensemble de nos connaissances actuelles sur la géographie physique du globe, tant pour les terres que pour les mers, aurait la plus grande valeur scientifique et serait d'une utilité incontestable pour le commerce et l'industrie. Le Congrès ne pourrait-il pas provoquer l'exécution d'un travail de ce genre, et tracer le plan qu'il faudrait suivre dans son élaboration?</i>	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst, anoniem. S.I., s.d., met vermelding van de vraagstellers. <i>Un grand atlas de cartes comprenant l'ensemble de nos connaissances actuelles sur la géographie physique du globe, tant pour les terres que pour les mers aurait la plus grande valeur scientifique, en même temps qu'il serait très utile au commerce et à l'industrie. Le Congrès ne pourrait-il pas prendre l'initiative pour faire exécuter un travail de ce genre, et tracer le plan qu'il faudrait suivre dans son élaboration? (Maury)</i>
10. <i>Quels sont les exemplaires qui existent encore aujourd'hui des grandes cartes originales de Mercator? Où les trouve-t-on?</i>	
11. <i>Le peu de goût de certains peuples pour les entreprises commerciales lointaines, provient-il seulement du manque de connaissances géographiques? N'y a-t-il pas d'autres causes qui les rendent indifférents à ces entreprises?</i>	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. 3. – <i>De l'importance des voyages pour éveiller le goût de la géographie et des services nombreux et considérables rendus à cette science par les marins, dans tous les pays et à toutes les époques.</i> 4. – <i>La prospérité et la puissance des nations a</i>

	<p><i>presque toujours dépendu de ses relations maritimes, et celles-ci sont le plus souvent le résultat de son goût pour les études géographiques.</i></p> <p>5. – <i>Influence des études géographiques sur le goût et l'intelligence des hommes et sur l'indépendance des peuples.</i></p> <p>6. – <i>De l'influence des colonies et des autres établissements nationaux au delà des mers, sur le goût des peuples pour la géographie, et des avantages qui en résultent pour le maintien d'un état commercial important.</i></p> <p>[...]</p> <p>8. – <i>Quelles sont les causes qui arrêtent les peuples dans leurs connaissances géographiques et dans leur esprit commercial et maritime.</i></p> <p>[...]</p> <p>10. – <i>Quels sont les moyens les plus efficaces pour vulgariser les connaissances géographiques; non afin de répandre des connaissances stériles, mais pour former des hommes utiles à la prospérité de leur pays?</i></p> <p>11. – <i>Jusqu'à quel point l'influence des gouvernements est elle indispensable, surtout dans les commencements pour arriver à cette fin?</i></p> <p>12. – <i>Suffit-il de répandre les connaissances acquises par les autres peuples pour tirer des études géographiques tous les avantages qui doivent en résulter pour la prospérité nationale?</i></p>
<p>12. <i>Vers quels points du globe est-il préférable, aujourd'hui de pousser les investigations, dans l'intérêt de la science et du commerce?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het Congres. Parijs, 9 december 1869.</p> <p>3° <i>Quelles sont les découvertes qui restent à faire pour la connaissance complète du globe? – Vaut-il mieux porter d'abord les efforts d'investigations vers les régions équatoriales ou vers les régions arctiques? – Quelle est celle des parties du monde qu'il est le plus urgent de faire visiter par les voyageurs?</i></p>
<p>13. <i>Déterminer l'influence des grandes expéditions militaires, dans l'antiquité et au moyen âge, sur les progrès de la connaissance du monde.</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.</p> <p>14. <i>De l'influence des grandes expéditions militaires, dans l'antiquité et au moyen âge, sur les progrès de la connaissance du monde. Quels progrès les sciences géographiques ont elles retiré des guerres modernes?</i></p>
<p>14. <i>Les géographes du XVIIIe siècle ont effacé, sur la carte de l'Afrique, bien des noms que les découvertes récentes y ont fait rétablir. L'étude attentive des auteurs arabes du moyen âge et des voyageurs portugais du XVIe siècle, ne serait-elle pas des plus avantageuses pour faire progresser</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.I., s.d.</p> <p><i>Géographie spéciale.</i></p> <p>4. <i>Les géographes du XVIIIe siècle ont effacé sur la carte de l'Afrique bien des noms que les</i></p>

<p><i>la connaissance de cette partie du monde, et pour guider les voyageurs dans les découvertes à faire ou à renouveler?</i></p>	<p><i>découvertes récentes y ont fait établir. L'étude soignée des auteurs arabes du moyen âge et des voyageurs portugais du XVIe siècle, serait des plus avantageuses pour avancer la connaissance de cette partie du monde, et pour guider les voyageurs modernes dans les découvertes à faire ou à renouveler.</i></p>
<p><i>15. Le Congrès ne pourrait-il pas déterminer l'adoption d'une orthographe uniforme des noms propres, etc., tant sur les cartes que dans les traités de géographie?</i></p>	<p>a) SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870.</p> <p><i>Cartographie.</i> <i>Proposer des encouragements pour mettre plus de clarté dans les cartes géographiques, surtout en ce qui concerne la lettre.</i></p> <p>b) SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst, anoniem. S.I., s.d., met vermelding van de vraagstellers.</p> <p><i>Proposition de Mr Helfert.</i> <i>Adoption d'une orthographe uniforme des noms slaves romans albanais et turcs aussi bien sur les cartes de la Turquie d'Europe que dans les ouvrages géographiques qui traitent de ces pays.</i></p>
<p><i>16. Quelles étaient les limites du monde connu, aux différentes époques de l'antiquité?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.I., s.d.</p> <p><i>Géographie historique.</i> <i>2. Jusqu'où s'étendaient les connaissances des anciens dans le nord, le sud et l'est?</i></p>
<p><i>17. Indiquer les routes commerciales de l'antiquité.</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.I., s.d.</p> <p><i>Géographie historique</i> <i>3. Quel est le pays de Thulé de Pythéas, et où se trouvait la contrée de l'ambre des anciens, à l'embouchure de la Vistule, ou à celle de l'Elbe?</i> <i>4. Tous les auteurs anciens entendent-ils par la Sérique une seule et même contrée, ou bien ce nom a-t-il désigné suivant les époques, des contrées différentes comme le pensait Lelewel?</i></p>
<p><i>18. Que faut-il penser du voyage autour de l'Afrique dont parle Hérodote, et qui fut entrepris par les Phéniciens?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.I., s.d.</p> <p><i>Géographie historique.</i> <i>5. Que faut-il penser du voyage autour de l'Afrique par les Phéniciens, dont parle Hérodote?</i></p>

<p>19. <i>Quelles sont les données de la science sur la vaste terre qui paraît avoir existé, au commencement des temps historiques, dans l'Océan Atlantique, et dont les Açores, Madère, les Canaries et les îles du cap Vert nous présentent peut-être les restes?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur, S.I., s.d.</p> <p><i>Géographie historique.</i> 6. <i>Il est probable que, au commencement des temps historiques, il existait dans l'Océan Atlantique, une vaste terre dont les Açores, Madère, les îles des Canaries et celles du cap Vert nous présentent les restes, et dont la Méropide de Théopompe et l'Atlantide de Platon nous ont conservé le vague souvenir.</i></p>
<p>20. <i>Quelles sont les lois naturelles, économiques et historiques qui président à la naissance, à la distribution sur le sol, à l'accroissement et au déclin des villes? Dresser une sorte d'inventaire des villes anciennes ou modernes qui accusent, avec le plus d'autorité, l'action de ces lois.</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 1. Brief van J. Duval aan de voorzitter van het organisatiecomité. Parijs, 21 december 1869.</p> <p><i>Vous venez de m'inviter à vous signaler quelques questions d'intérêt général: en voici une qui depuis long-temps me préoccupe:</i> <i>"Quelles sont les lois naturelles, économiques, historiques qui président à la naissance et à la distribution sur le sol, à l'accroissement et au déclin des villes" - Dresser une sorte d'inventaire des villes anciennes et modernes qui accusent, avec le plus d'autorité, l'action de ces lois."</i> Je ne crois pas que l'on ait jamais accordé à ce sujet toute l'attention qu'il mérite.</p>
<p>21. <i>Les anciens employaient-ils plus qu'une seule espèce de stade? Peut-on se fier aux travaux de Gosselin sur les mesures des Grecs?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.I., s.d.</p> <p><i>Géographie historique.</i> 7. <i>Les anciens ne connaissaient qu'une seule espèce de stades. Les travaux de Gosselin sur les mesures des Grecs ne fait qu'embrouiller la géographie ancienne.</i></p>
<p>22. <i>Au temps des ducs de Bourgogne, les marchandises de l'Inde parvenaient dans les Flandres et dans les Pays-Bas, et il doit rester, dans ces deux pays, de nombreux documents sur ce trafic; ne pourrait-on par rechercher les voies suivies, en Europe, par le grand courant commercial qui l'alimentait?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870.</p> <p><i>Au temps où la maison de Bourgogne régnait dans les Flandres et les Pays Bas, les marchandises de l'Inde parvenaient dans ces pays et il doit se trouver tant en Belgique qu'en Hollande de nombreux documents sur ce sujet; il serait d'un haut intérêt qu'ils fussent remis en lumière et qu'ils aidassent à reconnaître les voies suivies en Europe par ce courant le plus grand qui ait jamais existé, véritable Gulf Stream commercial. Mr de Barante a traité ce sujet dans son Histoire des Ducs de Bourgogne, mais l'étendue de son thème ne lui a pas permis de lui donner le développement auquel il a droit et qui lui assure une place distinguée dans l'histoire géographique.</i></p>

<p>23. <i>Quel était le littoral probable de la Belgique, il y a deux mille ans?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870.</p> <p><i>Quel était le littoral probable de la Belgique il y a deux mille ans?</i></p>
<p>24. <i>Quelle était la véritable caractéristique des boussoles flamandes, et à quelle époque peut-on faire remonter, avec certitude, la correction connue?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870.</p> <p><i>Quelle était la véritable caractéristique des boussoles flamandes, et à quelle époque peut-on faire remonter, avec certitude, la correction connue?</i></p>
<p>25. <i>Préciser les relations de Bruges avec la côte occidentale de l'Afrique, au commencement du XIVE siècle.</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870.</p> <p><i>Préciser les relations de Bruges avec les ports occidentaux de la côte d'Afrique au Nord du Cap Cantin au commencement du XIVE siècle?</i></p>
<p>26. <i>Quelle est la route à suivre pour atteindre les pôles, en se basant sur les connaissances géographiques actuelles?</i></p>	<p>SAA MA 1138/1. Brief van C. Peroglio aan de organisatoren van het Congres. Turijn, 14 maart 1870.</p> <p><i>I. Quelle est la route, vu l'état actuel des notions géographiques sur les courants de la mer glaciale arctique l'on doit choisir pour atteindre le plus sûrement le pôle.</i></p>
<p><i>Cosmographie</i></p>	
<p>1. <i>Ne pourrait-on pas s'entendre pour adopter un même premier méridien?</i></p>	<p>a) SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.</p> <p><i>Indications plus spéciales.</i> 18. <i>Accord à établir entre les différentes nations pour le choix d'un même premier méridien.</i></p> <p>b) SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d.</p> <p><i>Géographie générale</i> 1. <i>Il est à désirer que toutes les nations maritimes s'entendent pour l'adoption d'un seul et même premier méridien.</i></p>

<p>2. <i>Comment faudrait-il continuer les recherches sur la profondeur des mers, sur la température de l'eau aux différentes profondeurs, et sur les conditions de la vie animale, suivant ces profondeurs?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.</p> <p><i>Indications plus spéciales.</i> 19. <i>Continuer les recherches sur la profondeur des Océans, sur la température de l'eau aux différentes profondeurs et sur les conditions de la vie animale suivant ces profondeurs.</i></p>
<p>3. <i>Aujourd'hui qu'avec l'emploi de la vapeur sur mer, les sondages, dans les grandes profondeurs, sont rendus beaucoup plus aisés, il est à désirer que les bâtiments de guerre de toutes les nations soient invités à les effectuer, le plus souvent possible, dans leurs traversées. Il est du plus grand intérêt de conserver les parties du fond, ramenées par la sonde, afin de les soumettre aux investigations des savants. En dehors des points où reposent les lignes télégraphiques, le fond de la mer n'est encore que peu connu. Le Congrès ne pourrait-il pas demander aux différentes nations maritimes de placer, et de faire employer à bord de leurs navires de guerre, des appareils pour sonder dans les grandes profondeurs?</i></p>	<p>a) SAA MA 1138 / 1. Brief van A. d'Abbadie aan P. Génard. Parijs, 8 april 1870.</p> <p><i>1. Pour parvenir à une connaissance exacte des profondeurs de l'Océan, comment provoquer des sondages hors des lignes de la télégraphie océanique?</i></p> <p>b) SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870.</p> <p><i>Provoquer les sondes en mer profonde surtout dans l'Océan Pacifique et le plus loin possible de toute terre. Encourager ces sondes surtout dans les endroits où il y aura le moins de probabilité que doivent passer des câbles électriques. Le but qu'on se propose est de connaître le niveau du lit de la mer.</i></p> <p>c) SAA MA 1138 / 1. Brief van C. de Pechmann aan J.C. Van Put. Wenen, 17 februari 1870.</p> <p><i>Les connaissances de la surface de la terre vont s'élargir journellement par des travaux et des découvertes nouvelles tandis que les connaissances dans la profondeur de la mer ne sont que très défectueuses. Aucun géographe ne niera la nécessité de la connaissance exacte du fond de la mer au rapport des recherches et de la résolution des problèmes les plus impératifs du temps moderne. [...] Depuis les publications de Maury des mille des bâtiments passent les océans et mesurent parfois les profondeurs des eaux; mais on n'y suit pas un système, un intérêt général, il nous manque d'un établissement central, où toutes les profondeurs mesurées, toutes les notices et découvertes, concernant le fond de la mer, affluent pour être publiées et exploitées généralement.</i></p>
<p>4. <i>A quelle température l'eau de mer a-t-elle son maximum de densité?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870.</p> <p><i>Physique du Globe</i> <i>A quel degré de température, l'eau de mer a-t-elle son maximum de densité? Est-ce à + 4°, comme</i></p>

	<i>l'eau douce, ainsi que le disent Mühry et la plupart des géographes anglais. Est-ce à -2°, à -3° ou à -4° au dessous de Zéro, ainsi que le croient nombre de physiciens?</i>
5. <i>Rechercher les meilleures manières de déterminer les courants sous-marins: quelles sont les observations à faire à ce sujet?</i>	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. <i>Indications plus spéciales.</i> 20. <i>Rechercher les meilleures méthodes pour la détermination des courants sous-marins et des observations à faire à ce sujet.</i>
6. <i>Comment peut-on rendre plus précises les observations sur la hauteur des vagues et sur la profondeur à laquelle l'agitation de la surface de la mer cesse de se transmettre?</i>	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. <i>Indications plus spéciales.</i> 21. <i>Observations sur la hauteur des vagues et sur la profondeur à laquelle l'agitation de la surface cesse de se faire sentir.</i>
7. <i>Indiquer la marche des marées dans l'Océan Pacifique et dans l'Atlantique.</i>	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. <i>Indications plus spéciales.</i> 22. <i>Observations sur la marche des marées dans l'Océan, surtout dans l'Atlantique et le Pacifique.</i>
8. <i>Rechercher les causes des anomalies que présentent les marées, surtout dans l'Océan Pacifique.</i>	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. <i>Indications plus spéciales.</i> 22. <i>Observations sur la marche des marées dans l'Océan, surtout dans l'Atlantique et le Pacifique.</i>
9. <i>Ne serait-il pas possible d'obtenir une description complète du mouvement des eaux dans la plupart des grandes rivières?</i>	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. <i>Indications plus spéciales.</i> 23. <i>Descriptions complètes du mouvement des eaux dans la plupart des grandes rivières, détermination de la quantité et de l'espèce des matières charriées.</i>
10. <i>Quelles sont les variations du Gulfstream, et quand peut-on présumer que ce courant a pris naissance?</i>	
11. <i>Existe-t-il une mer libre de glace au pôle Nord, et quels sont les avantages que la science peut encore retirer d'une exploration des mers polaires?</i>	SAA MA 1138 / 1. Brief van C. Peroglio aan de organisatoren van het congres. Turijn, 14 maart 1870. <i>I. Quelle est la route que, vue l'état actuel des</i>

	<i>notions géographiques sur les courants de la mer glaciale arctique l'on doit choisir pour atteindre le plus sûrement le pôle.</i>
12. <i>Comment détermine-t-on, avec le plus de sûreté, l'épaisseur moyenne des couches des différents terrains, suivant leur position géographique?</i>	
13. <i>Quelles sont les données de la science sur la couche de tourbe que l'on rencontre sous le littoral de la Belgique et de la Hollande, et que savons-nous de l'affaissement du sol, le long de la mer du Nord?</i>	
14. <i>Que savons-nous de la formation de l'Escaut occidental (le Hont) et des commencements de sa navigabilité?</i>	
15. <i>Rechercher les causes qui ont soulevé les steppes de l'Aral et du Balkan, à une hauteur considérable au-dessus de la mer; serait-il vrai, comme l'affirment les géologues et les zoologistes, que ces espaces aient jadis été recouverts par les eaux de la mer Caspienne, unies à celles du golfe d'Obi?</i>	SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870. <i>Physique du Globe. Rechercher les causes qui ont soulevé les steppes de l'Aral et du Balkan, à une hauteur considérable au dessus de la mer; s'il est vrai, comme l'affirment les explorateurs géologues et zoologistes que ces espaces aient jadis été recouverts par les eaux de la Caspienne unies à celles du Golfe d'Obi?</i>
16. <i>Les régions inexplorées du pôle austral ont plus de huit millions de milles carrés de surface. La distance qui les sépare des côtes florissantes de la Tasmanie est la même que celle que les vapeurs franchissent en huit jours dans l'Atlantique. N'est-il pas étrange que l'on n'ait pas cherché à pénétrer dans ces régions inconnues, maintenant surtout que les progrès de la navigation rendent cette exploration moins difficile, et le Congrès ne pourrait-il pas aider à provoquer un voyage de découverte vers le pôle Sud? On devrait recommander aux bâtiments, qui seraient envoyés vers le pôle austral, de sonder sur tout leur parcours, en allant et en revenant. Ces lignes de sondages, accompagnées des spécimens du fond de la mer, seraient du plus grand intérêt.</i>	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst, anoniem. S.l., s.d., met vermelding van vraagstellers. <i>Les régions inexplorées du pôle austral ont plus de huit millions de milles carrés en surface. La distance qui les sépare des côtes florissantes de la Tasmanie (Nouvelle Zélande) est la même que celle que les vapeurs franchissent en huit jours dans l'Atlantique. N'est-il pas étrange que l'on n'ait pas cherché à pénétrer dans ces régions inconnues, maintenant surtout que les progrès de la navigation rendent cette exploitation moins difficile ; et le Congrès ne pourrait-il pas aider à provoquer un voyage de découvertes vers le pôle sud? Le prochain passage de Vénus sur le soleil que les astronomes tiendront à observer dans le Sud pour déterminer (plus exactement) le parallaxe du soleil, peut être invoqué en même temps que l'importance des recherches sur la géographie physique du globe, pour inaugurer un voyage de découvertes. Il devrait bien être recommandé aux bâtiments qui</i>

	<p><i>seraient envoyés vers le pôle austral de sonder tout leur parcours en allant et en revenant. Ces lignes de sondages accompagnées des spécimens du fond de la mer seraient du plus grand intérêt.</i> (Maury) [bovenaan met potlood 16]</p>
<p>17. <i>La connaissance de la forme de la terre exige la mesure de plusieurs lignes géodésiques dans l'hémisphère sud.</i> <i>Le Congrès ne pourrait-il pas éveiller l'attention des gouvernements sur l'opportunité d'une expédition scientifique, chargée de faire une triangulation dans le Sud de l'Afrique et de l'Amérique?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 1. Brief van C. de Pechmann aan J.C. Van Put. Wenen, 17 februari 1870.</p> <p>[...] <i>et comment donc résoudre le problème de la figure de la terre [...]</i></p>
<p>18. <i>Afin de constater, dans l'avenir, les affaissements ou les soulèvements de la surface du globe, il serait fort utile de déterminer, par un nivellement géométrique, la cote au-dessus de la surface moyenne de la mer la plus voisine de plusieurs points remarquables et faciles à retrouver. La surface moyenne de la mer, servant de comparaison, devrait être déterminée avec soin.</i> <i>Le Congrès ne pourrait-il pas provoquer la détermination de ces cotés dans la plupart des pays?</i></p>	
<p>19. <i>Convient-il de rendre d'un usage plus général l'emploi de la division décimale du quart de cercle?</i> <i>Cet emploi n'offre-t-il pas des inconvénients, à cause de la division actuelle du jour?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 1. Brief van A. d'Abbadie aan P. Génard. Parijs, 8 april 1870.</p> <p>2. <i>Ne vaut-il pas mieux, au moins dans les instruments qui servent à déterminer les positions géographiques et à remplir les détails des cartes, préférer toujours la division décimale du quart du cercle? L'expérience montre qu'elle procure une économie de 2/7 du temps employé, soit dans l'observation soit dans le calcul.</i></p>
<p>20. <i>Le Congrès ne pourrait-il pas prendre l'initiative pour faire compléter, dans les différentes parties du monde, les observations sur la longueur du pendule à secondes?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 1. Brief van C. de Pechmann aan J.C. Van Put. Wenen, 17 februari 1870.</p> <p>[...] <i>sur la longueur de la verge de pendule [...]</i></p>
<p>21. <i>Comment peut-on le plus rapidement arriver à la détermination des trois éléments du magnétisme terrestre, aux différents points de la surface du globe, et trouver la loi de leurs variations?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Sabine aan de voorzitter van het organisatiecomité. Londen, 31 januari 1870.</p> <p><i>I may permit myself to express the hope that amongst the natural sciences most intimately connected with Geography, terrestrial magnetism may find at the Antwerp Congress, both its advocates and its cultivators. In this hope I may venture to present to the notice of its members,</i></p>

	<p><i>values of a magnetic survey of the South Polar Regions of the Globe, executed by the British Government, the publication of which has been confided to myself. It has placed on record what may be regarded as an approximately exact representation of phenomena, corresponding to a definite epoch, over a large fraction of the Globe, cohere great natural difficulties present themselves to those engaged in such researches; and, as these phenomena are known to be subject to, and in process of undergoing a systematic and progressive change, the causes of which, little understood as yet, are without doubt intimately connected with the originating causes of terrestrial magnetism, the subject appears not altogether unworthy of receiving some portion of the consideration of the eminent geographers who may be expected to be present at the Antwerp Congress.</i></p>
<p>22. <i>Indiquer le moyen pour provoquer la création d'un établissement central, destiné à réunir tous les renseignements qui intéressent la géographie, à les discuter et à les publier.</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 1. Brief van C. de Pechmann aan J.C. Van Put. Wenen, 17 februari 1870.</p> <p><i>[...] il nous manque d'un établissement central, où toutes les profondeurs mesurées, toutes les notices et découvertes, concernant le fond de la mer, affluent pour être publiées et exploitées généralement.</i></p> <p><i>Créer un tel établissement, je suis d'opinion, que ce serait un beau problème pour le congrès car il favoriserait également les intérêts scientifiques, maritimes et mercantiles.</i></p>
<p><i>Navigation, Voyages, Commerce, Météorologie, Statistique</i></p>	
<p>1. <i>Le canal de Suez est appelé à opérer une révolution complète dans les relations de l'Europe avec l'extrême Orient. De quelle manière prévoit-on que le commerce tirera profit de la nouvelle voie qui lui est ouverte?</i></p>	<p>a) SAA MA 1138 / 1. Brief van C. Peroglio aan de organisatoren van het Congres. Turijn, 14 maart 1870.</p> <p><i>Quelles seront les données et la valeur probable du commerce entre l'Afrique orientale et centrale et l'Europe après l'ouverture du Canal de Suez, et quels seront les moyens de lui donner tout son essor.</i></p> <p>b) SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d.</p> <p><i>Géographie spéciale.</i></p> <p><i>2. Le canal de Suez favorisera la navigation à vapeur et la développera de plus en plus. Toutefois comme il y aura toujours des navires à voiles, quelle course ces derniers doivent-ils tenir pour profiter du canal de Suez en toute saison?</i></p>

<p>2. Quel est le lieu le plus favorable pour établir un canal de grande navigation à travers l'isthme qui réunit les deux Amériques?</p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.I., s.d.</p> <p><i>Géographie spéciale.</i> 1. Quel est l'endroit le plus favorable pour établir un canal de grande navigation, sans sas ni écluses, à travers l'isthme qui relie les deux Amériques?</p>
<p>3. Quels avantages la colonisation de la Nouvelle-Guinée présenterait-elle au commerce de l'Europe?</p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.I., s.d.</p> <p><i>Géographie spéciale.</i> 3. La Nouvelle Guinée appartient, comme on sait, au moins pour la plus grande partie, aux Indes néerlandaises. La colonisation de cette île immense présenterait-elle des avantages au commerce européen?</p>
<p>4. Déterminer l'importance, sous le rapport géographique et commercial, du grand Archipel indien et surtout de l'île de Java. Quels avantages retirera le commerce de la modification que l'on se propose d'apporter au système colonial de cette possession néerlandaise?</p>	<p>SAA MA 1138 / 1. Brief van P. Bleeker aan de voorzitter van het organisatiecomité. Den Haag, 6 december 1869.</p> <p><i>Répondant en même temps à l'appel d'indiquer quelque question d'intérêt général qui pourrait être mise en discussion au Congrès, je me permets d'appeler votre attention sur l'importance, sous le rapport géographique et commercial, du grand Archipel indien et surtout de l'île de Java, qui par sa position géographique entre l'Asie (le Japon, la Chine, les Indes Anglaises) et l'Australasie, entre l'Afrique et les Amériques, par les ressources et par la population de plus de quinze millions d'âmes, promet de devenir, sous un système colonial modifié, un des grands points centraux du Commerce du monde.</i></p>
<p>5. Quels sont les moyens de former des voyageurs utiles à la science géographique? N'y aurait-il pas de grands avantages à retirer de l'institution d'une école internationale de voyageurs? Dans un établissement de ce genre, les jeunes gens s'exerceraient à l'emploi des instruments d'observation, aux méthodes de géodésie et de topographie; ils s'initieraient aux sciences naturelles, à la médecine, à la chirurgie et à l'art de lever les inscriptions; ils étudieraient les langues les plus importantes et tout ce qui leur permettrait d'apprécier les peuples et les idiomes.</p>	<p>a) SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het Congres. Parijs, 9 december 1869.</p> <p><i>2° Quels sont les moyens de former les voyageurs les plus propres de faire faire du progrès à la géographie? - N'y aurait-il pas avantage de créer une école des voyageurs, où des jeunes gens s'exerceraient à l'usage des instruments d'observation, aux méthodes de géodésie et de topographie, s'initieraient aux sciences naturelles, à la taxidermie, à la médecine et à la chirurgie les plus ordinaires, à l'art de lever les inscriptions; - étudieraient les langues les plus importantes et tout ce qui leur permettrait d'apprécier les peuples et les idiomes?</i></p> <p>b) SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris",</p>

	<p>toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870.</p> <p><i>Quels sont les moyens de former les voyageurs les plus propres à faire faire des progrès à la Géographie?</i></p> <p><i>N'y aurait-il pas avantage à créer une école des voyageurs où des jeunes gens s'exerceraient à l'usage des instruments d'observation, aux meilleurs méthodes de topographie et de géodésie, s'initieraient aux sciences naturelles, à la taxidermie, à la médecine, à la chirurgie les plus usuelles, à l'art de lever les inscriptions; étudieraient les langues les plus importantes et tout ce qui leur permettrait d'apprécier le plus possible les peuples et les langues?</i></p>
<p>6. <i>Les gouvernements, afin de favoriser les voyages d'exploration, ne pourraient-ils pas s'entendre pour la formation d'un budget européen?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.</p> <p>13. <i>N'y aurait-il pas lieu de former un budget européen pour les découvertes scientifiques; son emploi serait déterminé par les différentes sociétés savantes. On pourrait concentrer ainsi tous les moyens au lieu de les éparpiller, sans en tirer tout le fruit possible.</i></p>
<p>7. <i>Quels sont les meilleurs moyens de favoriser la colonisation des travailleurs moraux et utiles, et vers quelles contrées surtout devrait-on les diriger?</i></p>	<p>a) SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het Congres. Parijs, 9 december 1869.</p> <p><i>4° Quels seraient les meilleurs moyens de favoriser la colonisation de travailleurs moraux et utiles? - Et vers quelles contrées devrait-on surtout les diriger?</i></p> <p>b) SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870.</p> <p><i>Quels seraient les meilleurs moyens de favoriser les colonisations et vers quelles contrées devrait-on surtout les diriger?</i></p>
<p>8. <i>Quelles sont, dans quelques pays, les causes principales du déclin de la marine marchande? Un peuple qui abandonne aux autres l'exploitation de ses relations maritimes, marche-t-il dans une bonne voie économique?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.</p> <p>4. <i>– La prospérité et la puissance des nations a presque toujours dépendu de ses relations maritimes, et celles-ci sont le plus souvent le résultat de son goût pour les études géographiques.</i></p>
<p>9. <i>Quelles institutions conviendrait-il de fonder en Belgique pour le développement du commerce et de la navigation?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst met vermelding van de vraagstellers, anoniem. S.l., s.d.</p> <p>X. <i>Question du même: [= M. Cortambert]</i></p>

	<p>1. <i>Quelles sont les institutions géographiques et commerciales qu'il conviendrait d'établir en Belgique pour favoriser le développement du commerce et de la navigation?</i> [met potlood over de tekst: insérer]</p>
<p>10. <i>Examiner l'utilité des colonies et des établissements nationaux, au-delà des mers, quant à la stabilité du commerce et à la tranquillité intérieure des Etats.</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.</p> <p>6. – <i>De l'influence des colonies et des autres établissements nationaux au delà des mers, sur le goût des peuples pour la géographie, et des avantages qui en résultent pour le maintien d'un état commercial important.</i></p>
<p>11. <i>Examiner et discuter les raisons qui ont porté peu à peu l'Angleterre à modifier son système colonial, et à donner à certaines de ses colonies un gouvernement particulier.</i></p>	
<p>12. <i>Peut-on conclure de là, comme on le fait quelquefois, qu'il vaut mieux ne pas avoir de colonies?</i> <i>Quelles sont les raisons que l'on fait valoir contre le principe de la colonisation?</i></p>	
<p>13. <i>Indiquer l'influence de la vapeur, du télégraphe électrique et des progrès importants réalisés dans les constructions maritimes, sur les relations de peuple à peuple.</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.</p> <p>15. <i>Influence de la vapeur, du télégraphe électrique et des progrès importants dans les constructions maritimes, sur nos relations de peuple à peuple.</i></p>
<p>14. <i>Comment pourrait-on arriver à une législation commerciale et maritime uniforme?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.</p> <p>16. <i>Avantages que l'on retirerait d'une législation commerciale uniforme, [ainsi que d'une monnaie et d'une langue internationale? zie vraag 15] Ne pourrait-on pas s'étendre à ce sujet?</i></p>
<p>15. <i>Ne pourrait-on pas s'entendre sur l'emploi d'un système uniforme de poids, de mesures et de monnaies? Y a-t-il lieu de chercher à établir l'emploi d'une langue unique pour les relations internationales?</i> <i>Ne pourrait-on pas au moins s'entendre pour établir de l'unité dans les poids et les mesures scientifiques?</i></p>	<p>a) SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.</p> <p><i>Avantages que l'on retirerait [d'une législation commerciale uniforme, zie vraag 14] ainsi que d'une monnaie et d'une langue internationale? Ne pourrait-on pas s'étendre à ce sujet?</i></p> <p>b) SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d.</p> <p><i>Géographie générale</i></p>

	<p>2. Il faudrait s'entendre sur l'adoption d'une mesure uniforme pour les distances et les superficies. Comme il y a aujourd'hui en Europe une tendance assez générale à adopter le système métrique pour les poids et pour les monnaies, il ne serait pas difficile de faire remplacer, dans les ouvrages de géographie, le pied par le mètre, le mille, le lieu, etc. par le kilomètre.</p> <p>3. Si l'on trouvait que le kilomètre carré présente des nombres trop grands pour la superficie, ne serait-il pas facile de le remplacer par le myriamètre - La mesure par degrés carrés proposée en 185. par Mr. nous semble moins convenable.</p> <p>4. Il faudrait aussi adopter une graduation uniforme pour les thermomètres et les baromètres. Pour rester conforme au système décimal il conviendrait d'admettre généralement la division centigrade et celle en millimètres.</p>
<p>16. Serait-il avantageux de substituer à la projection de Mercator, pour les cartes routières marines, une projection représentant l'arc de grand cercle par une ligne droite?</p>	
<p>17. Quelles sont les améliorations qu'il faudrait apporter à l'emploi du télescope, à bord des navires, pour la détermination de longitudes par l'observation des éclipses des satellites de Jupiter?</p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.</p> <p><i>Indications plus spéciales.</i></p> <p>24. Recherches pour faciliter l'emploi du télescope à bord des navires, surtout pour la détermination des longitudes par les satellites de Jupiter. [Recherches pour faciliter l'observation des hauteurs d'étoiles en mer, ainsi que la hauteur du soleil quand l'horizon est peu visible. zie vraag 18]</p>
<p>18. Comment peut-on faciliter la détermination des hauteurs d'étoiles, en mer, et rendre possible l'observation de la hauteur du soleil quand l'horizon est peu visible?</p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.</p> <p><i>Indications plus spéciales.</i></p> <p>[24. Recherches pour faciliter l'emploi du télescope à bord des navires, surtout pour la détermination des longitudes par les satellites de Jupiter. Zie vraag 17]. Recherches pour faciliter l'observation des hauteurs d'étoiles en mer, ainsi que la hauteur du soleil quand l'horizon est peu visible.</p>
<p>19. L'emploi du télégraphe joue aujourd'hui un grand rôle dans la comparaison des observations météorologiques, et permet de déterminer les probabilités du changement dans l'état du temps; jusqu'à quel point serait-il utile de rétablir les signaux de l'amiral Fitz-Roy?</p>	

<p>20. Les cyclones qui traversent l'Océan Atlantique ont-ils une action sur l'état météorologique de l'Europe occidentale, et jusqu'où cette partie de la terre est-elle influencée par le climat de l'Atlantique?</p>	
<p>21. Quels sont les instruments enregistreurs que l'on peut employer à bord des navires?</p>	
<p>22. Quels moyens peut-on employer pour déterminer, en pleine mer, les dénivellations produites par le jeu des marées, les courants et les vents?</p>	
<p>23. La lune exerce-t-elle une influence sur l'état météorologique du globe?</p>	
<p>24. Déterminer l'influence que l'institution des consulats doit avoir sur les relations commerciales entre les différents pays du monde.</p>	
<p>25. Rechercher les moyens de parvenir à une statistique générale.</p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst met vermelding van de vraagstellers, anoniem. S.I., s.d.</p> <p><i>II. Question de Mr Quetelet:</i> 1. Déterminer les moyens pour parvenir à une statistique générale (veuillez consulter Mr Quetelet sur la rédaction de cette question). [met potlood over de tekst: insérer]</p>
<p>26. Quels sont les meilleurs moyens de réunir les documents qui serviraient à faire des cartes: 1° Des variations de la longueur de la vie moyenne des hommes suivant les différents lieux; 2° Des contrées où certaines maladies sont endémiques, et à quel degré; Ces cartes pourraient aussi donner la marche des principales épidémies. 3° Des variations dans la densité de la population à la surface de la terre, ainsi que des dépenses nécessaires à la vie?</p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.</p> <p><i>Indications plus spéciales.</i> 25. - Cartes de la variation de la longueur de la vie moyenne des hommes suivant les différents lieux de la terre. Carte des pays où certaines maladies sont endémiques et tracé de la marche des principales épidémies. Ces cartes pourraient s'étendre à d'autres données telles que: la densité de la population, les dépenses nécessaires à la vie pour une certaine classe et les coefficients relatifs aux autres classes.</p> <p>[Sur l'étendue des terres cultivées par mille carré de surface et rapports entre les différentes espèces de culture. Quand il s'agit d'industrie il serait fort intéressant de connaître le nombre d'hommes employés pour produire une certaine quantité de travail, suivant les différents pays. Ainsi, le nombre d'hommes employés par an pour produire mille tonnes de charbon, une tonne de</p>

	<p><i>fer, un poids donné d'une marchandise quelconque; quand les machines sont employées rechercher si elles sont employées le plus économiquement.</i></p> <p><i>Des variations dans le prix des marchandises, surtout dans les lieux de production, en tenant compte de la variation dans la valeur de la monnaie.</i></p> <p><i>La densité des différentes professions pour les différents pays du globe; telles que l'état militaire, la marine, les cultes, l'administration, l'élaboration et l'application des lois, l'instruction etc etc.</i></p> <p><i>Des dangers inhérents aux différentes professions suivant les pays.]</i></p>
<p>27. <i>Faire la statistique, surtout pour les pays d'outre-mer:</i></p> <p><i>1°Du rapport de l'étendue des terres incultes, suivant les différentes régions;</i></p> <p><i>2°De l'étendue des différentes cultures;</i></p> <p><i>3°De l'étendue des forêts, en y comprenant, autant que possible, la variation dans le volume du ligneux qui couvre une certaine superficie, prise pour unité.</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.</p> <p><i>Indications plus spéciales.</i></p> <p><i>[25. - Cartes de la variation de la longueur de la vie moyenne des hommes suivant les différents lieux de la terre. Carte des pays où certaines maladies sont endémiques et tracé de la marche des principales épidémies. Ces cartes pourraient s'étendre à d'autres données telles que: la densité de la population, les dépenses nécessaires à la vie pour une certaine classe et les coefficients relatifs aux autres classes.]</i></p> <p><i>Sur l'étendue des terres cultivées par mille carré de surface et rapports entre les différentes espèces de culture.</i></p> <p><i>[Quand il s'agit d'industrie il serait fort intéressant de connaître le nombre d'hommes employés pour produire une certaine quantité de travail, suivant les différents pays.</i></p> <p><i>Ainsi, le nombre d'hommes employés par an pour produire mille tonnes de charbon, une tonne de fer, un poids donné d'une marchandise quelconque; quand les machines sont employées rechercher si elles sont employées le plus économiquement.</i></p> <p><i>Des variations dans le prix des marchandises, surtout dans les lieux de production, en tenant compte de la variation dans la valeur de la monnaie.</i></p> <p><i>La densité des différentes professions pour les différents pays du globe; telles que l'état militaire, la marine, les cultes, l'administration, l'élaboration et l'application des lois, l'instruction etc etc.</i></p> <p><i>Des dangers inhérents aux différentes professions suivant les pays.]</i></p>
<p>28. <i>Faire de nouvelles observations pour compléter les cartes des lignes isothermes, surtout sur les continents. Tracer, sur ces mêmes cartes, les lignes d'égale intensité de l'état</i></p>	

<p>hygrométrique de l'air à la surface du sol et des quantités d'eau de pluie tombée pendant un temps déterminé.</p>	
<p>29. Déterminer, suivant les pays, la quantité du travail accomplie par l'homme. <i>Déterminer, par exemple, le nombre d'hommes et le temps employés pour produire une certaine quantité de travail, telle que la livraison, sur le sol, de mille tonnes de charbon, la production d'un tonneau de fer, un poids donné d'une marchandise quelconque.</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.</p> <p><i>Indications plus spéciales.</i> [25. – Cartes de la variation de la longueur de la vie moyenne des hommes suivant les différents lieux de la terre. Carte des pays où certaines maladies sont endémiques et tracé de la marche des principales épidémies. Ces cartes pourraient s'étendre à d'autres données telles que: la densité de la population, les dépenses nécessaires à la vie pour une certaine classe et les coefficients relatifs aux autres classes. Sur l'étendue des terres cultivées par mille carré de surface et rapports entre les différentes espèces de culture.]</p> <p><i>Quand il s'agit d'industrie il serait fort intéressant de connaître le nombre d'hommes employés pour produire une certaine quantité de travail, suivant les différents pays.</i> Ainsi, le nombre d'hommes employés par an pour produire mille tonnes de charbon, une tonne de fer, un poids donné d'une marchandise quelconque; [quand les machines sont employées rechercher si elles sont employées le plus économiquement. Des variations dans le prix des marchandises, surtout dans les lieux de production, en tenant compte de la variation dans la valeur de la monnaie. La densité des différentes professions pour les différents pays du globe; telles que l'état militaire, la marine, les cultes, l'administration, l'élaboration et l'application des lois, l'instruction etc etc. Des dangers inhérents aux différentes professions suivant les pays.]</p>
<p>30. Afin de juger du perfectionnement des machines, dans les différents pays, il serait utile de mettre, en regard de la quantité de charbon brûlé, l'effet mécanique utile qui en est résulté.</p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.</p> <p><i>Indications plus spéciales.</i> [25. - Cartes de la variation de la longueur de la vie moyenne des hommes suivant les différents lieux de la terre. Carte des pays où certaines maladies sont endémiques et tracé de la marche des principales épidémies. Ces cartes pourraient s'étendre à d'autres données telles que: la densité de la population, les dépenses nécessaires à la vie pour une certaine classe et les coefficients relatifs aux autres classes. Sur l'étendue des terres cultivées par mille carré de surface et rapports entre les différentes espèces de culture. Quand il s'agit d'industrie il serait fort intéressant</p>

	<p><i>de connaître le nombre d'hommes employés pour produire une certaine quantité de travail, suivant les différents pays. Ainsi, le nombre d'hommes employés par an pour produire mille tonnes de charbon, une tonne de fer, un poids donné d'une marchandise quelconque;]</i></p> <p><i>quand les machines sont employées rechercher si elles sont employées le plus économiquement.</i></p> <p><i>[Des variations dans le prix des marchandises, surtout dans les lieux de production, en tenant compte de la variation dans la valeur de la monnaie. La densité des différentes professions pour les différents pays du globe; telles que l'état militaire, la marine, les cultes, l'administration, l'élaboration et l'application des lois, l'instruction etc etc. Des dangers inhérents aux différentes professions suivant les pays.]</i></p>
<p><i>31. Etablir les variations dans les prix des marchandises, surtout dans les lieux de production, en tenant compte de la valeur des monnaies. Rechercher, pour tous les pays du globe, la densité des différentes professions, telles que l'état militaire, la marine, les cultes, les beaux-arts, l'administration, l'élaboration et l'application des lois, l'instruction, etc.</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.</p> <p><i>Indications plus spéciales. [25. - Cartes de la variation de la longueur de la vie moyenne des hommes suivant les différents lieux de la terre. Carte des pays où certaines maladies sont endémiques et tracé de la marche des principales épidémies. Ces cartes pourraient s'étendre à d'autres données telles que: la densité de la population, les dépenses nécessaires à la vie pour une certaine classe et les coefficients relatifs aux autres classes. Sur l'étendue des terres cultivées par mille carré de surface et rapports entre les différentes espèces de culture. Quand il s'agit d'industrie il serait fort intéressant de connaître le nombre d'hommes employés pour produire une certaine quantité de travail, suivant les différents pays. Ainsi, le nombre d'hommes employés par an pour produire mille tonnes de charbon, une tonne de fer, un poids donné d'une marchandise quelconque; quand les machines sont employées rechercher si elles sont employées le plus économiquement.]</i></p> <p><i>Des variations dans le prix des marchandises, surtout dans les lieux de production, en tenant compte de la variation dans la valeur de la monnaie. La densité des différentes professions pour les différents pays du globe; telles que l'état militaire, la marine, les cultes, l'administration, l'élaboration et l'application des lois, l'instruction etc etc. [Des dangers inhérents aux différentes professions suivant les pays.]</i></p>

<p>32. <i>Etudier la marche des principales langues européennes dans leurs tendances à se substituer peu à peu à d'autres langues, aussi bien en Europe que dans les pays lointains.</i></p>	
<p>33. <i>Quelles sont les conséquences de la dévastation des forêts sur l'état météorologique d'un pays, et peut-on paralyser ces conséquences fatales par des reboisements partiels?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 1. Brief van J. Hunfalvy aan de organisatoren van het congres. Boeda, 2 april 1870.</p> <p><i>Quelles sont les conséquences de la dévastation des forêts sur l'état météorologique d'un pays, et peut-on paralyser ces conséquences fatales par des reboisements partiels?</i></p>
<p>34. <i>Quelles sont nos connaissances sur la partie du Sahara qui s'étend entre la Tunisie et le Touât, jusqu'au Soudan central? Peut-on démontrer la justesse, la possibilité et les avantages d'un projet de culture et de colonisation de cette région; comment établirait-on un chemin de fer entre la Méditerranée et le Soudan?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst, anoniem, s.d., met vermelding van de vraagstellers.</p> <p><i>Propositions de Mr Paladini de Turin.</i> 1. <i>Mon but est donc d'entretenir le congrès géographique [Mon... géographique doorstreept met potlood; toegevoegd met potlood: Quelles sont nos connaissances] sur l'Afrique et plus particulièrement sur la partie du Sahara qui s'étend entre la Tunisie et l'Algérie, le Fezzan et le Touat, jusqu'au Soudan central, dans l'espoir de pouvoir justifier devant l'Europe [dans... Europe doorstreept met potlood; toegevoegd met potlood: peut-on démontrer] la justesse, la possibilité et les avantages promis par [promis par doorstreept met potlood; toegevoegd met potlood: d'] un projet de culture et colonisation de cette région, ainsi que par la construction [ainsi... construction doorstreept met potlood; toegevoegd met potlood: comment établirait-on] d'un chemin de fer entre la Méditerranée et le Soudan. [35 toegevoegd met potlood]</i></p>
<p>35. <i>Quelles conséquences peut-on prévoir, pour le climat de l'Afrique et de l'Europe, de la création d'une mer dans le désert de Sahara, et quelles seraient approximativement les conditions de navigabilité de cette mer?</i></p>	
<p>36. <i>Toutes les nations ne pourraient-elles pas s'entendre pour adopter un mode uniforme de balisage, dans les rivières et sur les côtes?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 2. Brief van A. Stessels aan P. Génard. Antwerpen, 13 mei 1870.</p> <p><i>Mon cher M. Génard, Je vous envoie l'épreuve du programme définitif. Il n'y a pas beaucoup de corrections à y faire, mais à l'article navigation j'ai ajouté une 36me question que j'avais oubliée; elle est d'une grande importance.</i></p>

Ethnographie

<p>1. <i>Quels sont les résultats des investigations scientifiques relatives à l'origine de l'homme?</i></p>	<p>a) SAA MA 1138 / 2. Document met twee vragen over ethnografie, anoniem. S.l., s.d.</p> <p><i>2 Delgeur) quelles sont les résultats des investigations scientifiques relativement à l'origine de l'homme Peut-on établir les degrés de supériorité et d'infériorité parmi les races humaines?</i></p> <p>b) SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d.</p> <p><i>Sciences auxiliaires 2. L'ethnologie est une science expérimentale, elle ne peut rien établir de certain sur l'origine de l'espèce humaine, elle ne peut présenter que des hypothèses plus ou moins probables.</i></p>
<p>2. <i>Peut-on établir des degrés de supériorité et d'infériorité parmi les races humaines?</i></p>	<p>a) SAA MA 1138 / 2. Document met twee vragen over ethnografie, anoniem. S.l., s.d.</p> <p><i>2 Delgeur) quelles sont les résultats des investigations scientifiques relativement à l'origine de l'homme Peut-on établir les degrés de supériorité et d'infériorité parmi les races humaines?</i></p> <p>b) SAA MA 1138 / 1. Brief van J. Hunfalvy aan de organisatoren van het congres. Boeda, 2 april 1870.</p> <p><i>Quels sont les caractères distinctifs les plus essentiels et les moins variables pour constater scientifiquement la pluralité des races humaines? Peut-on déjà définitivement déterminer les nombres des races humaines vraiment distinctes. Quelles sont les races humaines primitives (primordiales) et quelles races sont dérivées?</i></p>
<p>3. <i>Quelle est, aujourd'hui, la distribution géographique des races humaines, et quelles sont les tendances de certaines races à se substituer à d'autres?</i></p>	<p>SAA MA 1138 / 1. Brief van A. de Quatrefages aan de organisatoren van het Congres. Parijs, 2 januari 1870.</p> <p><i>A ce titre il me semble que vous pourriez placer dans votre programme la question de <u>La distribution géographique des races humaines.</u></i></p>

Bijlage X: Het plan van Saintelette overgenomen in de Belgische pers.

Bron: *Le Moniteur belge. Journal officiel.* 39e jaar, N. 308, 4 november 1869, p. 4113.

VARIETES.

Le commerce et les études géographiques.

Nous trouvons dans le dernier et remarquable rapport de la chambre de commerce de Mons signé par le président M. Jules Drion et le secrétaire M. Charles Saintelette, des considérations importantes sur la situation de notre commerce et de notre industrie et sur les causes qui font obstacle au développement de nos relations, surtout avec les pays hors de l'Europe. Parmi ces causes, il en est quelques-unes que le rapport signale spécialement; nous lui empruntons à ce sujet les passages suivants:

C'est, dit-on, depuis la fermeture de l'Escaut, que les Belges ont, avec la grande navigation, perdu le goût des longs voyages, des explorations hardies, des établissements à l'étranger. Hélas! ceci n'est que trop vrai, et pour s'en faire une juste idée, il suffit, entre autres choses, de constater le dédaigneux oubli où est tombée, dans la patrie d'Ortelius et de Mercator, l'étude de la géographie. Ces grands hommes n'étaient pas des savants spéculatifs, isolés dans leur pays. Il y avaient des élèves et des lecteurs. Ils satisfaisaient par leurs travaux aux besoins de leurs compatriotes. Aujourd'hui il n'y a plus en Belgique ni de savants géographes, ni même de sérieux amateurs de géographie. Point d'enseignement supérieur de la géographie scientifique! Une seule chaire de géographie commerciale! Londres, Paris, Berlin, Vienne, Pétersbourg, Dresde, Genève, New-York, Leyde, Leipzig, Darmstadt, Rio de Janeiro, Calcutte, Bombay, Batavia ont des sociétés de géographie. La Belgique n'en a pas. Qu'a-t-elle produit, en fait de cosmographie et de cartographie, depuis les beaux atlas d'Ortelius et de Mercator? Combien, parmi nous, ont quelque idée, même superficielle, des immenses travaux des Perthès de Gotha ou des recherches de la société royale de géographie de Londres? Et non-seulement nous nous soucions peu de connaître exactement les autres pays, mais nous ne songeons même pas à faire rectifier ce qu'il peut y avoir d'inexact ou d'incomplet dans la façon dont, d'ailleurs, on décrit ou l'on apprécie la Belgique, ses ressources naturelles ou acquises, ses institutions politiques ou son régime commercial. Nous constatons, en riant beaucoup, les erreurs dont fourmillent, sur tout ce qui nous concerne, des livres écrits dans la langue du monde lettré, par nos plus proches voisins que l'on doit incliner à considérer, au loin, comme bien informés, mais nous ne faisons rien pour empêcher que ces erreurs ne s'accréditent partout. Imparfaitement appréciée par les peuples européens, la Belgique est peu connue dans la plus grande partie du monde. Quels voyageurs ou quels écrivains tentent d'y répandre quelques notions exactes sur notre commerce et notre industrie? Et pourtant l'appel est venu, l'exemple a été donné de bien haut.

"Il ne faut pas le dissimuler: si, malgré l'adoption du libre échange, l'affranchissement de l'Escaut, la réduction des frais de port, notre commerce avec les pays hors d'Europe reste aussi inférieur à ce qu'il devrait être, c'est que les Belges éprouvent de grandes difficultés à se créer outre-mer des relations nombreuses et actives."

C'est avec raison, selon nous, que le rapport essaye de montrer combien, pour le développement commercial de la Belgique, il serait utile de relever dans le pays l'étude aujourd'hui si délaissée de la géographie (1). L'homme, et surtout le jeune

homme, est ce qu'on le fait. Il reçoit les excitations du milieu dans lequel il vit, et il y répond. Qu'on lui parle des pays étrangers, qu'on sollicite sa curiosité sur leurs mœurs, leurs habitudes, leurs besoins, il se sentira tout disposé à chercher à les connaître de plus près et à y vivre, au moins temporairement, de leur vie, à en tirer parti, s'il y a lieu. Qu'une occasion se présente de s'y créer des intérêts, d'y former un établissement, il n'hésitera pas à s'en saisir; il ne sera pas retenu par l'ignorance des lieux, des hommes et des choses, car il sait déjà à peu près ce qu'ils sont; il les a visités en idée, il y a séjourné mentalement, il en a apprécié les ressources. Il n'y est pas, enfin, étranger, et, en quittant son pays, il ne brise pas les liens qui l'y attachaient; il les conserve, au contraire, en les étendant, et oblige le sol natal à se féconder pour satisfaire non-seulement à ses besoins que sa présence sur le sol étranger provoque autour de lui, et par son retour nécessaire il rend à son pays, dans un heureux échange avec de nouveaux produits, les jouissances qu'il en a reçues.

Qu'au contraire le silence se fasse sur les notions géographiques, que rien ou à peu près rien, dans l'éducation de la jeunesse, ne signale à l'attention les pays étrangers, le mode d'existence, le caractère des populations qui les habitent, les ressources qu'une vie active peut y recueillir, les bienfaits que l'on est à même de répandre sur son propre pays en ouvrant de nouvelles voies aux produits de son travail, aucune pensée ne sera dirigée, aucune énergie ne sera stimulée de ce côté. Chacun se cantonnera dans son coin et ne s'avisera de croire que le monde dépasse les frontières, sinon de son propre pays, au moins des pays limitrophes.

C'est peut-être un paradoxe, mais nous estimons que le commerce et par conséquent l'industrie doivent plus qu'on ne se l'imagine à la lecture d'un livre célèbre: Robinson Crusoé, qui éveilla chez bien d'ardents esprits la passion des voyages. Mais sans aller jusque-là, il semble que l'étude de la géographie physique, de la géographie politique et de la géographie commerciale devrait être sérieusement encouragée.

Pourquoi nos universités ne seraient-elles pas pourvues d'une chaire de géographie, science qui n'est pas seulement la topographie, et qui, dans son vaste ensemble, ainsi que l'ont conçu les Allemands, comprend non-seulement la configuration du sol, les substances qui le composent, les montagnes, le cours des fleuves, la distribution des corps organisés, les phénomènes atmosphériques, mais encore les hommes considérés dans leurs races et dans leurs caractères ethniques, les divisions établies par eux, les habitations qu'ils ont fondées, leurs lois, leurs gouvernements, leurs mœurs, leurs relations, leurs richesses? Pourquoi dans nos athénées et nos collèges ne donnerait-on pas à ce genre d'études un développement qui en ferait autre chose qu'une sèche énumération de noms à laquelle on joint des lambeaux de statistique? si l'on entrait dans cette voie, surviendraient bientôt des hommes de bonne volonté, qui, pénétrés des avantages de ces études et réunissant leurs efforts, formeraient des sociétés analogues à celles de Londres, de Paris, de Berlin, etc., essaieraient peut-être même d'un institut, aideraient aux tentatives de cartographie dont les progrès ont tant secondé l'essor de la géographie scientifique.

Tout cela peut se faire avec le temps et avec la pensée que le monde n'est pas tout entier dans l'Europe et que l'Europe n'est pas toute entière dans notre pays.

Le rapport constate encore que "l'ignorance où nous sommes des langues et des littératures modernes est un premier et considérable obstacle. Non-seulement nous ne lisons ni l'anglais ni l'allemand, mais nous ne cherchons pas même à vulgariser parmi nous, par des traductions ou des analyses, les œuvres les plus belles ou les plus savantes de l'étranger. Ce n'est pas le commerce seul, c'est la nation tout

entière qui a beaucoup à gagner à la diffusion des langues modernes. Nous ne saurions donc applaudir trop vivement au langage de M. le ministre de l'intérieur, signalant au conseil de l'enseignement moyen la nécessité de donner un caractère plus littéraire à l'enseignement des langues vivantes. Mais allant plus loin que lui, nous pensons que le moment est venu de faire place, dans notre enseignement supérieur, à des chaires d'histoire et de littérature étrangères, analogues à celles qui existent au Collège de France et dans plusieurs des facultés de lettres françaises à Paris, à Lyon, à Nancy."

(1) L'auteur du rapport n'a pas mentionné l'établissement géographique fondé et maintenu par un simple particulier, M. Ph. Vander Maelen, qui lui avait consacré son temps et sa fortune. Cet établissement n'a pas cependant inspiré le goût de la géographie à la jeunesse, et le pays n'en a pas retiré tous les avantages qu'il aurait dû en attendre. C'est qu'il manquait peut-être d'une base scientifique et semblait ne jouer le rôle que d'un dépôt considérable de notions géographiques, dont un esprit synthétique seul aurait pu tirer parti. Il n'est pas moins vrai que l'établissement créé par M. Ph. Vander Maelen, a mérité à cet homme éclairé l'estime et le respect de tous ceux qui s'intéressent au progrès de la science, et il est à regretter que l'initiative de M. Vander Maelen n'ait pas trouvé de dévoués coopérateurs.

Bijlage XI: Redevoering van Charles Saintelette naar aanleiding van de oprichting van de *Société belge de Géographie*. Antwerpen, 26 november 1869.

Bron: *Le Précurseur*, XXXV, N. 12, woensdag 12 januari 1870.

Messieurs,

Je ne vous ferai pas un long discours. Nous avons aujourd'hui plusieurs questions importantes à discuter et à résoudre, et votre temps à tous est trop précieux, pour qu'il n'y ait beaucoup d'indiscrétion à vous le faire dépenser autrement que de façon la plus utile. D'ailleurs votre présence ici me prouve que vous goûtez l'idée de la formation d'une *Société de Géographie*. Je me bornerai donc à dire quelques mots du but et de l'organisation de notre association nouvelle.

A mes yeux, Messieurs, il nous faut chercher moins à faire de nouveaux progrès à la science de la géographie qu'à en vulgariser les données acquises. Nous sommes en général peu préparés à l'étude scientifique de la géographie, et chez des peuples plus puissants que nous, des institutions considérables, dirigées par des hommes illustres, travaillent sans cesse à accroître la dotation scientifique de la géographie. Mais les résultats obtenus ne sont encore, du moins chez les peuples de race latine, que la propriété d'un petit nombre de personnes: à les propager, il y a incontestablement un grand service à rendre.

Faire mieux connaître la Belgique aux peuples étrangers, les pays étrangers aux Belges, voilà quel doit être, selon moi, le double but de notre société.

Que la Belgique ne soit que très imparfaitement connue des peuples étrangers, c'est ce qui n'a guère besoin d'être démontré. Tous, ou presque tous, vous avez eu occasion de constater combien les notions mises en circulation à l'étranger sur ce qui concerne la Belgique, sont erronés ou incomplètes.

Permettez-moi de rappeler à votre mémoire un fait qui, de ce point de vue, m'a vivement frappé.

Vous vous souvenez du retentissement qu'eut dans le monde entier la formule célèbre de Cavour, *l'Eglise libre dans l'Etat libre*. Vous vous rappelez combien on lui en fit honneur, comme on s'extasia sur la nouveauté et la hardiesse de cette maxime. Il semblait vraiment qu'on l'entendit pour la première fois. Et à ces hommes d'état, à ces publicistes, à ces diplomates, qui donnaient comme neuve la formule de M. de Cavour, personne ne fit observer qu'au centre de l'Europe occidentale, un petit peuple existait qui, depuis trente ans, pratiquait la maxime tant vantée et en faisait le principe de toute sa politique intérieure, la raison d'être de ses partis politiques, l'un s'efforçant d'en déduire et d'en appliquer toutes les conséquences, l'autre s'étudiant à amoindrir celles de ces conséquences qu'il ne réussit pas à écarter complètement.

Et ce n'est pas là un fait exceptionnel. Tous ceux d'entre vous qui suivent avec quelque assiduité le travail politique intérieur de la France, de l'Espagne, du Portugal, de l'Italie, ont dû remarquer, que bien souvent on y présente comme neufs, des problèmes depuis longtemps résolus, chez nous, comme acquises au prix de longues méditations, des combinaisons qui, chez nous, ont depuis longtemps passé de l'ordre théorique dans le monde des faits.

Mais si c'est de cette façon imparfaite que la Belgique est connue d'hommes qui, par goût et par devoir, ont dû rechercher les moyens de s'en instruire, que voulez-vous que pensent de nous ceux qui, sans instruction technique, sans lectures, sans voyages, vivent à quelque distance de nos frontières? Songez au grand nombre

d'hommes dont l'éducation scientifique ne dépasse pas les limites de l'instruction secondaire, et à qui les besoins et les affaires de la vie ne laissent ni les ressources, ni les loisirs nécessaires pour y ajouter beaucoup. Ceux-là ne peuvent nous juger que d'après les livres confiés à la jeunesse.

J'ai sous la main un de ces livres: le *Traité de géographie générale*, de M. Dussieux. Il m'a été donné comme l'expression la plus complète et la plus exacte de l'état des connaissances géographiques en France. Je le consulte sur la Belgique; et d'abord, pas un mot de nos institutions: de ces libertés que le Congrès national a définies avec tant d'ampleur, dont il a assuré le respect avec tant de prévoyance, de toute cette partie si originale et si hardie de l'œuvre de nos constituants, la liberté de la parole, la liberté de la presse, la liberté d'association, la liberté de conscience, la liberté des cultes, la liberté de l'enseignement, pas le plus léger indice. Notre organisation des pouvoirs n'est pas davantage indiquée. L'autonomie de la commune, celle de la province ne sont même pas mentionnées.

Aucun détail n'est donné sur notre système financier, et vous chercheriez vainement la notion la plus élémentaire sur nos impôts, leur nature, leur assiette, leur recouvrement, leur produit.

Rien sur notre mouvement commercial, sa législation, ses allures, ses objets principaux.

Je descends aux détails de la description matérielle: ils ne sont donnés d'une façon ni plus exacte ni plus complète.

Ainsi l'auteur parle de Charleroi; mais il oublie de dire que c'est en Belgique, le centre principal de la production du fer et du verre.

Sur Anvers, j'y lis ces quelques lignes!

"C'est le principal port de commerce de la Belgique; il s'y fait pour 500 millions de francs d'affaires, principalement avec l'Angleterre. Anvers renferme un arsenal de construction. Sa cathédrale est remarquable surtout par sa flèche, qui est le plus haut édifice de l'Europe. Une industrie spéciale à Anvers est la taille et le polissage du diamant."

Voilà, messieurs, tout ce que l'on trouve utile de dire de votre port, de son régime nouveau si libéral, des facilités considérables qu'il offre au commerce, de celles plus grandes encore qui s'y préparent, de vos relations déjà si vastes, de ce présent si beau, de cet avenir plus magnifique encore, dont l'un de vous parlait, il y a quelques jours, avec cette mâle assurance, qui est à la fois un élément de force et un gage certain du succès.

De vos innombrables richesses artistiques, de cette noble alliance d'opulence et de l'art qui fait d'Anvers la Florence en même temps que la Venise du Nord, de cette pléiade de grands artistes qui a jeté sur votre ville et sur notre patrie un si vif et si pur éclat, pas un mot. Rien non plus, Messieurs, de cette renaissance qui date de notre indépendance, et de votre école moderne, si riche en talents, variés, si féconde en belles œuvres. De ce peintre sublime dont le puissant génie, triomphant du néant et de l'oubli, a fait surgir du tombeau, où elle était ensevelie depuis des siècles, une civilisation tout entière; dont le pinceau, mieux que l'histoire, que la poésie, que l'éloquence, a montré à vos yeux étonnés et ravis, l'homme du moyen âge, avec ses mœurs, ses passions, sa foi naïve, et aussi sa colère contenue; rien, pas même le nom.

Mais à quoi donc est consacrée la plus grande partie de cette notice géographique sur la Belgique? Aux souvenirs de guerre, Messieurs. Et ce n'est pas pour parler de la guerre comme il convient aux hommes du XIXe siècle, pour mettre en pleine lumière, par le contraste des massacres et des ravages qui désolèrent si longtemps

ce petit pays, le spectacle splendide de la prospérité que lui ont donnée la paix, la liberté, le travail; c'est tout simplement pour provoquer dans l'esprit des jeunes générations cet amour des aventures guerrières, qui distrait une nation de ses véritables intérêts.

Vous en savez assez sur ce livre, Messieurs. Mais n'oubliez pas, je vous prie, qu'il est fait pour les écoles techniques, qu'il est destiné à l'enseignement supérieur; et je vous laisse à penser ce que doit être, en fait de géographie, l'enseignement secondaire, ce que doit être l'enseignement primaire. Et si c'est là ce qu'on enseigne sur la Belgique à nos plus proches voisins, jugez de ce que doivent penser de nous les autres peuples de race latine, les Espagnols, les Portugais, les Italiens et aussi les Américains du Sud.

Voilà l'état des connaissances géographiques, en ce qui concerne la Belgique, dans une grande partie du monde civilisé.

J'ai le malheur de ne lire que très-péniblement l'Anglais et l'Allemand. Il ne m'est donc pas possible d'apprécier exactement le mérite des travaux géographiques publiés sur notre pays parmi les peuples de race germanique. Les cartes d'origine allemande ou d'origine anglaise sont évidemment bien plus exactes et bien plus complètes que les cartes de provenance française: je ne sais ce qu'il en est des descriptions écrites, mais si je m'en rapporte à quelques renseignements succincts qui m'ont été communiqués, il y aurait là aussi bien des erreurs, à rectifier, bien des lacunes à combler.

Et en dehors des peuples de race latine et des peuples de race germanique, combien n'est-il pas de grandes nations de qui notre pays a le plus grand intérêt à être connu exactement, les Russes, les Hindous, les Chinois, les Japonais? Qui s'est jamais inquiété de ce que savent et de ce que pensent de la Belgique les masses chez toutes ces nations?

Ne pensez-vous donc pas, Messieurs, qu'il ne serait pas sans quelque utilité de faire de la Belgique, considérée sous ses principaux aspects, une description concise mais complète, substantielle et attrayante, de la faire traduire dans les principales langues de la terre, et de faire rectifier ainsi, en ce qui nous concerne, les données que l'enseignement géographiquement en circulation dans les principaux pays.

Sans doute, il ne faut pas qu'une description géographique soit une encyclopédie ou un almanach des vingt-cinq mille adresses; mais vous savez qu'il suffit souvent d'une page bien faite, pour éveiller l'attention, pour exciter l'intérêt, pour inspirer le désir d'en apprendre davantage.

Bornons-nous à indiquer aux étrangers tous les titres que la Belgique Indépendante, neutre, libre, éclairée, laborieuse, possède à leurs sympathies; d'eux-mêmes, ils en viendront bientôt à vouloir s'assurer des détails. A cela, nous ne pouvons que gagner, Messieurs.

Mais je vais plus loin. Ou je me trompe fort, ou c'est un devoir pour nous que de montrer à tous et de notre mieux toute l'étendue et toute l'intensité des bienfaits de la paix et de la liberté. La Providence ne nous a pas confié, pour que nous le gardions avec un soin jaloux, le trésor de bonheur, d'activité intellectuelle, de prospérité matérielle que nous a apporté le Congrès. Or, soyons-en convaincus, malgré le renom que nous ont acquis nos libres institutions et un règne glorieux, les masses ne savent pas assez, à l'étranger, ni de combien de bonheur nous jouissons, ni quelles en sont les vraies causes.

On se rend peut-être à peu près compte de la puissance de destruction de la guerre et du despotisme; on n'a pas une juste idée de l'énergie bienfaisante de la paix et de la liberté. On voit ce qui périt, on ne s'imagine pas tout ce qui est empêché de naître.

A nous de le dire, à nous de le faire toucher du doigt. Des millions d'hommes sont en marche vers cette terre promise de la paix et de la liberté, que nous foulons d'un pas si tranquille et si assuré; mais ils ne la voient encore qu'au plus loin de l'horizon, à travers la brume, sans en bien distinguer les contours, sans en apercevoir toute la splendide beauté, sans se rendre compte de toute la fécondité de cette heureuse distribution de l'ordre et de la liberté. A nous, Messieurs, de les encourager en leur montrant la route que nous avons parcourue, les obstacles dont nous avons triomphé, les écueils que nous avons évités, et de ranimer leurs forces avec leurs espérances, en leur disant tout le prix du succès.

Mais les Belges connaissent-ils mieux les pays étrangers que les étrangers ne connaissent la Belgique? Permettez-moi, Messieurs, si j'en juge par la grande généralité d'entre nous, et par les documents mis entre nos mains, de vous dire que, sur ce second point, j'ai des doutes aussi graves que sur le premier.

Parlons d'abord des traits généraux d'une société: de la législation, par exemple. Ce n'est pas en parlant à de grands négociants, qu'il est besoin d'insister sur l'influence qu'exerce une bonne législation commerciale, et de dire quelle est son action sur la sûreté des transactions, partant sur le crédit. Eh bien, beaucoup de personnes pourraient-elles, même à Anvers, esquisser la législation commerciale..., mon Dieu, je n'irai pas chercher mon exemple hors d'Europe..., des Principautés Danubiennes? Voilà un pays bien rapproché de nous. Qui cependant pourrait dire si l'étranger y est traité comme le national? Si le droit commercial y est distinct du droit civil? A quelles conditions s'y forment certains contrats, les contrats de change, les assurances, les sociétés? Quels modes de preuve y sont admissibles pour certains autres? Quand on encourt la solidarité? Quel y est le régime des faillites? Comment s'y fait l'instruction des affaires judiciaires? Quelles garanties d'impartialité offre la composition de la magistrature? En un mot quel degré de confiance doit inspirer au négociant belge l'organisation de la société roumaine, sous le rapport juridique?

Je passe à un autre ordre d'idées. Nous sommes de grands metteurs en œuvre de métaux. Nos gisements de matières premières ne suffisent pas à l'activité de notre outillage et de notre population ouvrière. Quels renseignements possédons-nous sur les richesses minéralogiques des autres pays? Si je ne me trompe, ils sont encore bien imparfaits.

Dans l'ordre économique, quel document nous indique exactement le prix des choses nécessaires à la vie? Voilà une donnée indispensable au voyageur et à l'émigrant: que de malheureux ont perdu leur fortune et dépensé sans résultats plusieurs années de leur existence, faute d'information à ce sujet! On me citait dernièrement une maison de librairie de premier ordre, qui invitait son agent de New-York, à visiter San Francisco, sans se douter le moins du monde que les frais de voyage et de séjour absorberaient plus de trois fois l'indemnité allouée à cet agent.

Et, pour tout résumer en quelques mots, n'est-il pas vrai qu'à l'exception peut-être des grandes maisons de commerce et d'industrie, on ne sait pas assez en Belgique quels sont les besoins et aussi quelles sont les ressources des pays étrangers? N'est-il pas vrai que beaucoup de nos petites industries, si elles en avaient une connaissance plus complète, pourraient accroître leur production ou diminuer leurs frais de fabrication? N'est-il pas vrai aussi que plusieurs essais d'exportation ont avorté, avortent chaque jour, faute de connaissances géographiques suffisantes.

S'enquérir avec soin de la demande, approprier le mieux possible l'offre à la demande, n'est-ce pas une des règles fondamentales du commerce? Et la science qui a pour objet la connaissance exacte de la demande et de l'offre, la géographie,

ne doit-elle pas être familière à ceux qui, dans une mesure quelconque, veulent se livrer au commerce?

Mais, messieurs, ou je me trompe fort, ou c'est surtout depuis l'avènement de la liberté commerciale, qu'il en doit être ainsi. Que sous le régime protecteur, on se soit peu inquiété des ressources et des besoins des divers pays du monde, cela se conçoit: à quoi bon s'informer des besoins des pays, si on ne peut leur faire d'offres raisonnables? A quoi bon s'instruire des ressources des pays, auxquels il n'est pas possible d'acheter à des prix convenables? Mais, aujourd'hui que de plus en plus, l'on peut acheter et vendre où l'on veut, il importe aussi de savoir où l'offre sera le mieux accueillie, où la demande sera le mieux satisfaite. Le libre échange ne donnera la mesure de toute son efficacité, que lorsque toute demande rencontrera l'offre qui lui est la plus adéquate; chaque fois, aujourd'hui qu'un producteur n'obtient pas de sa marchandise le prix que comporte l'état général de la demande dans le monde, il y a une richesse qui devait naître et qui avorte; chaque fois qu'un consommateur paie l'objet dont il a besoin à un prix supérieur à celui que comporte l'état général de l'offre dans le monde, il y a un capital détruit. L'ignorance de la géographie en est la cause, messieurs; elle fait l'office de lois protectrices.

Mais c'est assez parler des choses; laissez-moi vous rappeler en peu de mots quelles entraves l'ignorance de la géographie apporte à l'expansion de notre nation sur le globe. Faut-il insister auprès de vous sur les causes de cette répugnance que tant de familles belges éprouvent à voir leurs enfants aller à l'étranger fonder de nouvelles maisons de commerce? De fausses notions sur les climats, sur les voies de communications, sur le degré de civilisation auquel est parvenu tel ou tel pays étranger, y ont, n'est-il pas vrai, une très large part? Que de gens dans notre pays jugent encore de la température par la latitude, sans tenir compte de l'action des courants, des vents, de l'attitude [sic], de la distribution des eaux! Que de personnes on étonne encore en disant que New-York est à peu près à la latitude de Madrid et à la température de Londres? Et sur les distances que de notions erronées! Affirmez que par les services rapides, il n'y a que quarante jours de trajet de l'Europe au Japon, et vous surprendrez bien du monde; et que sont encore, aux yeux de bien des personnes, l'Australie ou la colonie anglaise du Cap? Des pays à demi déserts, à demi sauvages.

Familiarisez les familles belges avec les connaissances géographiques, détruisez toutes les absurdes préventions qui ont cours sur les pays étrangers, et, peu à peu, naîtra et se développera parmi nous, le goût des voyages, des explorations, des établissements lointains. Alors l'étude des langues étrangères deviendra la principale préoccupation de tous; alors deviendront pour vous d'utiles auxiliaires, ces jeunes hommes qui, dans nos petites villes de l'intérieur, consomment les belles années de l'existence, occupés, quelques heures à peine de la journée, à des travaux auxquels suffiraient amplement des femmes quelque peu instruites.

Ce qu'y gagnera la nation, ce n'est pas à moi à vous l'apprendre; au point de vue matériel, c'est par vous que nous savons avec quelle rapidité se sont développées vos relations commerciales avec tous les ports où de jeunes Belges ont eu le courage d'aller fonder d'honorables maisons de commerce; au point de vue moral, c'est parmi vous encore que j'ai pu constater combien la connaissance des divers pays, de leurs mœurs, de leurs institutions, de leur mouvement économique, agrandit l'horizon intellectuel, trempe le caractère, donne de mâles assurances, de ressources et d'activité à l'esprit.

Pardonnez-moi de m'être étendu dans une ville commerciale, plus que de raison peut-être, sur le but économique de notre entreprise, et d'en avoir négligé un peu le

but plus proprement scientifique. Mais tout nous y ramène, c'est en lui que nous devons chercher la source de tous nos travaux, de tous nos efforts, et il me serait difficile de n'en pas dire quelques mots, en vous résumant succinctement les moyens qui me paraissent les plus propres à nous faire atteindre le but que nous nous sommes proposé.

Il nous faut d'abord provoquer l'amélioration des études géographiques en Belgique. Si je ne suis bien informé, elles sont loin d'être à la hauteur des études géographiques en Allemagne et en Angleterre. La première chose à faire dans cet ordre d'idées, c'est de pousser le gouvernement à fonder dans une de nos universités, à Liège par exemple, où il y a en même temps une école normale pour l'enseignement moyen, une chaire de géographie savante. La seconde mesure que nous aurons à demander au gouvernement, c'est l'adoption pour l'enseignement moyen et l'enseignement primaire, de manuels rédigés dans un esprit plus conforme aux idées de notre génération, aux besoins de notre époque.

Je voudrais ensuite que l'association provoquât ou encourageât la traduction des principaux ouvrages de géographie allemands ou anglais. Nous avons trop l'habitude de n'étudier que les livres français; liés par nos relations d'affaires avec tous les grands peuples de l'Europe, nous ne sommes guères alliés par nos relations intellectuelles qu'avec un seul d'entre eux: il importe de modifier sans retard cet état de choses si dommageable pour l'instruction.

Il me paraît enfin qu'il serait de la plus haute utilité de fonder à Anvers un dépôt, - que je souhaite de voir un jour le plus riche du monde - de cartes, de plans, de livres d'informations utiles au commerce et à l'industrie.

Et, peut-être, un jour sera-t-il donné à la Belgique, de reprendre une de ses plus glorieuses traditions, et de donner d'illustres successeurs aux grands géographes dont vous allez relever les statues: ce serait là évidemment l'hommage le plus précieux que puisse recevoir la mémoire des fondateurs de la science de la géographie en Belgique.

Mais les savants ne naissent et ne grandissent que dans un milieu scientifique. Efforçons-nous de créer ce milieu: c'est là notre but le plus important et plus noble; réunissons les éléments du dossier de la géographie belge: d'autres viendront après nous qui les mettront en œuvre. Notre tâche à nous sera nécessairement ingrate; mais à des hommes de cœur, il suffit d'être à la peine, pourvu qu'à leurs enfants il soit donné de pouvoir être à l'honneur.

Bijlage XII: Redevoering van Charles Saintelette te Luik, 30 januari 1870.

Bron: *Société belge de Géographie. Discours prononcé par Monsieur Charles Saintelette, président de la Société, à l'Assemblée tenue à Liège le 30 janvier 1870.* Mons: Imprimerie Dequesne-Masquillier, 1870, 17 p. (één exemplaar bekend: Koninklijke Bibliotheek van België, Il 89542 A vol. I (1870) n°1 (brochures – varia)).

Messieurs,

Si l'on avait à caractériser, du point de vue matériel, l'œuvre du XIXe siècle, on pourrait, je crois, résumer les événements considérables accomplis sous nos yeux, en disant que le XIXe siècle a vu la terre, à peu près tout entière, devenir le champ d'activité possible de tout homme intelligent et résolu. Dans l'ordre moral, le respect des droits des nations neutres, la suppression de la course, l'abolition, bientôt absolue, de l'esclavage, les progrès incessants de la liberté des échanges; dans l'ordre matériel, les voies rapides de communication, bateaux à vapeur et chemins de fer, la télégraphie électrique, les câbles sous-marins, la découverte des lois des courants et des vents, tous ces grands faits, dont nous avons été les témoins émerveillés, ont eu ce résultat de mettre la terre à peu près tout entière à la libre disposition de l'homme. Et jamais l'homme n'a plus remué le champ soumis à sa domination. La météorologie, la géologie, la physique, la zoologie, l'histoire naturelle, la botanique, la chimie lui révèlent d'une façon, chaque jour, plus complète et, chaque jour, plus exacte, l'étendue, la variété, la richesse des ressources que la terre l'appelle à mettre en œuvre. Jamais l'homme n'a mieux possédé le monde.

Aussi, Messieurs, cette branche des connaissances humaines dont l'objet est la description de la terre, a-t-elle à la fois reculé les limites de son champ d'exploration et perfectionné ses procédés d'investigation. L'aspect matériel des lieux a cessé d'être son exclusive préoccupation; pour découvrir d'autres points de vue, aussi variés que nouveaux, pour trouver les termes des rapprochements et des contrastes les plus intéressants, il lui suffit de garder la mémoire des notions générales, des règles devenues incontestées des sciences physiques et des sciences naturelles. Sans perdre le charme littéraire qui en faisait autrefois le principal agrément, elle a acquis dans sa méthode, ses observations, son langage, une sûreté, une exactitude, une précision qui la rendent vraiment digne de notre savante époque. Les écrits géographiques d'Alexandre de Humboldt, de Carl Ritter, du lieutenant Maury, pour ne citer que les plus illustres parmi les géographes modernes, ne sont pas moins remarquables par la formule scientifique des résultats obtenus que par le caractère scientifique des procédés employés.

Le XIXe siècle a donc fait de la géographie une science véritable; science qui, sans doute, Messieurs, vit de souvenirs autant que d'observations, qui doit à d'autres sciences, je le veux bien, ses plus sûrs instruments de recherche, ses meilleures règles d'appréciation, mais qui, à son tour, recueille, pour les leur livrer, les plus précieuses données sur tout ce qui intéresse l'homme, leur montrant combien, en chaque point de ce monde, varient les aptitudes spéciales de l'homme, les propriétés spéciales de la terre et les combinaisons des aptitudes de l'un avec les propriétés de l'autre.

Mais cette même époque, qui accumule dans les mains des hommes tant et de si utiles matériaux, a eu la rare fortune de voir se développer rapidement et arriver à la vérité la science de la formation et de la distribution de la richesse. Le XIXe siècle

s'est instruit du même coup et de l'infinie variété des forces et des ressources que la terre met à la disposition de l'homme et des vraies lois qui président à la transformation de ces forces naturelles en agents producteurs, de ces ressources naturelles en valeurs échangeables. La géographie et l'économie politique ont marché parallèlement, celle-là mettant l'homme en position d'obéir aux sages inspirations de celle-ci.

En Angleterre, en Allemagne et dans les Etats-Unis de l'Amérique du Nord, on a aperçu tout de suite le parti qu'il est possible de tirer de l'alliance intime de ces deux sciences et, depuis longtemps déjà, on y travaille activement à la diffusion des connaissances géographiques autant que des connaissances économiques. Là, à côté des explorateurs qui recueillent d'innombrables observations, des savants qui les apprécient, les classent et les résument, il y a des vulgarisateurs uniquement préoccupés de faire pénétrer dans l'instruction des masses toutes les notions générales qu'il peut leur être utile de s'assimiler. Ces grands pays ont le droit d'être fiers, non pas seulement de l'incomparable supériorité de leurs documents géographiques, cartes, livres, journaux, mais surtout de la notoriété que les faits géographiques y acquièrent rapidement, grâce à la plus énergique propagande.

La France compte, de nos jours comme dans les époques précédentes, quelques géographes d'un incontestable mérite mais jusqu'à une date bien récente, ces esprits distingués paraissaient plus préoccupés du progrès général de la science que de la vulgarisation des données acquises.

Chez nous, je n'ai pas besoin de vous dire quelle est la situation. Sans doute, en Belgique comme en France, la géographie a, même parmi la plus mauvaise fortune, conservé quelques amis fidèles. Il y aurait de sa part une extrême maladresse à ne point revendiquer comme rentrant, pour la plus grande partie, dans son domaine, ces belles études d'économie rurale dans lesquelles l'un de vous a savamment démontré toute la fécondité agricole de notre sol et prouvé, sans le vouloir, que la culture intellectuelle sait, en Belgique aussi bien que dans de plus grands pays, produire les fruits les plus beaux et les plus rares. Il y aurait aussi beaucoup d'ingratitude à ne pas mentionner les attrayantes conférences de l'ingénieux et infatigable directeur du Franklin. Mais, de ce point de vue de la diffusion des connaissances géographiques, auquel je me place tout spécialement ici, il me semble qu'il faudrait beaucoup d'indulgence pour se faire illusion. Interrogeons-nous nous-mêmes et, si je ne me trompe grandement, il suffira à la plupart d'entre nous de bien peu de temps pour faire l'inventaire de leurs connaissances géographiques.

Or le peu que nous savons des pays étrangers, nous le devons, n'est-ce pas, Messieurs, à la lecture, à la conversation d'étrangers instruits, à des voyages. – A quoi donc faut-il réduire les connaissances géographiques du plus grand nombre des Belges, de tous ceux à qui les affaires et les nécessités de la vie ne laissent ni les loisirs ni les ressources nécessaires pour lire, pour voyager, pour former des relations extérieures?

A améliorer une semblable situation, n'y eût-il d'autre profit immédiat que de combler une lacune regrettable dans l'instruction moyenne de la nation, qu'encore serais-je certain de pouvoir compter sur votre sympathique appui.

Mais, ou je me trompe fort, ou l'ignorance où nous sommes de besoins, des ressources, de l'organisation économique des autres pays est un sérieux obstacle au développement de nos relations commerciales, au progrès de nos industries.

Qu'il agisse de marchés lointains ou de marchés voisins, les mêmes lois président aux échanges. S'informer soigneusement de la demande, y approprier de son mieux l'offre, simplifier le plus possible la relation de l'une à l'autre, voilà des règles qu'il

faut observer, à péril d'échecs bien graves, quelle que soit la situation du marché sur lequel on veut opérer.

Eh bien, n'est-il pas vrai qu'il est d'immenses territoires dont vous seriez fort empêchés d'énumérer les produits naturels? N'est-il pas vrai qu'il existe des millions d'hommes c'est-à-dire de consommateurs, dont il nous serait fort difficile de décrire les habitudes? N'est-il pas vrai que cette question des transports, objet de vos plus graves préoccupations, lorsqu'il s'agit de l'intérieur de notre pays ou des contrées limitrophes, est pour vous pleine d'obscurités, lorsqu'il s'agit de pays lointains. Sans doute, il vous est possible de vous informer exactement du taux des frets maritimes, mais, pour tout ce qui touche à ce point si important des relations des côtes avec les marchés de l'intérieur du pays de destination, relations qui vous donnent la mesure de la demande que vous allez rencontrer, n'est-il pas vrai que vous manquez souvent des indications les plus nécessaires, des notions les plus simples.

Que sous le régime protecteur, on ait méconnu la portée commerciale des indications géographiques, il ne fait pas s'en étonner. Qu'eût-il servi de s'informer des besoins des pays étrangers, alors que l'accès en était interdit? Quelle utilité de faire connaître dans l'intérieur les ressources des pays étrangers, alors que nous avons la prétention de toujours nous suffire à nous-mêmes. A quoi bon se préoccuper des plus courts trajets, des voies les plus rapides; à quoi bon s'ingénier à diminuer les frais de transports, alors que le système colonial assurait à la métropole l'approvisionnement exclusif des colonies, aux colonies le monopole des marchés de la mère-patrie. Mais, aujourd'hui que notre politique commerciale repose tout entière sur cette idée, si simple et si juste, de l'unité de l'humanité, de l'unité du monde extérieur, de la division du travail entre les divers climats, les diverses nations et les divers pays; aujourd'hui qu'on s'accorde à proclamer qu'il faut utiliser les aptitudes spéciales de chaque homme, de chaque pays, de chaque climat, la connaissance exacte et complète de toutes ces aptitudes diverses est devenue un élément indispensable de l'éducation commerciale et industrielle. La doctrine libre échangiste ne donnera la mesure de tout son mérite que lorsque, partout, la demande rencontrera facilement l'offre qui lui est la plus adéquate. Chaque fois, aujourd'hui, qu'un producteur n'obtient pas de sa marchandise le prix que comporte l'état général de la demande dans le monde, il y a une richesse qui devait naître et qui avorte; chaque fois qu'un consommateur paie l'objet dont il a besoin d'un prix supérieur à celui que comporte l'état général de l'offre dans le monde, il y a un capital détruit. L'ignorance de la géographie en est cause, Messieurs; elle fait l'office de lois protectrices.

Peut-être, m'objectera-t-on que les ports peuvent, par leurs relations, suppléer au défaut d'informations des centres producteurs. Mais, Messieurs, la plupart d'entre vous le savent mieux que moi, ils sont bien peu nombreux, nos négociants explorateurs! Vos ventes aux pays d'outre-mer se font, en règle générale, par l'entremise de maisons de commission. Compterait-on d'ailleurs pour rien la possibilité où le producteur serait de pouvoir diriger ou conseiller le négociant dans les opérations lointaines. Voulez-vous vous rendre compte de l'importance de cet avantage? Comparez donc l'abondance des renseignements de toutes sortes que vous possédez sur les marchés des pays limitrophes avec la pauvreté des indications qui vous sont fournies sur les marchés d'outre-mer, et demandez-vous si les facilités que vous rencontrez, d'une part, pour vous éclairer sur tous les éléments de votre entreprise ne sont pas la source de bien des profits, et aussi, si l'ignorance où vous êtes, d'autre part, d'une foule de détails, en vous obligeant en quelque sorte à opérer au hasard, n'est pas une cause fréquente de pertes.

Il y a, dans notre pays, plus particulièrement dans le Hainaut, mais aussi, je crois, dans la province de Liège, des industries à qui la bonté de notre outillage, la science de nos ingénieurs, la dextérité de nos ouvriers permettent d'aspirer au premier rang et qui, cependant, languissent, les unes, faute de débouchés, les autres parce qu'elles sont forcées de donner un trop haut prix de certaines matières premières. Celles là ne peuvent guère compter sur le concours des négociants exportateurs qui veulent être préalablement assurés de réaliser un profit considérable. Il faut qu'elles sortent à elles seules des difficultés de cette situation. Pour elles plus particulièrement, la connaissance exacte de l'état de la demande et de l'offre dans les autres pays est une condition indispensable de développement.

Il y a-t-il trop d'ambition à se promettre de la diffusion des connaissances géographiques envisagée sous un autre aspect, un prix plus grand encore? Malgré le développement de notre agriculture et de nos industries, le progrès toujours croissant de la population fera de l'émigration temporaire une quasi nécessité pour un certain nombre de nos compatriotes. Mais j'ai tort de parler de l'avenir. Déjà l'émigration temporaire existe. C'est un fait actuel. Il suffit pour s'en convaincre, de constater combien de Belges vont s'établir, au moins provisoirement, dans un pays voisin. Et il ne faut pas s'en effrayer. Si l'émigration faite sans discernement appauvrit la mère patrie, l'émigration raisonnée l'enrichit. L'Angleterre et l'Allemagne sont de grands pays d'émigration et je vous laisse à juger si l'émigration les a appauvries.

Mais l'émigration n'enrichit les émigrants et, par eux, la mère patrie qu'à la condition d'être faite en pleine connaissance de cause. Il faut donc diriger le choix des émigrants, en éclairant sur les besoins et les ressources, l'état social et l'organisation économique des différents pays dans lesquels ils peuvent se rendre. Il faut leur enseigner à tirer le plus grand parti possible du sacrifice douloureux qu'ils font en s'éloignant momentanément de leur famille et de leur pays natal. Il faut détruire les préventions injustes qui existent contre certains pays tout autant que les illusions dangereuses accréditées à l'égard de certains autres pays. Or, sur les climats, les voies de communication, le prix des choses nécessaires à la vie, le taux des salaires, le degré d'avancement des industries, la nature des cultures, la géographie procure des indications précieuses que l'émigrant ne méconnaît pas impunément. En même temps donc qu'on donne à nos jeunes compatriotes une instruction générale, souvent supérieure aux exigences des emplois disponibles dans le pays, il serait important de leur fournir les indications qui leur sont nécessaires pour aller faire fruit de cette instruction générale, là où on leur en offrira la rémunération la plus élevée.

Et il ne peut pas être indifférent à la mère patrie que ceux de ses enfants qui la quittent temporairement lui reviennent un jour sans plus de ressources qu'au départ, ou qu'ils rentrent dans la maison paternelle, enrichis par le travail, rompus aux affaires, habitués aux épreuves de la vie, éclairés par l'action des mœurs, des institutions, des idées des autres peuples.

Enfin, Messieurs, s'il est hors de doute que la diffusion des connaissances économiques doit rendre un immense service à la société, en éclairant les populations sur les rapports nécessaires de la terre, du capital et du travail, ne trouvez-vous pas qu'il est juste aussi de vulgariser les connaissances géographiques qui peuvent tant contribuer au progrès de l'aisance générale. L'homme ne vit pas seulement de raisonnement. Il a soif de bien-être. Il ne lui suffit pas de connaître et de respecter les lois économiques qui régissent la formation et la distribution de la richesse ; il veut aussi recueillir les meilleurs fruits qu'il est possible de la portion de terre, de capital ou de travail qui lui est dévolue, et, en tant qu'elle se manifeste

conformément aux lois économiques, cette aspiration est légitime. Elle mérite d'être encouragée.

De tous ces points de vue, la diffusion des connaissances géographiques me paraît aussi digne de la sollicitude de l'opinion publique que la diffusion des connaissances économiques.

Concourir à la vulgarisation des données acquises à la science géographique, voilà, Messieurs, l'un des buts que doit, selon moi, se proposer la Société dont nous entreprenons la fondation.

Il y en a un autre. La Belgique, considérée surtout sous son aspect industriel et commercial, est peu connue des peuples étrangers.

Je ne crois pas nécessaire d'appuyer longtemps sur ce point. Tous, vous avez eu trop d'occasions de constater combien de notions inexactes ou incomplètes ont cours à ce sujet, même chez un peuple voisin et ami avec qui, cependant, nous avons tant d'affinités intellectuelles et tant d'occasions de contact. Bien des fois, vous avez dû, comme moi, éprouver une patriotique humiliation en constatant à quel point sont ignorés ou mal connus, même des esprits les plus distingués, les faits principaux de notre organisation politique, administrative, financière, industrielle et commerciale.

Malgré tout le désir que j'ai d'épargner votre temps en évitant d'entrer dans les détails, laissez-moi vous dire que le plus récent, et, me dit-on, le plus exact des traités français de géographie cite Kéramis comme l'une des villes les plus importantes du Hainaut et qu'il omet, en parlant de Charleroy, de le signaler comme étant, en Belgique, l'un des deux principaux centres de production de fer et du verre. Laissez-moi vous dire que le même livre cite Rocour comme l'une des villes principales de notre province, et cela, afin de se ménager quelque occasion de parler du maréchal de Saxe et de ses victoires sur les Impériaux tandis que, parlant de Seraing, il ne rappelle même pas le souvenir de son glorieux fondateur, que, parlant de votre université, il se tait sur les travaux de l'illustre professeur à qui vous venez d'élever une statue, que, parlant de votre école des mines, il se garde de dire combien l'autorité scientifique s'en étend au loin et qu'elle attire les étrangers plus encore que les nationaux.

Voilà, Messieurs, comment la Belgique est connue des esprits distingués, de ceux qui ont charge d'instruire les autres, jugez de ce qu'en doivent savoir les masses! Voilà comment est informé, de notre mouvement industriel et commercial, l'un des peuples avec qui nous faisons le plus d'affaires et celui dont nous parlons la langue! – Jugez de ce que doivent savoir de nous les peuples éloignés.

En présence d'erreurs et d'omissions telles que celles que je viens de signaler, quelle connaissance de la Belgique est-il raisonnable de supposer, je ne dis pas chez les centaines de millions d'hommes qui vivent dans l'extrême Orient, mais chez les masses de l'Europe centrale, de la Russie, chez les populations de l'Amérique du Sud, de l'Australie, de l'Afrique civilisée.

Comment en serait-il autrement? Non seulement, Messieurs, nous n'avons jamais pris la peine de faire connaître notre pays aux peuples étrangers par une description exacte et complète, traduite dans les principales langues de l'Europe; mais qui s'est jamais inquiété de faire rectifier, en ce qui concerne la Belgique, l'enseignement géographique à l'étranger. Il y a dans les Etats-Unis de l'Amérique du Nord des millions d'hommes laborieux, industriels, avides d'instruction, à qui la vérité peut arriver sans difficulté aucune. Qui cependant ici pourrait dire dans quels termes parlent de la Belgique, surtout de la Belgique industrielle et commerciale, les livres populaires d'instruction de l'un ou de l'autre des Etats-Unis. En matières de cartes,

même indifférence de notre part. Il y a une carte archéologique de la Belgique, mais la carte de Dumont elle-même ne nous a pas, du moins que je sache, donné l'idée d'une carte industrielle, réduite au format des atlas, exacte et complète.

Bizarre contradiction! Dans nos relations intérieures, nous apprécions parfaitement les avantages de la publicité et nous en usons largement. Mais s'il s'agit de relations lointaines, nous ne recourons même pas à la première de toutes les sortes de publicité, à la publicité qui naît de l'enseignement.

Sans doute, la description la mieux faite n'est jamais qu'une confuse image de la réalité et il ne faut pas avoir beaucoup voyagé pour comprendre combien la plume la plus exercée est impuissante à représenter exactement les lieux et les faits. Mais du moins n'est-il pas impossible à l'écrivain d'éveiller l'attention, d'exciter l'intérêt, et d'inspirer le désir de connaître; or cela suffit. Faites savoir aux masses étrangères quelle est la condition sociale, politique, économique du peuple belge et vous pourrez-vous fier à elles, du soin de former avec lui d'actives relations commerciales. J'ai maintenant à vous entretenir des moyens que quelques amis et moi, nous croyons propres à répandre, à l'intérieur, la connaissance des pays étrangers; à l'extérieur, la connaissance de la Belgique.

L'enseignement de la géographie n'est pas ce qu'il pourrait être. On a perdu le secret d'y intéresser les professeurs autant que de le rendre attrayant pour les élèves. Chercher à faire rétablir la géographie au rang qu'elle doit occuper dans l'enseignement d'un pays essentiellement industriel, voilà l'une des premières démarches que devra faire la Société de Géographie.

Il n'y a pas dans tout notre pays une seule chaire de géographie savante. Cependant il n'en est pas de cette science autrement que de ses sœurs. On n'en peut comprendre les applications qu'après en avoir étudié les principes. Il me paraît impossible qu'on enseigne, avec méthode et surtout d'une façon attrayante, la géographie industrielle et commerciale, si l'on ignore les lois générales de la géographie.

Vous avez à Liège une excellente école normale pour l'enseignement moyen. Il semble que c'est dans cette école, plutôt que dans nos autres établissements d'instruction supérieure, qu'il y aurait lieu de créer d'abord une chaire de géographie générale.

Il faut évidemment recourir au même procédé pour améliorer l'enseignement primaire de la géographie. C'est aux écoles normales d'instituteurs qu'il y a lieu d'abord de demander d'agrandir le programme, d'augmenter le nombre des heures, d'approfondir l'étude de la géographie.

La plupart des manuels de géographie en circulation parmi notre jeunesse studieuse sont d'origine française. Il paraît qu'il serait plus rationnel de les emprunter aux peuples qui ont le mieux réussi dans l'étude et dans la vulgarisation des faits géographiques.

Les conférences ont aussi leur grande utilité. Elles tiennent au courant des événements récents ceux qui savent quelque chose; elles inspirent le désir d'apprendre à ceux qui ne savent rien. Dans une mesure bien moins grande que l'enseignement, elles contribuent à détruire les préjugés, à effacer les souvenirs fâcheux, à dissiper les fantômes créés par l'imagination populaire, à faire accepter par les masses cette idée qu'un peuple éloigné n'est pas nécessairement un peuple barbare.

Les écrits les plus remarquables en matière géographique sont publiés en langue allemande ou en langue anglaise. Les cartes les plus exactes, les plus complètes, les plus intéressantes proviennent d'Allemagne. Vulgariser ces livres et ces atlas par

des comptes-rendus, des analyses, des traductions, tel devrait être encore l'un des principaux efforts de la Société de Géographie.

Mais à des professeurs, à des conférenciers, à des traducteurs, il faut un dépôt scientifique bien complet. Nous aurions donc à former une bibliothèque centrale comprenant, sur chaque pays, toute la littérature géographique, manuels, traités généraux, monographies, documents statistiques et commerciaux, cartes physiques, géologiques, ethnographiques, agricoles, industrielles. A cette bibliothèque serait annexé un bureau de renseignements commerciaux où l'on pourrait se procurer immédiatement des indications générales sur la situation d'un commerce ou d'une industrie dans un pays déterminé.

Pour mieux faire connaître la Belgique à l'étranger, le premier moyen à employer, c'est évidemment de composer une description exacte et complète de la Belgique considérée sous ses principaux aspects, de faire traduire cette description dans les principales langues du monde; de faire vendre ce livre dans tous les pays, au prix de revient, comme font, pour la Bible, les sociétés protestantes anglaises.

En second lieu, il faut avoir l'œil constamment ouvert sur ce qui se publie, à l'égard de la Belgique, dans les pays étrangers. Il faut rectifier les erreurs, combler les lacunes, de l'enseignement, des publications savantes, de la presse quotidienne. De bonnes relations avec les autres sociétés de géographie, un accueil empressé fait aux voyageurs étrangers, l'envoi d'articles substantiels aux journaux étrangers, bien d'autres mesures de détail seront nécessaires pour modifier l'état de choses actuel.

Dans les meilleurs atlas anglais ou allemands, la Belgique n'est encore figurée qu'au point de vue de la géographie générale. Chercher à obtenir un peu plus d'importance dans ces excellents recueils que manient chaque jour, dans toutes les parties du monde, les hommes d'études et les hommes d'affaires, faire chez nous et répandre à l'étranger de bonnes cartes industrielles, organiser la publication de bons dictionnaires d'adresses du commerce, semblables à ceux de Berlin et de Vienne si supérieurs à celui de Paris, voilà encore des moyens de publicité qu'il faudra mettre en œuvre et de l'emploi desquels on ne peut se promettre que de bons résultats.

Je ne vous le dissimule pas, Messieurs. Elle est rude, la tâche à laquelle je me donne l'honneur de vous convier. Mais si nous réussissons, beaucoup d'entre vous y trouveront, je l'espère, la satisfaction de leurs intérêts matériels. Tous, Messieurs, nous pourrons nous réjouir d'un résultat plus précieux encore, celui d'avoir concouru à étendre le renom de notre cher pays, à augmenter la popularité de nos sages institutions, à fortifier l'ascendant dans le monde de ces trois grandes forces civilisatrices: la paix, la liberté, le travail."